

Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940

Από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία

Βασίλης Δαλκαβούκης – Ελένη Πασχαλούδη
Ηλίας Σκουλίδας – Κατερίνα Τσέκου
(Επιμέλεια)

Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940

Από το λόγο του κατοχικού κράτους
στη μετανεωτερική ιστοριογραφία

Πρόλογος:
Νίκος Μαραντζίδης

Πρώτη έκδοση, εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε. • Θεσσαλονίκη, 2012

© εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε., 2012

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εκφορδύου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους σύμφωνα με το άρθρο 31 του ν. 2121/1993.

Επιμέλεια: Δήμητρα Ασημακοπούλου
Διόρθωση δοκιμίων: Σπύρος Κακουριώτης
Σελιδοποίηση: Χρήστος Γκουνινάκος

Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε.
Αθήνα: Κιάφας 5 - ΤΚ 10678
τηλ.: 210 3811077 • Fax: 210 3811086
Θεσσαλονίκη: Καμβουνίων 9 - ΤΚ 54621
τηλ.: 2310 256146 • Fax: 2310 256148
www.epikentro.gr • e-mail: epikentro@epikentro.gr

ISBN: 978-960-458-289-1

Στη μνήμη
του Νίκου Κουλούρη
της Γεωργίας Κρέτσιου
και του Χέρμαν Φρανκ Μάγερ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	11
Εισαγωγή	23
Ενότητα 1	
Το διακύβευμα της Κατοχής: «λόγοι» και αντίλογοι μιας ρευστής εξουσίας	43
Αργύρης Μαμαρέλης Ερευνώντας έναν εχθρό που δεν υπήρξε. Η στάση της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης κατά τη βουλγαρική κατοχή 1941-1944	45
Βασίλης Ριτζαλέος Η εβραϊκή κοινότητα Καβάλας στον έλεγχο των Βουλγαρικών Αρχών Κατοχής: οργάνωση, εκμετάλλευση, διάλυση (1942-1944)	69
Αντώνης Κλάψης Η βρετανική πολιτική και το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα: η αποστολή της SOE στην Ελλάδα (1943-1944)	91
Μενέλαος Χαραλαμπίδης Πτυχές της εμφύλιας σύγκρουσης στην κατοχική Αθήνα	109
Ενότητα 2	
Διερευνώντας τους «λόγους» του εμφυλιακού κράτους	133
Ιωάννης Κ. Φίλανδρος Κοινοβουλευτικός λόγος στην «ξεχασμένη Βουλή» και Εμφύλιος (1946-1949). Ο Π. Κανελλόπουλος και το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα	135
Γεώργιος Νιάρχος Πολιτικές προσέγγισης της ελληνικής πολιτείας απέναντι στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης κατά τον Εμφύλιο πόλεμο 1946-49	159
Βασιλική Λάζου Οι δημόσιες τελετές και η πολιτική τους σημασία στην πόλη της Λαμίας κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου: το παράδειγμα της διαπόμπευσης αιχμαλώτων	179

Πέτρος Παπαπολυβίου

Αρχειακά κατάλοιπα του «*Εθνικού Αγροτικού Κόμματος Χιτών*» Νομού Θεσσαλονίκης (1948-1954). Μια πρώτη παρουσίαση 193

Ενότητα 3

Αφηγήσεις από τη σκοπιά του μετεμφυλιακού κράτους 211

Peter Siani-Davies & Στέφανος Κατσίκας

Ο Καπνικός Νόμος του 1953: πολιτικό μέτρο απομάκρυνσης της κομμουνιστικής απειλής από ένα εργατικό δυναμικό με έντονη συνδικαλιστική δράση; 213

Χρύσα Γιαννοπούλου & Θωδωρής Κούρος

Τοπία άμυνας απέναντι σε ένα «διπλό εχθρό». Μνημεία του στρατού για τη δεκαετία του 1940 στην περιοχή της Κόνιτσας 229

Γιώργος Ανδρίτσος

Η Κατοχή και η Αντίσταση στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας μεγάλου μήκους από το 1967 μέχρι το 1974 243

Βασίλης Δαλκαβούκης & Αριάδνη Αντωνιάδου

Ανάμεσα σε δύο πολέμους. Επίσημη και ανεπίσημη μνήμη της δεκαετίας του 1940 σε μια ορεινή κοινότητα της Βόρειας Πίνδου 265

Ενότητα 4

Όψεις από τις αφηγήσεις των πτημένων του Εμφυλίου 283

Κώστας Τσίβος

Από το ΝΟΦ στην Ήλιντεν και μετά στη Γιουγκοσλαβία του Τίτο. Η περίπτωση των Σλαβομακεδόνων προσφύγων της Τσεχοσλοβακίας 285

Κατερίνα Τσέκου

Επιλεκτικές μνήμες – επιλεκτικές αφηγήσεις: η διαγενεακή μνήμη για τις βουλγαρικές κατοχές στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες στη «*Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας*» 297

Παναγιώτης Π. Σπυρόπουλος

Ο θίασος του Θόδωρου Αγγελόπουλου: τόποι και τρόποι μιας κινηματογραφικής μαρτυρίας 321

Ενότητα 5

Αποδομώντας τις αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940: η μετανεωτερική ιστοριογραφία και τα όριά της	335
Ελένη Πασχαλούδη Ο εμφύλιος πόλεμος στις εθνικές αφηγήσεις: Η ενσωμάτωση των εμφυλίων στον επετειακό χάρτη των ΗΠΑ, της Ισπανίας και της Ελλάδας	337
Λουκιανός Χασιώτης Η πολιτική για τα παιδιά στον ισπανικό και τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο: ένας ιστορικός παραλληλισμός	363
Ηλίας Γ. Σκουλίδας «Η δύσκολη γειτονία;»: Ελλάδα και Αλβανία στη δεκαετία του 1940. Μία ιστοριογραφική προσέγγιση	379
Βαγγέλης Τζούκας «Ο Εμφύλιος μέσα τους». Σύγχρονες ερμηνείες για τη δεκαετία 1940-1950 και πολιτικές διαμάχες στην ελληνική μετανεωτερικότητα	399
Ευρετήριο ονομάτων	417
Ευρετήριο όρων	427
Ευρετήριο ονομάτων	431

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πέρασαν κιόλας δώδεκα χρόνια! Ήταν το 1999, πενήντα χρόνια από το τέλος του εμφυλίου πολέμου, όταν μια μικρή «παρέα» μελετητών της δεκαετίας του '40 αποφασίσαμε να ιδρύσουμε αυτό που στη συνέχεια ονομάστηκε *Δίκτυο για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων* και, είτε μας αρέσει να το λέμε είτε όχι, προκάλεσε με την ερευνητική ατζέντα, τα συνέδρια και τη γενικότερη παρουσία του μια αναστάτωση στα μέχρι τότε μάλλον ήρεμα νερά της κοινότητας των ιστορικών που ειδικεύονταν στην περίοδο.

Για την ιστορία, η αρχική αυτή παρέα ήταν ο πολιτικός επιστήμονας Στάθης Καλύβας, τότε επίκουρος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης (NYU), ο ιστορικός Γιώργος Αντωνίου, τότε υποψήφιος διδάκτορας στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο της Φλωρεντίας (EUI) και εγώ, που μόλις μερικούς μήνες νωρίτερα είχα εκλεγεί λέκτορας πολιτικής επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Τον Στάθη τον γνώρισα το 1997. Μας είχε φέρει σε επαφή ο Ηλίας Νικολακόπουλος, ο οποίος γνώριζε τους ερευνητικούς προσανατολισμούς μας εκείνη την περίοδο. Παρά τις μετέπειτα διαφορετικές οπτικές και δημόσιες αντιπαράθεσεις μας (με τον Η. Νικολακόπουλο εννοώ) κάτι μου λέει μέσα μου πως δεν το έχει μετανιώσει. Η επαφή μας εξελίχθηκε ταχύτατα σε φιλία και στενή συνεργασία. Από τον Στάθη γνώρισα τον Γιώργο Αντωνίου. Δεν θυμάμαι πια ακριβώς πότε και πού. Θυμάμαι καλά, όμως, πως για να οργανώσουμε την πρώτη συνάντηση του *Δικτύου* στη Θεσσαλονίκη ψάχναμε με τον Γιώργο τις ταχυδρομικές διευθύνσεις ανθρώπων που μελετούσαν την περίοδο και στη συνέχεια τους ταχυδρομούσαμε μια προσωπική πρόσκληση. Μας είχε πάρει μέρες εκείνη η δουλειά, γιατί δεν ήταν διόλου εύκολο να βρεις όλο εκείνο τον κόσμο. Όλο αυτό μοιάζει με προ-ϊστορία της επιστήμης σήμερα, αλλά έτσι έγινε τότε. Στη συνέχεια προστέθηκε η Έφη Βουτυρά κοινωνική ανθρωπολόγος αναπληρώτρια καθηγήτρια στο ίδιο πανεπιστήμιο με μένα. Το κέντρο των πρώτων συζητήσεων μας υπήρξε η Θεσσαλονίκη. Η Θεσσαλονίκη, εξάλλου, παρέμεινε για το *Δίκτυο* κάτι σαν την άτυπη του έδρα, έστω και αν λίγα συνέδρια και επίσημες συναντήσεις του πραγματοποιήθηκαν στην πόλη.

Ο νονός της συλλογικής αυτής προσπάθειας είμαι εγώ. Έδωσα το όνομα βιαστικά ένα πρωινό του 2000, όταν μου το ζήτησαν από το ΕΛΙΑ, προκειμένου να χρηματοδοτήσουν το δεύτερο συνέδριο μας στο Τσοτύλι. Αυτή η πρώτη χρηματοδότηση υπήρξε, εκτός από ζωογόνο, και η πρώτη επίσημη αναγνώριση του νέου

επιστημονικού φορέα. Κρίνοντας από το γεγονός πως η φήμη του *Δικτύου*, όπως συνοπτικά το αποκαλούμε, διαδόθηκε με μεγάλη ταχύτητα και κατάφερε να σηματοδοτήσει μια ολόκληρη επιστημονική προσπάθεια, ένα ρεύμα κατά μερικούς άλλους, πρέπει να παραδεχτώ χωρίς κανένα ίχνος μετριοφροσύνης πως τελικά δεν ήταν και τόσο κακή η ιδέα μου.

Μια σειρά από διαπιστώσεις και ανάγκες μας ώθησαν στη δημιουργία του *Δικτύου*. Καταρχήν, ο εμφύλιος σταδιακά καταλάμβανε μεγαλύτερο χώρο στα ενδιαφέροντα των ερευνητών. Στο «επετειακό» 1999 τρία συνέδρια, το πρώτο στο Λονδίνο, το δεύτερο στο Καρπενήσι και τέλος το τρίτο, και μάλλον σημαντικότερο, στην Αθήνα, αφιέρωσαν τις εργασίες τους στον εμφύλιο πόλεμο¹. Αρκετές από τις εργασίες προχωρούσαν αρκετά πέρα από τα συνηθισμένα. Η Αντίσταση ξαναπλεκόταν με τον Εμφύλιο, το έθνος με τις μειονότητες, το τοπικό με το εθνικό και το διεθνές, ο δοσιλογισμός με την εσωτερική πολιτική και τις εμφύλιες συγκρούσεις. Η έρευνα για την περίοδο της δεκαετίας του '40 υποσχόταν πολλά.

Επιπλέον, ήταν εμφανής, τουλάχιστον σε εμάς τους νεότερους, η «δημογραφική» έκρηξη που είχε προκληθεί. Εντυπωσιακός αριθμός νέων ιστορικών, μεταπτυχιακών φοιτητών και υποψηφίων διδασκτόρων ως επί το πλείστον, «συνωστίζονταν» στους πρόσφατα ανοιγμένους φακέλους των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), των Γενικών Αρχείων του Κράτους (ΓΑΚ), των δικαστηρίων, του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών και άλλων οργανωμένων αρχείων αναζητώντας νέα στοιχεία για τα υπό μελέτη γεγονότα.

Η κατάσταση αυτή, αν και ελπιδοφόρα, παρουσίαζε μια σειρά από προβλήματα. Οι «παλιοί» καθηγητές βρίσκονταν κοντύτερα στο πρότυπο του μοναχικού ερευνητή. Εργάζονταν πάνω σε ένα ερευνητικό πλάνο διαμορφωμένο αποκλειστικά από αυτούς, με πολύ μικρή συμβολή της υπόλοιπης κοινότητας. Η αξία του έργου ήταν αποκλειστικά συνδεδεμένη με την προσωπική αξία, την υποδομή, το μεράκι, το πείσμα, τη φαντασία και τις όποιες προσωπικές οικονομικές δυνατότητες του ίδιου του ιστορικού. Έτσι γινόταν για πολλές δεκαετίες στην επιστημονική ιστορική κοινότητα, έτσι μάθαιναν και οι νεότερες γενιές πως θα έπρεπε να γίνεται. Θυμάμαι, πριν από χρόνια, μια υποψήφια διδάκτορα να μου εξομολογείται πως είδε στο όνειρο της πως ανακάλυψε ένα μπαούλο με ένα άγνωστο ως τότε αρχείο. Δεν ήταν τυχαίο. Ο ιστορικός στη συνείδηση πολλών φαίνεται πως ήταν κοντύτερα στην εικόνα ενός Ιντιάνα Τζόουνς παρά σε μια συλλογική προσπάθεια ανάλογη με αυτή που βλέπουμε στους συναδέλφους μας από τις θετικές επιστήμες.

¹ Κλεομένης Κουτσούκης – Ιωάννης Σακκάς, *Πτυχές του εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000. Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος & Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, Carabott Philip – Thanasis Sfikas (επιμ.), *The Greek Civil War. Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, London, Ashgate, 2003.

Η παράδοση αυτή δημιουργούσε την εξής συνθήκη: κάθε καθηγητής είχε έναν αριθμό υποψήφιων διδασκάλων που επέβλεπε, αλλά αυτοί δεν είχαν συνολική εικόνα της γενικότερης έρευνας. Ο καθένας τους γνώριζε μόνο τον καθηγητή του και το πολύ πολύ και έναν δυο ακόμη συναδέλφους-φίλους του. Αγνοούσε τα ευρήματα και τα πορίσματα άλλων εν προόδω αδημοσίεωτων εργασιών. Σπανίως, επίσης δημοσιοποιούσε τα δικά του (σε συνέδρια ή άλλα φόρουμ), άλλοτε από προσωπική αναστολή και έλλειψη ενθάρρυνσης από τον επιβλέποντα, συχνά επίσης από φόβο μήπως του «κλέψουν» οι άλλοι τα πορίσματα που δεν ήταν τα τελικά και δημοσίως πιστοποιημένα, όπως αυτό προέκυπτε από την υποστήριξη της διατριβής! Τότε ανακάλυψα πως οι ιστορικοί μετατρέπονταν με τα χρόνια άθελα τους σε βαθιά καχύποπτους ανθρώπους. Η επίπτωση στον κόπο και στην ποιότητα των εργασιών ανεκτίμητη. Πόσες φορές κάποιος νέος επιστήμονας αναζητούσε για καιρό ένα έγγραφο αγνοώντας πως ίσως λίγα τετράγωνα παρακάτω είχε ήδη εντοπιστεί από έναν άλλο συνάδελφο του;

Παρά τις κάποιες αξιόλογες προσπάθειες που άρχισαν τότε στη δεκαετία του '90 με στόχο να συνευρεθούν σε σεμινάρια νέοι επιστήμονες ή να οργανωθεί με περισσότερο συλλογικό τρόπο η έρευνα (έχω για παράδειγμα στο μυαλό μου τη σημαντική λειτουργία της ομάδας προφορικής ιστορίας που οργάνωσε το ΕΚΚΕ και η οποία έφερε σε επαφή και κοινή δράση αρκετούς νέους επιστήμονες), τα αποτελέσματα, τουλάχιστον σε ό,τι είχε να κάνει με τη μελέτη της Κατοχής και του Εμφυλίου δεν ήταν σπουδαία.

Όλα αυτά είχαν ένα ακόμη ελάττωμα. Ήταν εντονότατα «εθνοκεντρικά». Η επαφή των εν Ελλάδι διαμενόντων νέων ερευνητών με αυτούς στο εξωτερικό ήταν ασθενική και ο διάλογος υποτυπώδης. Αυτό είχε την εξής συνέπεια: Να παρουσιάζονται τα γεγονότα και οι καταστάσεις της δεκαετίας του '40 εντελώς ξεκομμένα από ένα ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο και μακριά από κάθε συγκριτική οπτική.

Η «δημογραφική έκρηξη» στην οποία αναφέρθηκα προηγουμένως είχε ένα ακόμη χαρακτηριστικό που στην αρχή πέρασε απαρατήρητο ή αντιμετωπίστηκε με επιφυλάξεις από ένα τμήμα της παραδοσιακής ιστορικής κοινότητας. Πολλοί από τους νέους ερευνητές δεν ήταν ιστορικοί. Προέρχονταν από άλλες κοινωνικές επιστήμες: κοινωνιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία, κοινωνική ψυχολογία, πολιτική επιστήμη. Αυτή η διεπιστημονικότητα αναμφίβολα αναζωογόνησε το πεδίο, καθώς εμπλούτισε τη βιβλιογραφία με έναν πολύ ιδιαίτερο τρόπο. Παρουσίασε όμως αρκετά προβλήματα, ιδιαίτερα στην πρώτη φάση. Λόγω της «απομόνωσης» αρκετά συχνά δημιουργήθηκαν μεθοδολογικές και εννοιολογικές παρεξηγήσεις. Εννοιολογικές κατηγορίες χρησιμοποιήθηκαν με πρόχειρο ή επιπόλαιο τρόπο, ενώ τα εργαλεία της μιας επιστήμης δύσκολα γίνονταν αντιληπτά από μίαν άλλη. Από τις πλέον χαρακτηριστικές παρεξηγήσεις, η αντιπαράθεση ανάμεσα στην «ιστορία των γραπτών πηγών» και την «προφορική ιστορία», αντιπαράθεση που

μερικές φορές υπήρξε εντελώς ανούσια ή, καλύτερα, εκφράστηκε με άγονους όρους. Άλλο δυσεπίλυτο θέμα η σχέση ανάμεσα στις ποσοτικές και στις ποιοτικές μεθόδους και η δυνατότητα συνδυασμού των δύο.

Η ίδρυση, λοιπόν, του *Δικτύου για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων* προέκυψε ως απότοκος αυτών των παρατηρήσεων. Όπως μάλιστα γράφτηκε στην «καταστατική» μας διακήρυξη, στόχος του Δικτύου ήταν:

- Η ενίσχυση του διαλόγου και της συνεργασίας ανάμεσα σε νέους (ιδιαίτερα υποψήφιους διδάκτορες) αλλά και σε πιο έμπειρους ερευνητές.
- Η προώθηση του διαλόγου και της συνεργασίας ανάμεσα σε Έλληνες και αλλοδαπούς επιστήμονες που εργάζονται στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.
- Η ανάπτυξη της διεπιστημονικής προσέγγισης.
- Η διευκόλυνση του εντοπισμού και της χρήσης πηγών και αρχειακού υλικού μέσω αμοιβαίας πληροφόρησης για θέματα αρχείων καθώς και της δημιουργίας βάσης δεδομένων.

Ιδιαίτερης σημασίας για την επίτευξη του στόχου της επικοινωνίας μεταξύ των ατόμων ανεξαρτήτως ηλικίας, κοινωνικής και επιστημονικής θέσης, αποδείχτηκε η γνωστή πλέον σε πολλούς «ηλεκτρονική λίστα» (*eui-civilwar@list.cineca.it*). Η *λίστα*, που ξεκίνησε με περίπου 30 μέλη, και βρέθηκε να φιλοξενεί μερικές εκατοντάδες άτομα, έγινε γνωστή για τις ζωρές αντιπαραθέσεις που έγιναν μέσα σε αυτή (μερικές φορές τους άγριους και εντελώς άχρηστους καυγάδες), αλλά υπήρξε πολύ περισσότερο χρήσιμη ως χώρος επαφής ανθρώπων με κοινά ερευνητικά ενδιαφέροντα, ως πεδίο ανταλλαγής προβληματισμών, πληροφοριών, σκέψεων και σχεδίων. Για τους παραπάνω λόγους, η *λίστα*, παρά τις δυσλειτουργίες της παραμένει για πολλούς, ιδιαίτερα για τους νεότερους στον χώρο, ένα απαραίτητο μέσο επικοινωνίας, ένα ιδιαίτερα χρήσιμο εργαλείο.

Όλα αυτά τα χρόνια το *Δίκτυο* οργάνωσε περίπου δεκαπέντε συνέδρια και επιστημονικές συναντήσεις στην Ελλάδα (Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Βόλο, Ζαγόρια, Σαμοθράκη, Πρέβεζα, Αίγινα, Καστοριά, Καβάλα, Κομοτηνή) και στο εξωτερικό (Φλωρεντία, Γέιλ, Πράγα) που επικεντρώθηκαν σε θέματα εμφυλίων πολέμων. Χαρακτηριστικό αυτών των συνεδρίων, η συνύπαρξη διαφορετικών επιστημονικών και μεθοδολογικών παραδόσεων καθώς και διαφορετικών γενιών ερευνητών. Το *Δίκτυο* υπήρξε αναμφίβολα τομή στα ζητήματα της μελέτης του εμφυλίου πολέμου, όχι μόνο γιατί μέσω της δυναμικής που ανέπτυξε έφερε σε οριζόντια επαφή και σχέση μεταξύ τους εκατοντάδες επιστήμονες διαφορετικών γενιών, αλλά επιπλέον γιατί η θεματολογία του έσπασε ταμπό δεκαετιών στην επιστημονική έρευνα. Αυτό επιτεύχθηκε σε μεγάλο βαθμό λόγω της ηλικιακής φρεσκάδας και της αντιγραφειοκρατικής συλλογικότητας που επικράτησε στο *Δίκτυο* και είχε το χαρακτηριστικό να ενισχύει κάθε ερευνητική πρωτοβουλία απ' όπου κι αν αυτή προερχόταν.

Το *Δίκτυο* προσπάθησε, και σε μεγάλο βαθμό κατάφερε, να συντονίσει και να αναδείξει τις νέες κατευθύνσεις της έρευνας, τα νέα εργαλεία και τα νέα ερωτήματα που αναδείχθηκαν μαζί με μια νεότερη γενιά ερευνητών. Για παράδειγμα, ένα από τα βασικά κενά πολλών προηγούμενων προσεγγίσεων υπήρξε η αδυναμία τους να κατανοήσουν πώς οι απλοί άνθρωποι έδρασαν μέσα στη δίνη των γεγονότων. Η αποκλειστική επικέντρωσή τους στη δράση και στον λόγο των πολιτικών ελίτ, παρόλο που υπήρξε ιδιαίτερα χρήσιμη για την κατανόηση κάποιων πτυχών της ιστορικής πραγματικότητας, συνέβαλε στην παραγωγή μιας ιστορίας των πολιτικών ηγεσιών, υποβαθμίζοντας το πώς οι υπόλοιποι επιβίωσαν μέσα στις συνθήκες της εποχής. Ένα κοινό χαρακτηριστικό, λοιπόν, των νέων ερευνών υπήρξε η στροφή στο μαζικό επίπεδο. Χρησιμοποιώντας διεπιστημονικά μεθοδολογικά εργαλεία οι νέες έρευνες έδωσαν έμφαση είτε στην ανάλυση των πολιτικών και κοινωνικών δυναμικών που διαμορφώνονται στο τοπικό επίπεδο είτε στην εξέταση θεμάτων όπως οι μειονότητες και οι εθνοτικές ομάδες, τα παιδιά, οι γυναίκες, οι πολιτικοί κρατούμενοι κ.ά. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε επίσης σε φαινόμενα όπως ο λόγος, η μνήμη, η αναπαράσταση των γεγονότων. Σε αντίθεση επίσης με τις προηγούμενες ερευνητικές γενιές, το υποκειμενικό και το υποκειμενικό δεν αφομοιώθηκε μέσα στο συλλογικό, αλλά το υποκειμενικό εξετάστηκε άλλοτε συμπληρωματικά και άλλοτε αντιθετικά με τις συλλογικές ταυτότητες μέσα στις οποίες θεωρούνταν ενταγμένο.

Η στάση της ιστορικής κοινότητας απέναντι στο *Δίκτυο* υπήρξε αμφίθυμη. Από τη μια, ένα τμήμα των μεγαλύτερων σε ηλικία ιστορικών αντιμετώπισε το *Δίκτυο* με επιφύλαξη που σε κάποιες περιπτώσεις έφτασε στην ανοιχτή ρήξη και την πολεμική. Διάφοροι παράγοντες επέδρασαν προς αυτή την κατεύθυνση. Θα μπορούσαμε να ταξινομήσουμε τις κριτικές και τις επιθέσεις σε τρεις κατηγορίες: α) αυτές που μπορούν να ονομαστούν μεθοδολογικού και επιστημολογικού χαρακτήρα (π.χ. κριτική στη «μικρο»προσέγγιση και στη διεπιστημονικότητα ή κριτική στον υποτιθέμενο ή πραγματικό μεταμοντερνισμό), β) αυτές που μπορούν να χαρακτηριστούν ως «συντεχνιακού» χαρακτήρα (αμφισβήτηση του δικαιώματος των μη ιστορικών να ασχοληθούν με την περίοδο), και γ) αυτές που έχουν ιδεολογικό και πολιτικό χαρακτήρα (κατηγορία για αντικομμουνισμό, για επαναφορά του ψυχρού πολέμου, για αποϊδεολογικοποίηση, για ηθικό σχετικισμό κ.ά.). Στην τελευταία κατηγορία εντάσσεται και η πλειονότητα των κριτικών, δείγμα αφενός του αυξημένου πολιτικού ενδιαφέροντος για την Ιστορία και αφετέρου της έλλειψης επαρκούς αυτονομίας της ιστορικής επιστήμης από την πολιτική ζωή στην Ελλάδα. Στην πραγματικότητα, μάλιστα, αρκετές από τις κριτικές που ανήκουν στις άλλες δύο κατηγορίες εκπορεύονται από ιδεολογικές και πολιτικές αφετηρίες. Είναι προφανές πως αρκετές από τις κριτικές εκπορεύονται από τη βαθιά ανησυχία, μήπως τα νέα πορίσματα επιβεβαιώσουν «τον ιδεολογικό αντίπαλο». Το αποτέλε-

σμα αυτής της ανασφάλειας από την πλευρά μιας συγκεκριμένης ιδεολογικής πτέρυγας ήταν να φαντασιωθούν μια «τζιχάντ», έναν ιερό πόλεμο. Στο μυαλό τους, εφόσον χάθηκε ο εμφύλιος στα όπλα, δεν θα έπρεπε με κανένα τρόπο να χαθεί και στα γραπτά των ιστορικών και στα αμφιθέατρα των πανεπιστημίων. Η εντελώς στείρα αυτή λογική οδήγησε στην παραγωγή ενός ατελείωτου καταλόγου λίβελων εναντίον του «νέου κύματος», του «Δικτύου», του «αναθεωρητισμού» κλπ. Ο Στάθης Καλύβας που είναι πολύ περισσότερο συστηματικός από μένα δημιούργησε με μπόλικη δόση χιούμορ ένα «ευρετήριο» υβριστικών και επικριτικών όρων που χρησιμοποιήθηκαν εναντίον μας. Κάποια μέρα θα τον δημοσιεύσουμε.

Από την άλλη, όμως, το *Δίκτυο* έγινε δεκτό από τη νεότερη γενιά επιστημόνων με μια αναπάντεχη θέρμη. Λυπάμαι που δεν μπορώ να αποτυπώσω με ακρίβεια και να ταξινομήσω τις εκατοντάδες των ανακοινώσεων στα συνέδρια του δικτύου. Πρόκειται για μια εργασία που οφείλουμε να κάνουμε όχι μόνο για λόγους «ιστορικούς», αλλά και για κάτι πολύ ουσιαστικότερο: για να κατανοήσουμε τις γενικές τάσεις και εξελίξεις στην έρευνα για τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, έτσι όπως αυτές διαμορφώθηκαν όλα τα προηγούμενα χρόνια μέσα από την παρουσία νέων κυρίως ερευνητών.

Προκειμένου να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα αποφάσισα, τουλάχιστον, να αξιοποιήσω και να ταξινομήσω τις συλλογικές εκδόσεις που προέκυψαν από τα συνέδρια του *Δικτύου* (στο τέλος του προλόγου υπάρχει ο πλήρης κατάλογος των ονομάτων και των θεμάτων δημοσίευσής τους καθώς και ο αριθμός των παρουσιών τους στα βιβλία αυτά)². Από τη βασική ταξινόμηση των συγγραφέων προκύπτουν τα εξής:

1. Ο αριθμός των ερευνητών (107) που δημοσίευσαν άρθρα βασισμένα σε ανακοινώσεις που έκαναν σε συνέδριο του Δικτύου είναι αναμφίβολα εντυπωσιακός.
2. Ο κατάλογος αυτός των 107 επιστημόνων περιλαμβάνει από διεθνούς κύρους επιστήμονες καθηγητές σε σημαντικά πανεπιστήμια του εξωτερικού (Danforth, Καλύβας, Mazower κ.ά.) μέχρι μεταπτυχιακού φοιτητές.

² Εκτός από τον παρόντα τόμο πρόκειται για: Βουτυρά Ευτυχία, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης & Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005. Μιχαηλίδης Ιάκωβος, Ηλίας Νικολακόπουλος & Χάγκεν Φλάισερ, «*Εχθρός εντός των Τειχών*», *Όψεις του Δωσιολογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006. Βόγλης Πολυμέρης, Νίκος Μαραντζίδης & Ελένη Πασσαλούδη (επ.), *Στρατός και Αντάρτες στη δεκαετία του '40*, Κλειώ, τχ. 3, 2006. Βαν Μπούσοχτεν Ρίκι, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης & Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λίθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008. Kralova Katarina (ed.), *The Greek Civil War 60 years later*, Prague, Studia Territorialia, 2010. Αντωνίου Γιώργος, Στρατός Δορδανάς, Νίκος Ζάικος & Νίκος Μαραντζίδης (επ.), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια, Θεσσαλονίκη*, Επίκεντρο, 2011. Αντωνίου Γιώργος – Βενετία Αποστολίδου (επ.), *Η δεκαετία του '40 και η τέχνη*, Νέα Εστία, 2011. Με κάποια δόση ειρωνείας, μπορεί κανείς να σχολιάσει πως ανάμεσα στους διάφορους επιμελητές εμφανίζονται και ονόματα δημοσίων «κατηγορών του αναθεωρητισμού» και του *Δικτύου*.

Η οριζόντια επικοινωνία ανάμεσα στους «ώριμους» και στους νεότερους επιστήμονες υπήρξε πραγματικά ένα από τα θετικότερα στοιχεία των συναντήσεων και της επιστημονικής δράσης του *Δικτύου*.

3. Οι συγγραφείς καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα επιστημονικών πεδίων. Υπό αυτή την έννοια, η διεπιστημονική συνύπαρξη υπήρξε αναμφισβήτητα ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του Δικτύου. Το ερώτημα βέβαια παραμένει αν αυτή η διεπιστημονικότητα μοιάζει περισσότερο με παράλληλη συνύπαρξη ή συνέβαλε σε ένα βαθύτερο διάλογο μεταξύ των επιστημονικών πεδίων. Σε αυτή τη φάση αδυνατώ να δώσω μια ολοκληρωμένη απάντηση.
4. Ο πλουραλισμός που χαρακτηρίζει την αρθρογραφία δεν είναι μόνο επιστημονικός. Είναι, για να μην κρυβόμαστε πίσω από το δάκτυλο μας, και «ιδεολογικός». Στο *Δίκτυο* βρήκαν χώρο να αναπτυχθούν διαφορετικές ευαισθησίες, ιδεολογικές αναφορές και διαφορετικού βαθμού πολιτικά ενδιαφέροντα, ώστε τελικά το συλλογικό αποτέλεσμα να είναι αδύνατον να ταξινομηθεί στη μια ή στην άλλη πλευρά του πολιτικού άξονα. Υπήρξε και παραμένει ένα υπόδειγμα ανεκτικότητας των διαφορετικών αξιών και μεθοδολογιών. Αυτό προφανώς ενόχλησε βαθιά όσους είχαν στο μυαλό τους πρακτικές ελέγχου της συνείδησης και της ελευθερίας της έρευνας, και γι' αυτό οι επιχειρήσεις ιδεολογικής πόλωσης με στόχο την περιχράκωση εμφανίζονταν και επανεμφανίζονταν διαρκώς.
5. Ένας σημαντικός αριθμός συγγραφέων του καταλόγου (το 20% περίπου) είναι επιστήμονες του εξωτερικού. Αυτό εμπλούτισε σε σημαντικό βαθμό την ελληνική συζήτηση με τον διεθνή προβληματισμό, αλλά λειτούργησε και αντίστροφα: η εγχώρια ερευνητική παραγωγή επηρέασε τη διεθνή βιβλιογραφία για τον εμφύλιο.³

Συμπερασματικά, ο παρών τόμος εκφράζει πραγματικά μια «στιγμή» του *Δικτύου για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων*, όπως αυτή αποτυπώθηκε στο συνέδριο της Καβάλας το 2009. Οι περισσότεροι από τους συγγραφείς αυτού του τόμου είναι ερευνητές της νεότερης επιστημονικής γενιάς. Υποψήφιοι διδάκτορες ή διδάκτορες που υποστήριξαν τις διατριβές τους την τελευταία πενταετία και βρίσκονται στην αρχή της καριέρας τους. Οι εργασίες που παρουσιάζονται εδώ καλύπτουν ένα ευρύ ερευνητικό φάσμα που ξεκινά από τον χώρο της διπλωματικής ιστορίας και φτάνει μέχρι την κοινωνική ανθρωπολογία, περνώντας από την

³ Ένα μικρό προσωπικό παράδειγμα: το άρθρο μας με το Γιώργο Αντωνίου για τη βιβλιογραφία της δεκαετίας του '40 χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από τη διεθνή βιβλιογραφία προκειμένου να χρησιμεύσει στην κατανόηση και ερμηνεία των βασικών τάσεων της δημόσιας ιστορίας για τη δεκαετία του '40. Nikos Marantzidis & Giorgos Antoniou, «The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography: 1941-2002», *Journal of Peace Research*, 2004, 41(2): 223-231.

πολιτική επιστήμη και την κοινωνιολογία. Κάποια από τα άρθρα του τόμου δείχνουν «κωνεμένα» θεματικά, κάποια άλλα φαίνεται πως βρίσκονται στο στάδιο της πρώιμης επεξεργασίας.

Είναι προφανές πως αρκετά από τα θέματα που το *Δίκτυο* είχε δηλώσει πως θα έθετε ψηλά στην ερευνητική ατζέντα παραμένουν ανοικτά ή σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητα. Αυτό σχετίζεται φυσικά με την ίδια την ερευνητική διαθεσιμότητα και τις τάσεις, για να μην πω «μόδες», της εποχής, από τις οποίες επηρεάζεται αναμφίβολα η επιστημονική παραγωγή. Στη βάση αυτή, το πού θα κινηθεί η ερευνητική παραγωγή των επόμενων χρόνων παραμένει κάτι σχετικά ανοικτό. Μπορεί να κάνει κανείς υποθέσεις και με βάση τις εν εξελίξει διδακτορικές διατριβές, όμως ξέρουμε καλά πως αυτά τα θέματα είναι συχνά ρευστά και επηρεάζονται από τη συγκυρία. Η κρίση του δημόσιου πανεπιστημίου, που μεταφράζεται και σε συρρίκνωση των μελλοντικών θέσεων εργασίας, δεν αποκλείεται καθόλου να έχει σοβαρές επιπτώσεις στις ερευνητικές επιλογές των νέων ανθρώπων.

Σήμερα, που τα οικονομικά προβλήματα της χώρας έχουν φέρει στο προσκήνιο την Οικονομία και τις διαμάχες γύρω από αυτήν, η συζήτηση και οι αντιθέσεις για τη δεκαετία του '40 μοιάζουν να ανήκουν σε ένα μακρινό παρελθόν. Και όμως, αυτή η διαμάχη για τον εμφύλιο απασχόλησε για χρόνια, εκτός από επιστημονικές συναντήσεις, τις σελίδες των εφημερίδων μεγάλης κυκλοφορίας σχεδόν στο σύνολό τους, τα blogs στο ίντερνετ, ντοκυμαντέρ, τον κινηματογράφο και τη λογοτεχνία. Εκατοντάδες εμπλεκόμενων, όλων των «αποχρώσεων», έδωσαν το παρών σε αυτές τις αντιπαραθέσεις και σε μεγάλο βαθμό συνέβαλαν στην θεαματική ανάδυση του εμφυλίου πολέμου ως του δημοφιλέστερου ιστορικού θέματος της ελληνικής κοινωνίας τη δεκαετία του 2000. Τώρα τα πράγματα φαίνεται να καταλαγιάζουν σιγά σιγά, και σταδιακά η ένταση της επιστημονικής παραγωγής για τη δεκαετία του '40 δείχνει να μειώνεται. Ευτυχώς! Χρειαζόμαστε σίγουρα κάποιο χρόνο προκειμένου να «κωνέψουμε» όλη αυτή την ορμητική εμφάνιση νέων ερευνών και επιστημόνων στο προσκήνιο, να αναστοχαστούμε τα αποτελέσματα και να κρατήσουμε τις ουσιαστικές συμβολές προκειμένου να προχωρήσουμε παρακάτω.

Όπως και να έχει όμως, αυτά τα χρόνια θα παραμείνουν στο μυαλό μας από πολλές πλευρές αλησμόνητα.

Ο τόμος αυτός, τέλος, αφιερώνεται στη μνήμη τριών φίλων του Δικτύου, του Νίκου Κουλούρη, της Γεωργίας Κρέτση και του Χέρμαν Φρανκ Μάγιερ. Έφυγαν από κοντά μας πολύ νωρίς...

Νίκος Μαραντζίδης
Θεσσαλονίκη Ιούλιος 2011

Κατάλογος συγγραφέων στους συλλογικούς τόμους των συνεδρίων του Δικτύου για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων (2005-2011)

	Συγγραφείς	Αριθμός άρθρων	Θέματα
1	V. Aarbakke	1	Δοσιλογισμός, Νορβηγία
2	P. Αλβανός	1	Εθνοτικές σχέσεις, Καστοριά
3	Γ. Ανδρίτσος	2	Κατοχή, Αντίσταση, Κινηματογράφος
4	A. Antic	1	Ολοκαύτωμα Σερβία
5	A. Αντωνιάδου	1	Εμφύλιος, Μνήμη
6	B. Αποστολίδου	1	Πολιτικοί πρόσφυγες, Λογοτεχνία
7	T. Βερβενιώτη	4	Παιδιά, «Παιδομάζωμα» Μνήμη, Μαρτυρίες, Γυναίκες
8	Π. Βόγλης	1	Μνήμη, Εμφύλιος, Μεθοδολογία
9	J. Byford	1	Ολοκαύτωμα Σερβία
10	K. Γεμενής	1	Δοσιλογισμός
11	H. Γιαννακάκης	2	Πολιτικοί πρόσφυγες, Τσεχοσλοβακία
12	Χρ. Γιαννοπούλου	1	Εμφύλιος, μνημεία
13	Γλ. Γκότση	1	Κατοχή, Εμφύλιος, Εικαστικά
14	K. Chabova	1	Πολιτικοί Πρόσφυγες, Εκπαίδευση, Τσεχοσλοβακία
15	Dr. Cvetkovic	1	Ολοκαύτωμα, Κροατία
16	A. Δάγκας	1	Δοσιλογισμός
17	B. Δαλκαβούκης	5	Μνήμη, Εμφύλιος, Μαρτυρίες, Μνημεία
18	L. Danforth	1	Μνήμη, Εμφύλιος
19	K. Διακομοπούλου	1	Κατοχή, Εμφύλιος, Θέατρο
20	Στ. Δορδανάς	3	Ολοκαύτωμα, Εμφύλιος, Δοσιλογισμός, Θεσσαλονίκη
21	R. Dostalova	1	Τσεχοσλοβακία, Εκπαίδευση
22	J. Echler	1	Εμφύλιος Πόλεμος, Διεθνείς Σχέσεις
23	Γ. Ετκμεκτσόγλου	1	Ολοκαύτωμα, Μνήμη
24	K. Ευαγγέλου	1	Πολιτικοί Πρόσφυγες, Λογοτεχνία
25	P. Hradecny	1	Αιχμάλωτοι στρατιώτες, Τσεχοσλοβακία
26	N. Ζάκος	2	Ολοκαύτωμα, Δοσιλογισμός, Δίκαιο
27	A. Ιωαννίδου	1	Εμφύλιος, Λογοτεχνία
28	B. Καλογριάς	1	Δοσιλογισμός, Αντίσταση, Μακεδονία
29	K. Καλούδη	1	Κατοχή, Εμφύλιος, Κινηματογράφος
30	Στ. Καλύβας	1	Δοσιλογισμός, Μεθοδολογία
31	N. Καραγιαννακίδης	1	Δοσιλογισμός, Καβάλα
32	I. Καρακατσιάννης	1	Μνήμη, Εμφύλιος, Μάνη
33	Σ. Καράμπελας	1	Κατοχή, Λογοτεχνία
34	Φ. Κάραμποτ	1	Ολοκαύτωμα, Ελλάδα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

35	Φ. Καργόπουλος	1	Μνήμη, Μεθοδολογία
36	Κ. Καρρά	1	Κατοχή, Θέατρο
37	Κ. Κατσάνος	1	Δοσιλογισμός, Γιουγκοσλαβία
38	Στ. Κατσικας	1	Εμφύλιος, Δημόσια Πολιτική
39	Δ. Κατσουλάκος	1	Εμφύλιος, Μοιρολόι, Μάνη
40	Α. Κλάψης	1	Κατοχή, Βρετανική Πολιτική
41	Δ. Κοκώρης	1	Εμφύλιος, Λαϊκό Τραγούδι
42	Β. Κολώνας	1	Κατοχή, Εμφύλιος, Αρχιτεκτονική
43	Γ. Κονδύλη	1	Κατοχή, Εμφύλιος, Λυρική Σκηνή
44	Α. Korb	1	Ολοκαύτωμα, Κροατία
45	Ν. Κουλούρης	1	Πολιτικοί πρόσφυγες, ΚΚΕ
46	Θ. Κούρος	1	Εμφύλιος, Μνημεία
47	Κ. Kralova	1	Ολοκαύτωμα, Πολιτικοί Πρόσφυγες
48	Γ. Κρέτση	1	Δοσιλογισμός, Αλβανία
49	Ε. Λαγάνη	2	Πολιτικοί πρόσφυγες, «Εκπαίδευση», Αντίσταση
50	Β. Λάζου	2	Εμφύλιος, Λαμία
51	Κ. Λυκουρίνος	1	Δοσιλογισμός, Καβάλα
52	Α. Μαμαρέλης	1	Μουσουλμανική Μειονότητα, Αν. Μακεδονία
53	Ε. Μαντά	1	Δοσιλογισμός, Τσάμπδες
54	Ν. Μαραντζίδης	2	Εμφύλιος, ΔΣΕ
55	Ρ. Μαρίνοβα	1	Ολοκαύτωμα, Βουλγαρία
56	Ε. Μασούρα	1	Μνήμη, Μεθοδολογία
57	Μ. Mazower	1	Δοσιλογισμός, Ευρώπη
58	Α. Μεγιουχάζ Τζινίο	1	Ολοκαύτωμα, Μνήμη
59	Θ. Μπτσόπουλος	1	Πολιτικοί πρόσφυγες
60	Α. Μπτσοπούλου	1	Αντικομμουνισμός, Λογοτεχνία
61	Θ. Μιχαηλίδης	2	Πολιτικοί Πρόσφυγες, Μνήμη
62	Ι. Μιχαηλίδης	1	Πολιτικοί πρόσφυγες, Λ.Δ. Μακεδονίας
63	Ρ. Μόλχο	1	Ολοκαύτωμα, Θεσσαλονίκη, Μνήμη
64	Κ. Μπάδα	1	Μνήμη, Εμφύλιος, Γυναίκες
65	Π. Μπίκας	1	Ολοκαύτωμα, Μνημεία
66	Μ. Μποντίλα	5	Πολιτικοί πρόσφυγες, Εκπαίδευση, Δοσιλογισμός, Λογοτεχνία, Μνήμη, Εμφύλιος
67	Ρ. Μπουσότση	2	Πολιτικοί πρόσφυγες, Σλαβομακεδόνες Μνήμη, Εμφύλιος, «παοδομάζωμα»
68	Γ. Νιάρχος	1	Εμφύλιος, Μουσουλμανική μειονότητα
69	Χρ. Νίκας	1	Δοσιλογισμός, Οικονομία
70	Μ. Νικολοπούλου	1	Εμφύλιος, Λογοτεχνία
71	D. Ofer	1	Ολοκαύτωμα, Ρουμανία
72	Ν. Πάντζου	1	Εμφύλιος, Εξορία, Εικαστικά
73	Δ. Παπαδόπουλος	1	Μνήμη, Εμφύλιος, Μνημεία

ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1940

74	Κ. Παπαδόπουλος	1	Εμφύλιος, Εικαστικά
75	Ν. Παπαναστασίου	1	Δοσιλογισμός, Ελλάδα
76	Π. Παπαπολυβίου	1	Εμφύλιος, Ελληνικά Κόμματα
77	Ε. Πασχαλούδη	2	Μνήμη, Εμφύλιος, Ελληνικά Κόμματα, Συγκριτικές αφηγήσεις
78	Γ. Πετρόπουλος	1	Μνήμη, Τάγματα Ασφαλείας
79	Κ. Ρικάλ	1	Ολοκαύτωμα
80	Α. Πούλιος	1	Κατοχή, Μουσική
81	Β. Ριτζαλέος	3	Ολοκαύτωμα, Ελλάδα, Εκκλησία Δοσιλογισμός, Αν. Μακεδονία
82	Μ. Ρόρη	1	Μνήμη, Εμφύλιος, Ελληνικά Κόμματα
83	Τ. Σακελλαρόπουλος	1	Κατοχή, Ελληνικός Στρατός
84	Μ. Σειραγάκης	1	Εμφύλιος, Μουσική
85	P. Siani-Davis	1	Εμφύλιος, Δημόσιες Πολιτικές
86	Γ. Σκαλιδάκης	1	Κατοχή, Αξιωματικοί
87	Η. Σκουλίδας	1	Εμφύλιος Πόλεμος, Ελληνοαλβανικές σχέσεις
88	Ε. Σολομών	1	Ολοκαύτωμα, Μνήμη
89	Π. Σπυρόπουλος	2	Πόλεμος, Κινηματογράφος
90	Δ. Σταματόπουλος	1	Πολιτικοί πρόσφυγες, Ρουμανία
91	Κ. Στεφάτου	1	Εμφύλιος, Εξορία, Εικαστικά
92	Α. Τενεκετζής	1	Εμφύλιος, Μνημεία, Αρχιτεκτονική
93	Κ. Τερζής	1	Εμφύλιος, Κινηματογράφος
94	Β. Τζούκας	2	ΕΔΕΣ, Ιστοριογραφία
95	Κ. Τσέκου	5	Εμφύλιος, Πολιτικοί πρόσφυγες, Βουλγαρία, Δοσιλογισμός Αν. Μακεδονία
96	Κ. Τσίβος	2	Πολιτικοί Πρόσφυγες, Σλαβομακεδόνες, Τσεχοσλοβακία
97	Στ. Τσιράς	1	Μνήμη, Εμφύλιος, Ελληνικά Κόμματα
98	Σπ. Τσουτσουμπής	1	Πόλεμος, Λογοτεχνία
99	Γρ. Φαράκος	1	Πολιτικοί πρόσφυγες, ΚΚΕ
100	Ι. Φιλανδρος	1	Εμφύλιος, Ελληνικά Κόμματα
101	Λ. Φλιτούρης	1	Εμφύλιος, Κινηματογράφος
102	Μ. Χαραλαμπίδης	1	Αθήνα, Κατοχή, Εμφύλιος
103	Α. Χαρκιολάκης	1	Αντίσταση, Μουσική
104	Λ. Χασιώτης	1	Εμφύλιος, Παιδιά, Ισπανία, Ελλάδα
105	Τ. Χατζηναστασίου	2	Δοσιλογισμός, Αντίσταση, Αν. Μακεδονία
106	Ευ. Χατζηβασιλείου	1	Αντίσταση, Δεκεμβριανά, Αθήνα
107	Ευ. Χεκίμογλου	1	Ολοκαύτωμα, Θεσσαλονίκη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έννοια της αφήγησης

Η διαδικασία της αφήγησης ως πράξης δομείται, όπως έχει δείξει ο Gerard Genette¹, στη βάση μιας θεμελιακής διάκρισης του χρόνου: από τη μια μεριά υπάρχει ο «χρόνος της ιστορίας», η φυσική δηλαδή διαδοχή των γεγονότων. Από την άλλη μεριά υπάρχει ο «χρόνος της αφήγησης», που γίνεται αντιληπτός ως «η ακολουθία των γλωσσικών σημείων που αναπαριστά τα γεγονότα αυτά»².

Η θεμελιακή αυτή διάκριση, όσο κι αν φαίνεται αυτονόητη με την πρώτη ματιά, διαμορφώνει ωστόσο μια σειρά από ερωτήματα – ζητήματα που δεν είναι καθόλου αυτονόητα. Το πρώτο από αυτά σχετίζεται με τη (χρονική) απόσταση των δύο «χρόνων»: ο «χρόνος της αφήγησης» είναι σε κάθε περίπτωση μεταγενέστερος από το «χρόνο της ιστορίας», αφού κάθε αφήγηση έχει από τη φύση της αναληπτικό χαρακτήρα, μεταφέρει δηλαδή στο αφηγηματικό παρόν γεγονότα που ήδη συντελέστηκαν ή -ακόμη κι αν συνεχίζονται- ξεκίνησαν στο παρελθόν. Με την έννοια αυτή, κάθε αφήγηση αναφέρεται στο παρελθόν. Η δομική αυτή σχέση, όμως, ανάμεσα στους δύο «χρόνους» έχει σε δεύτερο επίπεδο μια ακόμη σημαντικότερη συνέπεια: ο «χρόνος της αφήγησης» συνιστά σε κάθε περίπτωση «αναπαράσταση» των γεγονότων του «χρόνου της ιστορίας». Αυτό σημαίνει πως ο αφηγητής δεν είναι σε θέση να μεταφέρει αυτό που συνέβη, παρά διαμεσολαβημένο από τη δική του οπτική γωνία, ανασυγκροτώντας την «ιστορία» μέσω της αφήγησης στο παρόν. Έτσι, «αυτό που συνέβη» στο παρελθόν συγκροτείται στο επίπεδο του λόγου στο (αφηγηματικό) παρόν.

Οι παρατηρήσεις αυτές, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν τεχνικού ή και ακαδημαϊκού χαρακτήρα, αποκτούν την πλήρη σημασία τους αν επιχειρήσει κανείς να προσδιορίσει με στενότερα κριτήρια την ίδια την έννοια της αφήγησης: αφήγηση μπορεί να συνιστά μια ιδιωτική συζήτηση μεταφοράς συμβάντων μεταξύ φίλων, αφήγηση, ωστόσο, είναι στην πραγματικότητα και μια γραπτή αναφορά ενός αστυνομικού προς τον προϊστάμενό του ή ενός πρέσβη προς την κυβέρνησή του κ.ο.κ. Σε κάθε περίπτωση, προφορική ή γραπτή, επίσημη ή ανεπίσημη, η αφήγηση συγκροτεί κείμενα που αναπαριστούν τα όσα συνέβησαν.

¹ Gerard Genette, *Narrative Discourse*, Oxford, Blackwell, 1982, μτφρ. J. Lewin.

² Γεωργία Φαρίνου - Μαλαματάρη, *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 188 - 1910*, Αθήνα, Κέδρος, 1987, 37.

Η έννοια του «κειμένου», από την άλλη μεριά, έχει κι αυτή το δικό της σημασιολογικό φορτίο. Κατά κανόνα δηλώνει το γραπτό κείμενο, ωστόσο ήδη από την εποχή του Saussure η διάκριση ανάμεσα σε «λόγο» (langue) και «ομιλία» (parole)³ κατέστησε σαφές ότι το αφηγηματικό κείμενο είναι κάτι πολύ περισσότερο από ένα κομμάτι χαρτί. Είναι στην πραγματικότητα το «λεχθέν» της ομιλίας, η «εμπρόθετη αυτή εξωτερίκευση, συστατικό στοιχείο του σκοπού του λόγου», όπως θα το προσδιόριζε ο Paul Ricoeur στο ερώτημα «τι παγώνει η γραφή;»⁴. Στη βάση αυτή, η έννοια «κείμενο» επιστρέφει στην αρχική της ετυμολογική σημασία, δηλώνοντας οτιδήποτε «κείται», όχι ασφαλώς τυχαία αλλά ως προϊόν ενός εμπρόθετου «λόγου», ο οποίος και το δημιουργεί.

Από την αφήγηση στους «λόγους»

Το κομβικό, επομένως, σημείο για την κατανόηση της αφήγησης ως διαδικασίας είναι η αποκρυπτογράφηση της έννοιας του «λόγου» (discourse). Για τον Michel Foucault⁵ το περιεχόμενο του «λόγου» δεν περιορίζεται στην επικοινωνιακή του διάσταση. Αντίθετα, καθώς ο ίδιος ο λόγος συγκροτεί ένα σώμα γνώσεων για την πραγματικότητα, ταυτόχρονα εγγράφει στη δομή του και τις εξουσιαστικές σχέσεις μέσω των οποίων αυτή η γνώση παράγεται και επιβάλλεται στο πλαίσιο της επικοινωνιακής πράξης. Με άλλα λόγια, ως «λόγος» δε νοείται απλώς η διατύπωση της ομιλίας, αλλά ταυτόχρονα και ένα «σώμα γνώσεων» και επιπλέον ένα «σύστημα στρατηγικών επικοινωνίας», με τις οποίες οι φορείς αυτής της ομιλίας χρησιμοποιούν εμπρόθετα αυτές τις γνώσεις για να ασκήσουν εξουσία⁶. Στη βάση αυτή, όμως, ο «λόγος» κάνει την «αντικειμενικότητά» του, χάνει δηλαδή τη δυνατότητα να περιγράψει την πραγματικότητα αδιαμεσολάβητη, καθώς διατυπώνεται «υποκειμενικά» -όρος που εδώ θα πρέπει να εκληφθεί στην κυριολεξία του- ως ομιλία με άλλα λόγια των κοινωνικών υποκειμένων που τον εκφέρουν.

Ωστόσο, ακόμη και μια προσέγγιση σαν κι αυτή που επιχειρούμε εδώ, δε θα πρέπει να αγνοεί το σύνθετο χαρακτήρα του κοινωνικού σχηματισμού, που προκύπτει από τη συνύπαρξη των κοινωνικών υποκειμένων, άρα και των «λόγων» τους οποίους τα υποκείμενα αυτά διατυπώνουν. Μέσω της προσέγγισης του Mikhail Bakhtine είμαστε σήμερα σε θέση να αντιληφθούμε τα «κείμενα» ως «δια-κείμενα», ως «λόγους» δηλαδή παράλληλους, αντιφατικούς ή και αντιθετικούς, που διατυπώ-

³ Ο.π., 21.

⁴ Όπως τουλάχιστον παρατίθεται από τον Clifford Geertz, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2003, μτφρ. Θ. Παραδέλης, 30-31.

⁵ Michel Foucault, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, Αθήνα, Εξάντας, 1987, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης.

⁶ Βλ. συνοπτικά Δήμητρα Γκέφου - Μαδιανού, *Πολιτισμός και εθνογραφία. Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, 401-403.

νονται πολυφωνικά⁷ στο πλαίσιο του ίδιου «κειμένου», για να μας μεταφέρουν το μέτρο της κοινωνικής δυναμικής, την απήκηση της κοινωνικής εξουσίας, τους αξιόκους κώδικες των κοινωνικών υποκειμένων και, εν τέλει τη συγκρουσιακή διάθεση με την οποία μια κοινωνία διαχειρίζεται τον εαυτό της και τη «γνώση»⁸.

Η ιστοριογραφία ως επιστημονική δραστηριότητα δεν μπορεί να εξαιρεθεί από τη διαδικασία της αφήγησης που περιγράψαμε ως εδώ. Κι αυτό δεν αφορά μόνο την ίδια τη συγγραφή ως αναπαραστατική διαδικασία του παρελθόντος· αφορά πρωτίτως τη συγκρότηση των πηγών της ιστοριογραφικής αναπαράστασης ως «λόγων». Είτε πρόκειται για έντυπο αρχειακό υλικό διπλωματικών ή άλλων κρατικών υπηρεσιών, είτε για υλικό που προέρχεται από άλλους επίσημους κοινωνικούς φορείς (π.χ. πολιτικά κόμματα, εφημερίδες κ.λπ.), είτε ακόμη για υλικό προφορικό ή, τέλος, για την υλική συγκρότηση του ίδιου του κοινωνικού χώρου (π.χ. τα μνημεία), σε κάθε περίπτωση το υλικό αυτό συγκροτείται ως αφήγηση μέσω των «λόγων» που διατυπώνουν τα κοινωνικά υποκείμενα. Η ιστοριογραφική αφήγηση, επομένως, είναι δέσμια μιας σειράς διαμεσολαβήσεων που προέρχονται αφενός από το ίδιο το «εμπειρικό της υλικό», αφετέρου από την οπτική γωνία θέασης του ίδιου του ιστορικού. Και για το ζήτημα αυτό, βέβαια, έχουν γραφεί πολλά⁹.

Στο πλαίσιο, λοιπόν, αυτό και το ίδιο το ιστοριογραφικό κείμενο δεν μπορεί παρά να συνιστά «λόγο». Ακόμη και στην περίπτωση που επιχειρεί να «εξηγήσει» ή να «ερμηνεύσει», να εντοπίσει δηλαδή και να αποδομήσει τους «λόγους» των πηγών του, το ίδιο δεν παύει να συγκροτείται με όρους «αφήγησης»¹⁰, να αναπα-

⁷ Για την έννοια της «φωνής» όπως την προσδιορίζει ο Bakhtine βλ. ενδεικτικά Μιχαήλ Μπακτίν, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, Αθήνα, Πλέθρον, 1980, μτφρ. Γ. Σπανός, ειδικά 158-196 («Ο πολυγλωσσισμός στο μυθιστόρημα») και Μ. Μπακτίν, *Ζητήματα ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, Αθήνα, Πόλις, 2000, μτφρ. Αλ. Ιωαννίδου. Για μια κατατοπιστική εισαγωγή στο έργο του βλ. Φώτης Τερζάκης, «Εισαγωγή στο έργο του Μιχαήλ Μπακτίν», *Πλανόδιον*, 2005, 38:244-261 και ειδικά για τον όρο που μας απασχολεί εδώ 252-253. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι μεταφραστές του έργου του Bakhtin δε συμφωνούν σε μια κοινή απόδοση του όρου, κινούμενοι ανάμεσα στον «πολυγλωσσισμό» και την «πολυφωνία».

⁸ Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η Άννα Τζούμα, *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου. Για μια κοινωνιοσημειωτική της αφήγησης*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1991, 204, «Το ιστορικό γίνεσθαι, ως χώρος σύγκρουσης διαφόρων αντιλήψεων για την πραγματικότητα, αποτυπώνεται σε γλωσσικές μορφές. Το μυθιστορηματικό έργο μεταφέρει αυτές τις αντιλήψεις μέσα από τη γλωσσική του συγκρότηση ως ένα κοινωνιολεκτικό διακείμενο. Είναι λοιπόν μέσα από αυτές τις γλωσσικά εκφερόμενες ιδεολογικές τοποθετήσεις που τα μυθιστορηματικά έργα μη εμφανών ιστορικών συμφραζομένων εγγράφονται και εγγράφουν την ιστορία».

⁹ Βλ. ενδεικτικά τη συνοπτική αλλά περιεκτική πραγμάτευση του Γκέοργκ Ίγκερς, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, 129-192.

¹⁰ Ο Paul Ricoeur, *Η αφηγηματική λειτουργία*, Αθήνα, Καρδαμίτσας, μτφρ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, 20-21, σχολιάζει χαρακτηριστικά αναφερόμενος στην ιστοριογραφία ως αφήγηση: «(...) εάν λάβουμε υπόψη το δεδομένο πως τα ιστορικά γεγονότα κερδίζουν το ιστορικό τους status όχι μόνο από τη διατύπωση και διάρθρωσή τους σε αξιοσημείωτες δηλωτικές προτάσεις, αλλά επίσης από την τοποθέτηση αυτών των προτάσεων σε σχηματισμούς ενός ορισμένου είδους που με ολοκληρωμένο τρόπο συνιστούν μια αφήγηση, τότε αυτό που πρέπει να τοποθετήσουμε στο κέντρο της επιστημολογικής συζήτησης δεν είναι πλέον η φύση της ιστο-

ριστά, με άλλα λόγια, την ίδια τη διαδικασία της αποδόμησης των «λόγων» που μας κληροδότησε το παρελθόν, συνιστώντας -ήδη από τη στιγμή που ο ιστορικός θα βάλει την τελευταία τελεία- έναν παρελθοντικό «λόγο» για το παρελθόν. Με άλλα λόγια, ένα είδος «πηγής» για τα κοινωνικά συμφραζόμενα της χρονικής στιγμής κατά την οποία γράφτηκε, πολύτιμο υλικό για μια «ιστορία της ιστοριογραφίας», ένας «λόγος – αντικείμενο», όπως θα τον προσδιόριζε ο Foucault¹¹.

Την προβληματική που εκθέσαμε ως εδώ σχετικά με τη λειτουργία του «λόγου» (discourse) σε όλα τα επίπεδα της ιστοριογραφικής αφήγησης επιχειρούν να εξειδικεύσουν και να επεξεργαστούν τα δοκίμια αυτού του τόμου, με αφορμή τους «λόγους» που διατυπώθηκαν -και εξακολουθούν να διατυπώνονται- για την κομβικής σημασίας δεκαετία του 1940. Ωστόσο, πριν περάσουμε σε μια συνοπτική παρουσίαση της καθεμιάς από τις σημαντικές -κατά την άποψή μας- συνεισφορές αυτού του τόμου, θα πρέπει να σκιαγραφήσουμε σύντομα το ιστοριογραφικό προφίλ για τη δεκαετία που μας απασχολεί, να κάνουμε δηλαδή μια συνοπτική «αρχαιολογία¹² της ιστοριογραφίας» για την περίοδο που μας απασχολεί.

Η δεκαετία του 1940 στη σκιά του Εμφυλίου

Η ιστορία, λοιπόν, είναι μια σειρά από λόγους σχετικά με τον κόσμο. Οι λόγοι αυτοί δεν δημιουργούν τον κόσμο, αλλά τον οικειοποιούνται και του δίνουν όλα τα νοήματα που έχει. Το κομματάκι του κόσμου που αποτελεί το αντικείμενο έρευνας της ιστορίας είναι το παρελθόν. Η ιστορία ως λόγος ανήκει, επομένως, σε μια διαφορετική κατηγορία από εκείνη για την οποία μιλά, δηλαδή παρελθόν και ιστορία είναι δύο διαφορετικά πράγματα: δε συνυφαίνονται μεταξύ τους ώστε μόνο μια ιστορική ανάγνωση του παρελθόντος να είναι αναγκαία και αληθινή· το ίδιο αντι-

ρικής εξήγησης, αλλά η *λειτουργία* της». Και σε άλλο σημείο (ό.π., 24-25) συμπληρώνει: «Εάν η Ιστορία είναι με τέτοιο τρόπο ριζωμένη στην ικανότητά μας να παρακολουθούμε μιαν ιστορία, τότε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ιστορικής εξήγησης πρέπει να θεωρούνται ως εξελίξεις στην υπηρεσία της ιδιότητας - δυνατότητας να ακολουθείται η βασική ιστορία. Με άλλα λόγια, οι εξηγήσεις δεν επιτελούν άλλη λειτουργία από εκείνη της παροχής βοήθειας στον αναγνώστη για να ακολουθήσει την ιστορία ακόμα παραπέρα. Η λειτουργία των γενικεύσεων που ο ιστορικός ζητά από εμάς να δεχτούμε έχει σκοπό να διευκολύνει τη διαδικασία παρακολούθησης της ιστορίας, όταν αυτή έχει διακοπές ή είναι σκοτεινή. Οι εξηγήσεις επομένως πρέπει να συνυφαίνονται με την αφήγηση».

¹¹ Foucault, ό.π., 212.

¹² «Αυτός ο όρος -σχολιάζει ο Foucault, ό.π., 202 δεν παρακινεί στη ζήτηση καμιάς έναρξης-· δε συνδέει την ανάλυση με καμιά ανασκαφή ή γεωλογική αναδίφηση. Υποδηλώνει το γενικό θέμα μιας περιγραφής που εξετάζει το ήδη-ρηθέν στο επίπεδο της ύπαρξής του: της αποφαντικής λειτουργίας που ασκείται πάνω του, του σχηματισμού του λόγου στον οποίο ανήκει, του γενικού αρχειακού συστήματος από το οποίο προκύπτει. Η αρχαιολογία περιγράφει τους λόγους ως εξειδικευμένες πρακτικές μέσα στο στοιχείο του αρχειακού».

κείμενο έρευνας μπορεί να «διαβαστεί» διαφορετικά από διαφορετικές επιστημονικές θέσεις ή από διαφορετικές εποχές¹³.

Αν τώρα στην ήδη περίπλοκη διάκριση μεταξύ παρελθόντος και ιστορίας προσθέσουμε τη διάκριση μεταξύ ιστορικής επιστήμης και μνημόνευσης του παρελθόντος τα πράγματα γίνονται ακόμη πιο περίπλοκα ή καλύτερα πιο ρευστά. Η ιστορία είναι επιστήμη και μετατρέπει το παρελθόν σε αντικείμενο έρευνας. Στόχος της είναι να απαντήσει σε ερωτήσεις να ερμηνεύσει και να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε γεγονότα, πράξεις ή παραλείψεις που συνέβησαν στο παρελθόν. Αντίθετα η μνημόνευση ορισμένων στιγμών από το παρελθόν μιας κοινωνίας (ο εορτασμός επετείων, η συγγραφή των σχολικών βιβλίων, η παραγωγή ιστορικών ταινιών, η ανέγερση μνημείων) καθιστά το παρελθόν αντικείμενο εξιδανίκευσης ή και λατρείας μερικές φορές. Ενώ η ιστορία διέπεται συνήθως από τους νόμους της επιστήμης, η τελετουργική μνημόνευση σε μια κοινωνία θυμίζει τους μηχανισμούς με τους οποίους λειτουργούν οι ιδεολογίες: προάγει την ηθική δέσμευση σε σύμβολα και αξίες που είναι σημαντικά για τη συνοχή και της κοινότητας και του έθνους¹⁴.

Το τέλος ενός εμφυλίου πολέμου θα μπορούσε να είναι μια επέτειος που θα άξιζε έναν μεγαλοπρεπή εορτασμό. Θα μπορούσε να υπενθυμίζει μια ιστορική στιγμή που οι αντίπαλοι εγκατέλειψαν τα όπλα και αποφάσισαν να επιστρέψουν στην ειρηνική ζωή, να συγχωρήσουν τους αντιπάλους και να χτίσουν από την αρχή όσα είχαν γκρεμίσει. Ωστόσο, όπως επισημαίνει και η Paloma Aguilar «ένας πόλεμος που τελειώνει με την απόλυτη επικράτηση της μιας πλευράς πάνω στην άλλη και συνοδεύεται από μεγάλο αριθμό εξορίστων και φυλακισμένων δεν είναι κάτι που μπορεί να γιορτάζεται»¹⁵.

Στην ελληνική περίπτωση οι «λόγοι» (discourses) για τη δεκαετία του 1940 παρουσιάζονται φιλτραρισμένοι μέσα από αυτή την οπτική: ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για γεγονότα που θα μπορούσαν να συνιστούν αντικείμενα αφήγησης διαφορετικής τάξης («ελληνοϊταλικός πόλεμος», «Κατοχή και Αντίσταση», «δωσιλογισμός», «Εμφύλιος» κ.λπ.), η τραυματική εμπειρία του Εμφυλίου διαμορφώνει ένα διαθλαστικό πρίσμα, ένα πλαίσιο συνολικής ένταξης της περιόδου στη λογική της ένοπλης πολιτικής σύγκρουσης. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο,

¹³ Keith Jenkins, *Επιναθεώρηση της ιστορίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2004, μτφρ. Ν. Σταματάκης, 27-28. Keith Jenkins, *Re-thinking History*, London and New York, Routledge, 2004. Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Αθήνα, Πόλις, 2007, 127-128 και 111-117. David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, 210-237.

¹⁴ Barry Schwartz, *Abraham Lincoln and the Forge of National Memory*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 2000, 10-12. John Bodnar, *Remaking America. Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*, Princeton, Princeton University Press, 1992, 21-38.

¹⁵ Paloma Aguilar Fernandez, *Μνήμη και λήθη του Ισπανικού Εμφυλίου. Δημοκρατία, δικτατορία και διαχείριση του παρελθόντος*. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005, μτφρ. Σπ. Κακουριώτης - Χ. Παπαγεωργίου, 89.

στην Ελλάδα, οι συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940 ήταν πολύ δύσκολο να μνημονευθούν¹⁶.

Αυτό για την Αριστερά είναι εύκολο να γίνει κατανοητό, επειδή πητήθηκε σε αυτό τον πόλεμο και υπέστη πολλαπλές διαιρέσεις. Δεν είναι όμως, το ίδιο αυτονόμο στην περίπτωση των νικητών, της Δεξιάς και του Κέντρου. Ο Εμφύλιος πόλεμος αν και θεσμοθετήθηκε ως επίσημη εθνική γιορτή ήδη από το 1950¹⁷, ποτέ ο εορτασμός του δεν έφτασε την επισιμότητα των άλλων εθνικών εορτών, της 28^{ης} Οκτωβρίου και της 25^{ης} Μαρτίου. Οι δύο μεγάλοι αντίπαλοι, η Δεξιά και η Αριστερά, σχεδόν ταυτόχρονα εντάσσουν στον πολιτικό τους λόγο τη «λήθη», ως στρατηγική και ως πρόταγμα¹⁸. Η «λήθη», αν και σημασιοδοτείται με διαφορετικό τρόπο¹⁹ στον λόγο των δύο παρατάξεων, εικονογραφεί την προσπάθεια νικητών και ηττημένων, να αποκαταστήσουν μετά την απόλυτη σύγκρουση την πολιτική ομαλό-

¹⁶ Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρίην Βαν Μπούσοχτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 61-80.

Ακριβώς το αντίθετο συνέβη στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες όπου ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ιδιαίτερα η Αντίσταση στις δυνάμεις του Άξονα αποτέλεσε την νομιμοποιητική αφήγηση των μεταπολεμικών καθεστώτων και χρησιμοποιήθηκε για να αποτρέψει εμφύλιες συγκρούσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Γαλλία, όπου η επίσημη μεταπολεμική αφήγηση για την περίοδο 1940-1944 στόχευε να προάγει το αντιστασιακό παρελθόν αποσιωπώντας το επονεϊδίσιτο καθεστώς του Vichy. Σύμφωνα με αυτήν, το γαλλικό έθνος πολέμησε σύσσωμο εναντίον των κατακτητών και των συνεργατών τους, ώστε να καταφέρει την απελευθέρωσή του. Σε αυτήν την περίπτωση η αντιστασιακή αφήγηση διευρύνθηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε όλοι να μπορούν να διεκδικήσουν ένα κομμάτι από το αντιστασιακό παρελθόν αλλά και μια θέση στο μέλλον της χώρας και του έθνους. Βλ. ενδεικτικά Henry Rousso, *The Vichy Syndrome. History and Memory in France since 1944*, Massachusetts, Harvard University Press, 1991, 16. Robert Gildea, *Myth, Memory, and Policy in France since 1945*, στο Jan Werner-Muller (ed.), *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 59-75.

¹⁷ *Ακρόπολις*, 28.8.1950

¹⁸ Βλ. ενδεικτικά την πραγμάτευση για την «omertá» στο Ρίην Βαν Μπούσοχτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), ό.π., 16-18.

¹⁹ Για τη Δεξιά, η περίοδος της λήθης ξεκινά με την ίδρυση του Ελληνικού Συναγερμού από τον Αλέξανδρο Παπάγο. Ιδιαίτερα, μετά το 1952, στο βαθμό που η στρατιωτική νίκη επιβεβαιώθηκε με μια αντίστοιχη σχεδόν σημασίας πολιτική νίκη, το σύνθημα «λήθη στο παρελθόν» αποδείχθηκε σοφή πολιτική επιλογή. Επέτρεπε στον Συναγερμό να διευρύνει την επιρροή του στο εκλογικό σώμα και ταυτόχρονα προσέδιδε περισσότερο κύρος στην πολιτική του. Για το χώρο του Κέντρου οι διαιρέσεις του παρελθόντος αποτελούσαν πάντοτε ένα επικίνδυνο και σίγουρα αμφίσημο παρελθόν, του οποίου η υπενθύμιση έφερνε το Κέντρο αντιμέτωπο με τις αντιφάσεις του, αλλά και με τις αντιφάσεις της εθνικοφροσύνης. Βλ. ενδεικτικά Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2000, 181-182.

Για την Αριστερά, η «λήθη» ήταν καταρχήν απαραίτητη προκειμένου να επιτρέψει στην ΕΔΑ, από το 1951 που ιδρύθηκε, να εδραιώσει την κοινοβουλευτική της παρουσία. Σε αυτήν τη ρητορική της λήθης και της εθνικής ενότητας ευθυγραμμίστηκε λίγο αργότερα και η εξόριστη ηγεσία του ΚΚΕ, η οποία μέχρι το 1954 διατηρούσε ακόμη τη συνθηματολογία του Εμφυλίου πολέμου, που συμπυκνώνεται στο γνωστό σύνθημα «το όπλο παρά πόδα». Λίγο πριν τις δημοτικές εκλογές του 1954 στελέχη του ΚΚΕ, της ΕΔΑ και του Κέντρου συμφώνησαν σε μια πολιτική συνεργασία εναντίον των δυνάμεων της Δεξιάς, η οποία ολοκληρώθηκε στην προεκλογική περίοδο του 1956. Βάση αυτής της συνεργασίας ήταν η υπέρβαση των εμφύλιων συγκρούσεων. Βλ. ενδεικτικά Φίλιππος Ηλιού, «Δημοκρατικές συγκλίσεις και συμμαχίες. Ο Γεώργιος Καρτάλης και οι Έλληνες κομμουνιστές μετά τον εμφύλιο πόλεμο», *Αρχειοτάξιο*, 2005, 7:23-30. Νικολακόπουλος, ό.π., 184.

τητα, που ήταν απαραίτητη για τον κοινοβουλευτικό βίο, την ανάπτυξη και την οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας. Η επιστροφή στο διαιρετικό παρελθόν, έστω και σε επίπεδο ρητορικής, εκείνη τη χρονική στιγμή δεν θα προσέφερε καμία απόλυτως υπηρεσία ούτε στους μεν ούτε στους δε. Ούτε η Δεξιά ούτε η Αριστερά θέλησαν να συγκροτήσουν τον πολιτικό τους λόγο με άξονα τη διαίρεση της κοινωνίας. Αντίθετα, νικητές και ηττημένοι, αμέσως μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου αναζήτησαν στο παρελθόν γεγονότα, πρότυπα και σύμβολα, των οποίων η υπενθύμιση θα μπορούσε να λειτουργήσει στο παρόν ενωτικά και όχι διαιρετικά.

Ωστόσο, επρόκειτο για ένα παρελθόν το οποίο δεν μπορούσε απλώς να αποσιωπηθεί, να αφηθεί στην άκρη, και από την απόλυτη διαίρεση η ελληνική κοινωνία να περάσει κατευθείαν στον εορτασμό της ενότητας. Η διαίρεση του έθνους έπρεπε να ερμηνευθεί, να απομονωθούν οι υπεύθυνοι γι' αυτήν, οι «εχθροί», και κατόπιν να διαφυλαχθεί και να εξυμνηθεί η ενότητα. Έτσι, νικητές και ηττημένοι στη μετεμφυλιακή Ελλάδα ενέταξαν τον Εμφύλιο πόλεμο στο δημόσιο λόγο τους ως συνέχεια των μεγάλων αγώνων του έθνους για τη διατήρηση της ανεξαρτησίας του και εξείρασαν τον αντίπαλο από το εθνικό σύνολο. Για τους νικητές, ο Εμφύλιος πόλεμος υπήρξε αγώνας του έθνους εναντίον ξένων επιδρομών και, αν και διεξήχθη μεταξύ Ελλήνων, ήταν αποτέλεσμα ξένων δυνάμεων²⁰, ενώ «ο αγών κατά του κομμουνισμού διά την Ελλάδα» μετονομάζεται σε αγώνα «φυλετικής και εθνικής υπέρθεως»²¹. Ως εκ τούτου, η διαιρετική τομή για την παράταξη των νικητών είναι αυτή της εθnikοφροσύνης, που κυριάρχησε στη δημόσια σφαίρα μέχρι τη Μεταπολίτευση.

Απέναντι σε αυτό το σχήμα οι ηττημένοι, αν και εξοβελισμένοι σε μεγάλο βαθμό από τη δημόσια σφαίρα ως «μη εθνικόφρονες», ανέπτυξαν μια αντίστοιχη ερμηνεία. Απέναντι στη διαίρεση «εθνικόφρονες – μη εθνικόφρονες», αντέταξαν τη διαίρεση «Αντίσταση – Συνεργασία», αναδεικνύοντας μια αντιφατική εκδοχή του παρελθόντος της εθnikοφροσύνης. Για τους ηττημένους το κλειδί για την ερμηνεία των εμφυλίων συγκρούσεων δε βρισκόταν στην εποχή του γενικευμένου Εμφυλίου πολέμου αλλά στην Κατοχή, όταν ο λαός πολέμησε τους κατακτητές μετατρέποντας ολόκληρη την Ελλάδα «σε κάστρο κι ολοκαύτωμα Ελευθερίας»²². Ωστόσο, «τα ολοκαυτώματα και οι ελπίδες του λαού» δε βρήκαν δικαίωση, αφού η παραδοσιακή πολιτική ηγεσία που απείχε από τον αντιστασιακό αγώνα επέλεξε να συνεργαστεί με τους «δωσίλογους» και τους «προδότες»²³.

²⁰ *Ελευθερία*, 31.8.1954.

²¹ Κωνσταντίνος Καραμανλής, *Ακρόπολις*, 29.8.1959.

²² *Η Αυγή*, 27.10.1957.

²³ *Η Αυγή*, 28.10.1959 και 28.10.1965.

Με βασικό άξονα αναφοράς τον πατριωτισμό του παρελθόντος κατασκευάζεται ένα ιδεολογικό σχήμα στον αντίποδα της εθnikοφροσύνης, με ανάλογα όμως υλικά. Όπως ακριβώς η εθnikοφροσύνη αποκλείει τους μη εθnikόφρονες («κομμουνιστές – προδότες») από το σώμα του έθνους, έτσι, και ο πατριωτισμός της Αριστεράς αποκλείει από τον «Λαό» τους «προδότες». Η πλευρά της Αντίστασης εμπεριέχει το «λαό», δηλαδή όσους στο παρελθόν πολέμησαν για την ανεξαρτησία της χώρας και όσους εμπνέονται στο παρόν από τα ιδανικά αυτού του αγώνα και επιθυμούν να τον συνεχίσουν σε πολιτικό επίπεδο. Η πλευρά της συνεργασίας εμπεριέχει αυτούς που αποκλείονται από το «λαό». Σε αυτή την κατηγορία υπάγονται όσοι στο παρελθόν συνεργάστηκαν με τους κατακτητές και συνέπλευσαν «με την ξενόδουλη πλουτοκρατική ολιγαρχία»²⁴. Όπως η εθnikοφροσύνη αποκλείει εξ ορισμού τους κομμουνιστές από το σώμα του έθνους, με τον ίδιο τρόπο ο αριστερός πατριωτισμός αποκλείει από το σώμα του «λαού» τους ακραιφνείς εθnikόφρονες, ταυτίζοντας τους με τον «εχθρό», εσωτερικό και εξωτερικό.

Οι αφηγήσεις αυτές συγκροτήθηκαν παράλληλα, εμπλουτίστηκαν κατά καιρούς με αφορμή την πολιτική συγκυρία και απέκτησαν διαφορετικές εκδοχές. Το κοινό τους σημείο είναι ότι μέσα από αυτές τόσο οι νικητές όσο και οι ηττημένοι επιδίωξαν να εξασφαλίσουν μια περίοπτη θέση στην εθnikή ιστορία. Ταύτισαν τα όρια της παράταξής τους με τα όρια του έθνους και έθεσαν τους εχθρούς εκτός εθnikής οικογένειας. Έτσι για πάρα πολλά χρόνια ο Εμφύλιος πόλεμος, ρητός ή άρρητος, χρησίμευσε για την παραγωγή ενός λόγου που θα υπηρετούσε την εθnikή ενότητα. Νικητές και ηττημένοι τον επικαλούνταν ως πρότυπο, ως παράδειγμα προς αποφυγή ή κάθε φορά που χρειαζόνταν ένα εύγλωττο και ισχυρό ιστορικό παράδειγμα που θα μπορούσε αμέσως να αποσαφηνίσει τι είναι καλό και τι κακό για το έθνος και την πατρίδα.

Η ίδια τάση αποτυπώνεται ακόμη και στην μέχρι το 1974 βιβλιογραφία. Προπαγανδιστικά έργα, αναμνήσεις και μαρτυρίες και από τις δύο πλευρές αναπαρήγαν τις ίδιες αφηγήσεις. Όσον αφορά την ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 καθυστέρησαν πάρα πολύ να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των ακαδημαϊκών. Οι πρώτες επιστημονικές μελέτες για τις διαιρέσεις της δεκαετίας του 1940 εμφανίστηκαν στο τέλος της δεκαετίας του 1970 και αρκετό καιρό μετά την πτώση της δικτατορίας²⁵.

Οι παραπάνω, ανταγωνιστικές μεταξύ τους αφηγήσεις υπερκεράστηκαν, τουλάχιστον στη δημόσια σφαίρα, όταν η πολιτική συγκυρία της Μεταπολίτευσης ε-

²⁴ *Η Αυγή*, 28.10.1959.

²⁵ Nikos Marantzidis & Giorgos Antoniou, «The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography, 1941-2002», *Journal of Peace Research*, 2004, 41/2:223-231.

πέτρεψε τη συγκρότηση μια νέας αφήγησης, αυτής της εθνικής ενότητας. Μετά τη δικτατορία το ελληνικό πολιτικό σύστημα θεμελιώθηκε σε μια νέα βάση. Ο αντικομμουνισμός έδωσε τη θέση του στον αντιφασισμό, και η εθνικοφροσύνη απέκτησε μόνο αρνητικές συμπαράδηλώσεις. Σε κάθε περίπτωση ο κύκλος των αντιπαραθέσεων του Εμφυλίου πολέμου έκλεινε και έκλειναν μαζί του και οι παραδοσιακές διαιρέσεις που είχε κληροδοτήσει²⁶.

Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και η απόδοση συντάξεων στους αγωνιστές του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ καθιέρωσαν ως επίσημη αφήγηση για τη δεκαετία του 1940 την ιστορία της Αντίστασης, η υπενθύμιση της οποίας είχε θετικές και ενωτικές συμπαράδηλώσεις σε αντίθεση με εκείνη του Εμφυλίου πολέμου. Για τη συζήτηση του σχετικού νομοσχεδίου η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ επέλεξε την ημέρα (17 Αυγούστου) που έγινε το μπλόκο της Κοκκινιάς, με στόχο, όπως διαβεβαιώνει ο Α. Παπανδρέου να επιτευχθεί η εθνική ενότητα και η ομοψυχία:

«Δεν ήλθαμε εδώ σήμερα για να δικάσουμε, πολύ περισσότερο για να δικάσουμε. Ο κύριος στόχος του νομοσχεδίου είναι η εθνική ενότητα (...). Μπορούμε να ξαναδώσουμε στο λαό μας την εθνική μνήμη και αυτή νομίζω είναι η μεγαλύτερη προσφορά. Αυτήν τη μνήμη που είναι απαραίτητη τόσο για την αυτογνωσία του λαού μας όσο και για την ενότητα του έθνους μας»²⁷.

Ακολούθως, από τις διαιρέσεις του παρελθόντος αναδεικνύεται μόνο αυτή της συνεργασίας με τους κατακτητές. Όλοι οι υπόλοιποι, όσοι δεν συνεργάστηκαν με τους κατακτητές, μπορούν να βρουν τη θέση τους στο ενωτικό αφήγημα της Αντίστασης, να την επικαλεστούν ή να την διεκδικήσουν ως αξιοποιήσιμο παρελθόν.

Στη νέα αφήγηση ο Εμφύλιος πόλεμος αποπολιτικοποιείται. Δεν υπάρχουν νικητές και ηττημένοι, καλοί και κακοί, γιατί «σε έναν εμφύλιο πόλεμο ολόκληρος ο λαός είναι ο ηττημένος»²⁸. Ως εκ τούτου, οι αιτίες για τη διολίσθηση στη σύγκρουση αναζητούνται είτε έξω από το σώμα του έθνους, είτε σε παράλογες αποφάσεις της πολιτικής ηγεσίας. Στην πρώτη περίπτωση, η εμφύλια σύγκρουση αντιμετωπίζεται «ως προϊόν ξενικής επέμβασης και προσπάθειας προς διατήρηση του καθεστώτος της εξάρτησης»²⁹. Στη δεύτερη, θεωρείται ως αποτέλεσμα λανθασμένων επιλογών των παρατάξεων που πρωτοστάτησαν στον Εμφύλιο πόλεμο είτε εξαιτίας κακών εκτιμήσεων, είτε εξαιτίας της προσήλωσής τους σε συμφέροντα που δεν είχαν σχέση με τον ελληνικό λαό. Πάντως ο ελληνικός λαός (νικητές και ηττημένοι, αριστεροί και δεξιοί) σε καμία περίπτωση δεν συναίνεσε στον εμφύλιο

²⁶ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σηματοδοτημένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, 28-31.

²⁷ Ανδρέας Παπανδρέου, *Πρακτικά Βουλής*, 17.8.1982, 635 [Περίοδος Γ', Σύνοδος Α']

²⁸ Κωνσταντίνος Σημίτης, *Πρακτικά Βουλής*, 28.2.1985, 4871 [Περίοδος Γ', Σύνοδος Δ, τόμ. ΣΤ']

²⁹ Βασίλης Κεδικόγλου, *Πρακτικά Βουλής*, 20.2.1985, 4658 [Περίοδος Γ', Σύνοδος Δ', τόμ. Ε']

σπαραγμό. Αντίθετα, «είχε ενταχθεί στην Εθνική Αντίσταση, γιατί πίστευε, ότι η μετακατοχική περίοδος θα έπρεπε να χαρακτηρίζεται από πολιτικές και οικονομικές διαδικασίες διαφορετικές από εκείνες που επικρατούσαν πριν το 1940»³⁰. Η εξέλιξη, όμως, των γεγονότων οδήγησε στη σύγκρουση την οποία η πλειονότητα του λαού καταδίκασε.

Η νέα αφήγηση για τη δεκαετία άνοιξε, ως εκ τούτου, τα όρια του έθνους στο οποίο χωρούσαν όλοι εκτός από τους λίγους συνεργάτες των κατακτητών και άρα με έναν τρόπο εξοβέλιζε εντελώς την εμφύλια διαμάχη από την ιστορία του ελληνικού έθνους, αφήνοντας χώρο μόνο για την ιστορία του αντιστασιακού κινήματος 1941-1944. Η εκδοτική έκρηξη αμέσως μετά την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης υπήρξε ανάλογα μεγάλη, ενώ το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον ήταν ακόμη μειωμένο. Η ακαδημαϊκή κοινότητα στράφηκε στις εμφύλιες συγκρούσεις αμέσως με τη συμπλήρωση των 40 χρόνων από τη λήξη των ένοπλων συγκρούσεων, όταν ψηφίστηκε στην Ελλάδα ο νόμος για την άρση των συνεπειών του Εμφυλίου πολέμου, και στην Ευρώπη κατέρρευσε ο κομμουνισμός. Τότε, η ακαδημαϊκή κοινότητα στράφηκε στη συστηματική μελέτη της δεκαετίας του 1940 σε μια προσπάθεια να ανασυνθέσει και να ερμηνεύσει πολλές από τις εκδοχές της Κατοχής, της Αντίστασης, του Εμφυλίου πολέμου. Μαζί με αυτά άνοιξαν μια σειρά από ζητήματα που σχετίζονται με τις εμφύλιες συγκρούσεις και για πολλά χρόνια είτε προκαλούσαν αμηχανία στην ερευνητική κοινότητα είτε απλώς αγνοούνταν συστηματικά: η ιστορία των πολιτικών προσφύγων, οι συνθήκες ζωής των πολιτικών κρατουμένων, η δομή, η συγκρότηση και η ιστορία του ΔΣΕ, η συγκρότηση της ατομικής και της συλλογικής μνήμης των γεγονότων της δεκαετίας του 1940.

Από την παραδοσιακή ιστοριογραφία στη διεπιστημονικότητα

Ένα πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό που κομίζουν αυτές οι σχετικά καινούργιες επιστημονικές μελέτες είναι η διεπιστημονικότητα. Ένα πεδίο μελέτης που σε προηγούμενες δεκαετίες θα ήταν προνομιακό πεδίο ενασχόλησης για τους ιστορικούς άνοιξε και σε άλλες επιστήμες. Ανθρωπολογία, πολιτική επιστήμη και κοινωνιολογία επιστρατευτήκαν για τη μελέτη των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 και των συνεπειών τους στη μεταπολεμική κοινωνία, σε συλλογικό και μεταπολεμικό επίπεδο. Εδώ ενδεικτικά μόνο θα αναφερθούν η μελέτη της Anna Collard και της Ρίικκν Βαν Μπούσχοτεν για τη μελέτη της συλλογικής και της κοινωνικής μνήμης³¹, του Νίκου Μαραντζίδη για την επίδραση των εμφύλιων συ-

³⁰ Κωνσταντίνος Σημίτης, *Πρακτικά Βουλής*, 28.2.1985, 4871, [Περίοδος Γ', Σύνοδος Δ', τόμ. ΣΤ']

³¹ Anna Collard, «Διερευνώντας την κοινωνική μνήμη στον ελλαδικό χώρο», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης & Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της Νεότε-*

γκρούσεων στην πολιτική συμπεριφορά των τουρκόφωνων της Δυτικής Μακεδονίας και του Στάθη Καλύβα για την αριστερή βία³². Η εμφάνιση νέων επιστημών για τη μελέτη ενός αντικειμένου το οποίο οι ιστορικοί θεωρούσαν δικό τους χώρο αλλά και η εμφάνιση νέων ερευνητικών εργαλείων, όπως η προφορική ιστορία³³, ήταν αρκετά να ταραξούν τα νερά της παραδοσιακής ιστορικής έρευνας στην Ελλάδα και να προκαλέσουν έντονες συζητήσεις.

Οι παραδοσιακοί ιστορικοί στάθηκαν με μεγάλη επιφύλαξη απέναντι στην εισβολή νέων επιστημών και νέων ερευνητικών μεθόδων στην παραδοσιακή ιστορία. Κυρίως όμως στάθηκαν επικριτικά απέναντι στην «ευκολία» με την οποία νέοι ερευνητές άγγιζαν θέματα τα οποία για τους παλαιότερους θεωρούνταν θέματα δύσκολα, ιερά, ή επικίνδυνα. Όλα αυτά που είχαν αφεθεί στο περιθώριο της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας έρχονταν, τώρα, σχεδόν καταγιστικά να διεκδικήσουν τη θέση που τόσα χρόνια είχαν στερηθεί στα επιστημονικά συνέδρια, στα πανεπιστημιακά αμφιθέατρα και στην ακαδημαϊκή συζήτηση εν γένει. Έτσι, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και μετά ολοένα και περισσότεροι μεταπτυχιακοί φοιτητές και υποψήφιοι διδάκτορες ασχολήθηκαν με θέματα σχετικά με τη δεκαετία του 1940, οργανώθηκαν ομάδες μελέτης, εκδηλώσεις και εκδόθηκαν αρκετά επιστημονικά πονήματα³⁴.

της Ελλάδας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, 357-389. Ρίκη Βαν Μπούσοτεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997.

³² Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω το έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001. Στάθης Ν. Καλύβας, «Κόκκινη τρομοκρατία: η βία της Αριστεράς στην Κατοχή», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004, 161-204.

³³ Ενδεικτικά: Τασούλα Βερβενιώτη, «Προφορική ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό Εμφύλιο: η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 2002, 107:157-184. Τασούλα Βερβενιώτη, *Διπλό βιβλίο*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004.

³⁴ Ενδεικτικά: Το 1995 διοργανώθηκε συνέδριο για τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το οποίο οδήγησε στον τόμο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003. Για την επέτειο των πενήντα χρόνων από τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου το ΠΙΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και το Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, σε συνεργασία με την Εταιρία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων, διοργάνωσαν συνέδριο τον Οκτώβριο του 1999 στην Αθήνα με τίτλο «Ο Ελληνικός Εμφύλιος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο». Καρπός του συνεδρίου υπήρξε ο τόμος, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος & Γρηγόρης Ψαλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945 - Αύγουστος 1949*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002. Επίσης, επετειακό ήταν και το διεθνές συνέδριο που διοργανώθηκε από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας με τίτλο «Οι Εμφύλιοι Πόλεμοι στην Ευρώπη του 20ού αιώνα το Φεβρουάριο του 2000. Με την πάροδο του χρόνου διοργανώθηκαν συνέδρια που άγγιζαν θέματα περισσότερο εξειδικευμένα και ενίοτε θέματα ταμπού για τη δεκαετία του 1940. Τον Ιούλιο του 2003 διοργανώθηκε στα Ζαγοροχώρια από το Δίκτυο Μελέτης Εμφυλίων Πολέμων συνέδριο με τίτλο, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου», το οποίο οδήγησε στον τόμο Ευτυχία Βουτουρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης & Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005. Το 2004 διοργανώθηκε από το Δίκτυο Μελέτης Εμφυλίων Πολέμων στη Σαμοθράκη συνέδριο

Μετά από σχεδόν μια εικοσαετία συστηματικής έρευνας, εκδόσεων, συνεδρίων και επιστημονικών (και όχι μόνο) αντιπαραθέσεων, η επιστημονική κοινότητα κέρδισε πολύ σε γνώσεις και οι επιστημονικές συζητήσεις έγιναν αντίστοιχα γονιμότερες και πλουσιότερες. Ωστόσο, υπάρχουν δύο σημεία στα οποία η έρευνα για τη δεκαετία του 1940 υστέρησε και δυστυχώς υστερεί ακόμη, συστηματικά. Το πρώτο είναι η έλλειψη συγκριτικών μελετών. Η μελέτη των εμφύλιων συγκρούσεων χαρακτηρίζεται από έναν επίμονο ελληνοκεντρισμό³⁵. Ενώ οι ερευνητές της τελευταίας γενιάς υπήρξαν αρκετά καινοτόμοι στη μέθοδο με την οποία προσέγγισαν το αντικείμενο της έρευνας τους και στα θέματα με τα οποία επέλεξαν να ασχοληθούν, υπήρξαν ιδιαίτερα επιφυλακτικοί στη συγκριτική μελέτη των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 με αντίστοιχα γεγονότα σε άλλες χώρες. Η Κατοχή, η Αντίσταση και ο Εμφύλιος πόλεμος δεν ήταν φαινόμενα μοναδικά στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1940. Αντίθετα, σφράγισαν την ιστορία της Ευρώπης και του κόσμου. Η ελληνική ερευνητική κοινότητα, ωστόσο, αν και θα μπορούσε να μελετά συγκριτικά την ελληνική εμπειρία, στέκεται απέναντι σε αυτή την προοπτική με περίσκεψη και αμηχανία.

Οι αιτίες θα μπορούσαν να είναι πολλές, τεχνικές, συμπτωματικές, ή ζητήματα νοοτροπίας των Ελλήνων ακαδημαϊκών. Ωστόσο, θα πρέπει να αναζητήσουμε την αιτία γι' αυτό τον ελληνοκεντρισμό και στο γεγονός ότι τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον πολιτικά, πολύ πριν ερευνηθούν ακαδημαϊκά. Έγιναν μέσο για την νομιμοποίηση νικητών και ηττημένων της εμφύλιας σύγκρουσης στο πάνθεον της εθνικής ιστορίας. Επιπλέον, αποτέλεσαν τον βασικό ιδεολογικό άξονα για την συγκρότηση πολιτικών ταυτοτήτων που επιβίωσαν στο χρόνο συντηρώντας τις εμφυλιοπολεμικές διαιρέσεις. Η συγκριτική

με τίτλο «Εκθρός» εντός των τειχών. Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής και του Εμφυλίου Πολέμου», το οποίο οδήγησε σε τόμο με τίτλο Ιάκωβος Μιχαλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος & Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *«Εκθρός» εντός των τειχών. Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006. Τον Ιούλιο του 2007 διοργανώθηκε από το Δίκτυο Μελέτης Εμφυλίων Πολέμων συνέδριο στην Κορνησό της Καστοριάς με τίτλο «Μνήμες των εμφυλίων πολέμων. Τόποι και εργαλεία», καρπός του οποίου υπήρξε ο τόμος Ρίκα Βαν Μπούσοχτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008. Επίσης, από το Δίκτυο Μελέτης Εμφυλίων Πολέμων διοργανώθηκε τον Ιούλιο του 2010 στις Πρέσπες συνέδριο με τίτλο «Η δεκαετία του 1940 στην τέχνη», από το οποίο προέκυψε ο αφιερωματικός τόμος «Η Κατοχή και ο Εμφύλιος στην τέχνη», *Νέα Εστία*, 1845 (Ιούνιος 2011). Τέλος, συνέδρια ευρύτερου προβληματισμού για τη δεκαετία του 1940 διοργανώθηκαν από το ΙΜΧΑ και τον τομέα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ με τίτλο «Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος: Μια αποτίμηση, πολιτικές, ιδεολογικές, ιστοριογραφικές προεκτάσεις» τον Μάιο του 2006 και οδήγησε στον τόμο, Ιάκωβος Μιχαλίδης & Γιάννης Μουρέλος (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Μια αποτίμηση: Πολιτικές, ιδεολογικές, ιστοριογραφικές προεκτάσεις*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα - ΙΜΧΑ, 2007 και το συνέδριο που διοργανώθηκε από το Φόρουμ Κοινωνικής Ιστορίας στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 2010 με τίτλο «Η εποχή των ρήξεων: η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940».

³⁵ Αυτή την παρατήρηση έκαναν οι Νίκος Μαραντζίδης και Γιώργος Αντωνίου το 2004. Στα χρόνια που μεσολάβησαν είναι αξιοσημείωτο ότι η κατάσταση δεν έχει διαφοροποιηθεί. Βλ. Marantzidis & Antoniou, ό.π.

τους μελέτη, ως εκ τούτου, θα απειλούσε τη μοναδικότητα, την ηθική και ιστορική τους λάμψη και θα τα υποβίβαζε, ενδεχομένως, σε εμπειρίες λιγότερο συναισθηματικά και ηθικά φορτισμένες.

Το δεύτερο σημείο δεν αφορά τόσο την ακαδημαϊκή παραγωγή καθαυτή όσο τις αντιπαραθέσεις που προκύπτουν γύρω από αυτή. Η συζήτηση περί αναθεωρητισμού, την οποία προκάλεσαν αρκετές επιστημονικές μελέτες, είναι αρκετά γνωστή και συνοψίζεται εξαιρετικά από τον Βαγγέλη Τζούκα στον ανά χείρας τόμο, επομένως δεν χρειάζεται να παρουσιαστεί και εδώ. Όμως, τόσο ο τρόπος όσο και το ύφος με τα οποία διεξήχθη και διεξάγεται μέχρι σήμερα μας οδηγούν σε μια βασική διαπίστωση: η συζήτηση για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940, παρόλο που διεξάγεται από πανεπιστημιακούς και ερευνητές, τις περισσότερες φορές διατηρεί το πολιτικό της υπόβαθρο. Οι πράξεις των ιστορικών υποκειμένων νοηματοδοτούνται, εξιδανικεύονται ή επικρίνονται με βάση το παρόν, ενώ το καθαυτό ιστορικό πλαίσιο των γεγονότων συνήθως υποτιμάται. Φαίνεται ότι παρόλο που οι αιματηρές συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940 τελείωσαν στρατιωτικά το 1949 και πολιτικά το 1989, δεν έχουν ακόμη τελειώσει για την ακαδημαϊκή κοινότητα. Πολλά θέματα προκαλούν ακόμη αμνηχανία, και η πραγματέυσή τους εκλαμβάνεται ως πράξη υβριστική για το ηρωικό παρελθόν είτε της μιας είτε της άλλης πλευράς. Έτσι ο Εμφύλιος πόλεμος ξαναζωντανεύει μέσα στις αίθουσες των συνεδρίων και στις στήλες των εφημερίδων.

Αυτή τη φορά, βέβαια, θύμα του είναι μόνο η επιστημονική έρευνα, η οποία δεν μπορεί να αναπυχθεί υπό το βάρος ενός διαλόγου που είναι ιδεολογικά και πολιτικά φορτισμένος. Σε αυτό το κλίμα πολλοί μελετητές επεδίωξαν με την έρευνά τους, συνειδητά ή ασυνείδητα, να δικαιώσουν την πολιτική και συναισθηματική τους ταύτιση με τους νικητές ή τους ηττημένους του Εμφυλίου πολέμου. Ωστόσο, προκειμένου να προχωρήσει η έρευνα, γεγονότα και ιστορικά υποκείμενα είναι απαραίτητο να απογυμνωθούν από το πολιτικό βάρος που έχουν στο παρόν και να επανεγγραφούν στο σύγχρονό τους ιστορικό πλαίσιο. Από την άλλη πλευρά, προϋπόθεση για το παραπάνω είναι να ερμηνευθεί γιατί η δεκαετία του 1940 απέκτησε τέτοιο πολιτικό βάρος στην επιστημονική κοινότητα, να αποκωδικοποιηθούν δηλαδή οι χρήσεις του παρελθόντος και οι ταυτότητες που κατασκευάζονται μέσω αυτών.

Τα κείμενα του τόμου

Ο ανά χείρας τόμος περιέχει μια σειρά από κείμενα που διέπονται από τη λογική που καταθέσαμε ως εδώ. Στην πρώτη ενότητα, με τίτλο **Το διακύβευμα της Κατοχής: «λόγοι» και αντίλογοι μιας ρευστής εξουσίας**, φιλοξενούνται τέσσερα

κείμενα – προσεγγίσεις διαφορετικών «λόγων» που διατυπώθηκαν την περίοδο της Κατοχής. Πρόκειται, επομένως, για την επεξεργασία ενός λόγου σύγχρονου με τα γεγονότα και γι' αυτό ιδιαίτερα χρήσιμου στην αναπαράσταση της περιόδου.

Στα κείμενα των **Αργύρη Μαμαρέλη** και **Βασίλη Ριτζαλέου** ο λόγος που τροφοδοτεί την ιστοριογραφική προσέγγιση προέρχεται κατά βάση από τα βουλγαρικά αρχεία, και αναδεικνύει τις πολιτικές διαχείρισης από τη μεριά των Αρχών Κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη δύο ιδιαίτερα ευαίσθητων ομιάδων, της Μουσουλμανικής Μειονότητας της Θράκης, στην πρώτη περίπτωση, και των Εβραίων στη δεύτερη.

Η συνεισφορά του **Αντώνη Κλάψη**, από την άλλη μεριά, μας κάνει κοινωνούς των βαθύτερων σκέψεων που διακατείχαν τους απεσταλμένους των βρετανικών μυστικών υπηρεσιών στην Ελλάδα στη διάρκεια της Κατοχής. Στο «λόγο» των βρετανικών αναφορών αναδεικνύονται με σαφήνεια οι προθέσεις του βρετανικού παράγοντα για την Ελλάδα και τα Βαλκάνια της μεταπολεμικής εποχής, αλλά ταυτόχρονα και τα όρια της βρετανικής διπλωματίας μπροστά στο νέο πολιτικό σκηνικό που είχε διαμορφωθεί από την κυριαρχία του ΕΑΜ. Ο **Μενέλαος Χαραλαμπίδης**, στον αντίποδα, αξιοποιεί τόσο τον επίσημο κρατικό κατοχικό «λόγο» όσο και τον αντίλογό του, την αριστερή άποψη όπως διατυπώνεται προφορικά στο παρόν, για να προσεγγίσει τις εμφύλιες συγκρούσεις του τελευταίου χρόνου της Κατοχής στις ανατολικές συνοικίες της Αθήνας. Σε συνδυασμό με την προσέγγιση του Αντώνη Κλάψη, καθίσταται περισσότερο κατανοητή και η νομοτελειακή -ένοπλη πια- σύγκρουση των αντιθετικών αυτών «λόγων» στα Δεκεμβριανά του 1944.

Στα κείμενα της δεύτερης ενότητας, που φέρει τον τίτλο **Διερευνώντας τους «λόγους» του εμφυλιακού κράτους**, η προσέγγιση του **Ιωάννη Φιλανδρου** στον κοινοβουλευτικό λόγο του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, στη διάρκεια της θητείας του στην «ξεχασμένη» εμφυλιακή Βουλή, καθιστά φανερό την αδυναμία ενός λόγου μετριοπαθούς να φανεί αποτελεσματικός στην πόλωση της περιόδου του Εμφυλίου. Σε τελική ανάλυση, ο χαρακτηρισμός «ξεχασμένη Βουλή» αναδεικνύει σημειωτικά και το πεδίο της αντιπαράθεσης: η σύγκρουση των «λόγων» δεν ήταν πια φραστική αλλά ένοπλη, και η εμφυλιακή Βουλή ελάχιστα μπορούσε να διατυπώσει αποτελεσματικά έναν εναλλακτικό λόγο, ακόμη και όταν το επεδίωκε, όπως στην περίπτωση του Π. Κανελλόπουλου.

Στη Μουσουλμανική Μειονότητα της Θράκης μας μεταφέρει ξανά το κείμενο του **Γιώργου Νιάρκου**, αλλά αυτή τη φορά για να διερευνηθούν ο «λόγος» του ελληνικού εμφυλιακού κράτους απέναντί της, οι προσπάθειες προσεταιρισμού της από το ΔΣΕ και τελικά η παθητική στάση της ίδιας της Μειονότητας, που θεωρούσε τον Εμφύλιο ως κάτι που δεν την αφορούσε. Το κείμενο φέρει στο φως σημαντικά στοιχεία που θα μπορούσαν μελλοντικά να συνδυαστούν με τη μετεμφυλιακή αντι-

μετώπιση της Μειονότητας, και ειδικά των Πομάκων, υπό το πρίσμα της διεκδίκησης, σήμερα, μιας διαφορετικής εθνοτικής ταυτότητας από μέρους τους.

Η έννοια του «λόγου» αποκτά μία κάπως διαφορετική διάσταση στη συνεισφορά της **Βασιλικής Λάζου**. Πρόκειται αφενός για το λόγο των εφημερίδων της Λαμίας απέναντι στη δημόσια διαπόμπευση των αιχμαλώτων μαχητών του ΔΣΕ στην πόλη στη διάρκεια του Εμφυλίου, αφετέρου για την ίδια τη διαδικασία της διαπόμπευσης ως τελετουργικού «λόγου» από τη μεριά των νικητών. Στην πρώτη περίπτωση, στο λόγο δηλαδή των εφημερίδων, μπορεί κανείς να διακρίνει -ανάμεσα στις θριαμβολογίες- την αμηχανία που προκαλούσε η συγκεκριμένη τελετουργία στο κοινό της πόλης, προς το οποίο και απευθυνόταν. Στη δεύτερη περίπτωση, ο στόχος της «εθνικής ενότητας» περνούσε επιπλέον από την αναγκαστική μαζική κινητοποίηση του πληθυσμού, ώστε να συμμετάσχει στην τελετουργία, στοιχεία που την αναδεικνύουν σε ένα ενδιαφέρον «διακείμενο». Τέλος, το κείμενο του **Πέτρου Παπαπολυβίου** μας δίνει μια ακόμη πτυχή του κυρίαρχου λόγου της εποχής του Εμφυλίου, ενός λόγου στα όρια του κράτους και του παρακράτους, μέσα από τη δημοσίευση του αρχείου του «Εθνικού Αγροτικού Κόμματος Χιτών» της Θεσσαλονίκης.

Στην τρίτη ενότητα που τιτλοφορείται **Αφηγήσεις από τη σκοπιά του μετεμφυλιακού κράτους**, τα κείμενα επεξεργάζονται το «λόγο» των νικητών του Εμφυλίου σε διάφορα επίπεδα. Η συνεισφορά των **Peter Siani-Davies** και **Στέφανου Κατσίκα** αναδεικνύει εύγλωττα τη μεταφορά της εμφύλιας διαμάχης του τέλους της δεκαετίας του 1940 στους κοινωνικούς και εργασιακούς χώρους της δεκαετίας του 1950, με αφορμή την εξέταση του «Καπνικού Νόμου» του 1953. Στο κείμενο, πάλι, των **Χρύσας Γιαννοπούλου** και **Θοδωρή Κούρου** παρακολουθούμε τον τρόπο με τον οποίο διατυπώνεται ο «λόγος» ενός σημαντικού μετεμφυλιακού θεσμού, του στρατού, μέσα από τα μνημεία που ανήγειρε στη μετεμφυλιακή περίοδο αλλά και μέχρι τη δεκαετία του 1990 σε μια συνοριακή περιοχά ιδιαίτερα φορτισμένη από τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940, την ελληνοαλβανική μεθόριο.

Η κυριαρχία του «λόγου» των νικητών στη μετεμφυλιακή περίοδο και μέχρι τη Μεταπολίτευση αναδεικνύεται και στην προσέγγιση του **Γιώργου Ανδρίτσου**, όπου το πεδίο της έκφρασης της κυριαρχίας αυτής είναι ο κινηματογράφος της περιόδου της Δικτατορίας (1967 – 1974). Στο τελευταίο κείμενο της ενότητας, οι **Βασίλης Δαλκαβούκης** και **Αριάδνη Αντωνιάδου** επιχειρούν να αναδείξουν τη διακειμενικότητα του χώρου σε μια συνοριακή κοινότητα της ελληνοαλβανικής μεθόριου: η επιλεκτική μνήμη της κοινότητας, σύμφωνη με την επίσημη εθνική εκδοχή, ελπίζει να «ξορκίσει» τη μνήμη του Εμφυλίου κυριαρχώντας στο χώρο. Η τελευταία, ωστόσο, εξακολουθεί να επιβιώνει στις αφηγήσεις των ανθρώπων και να διαμορφώνει πολιτικές στάσεις και στρατηγικές επιβίωσης.

Η τέταρτη ενότητα του τόμου είναι αφιερωμένη στις **Όψεις από τις αφηγήσεις των πτημένων του Εμφυλίου**. Ο **Κώστας Τσίβος** ασχολείται στο κείμενό του με το «λόγο» μιας ειδικής κατηγορίας πτημένων, της σλαβομακεδονικής κοινότητας των πολιτικών προσφύγων της Τσεχοσλοβακίας, έτσι όπως αναδεικνύεται τόσο από τα δικά τους κείμενα των δύο πρώτων μετεμφυλιακών δεκαετιών όσο και από τα επίσημα αρχεία του Κομμουνιστικού Κόμματος Τσεχοσλοβακίας. Ο οιονεί «κρατικός λόγος» των Σλαβομακεδόνων της Τσεχοσλοβακίας φαίνεται να δικαιώθηκε στη δεκαετία του 1970, όταν η Γιουγκοσλαβία του Τίτο άνοιξε τα σύνορα για τον «επαναπατρισμό» τους. Πολλοί άλλοι, ωστόσο, προτίμησαν να καταφύγουν στη Δύση, όταν τους επιτράπηκε να βγουν από τη χώρα.

Στο κείμενο της **Κατερίνας Τσέκου** επιχειρείται η διερεύνηση του «λόγου» των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία, μέσα από την ανάγκη τους να διαχειριστούν την «προσωρινή τους διαμονή» σ' ένα κράτος – κατακτητή μέχρι και το τέλος της Κατοχής. Η διακριτή τομή για την ταξινόμηση αυτού του λόγου σε «πριν» και «μετά» είναι η αλλαγή του καθεστώτος στη Βουλγαρία και η επαναφορά του κοινοβουλευτισμού: η κυριαρχία του επίσημου κομματικού λόγου «πριν», αντικαθίσταται από ένα λόγο κριτικό «μετά», χωρίς να συνοδεύεται απαραίτητα από την πλήρη ταύτιση ούτε με τη βουλγαρική ούτε με την ελληνική εκδοχή. Παραμένει έτσι ένας λόγος μετέωρος, στα όρια της περιθωριακότητας, ακόμη και για τη δεύτερη ή την τρίτη γενιά.

Την τέταρτη ενότητα κλείνει το κείμενο του **Παναγιώτη Σπυρόπουλου**. Είναι η σειρά των πτημένων του Εμφυλίου να αφηγηθούν τη δική τους εκδοχή μέσα από τον κινηματογράφο, και η αφήγηση αυτή μας γίνεται περισσότερο σαφής μέσω της εφαρμογής ενός αναλυτικού εργαλείου το οποίο εισηγήθηκε ο Mikhail Bakhtine, το «χρονότοπο». Έτσι στον κινηματογραφικό «λόγο» του Θόδωρου Αγγελόπουλου συμπυκνώνεται με αριστοτεχνικό τρόπο η άποψη της Αριστεράς, πτημένης μεν αλλά δικαιωμένης, τελικά, στο επίπεδο της αφήγησης.

Η πέμπτη και τελευταία ενότητα αυτού του τόμου έχει αναστοχαστικό χαρακτήρα. Καθώς φέρει τον τίτλο **Αποδομώντας τις αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940: η μετανεωτερική ιστοριογραφία και τα όριά της**, συνιστά στην πραγματικότητα ένα «λόγο» περί των «λόγων» για τη δεκαετία του 1940, όπως διατυπώθηκαν στη συγχρονία των γεγονότων και μέχρι σήμερα. Στο κείμενο της **Ελένης Πασχαλούδη** παρακολουθούμε τις παράλληλες πορείες σε Η.Π.Α., Ισπανία και Ελλάδα για τη διαχείριση του τραύματος του εμφυλίου της κάθε περίπτωσης. Οι ομοιότητες είναι πολλές, πολλές ωστόσο είναι και οι διαφορές των τριών περιπτώσεων. Αυτό που έχει, πάντως, τη μεγαλύτερη σημασία είναι η αρχή της αποδόμησης της ελληνικής ιστοριογραφικής εσωστρέφειας για τον Εμφύλιο, αφού η

συγκριτική διάσταση αποδεσμεύει την προσέγγιση του Εμφυλίου από την πολιτική της αξιοποίηση στο παρόν.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η συνεισφορά του **Λουκιανού Χασιώτη**. Εδώ το συγκριτικό πλαίσιο είναι ο ελληνικός και ο ισπανικός Εμφύλιος, και το πεδίο οι αντιπαρατιθέμενοι «λόγοι» για τα παιδιά. Η αποδόμηση της ρητορικής των αντίπαλων παρατάξεων και στις δύο περιπτώσεις αναδεικνύει έναν προνομιακό χώρο για την εφαρμογή του ιστορικού αναστοχασμού πάνω στους «λόγους» της εκάστοτε εξουσίας, τόσο των νικητών όσο και των ηττημένων της κάθε περίπτωσης.

Στα Βαλκάνια μας μεταφέρει ξανά η συνεισφορά του **Ηλία Σκουλίδα**. Μέσα από την εξέταση τόσο της ιστοριογραφικής όσο και της προσωπικής ή και μυθολογικής αφήγησης για τη δεκαετία του 1940 στην Αλβανία και στην Ελλάδα, ο συγγραφέας επισημαίνει τόσο το χαρακτήρα της «κατασκευής» που χαρακτηρίζει τις αφηγήσεις αυτές, καθώς αναπαράγουν κατά κανόνα τα εκατέρωθεν εθνικά στερεότυπα, όσο και τις διαφορετικές επιλογές στην πρόσφατη ιστοριογραφική παραγωγή, αφού η αλβανική εκδοχή επαναδιαπραγματεύεται το εθνικό αφήγημα σ' ένα πλαίσιο λίγο – πολύ ενιαίο σε όλη τη μετα-σοσιαλιστική ανατολική Ευρώπη, σε αντίθεση με την ελληνική περίπτωση που εντάσσει όλο και πιο δυναμικά τη μετα-νεωτερική οπτική στον προβληματισμό της.

Η πέμπτη ενότητα κλείνει -καθόλου τυχαία- με το κείμενο του **Βαγγέλη Τζούκα**. Στο στόχαστρο της αποδόμησης αυτή τη φορά βρίσκεται το σύνολο της ιστοριογραφικής παραγωγής για τη δεκαετία του 1940, ταξινομημένο με βάση τα κυρίαρχα αφηγήματα που διατυπώθηκαν ανά περίοδο.

Είναι προφανές ότι από την απόπειρα του Βαγγέλη Τζούκα δε θα μπορούσε να απουσιάζει ούτε ο ίδιος ο «μετα-νεωτερικός» / αναστοχαστικός / «αναθεωρητικός» ιστοριογραφικός λόγος που αποδομεί τους προηγούμενους. Με την έννοια αυτή, όμως, και ο ανά χείρας τόμος -αναστοχαστικός και ο ίδιος- δεν είναι δυνατόν να εξαιρεθεί. Τον παραδίδουμε, λοιπόν, στο αναγνωστικό κοινό, με την προσδοκία ότι θα προκαλέσει ένα νέο κύκλο επιστημολογικής συζήτησης για τη δεκαετία του 1940 και θα δεχτεί την (καλόπιστη) κριτική που του αναλογεί.

Βασίλης Δαλκαβούκης - Ελένη Πασχαλούδη

ΠΗΓΕΣ**Πρακτικά Βουλής**

17.8.1982, 635 [Περίοδος Γ΄, Σύνοδος Α΄], 28.2.1985, 4871 [Περίοδος Γ΄, Σύνοδος Δ΄, τόμ. ΣΤ΄], 20.2.1985, 4658 [Περίοδος Γ΄, Σύνοδος Δ΄, τόμ. Ε΄], 28.2.1985, 4871 [Περίοδος Γ΄, Σύνοδος Δ΄, τόμ. ΣΤ΄].

Εφημερίδες

Ακρόπολις, 28.8.1950, 29.8.1959.

Ελευθερία, 31.8.1954.

Η Αυγή, 27.10.1957, 28.10.1959, 28.10.1965.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Aguilar Fernandez Paloma, *Μνήμη και λήθη του Ισπανικού Εμφυλίου. Δημοκρατία, δικτατορία και διαχείριση του παρελθόντος*. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005 μτφρ. Σπ. Κακουριώτης - Χ. Παπαγεωργίου.

Bodnar John, *Remaking America. Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*, Princeton, Princeton University Press, 1992.

Collard Anna, «Διερευνώντας την κοινωνική μνήμη στον ελληνικό χώρο», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης & Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, 357-389.

Foucault Michel, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, Αθήνα, Εξάντας, 1987, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης.

Geertz Clifford, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2003, μτφρ. Θ. Παραδέλλης.

Genette Gerard, *Narrative Discourse*, Oxford, Blackwell, 1982, μτφρ. J. Lewin.

Gildea Robert, «Myth, Memory, and Policy in France since 1945», στο Jan Werner-Muller (ed.), *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*, Cambridge, Cambridge University Press, 2022, 59-75.

Jenkins Keith, *Re-thinking History*, London and New York, Routledge, 2004.

Jenkins Keith, *Επαναθεώρηση της ιστορίας*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Lowenthal David, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

Marantzidis Nikos & Giorgos Antoniou, «The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography, 1941-2002», *Journal of Peace Research*, 2004, 41/2:223-231.

Ricoeur Paul, *Η αφηγηματική λειτουργία*, Αθήνα, Καρδαμίτσας, μτφρ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος

Rousso Henry, *The Vichy Syndrome. History and Memory in France since 1944*, Massachusetts, Harvard University Press, 1991.

- Schwartz Barry, *Abraham Lincoln and the Forge of National Memory*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 2000.
- Βαν Μπούσοχτεν Ρίκι, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997.
- Βαν Μπούσοχτεν Ρίκι, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης & Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008.
- Βερβενιώτη Τασούλα, «Προφορική ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό Εμφύλιο: η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 2002, 107:157-184.
- Βερβενιώτη Τασούλα, *Διπλό βιβλίο*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004.
- Βόγλης Πολυμέρης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρίκι Βαν Μπούσοχτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 61-80.
- Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδευμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, 28-31.
- Βουτυρά Ευτυχία, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης & Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005.
- Γκέφου - Μαδιανού Δήμητρα, *Πολιτισμός και εθνογραφία. Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999.
- Ηλιού Φίλιππος, «Δημοκρατικές συγκλίσεις και συμμαχίες. Ο Γεώργιος Καρτάλης και οι Έλληνες κομμουνιστές μετά τον εμφύλιο πόλεμο», *Αρχειοτάξιο*, 2005, 7:23-30.
- Τγκερς Γκέοργκ, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας.
- Καλύβας Στάθης Ν., «Κόκκινη τρομοκρατία: η βία της Αριστεράς στην Κατοχή», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004, 161-204.
- Λιάκος Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Αθήνα, Πόλις, 2007.
- Μαραντζίδης Νίκος, *Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω το έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: εθνική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.
- Μιχαλίδης Ιάκωβος & Γιάννης Μουρέλος (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Μια αποτίμηση: Πολιτικές, ιδεολογικές, ιστοριογραφικές προεκτάσεις*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα - ΙΜΧΑ, 2007.
- Μιχαλίδης Ιάκωβος, Ηλίας Νικολακόπουλος & Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *«Εχθρός» εντός των τειχών. Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006.
- Μπακτίν Μιχαήλ, *Ζητήματα ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, Αθήνα, Πόλις, 2000, μτφρ. Αλ. Ιωαννίδου.
- Μπακτίν Μιχαήλ, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, Αθήνα, Πλέθρον, 1980, μτφρ. Γ. Σπανός.

- Νικολακόπουλος Ηλίας, Άλκης Ρήγος & Γρηγόρης Ψαλίδας (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945 - Αύγουστος 1949*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2000.
- Τερζάκης Φώτης, «Εισαγωγή στο έργο του Μιχαήλ Μπαχτίν», *Πλανόδιον*, 2005, 38:244-261.
- Τζούμα Άννα, *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου. Για μια κοινωνιοσημειωτική της αφήγησης*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1991
- Φαρίνου-Μαλαματάρη Γεωργία, *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη, 1887-1910*, Αθήνα, Κέδρος, 1987.
- Φλάισερ Χάγκεν (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003.

ΕΝΟΤΗΤΑ 1

Το διακύβευμα της Κατοχής: «λόγοι» και
αντίλογοι μιας ρευστής εξουσίας

Ερευνώντας έναν εκθρό που δεν υπήρξε. Η στάση της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης κατά τη βουλγαρική κατοχή 1941-1944

Αργύρης Μαμαρέλης*

Η συντριβή της ελληνικής κυριαρχίας που προκάλεσε η Κατοχή αντιμετωπίστηκε από τη μεριά πολλών μειονοτικών ομάδων ως μια ευκαιρία για την προώθηση των δικών τους εθνικών υποθέσεων. Εξυπηρετώντας τα δικά τους εθνικά οράματα, ένα σημαντικό μέρος των σλαβόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας ταυτίστηκε με το βουλγαρικό αλυτρωτισμό και συνεργάστηκε με τις κατοχικές Αρχές. Ένα άλλο μέρος των σλαβόφωνων επέλεξε διαφορετικό δρόμο για την πραγματοποίηση του εθνικού οράματος και συστρατεύτηκε με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Στην Ήπειρο οι Τσάμηδες είδαν κι αυτοί μία ευκαιρία για την πραγματοποίηση της «Μεγάλης Αλβανίας» και έσπευσαν να συνδράμουν τις ιταλικές και γερμανικές δυνάμεις. Ακόμα και κάποιοι Βλάχοι συγκρότησαν το δικό τους «Πριγκιπάτο» και τη δική τους «Λεγεώνα», χωρίς όμως να καταφέρουν να βρουν πολλούς συμπαραστάτες στα φιλόδοξα σχέδια τους. Οι μειονοτικές ομάδες έκαναν μια σαφή επιλογή στρατοπέδου και μια σειρά από ψυχραιμες και τεκμηριωμένες ιστορικές έρευνες¹ διαφώτισαν αρκετά τους λόγους αυτής της επιλογής. Παρόλα αυτά, σχεδόν τίποτα δεν είναι γνωστό για το δρόμο που ακολούθησε κατά τη βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης η μουσουλμανική μειονότητα, η πιο πολυπληθής και συμπαγής μειονοτική ομάδα της Ελλάδας.

Ο ενθουσιασμός της κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης σε συνδυασμό με την υπερβολική εμπιστοσύνη στις δυνατότητες νίκης του Άξονα, έπεισαν τους Βούλγαρους για τη μονιμότητα της κατάκτησής τους. Με αυτήν την αισιοδοξία, οι βουλγαρικές Αρχές προχώρησαν από την πρώτη στιγμή στην πλήρη ενσωμάτωση των νέων περιοχών στη βουλγαρική επικράτεια. Για να κα-

* Research Fellow, London School of Economics.

¹ Βλ. Ενδεικτικά: Loring Danforth, *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World*, Princeton, Princeton University Press, 1995. Κώστας Σκορδύλης, «Μειονότητες και προπαγάνδα στη Βόρειο Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο. Μια έκθεση του Γ. Θ. Φεσόπουλου», *Ιστορ*, 1994, 7:43-91. Ελευθερία Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1923-2000)*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 2004. John Koliopoulos, *Plundered Loyalties: Axis Occupation and Civil Strife in Greek West Macedonia 1941-49*, London, Hurst, 1999.

ταφέρουν όμως οι Βούλγαροι την πλήρη αφομοίωση της «Μπελομόριε» στη Βουλγαρία, έπρεπε να λάβουν υπόψη τους και το γεγονός ότι ένας στους επτά κατοίκους της νέας περιοχής ήταν μουσουλμάνος. Αυτό σήμαινε ότι η ύπαρξη της πολυπληθούς μουσουλμανικής μειονότητας της περιοχής ήταν ένας καθοριστικός παράγοντας ο οποίος θα έπρεπε να ληφθεί σοβαρά υπόψη για την επιτυχία των πολύπλευρων βουλγαρικών σχεδιασμών είτε αυτοί αφορούσαν την οικονομική αφομοίωση είτε την οργάνωση της εκπαίδευσης ή την αλλοίωση της εθνολογικής σύστασης της περιοχής, που ήταν βέβαια και ο απώτερος στόχος της βουλγαρικής κατοχικής πολιτικής.

Πτυχές της βουλγαρικής μειονοτικής πολιτικής

Οικονομία

Η οικονομική ενσωμάτωση της «Μπελομόριε» στο βουλγαρικό οικονομικό σύστημα αποτελούσε μια βασική επιδίωξη για τη βουλγαρική διοίκηση. Η οικονομική πολιτική που εφαρμόστηκε αποσκοπούσε στην εξαντλητική εκμετάλλευση της τοπικής παραγωγής, στη συστηματική εξαθλίωση των ντόπιων πληθυσμών και παράλληλα στη συσσώρευση του πλούτου στο βουλγαρικό δημόσιο και τους Βουλγάρους εποίκους. Η οικονομική αυτή αφαιμάξη άλλοτε είχε νομική και επίσημη επικύρωση με επαχθή οικονομικά μέτρα κι εξοντωτικά πρόστιμα και άλλοτε λάμβανε τη μορφή μιας αυθαίρετης, βίαιης και ληστρικής επέλασης Βουλγάρων κρατικών λειτουργών, αλλά και απλών εποίκων².

Η οικονομική πολιτική της βουλγαρικής διοίκησης δεν έκανε διακρίσεις ανάμεσα στην ορθόδοξη και στη μουσουλμανική κοινότητα. Οι δύο κοινότητες υπέφεραν εξίσου, ενώ η επισιτιστική τους κατάσταση ήταν το ίδιο κακή, παρά τις διβεβαιώσεις του Βούλγαρου Πρωθυπουργού Μπόγκνταν Φίλωφ που σε περιόδεϊά του στη Θράκη διαβεβαίωνε ότι τα τρόφιμα θα διανέμονταν με δίκαιο τρόπο μεταξύ ντόπιων και Βουλγάρων εποίκων.³

«Τα δελτία διανομής τροφίμων είχαν διαφορετικό χρώμα για τους Βούλγαρους και διαφορετικό για Έλληνες και Τούρκους, των οποίων τα δελτία ανέγραφαν “ξένης εθνικότητας”. Απαγορευόταν σε Έλληνες και Τούρκους να αγοράζουν τρόφιμα στην αγορά. Δεν υπήρχε δυνατότητα αγοράς γάλακτος και κρέατος ακόμα και για τους αρρώστους. Οι Βούλγαροι καταστηματάρχες ήταν

² Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (στο εξής ΑΥΕ) 1944/1/1, Νομαρχία Ξάνθης προς Γενική Διοίκηση Θράκης, «Περί των διαπραχθέντων εις βάρος της Ελλάδας κατά την διάρκειαν της Κατοχής», 21 Ιουλίου 1945. Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2002, 107-128.

³ ΑΥΕ 1944/22/2, Ελληνική Πρεσβεία Άγκυρας προς ΥΠΕΞ, 8 Ιουλίου 1943.

*υποχρεωμένοι να αναρτούν στις πόρτες των μαγαζιών τους την επιγραφή
“Μόνο για Βούλγαρους”*⁴.

Εκτός από μπομποτά, οι Αρχές δεν προμήθευαν τον ντόπιο πληθυσμό με σχεδόν τίποτα άλλο, κάτι που ανάγκαζε ορθόδοξους και μουσουλμάνους να προμηθεύονται τρόφιμα και αγαθά μέσω της μαύρης αγοράς. Οι Βούλγαροι αστυνομικοί και στρατιωτικοί έκαναν συνέχεια έρευνες για λαθραία τρόφιμα στα σπίτια, καθώς έβρισκαν αυτές τις έρευνες ως εξαιρετικές αφορμές για να πλιατσικολογήσουν τα νοικοκυριά⁵.

Η κοινή μιζέρια στην οποία είχαν περιέλθει και οι δύο κοινότητες δημιούργησε παρόλα αυτά μια στρεβλή αντίληψη. Η συντριβή της χριστιανικής κοινότητας, που προπολεμικά ήταν πιο εύρωστη οικονομικά, ήταν αναπάντεχα μεγαλύτερη από εκείνη της μουσουλμανικής που ήταν πιο αδύναμη. Αυτή η διαφοροποίηση έδωσε σε μερικές περιπτώσεις λαβή σε Έλληνες εθνικιστές να υπαινιχθούν προνομιακή μεταχείριση των μουσουλμάνων από τις βουλγαρικές Αρχές⁶. Η πραγματικότητα, όμως, η οποία επιβεβαιώνεται και από την ψυχραιμη μαρτυρία του Μητροπολίτη Μαρωνείας και Θάσου Βασίλειο, είναι ότι το «*Τουρκικό στοιχείο*» υπέφερε εξίσου με τους Ορθοδόξους⁷.

Ωστόσο υπήρχαν κάποιες σχετικά σημαντικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της μειονότητας και ειδικά ανάμεσα στους Πομάκους και τους πεδινούς Τούρκους. Η οικονομική και επισιτιστική κατάσταση των δεύτερων φαίνεται ότι ήταν σχετικά καλύτερη. Στις περιοχές αυτές η αγροτική παραγωγή ήταν μεγαλύτερη και η απόκρυψη κάποιων ελάχιστων τροφίμων από τους Βουλγάρους ήταν κάπως ευκολότερη. Επιπλέον, μικρά αποθέματα τουρκικών λιρών που διέθεταν οι Τούρκοι στις περιοχές αυτές φάνηκαν ευεργετικά για την επιβίωση τους, αφού λόγω του πληθωρισμού, η τουρκική λίρα θεωρείτο σκληρό νόμισμα και ήταν περιζήτητο στις συναλλαγές⁸.

Από την άλλη μεριά η εξαθλίωση των Πομάκων ήταν μεγαλύτερη. Βασικό ρόλο σε αυτήν τη διαφοροποίηση έπαιξε η γεωγραφία. Απομονωμένες στα ορεινά χωριά,

⁴ Bulgarian atrocities in Greek Macedonia and Thrace 1941-1944. A report of Professors of the Universities of Athens and Salonica, 38.

⁵ ΕΛΙΑ Θεσσαλονίκης, Αρχείο Βουλγαρικής Κατοχής, «Εκθεσις του Μητροπολίτου Μαρωνείας και Θάσου περί της δημιουργηθείσης καταστάσεως εν τη Ι. Μητροπόλει μετά την Γερμανικὴν στρατιωτικὴν κατοχὴν», 25 Ιουνίου 1941.

⁶ ΓΑΚ Καβάλας, Φ.95.Β, Αρχείο Ξένων και μειονοτικών σχολείων, Υπουργείο Εσωτερικών, Διεύθυνση Αλλοδαπών, Έκθεση αφορούσα τους Μουσουλμάνους που ζουν στην Ελλάδα, Ιούλιος 1952.

⁷ ΕΛΙΑ Θεσσαλονίκης, Αρχείο Βουλγαρικής Κατοχής, «Εκθεσις του Μητροπολίτου Μαρωνείας και Θάσου περί της δημιουργηθείσης καταστάσεως εν τη Ι. Μητροπόλει μετά την Γερμανικὴν στρατιωτικὴν κατοχὴν», 25 Ιουνίου 1941.

⁸ Bulgarian atrocities in Greek Macedonia and Thrace, ό.π., 35.

οι πομακικές κοινότητες βρέθηκαν αποκομμένες από την αγορά, κάτι που προκάλεσε τρομερές ελλείψεις σε τρόφιμα. Επιπλέον στις μικρές κοινότητές τους, οι Βούλγαροι κοινοτάρχες, αστυνομικοί και κοινοτικοί υπάλληλοι μπορούσαν να παρακολουθούν με ευκολία και την παραμικρή αγροτική δραστηριότητα ή οικονομική συναλλαγή. Παράλληλα, φαίνεται ότι οι αυθαιρεσίες των Βουλγάρων κρατικών λειτουργών απέναντι στους Πομάκους ήταν πιο έντονες και συχνές, συγκριτικά με αυτές που υπέστησαν οι πεδινοί Τούρκοι. Το μέγεθος αυτής της αυθαιρεσίας ήταν τόσο εκτεταμένο, ώστε τον Αύγουστο του 1944, το βουλγαρικό Υπουργείο Εσωτερικών έστειλε ειδοποίηση στους επαρχιακούς διοικητές και στους δημάρχους της περιοχής να λάβουν μέτρα για τον περιορισμό του φαινομένου⁹.

Με όση υπερβολή, η Επιτροπή των Καθηγητών των Πανεπιστημίων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης αναφέρει ότι η θνησιμότητα των Πομάκων αυξήθηκε από 2-3 την εβδομάδα που ήταν προπολεμικά σε 40 θανάτους την ημέρα, ενώ χαρακτηριστικά αναφέρει ότι οι Πομάκοι αναγκάζονταν να τρώνε κελώνες παρ' ότι αυτό απαγορεύεται από το Ισλάμ και ότι οι Ιμάμηδες δεν προλάβαιναν να θάβουν νεκρούς¹⁰. Παρά τις υπερβολές αυτές, αξιόπιστες προφορικές μαρτυρίες αναφέρουν ότι στον Εχίνο, αλλά και σε άλλα πομακικά χωριά της ορεινής Ροδόπης υπήρξαν νεκροί από την πείνα, ειδικά τον χειμώνα του 1941-42, όταν η τοπική σοδειά ήταν κακή, λόγω παγετού και έντονης χαλαζόπτωσης.

Βία - καταστολή

Τα μέτρα οικονομικής αφαίμαξης της «Μπελομόριε» συνοδεύτηκαν και από ένα κύμα βίαιης καταστολής. Κορυφαία στιγμή αυτής της βίας ήταν ασφαλώς η σφαγή της Δράμας¹¹ στις 28 και 29 Σεπτεμβρίου 1941. Στην Θράκη μπορεί να μην υπήρξε κάποιο αντίστοιχο κρούσμα, όμως κι εκεί οι βουλγαρικές Αρχές επέβαλαν ένα καθεστώς τρόμου. Η μουσουλμανική μειονότητα γεύτηκε και αυτή από πολύ νωρίς ένα βίαιο μάθημα παραδειγματισμού για το τι πρόκειται να ακολουθήσει. Στις 25 Απριλίου 1941, αμέσως σχεδόν μετά την είσοδο των Βουλγάρων στην Κομοτηνή, εισέβαλαν στη μουσουλμανική συνοικία και λεηλάτησαν τα σπίτια και τα καταστήματα. Χτυπούσαν ανελέητα όποιον έβλεπαν μπροστά τους κι έκλεβαν κάθε είδους αντικείμενο ή εμπόρευμα. Οι βιαιότητες αυτές κράτησαν με αυξομειούμενη ένταση τρεις μέρες. Ως μέσο προστασίας σε αυτές τις επιδρομές οι μουσουλμάνοι άρχισαν να χτυπούν καταρολικά για να ειδοποιήσουν τους γείτο-

⁹ Βουλγαρικά Κρατικά Αρχεία (στο εξής ΒΚΑ) 662/1/9, Υπουργείο Εσωτερικών, Διοίκηση Μπελομόριε προς κατά τόπους δημάρχους και διοικητές, Νο. 7826, 10 Αυγούστου 1944.

¹⁰ Bulgarian atrocities in Greek Macedonia and Thrace, ό.π., 46-47.

¹¹ Βλ. ενδεικτικά Δημήτρης Πασχαλίδης & Τάσος Χατζηναστασίου, *Τα γεγονότα της Δράμας (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1941). Εξέγερση ή προβοκάτσια;*, Δράμα, ΔΕΚΠΟΤΑ Δήμου Δράμας, 2003.

νες για τον επερχόμενο κίνδυνο. Η νύχτα αυτή είχε μείνει στη μνήμη των μουσουλμάνων της Κομοτηνής ως «*Teneke Bairam*»¹².

Η μειονότητα υπέφερε από ένα διαρκές κύμα αυθαίρετης βίας. Καθημερινό φαινόμενο ήταν ο άγριος ξυλοδαρμός μουσουλμάνων χωρίς καμία απολύτως αιτία. Βούλγαροι αστυνομικοί, αλλά και πολίτες, χτυπούσαν μουσουλμάνους στο δρόμο με την παραμικρή αφορμή, είτε επειδή μιλούσαν τουρκικά είτε επειδή φόραγαν φέσι. Την ίδια τύχη είχαν συχνά και γυναίκες, που φορούσαν φερετζέ. Πολλοί ήταν και οι μουσουλμάνοι που βασανίστηκαν στα βουλγαρικά κρατητήρια με σκοπό είτε να τους αποσπάσουν ενοχοποιητικές μαρτυρίες ή άλλες πληροφορίες¹³.

Ένα ακόμη μέτρο, το οποίο συνοδεύτηκε από ένα μεγάλο κύμα βίας και καταστολής ενάντια τόσο στη μειονότητα, όσο και στον ορθόδοξο πληθυσμό, ήταν και ο νόμος περί υπηκοότητας. Ο νόμος αυτός που τέθηκε σε εφαρμογή τον Απρίλιο του 1942 προέβλεπε ότι όλοι οι Έλληνες υπήκοοι, μη βουλγαρικής καταγωγής που ήταν εγκαταστημένοι στην «*Μπελομόριε*», όφειλαν να αποδεχθούν τη βουλγαρική υπηκοότητα με υπεύθυνη δήλωσή τους μέχρι την 1^η Απριλίου 1943, αλλιώς όφειλαν να αποχωρήσουν από την περιοχή. Όσοι δέχονταν, απολάμβαναν μια σειρά ευεργετημάτων, (αυξημένες ποσότητες τροφίμων, ελευθερία μετακινήσεων και άσκησης επαγγέλματος κ.λπ.). Αντίθετα, όσοι αρνούσαν να δηλώσουν βουλγαρική υπηκοότητα στερούσαν μιας σειράς προνομίων, όπως για παράδειγμα στέρνηση επαγγελματικών αδειών, και γενικότερα στιγματιζόνταν και παρενοχλούνταν από τις βουλγαρικές Αρχές.¹⁴

Το κομμάτι της μειονότητας που δέχθηκε τη μεγαλύτερη πίεση για να πολιτογραφηθεί ήταν οι Πομάκοι, οι οποίοι θεωρούνταν από τους Βουλγάρους ως ομοεθνείς «*Βουλγαρομωαμεθανοί*». Αυτός ήταν κι ο λόγος που οι Βούλγαροι πίστευαν ότι τα μέτρα περί υπηκοότητας θα είχαν καλύτερες πιθανότητες επιτυχίας στους Πομάκους, παρά στους Τούρκους ή τους Ορθόδοξους. Οι προσδοκίες των Βουλγάρων, όμως, διαψεύστηκαν και οι Βούλγαροι σκλήρυναν την στάση τους. Όπως αναφέρει η Επιτροπή των Ελλήνων καθηγητών Πανεπιστημίου Αθήνας και Θεσσαλονίκης,

¹² Μαρτυρίες για το Teneke Bairam, βλ. Kemal Şevket Batibey, *Ve Bulgarlar geldi. Bati Trakya'da teneke ile alarm. (Ήρθαν οι Βούλγαροι. Το Teneke Bairam της Δυτικής Θράκης)*, Istanbul, Bogazici Yayinlari, 1976, 7-8. ΕΛΙΑ Θεσσαλονίκης, Αρχείο Βουλγαρικής Κατοχής, «Εκθεσις του Μητροπολίτου Μαρωνείας και Θάσου περί της δημιουργηθείσης καταστάσεως εν τη Ι. Μητροπόλει μετά την Γερμανικὴν στρατιωτικὴν κατοχὴν», 25 Ιουνίου 1941. Bulgarian atrocities in Greek Macedonia and Thrace 1941-1944, ό.π., 46.

¹³ ΑΥΕ/1944/1/1, Νομαρχία Ξάνθης προς Γενική Διοίκηση Θράκης, «Περί των διαπραχθέντων εις βάρος της Ελλάδος κατά την διάρκειαν της Κατοχής», 21 Ιουλίου 1945. ΑΥΕ/1944/21.6 ΥΠΕΞ, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, «Μετακινήσεις πληθυσμών από την Βουλγαροκρατούμενη Μακεδονία και Θράκη», 30 Νοεμβρίου 1944. ΑΥΕ 1947, 111/1 Διοικητής Διοικήσεως Χωροφυλακής Ροδόπης, «Εκθεσις δρωσών προπαγάνδων και Δημοσίας Ασφαλείας περιφερείας Διοικήσεως Χωροφυλακής Ροδόπης», 13 Σεπτεμβρίου 1947. Την αυθαίρετη αυτή βία επιβεβαιώνουν και πολλές προφορικές μαρτυρίες μειονοτικών.

¹⁴ Βλ ενδεικτικά ΑΥΕ/1944/1/1, Νομαρχία Ξάνθης προς Γενική Διοίκηση Θράκης, «Περί των διαπραχθέντων εις βάρος της Ελλάδος κατά την διάρκειαν της Κατοχής», 21 Ιουλίου 1945. Κοιζαγεωργη-Ζυμάρη, ό.π., 107-128.

«Για να τους τρομοκρατήσουν και να τους αναγκάσουν να αποδεχθούν την βουλγαρική υπηκοότητα κρέμασαν ανάποδα τον Πομάκο Ιμάμ Χασσάν που είχε αρνηθεί να αποδεχθεί την υπηκοότητα. Τον αφήσαν έτσι για μια ολόκληρη νύχτα. Την επόμενη μέρα οι βασιανιστές του τον παρουσίασαν στους χωρικούς απειλώντας ότι όποιος δεν γινόταν Βούλγαρος και δεν άλλαζε το όνομά του θα αντιμετωπιζόνταν με τον ίδιο τρόπο. Την ίδια ημέρα σκότωσαν έναν άλλο χωρικό, υποτίθεται επειδή είχε κλέψει ένα πρόβατο»¹⁵.

Τελικά, φαίνεται ότι ο βίαιος εξαναγκασμός που δέχθηκαν οι Πομάκοι έφερε κάποια αποτελέσματα και ο αριθμός των πολιτογραφημένων αυξήθηκε αρκετά¹⁶.

Η αναγκαστική στράτευση των ανδρών της *«Μπελομόριε»* στο βουλγαρικό στρατό ήταν ακόμα ένα μέτρο βίαιου εξαναγκασμού που υπέστη ο ντόπιος πληθυσμός. Τον Απρίλιο του 1942 κλήθηκαν σε στράτευση οι άνδρες της περιοχής που είχαν γεννηθεί το 1920 και 1921 και οι οποίοι αποτελούσαν την κλάση του 1941, που δεν είχε υπηρετήσει στον ελληνικό στρατό λόγω της Κατοχής. Αργότερα το 1943, οι Βούλγαροι προχώρησαν και στην επιστράτευση κλάσεων μεγαλύτερης ηλικίας οι οποίοι είχαν υπηρετήσει στον ελληνικό στρατό και στον πόλεμο του 1940-41¹⁷. Πολλοί ήταν εκείνοι που επέλεξαν να μην ενταχθούν στο βουλγαρικό στρατό. Οι χριστιανοί κατέφυγαν είτε στις γερμανοκρατούμενες περιοχές είτε στις ανταρτικές ομάδες, ενώ οι μειονοτικοί στην Τουρκία¹⁸.

Η κατανομή των στρατιωτών στο βουλγαρικό στρατό είχε σημαντικές διαφοροποιήσεις. Από τα λιγοστά στοιχεία και μαρτυρίες που υπάρχουν φαίνεται ότι οι χριστιανοί εντάχθηκαν εξ ολοκλήρου στα *«Τάγματα Εργασίας»* του βουλγαρικού στρατού, τα γνωστά *«τρουντουβάκια»*¹⁹. Οι Πομάκοι στρατεύονταν εξίσου στα *«τρουντουβάκια»* και στις μάχιμες μονάδες του βουλγαρικού στρατού, συνήθως στο εσωτερικό της Βουλγαρίας, ενώ πιο περιορισμένη φαίνεται να ήταν η στράτευση των Τούρκων²⁰. Όσοι τοποθετήθηκαν στις μάχιμες μονάδες του βουλγαρικού στρατού θεωρούνταν τυχεροί, δεδομένου ότι εκεί οι συνθήκες ήταν αρκετά καλές. Το ίδιο όμως δεν ισχύει για όσους εντάχθηκαν στα *«τρουντουβάκια»*.

Τα *«Τάγματα Εργασίας»* ήταν μονάδες πλήρους στρατιωτικής οργάνωσης (λόχοι, τάγματα κτλ.) με τη διαφορά ότι οι στρατεύσιμοι σε αυτά δεν έπαιρναν όπλο.

¹⁵ Bulgarian atrocities in Greek Macedonia and Thrace, ό.π., 70.

¹⁶ Κοτσαγεώργη-Ζυμάρη, ό.π., 63.

¹⁷ Για την στράτευση στο βουλγαρικό στρατό βλ. Κώστας Στολίνγκας, *«Με αίμα και δάκρυ»*. Από την δοκιμασία της Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 2006, 162-166.

¹⁸ Συνεντεύξεις: Μουσουλμάνος χωρικός 27/7/2007, Μουσουλμάνος χωρικός 2/8/2007, Χριστιανός αντιστασιακός 9/9/2007.

¹⁹ Η λέξη «τρουντουβάκια» προέρχεται από το βουλγαρικό *truda* που σημαίνει εργασία.

²⁰ Συνεντεύξεις: Μουσουλμάνος κληρικός 31/6/2007, Μουσουλμάνος χωρικός 27/7/2007, Μουσουλμάνος χωρικός 2/8/2007, Χριστιανός αντιστασιακός 9/9/2007.

Οι συνθήκες εργασίας και διαβίωσης στα «*τροντουβάκια*» ήταν τρομερά δύσκολες. Οι στρατευμένοι εργάζονταν σε νταμάρια, ή στη διάνοιξη δρόμων και σιδηροδρομικών γραμμών στο εσωτερικό της Βουλγαρίας, ή στις κατεχόμενες περιοχές της Γιουγκοσλαβίας. Ήταν υποχρεωμένοι να δουλεύουν 10 ώρες την ημέρα μέχρι τα όρια της εξάντλησης. Η δουλειά συνήθως ήταν να σπάνε πέτρες και να μεταφέρουν κάποιο συγκεκριμένο αριθμό κυβικών με βαγονέτα. Όσοι δεν κατάφερναν να συμπληρώσουν τον ορισμένο αριθμό κυβικών τιμωρούνταν σκληρά. Οι ξυλοδαρμοί και τα καψόνια ήταν καθημερινά, η σίτιση ήταν άθλια, ενώ συχνά υπήρχαν και θύματα από κατολισθήσεις βράχων ή από εκρήξεις φουρνέλων²¹.

Το 1946 στην Ξάνθη οι υπηρετήσαντες στα «*τροντουβάκια*» ίδρυσαν Σύλλογο που στόχευε στην ηθική αποκατάσταση και στην οικονομική αποζημίωσή τους. Συνολικά υπέβαλαν αίτηση αναγνώρισης της ομηρίας τους 2.185 άτομα, από τα οποία δικαιώθηκαν οι 2.143 που έλαβαν, τελικά, αποζημιώσεις ευτελούς αξίας. Από το σύνολο των ατόμων φαίνεται ότι 1.434 ήταν χριστιανοί, 702 μουσουλμάνοι, 6 αρμένιοι και 1 εβραίος²².

Μετακινήσεις πληθυσμών

Ακολουθώντας το δόγμα του βαλκανικού εθνικισμού που προτάσσει την αριθμητική υπεροχή μιας εθνικής ομάδας σε μια περιοχή ως το απόλυτο και πλέον ακλόνητο επιχείρημα κατοχύρωσης της εθνικής κυριαρχίας, οι Βούλγαροι επιχείρησαν με κάθε τρόπο να αλλάξουν την πληθυσμιακή σύνθεση της «*Μπελμόριε*», δημιουργώντας ένα δημογραφικό κενό στους ντόπιους πληθυσμούς και γεμίζοντας παράλληλα το κενό αυτό με Βούλγαρους πολίτες. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην «*Έκθεση για το ζήτημα της ενίσχυσεως του εκβουλγαρισμού και των βουλγαρικών αρχών στην περιοχή Αιγαίου*» που συντάχθηκε από Επιτροπή αξιωματούχων του βουλγαρικού Υπουργείου Εξωτερικών και ακαδημαϊκούς του «*Γεωγραφικού Ινστιτούτου*» και του «*Θρακικού Ιδρύματος Ερευνών*»,

«Η εξουσία μας θα ενισχυθεί μόνο αν οι Βούλγαροι είναι περισσότεροι από τους μισούς κατοίκους της περιοχής(...) Ο αριθμός των Βουλγάρων που θα έρθουν στην περιοχή θα πρέπει να είναι ανάλογος του αριθμού των Ελλήνων και των Τούρκων που θα φύγουν από την περιοχή»²³.

²¹ Βλ. ενδεικτικά, Στολίγκας, ό.π., Θωμάς Έξαρχου, *Ξάνθη 1941-44, Ομηροί Βουλγαρίας: Μια πρώτη συστηματική προσέγγιση*, Ξάνθη, Πολιτιστικό Αναπτυξιακό Κέντρο Θράκης, 2002.

²² Έξαρχου, ό.π., 116.

²³ ΒΚΑ, 284/3/62, Έκθεση για την ενίσχυση του εκβουλγαρισμού και της Βουλγαρικής διοίκησης στην περιφέρεια Αιγαίου, 29 Απριλίου 1941.

Το σχέδιο εποικισμού απευθυνόταν σε κάθε Βούλγαρο πολίτη, δόθηκε όμως ιδιαίτερη έμφαση στον επαναπατρισμό Βουλγάρων υπηκόων που είχαν εγκαταλείψει την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη κατά τη δεκαετία του 1920. Όπως πολύ εύστοχα σημειώνει η Αμερικανική OSS (Office of Strategic Studies), οι βουλγαρικές Αρχές πραγματοποίησαν «εποικισμό με το πρόσημα του επαναπατριισμού»²⁴. Έγιναν συντονισμένες προσπάθειες, ώστε με κάθε είδους ευεργετήματα και οικονομικές αποδοχές να δελεαστούν τέσσερις κυρίως κοινωνικές ομάδες: δημόσιοι υπάλληλοι, επαγγελματίες κι επιχειρηματίες, αγρότες και τέλος απόκληροι. Με την τακτική τους αυτή οι Βούλγαροι κατάφεραν να δημιουργήσουν μια σχέση αλληλεξάρτησης, μεταξύ του ρεύματος εισροής εποίκων και εκροής ντόπιων. Δηλαδή, όσο περισσότεροι έποικοι έφταναν, τόσο περισσότεροι ντόπιοι αναγκάζονταν να φύγουν, κι αντίστροφα, όσο περισσότεροι ντόπιοι έφευγαν, τόσο μεγάλωναν οι δυνατότητες εγκατάστασης και οικονομικής δραστηριότητας για τους νέους εποίκους.

Χωρίς να είναι δυνατόν να εξακριβωθεί ο ακριβής αριθμός των μετακινούμενων ατόμων, φαίνεται ότι αποχώρησαν από την περιοχή πάνω από 120.000 ντόπιοι, ενώ ο αριθμός των Βουλγάρων εποίκων ανέρχονταν στα μέσα του 1943 σε 92.523 άτομα²⁵. Μέσα σε αυτό το τεράστιο ρεύμα υπήρχε κι ένα σημαντικό ποσοστό μειονοτικών, το οποίο δεν ακολούθησε την κατεύθυνση της χριστιανικής πλειονότητας προς το γερμανοκρατούμενο Έβρο ή την υπόλοιπη Ελλάδα, αλλά κατευθύνθηκε αποκλειστικά προς την Τουρκία. Η Τουρκία φάνταζε για τους ταλαιπωρημένους μουσουλμάνους της Θράκης και ειδικά τους πεδινούς Τούρκους όχι μόνο ως η «μπατέρα πατρίδα», αλλά και ως η «γη της επαγγελίας». Η ουδετερότητα της Τουρκίας θεωρήθηκε ως εγγύηση ασφάλειας και ευημερίας, ενώ η ύπαρξη πολλών μειονοτικών που είχαν μεταναστεύσει κατά την προπολεμική περίοδο είχε δημιουργήσει κοινωνικά δίκτυα, τα οποία διευκόλυναν την μετακίνηση των προσφύγων. Σύμφωνα με εκτιμήσεις των ελληνικών Αρχών ο αριθμός των μειονοτικών που έφυγε για την Τουρκία ανέρχονταν σε 10.000 με 15.000 άτομα²⁶. Οι βουλγαρικές Αρχές κάνουν λόγο για 12.500²⁷, ενώ φαίνεται ότι τουρ-

²⁴ National Archives (USA), M1221/1174, Office of Strategic Studies, Research and Analysis Branch, «Population Movements in Greece», χωρίς ημερομηνία (περιέχει πληροφορίες μέχρι τον Ιούλιο 1943).

²⁵ Κοτζαγεώργη - Ζυμπάρη, ό.π., 189-191.

²⁶ ΑΥΕ/1944/21.6 ΥΠΕΞ, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, «Μετακινήσεις πληθυσμών από την Βουλγαροκρατούμενη Μακεδονία και Θράκη», 30 Νοεμβρίου 1944.

²⁷ Georgi Daskalov, «Демографските процеси в Източна Македония и Западна Тракия, 1 Януари 1942 – 25 Октомври 1944», («Δημογραφικές μεταβολές στην Ανατολική Μακεδονία και Δυτική Θράκη, 1 Ιανουαρίου 1942 - 25 Οκτώβρη 1944»), *Военноисторически сборник, Военнополитически Сbornik*, 1992, 1, 33. Με τις ελληνικές και βουλγαρικές εκτιμήσεις συμφωνούν και οι Hikmet Oksüz, «The Reason for Immigration from Western Thrace to Turkey, 1923-1950», *Turkish Review of Balkan Studies*, 2003, 249-278: 272, και Παναγιώτης Παπαδημητρίου *Οι Πομάκοι της Ροδόπης, Από τις εθνοτικές σχέσεις στους βαλκανικούς εθνικισμούς 1870-1990*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 2003, 149, οι οποίοι υπολογίζουν το νούμερο σε 10.000 - 12.500 άτομα.

κικές πηγές της εποχής προσπάθησαν να διογκώσουν τον αριθμό των μεταναστών στον εξωπραγματικό αριθμό των 30.000²⁸. Ακόμα, πάντως, και με τις πιο τεκμηριωμένες ελληνικές και βουλγαρικές εκτιμήσεις, είναι σαφές ότι το μουσουλμανικό ρεύμα φυγής ήταν αρκετά διογκωμένο, εάν λάβουμε υπόψη ότι περίπου ένας στους δέκα μουσουλμάνους της Θράκης εγκατέλειψε την περιοχή.

Το πρώτο κύμα μετανάστευσης των μουσουλμάνων προσφύγων ξεκίνησε λίγο πριν και κατά τη βουλγαρική εισβολή, όταν πάνω από 2.000 μουσουλμάνοι κατέφυγαν στην Τουρκία²⁹. Το διαρκώς αυξανόμενο ρεύμα μετανάστευσης των μειονοτικών προς την Τουρκία ανησύχησε την τουρκική κυβέρνηση, δεδομένου ότι ένα βασικό δόγμα της τουρκικής πολιτικής σχετικά με την μειονότητα ήταν η με κάθε τρόπο παραμονή της στη Θράκη. Έτσι, η τουρκική κυβέρνηση αποφάσισε να μη δεχθεί άλλους πρόσφυγες και έπειτα από διαπραγματεύσεις με τη βουλγαρική κυβέρνηση πέτυχε την επιστροφή των 2.000 πρώτων μεταναστών, οι οποίοι όμως αναγκάστηκαν να παραμείνουν στη γερμανοκρατούμενη ζώνη του Έβρου, καθώς οι Βούλγαροι δημιούργησαν κωλύματα στην επιστροφή στις εστίες τους. Με την πάροδο του χρόνου όμως, οι περισσότεροι με παράνομα μέσα κατάφεραν να εισέλθουν στην Τουρκία ή να γυρίσουν στα σπίτια τους.

Σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια ανάσχεσης του μεταναστευτικού ρεύματος των μουσουλμάνων έπαιξε και το Προξενείο της Τουρκίας στην Κομοτηνή. Σε τηλεγράφημα του τουρκικού Υπουργείου Εξωτερικών προς την Τουρκική Πρεσβεία της Αθήνας αναφέρεται:

«Τόσο κατά την βουλγαρική διοίκηση, όσο και κατά την ΕΑΜοκρατία τα φυλετικά αδέρφια μας της Δυτικής Θράκης επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν στην Τουρκία εξαιτίας της κακοποίησης που είχαν υποστεί. Σε κάθε περίπτωση δώσαμε εντολή στο προξενείο της Γκιουμουλτζίνας [Κομοτηνής] να προβεί στις κατάλληλες συστάσεις επισημαίνοντας ότι το καλύτερο που θα μπορούσαν να κάνουν για να βοηθήσουν την χώρα μας είναι να παραμείνουν εκεί που βρίσκονται. Ευελπιστούσαμε ότι όταν [ελληνικές] κυβερνητικές αρχές επέστρεφαν στην Δυτική Θράκη η κατάσταση θα επέστρεφε στην ομαλότητα(...) Είναι υψηλής σημασίας συμφέρον για την χώρα μας να παραμείνουν τα φυλετικά αδέρφια μας εκεί που βρίσκονται»³⁰.

²⁸ ΑΥΕ/1944/21.6 ΥΠΕΞ, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, «Μετακινήσεις πληθυσμών από την Βουλγαροκρατούμενη Μακεδονία και Θράκη», 30 Νοεμβρίου 1944.

²⁹ Κοτζαγεώργη - Ζυμάρη, ό.π., 154-155, Batibey, ό.π., 34-40.

³⁰ Public Record Office (στο εξής PRO) HW/12/315, Turkish Foreign Ministry to Turkish Ambassador in Athens, «Regarding emigration from Western Thrace», 28 April 1945.

Εκπαίδευση-Θρησκεία

Προκειμένου να επιτύχουν τον πολιτισμικό εκβουλαρισμό και την ενίσχυση της βουλγαρικής ταυτότητας της «Μπελομόριε», οι βουλγαρικές Αρχές επένδυσαν στην εκπαίδευση. Με την εγκατάσταση των βουλγαρικών Αρχών στην περιοχική έκλεισαν όλα τα ελληνικά σχολεία όλων των βαθμίδων, και απολύθηκαν οι Έλληνες εκπαιδευτικοί, οι οποίοι αντικαταστάθηκαν από Βουλγάρους. Ορίστηκε η βουλγαρική ως η μοναδική επίσημη γλώσσα διδασκαλίας, ενώ παράλληλα απαγορεύτηκε η χρήση της ελληνικής γλώσσας είτε προφορικά είτε γραπτά. Τα σχολεία εκβουλγαρίστηκαν πλήρως, ενώ απόκτησαν ονόματα Βουλγάρων εθνικών ηρώων, αλλά και συγχρόνων συμμάχων της Βουλγαρίας, όπως το Δημοτικό Σχολείο «Αδόλφος Χίτλερ» της Ξάνθης³¹.

Η εκπαιδευτική πολιτική των Βουλγάρων απέναντι στη μειονότητα δεν ήταν ενιαία. Όσον αφορά την εκπαίδευση των Τούρκων, οι Βούλγαροι φάνηκαν περισσότερο διαλλακτικοί. Οι Τούρκοι μαθητές αποτέλεσαν ξεχωριστό μαθητικό πληθυσμό, κι απ' ό,τι φαίνεται οι Βούλγαροι δεν κατέβαλαν ιδιαίτερη προσπάθεια να τα ενσωματώσουν πλήρως στη βουλγαρική εκπαίδευση. Είναι χαρακτηριστικό ότι επέτρεψαν τη λειτουργία των τουρκικών ιδιωτικών σχολείων, καθώς και των θρησκευτικών σχολείων, των Μεντρεσέδων, οι οποίοι όμως παρέμεναν στην αρμοδιότητα της υπό βουλγαρικό έλεγχο Μουφτείας³².

Οι βουλγαρικές Αρχές φάνηκαν πιο διαλλακτικές και όσον αφορά το πρόγραμμα των τουρκικών σχολείων, αφού παρ' ό,τι τα μαθήματα στα σχολεία αυτά γίνονταν στα βουλγάρικα, επιτρεπόταν η διδασκαλία της τουρκικής και η μελέτη του Κορανίου στην αραβική. Παρά τις υποχωρήσεις αυτές, όμως, φαίνεται ότι τα τουρκικά σχολεία της Κομοτηνής ουσιαστικά υπολειπούντο, λόγω οικονομικών προβλημάτων και έλλειψης καθηγητών.

Από την άλλη μεριά, ωστόσο, οι βουλγαρικές Αρχές έλαβαν μέτρα για να περιορίσουν τη διείσδυση του τουρκικού εθνικισμού και της επιρροής της Τουρκίας στη μειονότητα. Για παράδειγμα αντικατέστησαν κεμαλικούς καθηγητές με παλαιομουσουλμάνους³³, ενώ απαγόρευσαν την κυκλοφορία τουρκικών βιβλίων καθώς και την αποστολή υπότροφων μαθητών στα τουρκικά σχολεία και Πανεπιστήμια³⁴.

Εκεί που οι βουλγαρικές αρχές επένδυσαν περισσότερο ήταν στην εκπαίδευση των Πομάκων. Το σχέδιο τους ήταν «να υπάρξει μια οργανωμένη πολιτισμική -εκπαιδευτική δράση με σκοπό να αναδειχθεί η εθνική συνείδηση που είχε

³¹ ΒΚΑ 177/7/189, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας, Νο. 37, 5 Ιανουάριος 1942.

³² ΒΚΑ 471/1/131, Κανονισμός λειτουργίας του θρησκευτικού σχολείου «Medrese i-Allie» στην Κομοτηνή.

³³ Batibey, ό.π., 52.

³⁴ ΓΑΚ Καβάλας Φ.95.Β, Αρχείο Ξένων και μειονοτικών σχολείων, Υπουργείο Εσωτερικών, Διεύθυνση Αλλοδαπών, «Έκθεση αφηρώσα τους Μουσουλμάνους που ζουν στην Ελλάδα», Ιούλιος 1952.

*ενταφιαστεί πριν από αιώνες*³⁵. Λόγω της γλωσσικής συγγένειας, και της ύπαρξης Πομακικής μειονότητας στη Βουλγαρία, οι Βούλγαροι θεώρησαν ότι είχαν καλύτερες πιθανότητες να προσεταιριστούν τους Πομάκους, απ' ό,τι τους Έλληνες ή τους Τούρκους. Οι Πομάκοι έπρεπε να πεισθούν ότι είναι Βούλγαροι. Τα πομακόπουλα θεωρήθηκαν ως παιδιά βουλγαρικής καταγωγής και κατατάσσονταν στο βουλγαρικό μαθητικό πληθυσμό, όπως και τα παιδιά των Βουλγάρων εποίκων. Διδάσκονταν όλα τα μαθήματα στη βουλγαρική κι ακολουθούσαν το ίδιο πρόγραμμα με εξαίρεση κάποιες ώρες για τη διδασκαλία του Κορανίου που γινόταν στα αραβικά. Την πολιτισμική αφομοίωση των Πομάκων είχε αναλάβει η εθνικιστική οργάνωση «*RODINA*» (μτφρ. πατρίδα), η οποία με επικεφαλής τον Μουφτή της Ξάνθης Αρίφ Μπέφσκυ επιτελούσε εθνικιστική προπαγάνδα στους Πομάκους, προσπαθώντας να τους πείσει να πολιτογραφηθούν και να αποβάλλουν τις παραδοσιακές τους φορεσιές³⁶.

Παράλληλα οι Βούλγαροι έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην εκπαίδευση των Πομακιστών. Τους απαγόρευσαν να φορούν φερετζέ δημοσίως κι έθεσαν σε εφαρμογή κάποια σχέδια για τη «*χειραφέτησή*» τους. Στο «*Σχέδιο για την εκπαιδευτική και πολιτισμική - κοινωνική δουλειά των δασκάλων στις Βουλγαρομωαμεθανικές κοινότητες*» το 1942-43, δίνονται από το βουλγαρικό Υπουργείο Παιδείας συγκεκριμένες εντολές σύμφωνα με τις οποίες έπρεπε να επιτευχθεί η «*απελευθέρωση της πομάκας γυναίκας από το να είναι ντροπαλή και κλειστή*». Το μέσο για την επίτευξη αυτού του στόχου θεωρήθηκαν οι Βουλγάρες δασκάλες οι οποίες όφειλαν

«να κάνουν υποχρεωτικές επισκέψεις στα σπίτια όλων των μαθητών, να γνωριστούν από κοντά με τους γονείς, ιδιαίτερα με τις μητέρες και μεγαλύτερες αδελφές, και να αναπτύξουν μαζί τους εγκάρδιες σχέσεις. Μέσω της προσοχής, της τρυφερότητας και της αυθόρμητης κουβέντας για τη δουλειά τους στα χωράφια και στο σπίτι, για τη συμπεριφορά των μαθητών στο σχολείο, για την υγεία των μελών της οικογένειας κ.α. η δασκάλα να κερδίσει την εμπιστοσύνη της Βουλγαρομωαμεθανής γυναίκας να προσφέρουν ιατρική βοήθεια και ιατρικές συμβουλές σε διάφορες περιπτώσεις, να λειτουργήσουν σεμινάρια για τα κορίτσια για πρακτικές οικιακές συμβουλές»³⁷.

³⁵ ΒΚΑ 798/2/48, Πρωτόκολλα Γενικής Διοίκησης Εκπαίδευσης Μπελομόριε, Πρακτικό Νο 1, Επιτροπή Εκπαιδευτικής Επιθεώρησης Ξάνθης, 10 Ιουνίου 1941.

³⁶ ΒΚΑ, 284/3/62, «Έκθεση για την ενίσχυση του εκβουλγαρισμού και της Βουλγαρικής διοίκησης στην περιφέρεια Αιγαίου», 29 Απριλίου 1941, Georgi Daskalov «Установяване на Българската Администрация и Политическата Система в Новоосвободените Земи на Западна Тракия и Източна Македония, 1941-1944» («Η εγκατάσταση του βουλγαρικού διοικητικού και πολιτικού συστήματος στις νεοαπελευθερωμένες χώρες της Δυτικής Θράκης και Ανατολικής Μακεδονίας»), *Военнополитически Сборник, Voennopoliticheski Sbornik*, 1992, 6, 118-120. Επίσης Κοτζαγεώργη, ό.π., 58-60.

³⁷ ΒΚΑ 798/2/48, Πρωτόκολλα Γενικής Διοίκησης Εκπαίδευσης Μπελομόριε, Πρακτικό Νο 1, Επιτροπή Εκπαιδευτικής Επιθεώρησης Ξάνθης, 10 Ιουνίου 1941.

Τελικά, όμως, τα φιλόδοξα βουλγαρικά σχέδια απέτυχαν παταγωδώς και στα επίσημα έγγραφα τους οι Βούλγαροι δείχνουν απογοητευμένοι από τα αποτελέσματα της εκπαιδευτικής τους πολιτικής απέναντι στους Πομάκους. Η οργάνωση της εκπαιδευτικής τους διείσδυσης ήταν πολύ κακή, οι υποδομές δεν πληρούσαν καν τα στοιχειώδη³⁸, ενώ και οι δάσκαλοι έδειχναν να δυσανασχετούν με τη μετάθεσή τους στην «Μπελομόριε», και παρά τα σημαντικά ευεργετήματα που απολάμβαναν γρήγορα εγκατέλειπαν τις θέσεις τους³⁹. Σε αναφορά του Επαρχιακού Σχολικού Επιθεωρητή της Κομοτηνής αναφέρεται ότι στο σχολικό έτος 1941-42, από τα 20 σχολεία που βρίσκονταν στα πομακοχώρια της Ροδόπης δε λειτούργησαν 5 για όλο το χρόνο, επειδή οι δάσκαλοι είτε στρατεύτηκαν στο βουλγαρικό στρατό είτε δεν εμφανίστηκαν καν για να αναλάβουν υπηρεσία⁴⁰. Όσοι δάσκαλοι παρέμεναν στα πομακικά σχολεία έδειχναν, σύμφωνα με μαρτυρίες Πομάκων μαθητών, πλήρη αδιαφορία για τα καθήκοντά τους, χρησιμοποιούσαν βάρβαρες μεθόδους τιμωρίας των μαθητών, ενώ το ημερήσιο πρόγραμμα στα σχολεία ουσιαστικά δεν περιλάμβανε τίποτα άλλο από εθνικιστικά βουλγαρικά τραγούδια και πολλές ώρες διάλειμμα⁴¹.

Η πραγματικότητα, όμως, είναι ότι εκτός από τον κακό του σχεδιασμό, το βουλγαρικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα απέτυχε κυρίως, επειδή συνάντησε την πείσμονα παθητική αντίσταση των Πομάκων οι οποίοι αρνούνταν να στείλουν τα παιδιά τους στα βουλγαρικά σχολεία. Σύμφωνα με τον Επαρχιακό Σχολικό Επιθεωρητή της Ροδόπης, το σχολικό έτος 1941-42 μόλις 845 πομακόπουλα παρακολούθησαν μαθήματα σε βουλγαρικά σχολεία⁴². Κατά πάσα πιθανότητα ο αριθμός αυτός είναι πλασματικός, ενώ ακόμα και αν ισχύει είναι άκρως αμφίβολο αν τα παιδιά παρακολούθησαν μαθήματα για όλη τη χρονιά, ενώ για τα επόμενα σχολικά έτη ο αριθμός ήταν σίγουρα αισθητά χαμηλότερος, αν όχι μηδενικός. Την ίδια τύχη είχε και ο φιλόδοξος κατοχικός φεμινισμός των Βουλγάρων, καθώς οι Πομάκοι, σε απάντηση της απαγόρευσης του φερετζέ, απαγόρευσαν στις γυναίκες τους να βγαίνουν από το σπίτι.

Εκτός από την παιδεία, οι βουλγαρικές Αρχές επιχειρήσαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους και τους δύο θρησκευτικούς θεσμούς που επικρατούσαν στην «Μπελομόριε», το Ισλάμ και την ελληνορθόδοξη εκκλησία. Η δεύτερη έγινε και το μεγάλο θύμα της απόπειρας θρησκευτικού εκβουλγαρισμού της «Μπελομόριε», αφού οι

³⁸ ΒΚΑ, 177/7/170, Περιφερειακός Σχολικός Επιθεωρητής Κομοτηνής προς Περιφερειακό Σχολικό Επιθεωρητή Ξάνθης, Νο. 465, 26 Ιουνίου 1942.

³⁹ Κοτσαγεώργη-Ζυμάρη, ό.π., 94.

⁴⁰ ΒΚΑ, ό.π.,

⁴¹ Συνέντευξη, Μουσουλμάνος κληρικός 31/6/2007.

⁴² ΒΚΑ, 177/7/170, Περιφερειακός Σχολικός Επιθεωρητής Κομοτηνής προς Περιφερειακό Σχολικό Επιθεωρητή Ξάνθης, Νο. 465, 26 Ιουνίου 1942.

Βούλγαροι έβλεπαν την επιρροή της ορθόδοξης εκκλησίας στον ντόπιο χριστιανικό πληθυσμό ως ένα από τα μεγαλύτερα εμπόδια για την πραγματοποίηση των σχεδίων τους και ως έναν εν δυνάμει επικίνδυνο πυρήνα συσπείρωσης των ορθόδοξων απέναντί τους. Από την άλλη μεριά, όμως, οι Βούλγαροι δεν έδειξαν να θεωρούν το Ισλάμ ως έναν υπολογίσιμο μεταφυσικό ή κοσμικό αντίπαλο που θα μπορούσε να παρεμποδίσει τα σχέδια τους. Η στάση που υιοθέτησαν απέναντι στην μουσουλμανική θρησκεία ήταν σαφέστατα μια στάση καταστολής, η οποία όμως δεν είχε καμία σχέση με τις άγριες διώξεις του Ισλάμ κατά τις προηγούμενες βουλγαρικές κατοχές της Δυτικής Θράκης.

Οι μουσουλμανικές κοινότητες και οι Μουφτείες της Θράκης υπήχθησαν στην Αρχιμουφτεία Σόφιας. Οι Βούλγαροι έθεσαν υπό τον έλεγχό τους τις Μουφτείες, και τη μουσουλμανική περιουσία, αντικαθιστώντας τους διαχειριστές και τα μέλη των Επιτροπών με μουσουλμάνους της εμπιστοσύνης τους, είτε από τη Δυτική Θράκη, είτε Βουλγάρους Πομάκους. Εξόρισαν το Μουφτή της Ξάνθης Γκαλίπ Μπέπ, ενώ τον ενοχοποίησαν ως αντιστασιακό «*φυτευόντας*» 20 σφαίρες στο σπίτι του κατά την διάρκεια έρευνας. Τον Γκαλίπ Μπέπ τον αντικατέστησαν με έναν νεαρό Βούλγαρο Πομάκο⁴³. Διέλυσαν τα μουσουλμανικά σωματεία και ίδρυσαν καινούργιες μουσουλμανικές κοινότητες και σχολικές επιτροπές. Οι Αρχές (και ιδιαίτερα οι Βούλγαροι κοινοτάρχες) παρακολουθούσαν στενά τους ιμάμπδες, παρ' ότι ο μουσουλμανικός κλήρος δεν πρόβαλε κάποια αντίσταση στις εντολές των Βουλγάρων και δεν προέβη σε καμία κίνηση συντονισμού της μειονότητας ενάντια στη βουλγαρική κατοχή. Δεν έλειπαν όμως και βιαιότερες μέθοδοι. Αρκετά συχνά Βούλγαροι αστυνομικοί κι έποικοι έκλεβαν χαλιά και άλλα αντικείμενα από τα τζαμιά. Το πιο γνωστό τέτοιο περιστατικό ήταν ο εμπρησμός του Çarşi τζαμί στην Ξάνθη, όπου σύμφωνα με φήμες, Βούλγαροι είχαν κλέψει τα πανάκριβα χαλιά του τζαμιού και έπειτα έβαλαν τη φωτιά για να οβήσουν τα ίχνη τους⁴⁴.

Ούτε Σκύλλα, ούτε Χάρυβδη

Μέσα στην εξαθλίωση και στην καταστολή της βουλγαρικής Κατοχής, οι βασικές διλημματικές επιλογές για τους μειονοτικούς ήταν δύο, αντίσταση ή συνεργασία. Από τους δύο αυτούς δρόμους η μειονότητα σαφώς δεν ακολούθησε τον πρώτο, αφού δεν κλήθηκε να λάβει μέρος στο αντιστασιακό κίνημα. Τόσο τα εθνικά όσο και τα τοπικά αντιστασιακά κέντρα δε ζήτησαν τη συνδρομή της μειονότητας ούτε

⁴³ Bulgarian atrocities in Greek Macedonia and Thrace, ό.π., 69, 72.

⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά Bulgarian atrocities in Greek Macedonia and Thrace, ό.π., 69, 72 καθώς και συνεντεύξεις: Μουσουλμάνος κληρικός 31/6/2007, Μουσουλμάνος χωρικός 27/7/2007, Μουσουλμάνος χωρικός 2/8/2007, Μουσουλμάνος κάτοικος Κομοτηνής 7/8/2007, Μουσουλμάνος κάτοικος Κομοτηνής 7/8/2007, Μουσουλμάνος κληρικός 10/9/2007.

στον εθνικοαπελευθερωτικό τους αγώνα, ούτε όμως και στους μεταξύ τους πολιτικούς ανταγωνισμούς.

Το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ δεν έδειξε καμία διάθεση να συμπεριλάβει τη μειονότητα στους στρατηγικούς σχεδιασμούς του. Η αδιαφορία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ απέναντι στους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης δεν ήταν ένα συγκυριακό φαινόμενο της Κατοχής, αλλά η λογική συνέχεια μιας πάγιας απαξιοτικής ή τουλάχιστον αδιάφορης στάσης του ΚΚΕ απέναντι στη συγκεκριμένη μειονότητα. Αυτή η στάση τηρήθηκε με συνέπεια από τη στιγμή της συγκρότησης του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος. Παρ' ότι το ΚΚΕ διακήρυττε προς όλες τις κατευθύνσεις την αλληλέγγυα διάθεσή του προς όλες τις μειονοτικές ομάδες και διατηρούσε στην κορυφή της ατζέντας του το ζήτημα των μειονοτήτων της Μακεδονίας – Θράκης, δεν ανέπτυξε ποτέ κάποια στρατηγική διείσδυσης ή ριζοσπαστικοποίησης της μεγαλύτερης μειονότητας της χώρας. Η ίδια αδιαφορία διατηρήθηκε και κατά την Κατοχή, κατά την οποία, ενώ το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ καταφέρνει να εντάξει στους κόλπους του ένα πλήθος ετερόκλητων ομάδων, κι ενώ το ΚΚΕ διακηρύττει στην πολιτική απόφαση της πανελλαδικής του συνδιάσκεψης το Δεκέμβριο του 1942 ότι

«οι εθνικές μειονότητες πρέπει να οργανωθούν πάνω στη βάση του αντιαξιοτικού αγώνα και της κοινής αδελφικής αντιφασιστικής πάλης με τον ελληνικό λαό για τη νίκη της Σοβιετικής Ένωσης και των συμμάχων της»⁴⁵,

πάλι δεν επιχειρείται ούτε η πιο επιδερμική προσέγγιση της μειονότητας.

Η ανυπαρξία στοιχειωδών έστω αναφορών για τη μουσουλμανική μειονότητα μέσα στο πρωτογενές υλικό του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ, που αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης στην παρούσα έρευνα, δε διευκολύνει δυστυχώς την ερμηνεία της απαξιοτικής αυτής στάσης και την αφήνει ανοιχτή σε υποθέσεις. Μια λογική ερμηνεία είναι ότι το ΚΚΕ και το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ επέλεξαν να επενδύσουν το πολιτικό τους κεφάλαιο στην προσέγγιση των σλαβόφωνων, δεδομένου ότι για την μειονοτική αυτή ομάδα υπήρχε έντονο ενδιαφέρον από δύο ισχυρά διεθνή κομμουνιστικά κέντρα, το Κομμουνιστικό Κόμμα Βουλγαρίας και το Κομμουνιστικό Κόμμα Γιουγκοσλαβίας, με τα οποία το ΚΚΕ συνδεόταν για αρκετό χρόνο με σχέσεις εξάρτησης⁴⁶. Άλλοτε από διεθνιστική αλληλεγγύη κι άλλοτε από πιέσεις που ασκήθηκαν από αυτά τα κέντρα, το ΚΚΕ τοποθέτησε τους σλαβόφωνους στο επίκεντρο των προσπαθειών του. Επιπλέον, οι προσπάθειες που τα διεθνή αυτά κέντρα διέθεταν στο σλαβόφωνο πληθυσμό αποτέλεσε μια πλατφόρμα διείσδυσης του ΚΚΕ στην ομάδα αυτή και διευκόλυνε τη μεταξύ τους συνεργασία. Αντίθετα, στην πε-

⁴⁵ ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, τόμ. 5, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1975, 93.

⁴⁶ Για τις σχέσεις αυτές βλ. Νίκος Μαραντζίδης, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας 1946-1949*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010, 29-51.

ρίπτωση της μουσουλμανικής μειονότητας, εξέλειπε το «αδελφό» Κομμουνιστικό Κόμμα που θα μπορούσε να πιέσει καταστάσεις, μιας που το Κομμουνιστικό Κόμμα Τουρκίας ήταν το πιο αδύναμο Κομμουνιστικό Κόμμα της Βαλκανικής, και η διεθνής του εμβέλεια ανύπαρκτη. Από εκεί και πέρα τα πράγματα ήταν μάλλον εύκολα για τους Έλληνες κομμουνιστές. Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης ταυτίστηκε με τον θρησκευτικό σκοταδισμό και την αντίδραση, δίνοντας έτσι την εικόνα μιας χαμένης υπόθεσης.

Σε τοπικό επίπεδο, οι ιδιαίτερες συνθήκες ανάπτυξης του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης ερμηνεύουν αρκετά ικανοποιητικά την απουσία της όποιας σχέσης του τοπικού ΕΑΜικού κινήματος με τη μειονότητα. Το πρώτο που θα πρέπει να λάβει κανείς υπόψη είναι ότι το τοπικό αντιστασιακό κίνημα είχε μια κακή αρχή. Απ' ό,τι φαίνεται, τα «γεγονότα της Δράμας» στοίχισαν την εξέλιξη του αντιστασιακού κινήματος στην ευρύτερη περιοχή και επηρέασαν αρνητικά τη συγκρότηση και ανάπτυξή του. Η Δράμα ήταν ένα συντριπτικό χτύπημα στο ηθικό του τοπικού πληθυσμού που κλόνησε την εμπιστοσύνη του στις δυνατότητες επιτυχίας της ένοπλης δράσης ενάντια στους Βούλγαρους και επέδρασε αρνητικά στη μαζικότητα του τοπικού αντιστασιακού κινήματος⁴⁷. Ο τοπικός κομματικός μηχανισμός του ΚΚΕ αποδιοργανώθηκε σχεδόν ολοκληρωτικά, ενώ τα ΕΑΜικά κέντρα αποφάσεων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης φάνηκαν διστακτικά στο να επενδύσουν στην περιοχή, την ώρα που άλλες περιοχές της χώρας, όπως η Ρούμελη, έδειχναν να έχουν περισσότερο ευοίωνες προοπτικές ανάπτυξης αντιστασιακής δράσης. Η Θράκη από αρκετά νωρίς έδωσε την εικόνα ενός «καμένου χαρτιού», και το κομματικό κέντρο επέδειξε μια παρατεταμένη αδιαφορία για τα τεκταινόμενα στην περιοχή, η οποία διάρκεσε μέχρι και τους τελευταίους μήνες της Κατοχής. Ένας επιπλέον λόγος αυτής της αδιάφορης στάσης ήταν και η γεωγραφική απόσταση που δυσχέραινε ακόμα περισσότερο την επικοινωνία μεταξύ κομματικού κέντρου και Θράκης. Η Θράκη είχε αποκοπεί ή ακόμα ακριβέστερα είχε αγνοηθεί από το υπόλοιπο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.

Παρόλα αυτά, μέσα σε αυτές τις δυσμενείς συνθήκες απομόνωσης, αρχίζουν να σχηματίζονται δύο σημαντικά αντιστασιακά κέντρα στην περιοχή. Το πρώτο

⁴⁷ Η βιβλιογραφική συζήτηση για τα «γεγονότα της Δράμας» ξεκίνησε αρκετά νωρίς, και μάλιστα από τη δεξιά βιβλιογραφία το ζήτημα τέθηκε στη βάση της «προβοκάτιας» από μέρους των κομμουνιστών. Βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνος Σνωκ, *Η τραγωδία της Δράμας*, Δράμα, 1945, 31, 66, Αλέξανδρος Λιβαδεύς, *Βούλγαροι και βουλγαρισμοί*, Αθήνα, 1945, 40 και Αθανάσιος Χρυσόχοου, *Η κατοχή εν Μακεδονία, η δράση του ΚΚΕ*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη, 1949, 24-31. Το γεγονός ότι η απάντηση από τη μεριά της αριστερής βιβλιογραφίας είναι αρκετά μεταγενέστερη (βλ. ενδεικτικά ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, ό.π., τόμ. 5ος, 459, Πέτρος Ρούσος, *Η μεγάλη πενταετία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1976-1978, τόμ. 1ος, 79 και Θανάσης Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, Δωρικός, Αθήνα, 1983, τόμ. 1ος, 122) και έως ένα βαθμό αποδέχεται λανθασμένες κινήσεις από τη μεριά των ανταρτών, φαίνεται ότι σε κάποιο βαθμό επηρέασε επίσης τη στάση του πληθυσμού.

στο γερμανοκρατούμενο Έβρο και το δεύτερο στα όρια της Θράκης και της Ανατολικής Μακεδονίας (Νομούς Δράμας, Καβάλας και Σερρών, με ελάχιστη εξάπλωση στα βόρεια και δυτικά του Νομού Ξάνθης). Όσον αφορά την ανάπτυξη και την δραστηριότητα του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στους νομούς Ξάνθης και Ροδόπης, αυτή ήταν πενιχρή, μιας και οι Βούλγαροι είχαν καταφέρει να εξαρθρώσουν σχεδόν πλήρως τις τοπικές οργανώσεις⁴⁸. Η ανάπτυξη των δύο αντιστασιακών κέντρων στις παρυφές της γεωγραφικής περιοχής της μειονότητας και η απουσία αξιόλογου ΕΑΜικού πυρήνα στη Ροδόπη και την Ξάνθη ήταν ασφαλώς ένας βασικός λόγος που δεν ευνόησε την προσέγγιση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ με τη μειονότητα.

Πέραν όμως από αυτούς τους τεχνικούς λόγους, η βασική αιτία της πλήρους έλλειψης επαφής μεταξύ των δύο πλευρών ήταν η αμοιβαία και πλήρης έλλειψη ενδιαφέροντος. Το τοπικό ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, που χαρακτηριζόταν από μεγάλο βαθμό εσωστρέφειας και ριζοσπαστισμού, δεν επιδίωξε ούτε τη στοιχειώδη συνεργασία με τη μειονότητα. Την ίδια απαξία μοιράζονταν όμως και η μειονότητα για το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Η ενστικτώδης ταύτιση του κομμουνισμού με την αθεΐα ήταν από μόνη της δυνατή για να κρατήσει τη μειονότητα μακριά από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Από εκεί και πέρα όμως μια σειρά άλλων παραγόντων ενίσχυσαν αυτήν την απαξιωτική στάση. Φαίνεται ότι μεταξύ της μειονότητας λειτούργησε πλήρως η αντι-ΕΑΜική προπαγάνδα. Η μειονότητα πείστηκε με τη βασική αντικομμουνιστική υπόθεση περί προώθησης του πανσλαβισμού μέσω του κομμουνισμού και ταύτισε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ με το σλαβικό κίνδυνο, ενώ με βάση το παράδειγμα της Δράμας, αλλά και τα υπόλοιπα μικρότερης έντασης αντίποινα που επέφερε η δράση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στους χριστιανικούς πληθυσμούς, ταυτίστηκε με πηγή δεινών και αναστάτωσης. Επιπλέον, τα ΕΑΜικά κηρύγματα περί λαοκρατίας, μάλλον τρόμαζαν, παρά συγκινούσαν τους μειονοτικούς.

Αρκετά διαφορετική ήταν η σχέση των Πομάκων της βορειοδυτικής Ξάνθης με τις Εθνικές Ανταρτικές Ομάδες (ΕΑΟ) του Αντών Τσαούς. Αν και η παρουσία των ομάδων αυτών στη Θράκη ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη, το Μάιο του 1944 τα τμήματα των ΕΑΟ μετακινήθηκαν στο δάσος Χαϊδούς. Με αυτήν την κίνηση, οι ΕΑΟ μπήκαν στο κέντρο της περιοχής των Πομάκων της Ξάνθης (Εχίνος, Σμίνθη, Θέρμες, Κοτύλη κ.λπ.) και ήρθαν σε επαφή με τον πομακικό πληθυσμό. Μεταξύ των ανταρτών των ΕΑΟ και των Πομάκων αναπτύσσονται σχέσεις συμπάθειας και συνεργασίας. Η βάση αυτής της συμπάθειας έχει να κάνει περισσότερο με την κοινωνική ταύτιση μεταξύ των δύο ομάδων, παρά με πολιτικά κίνητρα ή στρατηγικές. Η πλειονότητα των ανδρών των ΕΑΟ ήταν τουρκόφωνοι πρό-

⁴⁸ Τάσος Χατζηναστασίου, *Αντάρτες και καπεταναίοι. Η εθνική αντίσταση κατά της βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, 1942-1944*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδης, 2003, 62, 90, 179.

σφυγες του Πόντου, κτηνοτρόφοι και αγρότες, δηλαδή τυπικοί άνθρωποι της υπαίθρου και πιο κοντά στην ιδιοσυγκρασία των Πομάκων. Το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αντιπροσώπευε την κοινωνική αλλαγή, ενώ οι ΕΑΟ την παράδοση και το συντηρητισμό, αξίες που ταυτίζονταν με αυτές των Πομάκων.

Ωστόσο, η σχέση και η όποια συνεργασία των Πομάκων με τις ΕΑΟ παρέμεινε χαλαρή. Και οι δύο πλευρές δεν έδειξαν κάποια ιδιαίτερη διάθεση να επεκτείνουν τη συνεργασία τους πάνω σε μια πιο στενή και σταθερή βάση. Όσον αφορά τους τουρκόφωνους Πόντιους, το γεγονός ότι ήταν μια κλειστή ομάδα συνέβαλε στην τήρηση μιας θετικής, αλλά συγκρατημένης στάσης απέναντι στους Πομάκους. Αντίστοιχα, και οι Πομάκοι μπορεί να είδαν με συμπάθεια τον αγώνα των ΕΑΟ, όμως επέλεξαν να μην εντείνουν τη συνεργασία τους με αυτούς. Για παράδειγμα παρείχαν τρόφιμα και κάθε δυνατή υπηρεσία στους αντάρτες, ζητώντας τους όμως να απομακρυνθούν από τα χωριά τους ή να μην προσβάλουν βουλγαρικούς στόχους κοντά σε αυτά για να μην υποστούν αντίποινα από τους Βουλγάρους⁴⁹. Οι Πομάκοι συνήθως συνεργάζονταν περιστασιακά με τις ΕΑΟ ως οδηγόι, πληροφοριοδότες και προμηθευτές τροφίμων, ενώ 89 Πομάκοι αναγνωρίστηκαν το 1958 ως αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης από την ελληνική πολιτεία⁵⁰.

Οι ελληνικές αντιστασιακές οργανώσεις, είδαν τη μειονότητα περισσότερο σαν πρόβλημα παρά σαν ευκαιρία. Αντιμετώπισαν τους μουσουλμάνους σαν ανασταλτικό παράγοντα για την εξάπλωση της δράσης τους στη Θράκη. Για παράδειγμα, η Κομματική Οργάνωση της Κομοτηνής υποστήριζε μεταπολεμικά ότι ακολούθησε ήπια πολιτική κατά την Κατοχή για να μην διακινδυνεύσει εθνική ένταση μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων⁵¹, ενώ και από τη μεριά των ΕΑΟ υπάρχει η γνώμη ότι η ύπαρξη της μειονότητας ήταν ένας ανασταλτικός παράγοντας της επέκτασης στην περιοχή της Κομοτηνής⁵².

Για τη μειονότητα οι τοπικές αντιστασιακές οργανώσεις έδιναν την εντύπωση κλειστών ομάδων. Παρότι η μειονότητα ήταν σαφώς εχθρική απέναντι στους Βουλγάρους, η απελευθερωτική ατζέντα των αντιστασιακών οργανώσεων περισσότερο τρομοκρατούσε, παρά συγκινούσε τους μειονοτικούς. Το ενδεχόμενο αντιστασιακής δράσης αντιμετωπίστηκε ως φορέας δεινών, ως μια επιλογή η οποία εγκυμονούσε κινδύνους. Έτσι λοιπόν όσον αφορά την επιλογή της αντίστασης, η μειονότητα εύκολα απέρριψε την πρόσκληση που ποτέ δεν έλαβε.

⁴⁹ Χατζηναστασίου, ό.π., 169-170 και ομαδική συνέντευξη 22/7/2007.

⁵⁰ Απόφαση Β5/87/1958 ΓΕΕΑ στο Βασίλης Χατζηθεοδωρίδης, *Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία-Θράκη (1941-45), Μια ιστορικο-ερμηνευτική και κοινωνική προσέγγιση της Αντίστασης του λαού μας*, Δράμα, ΝΕΠΟΤΑ, 2002, 264-266.

⁵¹ *Πρωτοπόρος*, 15 Ιανουαρίου 1947.

⁵² Χατζηθεοδωρίδης, ό.π., 450.

Η μειονότητα μπορεί να απέρριψε τον δρόμο της αντίστασης, απέρριψε όμως και τον δρόμο της συνεργασίας με τους Βουλγάρους. Με δεδομένη την οδυνηρή εμπειρία του παρελθόντος, όσο και τη σκληρότητα της βουλγαρικής κατοχής 1941-1944, ήταν πολύ δύσκολο για τους Βουλγάρους να μπορέσουν να βρουν συμμάχους μέσα στη μειονότητα. Σε γενικές γραμμές πάντως, η στάση της μειονότητας απέναντι στους Βουλγάρους παρ' ότι ήταν άκρως αρνητική, στόχευε στον κατευνασμό τους και στην αποσόβηση κατά το δυνατόν ακροτήτων από μέρους τους. Ήταν μια στάση νομιμοφροσύνης η οποία όμως δεν εξελίχθηκε ποτέ σε ενεργητική συνεργασία.

Αυτή η συκρατημένη στάση έγινε αφορμή για διαφορετικές ερμηνείες. Έτσι βλέπουμε ότι για παράδειγμα οι βουλγαρικές πηγές αντιφάσκουν συχνά για τη στάση των Τούρκων μειονοτικών απέναντί τους. Από πηγές των βουλγαρικών Υπουργείων Εσωτερικών και Παιδείας αναφέρεται ότι *«οι Τούρκοι είναι πολύ καλοί προς τις Αρχές»*,⁵³ αλλού ότι *«ο τουρκικός πληθυσμός δεν ενδιαφέρεται για τα πολιτικά γεγονότα»*⁵⁴ και αλλού ότι *«ο Τουρκικός πληθυσμός αναπτύσσει έντονη αντιβουλγαρική προπαγάνδα»*⁵⁵. Πάντως στις περισσότερες περιπτώσεις οι Βούλγαροι αναγνωρίζουν ότι η στάση του συνόλου της μειονότητας απέναντί τους ήταν από αδιάφορη έως εχθρική⁵⁶.

Την αρνητική στάση των μειονοτικών απέναντι στους Βουλγάρους, και παράλληλα την συκρατημένα θετική τους στάση υπέρ των Ελλήνων, την επιβεβαιώνουν και πλήθος ελληνικών πηγών. Σύμφωνα με τον Γενικό Επιθεωρητή Νομαρχιών Αθανάσιο Χρυσόχοου *«Το Τουρκικόν στοιχείον κατά το πλείστον τρεί στάσιν ευμενή προς το Ελληνικόν»*⁵⁷. Σύμφωνα με τη διοίκηση Χωροφυλακής Ροδόπης

*«Οι Τούρκοι της περιφέρειάς του Νομού Ροδόπης καθοδηγούμενοι υπό του εν Κομοτινή Τουρκικού προξενείου δεν προέβησαν εις εμφανείς προπαγανδιστικές ενεργείας εις βάρος του ελληνικού στοιχείου και των γενικότερων συμφερόντων της χώρας ημών»*⁵⁸.

⁵³ ΒΚ 177/5/83, Περιφερειακός Επιθεωρητής Εκπαίδευσης προς Υπουργείο Παιδείας, «Αναφορά Μαρτίου-Απριλίου 1944», 26 Απριλίου 1944.

⁵⁴ ΒΚΑ 177/8/13, Γενικός Επιθεωρητής Εκπαίδευσης προς Γενικό Διευθυντή Εκπαίδευσης (το έγγραφο δεν αναγράφει ημερομηνία, αλλά αναφέρεται στο σχολικό έτος 1942-43).

⁵⁵ ΒΚΑ 264/7/848, Περιφερειακός Διευθυντής προς Υπουργείο Εσωτερικών 16 Μαρτίου 1943.

⁵⁶ ΒΚΑ 662/1/26, Νομαρχιακός Επιθεωρητής Ξάνθης προς Υπουργείο Παιδείας, 1 Οκτωβρίου 1943.

⁵⁷ ΔΙΣ/ΓΕΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης (1941-1944)*, τόμ. 8, 1998, 312-333, Γενικός Επιθεωρητής Νομαρχιών, Αθ. Χρυσόχοου, «Εκθεσις συμπληρωματικών πληροφοριών, συγκεντρωθεισών μέχρι της 30ης Νοεμβρίου επί των λαβόντων χώραν γεγονότων εν Ανατολική Μακεδονία και Δυτική Θράκη εις βάρος του Ελληνικού πληθυσμού».

⁵⁸ ΑΥΕ 1947, 111/1 Διοικητής Διοικήσεως Χωροφυλακής Ροδόπης, «Εκθεσις δρωσών προπαγάνδων και Δημοσίας Ασφαλείας περιφέρειας Διοικήσεως Χωροφυλακής Ροδόπης», 13 Σεπτεμβρίου 1947.

Την ίδια στάση επιβεβαιώνει και βρετανική πηγή του Foreign Office σύμφωνα με την οποία «ο τουρκικός πληθυσμός είναι συνεπέστατα φιλελληνικός και δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση μειονοτικό πρόβλημα»⁵⁹.

Οι περιπτώσεις ενεργητικής συνεργασίας μειονοτικών με τους Βουλγάρους είναι μάλλον ελάχιστες. Η πιο γνωστή περίπτωση μειονοτικού δωσίλογου είναι αυτή του Hamdi Fehmi ο οποίος διετέλεσε διαχειριστής στην Επιτροπή των μουσουλμανικών περιουσιών και ο οποίος συνεργαζόταν ανοιχτά με τους Βουλγάρους, σε σημείο να εμφανίζεται δημόσια με βουλγαρική στρατιωτική στολή⁶⁰. Εκτός όμως από αυτήν, υπήρχε και η περίπτωση του Μεμέτ Αρναούς, 30 χρονών κουρέα από την Ξάνθη, τον οποίο το ειδικό δικαστήριο δωσιλόγων της Κομοτηνής το Μάρτιο 1946 καταδίκασε σε θάνατο ως «εθνοπροδόκτη και συνεργάτη των Γερμανών» για προδοτική δράση στο Διδυμότειχο, από την οποία προκλήθηκε η εκτέλεση τεσσάρων ατόμων⁶¹. Η τρίτη πιο γνωστή περίπτωση ήταν αυτή του Τούρκου κατοίκου Ορεσιτιάδας Νεϊρ Μπέη που δρούσε ως πράκτορας των Γερμανών και που

«δεν εδίστασε να στείλει στη φυλακή το γιό του για να παρακολουθεί τις συνομιλίες των φυλακισμένων αντιστασιακών(...). Η μοίρα επιφύλαξε σκληρή τύχη στο γιό του Νεϊρ Μπέη. Στην προσπάθεια του να διαφύγει στην Τουρκία πιάστηκε από τους αντάρτες και πλήρωσε με τη ζωή του την προσφορά του στους κατακτητές»⁶².

Εκτός από τους παραπάνω υπήρξαν και ελάχιστες άλλες περιπτώσεις μουσουλμάνων που συνεργάστηκαν με τους Βουλγάρους, και τους Γερμανούς σε διάφορα ζητήματα, όπως διείσδυση σε αντιστασιακές ομάδες, παρακολούθηση και βασανισμός αντιστασιακών κ.λπ.⁶³

Ο δωσιλογισμός μέσα στη μειονότητα δεν πήρε ποτέ κάποια μαζική και οργανωμένη μορφή. Αφορούσε ουσιαστικά μεμονωμένα άτομα και όχι ομάδες ή οργανώσεις. Η μόνη περίπτωση που ο δωσιλογισμός μεταξύ της μειονότητας απέκτησε μια υποτυπώδη συλλογική μορφή ήταν η περίπτωση της ομάδας του Λευκορώσσου Τουρμπόη κατοίκου Ορεσιτιάδας, τον οποίο οι Γερμανοί έθεσαν επικεφαλής σώματος 65 αντρών από το οποίο οι 15-20 ήταν Έλληνες, ενώ το υπόλοιπο αποτελούνταν από «αλλόθρησκους - γύφτους, Τούρκους, έναν Αρμένι και

⁵⁹ PRO, WO/252/800 Greece, Zone book No 8 «Macedonia and Thrace», Part 1, People and Administration, 29 February 1944.

⁶⁰ Παπαδημητρίου, ό.π., 150.

⁶¹ *Ελεύθερη Θράκη*, 26 Φεβρουαρίου 1946.

⁶² Λεωνίδας Τερζούδης, *Η εθνική αντίσταση στον Έβρο. Οι αγωνιστές μιλούν και γράφουν*, Αθήνα, Δημόκριτος, 1985, 40.

⁶³ Ό.π., 254-255, Βαγγέλης Κασάμης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης στον Έβρο*, τόμ. 2, Αθήνα, Κάλβος, 1977, 63.

*μετρικούς απάτριδες κατοίκους των περιφερειών Διδυμοτείχου - Ορεστιάδας*⁶⁴. Η ομάδα του Τουρμπόη έλαβε μέρος σε κοινές επιχειρήσεις με τους Γερμανούς στον Έβρο, αλλά διαλύθηκε από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ.

Συμπεράσματα

Το μεγάλο θύμα της Βουλγαρικής βίας και καταστολής στην «Μπελομόριε» ήταν η ορθόδοξη κοινότητα την οποία οι Βούλγαροι θεωρούσαν ως το βασικό ανάχωμα που εμπόδιζε την εδραίωση της κυριαρχίας τους. Η ύπαρξη της μειονότητας δεν αντιπροσώπευε κάποια υπολογίσιμη απειλή ή κάποιο αξεπέραστο εμπόδιο για την πραγματοποίηση των βουλγαρικών επιδιώξεων, και γι' αυτό μάλλον η καταστολή απέναντι στη μουσουλμανική μειονότητα υπήρξε πιο συγκρατημένη συγκριτικά με τη χριστιανική πλειονότητα. Εξ άλλου η μειονότητα δεν αντιμετωπίστηκε ως ένα ενιαίο σύνολο από τους Βουλγάρους. Τα τρία τμήματα της μειονότητας δε βίωσαν τις ίδιες συνθήκες, δεν αντιμετώπισαν τις ίδιες δυσκολίες, ενώ δεν επέδειξαν και κάποια ιδιαίτερη αλληλεγγύη το ένα προς το άλλο. Οι Πομάκοι μπορεί να θεωρήθηκαν από τους Βουλγάρους ως πιο προσεγγίσιμοι, παρόλα αυτά ήταν εκείνοι που υπέφεραν τα περισσότερα. Καλύτερη σχετικά ήταν η μοίρα των πεδινών Τούρκων. Αρκετά σημαντικό ρόλο σε αυτή τη διαφοροποίηση φαίνεται να έπαιξε η ύπαρξη του τουρκικού Προξενείου στην Κομοτηνή, το οποίο ευεργέτησε σε κάποιο βαθμό τους Τούρκους μειονοτικούς των πεδινών και συνέβαλε στην αυτοσυγκράτηση των Βουλγάρων απέναντί τους. Από την άλλη μεριά, όμως, το Προξενείο, με τις περιορισμένες δυνατότητες παρέμβασης που είχε, δεν κατάφερε να παίξει κάποιον προστατευτικό ρόλο σε σχέση με τους απομονωμένους Πομάκους ή τους Ρομά.⁶⁵

Η Κατοχή ήταν μια οδυνηρή δοκιμασία για τη μειονότητα, όμως τελικά οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης κατόρθωσαν να περισώσουν στο ακέραιο το κοινωνικό και πολιτισμικό τους οικοδόμημα, παραμένοντας προσκολλημένοι στις νόρμες της παράδοσης, με τη θρησκεία και την πατριαρχία να διατηρούν την κυρίαρχη θέση στο σύστημα αξιών τους. Απορρίπτοντας εξ ίσου το δρόμο της αντίστασης και της συνεργασίας, η μειονότητα τελικά επέλεξε το δρόμο της αδράνειας. Αυτή η λύση φάνηκε ως η πιο ορθολογική, κι έτσι η μεγάλη πλειονότητα των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης επέλεξε να ιδιωτεύσει και να περιοριστεί στον οικογενειακό χώρο, υπομένοντας στωικά τις κακουχίες.

⁶⁴ Τερζούδης, ό.π., 40, 135.

⁶⁵ Σχετικά με τους Ρομά κατά τη διάρκεια της Κατοχής βλ. Kevin Featherstone, Dimitris Papadimitriou, Argyris Mamarelis & Giorgos Niarchos, *The Last Ottomans: The Muslim Minority of Greece, 1940-1949*, London, Palgrave/Macmillan, 2011, 123-125.

Τα «ένστικτα» της οθωμανικής παράδοσης, όπως το δέος απέναντι στην εξουσία, η τάση υπακοής στην κυριαρχία και η αμνηχανία μπροστά στην ιδέα της αυτοοργάνωσης βγήκαν ενδυναμωμένα στην επιφάνεια. Εξάλλου, στο εσωτερικό της μειονότητας δεν υπήρχαν πλέον εκείνες οι απαραίτητες προϋποθέσεις που θα μπορούσαν να καταλήξουν σε μια οποιαδήποτε μορφή συλλογικής δράσης. Η βουλγαρική κατοχή γκρέμισε ολοκληρωτικά το μειονοτικό πολιτικό μικροσύστημα. Το ελληνικό θεσμικό πολιτικό πλαίσιο πλέον δεν υπήρχε, ενώ και η «*μητέρα Τουρκία*» παρέμενε άπραγη. Έτσι οι μειονοτικές πολιτικές ελίτ και τα κέντρα αποφάσεων είχαν χάσει την πηγή της δύναμής τους, το ζωτικό τους χώρο και τους υψηλούς προστάτες τους,

Η ιστορική εμπειρία είχε διδάξει στη μουσουλμανική μειονότητα ότι η επιβίωση και η παραμονή στην Δυτική Θράκη απαιτεί την ικανότητα ελιγμού και προσαρμογής στην ιστορική συγκυρία. Σε αυτό το πνεύμα, η μουσουλμανική μειονότητα ακολούθησε την ίδια στρατηγική επιβίωσης σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής. Μοναδικός στόχος αυτής της στρατηγικής ήταν να καταφέρει να περάσει την Κατοχή με τις λιγότερες δυνατές απώλειες. Η τακτική που ακολούθηθηκε ήταν η αποστασιοποίηση, η με κάθε τρόπο αποφυγή συμμαχιών -αλλά και προστριβών- με οποιοδήποτε μέρος, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η αναγκαία αποχή από τους ανταγωνισμούς, η οποία θα διαφύλαττε την ασφάλεια της μειονότητας τόσο κατά την διάρκεια της Κατοχής, όσο και κατά τη μεταπολεμική περίοδο.

Φαίνεται ότι πέρα από βία, πείνα κι εξαθλίωση, η βουλγαρική Κατοχή και κατ' επέκταση ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος δε σήμαινε τίποτα άλλο για τους μουσουλμάνους της Θράκης. Η μουσουλμανική μειονότητα είναι κατά πάσα πιθανότητα μια από τις ελάχιστες μειονότητες στον ευρωπαϊκό χώρο, οι οποίες δε σύνδεσαν την ιστορική συγκυρία με την πραγματοποίηση κάποιας εθνικής σκοπιμότητας ή οράματος. Επιπλέον είναι κι από τις λίγες ομάδες που δε δέχθηκαν κλήση να συμμετάσχουν στην παγκόσμια σύγκρουση. Οι αντιμαχόμενοι στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εξάντλησαν και την τελευταία δυνατή δεξαμενή συμμαχιών που θα μπορούσε να τους προσφέρει γεωπολιτικά πλεονεκτήματα, στρατηγικές συμμαχίες ή απλή «*τροφή για τα κανόνια*». Πανίσχυρες αυτοκρατορίες, ισχυρά και ανίσχυρα κράτη, εθνότητες και μικροσκοπικές μειονότητες δέχθηκαν πλήθος επιτακτικών προσκλήσεων να συμμετάσχουν στο ολοκαύτωμα. Παρόλα αυτά στους μουσουλμάνους της δυτικής Θράκης δόθηκε η πολυτέλεια της απαξίας.

ΠΗΓΕΣ

Αδημοσίευτο αρχειακό υλικό

National Archives (USA)
Public Record Office
Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
Βουλγαρικά Κρατικά Αρχεία
ΓΑΚ Καβάλας
ΕΛΙΑ Θεσσαλονίκης

Δημοσιευμένο αρχειακό υλικό

Bulgarian atrocities in Greek Macedonia and Thrace 1941-1944
ΔΙΣ/ΓΕΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης (1941-1944)*, τόμ. 8, 1998

Εφημερίδες

Ελεύθερη Θράκη, 26 Φεβρουαρίου 1946
Πρωτοπόρος, 15 Ιανουαρίου 1947

Συνεντεύξεις

Μουσουλμάνος κληρικός 31/6/2007
Ομαδική συνέντευξη 22/7/2007
Μουσουλμάνος χωρικός 27/7/2007
Μουσουλμάνος χωρικός 2/8/2007
Μουσουλμάνος κάτοικος Κομοτηνής 7/8/2007
Χριστιανός αντιστασιακός 9/9/2007
Μουσουλμάνος κληρικός 10/9/2007

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Danforth Loring *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World*, Princeton, Princeton University Press, 1995.
- Daskalov Georgi, «Демографските процеси в Източна Македония и Западна Тракия, 1 Януари 1942 - 25 Октомври 1944», («Δημογραφικές μεταβολές στην Ανατολική Μακεδονία και Δυτική Θράκη, 1 Ιανουαρίου 1942-25 Οκτώβρη 1944»), *Военноисторически сборник, Voennopoliticheski Sbornik*, 1992, 1.
- Daskalov Georgi, «Установяване на Българската Администрация и Политическата Система в Новоосвободените Земи на Западна Тракия и Източна Македония, 1941-1944» («Η εγκατάσταση του βουλγαρικού διοικητικού και πολιτικού συστήματος στις νεοαπελευθερωμένες χώρες της Δυτικής Θράκης και Ανατολικής Μακεδονίας»), *Военнополитически Сборник, Voennopoliticheski Sbornik*, 1992, 6: 103-127.
- Featherstone Kevin, Dimitris Papadimitriou, Argyris Mamarelis & Giorgos Niarchos, *The Last Ottomans: The Muslim Minority of Greece, 1940-1949*, London, Palgrave/Macmillan, 2011.
- Koliopoulos John, *Plundered Loyalties: Axis Occupation and Civil Strife in Greek West Macedonia 1941-49*, London, Hurst, 1999.

- Oksüz Hikmet, «The Reason for Immigration from Western Thrace to Turkey, 1923-1950», *Turkish Review of Balkan Studies*, 2004, 8: 250-278.
- Şevket Batibey Kemal, *Ve Bulgarlar geldi. Bati Trakya'da teneke ile alarm (Ήρθαν οι Βούλγαροι. Το Τeneke Βairam της Δυτικής Θράκης)*, Istanbul, Bogazici Yayinlari, 1976.
- Έξαρχου Θωμάς, *Ξάνθη 1941-44, Όμηροι Βουλγαρίας: Μια πρώτη συστηματική προσέγγιση*, Ξάνθη, Πολιτιστικό Αναπτυξιακό Κέντρο Θράκης, 2002.
- Κασάπης Βαγγέλης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας. Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης στον Έβρο*, τόμ. 2, Αθήνα, Κάλβος, 1977.
- ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, τόμ. 5ος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1975.
- Κοιζαγεώργη-Ζυμάρη Ξανθήππη, *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2002.
- Λιβαδεύς Αλέξανδρος, *Βούλγαροι και βουλγαρισμοί*, Αθήνα, 1945.
- Μαντά Ελευθερία, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμπδες της Ηπείρου (1923-2000)*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 2004.
- Μαραντζίδης Νίκος, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας 1946-1949*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010.
- Παπαδημητρίου Παναγιώτης, *Οι Πομάκοι της Ροδόπης. Από τις εθνοτικές σχέσεις στους βαλκανικούς εθνικισμούς 1870-1990*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 2003.
- Πασχαλίδης Δημήτρης & Τάσος Χατζηναστασίου, *Τα γεγονότα της Δράμας (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1941). Εξέγερση ή προβοκάτσια*, Δράμα, ΔΕΚΠΟΤΑ Δήμου Δράμας, 2003.
- Ρούσος Πέτρος, *Η μεγάλη πενταετία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1976-1978.
- Σκορδύλης Κώστας, «Μειονότητες και προπαγάνδα στη Βόρειο Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο: Μια έκθεση του Γ. Θ. Φεσόπουλου», *Ιστωρ*, 1994, 7: 43-91.
- Σνωκ Κωνσταντίνος, *Η τραγωδία της Δράμας*, Δράμα, 1945.
- Στολίγκας Κώστας, «Με αίμα και δάκρυ», *Από τη δοκιμασία της Αν. Μακεδονίας-Θράκης*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 2006.
- Τερζούδης Λεωνίδας, *Η εθνική αντίσταση στον Έβρο. Οι αγωνιστές μιλούν και γράφουν*, Αθήνα, Δημόκριτος, 1985.
- Χατζηναστασίου Τάσος, *Αντάρτες και καπεταναίοι, Η εθνική αντίσταση κατά της βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, 1942-1944*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 2003.
- Χατζηθεοδωρίδης Βασίλης, *Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία-Θράκη (1941-45), Μια ιστορικο-ερμηνευτική και κοινωνική προσέγγιση της Αντίστασης του λαού μας*, Δράμα, ΝΕΠΟΤΑ, 2002.
- Χατζής Θανάσης, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, Δωρικός, Αθήνα, 1983.
- Χρυσόχοου Αθανάσιος, *Η κατοχή εν Μακεδονία, η δράση του ΚΚΕ*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη, 1949.

Η εβραϊκή κοινότητα Καβάλας στον έλεγχο των Βουλγαρικών Αρχών Κατοχής: οργάνωση, εκμετάλλευση, διάλυση (1942-1944)

Βασίλης Ριτζαλέος*

Μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η κομμουνιστική ηγεσία και η επίσημη ιστοριογραφία της Βουλγαρίας προέβλεπαν συστηματικά τη διάσωση των 48.000 Βουλγάρων Εβραίων, υποβαθμίζοντας το ζήτημα του εκτοπισμού των 11.400 Ελλήνων και Γιουγκοσλάβων Εβραίων στις κατεχόμενες περιοχές¹. Η διάσωση στα «παλαιά εδάφη» αποδόθηκε στις αντιδράσεις του λαού και της Αντίστασης, ενώ ο εκτοπισμός στα «νέα εδάφη» θεωρήθηκε έργο του μονάρχη Μπορίς Γ΄ και των γερμανόφιλων συνεργατών του². Σε αναγνώριση της σωτηρίας των Βουλγάρων Εβραίων ο κομμουνιστής ηγέτης Τεοντόρ Ζίφκοφ προτάθηκε για το Νόμπελ Ειρήνης³. Οι πολιτικοί αντίπαλοι του νέου καθεστώτος, κυρίως παλαιοί φιλομοναρχικοί στη διασπορά, εξυμνούσαν το ρόλο του μονάρχη και της Εκκλησίας, υποστηρίζοντας πως η Βουλγαρία αδυνατούσε να προσφέρει πολιτική προστασία στους Εβραίους ξένης υπηκοότητας⁴. Οι θετικές απόψεις για το ρόλο του μονάρχη ήταν πολύ διαδεδομένες μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού καθεστώτος και την άνοδο του άλλοτε διαδόχου Συμεών Β΄ (Saxe-Coburg-Gotha) στην πρωθυπουργία της χώρας (2001). Όλες αυτές οι ερμηνείες περιόριζαν το ζήτημα των Εβραίων σε μια εσωτερική πολιτική υπόθεση, αποκομμένη από τις βουλγαρικές επιδιώξεις σε σχέση με το πολιτικό μέλλον των κατεχόμενων περιοχών στην Ελλάδα και στη Γιουγκοσλαβία.

*Διδάκτορας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

¹ Το πιο γνωστό έργο με τις επίσημες θέσεις του καθεστώτος είναι το Albert Cohen & Anri Assa, *Saving of the Jews in Bulgaria 1941-1944*, Sofia, State Publishing House «Septemvri», 1997.

² Nathan Grinberg, *Khitleristkiiat Natisk za Unishtozhavane na Evreite ot Bulgaria (Οι πιέσεις του Χίτλερ για την εξόντωση των Εβραίων της Βουλγαρίας)*, Tel Aviv, Amal, 1961.

³ Tzvetan Todorov, *The Fragility of Goodness. Why Bulgaria's Jews Survived the Holocaust*, Princeton - Oxford, Princeton University Press, 1999.

⁴ Benjamin Arditi, *Roliata na Tzar Boris III pri Izseltvaneto na Evreite ot Bulgaria (Ο ρόλος του Τσάρου Μπορίς Γ΄ στον εκτοπισμό των Εβραίων της Βουλγαρίας)*, Tel Aviv, 1952, Peshanko Dimitroff, *Boris III of Bulgaria: Toiler, Citizen, King 1894-1943*, London, Book Guild, 1986, Stephane Groueff, *Crown of Thorns. The Reign of King Boris III of Bulgaria 1918-1943*, Lanham, Madison Books, 1987.

Από τη δεκαετία του 1970, η διεθνής βιβλιογραφία απομακρύνθηκε σταδιακά από τον ιστορικό μύθο που ήθελε τη Βουλγαρία να αποτελεί «εξαιρέση» μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών για το ρόλο της στο Ολοκαύτωμα⁵. Η διαφορετική τύχη των Εβραίων της Βουλγαρίας με εκείνους των γειτονικών κατεχόμενων περιοχών αναφέρεται πλέον ως «βουλγαρικό παράδοξο», και αποτελεί αντικείμενο άλλοτε συστηματικής και άλλοτε επιφανειακής μελέτης. Η πλέον διαδεδομένη και επιφανειακή ερμηνεία ήταν η λεγόμενη «θυσία» ή «εγκατάλειψη» των Εβραίων ξένης υπηκοότητας για τη σωτηρία των Βουλγάρων Εβραίων⁶. Η ερμηνεία αυτή στηρίζεται στο ότι τα «νέα εδάφη» δεν αναγνωρίστηκαν ποτέ επισήμως ως τμήμα της⁷. Επίσης, σε μια παραπλήσια θεώρηση του ζητήματος, διατυπώνεται η άποψη πως οι Έλληνες και οι Γιουγκοσλάβοι Εβραίοι δε διέθεταν επιρροή στους πολιτικούς και οικονομικούς κύκλους της Σόφιας, και οι σχέσεις τους με τους Βουλγάρους Εβραίους ήταν περιορισμένες⁸. Στην πιο συστηματική εργασία για το εβραϊκό ζήτημα και τη στάση της Βουλγαρίας, ο ιστορικός Frederick Chary αντιμετωπίζει το ζήτημα ως παράμετρο των βουλγαρικών υποχρεώσεων έναντι των Ναζιστών και των υπολογισμών της ηγεσίας για την έκβαση του πολέμου, στο πλαίσιο των εσωτερικών πολιτικών εξελίξεων και του συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στο Παλάτι, τους γερμανόφιλους πολιτικούς, τους στρατιωτικούς και την Εκκλησία⁹.

Η πιο ενδιαφέρουσα, όμως, ερμηνεία ανήκει στον Τοντόροφ, ο οποίος ισχυρίζεται ότι το ζήτημα των Εβραίων κρίθηκε στη βάση των εθνικών συμφερόντων, και ότι ο μονάρχης Μπορίς Γ΄ θεωρούσε πως η σωτηρία των Εβραίων των «νέων εδαφών» δεν ενδιέφερε τα ζωτικά συμφέροντα της χώρας του¹⁰. Ωστόσο, ο Τοντόροφ δε συνδέει τους βασικούς στόχους της εξωτερικής πολιτικής της Σόφιας με τον εκτοπισμό στα κατεχόμενα εδάφη. Αντίθετα, ο ιστορικός Χάγκεν Φλάισερ διατυπώνει την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα άποψη πως «εκεί η μωσαική μειονότητα

⁵ Η σύγκριση της Βουλγαρίας με τη Δανία και τη διάσωση όλων των Εβραίων στη χώρα απορρίπτεται από τον Richard Breitman, *The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution*, Hanover, Brandeis University Press, 1991, 240.

⁶ Η ερμηνεία της «θυσίας» στους Lee Marshall Miller, *Bulgaria During the Second World War*, Stanford, Stanford University Press, 1975, 100, Hans - Joachim Hoppe, *Bulgarien. Hitler's eigenwilliger Verbündeter. Eine Fallstudie zur nationalsozialistischen Südosteuropapolitik*, Stuttgart, Deutsche Verlags - Anstalt, 1979, 139, Michael Matsas, *The Illusion of Safety. The Story of the Greek Jews During the Second World War*, New York, Pella Publishing Company, 1997, 76. Η ερμηνεία της «εγκατάλειψης» Εβραίων ξένης υπηκοότητας, με την υπενθύμιση ανάλογο παραδείγματος στη Γαλλία, στην Leni Yahil, *The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932-1945*, New York, Oxford University Press, 1990, 583-587.

⁷ Robert S. Wistrich, *Hitler and the Holocaust. How and Why the Holocaust Happened*, London, Phoenix Press, 2002, 170.

⁸ Michael Bar-Zohar, *Beyond Hitler's Grasp. The Heroic Rescue of Bulgaria's Jews*, Avon, Adams Media Corporation, 1998, 61.

⁹ Frederick B. Chary, *The Bulgarian Jews and the Final Solution 1940-1944*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1972.

¹⁰ Todorov, ό.π., 28.

θεωρείται πρόσθετο εμπόδιο για τα σχέδια εκβουλαρισμού», χωρίς περαιτέρω ανάλυση¹¹. Ο εκτοπισμός των Ελλήνων και των Γιουγκοσλάβων Εβραίων πρέπει να αντιμετωπιστεί στο πλαίσιο της εφαρμογής όχι μόνο του ναζιστικού προγράμματος της «Τελικής Λύσης» (της εξόντωσης των Εβραίων), αλλά και της βουλγαρικής επεκτατικής πολιτικής. Η μεταπολεμική αναθεώρηση των συνόρων σε βάρος των γειτονικών χωρών ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την τήρηση των συμβατικών υποχρεώσεων στους κόλπους του Άξονα και την ικανοποίηση των ναζιστικών απαιτήσεων στο ζήτημα των Εβραίων¹².

Ο διττός αυτός στόχος, δηλαδή η εφαρμογή της «Τελικής Λύσης» και της βουλγαρικής επεκτατικής πολιτικής, δε θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς πρόθυμους συνεργάτες. Στην παρούσα μελέτη εξετάζεται ο τρόπος δράσης των «πρόθυμων συνεργατών» στη συστηματική επιχείρηση κοινωνικής απομόνωσης, οικονομικής εκμετάλλευσης, σύλληψης και εκτοπισμού των Ελλήνων Εβραίων. Η έρευνα καλείται να αποδείξει την έκταση της εμπλοκής του συνόλου των υπηρεσιών των Αρχών Κατοχής στην περίπτωση της εβραϊκής κοινότητας της Καβάλας. Η οικονομική, κυρίως, διάσταση του εκτοπισμού των Εβραίων της Καβάλας συνδέεται με την απόλυτη επιτυχία της επιχείρησης, εάν αυτή η διάσταση δεν περιλαμβάνεται ακόμη και στους σχεδιασμούς των πρόθυμων εκτελεστών.

Στις αρχές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η εβραϊκή κοινότητα της Καβάλας δε διέθετε την αίγλη του παρελθόντος. Η κοινότητα γνώρισε το απόγειο της ακμής της την περίοδο 1900-1912 ιδρύοντας σχολεία, λέσχη, φιλανθρωπικά σωματεία, πολιτιστικούς και πολιτικούς συλλόγους. Η ακμή της συνδέεται με την κυρίαρχη θέση των καπνεμπορικών εταιρειών εβραϊκών συμφερόντων από το τέλος του 19ου αιώνα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930¹³. Η σταδιακή συρρίκνωση της επιρροής των εβραϊκών εταιρειών στο καπνεμπόριο, η σημαντική μείωση του πληθυσμού της κοινότητας (από τους 2.165 του 1928 στους 1.593 το 1940 σύμφωνα με τις επίσημες απογραφές), η αποδυνάμωση της κοινοτικής διοίκησης και η μερική

¹¹ Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τόμ. 2, Αθήνα, Παπαζήσης, 1995, 318.

¹² Οι θέσεις αυτές παρουσιάστηκαν στην αδημοσίευτη εργασία Vassilis Ritzaleos, «The Deportation of the Greek Jews from the Bulgarian Zone of Occupation and the Expansionist Policy of Sofia in the Second World War: Expediency and tradeoffs», Modern Greek Studies Association - 20th Biannual Symposium, Yale University, New Haven, October 18-20, 2007.

¹³ Βασίλης Ριτζαλέος, «Η εβραϊκή κοινότητα της Καβάλας κατά την τελευταία οθωμανική περίοδο 1880-1912», στο Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών, *Η Καβάλα και τα Βαλκάνια. Η Καβάλα και το Αιγαίο*, Καβάλα, 15-18 Σεπτεμβρίου 2005, Καβάλα, Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας, 2009, 85-112.

αποδιοργάνωση των ιδρυμάτων της αποτελούν στοιχεία της φυσιογνωμίας της εβραϊκής κοινότητας της Καβάλας πριν από τη βουλγαρική εισβολή¹⁴.

Τον Απρίλιο του 1941, οι βουλγαρικές δυνάμεις κατέλαβαν την Καβάλα, όπως και ολόκληρη την Ανατολική Μακεδονία και τμήμα της Θράκης, εφαρμόζοντας πολιτικό σχέδιο για την αναθεώρηση των εξωτερικών συνόρων μετά τη συνθήκη του Νεϊγί. Οι Αρχές Κατοχής, με την ανοχή των Γερμανών, εκδίωξαν το σύνολο των εκπροσώπων του ελληνικού κράτους και διόρισαν Βουλγάρους ως αντικαταστάτες τους. Σταδιακά, έθεσαν σε εφαρμογή πρόγραμμα πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και εκπαιδευτικών μέτρων σε βάρος των Ελλήνων πολιτών¹⁵. Παράλληλα, μετά την παράνομη και μονομερή ενσωμάτωση των κατεχομένων στη βουλγαρική επικράτεια, το Μάιο του 1941, εισάγονται τα αντισημιτικά μέτρα του «*Νόμου για την Προστασία του Έθνους*» (δημοσιεύτηκε στις 23 Ιανουαρίου 1941 στην εφημερίδα της κυβέρνησης στη Σόφια). Τα μέτρα αυτά αποτέλεσαν καίριο πλήγμα στις ιδιωτικές και κοινοτικές υποθέσεις των Εβραίων στην Καβάλα εξαιτίας της πρόσθετης φορολόγησης των περιουσιών τους, των κατασχέσεων και των περιορισμών στην άσκηση επαγγέλματος.

Οι βουλγαρικές αρχές δήμευσαν τις καπναποθήκες και απέλυσαν, μέχρι τα μέσα Δεκεμβρίου 1941, όλους τους Εβραίους καπνεργάτες που αποτελούσαν την πλειονότητα των μελών της κοινότητας. Η διπλή φορολόγηση της περιουσίας τους και ο έλεγχος των επιχειρήσεων από ένα Βούλγαρο «*συνέταιρο*» εξουθένωσαν οικονομικά τη μεσαία και ανώτερη εβραϊκή τάξη. Τα δυσβάσταχτα οικονομικά μέτρα και άλλες αποφάσεις των Αρχών Κατοχής είχαν σαν αποτέλεσμα την κατάσχεση και απαλλοτρίωση 73 ακινήτων που ανήκαν σε 47 Καβαλιώτες Εβραίους¹⁶. Οι περιουσίες αυτές χρησιμοποιήθηκαν για τις ανάγκες του στρατού, της αστυνομίας, των κρατικών υπηρεσιών, Βουλγάρων αξιωματούχων και εποίκων. Για παράδειγμα, η απαλλοτριωμένη διώροφη κατοικία του εισοδηματία Ελία Ναχμία (Θεσσαλονίκη 1867 - Τρεμπλίνκα 1943), στην «*οδό 20*» (προπολεμικά Ομονοίας αρ. 177), παραχωρήθηκε στον αστυνομικό φρουράρχο της πόλης Άσεν Τριφόνφο¹⁷.

¹⁴ Περισσότερα στοιχεία για την εβραϊκή κοινότητα Καβάλας στο Μεσοπόλεμο βλ. Βασίλης Χ. Ριτζαλέος, «Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2006.

¹⁵ Ξανθίππη Κοτζαγεώργη - Ζυμάρη (επιμ.), *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου - Παρατηρητής, 2002.

¹⁶ Συγκεκριμένα, κατασχέθηκαν και απαλλοτριώθηκαν 34 κατοικίες (το 28% των ιδιόκτητων εβραϊκών κατοικιών στην Καβάλα), 19 καταστήματα, 10 καπναποθήκες, 1 βυροδεψείο, 2 αποθήκες, 3 οικοπέδα, 2 αδιευκρίνιστα κτίρια στην Καβάλα, 1 κινηματογράφος και 1 καπναποθήκη στη γειτονική Δράμα. Βλ. ЦЕНТРАЛЕН ДЪРЖАВЕН АРХИВ (στο εξής ЦДА)/fond 190/opis 1/file 811-1113.

¹⁷ ЦДА/fond 190/opis 1/file 920.

Μετά τη διαβόητη διάσκεψη των Ναζιστών στη Wannsee, στις 20 Ιανουαρίου 1942, για τη μεταφορά των Εβραίων της Ευρώπης στην Πολωνία και τη μαζική δολοφονία τους, ο Χίτλερ ζήτησε από τη Βουλγαρία και τους άλλους συμμάχους του στη ΝΑ Ευρώπη να εφαρμόσουν κοινή πολιτική για την «*επίλυση του Εβραϊκού Ζητήματος*»¹⁸. Αυτή είναι η αρχή του τέλους για τους Έλληνες Εβραίους: σχηματίστηκε νέα φιλοναζιστική κυβέρνηση στη Σόφια τον Απρίλιο του 1942 και ψηφίστηκε νόμος στις αρχές Ιουλίου 1942 για την ανάθεση της λήψης αποφάσεων και της έκδοσης διαταγμάτων στο υπουργικό συμβούλιο «*ενόψει της ενίσχυσης των περιορισμών και των μέτρων για τα άτομα εβραϊκής προέλευσης*». Στις 26 Αυγούστου 1942 ψηφίστηκε ένας νέος, αυστηρότερος, αντισημιτικός νόμος που προέβλεπε τη συγκρότηση της «*Επιτροπής για τις Εβραϊκές Υποθέσεις*» (στο εξής Ε.Ε.Υ.), υπαγόμενης στο Υπουργείο των Εσωτερικών, και τη δημιουργία νομικής βάσης για τον εκτοπισμό των Εβραίων από τα εδάφη της Βουλγαρίας (άρθρο 29). Με επίτροπο τον Αλεξάντερ Μπέλεφ, έναν 45χρονο φιλόδοξο δικηγόρο της Σόφιας και μέλος της φιλοναζιστικής οργάνωσης των «*Ράιτνισι*», τα τέσσερα τμήματα της επιτροπής ανέλαβαν την εφαρμογή σκληρών αντισημιτικών μέτρων, όπως η απαλλοτρίωση του συνόλου της εβραϊκής περιουσίας, και η οριστική λύση του λεγόμενου «*Εβραϊκού Ζητήματος*» με τον εκτοπισμό των Εβραίων (χωρίς διάκριση σε «*παλαιά και νέα εδάφη*»)¹⁹.

Η εβραϊκή κοινότητα Καβάλας πέρασε στον έλεγχο της Ε.Ε.Υ. στις 26 Σεπτεμβρίου 1942 μετά την τοποθέτηση του Βούλγαρου ιατρού και βοηθού Δημάρχου Καβάλας Ιωσήφ Ποπόφ ως εκπροσώπου της στο κοινοτικό συμβούλιο²⁰. Ο Ποπόφ συνδεόταν προσωπικά με τον επίτροπο Μπέλεφ, καθώς ήταν υψηλόβαθμο στέλεχος της φασιστικής οργάνωσης των «*Ράιτνισι*» και υπεύθυνος της οργάνωσης στην Καβάλα²¹. Το γραφείο του πλαισιώθηκε και από άλλους Βουλγάρους για τον πλήρη έλεγχο της λειτουργίας της κοινότητας. Ύστερα από εισήγηση των τοπικών αρχών, η επιτροπή διόρισε πενταμελές κοινοτικό συμβούλιο στις 4 Νοεμβρίου 1942²². Η προεδρία ανατέθηκε στον έμπορο Αβράμ Εσκιναζή (Λάρισα 1879 - Τρεμπλίνκα 1943)²³ και τα υπόλοιπα μέλη του συμβουλίου ήταν διευθυ-

¹⁸ Η αρχική πρόταση αφορούσε τους Βούλγαρους Εβραίους στο έδαφος του Τρίτου Ράιχ και στα Προτεκτοράτα της Βοημίας και της Μοραβίας. Βλ. Politische Abteilung des Auswärtigen Amtes/Inland Hg/Bd 183, Luther προς τη γερμανική πρεσβεία στη Σόφια, Βερολίνο, 19 Ιουνίου 1942.

¹⁹ Chary, ό.π., 53-55.

²⁰ ЦДА/fond 190/oris 1/file 373, Διαταγή Μπέλεφ Νο 36, Σόφια, 26 Σεπτεμβρίου 1942.

²¹ ЦДА/fond 190/oris 3/file 34, Ανάκριση Γιάρουλαβ Καλίτιν, Σόφια, x.x.

²² ЦДА/fond 190/oris 1/file 373, Διαταγή Μπέλεφ Νο 313, Σόφια, 4 Νοεμβρίου 1942.

²³ Ο Αβραάμ Εσκιναζή (Λάρισα 1879 - Τρεμπλίνκα 1943) εγκαταστάθηκε στην Καβάλα το 1900. Εργαζόταν στην επιχείρηση του αδερφού του, Μεναχέμ Εσκιναζή (Λάρισα 1880 - Καβάλα 1941), ο οποίος διετέλεσε πρόεδρος της εβραϊκής κοινότητας Καβάλας και δολοφονήθηκε μέσα στην επιχείρησή του κατά τις λεηλασίες του όχλου μερικές ημέρες πριν από την εισβολή του βουλγαρικού στρατού στην Καβάλα. Ο Αβραάμ Εσκιναζή

ντικά στελέχη και εμπειρογνώμονες καπνού μεγάλων εταιρειών, εβραϊκών συμφερόντων πριν από τον πόλεμο: ο Σαούλ Μόλχο (Καβάλα 1903 - Τρεμπλίνκα 1943)²⁴, ο Μωύς Μπενβενίστε (Καβάλα 1891 - Τρεμπλίνκα 1943)²⁵, ο Ισαάκ Λεβή (Καβάλα 1889 - Τρεμπλίνκα 1943)²⁶ και ο Ιωσήφ Ισουά (Δράμα 1898 - Τρεμπλίνκα 1943)²⁷. Η οικογενειακή παράδοση των μελών του συμβουλίου στη θρησκευτική ή λαϊκή εκπροσώπηση των Εβραίων της Καβάλας και η επαγγελματική καταξίωση ενέπνεαν εμπιστοσύνη στους τρομοκρατημένους ομοθρήσκους τους. Ωστόσο, μελετώντας τα βουλγαρικά αρχεία, προκύπτει πως οι Αρχές Κατοχής έλεγχαν πλήρως τα μέλη του κοινοτικού συμβουλίου: εκτός από την απαλλοτρίωση της περιουσίας τους, τρία μέλη του συμβουλίου (Μόλχο, Λεβή και Ισουά) εξακολουθούσαν να είναι έμμισθοι υπάλληλοι των καπνεμπορικών εταιρειών «*Commercial Company of Salonica Ltd.*» και «*Hermann Spierer*», οι οποίες ελέγχονταν πλέον από τις Αρχές Κατοχής. Στην πραγματικότητα κάθε απόφαση της κοινότητας ήταν απόφαση του εκπροσώπου και το συμβούλιο φρόντιζε για την άμεση εκτέλεσή της.

Εφαρμόζοντας τις διαταγές του Μπέλεφ για την καταγραφή και εκμετάλλευση της εβραϊκής περιουσίας σε όλα τα βουλγαρικά εδάφη, ο εκπρόσωπος της επιτροπής στην Καβάλα απαίτησε την υποβολή δήλωσης περιουσίας τον Νοέμβριο του 1942. Συμπληρώθηκαν 343 δηλώσεις που αφορούσαν το 67% του εβραϊκού πληθυσμού της Καβάλας. Το 33% των Καβαλιωτών Εβραίων δε δήλωσε κανένα περιουσιακό στοιχείο. Από εκείνους που υπέβαλαν δήλωση, το 37% ασκούσε κά-

υποχρεώθηκε να παραδώσει την επιχείρηση «*Μεναχέμ Εσκιναζή και Σία*» στις βουλγαρικές αρχές στις 20 Οκτωβρίου 1941, ενώ η τρίωροφη κατοικία του στην οδό Αμύντα («*οδός 43*» την περίοδο της Κατοχής) απαλλοτριώθηκε σύμφωνα με το διάταγμα 4519 από τις 26 Αυγούστου 1942. Βλ. ΙΔΑ/fond 190/oris 1/file 1147.

²⁴ Ο Σαούλ Μόλχο (Καβάλα 1903 - Τρεμπλίνκα 1943) ήταν γιος του Αρχιραβίνου της Καβάλας Αβραάμ Μόλχο. Απόφοιτος Εμπορικής Σχολής, εργαζόταν στην καπνεμπορική εταιρεία «*Commercial Company of Salonica Ltd*» στην Καβάλα από το 1917 και ανέλαβε διευθυντική θέση στο Μεσοπόλεμο. Το σύνολο της ακίνητης περιουσίας του στην οδό Σανταρόζα («*οδός 201*» την περίοδο της βουλγαρικής κατοχής) και μεταξύ των οδών Φιλώτα και Ευγενίου Ιορδάνου (πρώην Βουκεφάλου) [*«οδός 38» και «οδός 39» αντίστοιχα*] ήταν απαλλοτριωμένο σύμφωνα με το διάταγμα 4519 από τις 26 Αυγούστου 1942. Βλ. ΙΔΑ/fond 190/oris 1/file 917.

²⁵ Ο Μωύς Μπενβενίστε (Καβάλα 1891 - Τρεμπλίνκα 1943) ήταν γιος του καπνέμπορου Σολομώντα Μπενβενίστε (Θεσσαλονίκη ; - Τρεμπλίνκα 1943) και εγγονός του «*γενάρχη*» των Εβραίων της Καβάλας, Μωύς Μπενβενίστε (Θεσσαλονίκη 1828 - Ζυρίχη 1914). Αποφοίτησε από Εμπορικό Λύκειο και εργαζόταν ως μεσίτης καπνού στην οικογενειακή επιχείρηση η οποία χρεοκόπησε στα μέσα της δεκαετίας του 1930. Βλ. ΙΔΑ/fond 190/oris 1/file 1470.

²⁶ Ο Ισαάκ Λεβή του Ελία (Καβάλα 1889 - Τρεμπλίνκα 1943) ανήκε σε οικογένεια καπνεμπόρων και ανώτερων υπαλλήλων καπνεμπορικών εταιρειών της Καβάλας. Ήταν απόφοιτος γαλλικής σχολής και ανώτερος υπάλληλος της εβραϊκής καπνεμπορικής εταιρείας «*Hermann Spierer*» στην Καβάλα από το 1921. Το σύνολο της ακίνητης περιουσίας του στην οδό Σανταρόζα ήταν απαλλοτριωμένο σύμφωνα με το διάταγμα 4519 από τις 26 Αυγούστου 1942. Βλ. ΙΔΑ/fond 190/oris 1/file 956.

²⁷ Ο Ζωζέφ Ισουά του Ισουά (Δράμα 1898 - Τρεμπλίνκα 1943) ήταν εμπειρογνώμονας καπνού στην εβραϊκή καπνεμπορική εταιρεία «*Hermann Spierer*» από το 1922. Βλ. ΙΔΑ/fond 190/oris 1/file 966.

ποιο επάγγελμα, το 34% ήταν άνεργοι και το 20% ήταν νοικοκυρές (δεν υπάρχουν στοιχεία για το 9%). Από εκείνους που εργάζονταν, το 50% ήταν πλανόδιοι έμποροι και αχθοφόροι (εργάτες). Το μεγάλο πρόβλημα ήταν το υψηλό ποσοστό ανεργίας σε όλες τις κοινωνικές ομάδες και η αδυναμία κάλυψης βασικών αναγκών για την επιβίωσή τους²⁸.

Στο τέλος του 1942 ο εκπρόσωπος Ποπόφ εφάρμοσε τις αποφάσεις της επιτροπής για την κοινωνική περιθωριοποίηση των Εβραίων της Καβάλας. Συγκεκριμένα, στις 15 Οκτωβρίου 1942, παρέλαβε 1.740 διακριτικά σήματα (τα γνωστά κίτρινα αστέρια) με εντολή να τα διαθέσει στα μέλη της κοινότητας προς 20 λέβα το σήμα (πρόβλεψη για έσοδα 34.800 λέβα). Σύμφωνα με την αναφορά του Ποπόφ, πωλήθηκαν 759 σήματα προς 20 λέβα, 380 σήματα προς 10 λέβα και δόθηκαν 380 σήματα δωρεάν, εξαιτίας της αδυναμίας καταβολής οποιουδήποτε ποσού από τους φτωχούς Εβραίους. Τελικά, συγκεντρώθηκε το ποσό των 18.980 λέβα από τη διάθεση 1.519 σημάτων (τα παιδιά κάτω των 10 ετών εξαιρέθηκαν από το μέτρο). Είναι ενδιαφέρον πως η γερμανική κατασκοπεία έλαβε τρία σήματα και το βουλγαρικό αστυνομικό φρουραρχείο άλλα δύο, για τη διείσδυση μυστικών αστυνομικών στις γειτονιές των Εβραίων²⁹.

Παράλληλα με τη διάθεση των σημάτων, οι τοπικές βουλγαρικές Αρχές ανταγωνίζονταν για την έκδοση διαταγών απαγόρευσης κυκλοφορίας των Εβραίων σε κεντρικούς δρόμους της Καβάλας, την είσοδό τους σε εστιατόρια, κέντρα διασκέδασης και ξενοδοχεία. Στις 22 Οκτωβρίου 1942 ο προϊστάμενος του Α΄ αστυνομικού τμήματος Συμεών Νικόλοφ ζήτησε πρώτος την έγκριση της Ε.Ε.Υ. για την απαγόρευση της κυκλοφορίας των Εβραίων στις κεντρικές οδούς με τις νέες βουλγαρικές ονομασίες «*Τσαρ Μπορίς III*» (σημ. Ομονοίας), «*Αντολφ Χίτλερ*» (σημ. Βενιζέλου), «*Γκενεράλ Φελντιμάρσαλ*» και «*Μαρία Λουίζα*» και την είσοδό τους στα εστιατόρια ή κέντρα διασκέδασης «*Μπολγκάρια*», «*Μπουργκάζ*», «*Τσερβέν Ρακ*», «*Καβάλα*» και «*Χαν Κρουμ*»³⁰. Η σχετική έγκριση της Ε.Ε.Υ. δόθηκε με αρκετή καθυστέρηση, στις 4 Δεκεμβρίου 1942, για άγνωστους λόγους. Στη συνέχεια, ξέσπασε διαμάχη μεταξύ του εκπροσώπου Ποπόφ και του Νικόλοφ για την έκδοση της σχετικής διαταγής η οποία τελικά εκδόθηκε στις 14 Δεκεμβρίου 1942³¹. Ένα μήνα αργότερα, ο εκπρόσωπος ζήτησε την έγκριση της Ε.Ε.Υ. για την απαγόρευση εισόδου των Ελλήνων Εβραίων στα ξενοδοχεία της πόλης:

²⁸ ЦДА/fond 190/opis 1/file 811-1113.

²⁹ ЦДА/fond 190/opis 1/file 380, Ποπόφ προς Μπέλεφ, Καβάλα, 4 Ιανουαρίου 1943.

³⁰ ЦДА/fond 190/opis 1/file 377, Νικόλοφ προς Μπέλεφ, Καβάλα, 22 Οκτωβρίου 1942.

³¹ ЦДА/fond 190/opis 1/file 377, Ποπόφ προς Μπέλεφ, Καβάλα, 16 Δεκεμβρίου 1942 και ЦДА/fond 190/opis 1/file 377, Ποπόφ προς Μπέλεφ, Καβάλα, 15 Ιανουαρίου 1943.

«Απαγορεύω σε όλους τους Εβραίους που φορούν άστρο να επισκέπτονται τα ξενοδοχεία στην Καβάλα. Επιτρέπω τη διαμονή τους στα ξενοδοχεία «Χάσκοβο» και «Αστόρια» μέχρι δέκα μέρες, μόνο μία φορά κάθε έξι μήνες»³².

Η έγκριση της Ε.Ε.Υ. δόθηκε με νέα καθυστέρηση στις 27 Ιανουαρίου 1943 και συνοδεύτηκε από οδηγίες για την ανάρτηση σχετικών πινακίδων στις εισόδους των ξενοδοχείων³³. Η διαμάχη του εκπροσώπου Ποπόφ με τον αστυνομικό προϊστάμενο Νικόλοφ ήταν προάγγελος της μελλοντικής σύγκρουσης της Ε.Ε.Υ. με τις βουλγαρικές κρατικές Αρχές στην Καβάλα για τη λεηλασία της εβραϊκής περιουσίας.

Αμέσως μετά τη γραπτή συμφωνία Ντάνεκερ – Μπέλεφ για τον εκτοπισμό των Εβραίων στα κατεχόμενα εδάφη της Ελλάδας και της Γιουγκοσλαβίας (στις 22 Φεβρουαρίου 1943), ο επίτροπος Μπέλεφ έθεσε σε εφαρμογή το γενικό επιχειρησιακό σχέδιο για τη σύλληψή τους. Ο Μπέλεφ ανέθεσε τη γενική ευθύνη για τον εκτοπισμό στο στενότερο συνεργάτη του, τον Γιάροσλαβ Καλίτιν από την πόλη Σούμεν. Ο 33χρονος προϊστάμενος του διοικητικού τμήματος της Ε.Ε.Υ. και μέλος της φασιστικής οργάνωσης των «Ράτνιτσι» ήταν περισσότερο γνωστός για το πάθος του στη χαρτοπαιξία και την πολυτελή ζωή³⁴. Στην περίπτωση της Καβάλας, ο επίτροπος ανέθεσε την εποπτεία του εκτοπισμού στο συνεργάτη του Σλάβτσο Ιόντσεφ από το Βιντίν, έναν 49χρονο πρώην αξιωματικό του βουλγαρικού στρατού, ο οποίος είχε καταδικαστεί για διασπάθιση δημοσίου χρήματος³⁵.

Εκτός από τον Ιόντσεφ, που ήταν ενθουσιασμένος με το σχέδιο εκτοπισμού, ο αστυνομικός φρούραρχος Τριφόνοφ ορίστηκε υπεύθυνος για το ειδικό επιχειρησιακό σχέδιο στην Καβάλα. Κατά τη συνάντησή τους στις 23 Φεβρουαρίου 1943 στην Καβάλα, ο Μπέλεφ εξήγησε στον Ιόντσεφ και στον Τριφόνοφ τη σημασία της αποστολής τους εξαιτίας του μεγέθους της κοινότητας. Στη δική του μαρτυρία, ο Ιόντσεφ ισχυρίστηκε πως ο Δήμαρχος Καβάλας Στιπλίεφ και ο εκπρόσωπος Ποπόφ είχαν πάρει μέρος στην κρίσιμη συνάντηση με τον Μπέλεφ³⁶. Μετά τη ρύθμιση των τελευταίων λεπτομερειών, ο Μπέλεφ, ο οποίος εργαζόταν παλαι-

³² ЦДА/fond 190/oris 1/file 377, Ποπόφ προς Μπέλεφ, Καβάλα, 15 Ιανουαρίου 1943.

³³ ЦДА/fond 190/oris 1/file 377, Παβλόβα προς Ποπόφ, Καβάλα, 27 Ιανουαρίου 1943.

³⁴ ЦДА/fond 190/oris 3/file 47, Συμπληρωματική κατάθεση Λιλιάνα Πανίτσα, Σόφια, 27 Σεπτεμβρίου 1945.

³⁵ Ο Σλάβτσο Ιόντσεφ του Γιορντάνοφ από το Βιντίν ήταν έγγαμος και πατέρας δύο παιδιών. Την περίοδο 1915-1923 ήταν αξιωματικός του βουλγαρικού στρατού. Απολύθηκε με την κατηγορία του μέλους του Αγροτικού Κόμματος και του σαμποτέρ. Μέχρι το 1927 ασχολήθηκε με οικογενειακές επιχειρήσεις και στη συνέχεια, μέχρι το 1932, εργάστηκε ως επιθεωρητής εργασίας. Άνεργος ξανά μέχρι το 1939, όταν έγινε βοηθός σε Στρατολογικό Γραφείο. Απολύθηκε ξανά τον Ιούλιο του 1942 για κατάχρηση δημοσίου χρήματος και οδηγήθηκε σε στρατιωτική φυλακή. Εκμεταλλευόμενος τις γνωριμίες του, διορίστηκε στο Υπουργείο Εσωτερικών και στη συνέχεια επιθεωρητής της Ε.Ε.Υ. Πριν από την αποστολή του στην Καβάλα, ήταν υπεύθυνος για την επιθεώρηση της εκκένωσης διαμερισμάτων από Εβραίους στη Βουλγαρία. Βλ. ЦДА/fond 190/oris 3/file 7, Απολογία Σλάβτσο Ιόντσεφ, Σόφια, x.x.

³⁶ ЦДА/fond 190/oris 3/file 7, Απολογία Σλάβτσο Ιόντσεφ, Σόφια, x.x.

ότερα στη Γραμματεία της Βουλγαρικής Ιεράς Συνόδου, δεν κατευθύνθηκε αμέσως προς τη Σόφια, αλλά προσκύνησε στο Μοναστήρι της Ρίλας προσευχόμενος για την επιτυχία του έργου του³⁷.

Κατόπιν εντολής του Ποπόφ, το διοικητικό συμβούλιο της κοινότητας Καβάλας συνέταξε κατάλογο 1.675 μελών της, με τις οικογένειες, την ακριβή διεύθυνση κατοικίας, την επαγγελματική ιδιότητα³⁸. Με τη βοήθεια του καταλόγου η επιχείρηση σύλληψης όλων των Εβραίων άρχισε στις 2.30 π.μ. της 4ης Μαρτίου 1943. Εκτός από τη δεδομένη συμμετοχή ολόκληρης της αστυνομικής δύναμης, ο επίτροπος εξασφάλισε την υποστήριξη και του ναυτικού για τον εκτοπισμό τους³⁹. Οι στρατιώτες απέκλεισαν τις εισόδους της πόλης και κατέλαβαν κεντρικούς δρόμους και κομβικά σημεία, ενώ πενήντα ομάδες τριών ατόμων (ενός μυστικού αστυνομικού και δύο χωροφυλάκων) συνέλαβαν 363 οικογένειες με 1.484 μέλη⁴⁰. Σύμφωνα με την ίδια αναφορά του Ιόντσεφ, που είναι η πλέον αναλυτική και αξιόπιστη από τις τρεις διαθέσιμες αναφορές, τρεις οικογένειες με δεκαέξι μέλη συνελήφθησαν στη Θάσο⁴¹.

Συγχρόνως, Βούλγαροι δημοτικοί υπάλληλοι, ο επαρχιακός γιατρός με τους βοηθούς του, ο διευθυντής του καταστήματος της Εθνικής Τράπεζας της Βουλγαρίας Ζιακόβσκι, ο προϊστάμενος της Εφορίας Κράστεφ ανέλαβαν διάφορα καθήκοντα. Η τελευταία σύλληψη έγινε στις 11 το πρωί και η σειρά της πόλης σήμανε το τέλος του αποκλεισμού⁴². Οι Εβραίοι της Καβάλας έχοντας ελάχιστες αποσκευές συγκεντρώθηκαν στις καπιναποθήκες της εβραϊκής εταιρείας «*Commercial Company of Salonica Ltd.*» στην οδό «*Αδόλφου Χίτλερ*» αρ.97 (οδό Βενιζέλου προπολεμικά), η οποία ανήκε πλέον στο Βούλγαρο καπνέμπορο Βλαντιμίρ Ναούμοφ. Φρούραρχος του προσωρινού στρατοπέδου διορίστηκε ο προϊστάμενος του

³⁷ ЦДА/фонд 190/орис 3/файл 47, Κατάθεση Λιλιάνα Πανίτσα, Σόφια, 2 Σεπτεμβρίου 1944.

³⁸ ЦДА/фонд 190/орис 1/файл 8552, Αναφορά Σλάβτσο Ιόντσεφ, Καβάλα, 8 Μαρτίου 1943.

³⁹ ЦДА/фонд 190/орис 3/файл 34, Ανάκριση Γιάροσλαβ Καλίτιν, Σόφια, x.x.

⁴⁰ O Chary, ό.π., 105, αναφέρει, λανθασμένα, 393 οικογένειες με 1.484 μέλη.

⁴¹ ЦДА/фонд 190/орис 1/файл 8552, Αναφορά Σλάβτσο Ιόντσεφ, Καβάλα, 8 Μαρτίου 1943. Η εξαμελής οικογένεια του εμπόρου υφασμάτων Αβράμ Χαμπίμπ (Καλλιόπη 1890 - Τρεμπλίνκα 1943) συνελήφθη στα Λιμέναρια Θάσου και η πενταμελής οικογένεια του Ραφαέλ Μπαρούχ (Αδριανούπολη 1891 - Τρεμπλίνκα 1943) στον Λιμένα Θάσου. Η τρίτη οικογένεια παραμένει άγνωστη. Η μεταγενέστερη αναφορά Κλέτσκοφ (22.3.1943), η οποία βρέθηκε στο Αρχείο του Μουσείου Ολοκαυτώματος στην Ουάσιγκτον (United States Holocaust Memorial Museum, USHMM/ 1997.A.0332, Archives of the Ministry of the Interior, records 1939-1948, Αναφορά Κλέτσκοφ προς Υπουργό Εσωτερικών και Υγείας, Ξάνθη, 22 Μαρτίου 1943), και η δεύτερη αναφορά Ιόντσεφ (26.3.1943), δημοσιευμένη στο Natan Grinberg, *Dokumenti (Ντοκουμέντα)*, Σόφια, Κεντρικό Συμβούλιο των Εβραίων στη Βουλγαρία, 1945, 95, αναφέρουν 1.471 συλληφθέντες στην πόλη της Καβάλας.

⁴² Natan Grinberg, *Dokumenti*, ό.π., 94.

Α΄ αστυνομικού τμήματος Συμεών Νικόλοφ με βοήθo τον επαρχιακό αστυνομικό προϊστάμενο Μπορίς Γκεοργκίεφ⁴³.

Ο Μπορίς Μπαζούκοφ από το Καζανλίκ, μέλος της μυστικής αστυνομίας στην Καβάλα από τις αρχές Σεπτεμβρίου 1941 μέχρι τις αρχές Δεκεμβρίου 1943, κατέθεσε πως οι κύριοι πρωταγωνιστές της μυστικής αστυνομίας στην επιχείρηση του εκτοπισμού ήταν οι: Κίριλ Φιλίποφ από το Χάσκοβο, Σιμεών Μέτσοφ από το Πλέβεν, Μπορίς Βαρμπάνοφ από τη Σόφια, Μπορίς Βίτκοφ (εκτελέστηκε το 1944 από τον ΕΛΑΣ), Γκεόργκι Κράστεφ από τη Στάρα Ζαγόρα, Πέταρ Κράστεφ, Αλεξάντερ Ντοϊτσίνοφ και ο δοσίλογος καπνεργάτης Κωνσταντίν Τοπούζοφ (Κωνσταντίνος Τοπούζης)⁴⁴. Σύμφωνα με τον Μπαζούκοφ, αστυνομικοί έσπρωχναν βίαια τους τρομοκρατημένους Εβραίους οι οποίοι έπεφταν στο δρόμο από το βάρος των αποσκευών τους⁴⁵. Εξάλλου, ο Βούλγαρος Εβραίος Α. Βαγκενστάιν διέψευσε τους ισχυρισμούς για τον υποτιθέμενο ομαλό τρόπο αναχώρησης των συλληφθέντων από τα σπίτια τους:

«(...) οι άνθρωποι ήταν πολύ ελαφρά ντυμένοι... Δεν είχαν μαζί τους σχεδόν τίποτε. Κρατούσαν καλάθια με ψιλοπράγματα... Μίλησα με πολλούς από αυτούς και μου περιέγραψαν με τον ίδιο τρόπο τη νύχτα στην Καβάλα. Είχαν μόνο είκοσι λεπτά για να πάρουν λίγα πράγματα από τα σπίτια τους και τα περισσότερα από αυτά τα πήραν οι αστυνομικοί»⁴⁶.

Η ναυτική δύναμη του «Μπελομόριε», με διοικητή τον Ντούντοφ, συμμετείχε υποστηρικτικά με άγνωστο αριθμό ανδρών. Για τις συνθήκες κράτησης στις αποθήκες, ο αξιωματικός του ναυτικού Τόντωρ Στάντσεφ υποστήριξε πως

«άκουγα τις φωνές των Εβραίων όταν παρακαλούσαν για φαγητό και νερό... από την ντροπή μου δεν περνούσα έξω από τις αποθήκες για να μην βλέπω τους Εβραίους»⁴⁷.

Στις 7 και 8 Μαρτίου 1943 δεκαπέντε στρατιωτικά οχήματα από την Ξάνθη έφτασαν στην Καβάλα και ανέλαβαν, μαζί με ένα ιδιωτικό φορτηγό, τη μεταφορά των

⁴³ Ο.π., 93.

⁴⁴ ЦДА/фонд 190/орис 1/файл 8552, Μπαζούκοφ προς Επίτροπο, Σόφια, 11 Νοεμβρίου 1944. Ο Τοπούζης είναι η πρώτη γνωστή περίπτωση «βουλγαρογραφημένου» Έλληνα πολίτη ο οποίος συμμετείχε στις επιχειρήσεις εκτοπισμού των Εβραίων στη βουλγαρική ζώνη κατοχής. Μεταπολεμικά, ο Τοπούζης καταδικάστηκε σε θάνατο, για άλλες κατηγορίες, από το Ειδικό Δικαστήριο Καβάλας. Βλ. σχετικά Κυριάκος Λυκουρίνος, «Ο δωσιλογισμός στη βουλγαροκρατούμενη Ανατολική Μακεδονία. Δίκες στο Ειδικό Δικαστήριο Δωσιλόγων Καβάλας (1945-1956)», στο Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος & Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), «Εχθρός» ενός των τειχών. Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, 363.

⁴⁵ ЦДА/фонд 190/орис 1/файл 8552, Μπαζούκοφ προς Επίτροπο, Σόφια, 11 Νοεμβρίου 1944.

⁴⁶ ЦДА/фонд 190/орис 3/файл 7, Κατάθεση Α. Βαγκενστάιν, Σόφια, x.x.

⁴⁷ ЦДА/фонд 190/орис 3/файл 7, Κατάθεση Τόντορ Στάντσεφ, Σόφια, 13 Φεβρουαρίου 1945.

Εβραίων στο σιδηροδρομικό σταθμό της Δράμας. Σύμφωνα με τον Ιόντσεφ, οι συνοδοί αστυνομικοί ξυλοκόπησαν μερικούς από τους Εβραίους⁴⁸. Η μεταφορά στοίχισε 72.031 λέβα στην Ε.Ε.Υ. (2.527 λίτρα βενζίνης προς 28,50 λέβα το λίτρο) και το ποσό καταβλήθηκε στον πρατηριούχο Χρίστο Βισούλτσεφ⁴⁹. Συνολικά, οι βουλγαρικές Αρχές πλήρωσαν 253.447 λέβα για την επιχείρηση του εκτοπισμού και το ποσό προερχόταν από τα χρήματα των Εβραίων της Καβάλας⁵⁰. Ο εκτοπισμός των Ελλήνων Εβραίων ήταν μια κατεξοχήν οικονομική επιχείρηση για τους εκπροσώπους της κρατικής μηχανής και τους Βούλγαρους πολίτες στα κατεχόμενα εδάφη σε μια χρονιά μεγάλης οικονομικής κρίσης.

Μετά τη διασταύρωση των στοιχείων του κοινοτικού καταλόγου και των συλληφθέντων, οι βουλγαρικές Αρχές στην Καβάλα επιδόθηκαν σε ένα ανελέητο ανθρωποκνηγτό 191 ασύλληπτων. Μέχρι τις 8 Μαρτίου 1943, η αστυνομία συνέλαβε 15 ακόμη Εβραίους και εντόπισε 95 νέους από την Καβάλα, επιστρατευμένους για την κατασκευή δημόσιων έργων («*ντουρντουβάκια*»), στο χωριό Μέστιτσα της επαρχίας Μπρεζνίκ στη σημερινή Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (Π.Γ.Δ.Μ.)⁵¹. Αν και η ομάδα των 95 επιστρατευμένων δεν εμφανίζεται σε κατάλογο συλληφθέντων αλλά καταζητούμενων, πρέπει να θεωρείται βέβαιη η σύλληψή τους, καθώς τα ονόματά τους δεν αναφέρονται μεταξύ των διασωθέντων, επιστρατευμένων, Ελλήνων Εβραίων⁵². Μια άγνωστη μέχρι σήμερα ομάδα 31 Εβραίων από την Καβάλα, μαζί με άλλους 11 ομοθρήσκους τους από τις Σέρρες και τη Δράμα, συνελήφθησαν από τους Βούλγαρους σε άγνωστο τόπο και εκτοπίστηκαν μαζί με τους Εβραίους του Μοναστηρίου (Π.Γ.Δ.Μ.), το Μάρτιο του 1943, στο στρατόπεδο εξόντωσης της Τρεμπλίνκα⁵³.

Αυτά τα στοιχεία για 1.641 έως 1.659 συλλήψεις Εβραίων από την Καβάλα είναι ενδεικτικά της αποφασιστικότητας των βουλγαρικών Αρχών να εφαρμόσουν το πρόγραμμα της «*Τελικής Λύσης*». Η σύλληψη και ο εκτοπισμός χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από τον Βούλγαρο Δήμαρχο Καβάλας Στιπλίεφ (στις 6 Μαρτίου 1943):

⁴⁸ ЦДА/фонд 190/орис 3/файл 7, Απολογία Σλάβτσο Ιόντσεφ, Σόφια, κ.κ.

⁴⁹ United States Holocaust Memorial Museum (στο εξής USHMM) / 1997.A.0332, Ιβάν Ποπόφ προς τους Επιθεωρητές Τζόνεφ και Στοϊλοφ, Σόφια, 20 Οκτωβρίου 1943.

⁵⁰ Natan Grinberg, *Dokumenti*, ό.π., 96 (I).

⁵¹ ЦДА/фонд 190/орис 1/файл 8552, Αναφορά Σλάβτσο Ιόντσεφ, Καβάλα, 8 Μαρτίου 1943. Δεν είναι γνωστό αν τα ονόματα των 15 συλληφθέντων περιλαμβάνονται ή όχι στον κατάλογο των 18 συλληφθέντων στην Καβάλα και την Ελευθερούπολη οι οποίοι στάλθηκαν τμηματικά στις 10 Μαρτίου 1943 και αργότερα στη Γκόρνα Τζουμαγιά, ЦДА/фонд 190/орис 1/файл 8552, Κατάλογος των Εβραίων που μεταφέρθηκαν εκ των υστέρων στην Γκόρνα Τζουμαγιά, Ιόντσεφ προς την Επιτροπή, χωρίς ημερομηνία.

⁵² Προφορική μαρτυρία του διασωθέντα Σαμπετάι Τσιμίνο, Καβάλα 1-7-2002.

⁵³ ЦДА/фонд 190/орис 1/файл 8542, Κατάλογος 42 εκποπισθέντων Ελλήνων Εβραίων από τη Δράμα, την Καβάλα και τις Σέρρες, χωρίς ημερομηνία.

«Εξ ονόματος όλων των διοικητικών συμβουλίων των κοινωνικών οργανώσεων θα ήθελα να εκφράσω τη βαθύτατη ευγνωμοσύνη μας για τα έγκαιρα πατριωτικά μέτρα εναντίον των Εβραίων της Καβάλας. Η βασίλισσα του Μπελομόριε απαλλάχτηκε από 2.000 μαυραγορίτες, αιώνιους άρπαγες της εργασίας των Βουλγάρων, τους οποίους απομυζούσαν, και τους Ιουδομασόνες τους πιο πιστούς συμμάχους των Αγγλοσαξόνων και του Μπολσεβικισμού και των δικών μας μεγαλύτερων εχθρών. Η επιχείρηση διεξήχθη γρήγορα και χωρίς εμπόδια απ' όλα τα όργανα της Αρχής και της Πολιτείας»⁵⁴.

Μετά τον τερματισμό της Κατοχής, ο Καλίτιν υπέδειξε τον εκπρόσωπο Ιόντσεφ σαν τον υποκινητή ανάλογων επιστολών στην Καβάλα⁵⁵. Ωστόσο, ο ενθουσιασμός του Στιπλίεφ δεν ήταν μόνο υποκινούμενος. Ο Δήμαρχος και πρόεδρος του γερμανοβουλγαρικού συλλόγου Καβάλας Στιπλίεφ υπήρξε ένας από τους πρωταγωνιστές της λεπλασίας των εβραϊκών περιουσιών στην Καβάλα⁵⁶.

Κατά την τριήμερη κράτηση στις καπναποθήκες, οι βουλγαρικές Αρχές υπέβαλαν τους κρατούμενους σε σωματικό έλεγχο εφαρμόζοντας πιεστικές και βίαιες μεθόδους. Επισήμως, συντάχτηκαν 286 πρωτόκολλα παράδοσης χρημάτων και κοσμημάτων. Συγκεντρώθηκαν 1.100.000 λέβα, 1.146.715 δραχμές και διάφορα χρυσά νομίσματα (130 τουρκικές λίρες, 37,5 αγγλικές λίρες, 13 γαλλικά ναπολεόνια, 5 πεντόλιρα). Επίσης, αφαιρέθηκαν από τους νόμιμους κατόχους δαχτυλίδια, σκουλαρίκια, αλυσίδες, περιδέραια και ρολόγια αξίας 357.000 λέβα⁵⁷.

Ωστόσο, όσοι ανέλαβαν τη συγκέντρωση των χρημάτων και των κοσμημάτων των συλληφθέντων κατέγραψαν και παρέδωσαν μόνο ένα μέρος της λείας. Ο Μπορίς Μπαζούκοφ, που υπηρετούσε στη μυστική αστυνομία, κατέθεσε λεπτομέρειες ξυλοδαρμών και εξευτελισμού των θυμάτων για την απόσπαση περισσότερων χρημάτων και τιμαλφών. Ο Εσκιναζή, κληρονόμος ενός ευκατάστατου εμπόρου της Καβάλας, ξυλοκοπήθηκε άγρια με την υπόδειξη του δοσίλογου Τοπούζη επειδή *«έκρυβε τρεις τενεκέδες λίρες»*. Η υπάλληλος Μπαρζάκοβα, η οποία εγκαταστάθηκε στο Σλίβεν το 1944, υπέβαλε τις γυναίκες στον εξευτελιστικό έλεγχο των γενετικών τους οργάνων⁵⁸.

Στις αρχές Μαρτίου 1943 οι Εβραίοι της Καβάλας ζούσαν σε 313 σπίτια από τα οποία 93 ήταν ακόμη εβραϊκές ιδιοκτησίες, ενώ τα υπόλοιπα ανήκαν σε Έλλη-

⁵⁴ ЦДА/fond 190/orpis 1/file 8552, Στιπλίεφ προς τον Εκπρόσωπο της Κυβέρνησης και τον Υπουργό των Εσωτερικών, Καβάλα, 6 Μαρτίου 1943.

⁵⁵ ЦДА/fond 190/orpis 3/file 7, Ανάκριση Γιάροσλαβ Καλίτιν, Σόφια, x.x.

⁵⁶ ЦДА/fond 190/orpis 3/file 7, Απολογία Σλάβτσο Ιόντσεφ, Σόφια, x.x.

⁵⁷ ЦДА/fond 190/orpis 1/file 8552, Αναφορά Ιόντσεφ, Καβάλα, 8 Μαρτίου 1943.

⁵⁸ ЦДА/fond 190/orpis 1/file 8552, Μπαζούκοφ προς Επίτροπο, Σόφια, 11 Νοεμβρίου 1944.

νες μη Εβραίους⁵⁹. Μετά την απομάκρυνση των αστυνομικών ομάδων και των θυμάτων από τα σπίτια τους,

«ένας όχλος από παιδιά και χαμάληδες έμπαιναν στα σπίτια και έπαιρναν για τον εαυτό τους αντικείμενα, ρούχα και ορισμένες φορές χρήματα»⁶⁰.

Σύμφωνα με τις επίσημες αναφορές, καταγράφηκαν πέντε κλοπές και έγιναν δύο συλλήψεις. Αν και οι βουλγαρικές αρχές υπογράμμιζαν πως επρόκειτο για «ντόπιους κλέφτες», είναι γνωστή η περίπτωση του 27χρονου εργάτη Ιβάν Μπλαγκόεφ Νικόλοφ από το Σβίλενγκραντ, ο οποίος παραπέμφθηκε σε δίκη για τη διάρρηξη της οικίας του εύπορου υαλοπώλη Γιακόβ Ιωσήφ Μπέζα (Καβάλα 1904-Τρεμπλίνκα 1943)⁶¹.

Η αποσφράγιση των κατοικιών και η καταγραφή των περιουσιών ξεκίνησαν στις 8 Μαρτίου 1943 και έγιναν από δέκα συνολικά επιτροπές. Από τη σύνθεση των επιτροπών γίνεται αντιληπτό πως η Εθνική Τράπεζα της Βουλγαρίας και η Εφορία έπαιζαν κεντρικό ρόλο στη διαχείριση των κινητών περιουσιών, δημιουργώντας πρόσκαιρα εμπόδια στα σχέδια των εκπροσώπων της Ε.Ε.Υ. και των τοπικών παραγόντων για τη λεηλασία των εβραϊκών περιουσιών.

Η πιο σημαντική επιτροπή, με επικεφαλής τον εκπρόσωπο της Ε.Ε.Υ. Ιόντσεφ και μέλη τον αστυνομικό φρούραρχο Τριφόνοφ και τον ταμιά του τοπικού καταστήματος της Εθνικής Τράπεζας της Βουλγαρίας Σάζντο Χρίστοφ, ανέλαβε τον έλεγχο των κατασχεθέντων κοσμημάτων, συναλλάγματος και χρυσού, με τη βοήθεια του Φ., ενός Αρμένιου εμπειρογνώμονα. Σε σύγκριση με τη λεία της επιτροπής κατά την έρευνα στις καπναποθήκες, το αποτέλεσμα της επιτροπής Ιόντσεφ ήταν μάλλον φτωχό: 5.852 λέβα, 375.280 δραχμές, 5 τουρκικές λίρες, 1 ½ αγγλική λίρα, 1 μικρό πεντόλιρο, 1 αμερικανικό δολάριο, διάφορα νομίσματα αξίας 8.000 λέβα, τέσσερα-πέντε ρολόγια τσέπης, ένα ακόμη ρολόι (όλα αυθεντικά), δέκα αλυσίδες και ένα βραχιόλι (όλα απομιμήσεις) και τρόφιμα αξίας 17.973 λέβα⁶².

Άλλες εννέα επιτροπές ήταν υπεύθυνες για την καταγραφή των υπόλοιπων κινητών αξιών (επίπλων, συσκευών, ρούχων κτλ.). Την κάθε επιτροπή την αποτελούσαν ένας προϊστάμενος δημόσιας υπηρεσίας ως επικεφαλής, ένας υπάλληλος, ένας πολίτης και τρεις αστυνομικοί ως συνοδεία. Στη συνέχεια, άλλη βουλγαρική επιτροπή, με τον επαρχιακό γεωπόνο ως επικεφαλής, έναν υπάλληλο της Αγροτικής Τράπεζας και έναν πολίτη ως μέλη, και με τη συνοδεία τριών αστυνο-

⁵⁹ ЦДА/fond 190/opis 1/file 8552, Αναφορά Ιόντσεφ, Καβάλα, 8 Μαρτίου 1943.

⁶⁰ ЦДА/fond 190/opis 1/file 8552, Μπαζούκοφ προς Επίτροπο, Σόφια, 11 Νοεμβρίου 1944.

⁶¹ ЦДА/fond 190/opis 1/file 8552, Κατηγορητήριο Νο 1466/25.3.1943 του Βούλγαρου Εισαγγελέα Δράμας, Δράμα, 26 Μαρτίου 1943.

⁶² ЦДА/fond 190/opis 1/file 379, Πρωτόκολλο Επιτροπής Σλάβτσο Ιόντσεφ, Καβάλα, 24 Μαρτίου 1943.

μικών, πραγματοποιούσε τη μεταφορά των αντικειμένων στην αποθήκη. Κάθε βράδυ αυτή η τελευταία επιτροπή παρέδιδε τα κλειδιά στην αστυνομία και το πρωί παραλάμβανε ξανά τον έλεγχο της αποθήκης. Η λειτουργία όλων αυτών των επιτροπών έδινε την εντύπωση ενός καλά οργανωμένου μηχανισμού για την αποφυγή παρανομιών.

Στην πραγματικότητα ο μηχανισμός αυτός εξυπηρετούσε τη συμμετοχή περισσότερων κρατικών υπαλλήλων και Βουλγάρων εποίκων στη λεηλασία των περιουσιών. Στις 23 Μαρτίου 1943 τα ακίνητα άρχισαν να νοικιάζονται αμέσως σε Βούλγαρους υπαλλήλους, εμπόρους και άλλους πολίτες «*προς αποφυγή των κλοπών από Έλληνες κακοποιούς*». Μερικές ημέρες νωρίτερα η κατοικία του καπνέμπορου Ισάκ Λεβή στην «*οδό 201*» αρ.1 (ενν. οδό Σανταρόζα) είχε καεί ολοσχερώς από τους άγνωστους κλέφτες που ήθελαν να εξαφανίσουν τα ίχνη τους⁶³.

Δεν είναι τυχαίο ότι υπάλληλοι και αστυνομικοί που εργάστηκαν με ζήλο για τη σύλληψη των Εβραίων ήταν μέλη και των επιτροπών για τη συγκέντρωση της περιουσίας τους στην Καβάλα. Ο Σ. Μέτσοφ, ο Μπ. Βίτκοφ, ο Π. Κρίστεφ, ο Μπ. Βαρμπάνοφ, ο Κ. Τοπούζης, ο Κ. Φιλίποφ, μαζί με το δικηγόρο Πάρβαν Τσέκοφ από τη Σόφια, το μυστικό αστυνομικό Ιβάν Ράντεφ, τον επίσης μυστικό αστυνομικό Βεσελίν Προκοβιέφ από τη Σόφια, τον Νάτσο Νάτσεφ, τον Γκροζντάν Πετρόφ από τη Σόφια, ήταν αναμεμειγμένοι στην επιχείρηση καταγραφής, συγκέντρωσης και λεηλασίας των περιουσιών⁶⁴.

Η εκκαθάριση των περιουσιών ξεκίνησε στις 8 Απριλίου 1943, ένα μήνα μετά τον εκτοπισμό, όταν η Αγροτική Τράπεζα της Βουλγαρίας παρέλαβε 84,64 κιλά χαλκού (αξίας 80 λέβα το κιλό) για τις κρατικές ανάγκες. Ο Δήμος Καβάλας και η Λέσχη Δημοτικών Υπαλλήλων είχαν προνομιακή μεταχείριση από την τριμελή επιτροπή εκκαθάρισης και έλαβαν διάφορα είδη σε χαμηλές τιμές μεταξύ των πρώτων δικαιούχων. Η εξήγηση είναι απλή: ο βοηθός Δήμαρχος Πέτκο Κόστοφ ήταν πρόεδρος της επιτροπής εκκαθάρισης⁶⁵.

Με αφορμή την πίεση της Ε.Ε.Υ. για την ταχύτερη πώληση των περιουσιών, ο Κόστοφ ανέλαβε την ευθύνη των δημοπρασιών έχοντας μεγάλα περιθώρια για κάθε είδους παράνομες πράξεις μέχρι τον ορισμό του αντικαταστάτη του εκπροσώπου της Εφορίας Χρίστο Στάεφ στην επιτροπή εκκαθάρισης⁶⁶. Για το σκόπιμο χάος που δημιουργήθηκε κατά το επίμαχο διάστημα της αποσφράγισης των περιουσιών και της διενέργειας των δημοπρασιών, είναι ενδεικτικό πως στις 12 Απριλίου του

⁶³ Natan Grinberg, *Dokumenti*, 95. Για την ταυτότητα του ιδιοκτήτη του ακινήτου βλ. ΠΔΑ/fond 190/orpis 1/file 956.

⁶⁴ ΠΔΑ/fond 190/orpis 1/file 8552, Μπαζούκοφ προς Επίτροπο, Σόφια, 11 Νοεμβρίου 1944.

⁶⁵ ΠΔΑ/fond 190/orpis 1/file 380, Κόστοφ προς Μπέλεφ, Καβάλα, 21 Απριλίου 1943.

⁶⁶ ΠΔΑ/fond 190/orpis 1/file 377, Κόστοφ προς Μπέλεφ, Καβάλα, 24 Ιουνίου 1943.

1944, ένα χρόνο μετά τον εκτοπισμό, ο Βούλγαρος Έφορος στην Καβάλα καλούσε τον Στομονιάκοφ, τον αντικαταστάτη του επιτρόπου Μπέλεφ στην Ε.Ε.Υ., να διενεργήσει έρευνα για την τύχη των χρημάτων από τις πωλήσεις των περιουσιών στην Καβάλα. Ο Έφορος υπέδειξε το βοηθό Δήμαρχο Καβάλας Κόστοφ ως το βασικό ύποπτο για τις παράνομες συναλλαγές και την απόκρυψη στοιχείων⁶⁷.

Οι κινητές αξίες των Εβραίων της Καβάλας έγιναν αντικείμενο διεκδίκησης και εκμετάλλευσης από ολόκληρο σχεδόν το βουλγαρικό κρατικό μηχανισμό. Ενώ η βουλγαρική ιστοριογραφία επιχειρεί συστηματικά να προβάλλει τη στάση της Εκκλησίας της χώρας υπέρ της προστασίας των Βουλγάρων Εβραίων⁶⁸, τα επίσημα έγγραφα του αρχείου της Ε.Ε.Υ. αποδεικνύουν πως ο αρχιερατικός επίτροπος της βουλγαρικής Εκκλησίας στην Καβάλα ζήτησε και έλαβε, στις 12 Ιουνίου 1943, αντικείμενα από τις εβραϊκές περιουσίες⁶⁹. Ακόμη, τα παραρτήματα του Βουλγαρικού Ερυθρού Σταυρού στην Καβάλα και τη Δράμα ζήτησαν και έλαβαν, πέντε φορές, περιουσιακά στοιχεία των εκτοπισμένων Ελλήνων Εβραίων. Ενδεικτικά, αναφέρεται πως το παράρτημα της Καβάλας έλαβε αντικείμενα αξίας 24.670 λέβα στις 26 Μαΐου 1943⁷⁰ και το παράρτημα της Δράμας εξασφάλισε αντικείμενα αξίας 1.820 λέβα στις 5 Ιουλίου 1943⁷¹.

Η βουλγαρική αστυνομία και οι στρατιωτικές δυνάμεις που συμμετείχαν στη σύλληψη και τον εκτοπισμό των Εβραίων της Καβάλας παρέλαβαν επίσης αντικείμενα από τις περιουσίες των θυμάτων: η επαρχιακή αστυνομική διεύθυνση και δύο τουλάχιστον αστυνομικά τμήματα στην Καβάλα, η διοίκηση του στρατού στην Ξάνθη, ο διοικητής της φρουράς Καβάλας, το σύνταγμα πεζικού, το σύνταγμα ιππικού, το ναυτικό του «Μπελομόριε», η αεροπορία και ο λόχος τεχνικού⁷². Το κατάστημα της Αγροτικής Τράπεζας της Βουλγαρίας, που εξυπηρέτησε την επιχείρηση συγκέντρωσης του χαλκού από τις εβραϊκές περιουσίες, ζήτησε και έλαβε διάφορα αντικείμενα⁷³. Η γεωπονική υπηρεσία επωφελήθηκε από τη συμμετοχή του προϊστάμενου της στη μεταφορά των περιουσιών στην αποθήκη⁷⁴. Ο επαρχιακός γιατρός,

⁶⁷ ЦДА/фонд 190/опис 1/файл 377, Ο διευθυντής της Εφορίας στην Καβάλα προς Στομονιάκοφ, Καβάλα, 12 Απριλίου 1944.

⁶⁸ Albena Taneva & Ivanka Gezenko (eds.), *The Power of Civil Society in a Time of Genocide: Proceedings of the Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church on the Rescue of the Jews in Bulgaria 1940-1944*, Sofia, Sofia University Press St. Kliment Ohridski, 2005.

⁶⁹ ЦДА/фонд 190/опис 1/файл 380, Κόστοφ προς Μπέλεφ, Καβάλα, 21 Ιουνίου 1943.

⁷⁰ ЦДА/фонд 190/опис 1/файл 380, Κόστοφ προς Μπέλεφ, Καβάλα, 1 Ιουλίου 1943.

⁷¹ ЦДА/фонд 190/опис 1/файл 380, Κόστοφ προς Μπέλεφ, Καβάλα, 12 Ιουλίου 1943. Η πραγματική αξία των αντικειμένων ήταν ενδεχομένως μεγαλύτερη από τη δηλωθείσα.

⁷² Οι πληροφορίες προέρχονται από διάφορες αναφορές του Κόστοφ προς τον Μπέλεφ στους φακέλους ЦДА/фонд 190/опис 1/файл 380 και ЦДА/фонд 190/опис 1/файл 381.

⁷³ ЦДА/фонд 190/опис 1/файл 380, Κόστοφ προς Μπέλεφ, Καβάλα, 3 Μαΐου 1943.

⁷⁴ ЦДА/фонд 190/опис 1/файл 380, Κόστοφ προς Μπέλεφ, Καβάλα, 21 Ιουνίου 1943.

που συντόνισε το έργο της ιατρικής εξέτασης των κρατουμένων στην καπναποθήκη, παρέλαβε διάφορα είδη⁷⁵.

Το σύνολο σχεδόν του βουλγαρικού κρατικού μηχανισμού παρέλαβε ρούχα, έπιπλα, εργαλεία, συσκευές, μουσικά όργανα και τρόφιμα ύστερα από σχετικά υπηρεσιακά αιτήματα: οι κοινότητες Λιμεναρίων και Καλλιράχνης Θάσου, οι Οργανισμοί Λιμένος και Τηλεπικοινωνιών, το ταχυδρομείο, το αεροδρόμιο, το τελωνείο, το κρατικό ναυπηγείο, η διεύθυνση επισιτισμού, η διεύθυνση αλιείας, η κτηνιατρική υπηρεσία, η υπηρεσία δασών, το τμήμα ανοικοδόμησης Καβάλας, το γραφείο επιθεώρησης εργασίας, το βουλγαρικό γυμνάσιο Καβάλας, το συσσίτιο του γυμνασίου Καβάλας, τα δημοτικά σχολεία, η βιβλιοθήκη «*Πατέρας Παΐσιος*».

Η επιτροπή Κόστοφ ικανοποίησε τα αιτήματα επαγγελματικών σωματείων, όπως του εμπορικού συλλόγου Καβάλας, των μηχανολόγων, των λεγόμενων εργατικών ομάδων, εθνικών συλλόγων, όπως του συλλόγου «*Εμπρός*» και του συλλόγου εφέδρων αξιωματικών Σόφιας, βουλγαρικών επιχειρήσεων, όπως του εργοστασίου «*Πομπέντα*», και διαφόρων εποίκων, όπως του προϊσταμένου του σφαγείου. Ακόμη, το πρόχειρο γερμανικό νοσοκομείο και το ιταλικό προξενείο στην Καβάλα έλαβαν αντικείμενα⁷⁶. Εκτός από τις πωλήσεις περιουσιών σε υπηρεσίες, ιδρύματα και την Εκκλησία, οι Αρχές διοργάνωναν δημοπρασίες μόνο για Βούλγαρους πολίτες σε συγκεκριμένες ημέρες και τοποθεσίες (συνήθως μπροστά στην αποθήκη φύλαξης των αντικειμένων). Από αυτές τις δημοπρασίες αποκλείονταν οι Έλληνες υπήκοοι αλλά και οι «*βουλγαρογραμμένοι*» Έλληνες, σύμφωνα με τις επίσημες ανακοινώσεις⁷⁷.

Στις 30 Αυγούστου 1943, ο επίτροπος Μπέλεφ ενημερώθηκε πως η πώληση περιουσιών στην Καβάλα θα τελείωνε την επόμενη μέρα. Οι πωλήσεις απέφεραν 4.564.218 λέβα. Η πραγματική αξία των περιουσιών που δόθηκαν σε ιδρύματα, υπηρεσίες και πολίτες, σε προσυμφωνημένες δημοπρασίες και εξευτελιστικές τιμές, είναι πολύ μεγαλύτερη. Η διάθεση των κινητών αξιών σε εξευτελιστικές τιμές δεν ήταν μόνο η επιβράβευση των υπαλλήλων και των ιδιωτών για τις υπηρεσίες τους στη διοίκηση, για τον εποικισμό των κατεχόμενων εδαφών ή και τη δράση τους κατά τον εκτοπισμό των Εβραίων. Ήταν ακόμη ένα τέχνασμα για την εξασφάλιση της σιωπής τους και τη λεηλασία αντικειμένων μεγάλης αξίας από εκείνους που βρίσκονταν σε θέσεις κλειδιά, όσον αφορά τον διοικητικό μηχανισμό αλλά και τον πρόσφατο εκτοπισμό.

⁷⁵ ЦДА/fond 190/oris 1/file 380, Κόστοφ προς Μπέλεφ, Καβάλα, 30 Αυγούστου 1943.

⁷⁶ Οι πληροφορίες προέρχονται από διάφορες αναφορές του Κόστοφ προς τον Μπέλεφ στους φακέλους ЦДА/fond 190/oris 1/file 380 και ЦДА/fond 190/oris 1/file 381.

⁷⁷ ЦДА/fond 190/oris 3/file 373, Ανακοίνωση Νο 151 της Επιτροπής εκκαθάρισης, Δράμα, 11 Αυγούστου 1943.

Ο επίτροπος Μπέλεφ, με τους στενούς συνεργάτες του, έθεσε σε εφαρμογή ένα ιδιαίτερα αποτελεσματικό σχέδιο για την εκμετάλλευση της εβραϊκής παρουσίας. Σύμφωνα με τη γραμματέα του επιτρόπου Μπέλεφ, ο εκπρόσωπος της Ε.Ε.Υ. στην Καβάλα Ιόντσεφ έλαβε οδηγία, πριν από τον εκτοπισμό, για τη σύνταξη ενός δευτέρου καταλόγου με τους πλούσιους Εβραίους της Καβάλας⁷⁸. Μετά τον εκτοπισμό, αφού επέλεξε έμπιστα πρόσωπα στις επιτροπές καταγραφής και εκκαθάρισης των κινητών περιουσιακών στοιχείων, πίεζε τα μέλη των επιτροπών, με ασφυκτικά χρονοδιαγράμματα, για την ταχύτατη ολοκλήρωση των εργασιών τους. Εξαιτίας των πιέσεων και της σκόπιμης δημιουργίας χάους στις εργασίες των επιτροπών, οι ιδιοκτήτες των κινητών αξιών στην Καβάλα παρέμεναν άγνωστοι, και τα χρήματα της εκκαθάρισης κατέληγαν υποχρεωτικά στο *«Ταμείο των Εβραϊκών Κοινοτήτων»* και όχι στους δεσμευμένους λογαριασμούς των ιδιοκτητών, όπως επιβεβαιώνεται και από τον προϊστάμενο της Ε.Ε.Υ. Ιβάν Ντιμιτρόφ Ποπόφ⁷⁹. Ένα μέρος αυτών των χρημάτων μεταφέρθηκε από τον ίδιο τον Μπέλεφ σε προσωπικό του λογαριασμό στην τράπεζα *«Σέρνικα»*⁸⁰.

Οι εκπρόσωποι της Ε.Ε.Υ. στην Καβάλα, ο Ποπόφ και ο Ιόντσεφ, εκμεταλλεύονταν τις χαοτικές συνθήκες στις αποθήκες φύλαξης και κρατούσαν ένα μέρος της λείας για δικό τους όφελος. Ωστόσο, η σύγκρουσή τους με τις τοπικές βουλγαρικές Αρχές έμοιαζε αναπόφευκτη, καθώς αυτές επιθυμούσαν να εξασφαλίσουν το δικό τους μερίδιο από τις εγκαταλελειμμένες περιουσίες. Ο Δήμαρχος Καβάλας Στιπλίεφ, ο βοηθός Δήμαρχος Κόστοφ, ο αστυνομικός φρούραρχος Τριφόνοφ και ο προϊστάμενος του τμήματος κρατικής ασφάλειας Γκριγκόροφ δεν ήταν διατεθειμένοι να παραιτηθούν από τις επιδιώξεις τους για χάρη της Ε.Ε.Υ⁸¹. Εξάλλου, άλλοι προϊστάμενοι κρατικών υπηρεσιών που εμπλέκονταν στην εκκαθάριση των περιουσιών, μέλη των επιτροπών εκκαθάρισης, εργάτες στις αποθήκες φύλαξης και έμποροι, συνεργάζονταν με τους προαναφερθέντες ή συγκροτούσαν δικές τους ομάδες για τη λεηλασία των περιουσιών.

Η μαρτυρία του Μπαζούκοφ που υπηρετούσε στη μυστική αστυνομία είναι αποκαλυπτική για τους πρωταγωνιστές στη λεηλασία των περιουσιών:

«Τα πράγματα συγκεντρώθηκαν σε άδειες καπναποθήκες και πολλά, όπως σερβίτσια, καινούρια στρώματα, κρεβάτια, χαλιά, κουρτίνες, τα πήρε ο φρού-

⁷⁸ ЦДА/fond 190/oris 3/file 47, Κατάθεση Λιλιάνα Πανίτσα, Σόφια, 27 Σεπτεμβρίου 1945.

⁷⁹ ЦДА/fond 190/oris 3/file 35, Απολογία Ιβάν Ποπόφ, Σόφια, κ.κ.

⁸⁰ ЦДА/fond 190/oris 3/file 47, Κατάθεση Λιλιάνα Πανίτσα, Σόφια, 2 Σεπτεμβρίου 1944.

⁸¹ Ο Γκριγκόροφ δικάστηκε από το *«Στρατοδικείο-Ανταρτοδικείο»* του ΕΑΜ, καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε μετά τη λήξη της βουλγαρικής κατοχής στην Καβάλα, Νίκος Ε. Καραγιαννακίδης, «Δωσιολογισμός και συλλογική μνήμη: το παράδειγμα της Καβάλας, 1941-44» στο Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος & Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *«Εχθρός» εντός των τειχών. Όψεις του δωσιολογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, 328.

ραρχος [ενν. ο Τριφόνοφ] για την επίπλωση του οικήματος της αστυνομίας (...) Όταν ξεκίνησαν οι αγοραπωλησίες στην αποθήκη, δεν είχαν απομείνει γυναικεία και ανδρικά ρούχα και εσώρουχα. Οι πολίτες άρχισαν να αγανακτούν και να μιλούν για κλοπές των υπαλλήλων των υπηρεσιών στην Καβάλα! Σε επιστολή της η επιτροπή έκανε λόγο για άγνωστο κλέφτη στην αποθήκη. Ξεκίνησα έρευνα για τα περιστατικά στην αποθήκη. Ο βοηθός Δήμαρχος Κόστοφ και η υπάλληλος του Δήμου Νικόλοβα αφαίρεσαν κομμάτια από μπλε ύφασμα. Ο αστυνομικός φρούραρχος δεν μου επέτρεψε να πάρω κάποια κομμάτια ως αποδεικτικά στοιχεία. Η γυναίκα του Δημάρχου Στιπλίεφ είχε μεταξωτά φορέματα και άλλα αντικείμενα. Μόνο μια ομάδα εργατών στην αποθήκη κέρδισε 300.000 λέβα από δωροδοκίες και πωλήσεις αντικειμένων. Αυτοί βρισκόνταν σε επαφή με υπαλλήλους της επιτροπής και εμπόρους. Ο έμπορος Μπορίς Χαριζάνοφ δωροδόκησε και αγόρασε δήθεν κουρέλια. Μέσα στα σεντούκια, όμως, υπήρχαν σεντόνια, χαλιά, ραπτομηχανές. Όλοι οι προϊστάμενοι τμημάτων στην Καβάλα αγόρασαν έπιπλα και ρούχα σε μεταξύ τους δημοπρασίες και όχι σε αυτές που έγιναν σε καθορισμένη ώρα. Όσο ανακάλυπτα το μέγεθος της μαύρης αγοράς έβρισκα συνεχώς εμπόδια και η θέση μου γινόταν πιο δύσκολη. Προφανώς όλοι ήθελαν να διακόψω την έρευνα ή να μην ενημερώσω τους πολίτες. Έφερα το θέμα στον εισαγγελέα, αλλά όσα κατήγγειλα ήταν ελάχιστα μπροστά σε όσα έγιναν. Αναγκάστηκα να υποβάλω παραίτηση. Η υπόθεση αυτή δημιουργούσε εμπόδια σε όλους τους υψηλά ιστάμενους στην Καβάλα. Τα περισσότερα από τα εβραϊκά πράγματα βρίσκονται στα παλαιά εδάφη της Βουλγαρίας. Ο φρούραρχος Τριφόνοφ, ο Στιπλίεφ, ο Γκριγκόροφ και άλλοι μετέφεραν πολλά πράγματα πίσω, αν και οι περισσότεροι από αυτούς ήρθαν στην Καβάλα με μία μόνο βαλίτσα. Ο Δήμαρχος Στιπλίεφ μετέφερε επτά φορτηγά με πράγματα και τριάντα περίπου χαλιά. Είδα μερικά φορτηγά να φορτώνονται με αντικείμενα από το σπίτι του. Οι Έλληνες της Καβάλας ήταν μάρτυρες των κλοπών των επιτροπών και μπορούν να δώσουν τη μαρτυρία τους»⁸².

Εξαιτίας της απληστίας των πρωταγωνιστών της λεηλασίας, ξέσπασε πόλεμος αλληλοκατηγοριών και καταγγελιών προς την κυβέρνηση και τον επίτροπο Μπέλεφ στη Σόφια. Το πρώτο θύμα ήταν ο Ιόντσεφ, ο ειδικός απεσταλμένος του Μπέλεφ για τον εκτοπισμό των Εβραίων της Καβάλας. Ο αστυνομικός φρούραρχος Τριφόνοφ και άλλοι εκπρόσωποι του μηχανισμού διοίκησης των κατεχομένων κατηγορήσαν τον Ιόντσεφ πως «έστειλε βαλίτσες στη Σόφια» με αντικείμενα από τις εβραϊκές περιουσίες. Η τοπική αστυνομία ξεκίνησε έρευνα για τον Ιόντσεφ ο οποίος πρόλαβε να εγκαταλείψει την Καβάλα και ανέλαβε νέα καθήκοντα στην

⁸² ЦДА/fond 190/orpis 1/file 8552, Μπαζούκοφ προς Επίτροπο, Σόφια, 11 Νοεμβρίου 1944.

Ε.Ε.Υ. αποφεύγοντας την κίνηση δικαστικής διαδικασίας εναντίον του⁸³. Παρά την προηγούμενη καταδίκη του Ιόντσεφ για διασπάθιση δημοσίου χρήματος, η απαλλαγή του από τις σχετικές κατηγορίες και η διατήρησή του στην Ε.Ε.Υ. αποτελούν ισχυρές ενδείξεις πως η εργασία του στην Καβάλα είχε εξυπηρετήσει τα σχέδια του Μπέλεφ για τον εκτοπισμό των Εβραίων και την εκμετάλλευση της περιουσίας τους.

Μετά την απομάκρυνση του Ιόντσεφ, ο άλλος εκπρόσωπος της Ε.Ε.Υ., ο γιατρός Ποπόφ, αντιμετώπισε έντονη κριτική για την υπόθεση του εβραϊκού λαναράδικου το οποίο παρέδωσε στον πατέρα του και επιθυμούσε την οριστική μεταβίβαση της κυριότητας της επιχείρησης στην οικογένειά του⁸⁴. Ωστόσο, η θέση του Ποπόφ ήταν ακλόνητη στην Καβάλα, τουλάχιστον κατά το διάστημα της παντοδυναμίας του επιτρόπου Μπέλεφ, εξαιτίας της αλληλοϋποστήριξης των δύο στελεχών των «Ράτνισι» και της Ε.Ε.Υ..

Ύστερα από τη δραματική απόλυση του Μπέλεφ, ο νέος επίτροπος Στομονιάκοφ αποφάσισε την τυπική διάλυση της εβραϊκής κοινότητας Καβάλας και την απόλυση του Ποπόφ ως εκπροσώπου της Ε.Ε.Υ. (διαταγή 191 της 1ης Μαρτίου 1944). Η διαταγή είχε αναδρομική ισχύ από την 1η Ιανουαρίου 1944⁸⁵. Συγχρόνως, η Ε.Ε.Υ. αποφάσισε τη μεταφορά του αρχείου με τα διοικητικά έγγραφα, που υπήρχαν στην εβραϊκή κοινότητα, στην Γκόρνα Τζουμαγιά (σημ. Μπλαγκόεβγκραντ) και του αρχείου με τα οικονομικά στοιχεία στην Ε.Ε.Υ. στη Σόφια. Το σύνολο των κινητών περιουσιακών στοιχείων της κοινότητας θα κατέλυνε, μέσω δημοπρασιών, σε υπηρεσίες και ιδρύματα⁸⁶. Αυτή ήταν η τελευταία επιχείρηση διανομής και λεηλασίας της εβραϊκής περιουσίας στην Καβάλα.

Την ίδια εποχή η Ε.Ε.Υ. ενημερώθηκε από το Βούλγαρο Δήμαρχο πως στρατιωτικοί εγκαταστάθηκαν στο κτίριο της άλλοτε εβραϊκής κοινότητας⁸⁷. Μερικές ημέρες αργότερα, στις 25 Μαρτίου 1944, το κατάστημα της Εθνικής Τράπεζας της Βουλγαρίας ζητούσε τον ορισμό εκπροσώπου της Ε.Ε.Υ. για την αποσφράγιση των πακέτων με τα κοσμήματα, χρεόγραφα και νομίσματα των εκτοπισμένων Εβραίων, προκειμένου να συντηρηθούν και να ελεγχθούν αν βρίσκονται σε κυκλοφορία⁸⁸. Ο επίτροπος Στομονιάκοφ απαίτησε το διορισμό του διευθυντή της Εφορίας στην Καβάλα ως εκπροσώπου της Ε.Ε.Υ. στην αποσφράγιση και το εκ

⁸³ ЦДА/fond 190/oris 3/file 35, Απολογία Ιβάν Ποπόφ, Σόφια, χ.χ.

⁸⁴ ЦДА/fond 190/oris 3/file 47, Συμπληρωματική κατάθεση Λιλιάννα Πανίτσα, Σόφια, 27 Σεπτεμβρίου 1945.

⁸⁵ ЦДА/fond 190/oris 1/file 377, Παβλόβα προς Ποπόφ, Σόφια, 1 Μαρτίου 1944.

⁸⁶ ЦДА/fond 190/oris 1/file 377, Παβλόβα προς Ποπόφ, Καβάλα, 2 Μαρτίου 1944.

⁸⁷ ЦДА/fond 190/oris 1/file 377, Δήμαρχος Στιπλίεφ προς Στομονιάκοφ, Καβάλα, 13 Μαρτίου 1944.

⁸⁸ ЦДА/fond 190/oris 1/file 377, Ο διευθυντής του καταστήματος της Εθνικής Τράπεζας της Βουλγαρίας στην Καβάλα προς Στομονιάκοφ, Καβάλα, 25 Μαρτίου 1944.

νέου κλείσιμο των πακέτων με τις κινητές περιουσιακές αξίες⁸⁹. Με αυτές τις πράξεις, η εποχή του παντοδύναμου Μπέλεφ και των συνεργατών του έκλεινε οριστικά στη Σόφια και στην Καβάλα.

Η περίπτωση της εβραϊκής κοινότητας Καβάλας είναι ενδεικτική του τρόπου δράσης των βουλγαρικών Αρχών Κατοχής. Με πραγματικό ζήλο, ο κρατικός μηχανισμός εξυπηρετούσε συγχρόνως το ναζιστικό πρόγραμμα της *«Τελικής Λύσης»* και τις πολιτικές επιδιώξεις της Βουλγαρίας για την αναθεώρηση των συνόρων στην περιοχή. Σε μια παράλληλη εξέλιξη, με την ανοχή ή την αδυναμία επιβολής ελέγχου της κεντρικής εξουσίας, οι κύριοι εκπρόσωποι του κρατικού μηχανισμού, κατώτερα στελέχη και Βούλγαροι έποικοι ικανοποιούσαν ατομικά συμφέροντα λεπλατώντας τις περιουσίες. Παρά την προετοιμασία για τη διαχείριση των εβραϊκών περιουσιών, η κατάσταση ξέφυγε από κάθε έλεγχο μετά τον εκτοπισμό, εξαιτίας των αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων.

Από τη μία πλευρά ήταν η Ε.Ε.Υ. με τους εκπροσώπους της, οι οποίοι εργάζονταν συγχρόνως για τα ταμεία της επιτροπής, αλλά και για προσωπικό όφελος. Από την άλλη πλευρά ήταν οι εκπρόσωποι των τοπικών Αρχών και οι Βούλγαροι έποικοι. Αφού προσπάθησαν να απομακρύνουν ή να αποδυναμώσουν τους εκπροσώπους της Ε.Ε.Υ., συνεργάστηκαν ή ήρθαν σε αντιπαράθεση μεταξύ τους για τη λεηλασία των εβραϊκών περιουσιών. Ύστερα από την εγκατάστασή τους στα *«νέα εδάφη»*, ανάμεσα σε εχθρικό πληθυσμό και τα άλυτα οικονομικά προβλήματα, ο εκτοπισμός των Ελλήνων Εβραίων ήταν η μεγάλη ευκαιρία εξασφάλισης πρόσθετων και άδηνων πόρων. Η περίπτωση των Εβραίων ήταν αναμφίβολα το προανάκρουσμα του πιθανού τρόπου επίλυσης και του *«Ελληνικού Ζητήματος»*, της οριστικής απομάκρυνσης του κύριου όγκου των Ελλήνων από τις κατεχόμενες επαρχίες.

Επομένως, η καταστροφή και η λεηλασία της κοινότητας δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο της δράσης του Μπέλεφ ή της επιτροπής του, όπως υποστηρίζεται συχνά από τους Βούλγαρους ιστορικούς. Η καταστροφή της κοινότητας και η λεηλασία της περιουσίας της ήταν αποτέλεσμα της δράσης του κρατικού μηχανισμού και του βουλγαρικού μεγαλοϊδεατισμού στα κατεχόμενα εδάφη. Η τοπική διάσταση του λεγόμενου *«Εβραϊκού Ζητήματος»* είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το *«Ελληνικό Ζήτημα»* στο πλαίσιο της βουλγαρικής πολιτικής.

⁸⁹ ЦДА/фонд 190/опис 1/филе 377, Στομονιάκοφ προς τον επαρχιακό διευθυντή της εφορίας στην Ξάνθη, Σόφια, 7 Απριλίου 1944.

ΠΗΓΕΣ

Αδημοσίευτο αρχειακό υλικό

ЦЕНТРАЛЕН ДЪРЖАВЕН АРХИВ (ЦДА)

Politische Abteilung des Auswärtigen Amtes/Inland IIg/Bd 183.

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM)

Δημοσιευμένες αρχειακές συλλογές

Grinberg Natan, *Dokumenti (Ντοκουμέντα)*, Σόφια, Κεντρικό Συμβούλιο των Εβραίων στη Βουλγαρία, 1945.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Arditi Benjamin, *Roliata na Tzar Boris III pri Izselvaneto na Evreite ot Bulgaria (Ο ρόλος του Τσάρου Μπορίς Γ΄ στον εκτοπισμό των Εβραίων της Βουλγαρίας)*, Tel Aviv, 1952.

Bar-Zohar Michael, *Beyond Hitler's Grasp. The Heroic Rescue of Bulgaria's Jews*, Avon, Adams Media Corporation, 1998.

Breitman Richard, *The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution*, Hanover, Brandeis University Press, 1991.

Chary Frederick B., *The Bulgarian Jews and the Final Solution 1940-1944*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1972.

Cohen Albert & Assa Anri, *Saving of the Jews in Bulgaria 1941-1944*, Sofia, State Publishing House «Septemvri», 1997.

Dimitroff Peshanko, *Boris III of Bulgaria: Toiler, Citizen, King 1894-1943*, Λονδίνο, Book Guild, 1986.

Groueff Stephane, *Crown of Thorns. The Reign of King Boris III of Bulgaria 1918-1943*, Lanham - New York - Oxford, 1987.

Grinberg Natan, *Khitleristkiiat Natisk za Unishtozhavane na Evreite ot Bulgaria (Οι πιέσεις του Χίτλερ για την εξόντωση των Εβραίων της Βουλγαρίας)*, Tel Aviv, Amal, 1961.

Hoppe Hans - Joachim, *Bulgarien. Hitler's eigenwilliger Verbündeter. Eine Fallstudie zur nationalsozialistischen Südosteuropapolitik*, Stuttgart, Deutsche Verlags - Anstalt, 1979.

Matsas Michael, *The Illusion of Safety. The Story of the Greek Jews During the Second World War*, New York, Pella Publishing Company, 1997.

Miller Lee Marshall, *Bulgaria During the Second World War*, Stanford, Stanford University Press, 1975.

Taneva Albena & Gezenko Ivanka (eds.), *The Power of Civil Society in a Time of Genocide: Proceedings of the Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church on the Rescue of the Jews in Bulgaria 1940-1944*, Sofia, Sofia University Press St. Kliment Ohridski, 2005.

Todorov Tzvetan, *The Fragility of Goodness. Why Bulgaria's Jews Survived the Holocaust*, Princeton - Oxford, Princeton University Press, 1999.

Wistrich Robert S., *Hitler and the Holocaust. How and Why the Holocaust Happened*, London, Phoenix Press, 2002.

Yahil Leni, *The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932-1945*, New York, Oxford University Press, 1990.

Καραγιαννακίδης Νίκος Ε., «Δωσιλογισμός και συλλογική μνήμη: το παράδειγμα της Καβάλας, 1941-44», στο Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος & Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *«Εχθρός ενός των ιεχών»*. *Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, 309-336.

Κοτσαγεώργη-Ζυμάρη Ξανθίππη (επιμ.), *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου - Παρατηρητής, 2002.

Λυκουρίνος Κυριάκος, «Ο δωσιλογισμός στη βουλγαροκρατούμενη Ανατολική Μακεδονία. Δίκες στο Ειδικό Δικαστήριο Δωσιλόγων Καβάλας (1945-1956)», στο Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος & Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *«Εχθρός ενός των ιεχών»*. *Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, 337-363.

Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τόμ. 2, Αθήνα, Παπαζήσης, 1995.

Η βρετανική πολιτική και το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα: η αποστολή της SOE στην Ελλάδα (1943-1944)

Αντώνης Κλάψης*

Την περίοδο 1943-1944 το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα αποτελούσε αντικείμενο ενδιαφέροντος της βρετανικής στρατηγικής, έστω κι αν η απόφαση για την απόβαση στη Σικελία, η οποία λήφθηκε κατά τη διάρκεια της Διάσκεψης της Καζαμπλάνκα τον Ιανουάριο του 1943, μείωνε τη σχετική του σημασία, καθώς πλέον δεν αντιμετωπιζόταν ως σημείο αιχμής, αλλά μάλλον ως παράγοντας έμμεσης υποστήριξης σημαντικότερων επιχειρήσεων σε άλλα σημεία της Μεσογείου. Ανεξάρτητα, πάντως, από τη χρησιμότητα των ελληνικών αντάρτικων ομάδων στην απασχόληση όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού στρατιωτικών δυνάμεων του Άξονα, οι οποίες σε διαφορετική περίπτωση θα μπορούσαν να ενισχύσουν τα κυρίως μέτωπα των πολεμικών επιχειρήσεων¹, το ενδιαφέρον της βρετανικής κυβέρνησης για τις εξελίξεις στην κατεχόμενη Ελλάδα συνδεόταν αποφασιστικά με την ολοένα διογκούμενη ανησυχία του Λονδίνου σχετικά με τη μεταπολεμική ισορροπία δυνάμεων στα Βαλκάνια.

Το πιεστικό ερώτημα στο οποίο καλούνταν να δώσουν απάντηση οι Βρετανοί ιθύνοντες στις αρχές του 1943 σχετιζόταν με τις προτεραιότητες, οι οποίες έπρεπε να τεθούν σε σχέση με το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα. Το πρόβλημα εντοπιζόταν στο γεγονός ότι οι δύο βασικές εναλλακτικές λύσεις εξυπηρετούσαν μόνο κατά το ήμισυ η καθεμία τους βρετανικούς στόχους: η επιδίωξη, με άλλα λόγια, του άμεσου στρατιωτικού αποτελέσματος, μέσω της ενίσχυσης των ελληνικών αντάρτικων ομάδων, απειλούσε να θέσει σε κίνδυνο τη διατήρηση της βρετανικής επιρροής στην Ελλάδα μετά την ολοκλήρωση του πολέμου, ενώ από την άλλη πλευρά η εξυπηρέτηση του μακροπρόθεσμου πολιτικού στόχου μοιραία συνεπαγόταν την υποβάθμιση στην πράξη των στρατιωτικών προτεραιοτήτων, από τη στιγμή που το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ (η σημαντικότερη δηλαδή αντιστασιακή οργάνωση)

* Ειδικός Επιστήμονας, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

¹ Βλ. σχετικά Αρχείο Ιωάννη Πελέκη (Μουσείο Μπενάκη) [στο εξής Α.Ι.Π.], 259/φάκ. 6, Budge, «Appreciation of the situation in Greece at 18 Nov 43 in so far as our future relations with EAM/ELAS are concerned».

τελούσε υπό την επιρροή του ΚΚΕ. Η διάσταση απόψεων διαπιστωνόταν εντονότερη ανάμεσα στη βρετανική πολιτική και στρατιωτική ηγεσία, με την πρώτη να δίνει μεγαλύτερο βάρος στο μεταπολεμικό συσχετισμό των δυνάμεων στην Ελλάδα και τη δεύτερη να ενδιαφέρεται περισσότερο για την αποτελεσματικότητα στο πεδίο της μάχης και όχι για την ιδεολογική τοποθέτηση των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων². Επιχειρώντας να ισορροπήσει στο τεντωμένο σχοινί, ο Βρετανός πρωθυπουργός Winston Churchill υποστήριζε το Μάρτιο του 1943 ότι το Λονδίνο θα ενίσχυε εκείνες τις αντιστασιακές ομάδες που θα εμφανίζονταν διατεθειμένες να υποστηρίξουν την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και τον βασιλιά Γεώργιο Β΄³ (και επομένως θα εξυπηρετούσαν με αυτό τον τρόπο τα βρετανικά συμφέροντα), υπό τον όρο όμως ότι αυτού του είδους η επιλογή θα «υπόκειτο στην επιχειρησιακή αναγκαιότητα»⁴.

Μολοντί μέλη της βρετανικής Υπηρεσίας Ειδικών Επιχειρήσεων (Special Operations Executive / SOE) βρίσκονταν στην Ελλάδα ήδη από το φθινόπωρο του 1942, έχοντας μάλιστα διαδραματίσει αποφασιστικό ρόλο στην επιχείρηση ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου (25 Νοεμβρίου 1942), στις αρχές του 1943 το Λονδίνο δεν φαινόταν να έχει ακόμα ξεκαθαρίσει απόλυτα το τοπίο σχετικά με την ακριβή κατάσταση που επικρατούσε στην κατεχόμενη χώρα και κατ'επέκταση δεν είχε αποκρυσταλλώσει την πολιτική του σε σχέση με το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα. Στην πραγματικότητα, μάλιστα, οι αντιφατικές εκτιμήσεις μελών της SOE που παρέμεναν στην Ελλάδα συνέτειναν στην περαιτέρω επίταση της βρετανικής σύγχυσης. Έτσι, στα τέλη Μαρτίου του 1943 ο επικεφαλής του Ελληνικού Γραφείου της SOE στο Κάιρο ταξίαρχος John Stevens έπεσε με αλεξίπτωτο στην περιοχή της Πίνδου με σκοπό τη συγκέντρωση πληροφοριών και τη διατύπωση μίας κατά το δυνατόν αμερόληπτης εκτίμησης της κατάστασης.

Κατά τη διάρκεια των τριών μηνών της παραμονής του στην Ελλάδα, ο Stevens επισκέφθηκε περιοχές της κεντρικής και δυτικής Στερεάς Ελλάδας, της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της δυτικής Μακεδονίας, ερχόμενος σε επαφή με πολλούς από τους ηγέτες διάφορων αντιστασιακών ομάδων. Στην έκθεση που

² Ντέιβιντ Κλόουζ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2003, 171-172.

³ Αξίζει να σημειωθεί ότι η προοπτική αυτή ήταν σύμφωνη και με τις επιδιώξεις του Έλληνα πρωθυπουργού Εμμανουήλ Τσουδερού. Βλ. Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τόμ. Γ1, Αθήνα, Φυτράκης, 1990 [στο εξής *Αρχείο Τσουδερού*], 21. Γενικότερα για την πολιτική υποστήριξης του Λονδίνου προς τον βασιλιά Γεώργιο Β΄ και την εξόριστη κυβέρνηση Τσουδερού την ίδια χρονική περίοδο βλ. «The British Embassy to the Department of State», Washington, 24.4.1943, *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1943*, vol. IV, Washington, United States Government Printing Office, 1964 [στο εξής *FRUS 1943*], 131-132.

⁴ Bickham Sweet-Escott, «S.O.E. in Balkans», στο Phyllis Auty & Richard Clogg (eds.), *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, London, Macmillan, 1975, 12.

συνέταξε μετά την ολοκλήρωση της αποστολής του⁵, ο Stevens περιέγραφε με αρκετές λεπτομέρειες την κατάσταση που επικρατούσε στις ορεινές περιοχές της κεντρικής Ελλάδας, οι οποίες βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των ανταρτών, πρωτίστως του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, το οποίο κατά την εκτίμηση του Stevens έλεγχε τουλάχιστον τα 5/6 της «ελεύθερης Ελλάδας». Μολονότι αναγνώριζε τη σημαντική αποτελεσματικότητα του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στην αντίσταση εναντίον των κατακτητών, ο Stevens εμφανιζόταν επιφυλακτικός ως προς τους απώτερους στόχους των ηγετών του, στους οποίους απέδιδε την πρόθεση της βίαιης υφαρπαγής της εξουσίας μετά την απελευθέρωση. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Stevens εκτιμούσε ότι το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αφενός εργαζόταν συστηματικά για τον εκμηδενισμό κάθε πολιτικά αντίπαλης οργάνωσης, και αφετέρου απέφευγε να εμπλακεί σε οποιαδήποτε στρατιωτική επιχείρηση ενείχε τον κίνδυνο απώλειας της ισχύος του, την οποία θα χρειαζόταν περισσότερο μετά τη λήξη του πολέμου προκειμένου να επιβάλει την αριστερή δικτατορία που η ΕΑΜική ηγεσία είχε κατά νου.

Με αυτά τα δεδομένα, ο Stevens υπογράμμισε τη σχεδόν απόλυτη ασυμβατότητα των δύο στόχων της βρετανικής πολιτικής στην Ελλάδα: από τη μια εξασφάλιση της μεγαλύτερης δυνατής στρατιωτικής ενίσχυσης από την πλευρά των ανταρτών στον αγώνα εναντίον των δυνάμεων του Άξονα, και από την άλλη διατήρηση ισχυρών ερεισμάτων στη μεταπολεμική Ελλάδα μέσω της εγκατάστασης αφενός μίας σταθερής κυβέρνησης φιλικής προς τη Μεγάλη Βρετανία και αφετέρου -αν κάτι τέτοιο ήταν δυνατό- μίας συνταγματικής μοναρχίας. Η αλληλοϋπόνομευση των επιμέρους πυλώνων των επιδιώξεων του Λονδίνου προέκυπτε κατά κύριο λόγο από το γεγονός ότι το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αποτελούσε μακράν τη μαζικότερη και αποτελεσματικότερη αντιστασιακή οργάνωση στην Ελλάδα, ενώ η αμέσως επόμενη σε σημασία, ο ΕΔΕΣ, ήταν κατά την άποψη του Stevens «πολύ μικρή, πολύ τοπική και όχι τόσο αποτελεσματική». Έτσι, ήταν σαφές ότι η εξυπηρέτηση του άμεσου στρατιωτικού στόχου της όσο το δυνατόν μεγαλύτερης φθοράς των κατοχικών δυνάμεων απαιτούσε την ενίσχυση πρωτίστως του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ· σε αυτή την περίπτωση, όμως, υπήρχε ο κίνδυνος της περαιτέρω εμπέδωσης της επιρροής του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, με αποτέλεσμα τη δημιουργία των προϋποθέσεων που τελικά θα διευκόλυναν την επιβολή της -εξαιρετικά ανεπιθύμητης για τους Βρετανούς- μεταπολεμικής «ερυθράς δικτατορίας» στην Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά, εάν το ενδιαφέρον του Λονδίνου επικεντρωνόταν στην προσπάθεια εξασφάλισης όσο το δυνατόν ισχυρότερων ερεισμάτων για τον έλεγχο της μεταπολεμικής πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα, κάτι τέτοιο δεν μπορούσε παρά να γίνει σε βάρος

⁵ Βλ. Α.Ι.Π., 259/φάκ. 6, «Report of Lt.-Col. J. M. Stevens on Present Conditions in Central Greece», 13.8.1943. Πρβλ. Lars Baerentzen (ed.), *British Reports on Greece 1943-44 by J. M. Stevens, C. M. Woodhouse and D. J. Wallace*, Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 1982, 1-46.

της στρατιωτικής αποτελεσματικότητας του ελληνικού αντιστασιακού κινήματος, βασικότερη συνιστώσα του οποίου δεν ήταν άλλη από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Η κατάσταση, εξάλλου, περιπλεκόταν περαιτέρω, σύμφωνα με τον Stevens, από το γεγονός ότι σχεδόν το σύνολο των δεξιών ελληνικών πολιτικών δυνάμεων, οι οποίες εκτός των άλλων θα ευνοούσαν και την επιστροφή του βασιλιά, είχαν απολέσει κάθε ίχνος αξιοπιστίας στα μάτια της κοινής γνώμης.

Επιχειρώντας να δώσει μία πρακτική λύση στο φαινομενικά άλυτο πρόβλημα, ο Stevens υποστήριζε ότι η βρετανική πολιτική όφειλε να επικεντρωθεί στο ισχυρότερο χαρτί που διέθετε στα χέρια της: τα φιλοβρετανικά συναισθήματα της μεγάλης πλειοψηφίας του ελληνικού λαού, συμπεριλαμβανομένων και όσων αντιτίθεντο στη μεταπολεμική επικράτηση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, οι οποίοι φυσικά προσέβλεπαν στο Λονδίνο για την αποτροπή ενός τέτοιου ενδεχομένου. Για τον Stevens, η διατήρηση της δημοτικότητας της Μεγάλης Βρετανίας στην Ελλάδα ήταν άμεσα συνυφασμένη με την αποφυγή αφενός της ταύτισης αποκλειστικά με τη δεξιά παράταξη και αφετέρου της δημιουργίας της εντύπωσης ότι η βρετανική κυβέρνηση πίεζε για την επιστροφή του βασιλιά, από τη στιγμή μάλιστα που αυτή η εξέλιξη ήταν ούτως ή άλλως πιθανό να ευνοούνταν από αρκετούς μη φιλομοναρχικούς ως εναλλακτική λύση στον διαφαινόμενο κομμουνιστικό κίνδυνο. Τέλος, ο Stevens πρότεινε την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ενίσχυση του αριθμού των Βρετανών αξιωματικών που θα αποστέλλονταν στην Ελλάδα, καθώς με αυτό τον τρόπο θα αυξανόταν η βρετανική επιρροή στη χώρα (και ειδικότερα στις μεγάλες πόλεις) και αντίστοιχα η πιθανότητα ρύθμισης της μελλοντικής πολιτικής κατάστασης προς όφελος του Λονδίνου.

«Αυτή τη στιγμή», τόνιζε σχεδόν προφητικά, «το κέντρο βάρους της ελληνικής αντίστασης είναι στην ύπαιθρο αλλά μπορεί απότομα να μετατοπιστεί στην Αθήνα, μόλις η χώρα απελευθερωθεί και οι δυνάμεις των πόλεων πλημμυρίσουν την ύπαιθρο. Για αυτό το λόγο οι πόλεις, και ειδικότερα η Αθήνα, πρέπει να ελεγχθούν, διότι σε διαφορετική περίπτωση το έργο της Βρετανικής Αποστολής στα βουνά να επιχειρήσει να προετοιμάσει την Ελλάδα για ένα σταθερό καθεστώς, το οποίο η Κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητας επιθυμεί να δει, θα αχρηστευθεί».

Μολοντί η σύνταξη της έκθεσης του Stevens ολοκληρώθηκε στις 13 Αυγούστου 1943, δεν έφθασε στο αρχηγείο της SOE στο Κάιρο παρά μόνο στα τέλη του ίδιου μήνα, με αποτέλεσμα η επίδρασή της στη διαμόρφωση της βρετανικής πολιτικής σε σχέση με το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα να είναι περιορισμένη, καθώς η μεσολάβηση μίας σειράς γεγονότων είχε ήδη μεταβάλει τα -ούτως ή άλλως ρευστά- δεδομένα. Στις 4 Ιουλίου 1943 υπογράφηκε η Συμφωνία των Εθνικών Ομάδων, η οποία προέβλεπε μεταξύ άλλων τη συνεργασία του ΕΔΕΣ και της ΕΚΚΑ με το ΕΑΜ-

ΕΛΑΣ μέσω της δημιουργίας ενός κοινού γενικού στρατηγείου που θα αναφερόταν απευθείας στο συμμαχικό αρχηγείο της Μέσης Ανατολής, ενώ τον αμέσως επόμενο μήνα αντιπρόσωποι των τριών εν λόγω αντιστασιακών οργανώσεων μετέβησαν στο Κάιρο, όπου είχαν επαφές και πολυήμερες συνομιλίες με Βρετανούς αξιωματούχους και την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση⁶. Στο μεταξύ, στις 9 Ιουλίου 1943 εκδηλώθηκε η αμερικανοβρετανική απόβαση στη Σικελία, στην επιτυχία της οποίας οι ελληνικές αντάρτικες ομάδες συνέβαλαν έμμεσα μέσω εκτεταμένων επιχειρήσεων δολιοφθοράς που σκοπό είχαν να δημιουργήσουν στις δυνάμεις του Άξονα την εσφαλμένη αντίληψη ότι η απόβαση θα εκδηλωνόταν τελικά στην Ελλάδα.

Πολύ σύντομα, ωστόσο, η εύθραυστη συνεργασία μεταξύ των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων έμελλε να διαρραγεί. Ήδη από τις αρχές Αυγούστου του 1943 οι Βρετανοί εξέφραζαν αμφιβολίες εάν η συνεργασία των κυριότερων ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων, η οποία προβλεπόταν από τη Συμφωνία των Εθνικών Ομάδων, θα μπορούσε να διατηρηθεί μετά την αποχώρηση των δυνάμεων του Άξονα από την Ελλάδα. Αντίθετα, το Λονδίνο εμφανιζόταν πεπεισμένο ότι τόσο το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, όσο και ο ΕΔΕΣ, εργάζονταν συστηματικά για την εξασφάλιση κυρίαρχης θέσης στην κατεχόμενη χώρα, έτσι ώστε να μπορούν να καταλάβουν την εξουσία αμέσως μετά την απελευθέρωση. Κατά συνέπεια, οι Βρετανοί διατύπωναν ανοικτά το φόβο ότι υπήρχε σοβαρός κίνδυνος έκρηξης εμφυλίου πολέμου μόλις οι δυνάμεις του Άξονα αναγκάζονταν να αποσυρθούν από την Ελλάδα⁷.

Ο βασικός προβληματισμός του Λονδίνου αφορούσε κατά κύριο λόγο στην αγαθότητα των προθέσεων του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, γεγονός που επιβεβαιωνόταν περίτρανα από το περιεχόμενο της έκθεσης, την οποία συνέταξε στα τέλη Αυγούστου του 1943 -διαρκούντων δηλαδή των συνομιλιών του Καϊρου- ο ταγματάρχης David Wallace⁸. Έχοντας σταλεί στα μέσα Ιουλίου του ίδιου έτους στην κατεχόμενη Ελλάδα, όπου παρέμεινε για περίπου τέσσερις εβδομάδες, ο Wallace είχε έρθει σε επαφή με τους περισσότερους από τους πρωταγωνιστές των διάφορων συνιστώσων του ελληνικού αντιστασιακού κινήματος, προσπαθώντας να σχηματίσει μία όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα της κατάστασης. Μολονότι, εξάλλου, ο Wallace θεωρητικά θα αναλάμβανε τη θέση του πολιτικού συμβούλου του επικεφαλής της βρετανικής στρατιωτικής αποστολής στην κατεχόμενη Ελλάδα ταξιαρχου Eddie Myers, στην πραγματικότητα η αποστολή του αποτύπωνε ανάγλυφα τη δυσπιστία

⁶ Για τη διάσκεψη του Καϊρου βλ. μεταξύ άλλων E. C. W. Myers, «The Andarte Delegation to Cairo: August 1943», στο Auty & Clogg (eds.), ό.π., 147-166.

⁷ The British Embassy to the Department of State, Washington, 4.8.1943, *FRUS 1943*, 137-141.

⁸ Βλ. *Βρετανικά πολιτικά και αντιστασιακά κινήματα στην Ελλάδα. Η απόρρητη έκθεση του ταγματάρχη David J. Wallace (1943)*, Αθήνα, Ωκεανίδα, 2009, 43-152.

του Foreign Office απέναντι στον Myers, για τον οποίο υπήρχε η υπόνοια ότι εμφανιζόταν υπερβολικά ευνοϊκά διακείμενος απέναντι στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.

Ο Wallace επικέντρωνε το ενδιαφέρον της ανάλυσής του στις δύο σημαντικότερες ελληνικές αντιστασιακές οργανώσεις, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ, καθώς κατά την εκτίμησή του καμία από τις υπόλοιπες, όπως για παράδειγμα η ΕΚΚΑ ή η ΠΑΟ, δεν ήταν συγκρίσιμη με τις προηγούμενες ούτε από ποσοτική, ούτε από ποιοτική άποψη. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Wallace υπογράμμιζε πρώτα απ' όλα την πάγια φιλοβρετανική στάση και τον σταθερό αντικομμουνισμό του στρατιωτικού ηγέτη του ΕΔΕΣ Ναπολέοντα Ζέρβα, ο οποίος ήταν διατεθειμένος να χρησιμοποιήσει όλες τις δυνάμεις του για να αντισταθεί σε ένα πραξικόπημα του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Ο Ζέρβας απέρριπτε ως αδύνατη την ειλικρινή συνεργασία με τους κομμουνιστές και θεωρούσε εσφαλμένη τη βρετανική πολιτική κατευνασμού του ΕΑΜ, καθώς ήταν πεπεισμένος ότι οι Βρετανοί ενίσχυαν υπερβολικά το ΕΑΜ σε βάρος των μακροπρόθεσμων συμφερόντων τόσο του Λονδίνου όσο και της ίδιας της Ελλάδας. Γι' αυτό το λόγο, άλλωστε, ο ίδιος είχε υπογράψει απρόθυμα τη Συμφωνία των Εθνικών Ομάδων, μόνο και μόνο διότι αυτό είχε υποδειχθεί από το συμμαχικό στρατηγείο της Μέσης Ανατολής.

Ο Wallace, βέβαια, δεν παραγνώριζε το γεγονός ότι ο ΕΔΕΣ ήταν λιγότερο ισχυρός από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, η επιρροή του οποίου επεκτεινόταν σχεδόν σε ολόκληρη την Ελλάδα. Επισημαινε, ωστόσο, ότι οι οπαδοί του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, το οποίο βρισκόταν υπό τον άμεσο έλεγχο του ΚΚΕ, θα ήταν λιγότεροι εάν ήταν γνωστοί οι αληθινοί σκοποί του. Επιπλέον, ο Wallace αμφισβητούσε ευθέως τα επιχειρησιακά πλεονεκτήματα που θα μπορούσαν να προέλθουν για τους Συμμάχους από τη δράση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, τους αντάρτες του οποίου χαρακτήριζε ως απείθαρχους και κακά εκπαιδευμένους, υπογραμμίζοντας παράλληλα την αναποτελεσματικότητά τους στη διεξαγωγή σοβαρών στρατιωτικών επιχειρήσεων εναντίον των δυνάμεων του Άξονα. Το σημαντικότερο πρόβλημα, ωστόσο, που προέκυπε για τους Βρετανούς από τη δράση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ήταν η έλλειψη αξιοπιστίας⁹ και η οπισθοβουλία που επιδείκνυε η ηγεσία του. Έτσι, για παράδειγμα, ο Wallace σημείωνε ότι την άνοιξη του 1943, εν όψει της προσδοκώμενης επικράτησης των Σοβιετικών στο ανατολικό μέτωπο και της ταχείας προέλασης του Κόκκινου Στρατού στα Βαλκάνια, το ΕΑΜ μεθόδευε την πραξικοπηματική κατάληψη της εξουσίας μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας· η διάψευση, όμως, αυτών των προσδοκιών, σε συνδυασμό με τις συμμαχικές στρατιωτικές επιτυχίες στη βόρεια Αφρική, οι οποίες καταδείκνυαν ότι πιθανότατα οι βρετανικές και όχι οι σοβιετικές δυνάμεις θα απελευθέρωναν την Ελλάδα και ότι, κατά συνέπεια, η Βρετανία και

⁹ «Οι κομμουνιστές», σημείωνε χαρακτηριστικά ο Wallace, «ουδέποτε λένε αυτά που εννοούν, ούτε εννοούν αυτά που λένε». Βλ. *Βρετανική πολιτική και αντιστασιακά κινήματα στην Ελλάδα*, ό.π., 66.

όχι η Σοβιετική Ένωση θα αποτελούσε το ρυθμιστή της μεταπολεμικής κατάστασης στη χώρα, επέβαλε τη μεταστροφή της πολιτικής του ΕΑΜ, γεγονός που αποδείχθηκε ανάγλυφα όταν η ΕΑΜική ηγεσία αποδέχθηκε τη συνομολόγηση της Συμφωνίας των Εθνικών Ομάδων.

Η διάσταση απόψεων μεταξύ του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και του Λονδίνου για κρίσιμα θέματα επιβεβαιωνόταν και σε σχέση με το πολιτειακό ζήτημα. Η σφοδρή αντιβασίλική προπαγάνδα που ασκούσε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, βάσει της οποίας όλα τα δεινά του παρελθόντος αποδίδονταν στο στέμμα, είχε σημαντική απήχηση, ιδίως στα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού, με αποτέλεσμα να υποσκάπτει τη βρετανική πολιτική υποστήριξης του βασιλιά Γεωργίου Β΄. Ο Wallace υπαινισσόταν ότι η απαίτηση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ο Γεώργιος Β΄ να μην επιστρέψει μετά την απελευθέρωση στην Ελλάδα, παρά μόνο εφόσον κάτι τέτοιο αποφαιζόταν από τον ελληνικό λαό μέσω της διεξαγωγής ενός δημοψηφίσματος, ασκούσε αυξημένη επιρροή στην κοινή γνώμη, μεγάλη μερίδα της οποίας κατηγορούσε επιπλέον το παλάτι για την εγκαθίδρυση της αντιδημοτικής δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά. Ασφαλή ένδειξη, εξάλλου, αυτής της επιρροής αποτελούσε η ψυχρή υποδοχή που επιφυλάχθηκε στην κατεχόμενη Ελλάδα στο ραδιοφωνικό διάγγελμα που απύθνησε ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ προς τον ελληνικό λαό στις 4 Ιουλίου 1943, βάσει του οποίου ο ίδιος ουσιαστικά απέρριπτε την ιδέα του δημοψηφίσματος, προκρίνοντας αντίθετα τη λύση της διεξαγωγής, εντός εξαμήνου μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας από τις δυνάμεις κατοχής, εκλογών για την ανάδειξη συντακτικής Εθνοσυνέλευσης, η οποία θα αποφάσιζε κατόπιν τη μορφή του πολιτεύματος¹⁰.

Η θέση της δυναστείας επιδειωνόταν περαιτέρω, κατά την εκτίμηση του Wallace, αφενός από το γεγονός ότι σχεδόν κανένας επιφανής βασιλόφρων δεν είχε τεθεί επικεφαλής της λαϊκής αντίστασης εναντίον των δυνάμεων κατοχής του Άξονα, και αφετέρου από την ανυπαρξία ισχυρού φιλοβασιλικού πόλου στην κατεχόμενη Ελλάδα, ο οποίος να μπορούσε να αντιταχθεί αποτελεσματικά στην προπαγάνδα που ασκούσε το ΕΑΜ εναντίον του Γεωργίου Β΄. Έτσι, ακόμα και ο Ζέρβας, ο οποίος είχε την άνοιξη του 1943 αποδεχθεί στην πράξη την προοπτική επιστροφής του Γεωργίου Β΄¹¹ ως παραχώρηση στις βρετανικές επιθυμίες, εξακολουθούσε να εμφανίζεται διστακτικός: στην πραγματικότητα, ο Ζέρβας και ο ΕΔΕΣ θα προτιμούσαν το Λονδίνο να ανακοίνωνε ότι παύει την υποστήριξη προς τη μοναρχία και παρείχε ηθική και υλική υποστήριξη προς τους οπαδούς της αβασίλευτης δημοκρα-

¹⁰ Για τη σχετική με το πολιτειακό περικοπή του διαγγέλματος του βασιλιά Γεωργίου Β΄ βλ. *Αρχειό Τσουδερού*, 124. «Ο βασιλιάς [Γεώργιος Β΄]», σχολίαζε δηκτικά ο Myers, «είναι διατεθειμένος να κάνει κάθε θυσία εκτός από οποιαδήποτε αφορά τον ίδιο». Βλ. Α.Ι.Π., 259/φάκ. 6, Myers, «Our attitude towards EAM: Post Mortem», 30.12.1943.

¹¹ Για την απάντηση του Γεωργίου Β΄ στον Ζέρβα βλ. «Statement of King George II», Cairo, 21.3.1943, *FRUS 1943*, 131.

τίας εναντίον των κομμουνιστών. Οι ίδιοι, εξάλλου, ισχυρίζονταν ότι η βρετανική εμμονή στήριξης του βασιλιά θα αποδεικνυόταν μακροπρόθεσμα εσφαλμένη, καθώς η Βρετανία διέθετε πολύ περισσότερους υποστηρικτές στην Ελλάδα από ό,τι ο Γεώργιος Β΄ και, κατά συνέπεια, η ταύτιση του Λονδίνου με το πρόσωπο του βασιλιά σε τελική ανάλυση αποδυνάμωνε τη βρετανική θέση αντί να την ενισχύει.

Ο Wallace, ωστόσο, εκτιμούσε ότι η κατάσταση μπορούσε να ανατραπεί προς όφελος του Γεωργίου Β΄, και κατ' επέκταση των σχεδιασμών του Λονδίνου, καθώς ήταν πεπεισμένος ότι η υιοθέτηση μίας αποφασιστικότερης στάσης από την πλευρά της βρετανικής κυβέρνησης θα ωθούσε σημαντικό τμήμα των ελληνικών αστικών πολιτικών δυνάμεων να αποδεχθούν τη βρετανική άποψη σχετικά με το πολιτειακό ζήτημα. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ο Wallace προειδοποιούσε ότι δεν ήταν προς το συμφέρον των Βρετανών να επικεντρώσουν τη μάχη τους κατά του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στο πολιτειακό ζήτημα, διότι έτσι θα διακινδύνευαν να δουν αντιμοναρχικούς, κατά τα άλλα φιλικά διακείμενους έναντι του Λονδίνου, να συμπαρατάσσονται με τους κομμουνιστές προκειμένου να αποτραπεί η επάνοδος του Γεωργίου Β΄ στην Ελλάδα, μετά την απελευθέρωση. Ο Wallace, εξάλλου, υπογράμμισε ότι ο ίδιος ο Γεώργιος Β΄ θα μπορούσε να διευκολύνει αποφασιστικά τη συγκρότηση τόσο ενός εθνικού μετώπου εναντίον του Άξονα, όσο και ενός δημοκρατικού συνασπισμού εναντίον του ΕΑΜ, εάν υποσχόταν ότι δεν θα επέστρεφε στη χώρα χωρίς δημοψήφισμα.

Οι εισηγήσεις του Wallace σχετικά με την ανάγκη συνεννόησης των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων με σκοπό την ανάληψη κοινής συντονισμένης δράσης εναντίον των δυνάμεων κατοχής δεν ήταν ασφαλώς άσχετες με τη διαπίστωση τριβών στη συνεργασία μεταξύ των ανταρτών. Απτή απόδειξη της αδυναμίας αγαστής σύμπραξης αποτελούσε το κλίμα έντασης και καχυποψίας που συχνά επικρατούσε στις συνεδριάσεις του κοινού γενικού στρατηγείου, η ίδρυση και η λειτουργία του οποίου προβλεπόταν από τη Συμφωνία των Εθνικών Ομάδων. Το γεγονός, εξάλλου, ότι δεν είχε ξεσπάσει ακόμα ένοπλη εμφύλια σύγκρουση αποδιδόταν από τον Wallace στην παρουσία και τη δράση στην κατεχόμενη Ελλάδα των μελών της βρετανικής στρατιωτικής αποστολής. Η διάσταση απόψεων ανάμεσα στις ελληνικές αντιστασιακές οργανώσεις είχε φέρει συχνά τον Myers στη θέση του διαμεσολαβητή μεταξύ των διαφωνούντων, γεγονός που, κατά την άποψη του Wallace, είχε ως αποτέλεσμα ο Myers, προκειμένου «(...) να αποφευχθεί το ναυάγιο (...) να ρίξει το βάρος του προς την πλευρά του ΕΑΜ, λίγο περισσότερο από ό,τι θα απαιτούσε μια ακριβοδίκαιη απόφαση». Ο Wallace, ωστόσο, χαρακτήριζε την πολιτική των συνεχών παραχωρήσεων απέναντι στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ως ανεπιθύμητη, υπογραμμίζοντας ότι δεν ήταν προς το συμφέρον της Μεγάλης Βρετανίας να ενισχύει το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ μόνο και μόνο προκειμένου να ε-

ξασφαλίσει την κατ' όνομα φιλία του, αλλά ότι αντίθετα θα έπρεπε να ζητηθούν συγκεκριμένα ανταλλάγματα και παραχωρήσεις εκ μέρους της ΕΑΜικής ηγεσίας. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Wallace κατέληγε ότι η βρετανική κυβέρνηση όφειλε να διακόψει τον εξοπλισμό εκείνων των στοιχείων που θα μπορούσαν στο μέλλον να χρησιμοποιήσουν την ισχύ των όπλων προκειμένου να εγκαθιδρύσουν ένα μπολσεβικικού τύπου καθεστώς στην Ελλάδα, το οποίο ήταν προφανώς αντίθετο στα βρετανικά συμφέροντα, επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι αυτή ακριβώς η αντιφατική πολιτική του Λονδίνου το έθετε σε τροχιά σύγκρουσης με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.

«Με τις μέχρι τώρα ενέργειές μας», υπογράμμιζε με έμφαση, «έχουμε προκαλέσει μια τέτοια κατάσταση πραγμάτων, ακόμα και στη σημερινή Ελλάδα, ώστε εάν τυχόν οι κομμουνιστές επιχειρήσουν τώρα ένα κίνημα και επιτύχουν -ή αποτύχουν ύστερα από μεγάλη αιματοχυσία- για την απόπειρά τους αυτή θα έχουν εφοδιαστεί με όπλα από την κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητας. Η ευθύνη μας απέναντι στον Θεό και στον ελληνικό λαό θα είναι πολύ βαριά. Και θα είναι ακόμα βαρύτερη διότι -αν και εμείς οι ίδιοι εξοπλίσαμε αυτούς τους ανθρώπους, σε σημείο που να απειλούν την ασφάλεια της χώρας- γνωρίζουμε ότι, στην έσχατη περίπτωση, δεν θα μπορούσαμε να παραμείνουμε απαθείς και να τους κοιτάζουμε να θριαμβεύουν. Θα αισθανθούμε δεσμευμένοι να καταστείλουμε εμείς οι ίδιοι τις ταραχές ή να βοηθήσουμε τη νόμιμη ελληνική κυβέρνηση να το πράξει η ίδια. (...) Πολλοί Έλληνες, βλέποντας με τρόμο και ανησυχία την απειλή του ΕΑΜ, μας κατηγορούν ήδη γι' αυτά που έχουμε κάνει»¹².

Συμπερασματικά, ο Wallace επισήμαινε τον κίνδυνο που προέκυπτε από την υπερβολική ενίσχυση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ: οι Βρετανοί θα έπρεπε να σκληρύνουν τη στάση τους, απαιτώντας σε κάθε περίπτωση την τήρηση των συμβατικών υποχρεώσεων από την πλευρά του ΕΑΜ και διακόπτοντας κάθε είδους ενίσχυση σε περίπτωση που η ΕΑΜική ηγεσία δεν συμμορφωνόταν προς το γράμμα και το πνεύμα των υποσχέσεων που είχε δώσει στους Βρετανούς. Ταυτόχρονα, ο Wallace εισηγόταν την ανάληψη προσπάθειας ενίσχυσης των αντίπαλων προς το ΕΑΜ αντιστασιακών οργανώσεων, καθώς και την αξιοποίηση του Νικόλαου Πλαστήρα, είτε μέσω της συμμετοχής του στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, είτε -ακόμα καλύτερα- μέσω της επιστροφής του στην κατεχόμενη Ελλάδα, όπου, εφόσον προηγουμένως είχε καταλήξει σε μία -έστω ανεπίσημη- συμφωνία συνεργασίας με τον βασιλιά Γεώργιο Β', θα μπορούσε να αναδειχθεί στην προσωπικότητα γύρω από την οποία θα συσπειρώνονταν πολλοί από εκείνους που αντιμετώπιζαν με επιφυλακτικότητα το ΕΑΜ και τις απώτερες επιδιώξεις του. Ο Πλαστήρας, εξάλλου, θα μπορούσε να αποτελέσει την εγγύηση αφενός για τη συνέχιση του φιλοβρετανικού προσανατολι-

¹² Βρετανική πολιτική και αντιστασιακά κινήματα στην Ελλάδα, ό.π., 129-130.

σμού της Ελλάδας, και αφετέρου για την αποτελεσματική αναδιοργάνωση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων μετά την απελευθέρωση. Η οξεία, τέλος, αντιπαράθεση σε σχέση με το πολιτειακό ζήτημα θα μπορούσε, κατά την εκτίμηση του Wallace, να αμβλυνηθεί εάν η βρετανική και η αμερικανική κυβέρνηση δήλωναν ότι εγγυούνταν για την έντιμη διεξαγωγή των εκλογών για την ανάδειξη συντακτικής Εθνοσυνέλευσης ή, ακόμα περισσότερο, εάν προσφέρονταν να τις εποπτεύσουν, καθώς υπήρχε νωπή ακόμα η ανάμνηση του θλιβερού προηγούμενου του νόθου δημοψηφίσματος του 1935.

Το γεγονός ότι το πολιτειακό ζήτημα αποτελούσε μία από τις βασικότερες παραμέτρους της ελληνικής περιπλοκής αναγνώριζε ευθέως και ο -τυπικά προϊστάμενος του Wallace- ταξίαρχος Eddie Myers. Μολονότι ήδη από την άνοιξη του 1943 είχε επισημάνει το γεγονός ότι το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ενδιαφερόταν πρωτίστως για την εμπέδωση της επιρροής του στην Ελλάδα -εξέλιξη για την οποία χρησιμοποιούσε και τη βρετανική εξοπλιστική βοήθεια- και δευτερευόντως για την αντιμετώπιση των κατοχικών δυνάμεων¹³, στα τέλη Αυγούστου του ίδιου έτους ο Myers εμφανιζόταν πεπεισμένος ότι τυχόν απόπειρα του ΕΑΜ να χρησιμοποιήσει τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ για την επίτευξη των πολιτικών του επιδιώξεων θα συναντούσε μεγάλες εσωτερικές αντιδράσεις, καθώς πολλοί μη κομμουνιστές είχαν καταστεί μέλη του. Κατά συνέπεια, και με δεδομένες τις συντηρητικές πολιτικές απόψεις της πλειονότητας των Ελλήνων, ο ίδιος δεν θεωρούσε ότι υπήρχε σοβαρός κίνδυνος επικράτησης των κομμουνιστών στην Ελλάδα, παρά μόνο στην περίπτωση που οι Βρετανοί, επιμένοντας να επιβάλουν ακόμα και διά της βίας την επιστροφή του βασιλιά Γεωργίου Β΄ στο θρόνο του, έδιναν την ευκαιρία στο ΕΑΜ να προσεταιρισθεί μεγάλα τμήματα του ελληνικού λαού -η πλειονότητα του οποίου διαπνεόταν από αντιβασιλικά συναισθήματα- επικαλούμενο τη δικαιολογία ότι το Λονδίνο επενέβαινε απροκάλυπτα στις εσωτερικές ελληνικές υποθέσεις.

Η μόνη πρακτική λύση, κατά την άποψη του Myers, ήταν αφενός οι Βρετανοί να ξεκαθάρizan στον Γεώργιο Β΄ ότι δεν θα μπορούσε να επιστρέψει χωρίς την έκφραση της ελεύθερης βούλησης του ελληνικού λαού (με άλλα λόγια χωρίς τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος), και αφετέρου ο σχηματισμός όσο το δυνατόν συντομότερα κυβέρνησης συνασπισμού στο Κάιρο με τη συμμετοχή όλων των ελληνικών κομμάτων και αντιπροσώπων των αντιστασιακών οργανώσεων, η οποία θα επέστρεφε στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση και θα διεξήγαγε δημοψήφισμα για το πολιτειακό. Με αυτό τον τρόπο, θα αποφευγόταν η διολίσθηση προς έναν εμφύλιο πόλεμο και η πιθανότητα εγκαθίδρυσης κομμουνιστικού καθεστώτος, ενώ ταυτόχρονα το Λονδίνο θα μπορούσε να συνεχίσει να καρπώνεται τα

¹³ Α.Ι.Π., 259/φάκ. 6, Myers, «Our attitude towards EAM: Post Mortem», 30.12.1943.

στρατιωτικά πλεονεκτήματα από τη δράση των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων, συμπεριλαμβανομένου του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, χωρίς ουσιαστικά να διακινδυνεύει την απώλεια της επιρροής του στη μεταπολεμική Ελλάδα.

«Έχουμε τη δύναμη σήμερα», κατέληγε ο Myers, «όχι μόνο να επιτύχουμε το μέγιστο στρατιωτικό αποτέλεσμα μέχρι την ημέρα που η Ελλάδα θα απελευθερωθεί, αλλά επιπλέον κατά τη διάρκεια του πιθανού χρονικού διαστήματος που η Ελλάδα ίσως συνεχίσει να είναι θέατρο επιχειρήσεων. Θεωρώ (...) ότι έχουμε τη δύναμη να λύσουμε όλα τα άμεσα πολιτικά προβλήματα με τέτοιο τρόπο ώστε η Ελλάδα, ακόμα κι αν στο μέλλον καταστεί ενδεχομένως αβασίλευτη δημοκρατία, θα παραμείνει σε κάθε περίπτωση μία αληθινή φίλη της Μεγάλης Βρετανίας. Εάν μία εθνική αντιπροσωπευτική κυβέρνηση μπορέσει να σχηματισθεί σύντομα, θα αποτελέσει τη βάση για όλα αυτά τα επιτεύγματα»¹⁴.

Οι προτάσεις του Myers απέκλιναν αρκετά από τις αντίστοιχες του Wallace, καθώς ο τελευταίος συνηγορούσε -εμμέσως πλην σαφώς- υπέρ της πρόταξης των πάγιων βρετανικών πολιτικών συμφερόντων σε βάρος των στρατιωτικών πλεονεκτημάτων που ενδεχομένως να προέκυπταν από τη δράση των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων, και ειδικότερα από εκείνη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, από τη στιγμή μάλιστα που ο ίδιος διατηρούσε και διατύπωνε ευθέως σοβαρές αμφιβολίες ως προς τις επιχειρησιακές ικανότητες των δυνάμεών του. Οι εισηγήσεις του Wallace απηχούσαν την ολοένα ενισχυόμενη τάση στους κόλπους των Βρετανών ιθυνόντων ως προς την ανάγκη επαναπροσδιορισμού των στρατηγικών προτεραιοτήτων του Λονδίνου σε σχέση με το ελληνικό ζήτημα προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης των βρετανικών ερεισμάτων, με απώτερο στόχο τη διατήρηση της Ελλάδας εντός της σφαίρας επιρροής της Μεγάλης Βρετανίας μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η εξέλιξη του οποίου κατέτεινε στην εμπέδωση της πεποίθησης σχετικά με την τελική επικράτηση των Συμμάχων επί των δυνάμεων του Άξονα. Από τη στιγμή, επομένως, που το αποτέλεσμα του πολέμου έμοιαζε να είναι περίπου προδιαγεγραμμένο, ήταν φυσικό οι Βρετανοί να ενδιαφέρονταν όλο και περισσότερο για την όσο το δυνατόν ευνοϊκότερη για τους ίδιους διαμόρφωση των μεταπολεμικών πολιτικών ισορροπιών, γεγονός που συνεπαγόταν σχεδόν αναπόφευκτα την επιδείνωση των σχέσεων του Λονδίνου με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, το οποίο αποτελούσε εκ των πραγμάτων τον κυριότερο παράγοντα που επιχειρούσε να θέσει σε αμφισβήτηση την πρωτοκαθεδρία της Μεγάλης Βρετανίας στη ρύθμιση των ελληνικών υποθέσεων.

Στις 29 Αυγούστου 1943, όταν ο Wallace ολοκλήρωνε τη σύνταξη της έκθεσής του, οι διαβουλεύσεις που πραγματοποιούνταν στο Κάιρο ανάμεσα αφενός

¹⁴ Α.Ι.Π., 259/φάκ. 6, Myers, «Inside Greece. A review», 25.8.1943.

στους εκπροσώπους των τριών κυριότερων αντιστασιακών οργανώσεων, και αφετέρου στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και Βρετανούς αξιωματούχους, βρίσκονταν ακόμα σε εξέλιξη. Δύο εβδομάδες αργότερα, ωστόσο, οι συνομιλίες θα κατέληγαν σε πλήρη αποτυχία, κατά κύριο λόγο ως αποτέλεσμα της μη αποδοχής από το Λονδίνο της ομόφωνης πρότασης των αντιπροσώπων των αντιστασιακών οργανώσεων σχετικά με την αναβολή της επιστροφής του βασιλιά Γεωργίου Β΄ στην Ελλάδα -μετά την απελευθέρωση της χώρας από τις δυνάμεις κατοχής- μέχρι τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το πολιτειακό¹⁵. Το ναυάγιο των διαβουλεύσεων του Καϊρου επέτεινε την καχυποψία της ηγεσίας του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ σχετικά με την αγαθότητα των βρετανικών προθέσεων. Το γεγονός, εξάλλου, ότι την ίδια χρονική περίοδο οι Βρετανοί επέλεξαν να αντικαταστήσουν τον μέχρι τότε επικεφαλής της στρατιωτικής αποστολής τους στην Ελλάδα ταξίαρχο Eddie Myers με τον πολύ λιγότερο αρεστό στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ συνταγματάρχη Chris Woodhouse, επιδείνωσε ακόμα περισσότερο το ήδη βεβαρημένο κλίμα, καθώς ερμηνεύθηκε ως προανάκρουσμα της απόφασης του Λονδίνου να αντιπαρατεθεί δυναμικά με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ¹⁶. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, η ένταση θα διολίσθαινε προς την πλήρη διάρρηξη των δεσμών μεταξύ του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και των υπόλοιπων αντιστασιακών οργανώσεων, η οποία από τον Οκτώβριο του 1943 έλαβε πλέον τη μορφή ένοπλης αναμέτρησης¹⁷.

Στην αναφορά που συνέταξε στις 19 Οκτωβρίου 1943 ο επικεφαλής πλέον της βρετανικής στρατιωτικής αποστολής στην Ελλάδα Chris Woodhouse¹⁸, κατηγορούσε ανοικτά το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ότι επιδίωκε τον πλήρη εκμνηστεισμό των υπόλοιπων αντιστασιακών οργανώσεων (και ειδικότερα του ΕΔΕΣ, της ΕΚΚΑ και της ΠΑΟ), τον οποίο μάλιστα είχε προσεκτικά προετοιμάσει. Κατά την άποψη, εξάλλου, του Woodhouse, το γεγονός ότι το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ δεν είχε επιτύχει αυτό το στόχο οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην παρουσία της συμμαχικής στρατιωτικής αποστολής στην Ελλάδα. Ο Woodhouse απέδιδε την εκδήλωση του εμφυλίου πολέμου αφενός στη διάσταση απόψεων για το πολιτειακό ζήτημα και αφετέρου στην εκτίμηση της ηγεσίας του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ότι η υποχώρηση των Γερμανών από την Ελλάδα ήταν επικείμενη. Ο ίδιος επισήμαινε επίσης την καχυποψία του

¹⁵ Βλ. «The Ambassador to the Greek Government in Exile (Kirk) to the Secretary of State», Cairo, 17.8.1943, *FRUS 1943*, 141-142, και «Memorandum of Conversation Held During the First Quebec Conference», Quebec, 22.8.1943, *FRUS 1943*, 147-148. Ειδικότερα για την πρόταση των αντιπροσώπων των αντιστασιακών οργανώσεων σχετικά με την ανάγκη διεξαγωγής δημοψηφίσματος για το πολιτειακό βλ. επίσης *Αρχείο Τσουδερού*, 265.

¹⁶ Ole L. Smith, «“Ο πρώτος γύρος” – Εμφύλιος πόλεμος κατά την κατοχή», στο Ντέιβιντ Κλόουζ (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950. Μελέτες για την πώλωση*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, 92.

¹⁷ «The Ambassador to the Greek Government in Exile (Kirk) to the Secretary of State», Cairo, 13.10.1943, *FRUS 1943*, 154.

¹⁸ Βλ. Baerentzen, ό.π., 47-71.

ΕΑΜ-ΕΛΑΣ απέναντι στους Βρετανούς και την επιρροή που ενδεχομένως να ασκούσαν στην Ελλάδα, γεγονός που, ιδίως μετά την έκρηξη του εμφυλίου πολέμου, μπορούσε εύκολα να διαπιστωθεί από τον τρόπο με τον οποίο το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ συμπεριφερόταν απέναντι στα μέλη της βρετανικής αποστολής, κάποια από τα οποία μάλιστα βρισκόνταν ήδη υπό καθεστώς σύλληψης. Σε αυτό το πλαίσιο, η ηγεσία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ εμφανιζόταν, σύμφωνα με τον Woodhouse, απρόθυμη να εκτελεί πιστά τις εντολές που λάμβανε από το συμμαχικό στρατηγείο:

«(...) ο κύριος στόχος του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ», κατέληγε, «είναι ο έλεγχος της χώρας κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος του πολέμου, και δευτερευόντως η απομάκρυνση των Γερμανών. [Το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ] θα βοηθήσει τους Συμμάχους με τον δικό του τρόπο να επιτύχουν τον δεύτερο στόχο μόνο στο βαθμό που δεν εμπλέκεται με τον πρώτο: και θα εναντιωθεί με κάθε κόστος στην επιστροφή του βασιλιά»¹⁹.

Το περιεχόμενο και ο τόνος της έκθεσης του Woodhouse ήταν δηλωτικά της γενικότερης αντίληψης που επικρατούσε στους κόλπους των αρμόδιων Βρετανών ιθυνόντων σχετικά με την πολιτική τους έναντι του ελληνικού αντιστασιακού κινήματος: έτσι, ενώ το Μάρτιο του 1943 η βρετανική πολιτική ευνοούσε τον ΕΔΕΣ και ήταν εκθρική απέναντι στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, μέχρι τα τέλη Ιουνίου είχε φθάσει σε σημείο προσεκτικής ισορροπίας ανάμεσα στις δύο οργανώσεις. Τρεις μήνες αργότερα, ωστόσο, επανήλθε στην αρχική θέση της συμπάθειας προς τον ΕΔΕΣ και της εκθρόνισης προς το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ²⁰ και μάλιστα σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό. Ήταν προφανές ότι η βρετανική πολιτική σε σχέση με το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα δεν είχε προκύψει από τη συνύφανση των πολιτικών και των στρατιωτικών στόχων: η πρώτη μεταστροφή τον Ιούνιο του 1943 πραγματοποιήθηκε στη βάση της προσωρινής επικράτησης των στρατιωτικών προτεραιοτήτων, εκείνη του Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους υπήρξε αποτέλεσμα της μονιμότερης κατίσχυσης των αντίστοιχων πολιτικών, ενώ μόνο στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα φάνηκε πιθανό το ενδεχόμενο συγκερασμού των δύο επιμέρους επιδιώξεων²¹. Το γεγονός, εξάλλου, ότι ο Woodhouse θεωρούσε ως πιθανότερη τη νίκη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στον εμφύλιο, εξέλιξη που αναμφίβολα θα συνέτεινε στην περαιτέρω εμπέδωση της επιρροής του στην Ελλάδα²², ήταν προφανές ότι βάρυνε στον τρόπο με τον οποίο οι Βρετανοί θα αντιμετώπιζαν στο εξής τις ελληνικές αντιστασιακές οργανώσεις, με απώτερο σκοπό την αποφυγή της πλήρους επικράτησης του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.

¹⁹ Βλ. Baerentzen, ό.π., 56. Η υπογράμμιση των λέξεων «με τον δικό του τρόπο» είναι του Woodhouse.

²⁰ Βλ. σχετικά «Memorandum Prepared in the Division of Near Eastern Affairs», [Washington], 10.12.1943, *FRUS 1943*, 156-157.

²¹ C. M. Woodhouse, «Summer 1943: The Critical Months», στο Auty & Clogg (eds.), ό.π., 117-118.

²² Baerentzen, ό.π., 64, 66.

Ήδη από τις πρώτες ημέρες της ανοιχτής εκδήλωσης της εμφύλιας αναμέτρησης ανάμεσα στις ελληνικές αντιστασιακές οργανώσεις, μέλη της αποστολής της SOE στην κατεχόμενη Ελλάδα επεσήμαιναν ότι, λόγω της μεγάλης αριθμητικής του υπεροχής, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ήταν σε θέση να επικρατήσει σχετικά εύκολα επί του Ε-ΔΕΣ²³. Το ενδεχόμενο αυτό, βέβαια, κάθε άλλο παρά ευπρόσδεκτο ήταν για το Λονδίνο, το οποίο ασφαλώς ανησυχούσε για το ενδεχόμενο δημιουργίας των προϋποθέσεων απώλειας της επιρροής που επιθυμούσε να ασκήσει στην Ελλάδα μετά την ολοκλήρωση του πολέμου: ο Woodhouse, για παράδειγμα ήταν πεπεισμένος ότι αμέσως μετά την αποχώρηση των κατοκικών δυνάμεων από την Ελλάδα, η ΕΑΜική ηγεσία θα επιδίωκε την εξασφάλιση του ελέγχου των σημαντικότερων πόλεων, με απώτερο στόχο τη σταδιακή κατάληψη της εξουσίας σε ολόκληρη τη χώρα, ενώ και άλλα μέλη της αποστολής της SOE στην Ελλάδα επιβεβαίωναν την πρόθεση της βίαιης υφαρπαγής της εξουσίας από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ όταν οι συνθήκες ευνοούσαν ένα τέτοιο εγχείρημα²⁴. Σε αυτό το πλαίσιο, το δίλημμα της πρόταξης των πολιτικών ή των στρατιωτικών προτεραιοτήτων του Λονδίνου επανερχόταν για ακόμα μία φορά δυναμικά στο προσκήνιο: η πλήρης διάρρηξη των βρετανικών σχέσεων με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ήταν προφανές ότι θα εκμηδένιζε τα επιχειρησιακά πλεονεκτήματα που αντλούσαν μέχρι εκείνη τη στιγμή από τη δράση του, ενώ από την άλλη πλευρά η συνέχιση της ενίσχυσης του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ενείχε τον κίνδυνο της πλήρους επικράτησής του στο εσωτερικό ελληνικό μέτωπο, με δυνητικά καταστροφικές συνέπειες για τα μακροπρόθεσμα βρετανικά συμφέροντα²⁵.

Προτεραιότητα για το Λονδίνο εξακολουθούσε να αποτελεί η διατήρηση της Ελλάδας εντός της βρετανικής σφαίρας επιρροής, καθώς η εγκαθίδρυση ενός κομμουνιστικού καθεστώτος στη χώρα -γεγονός που αναπόφευκτα θα συνεπαγόταν την πρόσδεσή της στο σοβιετικό άρμα- θα έπληττε καίρια τα βρετανικά συμφέροντα σε ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο. Με δεδομένη, ωστόσο, τη γνωστή αντιφατικότητα των πολιτικών και των στρατιωτικών επιδιώξεων, οι Βρετανοί ιθύνοντες προσανατολίζονταν προς τη λύση της συνέχισης της παροχής υλικής βοήθειας προς το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ μέχρι την αποχώρηση των δυνάμεων του Άξονα από την Ελλάδα, η οποία θα συνδυαζόταν με την αποστολή βρετανικών στρατευμάτων στην απελευθερωμένη χώρα. Με αυτόν τον τρόπο, το Λονδίνο ήλπιζε να μεγιστοποιήσει τα οφέλη στο στρατιωτικό τομέα, διατηρώντας παράλληλα το τακτικό πλεονέκτημα της φυσικής παρουσίας του βρετανικού εκστρατευτικού σώ-

²³ Α.Ι.Π., 259/φάκ. 6, Budge, «Appreciation of the present military situation inside Greece by Lt. Col. V. A. P. Budge, B.6., M.O.4.», 17.10.1943.

²⁴ Α.Ι.Π., 259/φάκ. 6, Norton, «Appreciation of the Military Situation in Greece», 3.2.1944' Budge, «Aide Memoire on the situation in Greece as affected by the supply of warlike stores to ELAS», 22.3.1944.

²⁵ Α.Ι.Π., 259/φάκ. 6, Budge, «Appreciation of the situation in Greece as at 18 Nov 43 in so far as our future relations with EAM/ELAS are concerned».

ματος στην Ελλάδα, το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει την εγγύηση αποτροπής της πραξικοπηματικής κατάληψης της εξουσίας από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ²⁶.

Ακόμα κι έτσι, πάντως, ο Woodhouse δεν έπαυε να τονίζει τη σημασία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ως της πλέον σημαντικής αντιστασιακής οργάνωσης στην Ελλάδα. Στα τέλη Μαΐου του 1944, κι ενώ τρεις μήνες νωρίτερα είχε προηγηθεί η υπογραφή της Συμφωνίας της Πλάκας με την οποία τερματίστηκε η εμφύλια διαμάχη, ο Woodhouse επανερχόταν στο ζήτημα, υπογραμμίζοντας ότι ο ΕΔΕΣ σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε να συναγωνιστεί την αποτελεσματικότητα του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Ο ίδιος, εξάλλου, μολονότι χαρακτήριζε τον ΕΔΕΣ ως τον πλέον πιστό σύμμαχο των Βρετανών, πρότεινε τη συνέχιση της ενίσχυσης του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ με σκοπό την εξασφάλιση χειροπιαστών στρατιωτικών αποτελεσμάτων, ιδίως στο πλαίσιο της επιχείρησης «Κιβωτός του Νώε», η οποία αποσκοπούσε στην παρενόχληση των γερμανικών στρατευμάτων κατά την επικείμενη αποχώρησή τους από την Ελλάδα. Ταυτόχρονα, όμως, ήταν φανερό ότι ο Woodhouse δεν έμοιαζε να εμπιστεύεται την ηγεσία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, την οποία κατηγορούσε ότι επιχειρούσε να στρέψει την κοινή γνώμη εναντίον των Βρετανών²⁷.

Η εισήγηση του Woodhouse για ενίσχυση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ πραγματοποιήθηκε λίγες μόνο ημέρες μετά τη συνομολόγηση της Συμφωνίας του Λιβάνου, η οποία προέβλεπε μεταξύ άλλων την ενοποίηση όλων των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων υπό τις εντολές της εξόριστης κυβέρνησης. Έτσι, για πρώτη φορά από το καλοκαίρι του 1943, η επιθυμία των Βρετανών να συνδυάσουν το μακροπρόθεσμο πολιτικό στόχο της διατήρησης της επιρροής τους στην Ελλάδα με το βραχυπρόθεσμο της μεγιστοποίησης των επιχειρησιακών δυνατοτήτων του ελληνικού αντιστασιακού κινήματος έμοιαζε να έχει κάποιες πιθανότητες επιτυχίας. Το γεγονός, ωστόσο, ότι η πλήρης εφαρμογή της Συμφωνίας προσέκρουσε στην αναβλητικότητα του ΕΑΜ, έφερε και πάλι στο προσκήνιο τις πάγιες βρετανικές επιφυλάξεις για τους απώτερους πολιτικούς στόχους της ΕΑΜικής ηγεσίας.

Τους ενδόμυχους βρετανικούς φόβους για τη μελλοντική στάση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ διατύπωνε με σαφήνεια σε έκθεση που συνέταξε στα τέλη Ιουλίου του 1944 ο απεσταλμένος της SOE στην Ήπειρο ταγματάρχης David Wallace²⁸. Ο Wallace υποστήριζε ότι το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ είχε τη σαφή πρόθεση να μονοπωλήσει την εξουσία στην Ελλάδα, εξέλιξη που κατά τη γνώμη του μπορούσε να αποφευχθεί με την υιοθέτηση μίας σειράς αποφασιστικών μέτρων από την πλευρά του

²⁶ Α.Ι.Π., 259/φάκ. 6, [Υπογραφή δυσανάγνωστη], «Paper on Greece's strategic position in the Eastern Mediterranean by Force 133 MEF», 3.5.1944.

²⁷ Βλ. Α.Ι.Π., 259/φάκ. 6, Woodhouse, «Situation in Greece - Jan to May 44», 26.5.1944. Πρβλ. Baertzen, ό.π., 47-71.

²⁸ Baerentzen, ό.π., 119-140.

Λονδίνου: α) μέγιστη δυνατή ενίσχυση του ΕΔΕΣ, β) ανάπτυξη των διαύλων επικοινωνίας του Ζέρβα με την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, γ) άμεση επικέντρωση της βρετανικής προπαγάνδας στην ανάγκη διάλυσης του ΕΛΑΣ αμέσως μετά την αποχώρηση των Γερμανών, και δ) συγκέντρωση αρκετών συμμαχικών στρατευμάτων, τα οποία θα ήταν σε θέση να καταλάβουν την Αθήνα και άλλα νευραλγικά σημεία της ελληνικής επικράτειας μετά την επικείμενη γερμανική υποχώρηση, με σκοπό την αποτροπή της επικράτησης του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ σε ολόκληρη τη χώρα.

«Εάν δεν θέλουμε να διακινδυνεύσουμε να δούμε όλη μας την πολιτική να ναυαγεί», υπογράμμιζε με έμφαση, «εάν ακόμα θεωρούμε την Ελλάδα ως ζωτικό βρετανικό συμφέρον και δεν θέλουμε να δούμε όλα τα Βαλκάνια να διολισθήσουν στη ρωσική επιρροή, είναι απαραίτητο βρετανικά στρατεύματα να εισέλθουν στην Ελλάδα και όσο πιο σύντομα έρθουν τόσο το καλύτερο αναφορικά με το ελληνικό πρόβλημα»²⁹.

Οι εισηγήσεις του Wallace αντικατόπτριζαν σε μεγάλο βαθμό τη σχεδόν πλήρη επικράτηση των βρετανικών πολιτικών προτεραιοτήτων σε βάρος των στρατιωτικών πλεονεκτημάτων που προέκυπταν από τη δράση των αντιστασιακών οργανώσεων, και ειδικότερα του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Η βρετανική στρατηγική σε όλο το προηγούμενο χρονικό διάστημα είχε αναγκαστικά κινηθεί προς την κατεύθυνση του συμβιβασμού δύο προφανώς αντιφατικών επιδιώξεων: αφενός της άσκησης της μέγιστης δυνατής πίεσης από την πλευρά των ανταρτών εναντίον των δυνάμεων κατοχής, και αφετέρου της διατήρησης αμείωτης της βρετανικής επιρροής στην Ελλάδα και της αποκατάστασης του βασιλιά Γεωργίου Β΄ στο θρόνο του³⁰. Το καλοκαίρι του 1944, όταν η τύχη των Γερμανών στην Ελλάδα, αλλά και γενικότερα στα Βαλκάνια, είχε πλέον κριθεί και η αποχώρησή τους ήταν απλώς θέμα χρόνου, οι Βρετανοί ιθύνοντες ήταν λογικό να ενδιαφέρονται πρωτίστως για τη μεταπολεμική ισορροπία των δυνάμεων, η οποία θα απέβαινε προς όφελος της Βρετανίας μόνο στο βαθμό που θα μπορούσε να ελεγχθεί η νομή της εξουσίας στην απελευθερωμένη Ελλάδα. Είναι, άλλωστε, ενδεικτικό του βρετανικού ενδιαφέροντος ότι ήδη από τα τέλη Μαΐου του 1944 το Λονδίνο είχε σπεύσει να καταλήξει σε μία προκαταρκτική συμφωνία με τη Μόσχα για τις σφαίρες επιρροής στα Βαλκάνια, βάσει της οποίας, σε αντάλλαγμα της αναγνώρισης της σοβιετικής ηγεμονίας στη

²⁹ Ο.π., 122-123.

³⁰ Woodhouse, «Summer 1943», ό.π., 137.

Ρουμανία, εξασφαλιζόταν η βρετανική πρωτοκαθεδρία στη μεταπολεμική Ελλάδα³¹.

«Οι Ρώσοι», τόνιζε στις 11 Ιουνίου 1944 ο Churchill απευθυνόμενος προς τον πρόεδρο των ΗΠΑ Franklin Roosevelt, «είναι έτοιμοι να μας επιτρέψουν να λάβουμε το προβάδισμα στις ελληνικές υποθέσεις, κάτι που σημαίνει ότι το ΕΑΜ (...) μπορεί να ελεγχθεί από τις εθνικές δυνάμεις της Ελλάδας»³².

Σε αυτό το πλαίσιο, η γιγάντωση του ΕΑΜικού κινήματος κατά τη διάρκεια της κατοχής και -ακόμα χειρότερα για τους Βρετανούς- η πιθανότητα ανάληψης της εξουσίας από το ΕΑΜ συνιστούσαν σαφή εμπόδια στη βρετανική στρατηγική. Από αυτήν την άποψη επομένως, η αποστολή μελών της SOE στην Ελλάδα ήδη από το φθινόπωρο του 1942 δεν αποτελούσε μία συγκυριακή επιλογή, αλλά αντίθετα εντασσόταν στο ευρύτερο πλαίσιο της άσκησης της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής σε μία περίοδο εξαιρετικής ρευστότητας, κατά την οποία οι συσχετισμοί δυνάμεων στα Βαλκάνια (αλλά και σε ολόκληρη την Ευρώπη) βρισκόταν ακόμα υπό διαμόρφωση³³. Τα μέλη της SOE, φυσικά, δεν μπορούσαν να επιτύχουν και τους δύο βρετανικούς στόχους. Επομένως, είτε θα έδιναν βάρος στο μακροπρόθεσμο πολιτικό στόχο σε βάρος των πλεονεκτημάτων που θα απέφερε για τους στρατιωτικούς η αντίσταση, είτε θα επιτύχαναν τον άμεσο στρατιωτικό στόχο διακινδυνεύοντας τον πολιτικό, όταν ο πόλεμος τελειώνει. Ο μοναδικός εφικτός συνδυασμός ήταν εκείνος που επιχειρήθηκε το καλοκαίρι του 1943, όταν ο Myers και ο Woodhouse έλαβαν εντολή να διαπραγματευθούν τη δημιουργία ενός κοινού αντιστασιακού αρχηγείου, εντός του οποίου οι διάφορες αντάρτικες ομάδες θα άφηναν κατά μέρους τις πολιτικές τους διαφορές και θα ετίθεντο υπό τη διοίκηση των συμμαχικού στρατηγείου της Μέσης Ανατολής³⁴.

Ακόμα κι έτσι, ωστόσο, τα αποτελέσματα της βρετανικής αποστολής δεν ήταν αμελητέα ως προς την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του Λονδίνου. Ενδεχομένως η εκτίμηση του Woodhouse ότι εάν δεν είχαν υπάρξει οι αποστολές της SOE στην Ελλάδα, το ΕΑΜ θα είχε επικρατήσει πλήρως στη χώρα μετά την απελευθέρωση³⁵, να μοιάζει υπερβολική. Η διαπίστωση αυτή, όμως, δεν αναιρεί το γεγο-

³¹ Βλ. «Memorandum of Conversation, by the Secretary of State», [Washington], 30.5.1944, *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1944*, vol. V, Washington, United States Government Printing Office, 1965 [στο εξής *FRUS 1944*], 112-113.

³² «The British Prime Minister (Churchill) to President Roosevelt», London, 11.6.1944, *FRUS 1944*, 118-119.

³³ Συνολικότερα για τη βρετανική πολιτική έναντι της Ελλάδας κατά την περίοδο της κατοχής βλ. Prokopis Papastratis, *British policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.

³⁴ Sweet & Escott, ό.π., 15-16.

³⁵ C. M. Woodhouse, «Early British Contacts with the Greek Resistance», *Balkan Studies*, 1971, 12/2: 362 (Thessaloniki).

νός ότι τόσο ο ίδιος, όσο και τα υπόλοιπα μέλη της SOE που στάλθηκαν στην Ελλάδα, εργάστηκαν συστηματικά για την προώθηση της βρετανικής πολιτικής στη χώρα, συμβάλλοντας πράγματι με αυτό τον τρόπο στην κατίσχυση των κυβερνητικών και των βρετανικών δυνάμεων κατά τα Δεκεμβριανά του 1944.

ΠΗΓΕΣ

Αδημοσίευτο αρχειακό υλικό

Αρχείο Ιωάννη Πελετέκη (Μουσείο Μπενάκη), 259/φάκ. 6.

Δημοσιευμένο αρχειακό υλικό

Baerentzen Lars (ed.), *British Reports on Greece 1943-44 by J. M. Stevens, C. M. Woodhouse and D. J. Wallace*, Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 1982.

Βρετανική πολιτική και αντιστασιακά κινήματα στην Ελλάδα. Η απόρρητη έκθεση του ταγματάρχη David J. Wallace (1943), Αθήνα, Ωκεανίδα, 2009.

Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τόμ. Γ1, Αθήνα, Φυτράκης, 1990.

Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1943, vol. IV, Washington, United States Government Printing Office, 1964.

Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1944, vol. V, Washington, United States Government Printing Office, 1965.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Myers E. C. W., «The Andarte Delegation to Cairo: August 1943», στο Phylis Auty & Richard Clogg (eds.), *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, London, Macmillan, 1975, 147-166.

Papastratis Prokopis, *British policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.

Smith Ole L., «Ο πρώτος γύρος». Εμφύλιος πόλεμος κατά την κατοχή», στο Ντέιβιντ Κλόουζ (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, 85-100.

Sweet-Escott Bickham, «S.O.E. in Balkans», στο Phylis Auty & Richard Clogg (eds.), *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, London, Macmillan, 1975, 3-21.

Woodhouse C. M., «Early British Contacts with the Greek Resistance», *Balkan Studies*, 1971, 12/2: 347-363 (Thessaloniki).

Woodhouse C. M., «Summer 1943: The Critical Months», στο Phylis Auty & Richard Clogg (eds.), *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, London, Macmillan, 1975, 117-146.

Κλόουζ Ντέιβιντ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2003.

Πτυχές της εμφύλιας σύγκρουσης στην κατοχική Αθήνα

Μενέλαος Χαραλαμπίδης*

Τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής περισσότερα από 2.000 άτομα σκοτώθηκαν στην Αθήνα, λόγω της κλιμάκωσης της σύγκρουσης ανάμεσα στο ΕΑΜικό αντιστασιακό κίνημα, την κατοχική κυβέρνηση και τις δυνάμεις κατοχής¹. Σκοπός της παρούσας εισήγησης είναι να αναδείξει τις πολιτικοκοινωνικές διεργασίες που οδήγησαν σε αυτή την κλιμάκωση, καθώς και κάποιες από τις μορφές που έλαβε η εμφύλια σύγκρουση στην κατοχική Αθήνα. Διεργασίες οι οποίες, αν και συντελέστηκαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ενσωμάτωσαν και μετασχημάτισαν πολλά από τα στοιχεία της προπολεμικής πολιτικοκοινωνικής πραγματικότητας.

1. Το πλαίσιο ανάπτυξης της πολιτικής αντιπαράθεσης

Η απαξίωση του προπολεμικού αστικού πολιτικού κόσμου

Η στρατιωτική κατάληψη της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα υπήρξε αφετηρία για έναν κομβικής σημασίας πολιτικό μετασχηματισμό. Η εμπειρία της Κατοχής άλλαξε τη σχέση ενός μεγάλου τμήματος της ελληνικής κοινωνίας με την πολιτική. Σε μια περίοδο ρήξης, όταν τα πάντα βρίσκονταν υπό διαπραγμάτευση, η αδυναμία του προπολεμικού πολιτικού κόσμου να εκφράσει τους κατακτημένους και η εμφάνιση των αντιστασιακών οργανώσεων μετέβαλαν προπολεμικές αντιλήψεις και βεβαιότητες.

Ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η συνθηκολόγηση του ελληνικού στρατού, η αναχώρηση (για πολλούς φυγή) της ελληνικής κυβέρνησης και του

* Υποψήφιος Διδάκτορας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

¹ Ο αριθμός αυτός προκύπτει μετά από συστηματική και επίπονη έρευνα στα διασπαρμένα και λιγοστά σχετικά αρχεία. Η ταυτοποίηση των προσώπων πραγματοποιήθηκε με το συσχετισμό στοιχείων που εντοπίστηκαν στο Αρχείο της Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας Αθηνών, στα πρακτικά του «*Ειδικού Δικαστηρίου*» Αθηνών και των «*Μικτών Ορκωτών Δικαστηρίων*» Αθηνών που βρίσκονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στο Ληξιαρχείο Αθηνών (τα στοιχεία αυτά μου τα παραχώρησε ο Ιάσωνας Χανδρινός), στο Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά στα ΓΑΚ, στο Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη στο Ελληνικό Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο, στο σύνολο του διαθέσιμου παράνομου Τύπου της Κατοχής, στο σύνολο της υπάρχουσας βιβλιογραφίας για την κατοχική Αθήνα και σε προφορικές μαρτυρίες.

βασιλιά στο εξωτερικό και η πλήρης αδράνεια που επέδειξαν οι πολιτικές προσωπικότητες του αστικού χώρου που παρέμειναν στην κατεχόμενη Ελλάδα, υπήρξαν οι κύριοι λόγοι που δημιούργησαν την αίσθηση εγκατάλειψης του λαού από την πολιτική του ηγεσία στην πλέον κρίσιμη φάση του πολέμου. Πολύ σύντομα, η αίσθηση αυτή έγινε πραγματικότητα με τον πλέον τραγικό τρόπο. Ο λιμός του χειμώνα του 1941-1942 στην πρωτεύουσα προκάλεσε το θάνατο χιλιάδων κατοίκων² της και υπήρξε η πρώτη συλλογική τραυματική εμπειρία που ενεργοποίησε διαδικασίες αντίστασης, περισσότερο σε πρακτικό παρά σε ιδεολογικό επίπεδο.

Οι στρατηγικές επιβιώσης, που ανέπτυξαν οι κάτοικοι της πόλης στον αγώνα τους να επιβιώσουν, χαρακτηρίστηκαν από δύο παραμέτρους, οι οποίες διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος. Η πρώτη είχε να κάνει με την ανάδυση της αυτενέργειας. Απέναντι σε μια κεντρική διοίκηση που δεν μπορούσε να ικανοποιήσει τις επισιτιστικές ανάγκες των Αθηναίων, αυτοί ανακάλυψαν ποικίλους τρόπους παράκαμψής της, αναπτύσσοντας παράνομα δίκτυα προμήθειας τροφίμων και άλλων αγαθών πρώτης ανάγκης. Σύντομα, οι μεμονωμένες προσπάθειες άρχισαν να λαμβάνουν συλλογική μορφή, δημιουργώντας τα πρώτα οργανωτικά μορφώματα (προμηθευτικοί συνεταιρισμοί, λαϊκές επιτροπές κατοίκων)³.

Η δεύτερη παράμετρος αφορά το μετασχηματισμό της κινητοποίησης για την επιβίωση σε συλλογικό αντιστασιακό αγώνα. Μέσα σε ένα περιβάλλον πλήρους πολιτικής αλλά και ηθικής απαξίωσης του «παλαιού κόσμου»⁴, η δραστηριοποίηση μελών της οργανωμένης αντίστασης στα δίκτυα, που δημιουργήθηκαν από την αυτενέργεια των κατοίκων, μετέτρεψε τον ατομικό αγώνα για την επίλυση του επισιτιστικού σε κεντρικό πεδίο ανάπτυξης του αντιστασιακού κινήματος στην πόλη.

² Αν και ο ακριβής προσδιορισμός των θανάτων από πείνα για πολλούς και διαφορετικούς λόγους είναι εξαιρετικά δύσκολος, οι τελευταίες έρευνες φαίνεται να συμφωνούν σε έναν αριθμό ανάμεσα στις 40.000 με 50.000 νεκρούς στην Αθήνα. Για το θέμα αυτό βλέπε Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα. Η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», *Αρχειοτάξιο*, 2005, 7: 52-73, Μαρία Καβάλα, «Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Η εμπόλεμη Ελλάδα 1940-1949. Αλβανικό Έπος - Κατοχή και Αντίσταση - Εμφύλιος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, τόμ. 8, 49-62, Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», στο Χρήστος Χατζηωσήφ & Προκόπης Παπασπράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1940-1945 Κατοχή - Αντίσταση*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, τόμ. Γ2, 219-261.

³ Για τις στρατηγικές επιβίωσης καθώς και τους τρόπους σύνδεσής τους με το αντιστασιακό κίνημα βλ., Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941 - φθινόπωρο 1942*, Αθήνα, Πολίτης, 1993.

⁴ Η μεγάλη έκταση που έλαβε η διαφθορά γύρω από τη διαχείριση των κρατικών συσσιτίων, αλλά και η ανάπτυξη δικτύων «μαύρης αγοράς» σε ένα περιβάλλον ανεξέλεγκτης παρανομίας σε συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής και με κρατικούς υπαλλήλους και αξιωματούς, ακύρωσαν κάθε έννοια ηθικής τάξης σε μια κοινωνία που λιμοκτονούσε, βλ. Αλέξανδρος Ζάννας, *Η κατοχή: αναμνήσεις-επιστολές*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1964 και Χριστόφορος Χρηστίδης *Χρόνια Κατοχής 1941-1944: μαρτυρίες ημερολογίου*, Αθήνα, [χ.ε.], 1971.

Έτσι, στο πολιτικό κενό που δημιουργήθηκε -με ένα κομμάτι του να βρίσκεται στο εξωτερικό, ένα άλλο αδρανές στην Ελλάδα και ένα τρίτο να συνεργάζεται ανοικτά με τους κατακτητές- ο προπολεμικός αστικός πολιτικός κόσμος υπέστη μια πρωτόγνωρη ήττα και καταδικάστηκε στις συνειδήσεις μεγάλου τμήματος της ελληνικής κοινωνίας. Η ήττα όμως δεν περιορίστηκε στην αρνητική διάσταση της κατάδικης. Η ανάπτυξη μιας νέας πολιτικής κουλτούρας, όπως αυτή εκφράστηκε από το αντιστασιακό κίνημα, έφερε μεγάλα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας σε επαφή με διαφορετικούς τρόπους οργάνωσης και εκδήλωσης της πολιτικής έκφρασης.

Οι εξελίξεις αυτές, από κοινού με τις σκληρές συνέπειες της στρατιωτικής κατοχής, μετέβαλαν τους προπολεμικούς κοινωνικοπολιτικούς συσχετισμούς. Στους μη προνομιούχους του Μεσοπολέμου, προστέθηκαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής, κοινωνικές ομάδες (δημόσιοι υπάλληλοι, έμποροι, βιοτέχνες) των οποίων η οικονομική κατάσταση επιδεινώθηκε. Αυτή η υπό διαμόρφωση κοινωνική συμμαχία έλαβε πολιτικά χαρακτηριστικά μέσα από τις ζυμώσεις που σημειώθηκαν στη βάση της κοινωνίας, λόγω της εμπλοκής της οργανωμένης αντίστασης στον αγώνα για την επιβίωση. Με κεντρικό πεδίο εκδήλωσης το επισιτιστικό πρόβλημα, τα διοικητικά συμβούλια των εκατοντάδων προμηθευτικών συνεταιρισμών, που ιδρύθηκαν μέσα στην Κατοχή⁵, οι συνοικιακές Λαϊκές Επιτροπές και ποικίλες άλλες συλλογικότητες λειτούργησαν ως υπόστρωμα πάνω στο οποίο βασίστηκε η ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος στην πόλη.

Από τα πολιτικά κόμματα στις αντιστασιακές οργανώσεις

Η απαξίωση του προπολεμικού πολιτικού κόσμου δεν είχε ως μόνη συνέπεια την ανάδυση της αυτενέργειας των Αθηναίων και το σταδιακό μετασχηματισμό της σε αντιστασιακή δράση, αλλά υπήρξε και ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες που συνέβαλαν στην αντικατάσταση των πολιτικών κομμάτων από τις αντιστασιακές οργανώσεις, ως φορέων πολιτικής εκπροσώπησης. Η νέα πραγματικότητα καταγράφεται το Μάιο του 1943 στα πρακτικά συνεδριάσεων της «*Επαναστατικής Επιτροπής*» του «*Εθνικού Δημοκρατικού Ελληνικού Συνδέσμου*» (ΕΔΕΣ) Αθηνών, όπου γίνεται αναφορά στην αποτυχημένη προσπάθεια της εξόριστης κυβέρνησης να ελέγξει το αντιστασιακό κίνημα, αποστέλλοντας στην κατεχόμενη Αθήνα τον Ταγματάρχη Ι. Τσιγάντε, με στόχο τη συνένωση των αντιστασιακών οργανώσεων σε ενιαία διοίκηση:

⁵ Για τη συμβολή των προμηθευτικών συνεταιρισμών στην ανάπτυξη του αθηναϊκού αντιστασιακού κινήματος βλ. Γ. Φ. Κουκουλής, «Η συμβολή του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου στον αγώνα για την επιβίωση (1941-1944)», *Αρχειοτάξιο*, 2001, 3: 94-104.

«Αι Οργανώσεις αντέκρουσαν, σχεδόν εις το σύνολόν των, τις προτάσεις. Διότι διείδαν αφ' ενός που οδηγούσε η τακτική του Καϊρού αλλά και η επιδίωξις των κομμάτων τα οποία πλέον δεν είχαν παρά μόνον τους αρχηγούς τους με ολίγα στελέχη περί αυτούς και τον τίτλον του κόμματος. Ο λαός, η μάζα η οποία αποτελούσε τους οπαδούς των είναι ενταγμένη στις διάφορες οργανώσεις και μάχεται στα πεζοδρόμια και στα βουνά εναντίον των δυνάμεων του Άξονος. Αυτές οι μάζες ήδη έζησαν τον προ πολλού πολιτικό θάνατο των κομμάτων, είδαν την απουσία τους από το ξεκίνημα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνος μέχρι σήμερα, και τα ξέγραψαν. Η πολιτική πείρα του παρελθόντος απέτελεσε οδηγό στις πλατειές μάζες του ελληνικού Λαού να αποκηρύξουν άμεσα και έμμεσα τα παλιά κόμματα και να σπεύσουν να αναζητήσουν νέους ριζοσπαστικούς και επαναστατικούς προσανατολισμούς, τέτοιους που δίδουν σήμερα και ο ΕΔΕΣ και το ΕΑΜ.»⁶

Η μετάβαση από τα πολιτικά κόμματα στις αντιστασιακές οργανώσεις, αντανάκλασε σε πολιτικό επίπεδο τη νέα κοινωνική δυναμική, που απειλούσε με πλήρη ανατροπή το προπολεμικό κοινωνικό και πολιτικό καθεστώς. Για πρώτη φορά, κοινωνικές ομάδες που υπήρξαν οι προπολεμικοί «κομπάρσοι» της πολιτικής πραγματικότητας (νεολαία, εργάτες/τριες, γυναίκες) μεταβλήθηκαν σε πρωταγωνιστές των πολιτικών εξελίξεων, μέσα από τη συμμετοχή τους στο αντιστασιακό κίνημα της πόλης. Η κοινωνική αυτή δυναμική εκφράστηκε πολιτικά κυρίως μέσα από το *«Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο»* (ΕΑΜ), το οποίο αξιοποιώντας την τεχνογνωσία του προπολεμικού Κομμουνιστικού Κόμματος και έχοντας εξαρχής κινηματικό προσανατολισμό, κατάφερε, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες αντιστασιακές οργανώσεις, να λάβει μαζικό χαρακτήρα και να μετατραπεί στον κύριο πολιτικό αντίπαλο τόσο των δυνάμεων κατοχής, όσο και του προπολεμικού πολιτικού κόσμου.

2. Από την πολιτική αντιπαράθεση στην ένοπλη σύγκρουση

Αν θα έπρεπε να αναζητήσουμε ένα σημείο καμπής στη διαδικασία επέκτασης της επιρροής του ΕΑΜ στην Αθήνα και μετατροπής του στον κύριο πολιτικό αντίπαλο των κατοχικών κυβερνήσεων, αυτό θα μπορούσε να εντοπιστεί στον αγώνα του αντιστασιακού κινήματος ενάντια στην πολιτική επιστράτευση, το πρώτο τρίμηνο του 1943. Μετά την υποχώρηση του λιμού, από την άνοιξη του 1942, και όταν πλέον η ζωή στην πρωτεύουσα είχε αποκτήσει μια νέα κανονικότητα υπό τις έκτακτες συνθήκες της στρατιωτικής κατοχής, η εισαγωγή του μέτρου της πολιτι-

⁶ Ελευθέριος Δέπος, «Η διάσπασις αρχίζει εις τον ΕΔΕΣ Αθηνών. Μάιος 1943: Τα πρακτικά της συνεδριάσεως της Επαναστατικής Επιτροπής», *Ιστορικόν Αρχείον Εθνικής Αντιστάσεως*, 1960, τ. 27-28, 49.

κής επιστράτευσης απειλούσε το ενεργό δυναμικό της πόλης με μαζικές αποστολές στο εξωτερικό, προς εργασία στα εργοστάσια του Άξονα.

Η εξέλιξη αυτή συνεπαγόταν την επέκταση των κινδύνων που απέρρεαν από τη στρατιωτική κατοχή σε ευρύτατα στρώματα του πληθυσμού⁷. Ο κίνδυνος αυτός προκάλεσε τη συσπείρωση των Αθηναίων γύρω από το αντιστασιακό κίνημα, η οποία εκδηλώθηκε με τη μαζική συμμετοχή τους στις μεγάλες κινητοποιήσεις που πραγματοποίησαν οι αντιστασιακές οργανώσεις ενάντια στην κυβερνητική πολιτική. Οι κινητοποιήσεις αυτές, λόγω της μαζικότητας και της μαχητικότητάς τους, υπήρξαν σημείο καμπής τόσο για την οργανωτική ωρίμανση και αριθμητική ανάπτυξη του ΕΑΜ, όσο και για τη μεταβολή των πολιτικών συσχετισμών στην πρωτεύουσα. Η απόσυρση του μέτρου αποτέλεσε την πρώτη μεγάλη πολιτική νίκη του οργανωμένου αντιστασιακού κινήματος, νίκη που καρπώθηκε κυρίως το ΕΑΜ, αυξάνοντας κατακόρυφα τις δυνάμεις του και την πολιτική του επιρροή στην Αθήνα.

Ένα μήνα μετά, τον Απρίλιο του 1943, ο πρωθυπουργός Κων/νος Λογοθετόπουλος αντικαταστάθηκε από τον Ιωάννη Ράλλη. Ο Ράλλης έθεσε ως βασικό όρο για την ανάληψη της πρωθυπουργίας τη δημιουργία ελληνικών ενόπλων σωμάτων, που θα εξοπλιζονταν από τις αρχές κατοχής με στόχο την καταστολή του ΕΑΜικού κινήματος. Σε μεταγενέστερο διάγγελμά του, τον Ιανουάριο του 1944, ο πρωθυπουργός δικαιολόγησε τη δημιουργία των «*Ταγμάτων Ασφαλείας*» ως απαραίτητου μέτρου για τη διαφύλαξη της τάξης απέναντι στους «*κακούργους*», που απειλούσαν την ελληνική κοινωνία. Όμως, η ρητή αναφορά του στην ανάγκη προάσπισης του κοινωνικού καθεστώτος απέδιδε πολιτικό και ταξικό χαρακτήρα στη συγκρότηση των «*Ταγμάτων Ασφαλείας*»:

«Η κυβέρνηση θα ήτο αναξία του ονόματός της και κατωτέρα των περιστάσεων, αν άφηνε τους εν τη χώρα δρώντας τρομερούς κακούργους να συνεχίσουν το μισερόν έργων των. Δια τούτο εθεώρησεν ως υπέρτατον αυτής καθήκον την οργάνωσιν ενόπλου δυνάμεως... Την δύναμιν ταύτην συνεκροτήσαμεν με την ευγενή και πρόθυμον συνδρομήν των Γερμανικών Αρχών... Με την αυτήν συμπάθειαν πρέπει να περιβάλη ο ελληνικός λαός και όλους εκείνους τους γενναίους οι οποίοι βαθέως συναισθανόμενοι τον κίνδυνον του κοινωνικού μας

⁷ Κάτι παρόμοιο, ως προς την επέκταση των συνεπειών της στρατιωτικής κατοχής, μπορεί να θεωρηθεί ο λιμός του χειμώνα 1941-42. Όμως, το ένα έτος που μεσολάβησε ήταν καθοριστικό. Το χειμώνα του 1941 το αντιστασιακό κίνημα βρισκόταν στα πρώτα στάδια ανάπτυξής του και αδυνατούσε να αναλάβει οργανωτικές και πολιτικές πρωτοβουλίες, όπως έπραξε ένα και πλέον χρόνο αργότερα. Επίσης, την περίοδο του λιμού, η χιτλερική Γερμανία φάνταζε, και ήταν, αήττητη, κάτι που δεν ίσχυε το πρώτο τρίμηνο του 1943, μετά τη συνθηκολόγηση του Στρατηγού Πάουλους στις 2-2-1943 στο Στάλινγκραντ και την ανάκλιση του Στρατηγού Ρόμελ στις 7-3-1943 από το μέτωπο της Βορείου Αφρικής.

καθεστώτος και συνεπώς τον εθνικόν κίνδυνον εξήτησαν οι ίδιοι παρά των Γερμανικών στρατιωτικών Αρχών να ενισχυθώσι δι' όπλων»⁸.

Η συγκρότηση των αντι-ΕΑΜικών δυνάμεων της κυβέρνησης Ράλλη

Απέναντι στον πολιτικό λόγο του ΕΑΜ, που έβρισκε όλο και μεγαλύτερη απήχηση στη δοκιμαζόμενη αθηναϊκή κοινωνία, η κυβέρνηση Ράλλη προσπάθησε να συσπειρώσει τον αστικό κόσμο, ενεργοποιώντας τα αντικομμουνιστικά του αντανακλαστικά. Αντλώντας από την προπολεμική φιλολογία περί κομμουνιστικού κινδύνου, η κυβέρνηση αποσκοπούσε στο να αποσυνδέσει την αντιπαράθεση από τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής κατοχής και να την αποδώσει στη βία που ασκούσαν οι ΕΑΜικές οργανώσεις⁹. Σε αυτή τη λογική επιχειρήθηκε η πλήρης ανατροπή της κατοχικής πραγματικότητας: οι Γερμανοί από κατακτητές, παρουσιάζονταν ως αρωγοί του ελληνικού Έθνους, μέσω της υποστήριξης που παρείχαν στον εθνικό αγώνα της κυβέρνησης.

Η σύμπραξη βενιζελικών και αντιβενιζελικών πολιτικών και στρατιωτικών προσωπικοτήτων στον αγώνα κατά του ΕΑΜ καταδείκνυε την προσπάθεια υπέρβασης των μεσοπολεμικών αντιπαράθεσεων στο εσωτερικό του αστικού πολιτικού χώρου, γεγονός που πιστοποιούσε την ταξική διάσταση της σύγκρουσης στην κατοχική Αθήνα. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί π.χ. η συνεργασία του Ιωάννη Ράλλη, παραδοσιακού πολιτικού του Λαϊκού Κόμματος, με τους πρωτοστατούντες στην ίδρυση των *«Ταγμάτων Ασφαλείας»*, το βενιζελικό Στυλιανό Γονατά και τον αντιβασιλικό Θεόδωρο Πάγκαλο. Εκτός από την αντικομμουνιστική ρητορεία, και η σύνθεση των *«Ευζωνικών Ταγμάτων Ασφαλείας»* αντλούσε από την μεσοπολεμική εμπειρία, καθώς σύμφωνα με τον Διευθυντή της Υπηρεσίας Επισημοποίησης Παιδικών Συσσιτίων του Διεθνή Ερυθρού Σταυρού και πρώην αστυνομικό Αριστοτέλη Κουτσουμάρη,

«όλοι οι αξιωματικοί που υπηρετούν στα Τάγματα Ασφαλείας είναι από τους παλαιούς αξιωματικούς των Δημοκρατικών Ταγμάτων, τα οποία τόσον είχαν κατατυραννίσει τον τόπο κατά την αλησμόνητη εκείνη περίοδο της δικτατο-

⁸ Εφημερίδα *Πρωία*, φύλλο 15.1.1944

⁹ Όπως προκύπτει από τα πρακτικά του «Ειδικού Δικαστηρίου» Αθηνών κατά τις μεταπολεμικές δίκες μελών της *«Ειδικής Ασφάλειας»* και των *«Ταγμάτων Ασφαλείας»*, αφετηρία για την έναρξη των ένοπλων συμπλοκών των *«Σωμάτων Ασφαλείας»* με τον ΕΛΑΣ και την ΟΠΛΑ υπήρξε η δολοφονία του Ταγματάρχη Χωροφυλακής Δημητρίου Αλεξόπουλου στις 27-9-1943 στη Ν. Ιωνία, ως υπεύθυνου για τη δολοφονία τριών εργατών κατά τη διάρκεια διαδήλωσης για την απελευθέρωση συλληφθέντων απεργών στη Ν. Ιωνία λίγες εβδομάδες νωρίτερα. Μέχρι το ανωτέρω διάγγελμα του Ιωάννη Ράλλη στις αρχές Ιανουαρίου 1944, σκοτώθηκαν σε συμπλοκές ή δολοφονήθηκαν μετά από επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην Αθήνα τουλάχιστον 22 άνδρες των *«Σωμάτων Ασφαλείας»*. Βλ. σχετικά Αρχείο Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας Αθηνών, Αρχείο Ειδικού Δικαστηρίου Αθηνών και Αρχείο Μικτών Ορκωτών Δικαστηρίων Αθηνών στα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Βλ. επίσης εφημερίδες *Πρωία* και *Ριζοσπάστis*.

ρίας του Στρατηγού Παγκάλου. Ο περίφημος Δερτυλής, ο Πλιτζανόπουλος, ήσαν από τα πρωτοπαλλήκαρα της εποχής εκείνης»¹⁰.

Τον Απρίλιο του 1943 δημιουργήθηκε ο πρώτος λόχος Ευζώνων που εντάχθηκε στην Τιμητική Φρουρά του Αγνωστού Στρατιώτη. Από κοινού με δύο ακόμη λόχους, που συγκροτήθηκαν στα μέσα Μαΐου, αποτέλεσαν το πρώτο ελληνικό «Ευζωνικό Τάγμα Ασφαλείας Αθηνών». Τη διοίκησή του ανέλαβε αρχικά ο Βασίλειος Ντερτυλής και λίγο αργότερα ο Αντισυνταγματάρχης Πεζικού Ιωάννης Πλυτζανόπουλος, με υποδιοικητή τον Ταγματάρχη Πεζικού Παναγιώτη Κυριακού¹¹.

Τα νεοσυσταθέντα «Τάγματα Ασφαλείας» πλαισιώθηκαν από τμήματα των «Σωμάτων Ασφαλείας» που είχαν εμπειρία στη δίωξη των προπολεμικών κομμουνιστών, όπως η «Διεύθυνσις Ειδικής Ασφάλειας» που ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 1929 από την κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου¹² και το «Μηχανοκίνητο Τμήμα της Αστυνομίας Πόλεων», που ιδρύθηκε το Μάιο του 1939 από το δικτάτορα Ιωάννη Μεταξά¹³. Τα Σώματα αυτά αποτέλεσαν τη δύναμη πυρός του αντι-ΕΑΜικού αγώνα στην Αθήνα. Γύρω τους -και ιδιαίτερα γύρω από την Ειδική Ασφάλεια- συσπειρώθηκαν μέλη διάφορων αντικομμουνιστικών οργανώσεων («προδοτικός» ΕΔΕΣ Αθηνών, οργάνωση «Χ»¹⁴), ενώ πολλά από αυτά έφεραν πα-

¹⁰ Έκθεση Α. Κουτσουμάρη, Αύγουστος 1944, φακ. 47, Αρχείο Α. Κουτσουμάρη, ΕΛΙΑ. Τα «Δημοκρατικά Τάγματα» υπήρξαν μετεξέλιξη ενός Συντάγματος εθελοντών που συγκροτήθηκε από την επαναστατική κυβέρνηση του Νικολάου Πλαστήρα αμέσως μετά τη μικρασιατική καταστροφή. Πρωταγωνίστησαν στην ταραχώδη περίοδο 1923-1926, των συνεχών στρατιωτικών κινημάτων. Χρησιμοποιήθηκαν από τον Θεόδωρο Πάγκαλο για την επιβολή της δικτατορίας, καθώς και από τον Γ. Κονδύλη για την ανατροπή του Πάγκαλου. Επικεφαλής των δύο «Δημοκρατικών Ταγμάτων» που έδρευαν στην Αθήνα το 1926 ήταν ο αντισυνταγματάρχης Βασίλειος Ντερτυλής, που την περίοδο της Κατοχής υπήρξε ο πρώτος διοικητής των «Ευζωνικών Ταγμάτων Ασφαλείας» στην Αθήνα, και ο αντισυνταγματάρχης Ναπολέον Ζέρβας, ο οποίος στην Κατοχή υπήρξε ο αρχηγός της αντιστασιακής οργάνωσης ΕΔΕΣ. Για τη δράση των «Δημοκρατικών Ταγμάτων» βλέπε, Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, Αθήνα, Κούριερ, 2000, 137 και εφημερίδα *Ριζοσπάστης* 26.2.1928.

¹¹ Έκθεση Παναγιώτη Κυριακού «Περί της Ιστορίας του Συν/τος Ευζώνων Ασφαλείας Αθηνών», με ημερομηνία 18-4-1957, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού.

¹² Η «Διεύθυνσις Ειδικής Ασφάλειας του Κράτους», υπαγόταν στη Χωροφυλακή και λειτουργούσε αποκλειστικά ως υπηρεσία συλλογής και επεξεργασίας πληροφοριών, με στόχο την προστασία του κοινωνικού καθεστώτος, την παρακολούθηση της δράσης των αλλοδαπών στη χώρα και την ασφάλεια υψηλών πολιτικών προσώπων (βλ. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, τεύχος Α, 21.2.1929). Αποτελώντας ένα από τα βασικά όργανα εφαρμογής του «ιδιωνύμου», η «Διεύθυνσις Ειδικής Ασφάλειας του Κράτους» ανέπτυξε μια ιδιαίτερη τεχνολογία στη δίωξη των προπολεμικών παράνομων οργανώσεων του κομμουνιστικού κόμματος, γεγονός που την κατέστησε αιχμή του δόρατος στην καταστολή του ΕΑΜικού κινήματος. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής επικεφαλής της τοποθετήθηκε ο απόστρατος αξιωματικός της Χωροφυλακής Αλέξανδρος Λάμπου.

¹³ Την περίοδο της Κατοχής, το «Μηχανοκίνητο Τμήμα της Αστυνομίας Πόλεων» λειτουργούσε ως ένοπλη μονάδα άμεσης επέμβασης σε κάθε αναταραχή που προκαλούνταν στο κέντρο και στις συνοικίες της πόλης, ενώ παράλληλα διενεργούσε κοινές επιχειρήσεις με τα υπόλοιπα «Σώματα Ασφαλείας» κατά τη διάρκεια των «μπλόκων». Επικεφαλής του Μηχανοκίνητου ήταν ο αστυνομός Νικόλαος Μπουραντάς. Βλ. σχετικά Αλέξανδρος Αυδής, *Οι Μπουραντάδες*, Αθήνα, Νέα Θέσις, 2006.

¹⁴ Χαρακτηριστική είναι η κατάθεση του υπαστυνόμου Ν. Μπιτούνη, σε μεταπολεμική δίκη μελών της «Ειδικής Ασφάλειας»: «υπηρετούσα εις το μηχανοκίνητο Τμήμα (...) Εγώ είχα οργανώσει την Χ του Θεοσίου, ο δε

ράλληλες ταυτότητες, συμμετέχοντας ταυτόχρονα είτε στις γερμανικές υπηρεσίες ασφαλείας (GFP της Βέρμαχτ και SD των Ες-Ες), είτε σε οργανώσεις αντικατασκοπείας των Γερμανών (ομάδες «3.000» και «Μπουντ»)¹⁵.

Η σχέση της σύγκρουσης ανάμεσα στο ΕΑΜ και την κυβέρνηση Ράλλη με την προπολεμική πολιτική πραγματικότητα εντοπίζονταν και σε μια ακόμη διάσταση. Όταν, ένα χρόνο μετά την απελευθέρωση, αξιωματικοί των «Σωμάτων Ασφαλείας» βρέθηκαν κατηγορούμενοι στο «Ειδικό Δικαστήριο Αθηνών» για τη δράση τους κατά την περίοδο της Κατοχής, η γραμμή υπεράσπισής τους επικεντρώθηκε στην επίκληση της προπολεμικής αντικομμουνιστικής νομοθεσίας. Πίσω από την εφαρμογή του νόμου «Περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», ο οποίος τέθηκε σε ισχύ από την κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου το καλοκαίρι του 1929, οι δυνάμεις ασφαλείας των κατοχικών κυβερνήσεων, προσπάθησαν να δικαιολογήσουν τις δολοφονίες εκατοντάδων μελών του ΕΑΜ και άλλων αντιστασιακών οργανώσεων, καθώς και τη συνεργασία τους με τον κατακτητή¹⁶.

Για τα κατοχικά «Σώματα Ασφαλείας», η αντιμετώπιση του ΕΑΜικού αντιστασιακού κινήματος στο πλαίσιο υπηρεσιακών αρμοδιοτήτων, αποτελούσε το άλλοθι για τον αποχαρακτηρισμό μιας κατεξοχόν πολιτικής δράσης. Στο πλαίσιο αυτής της υπηρεσιακής λογικής, ο επικεφαλής της «Ειδικής Ασφάλειας», Υποστράτηγος Χωροφυλακής Αλέξανδρος Λάμπου θα υπερασπιστεί τη δράση της υπηρεσίας του, αναφερόμενος στη διαχρονική αποστολή της: «η Ασφάλεια κατέδωκε πάντα όσους ενήργει εναντίον της τιμής και της ζωής της Πατρίδος μας»¹⁷.

Η εφαρμογή του προπολεμικού «ιδιώνύμου» από τα «Σώματα Ασφαλείας», ακόμη και κάτω από συνθήκες ξένης στρατιωτικής κατοχής, πιστοποιούσε τον ταξικό χαρακτήρα της αντι-ΕΑΜικής πολιτικής της κυβέρνησης Ράλλη. Αν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η δίωξη των κομμουνιστών ήταν συνυφασμένη με την προάσπιση του αστικού καθεστώτος, κατά τη διάρκεια της Κατοχής η επιδίωξη αυτή τοποθετούσε τα «Σώματα Ασφαλείας» στο στρατόπεδο των κατακτητών.

Παπαγρηγοράκης [ανθυπομπίραρχος Χωροφυλακής της Ειδικής Ασφάλειας] παρέδωσε όπλα εις τον Υπολοχαγόν Μ. Ασημακόπουλον και Μιχαλόπουλον καθώς και αυτόματα, τα οποία είδα που συνώδευεν με αυτοκίνητο με την ομάδαν του μέχρις της αποθήκης [οπλισμού της οργάνωσης Χ] επί της οδού Ηρακλειδών 16». Ειδικό Δικαστήριο Αθηνών, Πρακτικά Ιανουάριος-Φεβρουάριος και Μάρτιος 1947, ΓΑΚ.

¹⁵ Ειδικό Δικαστήριο Αθηνών, Πρακτικά 1945-1947, ΓΑΚ.

¹⁶ Σύμφωνα με την κατάθεση του υπασπιστή του Διευθυντή της «Ειδικής Ασφάλειας», Ταγματάρχης Χωροφυλακής Γεωργίου Γενεράλη, τα όργανα της υπηρεσίας «κατεδίωκον τους κομμουνιστάς διότι υπήρχε το ιδιώνυμον (...) Οι ομάδες Παρθενίου και Παναγιωτοπούλου συνεσπίθησαν δια την ενίσχυσιν της Ειδικής Ασφαλείας προς εφαρμογίν του ιδιώνύμου», Ειδικό Δικαστήριο Αθηνών, Πρακτικά Οκτώβριος 1945, ΓΑΚ.

¹⁷ Ειδικό Δικαστήριο Αθηνών, Πρακτικά Οκτώβριος 1945, ΓΑΚ.

Ο ταξικός χαρακτήρας της ένοπλης σύγκρουσης

Η βίαιη καταστολή που εφάρμοσαν τα «Σώματα Ασφαλείας», μετέβαλλε τα έως τότε δεδομένα οργάνωσης κι ανάπτυξης του ΕΑΜικού αντιστασιακού κινήματος στην Αθήνα. Η μεγάλη διαδήλωση στις 22 Ιουλίου 1943 ενάντια στην επέκταση της ζώνης κατοχής του βουλγαρικού στρατού στην Μακεδονία άφησε τουλάχιστον 59 νεκρούς και τραυματίες διαδηλωτές στους κεντρικούς δρόμους της πόλης¹⁸. Λίγους μήνες μετά, πραγματοποιήθηκε η πρώτη σημαντική επιχείρηση των «Ταγμάτων Ασφαλείας» στην Αθήνα. Στις 27 Νοεμβρίου 1943, στο «μπλόκο των νοσοκομείων», οι δυνάμεις ασφαλείας συνέλαβαν και φυλάκισαν περισσότερους από 1.500 ανάπηρους του αλβανικού μετώπου¹⁹, οι οποίοι μέχρι την απελευθέρωση αποτέλεσαν δεξαμενή άντλησης ατόμων προς εκτέλεση σε αντίποινα για την ΕΑΜική δράση.

Το υψηλό κόστος, που πλήρωνε πλέον το ΕΑΜ σε ανθρώπινες ζωές, οδήγησε στο μετασχηματισμό της δράσης του στην πρωτεύουσα. Από τους ευάλωτους μαζικούς χώρους (εκπαιδευτικά ιδρύματα, εργοστάσια, δημόσιες υπηρεσίες) η αντιστασιακή δράση μεταφέρθηκε στις συνοικίες, όπου το ΕΑΜ είχε ήδη ισχυρή παρουσία²⁰. Ουσιαστικά, με την αναδιάρθρωση αυτή το ΕΑΜ αναζήτησε στις συνοικίες ένα ευνοϊκότερο περιβάλλον για την ανάπτυξη των πολυάριθμων πλέον ομάδων του.

Η δράση των «Σωμάτων Ασφαλείας» ακολούθησε αυτή την εξέλιξη στρεφόμενη κατά των ΕΑΜικών συνοικιών. Όμως, η άσκηση ένοπλης βίας κατά των συνοικιών διέφερε, ως προς τα αποτελέσματα που παρήγαγε, από την αντίστοιχη στους μαζικούς χώρους. Κι αυτό διότι, εάν στους μαζικούς χώρους η ένοπλη καταστολή στρεφόταν κυρίως κατά των μελών των ΕΑΜικών οργανώσεων, στις συνοικίες έπληττε αδιακρίτως το σύνολο των κατοίκων τους.

Ο αριθμός και η δύναμη πυρός των «Ταγμάτων Ασφαλείας», τους επέτρεψε να επιχειρήσουν σε γειτονίες που μέχρι τις αρχές του 1944 ήταν απροσπέλαστες για το αντι-ΕΑΜικό στρατόπεδο. Από τον Απρίλιο του 1944 ξεκίνησαν οι σχεδόν καθημερινές ένοπλες συμπλοκές και μάχες στην Αθήνα²¹. Πέρα από τις εφόδους

¹⁸ «Κατάσταση ονομαστική των φονευθέντων και τραυματισθέντων κατά την απεργίαν της 22 Ιουλίου 1943», Μικρές Συλλογές Γενικών Αρχείων του Κράτους, Κ163, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά.

¹⁹ Έκθεση Αριστοτέλη Κουτσομάρη για την κατάσταση των πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές της Αθήνας, Αρχείο Α. Κουτσομάρη, φακ. 52, ΕΛΙΑ.

²⁰ Για την ανασυγκρότηση του ΕΛΑΣ της Αθήνας, Σπύρος Κωτσάκης, *Εισφορά στο χρονικό της Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1986, 154.

²¹ Ως πρώτη μάχη του ΕΛΑΣ της Αθήνας με τα «Σώματα Ασφαλείας», έχει καταγραφεί η σύγκρουση της 5ης Απριλίου 1944 στα Ιλίσια, η οποία επεκτάθηκε σε Καισαριανή και Βύρωνα όταν, μετά τον απαχρονισμό 5 μελών του ΕΑΜ Νοσοκομείου Συγγρού σε αντίποινα για τη δολοφονία ενός αξιωματικού των «Ταγμάτων Ασφαλείας», ομάδες του ΕΛΑΣ επιχειρήσαν να πάρουν τα πτώματα που «εκτίθονταν» προς παραδειγματισμό

των «*Ταγμάτων Ασφαλείας*» και της «*Ειδικής Ασφάλειας*», το στοιχείο που άλλαξε άρδην τη χωροταξία της ένοπλης σύγκρουσης στην πόλη υπήρξε η διενέργεια των «*μπλόκων*» το καλοκαίρι του 1944. Τα «*μπλόκα*» προκάλεσαν τη διάχυση του τρόμου σε Αθήνα και Πειραιά, καθώς δε στρέφονταν αποκλειστικά κατά των μελών του ΕΑΜ, αλλά απειλούσαν το σύνολο των κατοίκων. Η διάχυση της βίας σε όλο και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού μεγάλωσε το χάσμα ανάμεσα στους Έλληνες που δοκιμάζονταν από την στρατιωτική κατοχή και αυτούς που συνεργάζονταν με τους κατακτητές, οδηγώντας σε περαιτέρω κλιμάκωση της βίας.

Τα «*μπλόκα*» εξυπηρετούσαν τις επιδιώξεις της κυβέρνησης Ράλλη, η οποία απέβλεπε στη μεγαλύτερη δυνατή εξασθένιση του ΕΑΜικού κινήματος, όσο η γερμανική παρουσία της προσέφερε την απαιτούμενη κάλυψη. Παράλληλα, η τακτική αυτή αποτελούσε και ένα σαφές μήνυμα προς την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση. Σε πολιτικό επίπεδο, η κυβέρνηση Ράλλη είχε επωμιστεί την αναχαίτιση του ΕΑΜ που συνιστούσε απειλή για το σύνολο του αστικού κόσμου. Σε επιχειρησιακό επίπεδο, τα «*Τάγματα Ασφαλείας*» αποτελούσαν τις μοναδικές ένοπλες δυνάμεις που μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τον ΕΛΑΣ στην πρωτεύουσα, αμέσως μετά την αποχώρηση των Γερμανών και πριν την άφιξη της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης. Ταυτόχρονα, τα «*μπλόκα*» εξυπηρετούσαν και τις γερμανικές αρχές κατοχής. Το καλοκαίρι του 1944, η πιθανολογούμενη συμμαχική απόβαση στην Ελλάδα, μεγιστοποιούσε τα προβλήματα που δημιουργούσαν οι εστίες αντίστασης στον ελλαδικό χώρο, ενώ η ανάγκη σε εργατικό δυναμικό για τα πολεμικά εργοστάσια του Ράιχ γινόταν όλο και πιο επιτακτική. Παράλληλα, η υποδαύλιση των εμφύλιων συγκρούσεων θα εξασφάλιζε στο γερμανικό στρατό καλύτερες συνθήκες απαγκίστρωσης κατά την αναμενόμενη αποχώρησή του. Στην προσπάθειά τους να ικανοποιήσουν τις ανάγκες αυτές, οι γερμανικές αρχές κατοχής κατέφυγαν στη λύση των μαζικών συλλήψεων με τη διενέργεια «*μπλόκων*»:

«Ο Στρατιωτικός Διοικητής Ελλάδας με παρακάλεσε σήμερα να σας αναφέρω ότι σκοπεύει, σαν μέτρο ασφαλείας εναντίον εσωτερικών ταραχών στην Αθήνα, σε περίπτωση [συμμαχικής] εισβολής, να διατάξει από τώρα την προληπτική σύλληψη από κομμουνιστικές αθηναϊκές συνοικίες όλων των ανδρών ηλικίας μεταξύ 16 και 50 χρόνων, εφόσον δεν εργάζονται για τη γερμανική Βέρμαχτ ή άλλα γερμανικά συμφέροντα, και να τους στείλει αμέσως για δουλειά στη Γερμανία»²².

σε πλατεία των Ιλισίων, φυλασσόμενα από δυνάμεις των «*Ταγμάτων Ασφαλείας*». Βλ. σχετικά Ορέστης Μακρής, *Ο ΕΛΑΣ της Αθήνας*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1985, 53.

²² Τηλεγράφημα της υπηρεσίας του Ειδικού Πληρεξουσίου του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών στην Αθήνα με ημερομηνία 5 Ιουλίου 1944, όπως παρατίθεται στο Μάρτιν Ζέκεντορφ, *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1991, 235.

Η γεωγραφία των μπλόκων στις «κομμουνιστικές αθηναϊκές συνοικίες» δίνει την ουσία της πολιτικής που ακολούθησαν οι δύο συνεργαζόμενες πλευρές. Όλα τα «μπλόκα» πραγματοποιήθηκαν σε προσφυγικές συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά το τελευταίο εξάμηνο της Κατοχής, με αποκορύφωμα το καλοκαίρι του 1944: στην Καλογρέζα, στις 15 Μαρτίου 1944 με 160 συλληφθέντες και 23 επί τόπου εκτελεσθέντες · στη Γούβα, στις 18 Ιουνίου και 4 Ιουλίου με 1.200 συλληφθέντες συνολικά · στο Βύρωνα, την 1^η και 7^η Αυγούστου με 1.200 συλληφθέντες συνολικά και 12 επιτόπου εκτελεσθέντες · στο Κατσιπόδι (σημερινή Δάφνη), το Φάρο Ν. Σμύρνης και το Δουργούτι (σημερινό Ν. Κόσμο), στις 9 Αυγούστου με 5.000 συλληφθέντες και 190 περίπου επιτόπου εκτελεσθέντες · στην Κοκκινιά, στις 17 Αυγούστου με 3.000 συλληφθέντες και 137 επιτόπου εκτελεσθέντες · στην Καλλιθέα, στις 24, 25 και 28 Αυγούστου με 93 συνολικά εκτελεσθέντες · και στα Παλαιά Σφαγεία δύο ημέρες μετά με 22 εκτελεσθέντες. Από τα ανωτέρω προκύπτει μια σαφής εικόνα της γεωγραφίας των «μπλόκων» στην Αθήνα και τον Πειραιά²³.

Πέρα από το αριθμητικό αποτέλεσμα των επιχειρήσεων κατά των προσφυγικών συνοικιών, ιδιαίτερη σημασία έχει η πολιτική επιλογή που οδήγησε σε αυτές. Πολιτική επιλογή η οποία αντανάκλασε τη σύγκρουση ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα που διεκδικούσαν, μέσω του ΕΑΜ, κεντρική θέση στη διαμόρφωση του μεταπολεμικού πολιτικού σκηνικού και τις δυνάμεις που προασπίζονταν το αστικό πολιτικό καθεστώς. Η ταξική γεωγραφία των «μπλόκων» είναι εμφανής. Στις συνοικίες αυτές κατοικούσαν εργατικά στρώματα, τα οποία ριζοσπαστικοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής, βιώνοντας την εμπειρία του λιμού και εμπνεόμενα από το ΕΑΜικό αντιστασιακό κίνημα. Η μεγάλη υποστήριξη που απολάμβανε το ΕΑΜ σε αυτές τις συνοικίες πιστοποιούσε την απομάκρυνση σημαντικών τμημάτων του προσφυγικού κόσμου από τη βενιζελική παράταξη και κατ' επέκταση από τον αστικό πολιτικό χώρο. Αυτή η μετατόπιση του προσφυγικού πληθυσμού της πρωτεύουσας προς τα αριστερά τον μετέτρεψε σε στόχο της αντι-ΕΑΜικής ένοπλης βίας των «Σωμάτων Ασφαλείας» και των δυνάμεων κατοχής. Η άσκηση ένοπλης τρομοκρατίας, η φυσική εξόντωση με τις μαζικές εκτελέσεις και η ιδιότυπη εξορία του ενεργού ανδρικού πληθυσμού στα εργοστάσια της ναζιστικής Γερμανίας είχαν ως στόχο την κάμψη του ΕΑΜικού κινήματος και, συνεπώς, την αποδυνάμωση του βασικού εχθρού που είχε να αντιμετωπίσει ο αστικός πολιτικός κόσμος στη μεταπολεμική Αθήνα.

²³ Οι αριθμοί συλληφθέντων και εκτελεσθέντων προέρχονται από τα δελτία συμβάντων των κατά τόπους αστυνομικών τμημάτων, Αρχείο Αριστείδη Κουτσουμάρη, ΕΛΙΑ, καθώς και από το Αρχείο της Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας Αθηνών.

Κοινότητες σε κίνδυνο: οι πολιτισμικές πτυχές μιας ταξικής σύγκρουσης

Η ταύτιση των προσφύγων με το ΕΑΜ δεν ήταν τυχαία. Σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, οι κάτοικοι των προσφυγικών συνοικιών διεκδικούσαν συλλογικά, και σε πολλές περιπτώσεις δυναμικά, τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους, συγκρουόμενοι με την εκάστοτε κεντρική εξουσία²⁴. Οι αγώνες τους δημιούργησαν ένα υπόστρωμα ανυπακοής, η συλλογική εκδήλωση του οποίου ενίσχυε την κοινωνική συνοχή των προσφυγικών κοινοτήτων. Παρά το γεγονός ότι η κοινωνική περιθωριοποίηση των προσφύγων είχε πολιτικά και οικονομικά αίτια, ερμηνευόταν από τους ίδιους στο πολιτισμικό πλαίσιο που οριζόταν από τη διαμάχη τους με τους «παλαιοελλαδίτες», ως αποτέλεσμα δηλαδή του γεγονότος ότι η κεντρική διοίκηση και η οικονομική ζωή της πόλης βρίσκονταν στα χέρια των τελευταίων.

Η πολιτισμική ερμηνεία των κοινωνικών εντάσεων, η οποία καλλιεργούνταν σε μεγάλο βαθμό από τα πολιτικά πελατειακά δίκτυα την περίοδο του Μεσοπολέμου με στόχο τον αποσυσχετισμό τους από τις πολιτικές – ταξικές παραμέτρους τους, ατόνησε κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Αυτό οφειλόταν, τουλάχιστον σε ότι αφορά στη νεολαία των προσφυγικών συνοικιών που εντάχθηκε μαζικά στο ΕΑΜ, στην προβολή του πολιτικού έναντι οποιουδήποτε άλλου ερμηνευτικού μοντέλου της κοινωνικής πραγματικότητας από την πλευρά του ΕΑΜικού λόγου. Όμως, για ένα σημαντικό κομμάτι των μεγαλύτερων σε ηλικία κατοίκων, η ένοπλη βία των *«Σωμάτων Ασφαλείας»* έγινε αντιληπτή κυρίως στην πολιτισμική της διάσταση ως μια εξωτερική απειλή που έθετε σε κίνδυνο τη συνοχή της τοπικής κοινότητας. Για αυτούς τους ανθρώπους, η συσπείρωση γύρω από το ΕΑΜ υπήρξε αποτέλεσμα κυρίως της σύμπραξης με το μοναδικό οργανωμένο φορέα που μπορούσε να αντισταθεί στις διαλυτικές συνέπειες της βίας των *«Σωμάτων Ασφαλείας»*.

Αυτή η πολιτισμική διάσταση της σύγκρουσης ατόνησε μετά τη δεκαετία του 1940. Η Κατοχή, ο Εμφύλιος και οι μετεμφυλιακές διώξεις των αριστερών εδραίωσαν ως μοναδικό ερμηνευτικό πλαίσιο για τη δεκαετία του 1940 αυτό που καθορίζονταν από την πολιτική σύγκρουση Δεξιάς και Αριστεράς, παραμερίζοντας κάθε άλλο. Παρ' όλα αυτά, στο περιθώριο του μνημονικού πεδίου εμφανίζονται αφηγήσεις σαν και αυτή του Καισαριανιώτη Σαράντη Μολυνδρή. Σύμφωνα με τον Μολυνδρή, η αυθαίρετη δράση των *«Ταγμάτων Ασφαλείας»* κατά της Καισαρια-

²⁴ Χαρακτηριστικά είναι τα όσα συνέβησαν τον Ιούλιο του 1925 σε Βύρωνα και Καισαριανή, όταν κάτοικοι τους, που ζούσαν σε σκηνές και παράγκες, κατέλαβαν τα οικήματα που προορίζονταν για τους πρόσφυγες οι οποίοι διέμεναν προσωρινά σε επιταγμένα σπίτια Αθηναίων. Μετά από άκαρπες διαπραγματεύσεις, η επέμβαση ενός ουλαμού του Συντάγματος Κυνηγών οδήγησε σε γενικευμένα επεισόδια, τα οποία είχαν ως αποτέλεσμα συλλήψεις και σοβαρούς τραυματισμούς των γυναικών που πρωτοστάτησαν. Εφημερίδα *Καθημερινή*, 14.7.1925.

νής, η οποία εκδηλώθηκε για πρώτη φορά όταν ένας 17χρονος Καισαριανιώτης κατατάχθηκε στα Τάγματα και σε ένα διαπληκτισμό με το συνομήλικό και γείτονά του Α. Σπανό τον πυροβόλησε και τον σκότωσε, δημιούργησε την ανάγκη οργάνωσης ενόπλων ομάδων αυτοάμυνας για την προάσπιση της συνοικίας:

«Από κείνη τη στιγμή [της δολοφονίας] άρχισε ο ένοπλος αγώνας. Εκείνο το βράδυ βγήκε το πρώτο χωνί στη Καισαριανή, τπλεβόας και βγήκε Αναξαγόρα και Βρουύλων και μιλούσε ένας ονόματι Βυζανιάρης. Γιατί τώρα οι τσολιάδες είχαν βάλει στόχο τη Καισαριανή; Έχω την εντύπωση ότι το μικρασιατικό στοιχείο, η φλέβα αυτή, έφταιγε σε κάποιους, τους εμπόδιζε σε κάτι και ερχόντουσαν χωρίς λόγο και ανεβαίνανε την Καισαριανή, μπαίναν μες στα σπίτια με το πρόσχημα να ελέγξουν, να ψάξουν. Να ψάξουν τι; Αφού δεν υπήρχε κανένας τότε. Βρίζανε με το πιο χυδαίο τρόπο, ό,τι μπορούσαν να κλέψουν το κλέβανε και από κει και πέρα άρχισε μια αυτοάμυνα, θα λέγαμε, του συνοικισμού και βρεθήκανε καμιά δεκαριά άτομα και λένε εμείς δεν θα αφήσουμε τσολιά να μπαίνει στη Καισαριανή»²⁵.

Για τους νέους των προσφυγικών συνοικιών, τόσο η ένταξη στο ΕΑΜ, λόγω κυρίως της έξαρσης του πατριωτικού στοιχείου, όσο και η πολιτικοποίησή τους, αποτέλεσμα των ζυμώσεων που συντελέστηκαν κατά τη συμμετοχή τους στις οργανώσεις του, υπήρξαν στοιχεία συγκρότησης ενός νέου πολιτισμικού πλαισίου αναφοράς. Η αντιστασιακή εμπειρία συγκρότησε μια νέα πολιτισμική ταυτότητα δομημένη πάνω στα κύρια χαρακτηριστικά του ΕΑΜικού αντιστασιακού πνεύματος (ισότητα, πρωτοβουλία, συλλογική δράση). Μέσα από τη συμμετοχή τους στην ΕΠΟΝ, νέες και νέοι ταυτίστηκαν περισσότερο με τις καινοτόμες εμπειρίες και αντιλήψεις που γέννησε το ΕΑΜικό αντιστασιακό κίνημα και δευτερευόντως με τη θεωρητική υπόστασή του. Τα λόγια του Γιάννη Σιδέρη, μέλους της ΕΠΟΝ Παγκρατίου, είναι χαρακτηριστικά:

«Τα παιδιά της ΕΠΟΝ... Ένα 5% είχαν διαβάσει μαρξισμό, είχαν διαβάσει τους κλασικούς του μαρξισμού... Δεν ξέρανε τι επιδιώκει το κομμουνιστικό κόμμα, όχι το κόμμα το ελληνικό, η επανάσταση του '17... Νομίζανε ότι θα κάνουμε ένα σοσιαλισμό... Και μετά το σοσιαλισμό θα γίνει μια ωραία κοινωνία, σοσιαλιστική. Μέχρι εκεί. Το αταξικό δεν υπήρχε ως καλλιέργεια στους κόλπους μας... Είχαμε έναν πατριωτικό χαρακτήρα για μια δικαιότερη κοινωνία. Πιστεύαμε ότι το κόμμα θα φτιάξει έτσι τα πράγματα που οι άνθρωποι θα ζούνε καλύτερα, έτσι με ασάφεια»²⁶.

²⁵ Σαράντης Μολυνδρής, συνέντευξη 30.11.2003.

²⁶ Γιάννης Σιδέρης, συνέντευξη 8.12.2007.

Τα παιδιά αυτά που δεν είχαν διαβάσει μαρξισμό, πολεμώντας για το ασαφές αυτό όραμα μιας δικαιότερης κοινωνίας μετά τον πόλεμο, διεκδικούσαν την εδραίωση της ΕΑΜικής αντιστασιακής εμπειρίας σε καιρό ειρήνης. Με άλλα λόγια πολεμούσαν για την επικράτηση αυτού που είχαν βιώσει μέσα από τη συμμετοχή τους στο ΕΑΜικό αντιστασιακό κίνημα. Γι' αυτά τα παιδιά, το διακύβευμα της ένοπλης σύγκρουσης νοηματοδοτούνταν πρωτίστως από τα νέα στοιχεία συγκρότησης της ταυτότητάς τους που πήγαζαν από την ΕΑΜική αντιστασιακή δράση και δευτερευόντως από τα δεδομένα που έθετε η θεωρητική – ιδεολογική διάστασή της.

Ανεξάρτητα από τις ιδεολογικές ζυμώσεις, το σύνολο των κατοίκων των προσφυγικών συνοικιών διεκδίκησε με τη συμμετοχή του ή την υποστήριξη του στο ΕΑΜ την υλοποίηση των ανεκπλήρωτων προσδοκιών του Μεσοπολέμου. Μια διεκδίκηση η οποία, παράλληλα με την πολιτική, έφερε και μια πολιτισμική διάσταση που διαμόρφωσε τις επιλογές τους και τη στάση τους απέναντι στην ένοπλη βία των *«Σωμάτων Ασφαλείας»*.

3. Οι συνέπειες της ένοπλης σύγκρουσης σε τοπικό επίπεδο

Η περίπτωση των ανατολικών συνοικιών της Αθήνας

Η ένοπλη βία στις ανατολικές συνοικίες της Αθήνας απειλούσε άμεσα την κοινωνική τους συνοχή. Τα πρώτα ρήγματα είχαν παρουσιαστεί από το 1943, όταν κατά τη δημιουργία των *«Ευζωνικών Ταγμάτων»* κάποιοι από τους κατοίκους τους εντάχθηκαν σε αυτά. Όπως καταγράφεται στις προφορικές μαρτυρίες ακόμη και τοπικών μελών του ΕΛΑΣ, η κοινότητα προσπάθησε αρχικά να διατηρήσει τη συνοχή της, εκλαμβάνοντας την ένταξη μελών της στα *«Ευζωνικά Τάγματα»* ως μια πράξη που δεν στρέφονταν εναντίον της, αλλά είχε να κάνει με την ικανοποίηση βιοποριστικών αναγκών.

Στη λογική της διατήρησης της συνοχής της τοπικής κοινότητας, το βράδυ της 2ας Δεκεμβρίου 1943, δύο μικρασιατικής καταγωγής ομαδάρχες της ΕΠΟΝ Βύρωνα, ο Μπάμπης Μπαγτζόγλου και ο Σοφοκλής Ζάκκας, επισκέφτηκαν τον επίσης Μικρασιάτη Τριαντάφυλλο Γ. στο σπίτι του στο Βύρωνα, με στόχο να του ζητήσουν να παραιτηθεί από τα Τάγματα και να σταματήσει τη στρατολόγηση στο Βύρωνα²⁷, μια κίνηση την οποία η κλιμάκωση της βίας λίγους μήνες αργότερα θα την καθιστούσε αδιανόητη. Ο τρόπος με τον οποίο οι δύο ομαδάρχες επιδίωξαν την ικανοποίηση του αιτήματος αυτού είναι άγνωστος. Γεγονός είναι ότι ο Τριαντάφυλλος Γ. σκότωσε τους δύο νέους και τον Αντώνη Απαρτόγλου που βρίσκο-

²⁷ Ο Τριαντάφυλλος Γ. ήταν λοχαγός των *«Ευζωνικών Ταγμάτων»* που είχε αναλάβει τη στρατολόγηση κατοίκων του Βύρωνα.

νταν έξω από το σπίτι του²⁸. Μέχρι το συμβάν αυτό, που προκάλεσε το θάνατο τριών κατοίκων του Βύρωνα, ο Τριαντάφυλλος Γ., παρά το γεγονός ότι ήταν αξιωματικός των «Ευζωνικών Ταγμάτων», συνέχιζε να ζει στη συνοικία. Μετά το επεισόδιο, αυτός και η οικογένειά του την εγκατέλειψαν, για να αποφύγουν τα ατυχήματα από την πλευρά του ΕΑΜ.

Σε αυτή, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, η ιδιότητα του μέλους των «Ευζωνικών Ταγμάτων» δεν συνεπαγόταν την έξοδο από την τοπική κοινότητα. Οι σχέσεις συγγένειας, γειτονίας και κοινής καταγωγής λειτουργήσαν ως ένα πλαίσιο εντός του οποίου αποδομήθηκε, τουλάχιστον αρχικά, η προδοτική εικόνα του «ταγματασφαλίτη». Απόρροια αυτού ήταν η ανοχή που επιδείκνυαν ακόμη και τα μέλη του ΕΛΑΣ απέναντι στην παρουσία των ατόμων αυτών μέσα στις συνοικίες. Το συμβάν που ανέφερε ο δωδεκάχρονος το 1943 Γιώργος Τάλαρης δημιούργησε αίσθηση στην Καισαριανή:

«Ήτανε πείνα και καλούσανε να πάνε εθελοντές τσολιάδες... Μισθό καλό, φαΐ καλό για την οικογένειά του. Φεύγει αυτηνής ο πατέρας και πάει και γίνεται τσολιάς. Και ερχότανε με τα ρούχα τα τσολιαδίστικα εδώ πέρα, με την αραβίδα. Τότε το ΕΛΑΣ εδώ άρχισε να οργανώνεται και ερχόντουσαν και από άλλες συνοικίες. Και του λέγαν τώρα οι ΕΛΑΣίτες, αφού τον ξέραν, γειτόνοι όλοι εδώ πέρα ήταν: “ρε συ μην έρχεσαι με τα ρούχα τα τσολιαδίστικα. Είναι και ξένοι, θα σε δει κανένας και θα σε σκοτώσει”. Νομίζεις ότι έπρεπε να πάρει εντολή; “Αντε ρε!” [τους απαντούσε αυτός]. Ήρθε εδώ πέρα, κάθισε, έφαγε το μεσημέρι και μετά πήρε το όπλο όπως τη μαγκούρα και κατέβαινε την κατηφόρα εκεί. Τον είδαν κάποιοι και τον σκότωσαν. Τον σκότωσαν εν ψυχρώ»²⁹.

Το 1943, όταν οι συγκρούσεις πραγματοποιούνταν στο κέντρο της πόλης, οι συνοικίες ζούσαν στον παλμό μιας συνεχούς κινητοποίησης των νέων, για την οργάνωση και την υλοποίησή τους. Αν και γινόταν αντιληπτή, η βία βρισκόταν εκτός των «τειχών». Η κατάσταση όμως άλλαξε από την άνοιξη του 1944, όταν τα «Σώματα Ασφαλείας» άρχισαν τις επιχειρήσεις εναντίον των συνοικιών. Εκτός λοιπόν από τη νεολαία, η πλειονότητα των κατοίκων των ανατολικών συνοικιών, ανθρώπων που δεν υπήρξαν έως τότε και ούτε έγιναν αργότερα μέλη των ΕΑΜικών οργανώσεων, συσπειρώθηκε γύρω από αυτές, για να προστατεύσουν τα νεότερα μέλη των συνοικιών που συμμετείχαν ενεργά στο ΕΑΜικό κίνημα και, μέσω αυτών, τη συνοχή ολόκληρης της κοινότητας.

²⁸ Εφημερίδα *Ελευθερία*, 29.12.1946 και Ειδικό Δικαστήριο Αθηνών, Πρακτικά 134/Δεκέμβριος 1946, ΓΑΚ.

²⁹ Γιώργος Τάλαρης, συνέντευξη 27.3.2003.

Αν για κάποιους από τους κατοίκους των αστικών συνοικιών της Αθήνας, τα «*Ευζωνικά Τάγματα*», η «*Ειδική Ασφάλεια*» και το «*Μηχανοκίνητο Τμήμα της Αστυνομίας Πόλεων*», αποτελούσαν όργανα διαφύλαξης της τάξης, για τους κατοίκους των προσφυγικών συνοικιών συνιστούσαν ένα εξωτερικό κίνδυνο. Η απειλή αυτή συγκροτούνταν γύρω από την έννοια του «*ξένου*», σε αντιδιαστολή με τα μέλη των ΕΑΜικών οργανώσεων που ήταν παράλληλα και μέλη της τοπικής κοινότητας.

Θα πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι οι ανατολικές συνοικίες, και ιδιαίτερα η Καισαριανή, υπήρξαν τόποι επανασυγκρότησης ελληνικών κοινοτήτων από τα παράλια της Μ. Ασίας, συνοικίες δηλαδή που κατοικούνταν από πολυμελείς οικογένειες οι οποίες συνδέονταν με ευρύτατα συγγενικά και φιλικά δίκτυα. Το ξέσπασμα της βίας στις συνοικίες οδήγησε στη συσπείρωση των κατοίκων τους γύρω από τα μέλη των ΕΑΜικών οργανώσεων που ήταν παράλληλα μέλη των πολυάνθρωπων αυτών δικτύων. Σε αντίθεση, λοιπόν, με τους «*ξένους*» ενόπλους των «*Σωμάτων Ασφαλείας*», το ΕΑΜ είχε βαθιές ρίζες στις τοπικές κοινωνίες, γεγονός που είχε την αντανάκλασή του στη στάση που κράτησαν οι ανοργάνωτοι κάτοικοι των συνοικιών κατά τη διάρκεια των ένοπλων συγκρούσεων:

«Και του 'λεγε η γιαγιά του τσολιά, του συνεργάτη, του Μπουραντά: "από κει θα πάτε και είναι λεφούσι". Αντιπερισπασμός δηλαδή. Και εκείνη ήξερε εμείς από που φύγαμε. "Έλα γίόκα μου να σου δώσω μια κότα", αυτοί ερχόντουσαν για πλιάτσικο... Ήτανε δέκα οι Τσολιάδες, διμοιρία ολόκληρη και τους έλεγεσ εσύ, η γιαγιά, η μεγάλη, η γυναίκα, η μάνα "τράβα να πας από κείνο το τετράγωνο όχι από τούτο". Δεν ήταν καλύτερο από μάχη; Σαν να κρατούσες πολυβόλο, να διώξεις τόσους για να γλιτώσουν οι άλλοι από δω;»³⁰.

Η αντεκδίκηση: από την απρόσωπη ένοπλη αντιπαράθεση στις στοχευμένες δολοφονίες

Η κλιμάκωση της ένοπλης σύγκρουσης ανάμεσα στις ΕΑΜικές οργανώσεις και τα «*Σώματα Ασφαλείας*», προκάλεσε την ανάπτυξη νέων πεδίων εκδήλωσης της βίας. Παράλληλα, λοιπόν, με τη διενέργεια των «*μπλόκων*» ή των εφόδων στις συνοικίες από τα «*Σώματα Ασφαλείας*», σε όλη τη διάρκεια του 1944 και ιδιαίτερα από το καλοκαίρι και μετά, η ένοπλη σύγκρουση έλαβε και τη μορφή των εκατέρωθεν δολοφονικών επιχειρήσεων, οδηγώντας σε ένα συνεχώς ογκούμενο κύκλο αντιποίνων.

³⁰ Ευτυχία Μορίκη, συνέντευξη 28-8-2003. Η Ευτυχία Μορίκη, γνωστή και ως «*Μάνα της Καισαριανής*», καθώς ήταν υπεύθυνη για τη σίτιση των μαχητών και μαχητριών του ΕΛΑΣ Καισαριανής, ήταν ΕΛΑΣίτισσα που έλαβε μέρος σε πολλές από τις μάχες των ανατολικών συνοικιών.

Την αποστολή να ελαχιστοποιήσει τις αρνητικές συνέπειες που είχε η δράση των «*Σωμάτων Ασφαλείας*» στην ανάπτυξη του ΕΑΜικού αντιστασιακού κινήματος, να «*εκκαθαρίσει*» δηλαδή τις συνοικίες από «*αντιδραστικά στοιχεία*», σύμφωνα με την ορολογία της εποχής, ανέλαβε η «*Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα*» (ΟΠΛΑ). Η οργάνωση αυτή ενεργοποιήθηκε στις ανατολικές συνοικίες ουσιαστικά το 1944. Άντλησε τις δυνάμεις της από τα πλέον μαχητικά μέλη του ΕΛΑΣ σε κάθε συνοικία. Αποτελούσε διακριτή οργάνωση που δρούσε ανεξάρτητα από τις ΕΑΜικές, είχε δικά της συλλογικά όργανα και συνδεόταν απευθείας με την ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος σε επίπεδο πόλης. Αντλούσε τις πληροφορίες της από τις λεγόμενες «*φράξιες*» μέσα στα «*Σώματα Ασφαλείας*» και από ανακρίσεις που πραγματοποιούσε σε συλληφθέντες. Η ΟΠΛΑ δραστηριοποιούνταν από κοινού με τον ΕΛΑΣ για την προάσπιση των συνοικιών, ενώ οι επιχειρήσεις που οργάνωνε εκτελούνταν αποκλειστικά από δικά της μέλη. Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες ΕΑΜικές οργανώσεις, η ΟΠΛΑ αποστασιοποιήθηκε από τη στενή σχέση τοπικών κοινωνιών – ΕΑΜικών οργανώσεων, σχέση την οποία ενίσχυε πολλαπλά το ΕΑΜικό στρατόπεδο. Η δημιουργία ενός ένοπλου σώματος, όπως η ΟΠΛΑ, υπήρξε μια επιλογή που από μόνη της έσπαγε τον κύριο συνεκτικό δεσμό που είχαν οι «*λαογέννητες*» ΕΑΜικές οργανώσεις με την τοπική ή την ευρύτερη κοινωνία.

Η αποκοπή της ΟΠΛΑ από τις τοπικές κοινωνίες, λόγω της αποστολής που καλούνταν να υλοποιήσει ως μια κλειστή και απόλυτα ελεγχόμενη από το Κομμουνιστικό Κόμμα ένοπλη οργάνωση, δεν συνεπαγόταν την απώλεια υποστήριξης από τις τοπικές κοινότητες. Απέναντι στην ένοπλη βία των «*Σωμάτων Ασφαλείας*», που στρεφόταν αδιακρίτως εναντίον κάθε κατοίκου των «*κόκκινων*» συνοικιών, σε μια λογική συλλογικής ευθύνης, κάποιες εκτελέσεις της ΟΠΛΑ ικανοποιούσαν το «*κοινό περί δικαίου αίσθημα*». Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση των τριών κουκουλοφόρων, οι οποίοι κατέδωσαν μέλη των τοπικών ΕΑΜικών οργανώσεων που βρίσκονταν ανάμεσα στο συγκεντρωμένο πλήθος στη συμβολή των οδών Φιλολάου και Εμπεδοκλέους, κατά τη διάρκεια του «*μπλόκου*» της Γούβας στις 4 Ιουλίου 1944. Η προδοτική τους στάση δεν έμεινε αναπάντητη. Μόλις μια εβδομάδα μετά μέλη της ΟΠΛΑ εντόπισαν τους φερόμενους ως καταδότες και τους εκτέλεσαν μέσα στα σπίτια τους³¹.

Δύο εβδομάδες αργότερα η κλιμάκωση της σύγκρουσης στις ανατολικές συνοικίες έλαβε ξεκάθαρα μορφή αντεκδίκησης. Στις 25 Ιουλίου, στην πλατεία Ταχυδρομείου στο Παγκράτι, «*ανευρέθησαν δύο πτώματα, φέροντα τραύματα εις*

³¹ Εφημερίδα *Καθημερινή*, 16.7.1944.

τους κροτάφους δια πυροβόλου όπλου. Επ' αυτών ανευρέθη σημείωμα, αναγράφον "έτσι εκδικούνται οι εθνικισταί τους δολοφόνους κομμουνιστάς"³².

Τη διαδικασία μέσω της οποίας η πολιτική αντιπαράθεση μετασχηματίστηκε σε ένοπλη σύγκρουση, λαμβάνοντας παράλληλα και τη μορφή των εκατέρωθεν στοχευμένων εκτελέσεων, μπορούμε να διακρίνουμε στη μαρτυρία του ΕΛΑΣίτη Λευτέρη Ευαγγελίδη. Με κεντρικό άξονα τα θύματα της ένοπλης βίας, ο Ευαγγελίδης καταγράφει την προσωπική ματιά των ανθρώπων που ενεπλάκησαν σε αυτή:

«Το πατριωτικό αίσθημα σιγά-σιγά, όσο ζυμώνεσαι μέσα στο κίνημα, τόσο το πατριωτικό σου αίσθημα ανεβαίνει. Στην αρχή δηλαδή πας σύρριζα που λένε, άκρη-άκρη και μετά βλέπεις ορισμένα πράγματα εκεί μέσα. Αρχίζεις να έχεις χειροπιαστά παραδείγματα από κάποια γεγονότα. Αρχίζεις να έχεις θύματα στον κύκλο σου. Μεγάλο πράγμα αυτό! Μεγάλο πράγμα! Όταν εγώ σας λέω ότι έχω χάσει 30 φίλους... Μετά ζυμώνεσαι μέσα στο κίνημα και χωρίς υπερβολή θέλεις να κάνεις όλο και κάτι παραπάνω»³³.

Η διολίσθηση της σύγκρουσης σε ένα συνεχώς διευρυνόμενο κύκλο αντεκδικήσεων στις ανατολικές συνοικίες εντάθηκε, όταν στις 27 Ιουλίου 1944 έγινε γνωστή η δολοφονία του στελέχους του Κομμουνιστικού Κόμματος Ηλέκτρας Αποστόλου από την «Ειδική Ασφάλεια». Η δολοφονία αυτή προκάλεσε τη διενέργεια μαζικών αντιποίνων από την πλευρά της ΟΠΛΑ που αυτή τη φορά στόχευαν υψηλόβαθμους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού, οι οποίοι συνεργάζονταν ή είχαν χαρακτηριστεί από την ΟΠΛΑ ως συνεργάτες των δυνάμεων κατοχής και της «Ειδικής Ασφάλειας». Έτσι, στις 3 Αυγούστου 1944 συνελήφθη στο Παγκράτι και εκτελέστηκε στην Καισαριανή ο Αντισυνταγματάρχης Πυροβολικού Σ. Κασίμης. Την ίδια μέρα εκτελέστηκε στο Παγκράτι ο Συνταγματάρχης Χωροφυλακής Ε. Σιδεράτος. Δύο μέρες αργότερα, ομάδα περίπου δέκα μελών της ΟΠΛΑ με γερμανικές στρατιωτικές στολές συνέλαβε στο Παγκράτι και στη συνέχεια εκτέλεσε τον Ταγματάρχη Διαχειρίσεως Ι. Καπράλο, τον Ταγματάρχη Πεζικού Σ. Μαυρομάτη, τον Μ. Σπυριδάκο και τον αξιωματικό Γ. Διακάκη³⁴.

Η απάντηση ήρθε δύο εβδομάδες αργότερα, στις 18 Αυγούστου, όταν δυνάμεις των «Ταγμάτων Ασφαλείας» και της «Ειδικής Ασφάλειας», συγκρούστηκαν στην Καισαριανή με τον ΕΛΑΣ. Μετά τη λήξη της σύγκρουσης και την αποχώρηση του ΕΛΑΣ προς τον Ύμητό, ακολούθησε ένα μικρό «μπλόκο» στη συνοικία, όπου άνδρες των παραπάνω δυνάμεων συνέλαβαν 35 άτομα εκ των οποίων τα πέντε εκτελέστηκαν επί τόπου.

³² Δελτίο συμβάντων του Ι' Αστυνομικού Τμήματος, Αρχείο Αρ. Κουτσουμάρη, ΕΛΙΑ.

³³ Λευτέρης Ευαγγελίδης, συνέντευξη 13.4.2007.

³⁴ Αρχείο Μ.Ο.Δ. Αθηνών - Δικαστικά (1947), ΓΑΚ.

Η συγκεκριμένη σύγκρουση έλαβε έντονη συμβολική διάσταση. Την ημέρα αυτή οι πέντε παραπάνω, καθώς και άλλοι τέσσερις κάτοικοι της Καισαριανής, εκτελέστηκαν από τα «*Τάγματα Ασφαλείας*» στην κεντρική πλατεία της συνοικίας³⁵. Η πρώτη αυτή εκτέλεση, στο κέντρο της συνοικίας με το μαχητικότερο ΕΑΜικό κίνημα στην πρωτεύουσα, υπήρξε μια από τις εκδηλώσεις της αντίληψης περί συλλογικής ευθύνης των κατοίκων της. Αυτός ήταν ίσως ο λόγος που για πρώτη φορά τα αντίποινα της ΟΠΛΑ ήταν άμεσα και πραγματοποιήθηκαν επίσης με έναν ιδιαίτερα συμβολικό τρόπο που καταδείκνυε την αποδοχή της λογικής περί συλλογικής ευθύνης κι από τη δική της πλευρά. Σύμφωνα με το δελτίο συμβάντων του ΚΒ΄ αστυνομικού τμήματος, αμέσως μετά την εκτέλεση και αφότου αποχώρησαν οι εχθρικές δυνάμεις, μέλη της ΟΠΛΑ συνέλαβαν

«(...) τον εύζωνα Καλαφάτην Αναστάσιον και την αδελφήν του Κατίνα τη μεν τελευταία εφόνευσαν εις τον τόπον της συλλήψεως τον δε αδελφόν της μετέφερον εις τον τόπον ένθα ήσαν τα πτώματα των υπό της Ασφαλείας εκτελεσθέντων, τον εξετέλεσαν και τον έρριψαν επί των πέντε ετέρων πτωμάτων. Αυτό έπραξαν και δια τον εύζωνα Γελουδάκην Δήμιον επί των ενδυμάτων του οποίου εκαρφίτωσαν τεμάχιον χάρτου εφ΄ ου ενέγραψαν τας λέξεις: “Για τους πέντε ήρωας θα εκτελεσθούν 100 όμοιοι του. ΕΛΑΣ”»³⁶.

Η διαδρομή από το ΕΑΜ Νέων και την ΕΠΟΝ στον ΕΛΑΣ και τέλος στην ΟΠΛΑ καθιστούσε τα μέλη της τελευταίας ως τους εκλεκτούς του κινήματος. Ήταν αυτοί των οποίων η μαχητικότητα και το θάρρος κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους στον ΕΛΑΣ αποτέλεσαν διαβατήριο για τη στρατολόγησή τους στην ΟΠΛΑ, μια επιλογή που αμέσως τους ξεχώριζε από τους υπόλοιπους συναγωνιστές τους. Η αναγκαιότητα δημιουργίας μιας οργάνωσης «*έξω από τους πολλούς*», όπως το έθεσε ο ΕΛΑΣίτης Λευτέρης Ευαγγελίδης³⁷, δημιουργούσε σε πολλές περιπτώσεις μια αίσθηση υπεροχής στα μέλη της ΟΠΛΑ, αίσθηση που δεν ταίριαζε στο συλλογικό αντιστασιακό πνεύμα που έφεραν οι ΕΑΜικές οργανώσεις. Αυτή η διαφορά καταγράφεται στα λόγια του πολιτικού στελέχους, Γραμματέα του 6^{ου} Τομέα (ανατολικών συνοικιών) της ΕΠΟΝ, Μιχάλη Λιαρούτσου:

«Η ΟΠΛΑ ήτανε οργανισμός που είχε δική της καθοδήγηση... Αυτοί κατά κάποιο τρόπο αποστασιοποιούμενοι από τις οργανώσεις δεν ακούγαν και κανέναν. Δηλαδή άμα πήγαινες να του πεις “εγώ ενδιαφέρομαι για τον τάδε”, σου ‘λεγε “κάνε τη δουλειά σου”. Είναι όπως είναι η Αστυνομία. Την Αστυνομία στον Εμφύλιο πόλεμο την ήλεγχε κανένας; Σου ‘λεγε “κύριε, εγώ έχω

³⁵ Δελτίο συμβάντων του ΚΒ΄ Αστυνομικού Τμήματος, φακ. 46, αρχείο Αρ. Κουτσουμάρη, ΕΛΙΑ.

³⁶ Δελτίο συμβάντων του ΚΒ΄ Αστυνομικού Τμήματος, φακ. 46, αρχείο Αρ. Κουτσουμάρη, ΕΛΙΑ.

³⁷ Λευτέρης Ευαγγελίδης, συνέντευξη 13-4-2007.

εδώ πέρα αναλάβει ένα έργο τέτοιο, τι είσαι εσύ, πολιτικός; Βρε τράβα πέρα δεν έχω καμιά δουλειά μαζί σου»³⁸.

Στις 2 Σεπτεμβρίου, η ΟΠΛΑ κατάφερε το μεγαλύτερό της πλήγμα στην ομάδα Παπαγεωργίου, τον ισχυρότερο εκθρό που αντιμετώπιζε το ΕΑΜικό κίνημα στις ανατολικές συνοικίες, εκτελώντας τον αρχηγό της³⁹. Η δολοφονία του Νίκου Παπαγεωργίου προκάλεσε εκτεταμένα αντίποινα. Την ίδια μέρα, μέλη της ομάδας του «εξετέλεσαν εις διάφορα σημεία του Παγκρατίου τρία άτομα. Επί των πτωμάτων των ανευρέθησαν πινακίδες με τας λέξεις “Παπαγεωργίου 1”, “Παπαγεωργίου 2”, “Παπαγεωργίου 3”⁴⁰. Μια μέρα μετά εκτέλεσαν δύο άτομα στο σημείο όπου εκτελέστηκε ο Παπαγεωργίου, ανταποδίδοντας σε συμβολικό επίπεδο το «τελετουργικό» της εκτέλεσης των δύο ανδρών των «Ταγμάτων Ασφαλείας» επί των εκτελεσμένων ΕΛΑΣιτών στην κεντρική πλατεία της Καισαριανής⁴¹. Η εκδίκηση της ομάδας Παπαγεωργίου δεν περιορίστηκε σε μέλη των ΕΑΜικών οργανώσεων. Τις ημέρες που ακολούθησαν τη δολοφονία του αρχηγού τους, στήνοντας «μπλόκα» λίγο πριν το τέρμα του τραμ στην πλατεία Παγκρατίου, κατέβαζαν τους επιβάτες, ξεχώριζαν τα άτομα των οποίων οι ταυτότητες ανέφεραν ως τόπο κατοικίας την Καισαριανή ή το Βύρωνα και τους εκτελούσαν επί τόπου⁴².

Τόσο στη συγκεκριμένη περίπτωση των αντιποίνων για τη δολοφονία του Νίκου Παπαγεωργίου, όσο και σ’ αυτών για τη δολοφονία της Ηλέκτρας Αποστόλου, διακρίνεται μια τακτική παραδειγματικών εκτελέσεων που βασιζόνταν στη λογική περί συλλογικής ευθύνης. Η εμπλοκή των συγκεκριμένων στρατιωτικών που εκτελέστηκαν σε αντίποινα για τη δολοφονία της Ηλέκτρας Αποστόλου δεν προκύπτει από τα υπάρχοντα στοιχεία, καθώς ο θάνατός της οφειλόταν στα βασανιστήρια μελών της «Ειδικής Ασφάλειας». Ακόμη περισσότερο, στην περίπτωση της δολοφονίας του Νίκου Παπαγεωργίου, οι άνδρες του γνώριζαν καλά ότι ανάμεσα στα μέλη της ΟΠΛΑ που τον εκτέλεσαν δεν συμμετείχε ο 16χρονος μαθητής

³⁸ Μιχάλης Λιαρούτσος, συνέντευξη 10-7-2006.

³⁹ Οι Παπαγεωργίου ήταν οικογένεια στρατιωτικών. Ο μεγαλύτερος γιος και εύελπς, Νίκος Παπαγεωργίου, ηγήθηκε μιας ομάδας ενόπλων μαζί με τα δύο μικρότερα αδέρφια του, η οποία συνεργαζόταν στενά με την οργάνωση «Χ». Με βάση το τριώροφο σπίτι της οικογένειας στο κέντρο του Παγκρατίου, όπου στρατωνίζονταν 20-30 ένοπλοι, η ομάδα Παπαγεωργίου είχε ως στόχο να περιορίσει την επέκταση του ΕΑΜ στο «αστικό» Παγκράτι.

⁴⁰ Εφημερίδα *Ελευθερία*, 4.9.1944.

⁴¹ Εφημερίδα *Ελευθερία*, 5.9.1944.

⁴² Εφημερίδα *Ελευθερία*, 6.9.1944. Πάντως, σε αντίθεση με τις προφορικές μαρτυρίες περί εκτελέσεων κατοίκων της Καισαριανής και του Βύρωνα στα συγκεκριμένα «μπλόκα», στο Αρχείο της Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας Αθηνών καταγράφονται τουλάχιστον δέκα άτομα ως θύματα, τα οποία στην πλειονότητά τους κατοικούσαν στο Παγκράτι. Αυτό βέβαια δεν αναιρεί απόλυτα τις μαρτυρίες, καθώς όποτε δινόταν η ευκαιρία οι κάτοικοι των ανατολικών συνοικιών έθιβαν τους νεκρούς τους χωρίς αυτοί να σταλούν στο νεκροτομείο και άρα να καταγραφούν από τις αρμόδιες υπηρεσίες.

Ι. Βαφειάδης και ο 50χρονος συνταξιούχος πολιτικός Γ. Κυριαζής, οι οποίοι εκτελέστηκαν συμβολικά στο σημείο που δολοφονήθηκε ο Παπαγεωργίου ή ο ΕΑΜίτης υπάλληλος του Ειρηνοδικείου Αθηνών Β. Σαράντης, ο οποίος κατέφυγε σε φιλικό του σπίτι στο Θησείο όπου συνελήφθη από μέλη της «Χ» και οδηγήθηκε στο Παγκράτι για να εκτελεστεί παραδειγματικά το μεσημέρι της 4ης Σεπτεμβρίου στην πολυσύχναστη πλατεία Πλαστήρα⁴³.

Η κλιμάκωση της σύγκρουσης ανάμεσα στο ΕΑΜ και την κατοχική κυβέρνηση, η μετάβαση δηλαδή από τις μαζικές διεκδικήσεις με πολιτικά μέσα στις ένοπλες συγκρούσεις, προκάλεσε την όξυνση του χάσματος που χώριζε τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα και όσους εκφράζονταν πολιτικά από αυτά. Όσο, λοιπόν, πλησίαζε η ημέρα της απελευθέρωσης, οι εντεινόμενες ένοπλες συγκρούσεις υπέσκαπταν τα θεμέλια της αναγκαίας, για τη συντομότερη επιστροφή στην ομαλότητα μετά τον πόλεμο, πολιτικής ενότητας. Διότι μπορεί σε επίπεδο ηγεσιών η εθνική ενότητα να επιτεύχθηκε με τη «*Συμφωνία του Λιβάνου*», όμως η πραγματικότητα που βίωναν οι κάτοικοι της Αθήνας και ιδιαίτερα αυτοί των συνοικιών, την καθιστούσε εξαιρετικά εύθραυστη.

Το πλήγμα που δέχθηκε η κοινωνική συνοχή από τις εμφύλιες συγκρούσεις δεν μπορούσε να αμβλυνθεί από το πανηγυρικό κλίμα των τελευταίων ημερών της Κατοχής. Οι τραυματικές εμπειρίες των «*μπλόκων*», των μαζικών εκτελέσεων, των φυλακίσεων, των βασανισμών, των εκατέρωθεν δολοφονιών και της πολιτικής και οικονομικής συνεργασίας με τους κατακτητές υπήρξαν μερικά από τα στοιχεία που τραυμάτισαν ανεπανόρθωτα την κοινωνική συνοχή.

Σε μια νέα πόλη που προέκυψε μετά τη μικρασιατική καταστροφή με την εισροή δεκάδων χιλιάδων προσφύγων, ο διχασμός αυτός αντανάκλασε σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές στρεβλώσεις του πρόσφατου μεσοπολεμικού παρελθόντος, όπως επανασηματοδοτήθηκαν μέσα από την εμπειρία του αντιστασιακού αγώνα κι εκφράστηκαν από το οργανωμένο αντιστασιακό κίνημα. Στο πολιτικό κενό που προκάλεσε η στρατιωτική κατοχή, ο διχασμός της ελληνικής κοινωνίας, ενισχυόμενος από την επαναδιαπραγμάτευση του πρόσφατου παρελθόντος, δημιούργησε το συγκρουσιακό υπόστρωμα που, κάτω από διαφορετικές συνθήκες, ενεργοποιήθηκε στα «*Δεκεμβριανά*». Στη βάση της ελληνικής κοινωνίας, οι προϋποθέσεις για την εκδήλωση της ένοπλης σύγκρουσης του Δεκέμβρη είχαν τεθεί πολύ πριν από την αιματηρή καταστολή της ΕΑΜικής διαδήλωσης της 3ης Δεκεμβρίου 1944 στην πλατεία Συντάγματος.

⁴³ Αρχείο Ειδικού Δικαστηρίου Αθηνών, ΓΑΚ και Αρχείο Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας Αθηνών.

ΠΗΓΕΣ

Αρχεία

Ιατροδικαστική Υπηρεσία Αθηνών

Αρχείο της Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας Αθηνών, Μπρώο Νεκροτομών.

Γενικά Αρχεία του Κράτους:

Αρχείο Ειδικού Δικαστηρίου Αθηνών, Πρακτικά συνεδριάσεων 1945-1948.

Αρχείο Μικτών Ορκωτών Δικαστηρίων, Πρακτικά συνεδριάσεων 1945-1947.

Μικρές Συλλογές ΓΑΚ, Κ163, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά.

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο:

Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη.

Αρχείο παράνομου αντιστασιακού Τύπου.

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού

Έκθεση Παναγιώτη Κυριακού *Περί της Ιστορίας του Συν/τος Ευζώνων Ασφαλείας Αθηνών*, με ημερομηνία 18-4-1957.

Εφημερίδες

Εφημερίδα *Πρωία*

Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*

Εφημερίδα *Καθημερινή*

Εφημερίδα *Ελευθερία*

Συνεντεύξεις

Γιώργος Τάλαρης, 27 Μαρτίου 2003

Ευτυχία Μορίκη, 28 Αυγούστου 2003

Σαράντης Μολυνδής, 30 Νοεμβρίου 2003

Μιχάλης Λιαρούτσος, 10 Ιουλίου 2006

Λευτέρης Ευαγγελίδης, 13 Απριλίου 2007

Γιάννης Σιδέρης, 8 Δεκεμβρίου 2007

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αυδής Αλέξανδρος, *Οι Μπουρανιάδες*, Αθήνα, Νέα Θέσις, 2006.

Βερέμης Θάνος, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, Αθήνα, Κούριερ, 2000.

Δέπος Ελευθέριος, «Η διάσπασις αρχίζει εις τον ΕΔΕΣ Αθηνών. Μάιος 1943: Τα πρακτικά της συνεδριάσεως της Επαναστατικής Επιτροπής», *Ιστορικόν Αρχείον Εθνικής Αντιστάσεως*, 1960, τ. 27-28, 49.

Ζάννας Αλέξανδρος, *Η κατοχή: αναμνήσεις-επιστολές*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1964.

Ζέκεντορφ, Μάρτιν, *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1991.

Καβάλα Μαρία, «Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-*

2000. *Η εμπόλεμη Ελλάδα 1940-1949. Αλβανικό Έπος - Κατοχή και Αντίσταση - Εμφύλιος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, τόμ. 8, 49-62.

Κουκουλές Γ. Φ., «Η συμβολή του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου στον αγώνα για την επιβίωση (1941-1944)», *Αρχειοτάξιο*, 2001, 3:94-104.

Κωτσάκης Σπύρος, *Εισφορά στο χρονικό της Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1986.

Λούκος Χρήστος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ & Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1940-1945. Κατοχή - Αντίσταση*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, τόμ. Γ2, 219-261.

Μακρής Ορέστης, *Ο ΕΛΑΣ της Αθήνας*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1985.

Μαργαρίτης, Γιώργος, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941 - φθινόπωρο 1942*, Αθήνα, Πολίτης, 1993.

Μπουρνόβα Ευγενία, «Θάνατοι από πείνα. Η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», *Αρχειοτάξιο*, 2005, 7:52-73.

Χρυστίδης Χριστόφορος, *Χρόνια Κατοχής 1941-1944: μαρτυρίες ημερολογίου*, Αθήνα, [χ.ε], 1971.

ΕΝΟΤΗΤΑ 2

**Διερευνώντας τους «λόγους»
του εμφυλιακού κράτους**

Κοινοβουλευτικός λόγος στην «ξεχασμένη Βουλή» και Εμφύλιος (1946-1949). Ο Π. Κανελλόπουλος και το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα

Ιωάννης Κ. Φίλανδρος*

Εισαγωγή

Αν και είναι ερμηνεύσιμο, η επιστημονική κοινότητα που έχει καταπιαστεί με την αφήγηση του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου, δεν έχει δώσει ως τώρα την απαραίτητη βαρύτητα στη Βουλή του Εμφυλίου (1946-1949). Οι συγγραφικές προτιμήσεις έχουν εστιάσει στους πρωταγωνιστές της εμφύλιας αναμέτρησης, στους όρους της πολιτικής και κοινωνικής σύγκρουσης, στη δυναμική των ενδογενών και εξωγενών παραγόντων και, τα τελευταία χρόνια, σε ζητήματα μνήμης και ιστοριογραφικής διαχείρισης του γεγονότος κατά τις μετεμφυλιακές δεκαετίες¹. Ωστόσο, το κοινοβούλιο, το οποίο λειτουργούσε, αν και με σημαντικές παύσεις, σε όλη τη διάρκεια της έκρυθμης κοινωνικοπολιτικής αντιπαράθεσης, απότοκης του Εμφυλίου, δεν έχει μαγνητίσει το ενδιαφέρον των ιστορικών. Ο συλλογισμός αυτός προδίδει την εστίαση του παρόντος άρθρου και, ταυτόχρονα, υποδηλώνει πως η μετατόπιση της συζήτησης στον κοινοβουλευτικό λόγο αφενός αναδεικνύει έναν νέο «χώρο» και αφετέρου εμπλουτίζει τη συζήτηση που άπτεται του Εμφυλίου.

Σε συνάρτηση με την παραπάνω παρατήρηση, είναι αναγκαίο να επισημανθεί πως δεν έχει διερευνηθεί επίσης ο ρόλος και η συμπεριφορά όλων των κοινοβουλευτικών κομμάτων στην υπό εξέταση περίοδο. Μια τέτοια περίπτωση είναι αυτή του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος (ΕΕΚ) του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Το

* Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Ιστορίας και Πολιτισμού, Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο, Φλωρεντία.

¹ Για μια επισκόπηση των γεγονότων και των ερευνητικών ενδιαφερόντων βλ. John O. Iatrides (ed.), *Greece in the 1940s. A Nation in Crisis*, Hanover and London, University Press of New England, 1981. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΣΤ' (Σύγχρονος ελληνισμός. Από το 1941 ως το τέλος του αιώνα), Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2000. Χρήστος Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ1-Δ2: *Ανασυγκρότηση, εμφύλιος, παλινόρθωση (1945-1952)*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009-2010. Για λόγους οικονομίας του χώρου δεν γίνονται περαιτέρω παραπομπές στη βιβλιογραφία και στα πορίσματα της πρόσφατης συζήτησης για τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο.

κόμμα αυτό, μολονότι δεν είχε μεγάλη απήχηση στο εκλογικό σώμα, και κατά συνέπεια δεν έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο, συνιστά μια ενδιαφέρουσα περίπτωση για την ιστορική εξέλιξη του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα. Στο μέτρο που του αναλογεί, το ΕΕΚ αποτέλεσε μια ξεχωριστή παρέμβαση στην πολιτική και κοινωνική συγκυρία του Εμφυλίου, όψεις της οποίας θα αποκαλυφθούν στην ανάλυση που ακολουθεί.

Το παρόν κείμενο, λοιπόν, επιχειρεί να συνενώσει δύο «χώρους» της πολιτικής: την «ξεχασμένη Βουλή» των ετών 1946-1949 από τη μία και το ΕΕΚ από την άλλη. Η διαλεκτική αυτή σύζευξη ενσαρκώνει συγκεκριμένα πολιτικά μηνύματα που εκφράζονται μέσω του κοινοβουλευτικού λόγου. Ο λόγος αυτός παρουσιάζει κάποια μεθοδολογικά οφέλη στον ερευνητή. Κατ' αρχάς, προσφέρει τη δυνατότητα πρόσβασης όχι μόνο στον αρχηγό/ηγέτη, αλλά και στους υπόλοιπους βουλευτές του κόμματος, αφού όλες οι αγορεύσεις των ομιλητών καταγράφονται στα *Επίσημα Πρακτικά της Βουλής*. Επίσης, δεν είναι ένας *a posteriori* λόγος, αλλά ένας «σύγχρονος» λόγος που απαντά στα ερεθίσματα/αιτήματα της στιγμής και που διαμορφώνεται με βάση τη συγκυρία. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό είναι πως πρόκειται για δημόσια και επίσημη εκφορά ιδεών και πολιτικών θέσεων.

Η «πραγματικότητα» του Εμφυλίου επιδρά καθοριστικά στην πολιτική δράση, στις εκφρασμένες αντιλήψεις και στον τρόπο που εισπράττεται από τα πολιτικά υποκείμενα της εποχής είτε πρόκειται για μεμονωμένα πρόσωπα είτε για κόμματα – στην περίπτωση μας το ΕΕΚ. Χρήσιμο είναι να γίνει μία ακόμη επισήμανση που άπτεται της μεθοδολογικής προσέγγισης. Η διερεύνηση της ιδεολογικής ταυτότητας και της πολιτικής πρότασης του ΕΕΚ, εκτός από τον κοινοβουλευτικό λόγο της περιόδου 1946-1949, εμπλουτίστηκε επίσης από κομματικές εκδόσεις και φυλλάδια που επεκτείνονται χρονικά -κυρίως προς τα πίσω- της παραπάνω περιόδου. Η επιλογή αυτή βοηθάει σε μια πιο επαρκή ερμηνευτική αποσαφήνιση της ιδεολογικής και προγραμματικής ταυτότητας του κόμματος. Επικουρικά, αντλήθηκε αδημοσίευτο πρωτογενές υλικό (ομιλίες, επιστολές, οδηγίες προς την Κοινοβουλευτική Ομάδα) που σχετίζεται με την περιοδεία του αρχηγού του ΕΕΚ στις ΗΠΑ την άνοιξη του 1948.

Ίδρυση και πολιτική εξέλιξη του ΕΕΚ (1935-1945)

Το ΕΕΚ δεν είναι ένα κόμμα, το οποίο ιδρύθηκε στο δύσληπτο και πολωτικό περιβάλλον της δεκαετίας του 1940, και κατά συνέπεια δεν έκανε την πρώτη του εμφάνιση στον πολιτικό στίβο στις εκλογές του 1946. Για το λόγο αυτό η ανάλυση της κοινοβουλευτικής του δράσης στη Βουλή του Εμφυλίου οφείλει να εν-

σωματώσει το παρελθόν του για να καταδειχθούν οι όροι της συνέχειας στην πολιτική του διαδρομή.

Το ΕΕΚ ιδρύθηκε στις 15 Δεκεμβρίου 1935 από τον Π. Κανελλόπουλο. Ιδρυτική πράξη θεωρείται ο λόγος που εκφώνησε εκείνη την ημέρα στο θέατρο «Κεντρικών» στην Αθήνα². Η αφορμή και το κίνητρο δόθηκε με το Κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου του 1935³. Ο Π. Κανελλόπουλος και οι συνεργάτες του αποφάσισαν να συμμετάσχουν ενεργά στην πολιτική μετά από αυτό, και οι πρώτες πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση δημιουργίας ενός νέου κόμματος ξεκίνησαν το καλοκαίρι του 1935. Το 1936 το ΕΕΚ συμμετείχε στις εθνικές εκλογές της 26ης Ιανουαρίου, χωρίς όμως να έχει γίνει η κατάλληλη οργανωτική προετοιμασία: κατήρτισε συνδυασμούς σε μόλις τρεις εκλογικές περιφέρειες, ενώ δεν είχε καν αντιπροσώπους στα περισσότερα εκλογικά τμήματα⁴. Τελικά, έλαβε δέκα χιλιάδες ψήφους, και δεν εξέλεξε κανέναν βουλευτή.

Η οργάνωση του κόμματος έμεινε στο περιθώριο σε αυτό το πρώτο στάδιο, γιατί δόθηκε προτεραιότητα στη διαφώτιση, στην «πθική αναμόρφωση» και στην προσεκτική επιλογή συνεργατών με βάση ιδεολογικά κριτήρια⁵. Ο Π. Κανελλόπουλος πρόβαλε το ΕΚΚ ως «κόμμα αρχών» και ως εναλλακτική λύση απέναντι στον παλαιοκομματισμό και τον κομμουνισμό⁶. Η θεματολογία του αναπτύχθηκε στις περιοδείες του Π. Κανελλόπουλου στη Θράκη, τη Μακεδονία, την Αιτωλοακαρνανία, την Πελοπόννησο και την Κρήτη⁷. Εκτός από τις ομιλίες, ο Π. Κανελλόπουλος εγκαίνιασε το θεσμό των διαλογικών συζητήσεων με τον κόσμο, πρωτόγνωρη πρω-

² Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Πολιτικός λόγος του κ. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, εκφωνηθείς εν Αθήναις την 15η Δεκεμβρίου 1935*, Αθήνα, ΕΕΚ/Γραφείο Τύπου, 1935.

³ Πολλά χρόνια αργότερα ο Π. Κανελλόπουλος εξιστορούσε πως την ώρα που ξέσπασε το Κίνημα της 1ης Μαρτίου του 1935 έκανε το σεμινάριό του στο Πανεπιστήμιο αναλύοντας περικοπές από το δεύτερο βιβλίο των *Πολιτικών* του Αριστοτέλη: «Και ακούστηκε ξαφνικά το κανόνι του Λυκαβηττού. Ήταν το σύνθημα του συναγερμού. Είχε εκραγεί η επανάσταση, το στρατιωτικό κίνημα, της 1ης Μαρτίου του 1935. Ήταν η τελευταία φορά που μίλησα στο Πανεπιστήμιο. Κατέβηκα από την έδρα, με τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη στο χέρι, και κατέβηκα για να μην ανέβω πλέον. Παραδόθηκε στην πολιτική, είτε καλώς είτε κακώς». Βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 5.2.1979, στο *Επίσημα Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής* (εφεξής ΕΠΣΒ), στο Ευάγγελος Ν. Μόσχος (επιμ.), *Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Τα δοκίμια*, τόμ. Ε', Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 2002, 366-372.

⁴ Ο Π. Κανελλόπουλος παραιτήθηκε από τη θέση του Έκτακτου Καθηγητή της Κοινωνιολογίας της Νομικής Σχολής Αθηνών για να θέσει υποψηφιότητα στις εκλογές του 1936, βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Δήλωσις παρατίσεως προς τον Πρόεδρο των εν Αθήναις Πρωτοδικών», 8 Ιανουαρίου 1936, Αθήνα, στο Ιστορικό Αρχείο Παναγιώτη Κανελλόπουλου (εφεξής ΙΑΠΚ), Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Αθήνα, φάκελος (εφεξής φ.) 6/2.

⁵ Για μια πρώτη απόπειρα κομματικής οργάνωσης, βλ. Εθνικό Ενωτικό Κόμμα, «Οργανισμός Εθνικού Ενωτικού Κόμματος. Βασικά αρχαί, διοικήσεις, οργανωτική συγκρότησις, μέλη, συνέδρια, εκλογή, αντικατάστασις, διαδοχή», στο ΙΑΠΚ, φ. 6/12.

⁶ Βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Ακέφαλο προσχέδιο προεκλογικής ομιλίας», (1936), στο ΙΑΠΚ, φ. 5/2. Βλ. επίσης Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *1935-1945. Ένας απολογισμός*, Αθήνα, κ.ε., 1945, 3-4.

⁷ Ενδεικτικά βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Η κοινωνική πολιτική του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος. Λόγος εκφωνηθείς την 5ην Ιανουαρίου 1936 εις τον Πειραιά», στο ΙΑΠΚ, φ. 4/4.

τοβουλία για εκείνη την εποχή. Οι πολιτικές του ομιλίες, όπως και άρθρα δικά του, αλλά και στελεχών του κόμματος, δημοσιεύονταν στην *Ελληνική Φωνή*, εβδομαδιαίο φύλλο που εκδιδόταν υπό τη διεύθυνση του Γιώργου Θ. Καρανικολού από τον Ιανουάριο του 1936 ως τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου⁸. Ταυτόχρονα ιδρύθηκε η Εθνική Ενωτική Νεολαία, μέλη της οποίας διακρίθηκαν στην Πανελλήνια Ένωση Αγωνιζομένων Νέων (ΠΕΑΝ) και στην Ιερή Ταξιαρχία (ΙΤ) στα χρόνια της Αντίστασης.

Κωδικοποιημένα, η πολιτική ατζέντα του ΕΚΚ περιελάμβανε τις παρακάτω προγραμματικές αρχές:

- Α) Άρση του Εθνικού Διχασμού και συστηματική προβολή της έννοιας του «ενωτισμού».
- Β) Καταδίκη της κομματικής δημοκρατίας και ανάγκη για νέες πολιτικές δυνάμεις και κόμματα αρχών.
- Γ) Απόρριψη του κομμουνισμού και του φασισμού και υποστήριξη της δημοκρατίας, της ελευθερίας και της ανεκτικότητας.
- Δ) Καταδίκη του παραδοσιακού φιλελευθερισμού και υπεράσπιση μιας νέας οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης βασισμένης στη δημοκρατία και την κοινωνική δικαιοσύνη.
- Ε) Αναμόρφωση της παιδείας.
- ΣΤ) Μεταρρύθμιση στην οικονομική και φορολογική πολιτική και κρατικός παρεμβατισμός για την εφαρμογή μιας παραγωγικής πολιτικής.
- Ζ) Μεταρρύθμιση στις εκλογικές περιφέρειες για να μειωθεί το φαινόμενο της πελατειακής συναλλαγής.
- Η) Μεταρρύθμιση στη διοίκηση για να αντιμετωπισθεί η διαφθορά.
- Θ) Διεύρυνση της κοινωνικής πολιτικής σε όλα τα κοινωνικά στρώματα.

Οι αρχές αυτές διατυπώθηκαν για πρώτη φορά από τον Π. Κανελλόπουλο στον ιδρυτικό λόγο της 15^{ης} Δεκεμβρίου 1935 που μπορεί να θεωρηθεί και ως το μανιφέστο του νέου κόμματος. Κατόπιν, συστηματοποιήθηκαν σε ένα πλήρες πρόγραμμα 54 άρθρων, το οποίο εκδόθηκε το 1938 -σε μια εποχή κατά την οποία είχε καταλυθεί η δημοκρατία- υπό τον τίτλο *Αρχαί και προγραμματικά κατευθύνσεις του Ενωτικού Κόμματος*⁹. Ο «ενωτισμός» ήταν ο πυρήνας της πολιτικής σκέψης του Π. Κανελλόπουλου που προσπάθησε να τον εισάγει και να τον εφαρμόσει στην πολιτική χρησιμοποιώντας ως μέσο το ΕΕΚ. Αυτός ήταν άλλωστε και ο λόγος που ί-

⁸ Στα στελέχη του ΕΕΚ συγκαταλέγονταν οι Φ. Βεγληρής, Ι. Θεοδωρακόπουλος, Κ. Καλλίας, Α. Μαζαράκης, Δ. Μαραγκόπουλος, Κ. Περρίκος, Π. Πουλικάκος, Π. Πρεβελάκης, Ε. Τσέλλος, Θ. Χρηστίδης.

⁹ Εθνικό Ενωτικό Κόμμα, *Αρχαί και προγραμματικά κατευθύνσεις Ενωτικού Κόμματος*, Αθήνα, ΕΕΚ, χ.η. - π. 1938.

δρυσε ένα νέο κόμμα και δεν αναζήτησε την εύκολη λύση της ένταξης σε κάποιο από τα ήδη υπάρχοντα κόμματα και κυρίως στο Λαϊκό Κόμμα¹⁰.

Αν αναζητήσει κανείς το «γιατί», θα πρέπει να ανατρέξει στις παραστάσεις που έλαβε από το οικογενειακό και πολιτικό περιβάλλον στο οποίο μεγάλωσε και ανδρώθηκε. Ο Π. Κανελλόπουλος ήταν ανηψιός του πολιτικού και αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος Δημητρίου Γούναρη (αδελφός της μητέρας του). Καθώς γεννήθηκε το 1902, τα παιδικά του βιώματα επηρεάστηκαν από το κλίμα του Εθνικού Διχασμού (1915-1917). Ο θείος του, ηγέτης της αντιβενιζελικής παράταξης, εξορίστηκε στην Κορσική το 1917 μαζί με άλλους πολιτικούς και στρατιωτικούς. Σε αυτό το κλίμα, ο πατέρας του, Κανέλλος Κανελλόπουλος, φαρμακοποιός στην Πάτρα, καταδικάστηκε ερήμην σε εφτά χρόνια ειρκτή από το Στρατοδικείο το 1918. Η απόφαση επέβαλε και το κλείσιμο του φαρμακείου, που ήταν η μοναδική πηγή συντήρησης της οικογένειας¹¹. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1922, ο Δ. Γούναρης καταδικάστηκε σε θάνατο στη Δίκη των Έξι και εκτελέστηκε. Ωστόσο, ο Π. Κανελλόπουλος δεν ήταν δογματικός, και το 1925 συνδέθηκε με τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου και μέσω αυτού με πολιτικούς της βενιζελικής παράταξης.

Η ίδρυση του ΕΕΚ εντάσσεται σε μια φάση της ελληνικής πολιτικής ζωής κατά την οποία είχε αναβιώσει το κλίμα του Εθνικού Διχασμού. Ο Π. Κανελλόπουλος θεωρούσε αφενός πως αυτή η αναβίωση ήταν τεχνητή και αφετέρου πως η πολιτική γενιά του 1910 είχε στεγανοποιήσει τον δημόσιο βίο από τους νέους πολιτικούς¹². Το πρόταγμα λοιπόν ήταν ο «ενωτισμός», ο οποίος εκτός από το παραπάνω εθνικό περιεχόμενο είχε και κοινωνικό. Το κοινωνικό περιεχόμενο του «ενωτισμού», λοιπόν, εμπειρείκε την ιδέα της ελευθερίας ως θετικής έννοιας, μείζον διαφοροποιητικό στοιχείο στην ιστορία του ελληνικού φιλελευθερισμού:

«Το Ενωτικόν Κόμμα πιστεύει εις την ελευθερίαν ως θετικόν αίτημα και ως εκ τούτου ζητεί να συμπληρώση τον ουδέτερον και εστερημένον θετικού περιεχομένου Φιλελευθερισμόν. Ο παλαιός Φιλελευθερισμός εσήμανεν απλώς την κατάργησιν φραγμών, χωρίς να σημάνη και τη θέσπισιν νέων αξιών. Ο Φιλελευθερισμός -ο ουδέτερος και παθητικός- επέτρεψεν, εν ονόματι δήθεν της ελευθερίας, να αναπτυχθούν εις τους κόλπους του και να ανδρωθούν και

¹⁰ Για τα πολιτικά κόμματα του Μεσοπολέμου βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός αιώνας. Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997, 111-150. Βλ. επίσης Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, τομ. Β', Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2004, 1005-1287.

¹¹ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Η ζωή μου. Αφήγηση στη Νινέτα Κοντράρου-Ρασσιά*, Αθήνα, Γιαλλελής, 1985, 13-16.

¹² Εθνικό Ενωτικό Κόμμα, «Υπόμνημα», 24 Νοεμβρίου 1950, στο ΙΑΠΚ, φ. 16/5.

οι εχθροί της πνευματικής και της πολιτικής ελευθερίας – αι σοβιετικά και αι φασιστικά δικτατορίαί»¹³.

Στα τέλη του 1935 με την επιστροφή του βασιλιά, ο Π. Κανελλόπουλος, ο οποίος είχε ταχθεί δημόσια υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, αρνήθηκε να ορκιστεί πίστη στη βασιλεία και παύθηκε από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου κατείχε την έδρα της Κοινωνιολογίας. Τάχθηκε επίσης κατά της μεταξικής δικτατορίας με συνέπεια να βρεθεί εξόριστος στην Κύθνο, στη Θάσο και στην Κάρυστο ως την έναρξη του Πολέμου το 1940. Τότε κατατάχθηκε εθελοντής στρατιώτης. Στη διάρκεια της Κατοχής ο Ενωτικός Κύκλος διαλύθηκε¹⁴. Ο Π. Κανελλόπουλος διέφυγε στη Μέση Ανατολή την άνοιξη του 1942, καθώς είχε καταδικαστεί ερήμην σε θάνατο και καταζητείτο από τις Αρχές Κατοχής¹⁵. Αυτό υποδηλώνει πως είχε αφήσει ως πολιτικός. Το προφίλ που είχε χτίσει σε αυτά τα πρώτα χρόνια της πολιτικής του σταδιοδρομίας ήταν αυτό του δημοκρατικού πολιτικού «λαϊκής» προέλευσης¹⁶. Στο Κάιρο είχε έλθει η ώρα της ανάληψης κυβερνητικών καθηκόντων: ορκίστηκε αντιπρόεδρος της εξόριστης κυβέρνησης Ε. Τσουδερού και υπουργός Εθνικής Αμύνης -θέση κλειδί σε περίοδο πολέμου- τον Μάιο του 1942.

Συμμετείχε στο συνέδριο του Λιβάνου (17-20 Μαΐου 1944) και τον Ιούνιο του 1944 εισήλθε στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου ως υπουργός Ανασυγκρότησης και προσωρινά ως υπουργός Οικονομικών. Μετά την αποχώρηση των Γερμανών και την επιστροφή της ελληνικής κυβέρνησης τον Οκτώβριο του 1944 ορκίστηκε υπουργός Ναυτικών και προσωρινά υπουργός Παιδείας στη μεταπελευθερωτική κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου. Στις 2 Δεκεμβρίου 1944 ανέλαβε επίσης το Υπουργείο Οικονομικών ύστερα από την παραίτηση του Αλ. Σβώλου. Στα τέλη του 1945 οι συχνές εναλλαγές των κυβερνητικών σχημάτων τον έφεραν στην πρωθυπουργία της χώρας για 3 βδομάδες (1-22 Νοεμβρίου 1945)¹⁷.

¹³ Εθνικό Ενωτικό Κόμμα, *Αρχαί και προγραμματικά κατευθύνσεις*, ό.π., 8-9.

¹⁴ Για τα πολιτικά κόμματα κατά τη διάρκεια της Κατοχής βλ. Προκόπης Παπαστράτης, «Τα αστικά κόμματα και η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση», στο Χάγκεν Φλάισερ & Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Ελλάδα (1936-1944). Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1989, 529-540. John A. Petropoulos, «The traditional political parties of Greece during the Axis Occupation», στο John O. Iatrides (ed.), ό.π., 27-36.

¹⁵ Ο Π. Κανελλόπουλος έγραψε τον Μάρτιο του 1942 επιστολές για να σχολιάσει τα γεγονότα και τη στάση του ΕΕΚ. Οι επιστολές αυτές κυκλοφόρησαν από χέρι σε χέρι σε ένα παράνομο τεύχος το 1943. Βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Επιστολές στους φίλους μου», στο Ευάγγελος Ν. Μόσχος (επιμ.), *Τα δοκίμια*, ό.π., τομ. Ε', 18-35.

¹⁶ Θάνος Βερέμης, «Ο Π. Κανελλόπουλος ανάμεσα στις δύο πρωθυπουργίες (1946-1967)», στο *Εξιστορείν και Ιστορείν* (ηλεκτρονική εκπομπή - παρουσίαση Γιάννης Τζανατάκος), ΕΤ1, 19.12.2009.

¹⁷ Για ένα αναλυτικό χρονολόγιο του Π. Κανελλόπουλου βλ. Ευάγγελος Ν. Μόσχος (επιμ.), «Αφιέρωμα στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο (1902-1986)», *Νέα Εστία*, 1996, 140/1667: 3-11.

Ταυτόχρονα, ο Π. Κανελλόπουλος κατάφερε να ανασυστήσει το ΕΕΚ¹⁸. Γύρω του, τότε, συσπειρώθηκε μια νέα γενιά πολιτικών που αργότερα έγιναν επιφανή στελέχη του πολιτικού και του ευρύτερου δημόσιου βίου. Ενδεικτικά αναφέρονται οι εξής: Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, Φαίδων Βεγληρής, Βασίλης Φίλιας, Κωνσταντίνος Καλλίας, Δημήτρης Μπίτσιος. Ανάμεσα σε αυτούς ανήκαν επίσης ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και ο Παναγής Παπαληγούρας. Οι δύο τελευταίοι μαζί με τον Π. Κανελλόπουλο αποτέλεσαν από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 και μετά τον ιδεολογικό πυρήνα της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ) του Κωνσταντίνου Καραμανλή, πολιτικό κόμμα που ήταν ο κύριος εκφραστής της ελληνικής κεντροδεξιάς. Σχετικό με την παραπάνω διαπίστωση, ο Κ. Καλλίας ήταν ο πρώτος που επεξεργάστηκε την ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ) το 1976 κατόπιν εντολής του Κ. Καραμανλή¹⁹.

Ιστοριογραφική απεικόνιση

Έπειτα από την ανασκόπηση τόσο της παρουσίας του ΕΕΚ στην πολιτική ζωή όσο και της πολιτικής δράσης του αρχηγού του, σκόπιμο είναι να απαντηθεί τι τεκμηριώνει την αξία του συγκεκριμένου κόμματος ως πεδίου μελέτης κατά την περίοδο του Εμφυλίου. Η πρώτη παρατήρηση σχετίζεται με τον εκ των υστέρων πολιτικό αναστοχασμό του Π. Κανελλόπουλου για την πολιτική αυτή φάση. Ο ίδιος, αν και έγραψε πολλά πολιτικά, ιστορικά και αυτοβιογραφικά κείμενα για το ΕΕΚ και για τη δεκαετία του 1940, δεν ασχολήθηκε με το ΕΕΚ του Εμφυλίου²⁰. Ο απολογισμός για το ΕΕΚ φτάνει πάντα ως το 1945 αποκλείοντας την κοινοβουλευτική του θητεία από το 1946 ως το 1950. Η ερμηνεία της σιωπής αυτής θα εξηγηθεί όσο προχωρά η ανάλυση.

Όπως συμβαίνει συνήθως σε αυτές τις περιπτώσεις, ο λόγος εμφανίζεται απολογητικός, κριτικός και δικαιωτικός της ατομικής πορείας. Η περίπτωση του Π. Κανελλόπουλου δεν ξεφεύγει από αυτό το πλαίσιο με κυρίαρχο, ωστόσο, το στοιχείο της αυτοκριτικής ιδίως κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Από την άλλη, το ίδιο συμβαίνει και με πολιτικές φυσιογνωμίες που πολιτεύτηκαν με το ΕΕΚ

¹⁸ Βλ. χαρακτηριστικά, Εθνικό Ενωτικό Κόμμα, «Εγκύκλιος προς την Περιφερειακή Επιτροπή», 20 Μαρτίου 1946, Αθήνα, στο ΙΑΠΚ, φ. 82/2.

¹⁹ Κωνσταντίνος Μ. Καλλίας, *Η Νέα Δημοκρατία. Η πολιτική φυσιογνωμία της και η τοποθέτησή της*, Αθήνα, χ.ε., 1976.

²⁰ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *1935-1945*, ό.π. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ο πόλεμος και το μέλλον. Διδάγματα και αιτήματα*, Αθήνα, χ.ε., 1945. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ο εικοστός αιώνας. Η πάλη μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπιάς*, Αθήνα, χ.ε., 1951. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου (1939-1944). Ιστορική αναδρομή και κείμενα*, Αθήνα, χ.ε., 1964. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορικά δοκίμια*, Αθήνα, χ.ε., 1975. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο, 31 Μαρτίου 1942 - 4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα, Εστία, 1977.

και που έγραψαν αργότερα απομνημονεύματα, όπως ο Κ. Καλλίας και ο Κ. Τσάτσος²¹. Κανείς από τους δύο δεν προσέφερε μια εκδοχή της προσφοράς του ΕΕΚ στην πολιτική πέρα από εκτιμήσεις και σχόλια που αφορούσαν την προσωπική τους διαδρομή.

Ανάλογη απουσία επικρατεί και στο χώρο της επιστημονικής έρευνας όπου οι επιφυλάξεις των ιστορικών παραμένουν ισχυρές. Η ιστοριογραφία μόλις πρόσφατα συμπεριέλαβε το ΕΕΚ στις ερευνητικές της αναζητήσεις κυρίως χάρη στις μελέτες του Ευάνθη Χατζηβασιλείου²². Αυτός επιχειρώντας να αναδείξει τη «σοσιαλίζουσα» φάση, όπως την αποκαλεί, του ελληνικού φιλελευθερισμού έχει σκιαγραφήσει την πολιτική ταυτότητα του ΕΕΚ²³. Παρόλα αυτά και παρά τις γεγονοτοκεντρικές περιγραφές της δράσης του Π. Κανελλόπουλου²⁴, εξακολουθεί να λείπει μια αυτοτελής ιστορική μελέτη για το ΕΕΚ.

Μετεκλογική παρουσία του ΕΕΚ (1946-1950)

Οι εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου 1946, οι πρώτες στη μετακατοχική Ελλάδα ύστερα από μια δεκαετή απουσία εκλογικών διαδικασιών, μορφοποίησαν το πολιτικό σύστημα και επανεκκίνησαν τον κοινοβουλευτικό βίο. Το ΕΕΚ, το οποίο δεν αμφιταλαντεύτηκε για το αν θα έπαιρνε μέρος στις εκλογές, συγκρότησε μαζί με το Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων του Σοφοκλή Βενιζέλου και το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου την Εθνική Πολιτική Ένωση (ΕΠΕ) στις 21 Φεβρουαρίου 1946²⁵. Η ΕΠΕ κατέλαβε τη δεύτερη θέση με 19,28% και 68 έδρες²⁶. Στο ΕΕΚ αντιστοιχούσαν 12 βουλευτές (συνυπολογίζονται και οι

²¹ Κωνσταντίνος Μ. Καλλίας, *Μια ματιά στην ζωή μου*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003. Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Λογοδοσία μιας ζωής*, τμ. Α΄-Β΄, Αθήνα, Εκδόσεις των Φίλων, 2001.

²² Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Δημιουργός κατευθύνσεων. Ο πολιτικός Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1935-1985)», στο Λίνος Γ. Μπενάκης (επιμ.), *1986-2006. 20 χρόνια χωρίς τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο*, Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 2007, 165-204. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Μεταρρυθμιστές σε διασταυρούμενα πυρά. Το ΔΣΚ και το ΕΕΚ στις εκλογές του 1946», στο Γρηγόριος Ψαλλίδας (επιμ.), *Οι εκλογές του 1946. Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα, Πατάκης - Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μπιστοτάκης, 2008, 72-88.

²³ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ο ελληνικός φιλελευθερισμός στο σταυροδρόμι. Η «σοσιαλίζουσα» φάση (1934-1944)*, Αθήνα, Σιδέρης, 2003. Βλ. επίσης Evanthis Hatzivassiliou, «Greek reformism and its models. The impact of the Truman Doctrine and the Marshall Plan», *Journal of Modern Greek Studies*, 2010, 28(1): 1-25.

²⁴ Στο πλαίσιο αυτό ανήκει η συγγραφική πρωτοβουλία του Βασίλη Μπεκίρη για την πολιτική παρουσία του Π. Κανελλόπουλου, βλ. Βασίλης Μπεκίρης, *Η πατριωτική δράση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στον Εμφύλιο*, Αθήνα, Λιβάνης-Νέα Σύνορα, 2002.

²⁵ Πρβλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Γεώργιος Παπανδρέου, όταν βαδίζαμε μαζί στο δρόμο της Ιστορίας... είτε σαν φίλοι είτε σαν αντίπαλοι», *Πολιτικά Θέματα*, 5 Νοεμβρίου 1973, στο Ευάγγελος Ν. Μόσχος (επιμ.), *Τα δοκίμια*, ό.π., τμ. Γ΄, 337-346.

²⁶ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές (1946-1967)*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, 73-77.

συνεργαζόμενοι) και μόλις το 3% των ψήφων. Ονομαστικά οι βουλευτές του ΕΕΚ ήταν οι εξής: Π. Κανελλόπουλος (Αχαΐας), Κ. Καλλίας (Εύβοιας), Π. Παπαληγούρας (Αργολίδα-Κορινθίας), Β. Βογιατζής (Θεσσαλονίκης), Τ. Πάρης (Κυκλάδων), Δ. Ρεδιάδης (Κυκλάδων), Ι. Τιμπούκης (Λάρισας), Κ. Οικονομίδης (Πρέβεζας-Άρτας), Π. Ιακώβου (Σερρών), Γρ. Κασιμάτης (συνεργαζόμενος, Αθηνών), Κ. Τσάτσος (συνεργαζόμενος, Αθηνών) και Σ. Πηλίδης (ανεξάρτητος συνεργαζόμενος, Δράμας)²⁷.

Ως προς τις κοινοβουλευτικές επιδόσεις ο αρχηγός του ΕΕΚ εκπροσώπησε συνεχώς και κατ' αποκλειστικότητα το κόμμα του στις προγραμματικές δηλώσεις όλων των μετεκλογικών κυβερνήσεων. Στις συζητήσεις που αφορούσαν την οικονομία, τις θέσεις του κόμματος εξέφρασαν ο Π. Κανελλόπουλος και ο Π. Παπαληγούρας. Το άλλο σημαντικό ζήτημα, η αναθεώρηση του Συντάγματος, ανέλαβε να το χειριστεί κυρίως ο Κ. Καλλίας συνεπικουρούμενος από τον αρχηγό του και τον Π. Παπαληγούρα. Εδώ να σημειωθεί ότι ο Κ. Καλλίας, ο οποίος εκλέχτηκε για πρώτη φορά βουλευτής το 1946, είχε οριστεί κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του ΕΕΚ σε όλη τη διάρκεια της βουλευτικής θητείας 1946-1950. Παράλληλα, ήταν αναπληρωτής του Π. Κανελλόπουλου στην προεδρία της διοικούσας επιτροπής του κόμματος, όταν ο τελευταίος απουσίαζε²⁸.

Το ΕΕΚ παρά το μικρό βεληνεκές της κοινοβουλευτικής του εκπροσώπησης είχε ανάμειξη στις κυβερνήσεις του Εμφυλίου. Η συμμετοχή του καταγράφεται ως εξής: ο Π. Κανελλόπουλος ανέλαβε τα στρατιωτικά υπουργεία διαθέτοντας ανάλογη εμπειρία από την περίοδο της Μέσης Ανατολής. Κατ' αρχάς, συμμετείχε στην κυβέρνηση Π. Πουλίτσα ως υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου (4 Απριλίου 1946 – 18 Απριλίου 1946). Ήταν υπουργός Ναυτικών και Αεροπορίας στην κυβέρνηση συνασπισμού του Δ. Μαξίμου (24 Ιανουαρίου 1947 – 29 Αυγούστου 1947). Επίσης, υπουργός Στρατιωτικών στην τρίτη και τέταρτη κυβέρνηση Θ. Σοφούλη (20 Ιανουαρίου 1949 και 14 Απριλίου 1949) καθώς και στην κυβέρνηση Αλ. Διομήδη (30 Ιουνίου 1949). Όσον αφορά στα υπόλοιπα στελέχη του κόμματος, ο Κ. Καλλίας έγινε για μόλις είκοσι μέρες υφυπουργός Εθνικής Οικονομίας στην κυβέρνηση Δ. Μαξίμου, και ο Κ. Τσάτσος ανέλαβε το υπουργείο Παιδείας την περίοδο που ο Π. Κανελλόπουλος ήταν υπουργός Στρατιωτικών (τρίτη και τέταρτη κυβέρνηση Θ. Σοφούλη, κυβέρνηση Αλ. Διομήδη).

²⁷ «Δύναμις κομμάτων εις βουλευτάς κατά περιφέρειας. Ονομαστικός κατάλογος», 1949, στο Αρχείο Κ. Τσαλδάρης, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, φάκελος 39, υποφάκελος 1.

²⁸ Καλλίας, *Μια ματιά*, ό.π., 43-44.

Η δημοκρατία σε πόλεμο – Ρεφορμισμός επί ξυρού ακμής

Αποσαφηνίζοντας την ιδεολογία του ΕΕΚ στα δεκαπέντε χρόνια της ιστορίας του, διαπιστώνεται ότι η εξέλιξη δεν ήταν γραμμική και αμετάβλητη. Η παρατήρηση δεν αφορά τις αξίες αλλά τις προγραμματικές προτεραιότητες. Το σημείο κλειδί είναι το ιστορικό περιβάλλον της δεκαετίας του 1940 και καταλύτης μεταβολών ο Εμφύλιος. Ο Π. Κανελλόπουλος συνέχισε να υπερασπίζεται την αξία του «ενωτισμού», στην οποία εκτός από το αρχικό εθνικό και κοινωνικό περιεχόμενο είχε πλέον αποδώσει και μια ευρύτερη πολιτική και φιλοσοφική διάσταση²⁹.

Η επίδραση της αξιακής τομής δημοκρατία / κομμουνισμός ενείχε μια αυξημένη δυναμικότητα για τα κοινοβουλευτικά κόμματα στο θυελλώδες περιβάλλον των ετών 1946-1949. Σε αυτό το σημείο έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι το ΕΕΚ λόγω δημοκρατικών και φιλελεύθερων καταβολών τάχθηκε με το μέρος των «εθνικοφρόνων». Επρόκειτο για μια επιλογή που δεν υπάκουε μόνο σε αυστηρά πολιτικά κριτήρια³⁰. Από την άλλη, ο «εθνικόφρων» πολιτικός και κοινωνικός κόσμος μπορεί να είχε ως κοινή συνισταμένη την αντίθεση απέναντι στον κομμουνισμό ως πολιτικό σύστημα και ιδεολογία, αλλά ταυτόχρονα υπήρχαν σημαντικές διαφοροποιήσεις εντός του τόσο σε επίπεδο ατομικών όσο και συλλογικών υποκειμένων³¹.

Στη δεκαετία του 1930, όταν η νέα διαιρετική τομή της πυκνής δεκαετίας του 1940 ανάμεσα στους εθνικόφρονες και στους κομμουνιστές δεν είχε ακόμη αναπύξει τη δυναμική της στην κοινωνία και στην πολιτική, το ΕΕΚ διέθετε μια ατζέντα που κάλυπτε τρεις βασικές θεματικές: α) την άρση της τεχνητής και άκαιρης αναβίωσης του Διχασμού· β) τον θεσμικό εκσυγχρονισμό του κράτους και της διοίκησης με σημείο αιχμής το συντονισμό της οικονομικής ανάπτυξης από το κράτος· γ) την κοινωνική δικαιοσύνη, η οποία θα έβρισκε εφαρμογή στην εκπαίδευση και στην επέκταση του κοινωνικού κράτους. Κοινή συνισταμένη όλων αυτών ήταν η ανάγκη της μεταρρύθμισης του ελληνικού κράτους.

Στη Βουλή του Εμφυλίου, όμως, το ΕΕΚ επιχείρησε να συνδυάσει τη φιλελεύθερη και μεταρρυθμιστική του ιδεολογία με την προάσπιση της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού. Η δημοκρατία και η ελευθερία ήταν οι πρωταρχικές αξίες, παρακαταθήκη της αρχαιότητας και του Διαφωτισμού, οι οποίες θεμελιώναν το πλαίσιο

²⁹ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Εισαγωγή σε μια θεωρία της Ιστορίας ως βάση του ενωτισμού*, Αθήνα, Εθνική Ενωτική Νεολαία, 1947. Το κείμενο αυτό γράφτηκε την άνοιξη του 1938, όταν ο Π. Κανελλόπουλος ήταν εξόριστος στην Κύθνο, και δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά σε παράνομη έκδοση το 1942.

³⁰ Βλ. Κωνσταντίνος Τσάτσος, «Προς εθνικόφρονες παριενέσεις», *Ελληνική Φωνή*, 13.1.1946.

³¹ Για μια ανάλυση της «εθνικοφροσύνης» βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα (1922-1967)*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006. Για την πολιτική κουλτούρα στην Ελλάδα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο βλ. Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλιτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα (1945-1967)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.

εντός του οποίου εντάσσονταν όλα τα υπόλοιπα προτάγματα. Η αντίθεση του ΕΕΚ προς τον κομμουνισμό διέθετε φιλοσοφικά, πολιτικά και πολιτιστικά ερείσματα. Μπροστά στην αβεβαιότητα που παρήγε ο Εμφύλιος, και με την απειλή μιας ενδεχόμενης νίκης του Δημοκρατικού Στρατού, της μετατροπής της Ελλάδας σε «Λαϊκή Δημοκρατία» ή και ενός γεωγραφικού διαμελισμού της χώρας, ο ρεφορμισμός του ΕΕΚ βρισκόταν επί ξυρού ακμής³².

Το αποτέλεσμα ήταν να περιοριστεί σε δεύτερο ρόλο η μεταρρυθμιστική του ατζέντα, φαινόμενο που είχε ήδη διαφανεί στον πολιτικό λόγο του προεκλογικού κύκλου³³. Η υποχώρηση του μεταρρυθμιστικού οίστρου του ΕΕΚ δεν οφείλεται σε καμία περίπτωση στην έμφυτη αντινομία ανάμεσα στον πολιτικό λόγο και στην πολιτική πράξη. Η ιδεολογία, άλλωστε, ενός φιλελεύθερου κόμματος δεν παραμένει αμετάβλητη και αναλλοίωτη, όπως συμβαίνει κατά κανόνα με τα κομμουνιστικά κόμματα³⁴. Αντίθετα, αυτή προσαρμόζεται στις συγκυρίες και στον κυβερνητικό πραγματισμό, καθώς στη δεδομένη στιγμή εκείνο που μετρούσε περισσότερο για τις εθνικόφρονες πολιτικές δυνάμεις ήταν το ένστικτο της επιβίωσης. Ο Π. Κανελλόπουλος προειδοποιούσε σχετικά στη Βουλή: «*Σκεφθήτε ότι την στιγμήν αυτήν κρίνεται ο Κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι*»³⁵.

Πέρα από αυτό, ένα ακόμη ουσιαστικό διαφοροποιητικό στοιχείο της δεκαετίας του 1940 σε σχέση με προγενέστερες εποχές ήταν η δραματική αύξηση της εμφύλιας βίας, γεγονός πρωτόγνωρο για την ελληνική κοινωνία. Οποιαδήποτε ερμηνεία των κινήτρων και της δράσης των πολιτικών υποκειμένων οφείλει να συμπεριλάβει αυτό το στοιχείο. Η βία μετατοπίζει προτεραιότητες και επικάθεται σε κάθε αξιολόγηση της πρόσληψης του πολιτικού και κοινωνικού σύμπαντος. Ως προς αυτό πρέπει να συνυπολογιστεί η προσωπική εμπειρία του Π. Κανελλόπουλου: οι ανταρσίες στο ελληνικό στράτευμα τον Φεβρουάριο και Μάρτιο του 1943 στη Μέση Ανατολή, ενώ υπουργός Εθνικής Άμυνας ήταν ο ίδιος, οι πιέσεις και οι οχλοκρατικές εκδηλώσεις του ΕΑΜ, όταν αποβιβάστηκε στην Πελοπόννησο τον Σεπτέμβριο του 1944, το αίσθημα απειλής ότι με τη μικρή δύναμη σε αξιωματικούς και ναύτες και με τα πολεμοφόδια που διέθετε δε θα μπορούσε να υπερασπίσει το υπουργείο Ναυτικών στα Δεκεμβριανά, αν γινόταν επίθεση εναντίον

³² Βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 2.2.1949, στο ΕΠΣΒ, Δ' Αναθεωρητική, Σύνοδος Γ', 201-202. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 2.5.1949, στο ΕΠΣΒ, Δ' Αναθεωρητική, Σύνοδος Γ', 273-275.

³³ Βλ. αναλυτικά, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Μεταρρυθμιστές σε διασταυρούμενα πυρά», ό.π., 72-88.

³⁴ Τα σχετικά μεθοδολογικά ζητήματα θίγονται με συνοπτικό τρόπο στο Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Ο ελληνικός φιλελευθερισμός στον 20ό αιώνα. Εννοιολογικές οριοθετήσεις και διλήμματα της έρευνας», *Φιλελεύθερη Έμφραση*, 2009, 39: 87-95.

³⁵ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 18.5.1946, στο ΕΠΣΒ, Δ' Αναθεωρητική, Σύνοδος Α', 35-40.

του και, τέλος, οι συχνές περιόδεις του σε όλη τη διάρκεια του Εμφυλίου σε περιοχές της Βόρειας Ελλάδας που δεν ελέγχονταν από το κράτος³⁶.

Η αντίστιξη δημοκρατίας και κομμουνισμού, έκδηλη στις στρατιωτικές, πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις των ετών 1946-1949, μετατόπισε αλλά δεν αραίωσε τον μεταρρυθμιστικό φιλελευθερισμό του ΕΕΚ. Μετεκλογικά, λοιπόν, η ιδεολογία του ΕΕΚ, η οποία επαναδιατυπώθηκε με αφορμή τις πρώτες προγραμματικές δηλώσεις στο κοινοβούλιο τον Μάιο του 1946, αρθρωνόταν γύρω από τρεις αλληλένδετους πυρήνες: α) την ιδέα του έθνους· β) την ιδέα της δημοκρατίας· γ) την ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης³⁷.

Το ΕΕΚ ενσωμάτωσε στον πολιτικό του λόγο το δίπολο δημοκρατία – έθνος, το οποίο έπρεπε όλα τα εθνικόφρονα πολιτικά κόμματα να το υποστηρίζουν όχι μόνο ιδεολογικά αλλά και με το παράδειγμα της πολιτικής πράξης³⁸. Με το ίδιο σκεπτικό, ο κομμουνισμός έπρεπε να ηττηθεί ως ιδεολογία και να προβληθεί αντίστοιχα μια θετική ιδεολογία υπέρ της δημοκρατίας και της ελευθερίας. Σύμφωνα με τον Π. Κανελλόπουλο το έθνος δεν προσδιοριζόταν πλέον από τη Μεγάλη Ιδέα. Αντίθετα, ο σκοπός του έθνους στη μεταπολεμική εποχή περιελάμβανε τρεις νέες προκλήσεις: α) την εδαφική ακεραιότητα της χώρας· β) τη σταθεροποίηση των δημοκρατικών θεσμών· γ) την οικονομική ανασυγκρότηση και σταθερότητα.

Η πολιτική περάτωση απέναντι σε αυτά τα τρία πεδία θα δικαίωνε το έθνος. Δε θα έπρεπε επίσης να διαφύγει της προσοχής η ελληνική ιδιαιτερότητα. Σε αντίθεση με τα ευρωπαϊκά κράτη της Δύσης, η δημοκρατία στην Ελλάδα ήταν σε πόλεμο³⁹. Σε αυτό το πλαίσιο, ο αρχηγός του ΕΕΚ ζητούσε από όλους τους βουλευτές της Βουλής του 1946 να συμβάλουν στη δημιουργία μιας «νέας κοινοβουλευτικής συνείδησης» και να αποτελέσουν με αυτόν τον τρόπο το παράδειγμα για τη νέα γενιά, η οποία δεν είχε γνωρίσει τον κοινοβουλευτισμό τα τελευταία δέκα χρόνια⁴⁰.

Το θεμελιώδες ζήτημα των πολιτικών ηγεσιών μετά την κλιμάκωση του Εμφυλίου ήταν η αποκατάσταση της εσωτερικής ασφάλειας. Η κρισιμότητα της στιγ-

³⁶ Ο Π. Κανελλόπουλος έχει καταγράψει διάφορα γεγονότα εμφύλιας βίας που βίωσε ως πολιτικός. Ενδεικτικά βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Η ζωή μου*, ό.π., 76-77, 84, 94-95. Σχετικά με τις συχνές περιόδεις του στη Βόρεια Ελλάδα βλ. ενδεικτικά Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 19 Νοεμβρίου 1946, στο *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Δ' Αναθεωρητική, Σύνοδος Α'*, 9-11.

³⁷ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 18.5.1946, ό.π., 35-40.

³⁸ Πρβλ. «Και όμως η δημοκρατία πρέπει να σωθή και πρέπει να νικήσει συνδουραζόμενη στερεά και οργανικά με την εθνικήν ιδεάν», Κωνσταντίνος Τσάτσος, «Διατί δεν είμεθα κράτος», *Το παρόν*, 7.1. 1946.

³⁹ Για το ευρωπαϊκό ιστορικό πλαίσιο βλ. Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας (1914-1991)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1997. Tony Judt, *Postwar. A history of Europe since 1945*, London, William Heinemann, 2005. Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's twentieth century*, London, Penguin, 1998.

⁴⁰ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 18.11.1946, ό.π., 35-40.

μής δεν επέτρεπε ιδεολογικές αγκυλώσεις και περιορισμούς. Το ΕΕΚ καταψήφισε την κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος το 1946 υποστηρίζοντας την ιδέα της συνεργασίας των δύο μεγάλων κομμάτων (Λαϊκό Κόμμα και Κόμμα Φιλελευθέρων). Κατόπιν, παρέιχε στήριξη και συμμετείχε στην κυβέρνηση Δ. Μαξίμου τον Ιανουάριο του 1947, γιατί, όπως δικαιολόγησε, σε κατάσταση κινδύνου πρέπει να θυσιάζονται οι «προσωπικές φιλοτιμίες»⁴¹. Τον Σεπτέμβριο του 1947 συμφώνησε στη διάλυση της κυβέρνησης αυτής και έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στη κυβέρνηση Λαϊκών – Φιλελευθέρων υπό τον Θ. Σοφούλη. Έκτοτε, η στήριξη προς την εκάστοτε κυβέρνηση δεν έπαψε ποτέ, και εκφράστηκε με τη συμμετοχή του ΕΕΚ στα κυβερνητικά σχήματα από τις αρχές του 1949 ως τη λήξη του Εμφυλίου.

«Όσοι είμεθα σοσιαλισταί...»

Παρά τις ιδιόμορφες πολιτικές συνθήκες, στη Βουλή του Εμφυλίου τέθηκε το κρίσιμο ζήτημα της μεταπολεμικής οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Η πολιτική ελίτ είχε να αντιμετωπίσει τα μετέωρα θέματα της χρόνιας φτώχειας της χώρας και της απασχόλησης του πληθυσμού που εκκρεμούσαν από το Μεσοπόλεμο⁴². Η Κατοχή είχε κληροδοτήσει σημαντικά βάρη στην οικονομία: μεγάλη έκταση των υλικών καταστροφών, συρρίκνωση της παραγωγικής ικανότητας της οικονομίας, καταστροφή των υποδομών (οδικό δίκτυο, σιδηρόδρομοι, λιμάνια), αποδιοργάνωση των παραγωγικών κλάδων και των οικονομικών λειτουργιών του κράτους.

Η έξοδος από το κοινωνικό πρόβλημα της φτώχειας και το ζητούμενο της βιωσιμότητας της ελληνικής οικονομίας απαιτούσαν την υπέρβαση των προπολεμικών καπιταλιστικών δομών και το χτίσιμο ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης. Η αρχιτεκτονική του μοντέλου αυτού έγινε αντικείμενο ιδεολογικών και πολιτικών αντιθέσεων ανάμεσα στους πολιτικούς και κοινωνικούς φορείς⁴³. Στο τέλος, όπως εκφράστηκε

⁴¹ Ο Π. Κανελλόπουλος έλεγε χαρακτηριστικά: «Δεν θεωρώ και δεν εθεώρησα ποτέ θεμιτόν να θέτω διά την εξυπηρέτησιν της Πατρίδος μου προϋποθέσεις. (...) Ημείς εν ώρα κινδύνου γνωρίζομεν να θυσιάζωμεν τας προσωπικάς φιλοτιμίας». Βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 31.1.1947, στο ΕΠΣΒ, Δ΄ Αναθεωρητική, Σύνοδος Α΄, 990-992. Πρβλ. την άποψη του Π. Παπαληγούρα: «Προσχωρήσαμε και συμβάλαμε εις το κυβερνητικό “έλασσον”, γνωρίζοντας τα μειονεκτήματά του και προσπαθώντας να υπερνικήσουμε τον άμεσο κίνδυνο, αυτόν που αν δεν υπερνικηθεί σε δύο, σε τρεις, σε πέντε μήνες, δεν θα υπάρξει ούτε η Ελλάς, ούτε φυσικά η δυνατότητα ν’ ασκήσει κανείς ενωτική και σοσιαλιστική και μεταρρυθμιστική κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα». Βλ. Παναγής Παπαληγούρας, «Το έλασσον», *Ελεύθερα Νιάτα*, Μάρτιος - Απρίλιος 1947, 11: 3-4, στο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), *Παναγής Παπαληγούρα. Ομιλίες, άρθρα*. Αθήνα, Αίολος, 1996, 56-59.

⁴² Χρήστος Χατζιωσόφ, *Η γηραιά σελίνη*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993. Mark Mazower, *Greece and the inter-war economic crisis*, Oxford, Clarendon Press, 1991.

⁴³ Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα (1944-2000)*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, 53-128. Γιώργος Σταθάκης, «Η διαμόρφωση του μεταπολεμικού μοντέλου εκβιομηχάνισης. Η κρίσιμη περίοδος (1944-1953)», *Τα Ιστορικά*, 1990, 12-13: 57-74. Γιώργος Σταθάκης, «Οικονομία και θεσμοί. Από την προπολεμική “βιωσιμότητα” στη μεταπολεμική “εκβιομηχάνιση”»,

από τον Οργανισμό Ανασυγκρότησης και το Ανώτατο Συμβούλιο Ανασυγκρότησης (ΑΣΑ), συμβουλευτικά όργανα της κυβέρνησης, επικράτησε η αντίληψη που έδινε προτεραιότητα στην εκβιομηχάνιση, στις θεσμικές μεταρρυθμίσεις, στην προσέλκυση του ξένου κεφαλαίου και στον κρατικό παρεμβατισμό⁴⁴. Στην αποκρυστάλλωση των θέσεων αυτών σημαντικό ρόλο έπαιξε ο ξένος παράγοντας (Αγγλία, ΗΠΑ) και οι αποστολές των εμπειρογνομόνων στην Ελλάδα (FAO, AMAG, ECA/Greece, Έκθεση Porter)⁴⁵.

Το ΕΕΚ έχοντας ως σημείο αναφοράς τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα συνέκλινε προγραμματικά με τις παραπάνω κατευθύνσεις για την ελληνική οικονομία⁴⁶. Πιο αναλυτικά, η έννοια της ανασυγκρότησης δεν περιοριζόταν μόνο στην αποκατάσταση του προπολεμικού βιοτικού επιπέδου, αλλά και στη δημιουργία συνθηκών ανάπτυξης εναρμονισμένης με τις ιστορικές εξελίξεις. Το ζήτημα αυτό απαιτούσε νέες μορφές διασύνδεσης αγοράς, κράτους και κοινωνίας, πάντα βέβαια μέσα στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και του δημοκρατικού συστήματος. Ο Π. Παπαληγούρας, στην κοινοβουλευτική συζήτηση για τη σύσταση οργανισμού ανασυγκρότησης, αποκήρυξε τις κατεστημένες νοοτροπίες περασμένων δεκαετιών και επισήμανε πως οι νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες επέβαλλαν αφενός έναν πιο αποτελεσματικό κρατικό μηχανισμό και αφετέρου συντονισμό με τα κράτη της δυτικής Ευρώπης⁴⁷. Ένα ακόμη σημείο ρήξης με τη δημόσια πολιτική του παρελθόντος ήταν πως το μεταπολεμικό μοντέλο όφειλε να διαθέτει μια νέα ηθική και κοινωνική δυναμική:

«Δεν έχουμε ανάγκην, δυστυχώς, μόνον ενός νέου 1910, δηλαδή μιας απλής εξυγιάνσεως, αλλά έχουμε ανάγκην καθολικής αναπροσαρμογής της διοικητικής μηχανής προς νέους μεταπολεμικούς σκοπούς. (...) Ημείς ισχυριζόμεθα ότι το έθνος δεν δύναται να σωθή ει μη απομονούμενον από κάθε στοιχείον

στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα, '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, 351-369.

⁴⁴ Ανώτατο Συμβούλιο Ανασυγκροτήσεως (ΑΣΑ), *Αναθεωρημένον πρόγραμμα οικονομικής ανορθώσεως της Ελλάδος (1949-1950)*, Αθήνα, Υπουργείο Συντονισμού/Υπηρεσία Συντονισμού Εφαρμογής Σχεδίου Ανασυγκροτήσεως, 1949. Οργανισμός Ανασυγκροτήσεως, *Πρόγραμμα Ανασυγκροτήσεως*, Αθήνα, 1947. Για την ίδρυση του ΑΣΑ βλ. Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί συστάσεως Ανωτάτου Συμβουλίου Ανασυγκροτήσεως», 26.4.1948, στο ΕΠΣΒ, Δ' Αναθεωρητική, Σύνοδος Β', 416-419. Βλ. επίσης Κωνσταντίνος Καλλίας, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 22 Απριλίου 1948, στο ΕΠΣΒ, Δ' Αναθεωρητική, Σύνοδος Β', 398.

⁴⁵ Γιώργος Σταθάκης, *Το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004.

⁴⁶ Βλ. Παναγής Παπαληγούρας, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 24.10.1947, στο ΕΠΣΒ, Δ' Αναθεωρητική, Σύνοδος Α', 942-943.

⁴⁷ Βλ. Παναγής Παπαληγούρας, «Παρέμβαση», 12.6.1946, στο ΕΠΣΒ, Δ' Αναθεωρητική, Σύνοδος Α', στο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), *Παναγή Παπαληγούρα*, ό.π., 51-52.

εφθαρμένον του παρελθόντος. Η νέα γενεά δεν θα μας ακολουθήσει εάν δεν της προτείνωμεν νέα ηθικά και κοινωνικά ιδεώδη»⁴⁸.

Το ΕΕΚ επανατοποθέτησε στην ατζέντα το ζήτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, στην οποία είχε αποδώσει ιδιαίτερη σημασία ήδη από την περίοδο της ίδρυσής του. Η αξία αυτή νομιμοποιούσε ηθικά το δημοκρατικό κράτος. Σύμφωνα με το ΕΕΚ η εποχή είχε ανάγκη από μια νέα ηθική, η οποία συνίστατο στην άρση των ταξικών περιορισμών και στη δημιουργία συνθηκών ίσων ευκαιριών και ισοπολιτείας. Δεν αρκούσε η πολιτική και στρατιωτική νίκη έναντι του κομμουνισμού. Η έμφαση, πάντως, στην κοινωνική δικαιοσύνη, σε συνδυασμό με την αποδοχή της κρατικής παρεμβατικότητας, της οικονομίας της αγοράς και της κοινωνιοκεντρικής προσέγγισης της ανασυγκρότησης/ανάπτυξης, επιτρέπει το συλλογισμό της ιδεολογικής συνάφειας ανάμεσα στο ΕΕΚ και στη δυτικοευρωπαϊκή κομματική οικογένεια της χριστιανοδημοκρατίας⁴⁹.

Επιπλέον, κοινωνική δικαιοσύνη σήμαινε δίκαιη κατανομή του εθνικού εισοδήματος. Το ΕΕΚ εξέφρασε επίμονα την κοινωνική στοχοθεσία της οικονομίας και την κοινωνική προστασία των ασθενέστερων τάξεων⁵⁰. Ο Π. Κανελλόπουλος ασκώντας κριτική στην κυβερνητική πολιτική στη διάρκεια μιας κοινοβουλευτικής συζήτησης για την οικονομία, τον Φεβρουάριο του 1948, καυτηρίασε τη μεροληπτική στάση της κυβέρνησης και των τραπεζών υπέρ των βιομηχάνων ιδίως στο ζήτημα των πιστώσεων⁵¹. Δεν τάχθηκε κατά της εκβιομηχάνισης και κατά της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Εστίασε, όμως, στην ποιότητα της κρατικής παρέμβασης. Ο ρόλος του κράτους ήταν να περιορίζει την απόλυτη οικονομική ελευθερία, γιατί στο τέλος κατέληγε σε βάρος των αδυνάτων, κατάσταση που δημιουργούσε το αίσθημα της κοινωνικής αδικίας⁵².

Αξίζει να σημειωθεί πως ο Βασίλειος Βογιατζής, βουλευτής Θεσσαλονίκης του ΕΕΚ, διδάκτωρ τότε οικονομικών επιστημών και αργότερα καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, παίρνοντας θέση στη συζήτηση για το αναπτυξιακό μοντέλο

⁴⁸ Παναγής Παπαληγούρας, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 3.12.1946, στο ΕΠΣΒ, Δ' Αναθεωρητική Σύνοδος Α', 576.

⁴⁹ Για μια ανάλυση της ιδεολογίας της χριστιανοδημοκρατίας στη δυτική Ευρώπη βλ. Stathis N. Kalyvas, *The rise of Christian Democracy in Europe*, New York, Cornell University Press, 1996. Kees Van Kersbergen, «The distinctiveness of Christian Democracy», στο David Hanley (ed.), *Christian Democracy in Europe. A comparative perspective*, London, Pinter Publishers, 1994, 31-47.

⁵⁰ Για μια επισκόπηση της εξέλιξης των οικονομικών και κοινωνικών αντιλήψεων του ελληνικού φιλελευθερισμού βλ. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, «Ο οικονομικός φιλελευθερισμός στην Ελλάδα», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, 2009, 41: 114-125.

⁵¹ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 12.2.1948, στο ΕΠΣΒ, Δ' Αναθεωρητική, Σύνοδος Β', 641-650.

⁵² Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 2.2.1948, στο ΕΠΣΒ, Δ' Αναθεωρητική, Σύνοδος Β', 542-543.

αμφισβήτησε με επιστημονικά επιχειρήματα -σε μια μελέτη που δημοσίευσε το 1946- την εκβιομηχάνιση ως λύση για το οικονομικό πρόβλημα της χώρας⁵³. Δεν απέρριψε την κρατική παρέμβαση ως μέσο ανάπτυξης της οικονομίας, αλλά υποστήριξε πως αυτή έπρεπε να χρησιμοποιηθεί προς την κατεύθυνση της αναδιάρθρωσης της γεωργίας, ώστε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για την αύξηση της αγροτικής παραγωγής και για τη διεύρυνση των θέσεων εργασίας. Σύμφωνα με τον Β. Βογιατζή, η Ελλάδα είχε τη δυνατότητα μέσω της αγροτικής ανάπτυξης αφενός να αυξήσει το εθνικό της εισόδημα και αφετέρου να περιορίσει την εξάρτησή της από τα κεφάλαια του εξωτερικού.

Για τον Π. Κανελλόπουλο οι ιδεολογίες δεν είχαν κάποια χρηστικότητα στον μεταπολεμικό κόσμο. Δύο συστήματα εξουσίας, το δημοκρατικό και το κομμουνιστικό, είχαν πλέον κυριαρχήσει και όλο το βάρος έπεφτε στην πολιτική ως πράξη, που επιφορτιζόταν με τη λύση των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων. Μια βασική διαφορά που χώριζε τους δύο «κόσμους» ήταν η νοοτροπία: ο ανθρωπισμός και η ανεκτικότητα από τη μία, και ο ολοκληρωτισμός από την άλλη. Η αντίληψή του αυτή, η οποία ταυτόχρονα ενσωματώνει και ένα στοιχείο πολιτικού αυτοπροσδιορισμού, διατυπώθηκε ως εξής:

«Όσοι είμεθα σοσιαλισταί, πρέπει να είμεθα εις πείσμα του κομμουνισμού, όπως εις πείσμα του σοσιαλισμού υπάρχει ο κομμουνισμός. Ο κομμουνισμός είναι μόνον και μόνον ένα ολοκληρωτικόν πολιτικόν κίνημα αρνούμενον την ελευθέραν συνείδησιν και την ανεκτικότητα»⁵⁴.

Αναθεώρηση του Συντάγματος

Μία από τις προκλήσεις που αντιμετώπισε η «ξεχασμένη Βουλή» ήταν το συνταγματικό πρόβλημα της χώρας, το οποίο εκκρεμούσε αρκετά πριν από την απελευθέρωση της Ελλάδας τον Οκτώβριο του 1944. Η Βουλή του 1946 ονομάστηκε Αναθεωρητική -η τέταρτη στη συνταγματική ιστορία του ελληνικού κράτους- και είχε την αρμοδιότητα να αποφασίσει για τα συνταγματικά ζητήματα στα οποία όμως δεν περιλαμβάνονταν το πολιτειακό, το οποίο θα καθοριζόταν με δημοψήφισμα⁵⁵. Η στάση όμως του ΕΕΚ απέναντι στο δημοψήφισμα της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1946 για την επάνοδο του Γεωργίου Β' δεν εξετάζεται στο παρόν κείμενο⁵⁶.

⁵³ Βασίλειος Θ. Βογιατζής, *Λαός χωρίς χώρα*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1946.

⁵⁴ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Ομιλία», 15.4.1948, Νέα Ορλεάνη, στο ΙΑΠΚ, φ. 17/29. Η ίδια αντίληψη διατυπώνεται επίσης στο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ο εικοστός αιώνας*, ό.π., 226-234.

⁵⁵ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995, 170-202.

⁵⁶ Ένα πρωτογενές δημοσίευτο τεκμήριο για το θέμα αυτό είναι το Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Επιστολή στον Αλέξανδρο Φλώρο», 26.8.1946, στο ΙΑΠΚ, φ. 16/2.

Η Βουλή με το Β΄ ψήφισμα της 12^{ης} Ιουνίου 1946 κατάρτισε μια 40μελή κοινοβουλευτική επιτροπή και την εξουσιοδότησε να προετοιμάσει ένα σχέδιο Σύνταγματος. Εκ μέρους του ΕΕΚ στην επιτροπή αυτή συμμετείχαν ο Κ. Καλλίας και ο Ι. Τσιμπούκης. Ο τελευταίος αντικαταστάθηκε από τον Κ. Τσάτσο στις 23 Οκτωβρίου 1946⁵⁷. Η επιτροπή κατέθεσε ένα σχέδιο Σύνταγματος, το οποίο απορρίφθηκε από την ολομέλεια της Αναθεωρητικής Βουλής. Με το ΞΗ΄ ψήφισμα της 29^{ης} Ιουλίου 1949 καταρτίστηκε μια νέα επιτροπή, η οποία έλαβε την εντολή να συντάξει ένα νέο σχέδιο έχοντας ως βάση το Σύνταγμα του 1864/1911. Το σχέδιο κατατέθηκε στις 23 Δεκεμβρίου 1949, αλλά ούτε αυτό ευδοκίμησε, με συνέπεια η Βουλή να διαλυθεί στις 7 Ιανουαρίου 1950, χωρίς να έχει ψηφιστεί Σύνταγμα.

Ο αρχηγός του ΕΕΚ, ωστόσο, είχε διατυπώσει τις αντιρρήσεις του στην επιλογή της κυβέρνησης Κ. Τσαλδάρη να αναθεωρήσει το Σύνταγμα. Στη δική του αντίληψη οι εκλογές του 1946 είχαν ένα διπλό νόημα: τη λύση του πολιτειακού με τη διενέργεια δημοψηφίσματος για την επάνοδο του Γεωργίου Β΄ από τη μία και την προστασία του κράτους από τον κομμουνισμό από την άλλη. Κατά συνέπεια, το 1946 δε μπορούσε να συγκριθεί με το 1910, όταν ο ελληνικός λαός είχε ψηφίσει με την απαίτηση να τροποποιηθεί το Σύνταγμα, γεγονός που μαρτυρούσαν οι διαδηλώσεις στην πλατεία Σύνταγματος. Ο Π. Κανελλόπουλος θεωρούσε πως έπρεπε πρώτα να τελειώσουν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά του Δημοκρατικού Στρατού και μετά να επιχειρηθεί ο εκσυγχρονισμός των συνταγματικών θεσμών της χώρας⁵⁸.

Παρ' όλ' αυτά το ΕΕΚ, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, συμμετείχε και στις δύο συνταγματικές επιτροπές των ετών 1946-1950 και κατέθεσε τις προτάσεις του. Η βασική συνισταμένη του ΕΕΚ ήταν πως το συνταγματικό πλαίσιο λειτουργίας του ελληνικού κράτους ήταν αναχρονιστικό και έπρεπε κατά συνέπεια να προσαρμοστεί στις σύγχρονες οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις⁵⁹. Προς αυτήν την κατεύθυνση λειτουργούσαν οι εξής δέσμες μέτρων: α) κατοχύρωση των ατομικών ελευθεριών με την εγγύηση της δικαστικής εξουσίας· β) καθιέρωση του συστήματος της κοινοβουλευτικής κυβέρνησης με συνταγματική διάταξη· γ) επιτάχυνση της νομοθετικής διαδικασίας· δ) προσθήκη διατάξεων κοινωνικού περιεχομένου (προστασία της εργασίας από το κράτος, ικανοποιητική αμοιβή εργαζομένων, α-

⁵⁷ Ιωάννης Θεοτόκης, «Απόφασις της Βουλής των Ελλήνων», 23.10.1946, στο Αρχείο Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αθήνα, φάκελος 18/1.

⁵⁸ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 17.6.1948, στο ΕΠΣΒ, Δ΄ Αναθεωρητική, Σύνοδος Β΄, 865-866. Πρβλ. Παναγής Παπαληγούρας, «Παρέμβαση», 19.5.1949, στο ΕΠΣΒ, Δ΄ Αναθεωρητική, Σύνοδος Β΄, 418-419.

⁵⁹ Βλ. τη σειρά άρθρων του Κ. Τσάτσου με θέμα τη συνταγματική αναθεώρηση και τον ίδιο τίτλο στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*: Κωνσταντίνος Τσάτσος, «Η αναθεώρησης του Σύνταγματος», *Η Καθημερινή*, 23.5.1948, 10.6.1948, 20.6.1948, 24.6.1948 και τέλος 1.7.1948.

ναγκαστικές απαλλοτριώσεις για την αποκατάσταση ακτημόνων καλλιεργητών)· ε) θέσπιση του δικαιώματος της απεργίας· στ) καθιέρωση της ισότητας των δύο φύλων και χορήγηση του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις γυναίκες⁶⁰.

Δύση – Ανατολή

Ο Εμφύλιος των ετών 1946-1949 εντάσσεται στο διεθνές κλίμα του Ψυχρού Πολέμου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δριμύτατη αντιπαράθεση Δύσης και Ανατολής τόσο στο πεδίο της πολιτικής σκέψης όσο και στο επίπεδο της πολιτικής πράξης. Όσον αφορά στο ΕΕΚ, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία πως ταυτίζεται με τη Δύση σε όλη τη διάρκεια της παρουσίας του στο δημόσιο βίο. Αν εστιάσουμε στον ιδρυτή του κόμματος διαπιστώνουμε ότι είχε μια στερεοσκοπική ματιά πάνω στην ιστορία, η οποία αντλούνταν από την παράδοση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, του χριστιανισμού και του δυτικού ευρωπαϊκού πνεύματος. Σε αυτό συντέλεσαν οι σπουδές του στη Χαϊδελβέργη, όπου σπούδασε κοινωνικές επιστήμες, από τον Οκτώβριο του 1920 ως των Φεβρουάριο του 1923. Διαθέτοντας ένα τέτοιο οπλοστάσιο φιλοσοφικού στοχασμού ο Π. Κανελλόπουλος το αξιοποίησε για να καταδείξει την ιστορική και πολιτιστική συγγένεια της Ελλάδας με τη Δύση⁶¹.

Οι συνέπειες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η εμφύλια διαμάχη στην Ελλάδα προσέδωσαν επιπλέον παραμέτρους. Η κυριότερη από αυτές ήταν πως η ανασυγκρότηση και η οικονομική επιβίωση της χώρας δε θα μπορούσαν να επιτευχθούν χωρίς την οικονομική βοήθεια της Δύσης⁶². Ο Ιανουάριος του 1947 ήταν ένα κομβικό σημείο, γιατί, σύμφωνα με την παραδοχή του Π. Κανελλόπουλου στο κοινοβούλιο, «η στρατιωτική κατάσταση είχε περιαχθή εις εξαιρετώς κρίσιμον σημείον»⁶³. Υπό το βάρος αυτών των εξελίξεων η ελληνική κυβέρνηση όφειλε να είναι όσο πιο ευρεία γίνεται, προκειμένου να εμπνεύσει ένα κλίμα εμπιστοσύνης στο εξωτερικό και να διευκολύνει τη χορήγηση της αμερικάνικης βοή-

⁶⁰ Κωνσταντίνος Καλλίας, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 24.5.1949, στο ΕΠΣΒ, Δ΄ Αναθεωρητική, Σύνοδος Β΄, 438-441. Παναγής Παπαληγούρας, «Παρέμβαση», 31.5.1949, στο ΕΠΣΒ, Δ΄ Αναθεωρητική, Σύνοδος Β΄, 491. Πρβλ. Κωνσταντίνος Καλλίας, «Επιστολή προς την Επιτροπήν Καταρτίσεως σχεδίου Συντάγματος», 7.8.1949, στο Κωνσταντίνος Μ. Καλλίας, *Μια ματιά*, ό.π., 45-48.

⁶¹ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Το πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης», *Ελληνική Φωνή*, 4.7.1936. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος*, 12 τόμοι, Αθήνα, Γαλλικής, 1990. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Γεννήθηκα στο 1402*, 2 τόμοι, Αθήνα, 1957. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Η θέση μας στο δυτικό κόσμο», *Νέα Εστία*, 1957, στο Ευάγγελος Ν. Μόσχος (επιμ.), *Τα δοκίμια*, ό.π., τόμ. Ε΄, 190-194. Πρβλ. Κωνσταντίνος Ι. Δεσποτόπουλος, «Παναγιώτης Κανελλόπουλος», *Η Καθημερινή*, 6.10.2006. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Παναγιώτης Κανελλόπουλος», στο *Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1902-1986). Ο πολιτικός και ο διανοούμενος*. Οδηγός έκθεσης, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2003. Chris M. Woodhouse, «Ο Έλληνας πολιτικός Παναγιώτης Κανελλόπουλος», *Η Καθημερινή*, 15.8.1976.

⁶² Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 18.5.1946, ό.π.

⁶³ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Κοινοβουλευτική ομιλία», 8.9.1947, στο ΕΠΣΒ, Δ΄ Αναθεωρητική, Σύνοδος Α΄, 1476-1477.

θειας. Από την άλλη, ο Π. Παπαληγούρας προέβλεπε ότι η μεταπολεμική πολιτική θα έφερνε στο προσκήνιο μια νέα οργανωτική μορφή στη διακρατική συνεργασία και στη διεθνή οικονομία⁶⁴.

Την άνοιξη του 1948, ο Π. Κανελλόπουλος, προσκεκλημένος του περιοδικού TIME, περιόδευσε στις ΗΠΑ δίνοντας διαλέξεις σε διάφορες πόλεις για την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα. Η περιοδεία του καλύφθηκε από τον αμερικάνικο τύπο στον οποίο παραχώρησε συνεντεύξεις. Η κίνηση του Π. Κανελλόπουλου μπορεί με ασφάλεια να ερμηνευθεί ως μια προσπάθεια προβολής της πολιτικής και ιδεολογικής συνοχής ανάμεσα στις ΗΠΑ και στην Ελλάδα. Από την άλλη, ο στόχος του ήταν να εκθέσει το ελληνικό πρόβλημα και να το αποσυνδέσει από κάθε σύγκριση και λογική ταύτισης με την ισπανική περίπτωση⁶⁵.

Συμπεράσματα

Από την απελευθέρωση της χώρας ως τις εκλογές του 1946 το ΕΕΚ επαναπροσέγγισε την κοινωνία αξιοποιώντας κατά βάση το πολιτικό κεφάλαιο που είχε συσσωρεύσει τα προηγούμενα χρόνια ο ιδρυτής και ηγέτης του Π. Κανελλόπουλος. Η μεταπολεμική ανασύνταξή του συνοδεύτηκε με τη συμμετοχή του στην «ξεχασμένη Βουλή», γεγονός που του εξασφάλισε έναν ενεργό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις την κρίσιμη περίοδο 1946-1949.

Το ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο του ΕΕΚ προσδιορίζεται από την ιδέα του «ενωτισμού», η οποία συμφύεται με μια μεταρρυθμιστική ατζέντα. Το πρόταγμα μιας αξιακής αλλά και κοινωνικοπολιτικής επανίδρυσης λειτουργεί ως απάντηση στα αδιέξοδα της πολιτικής ζωής, όπως αυτά μορφοποιήθηκαν στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930. Ταυτόχρονα, μεταρσιώνεται για το κόμμα ένας ρόλος ηθικοποίησης της πολιτικής.

Ωστόσο, η θέρμη της μεσολαβτικής αντίληψης του ΕΕΚ να ηγηθεί της επανίδρυσης/μεταρρύθμισης υποχώρησε -χωρίς όμως να ατονήσει- μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, γεγονός που αποτυπώθηκε στον κοινοβουλευτικό του λόγο (1946-1949). Η εξήγηση εντοπίζεται στην κρισιμότητα της στιγμής: μπροστά στη μέγγενη του αντικομμουνισμού και στην αγωνία της επιβίωσης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας οι προτεραιότητες ήταν πια τελείως διαφορετικές. Ο Εμφύλιος έγινε μία πηγή εκ νέου ιεράρχησης των διλημμάτων της πολιτικής

⁶⁴ Παναγής Παπαληγούρας, «Παρέμβαση», 19.5.1949, ό.π.

⁶⁵ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Ομιλία», 15.4.1948, Νέα Ορλεάνη, ό.π. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Ομιλία», 19.4.1948, Ουάσιγκτον, στο ΙΑΠΚ, φ. 17/31. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Ομιλία», 23.4.1948, Νέα Υόρκη, στο ΙΑΠΚ, φ. 17/36. Για μια επισκόπηση της περιοδείας στις ΗΠΑ βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Επιστολή στον Κ. Καλλία*, 2.5.1948, στο Ευάγγελος Ν. Μόσχος (επιμ.), *Τα δοκίμια*, ό.π., τόμ. Ε΄, 158-166.

για τους φιλελεύθερους μεταρρυθμιστές του ΕΕΚ⁶⁶. Ο κατεξοχήν στόχος των μετεκλογικών κυβερνήσεων και των κοινοβουλευτικών κομμάτων ήταν η υπεράσπιση της δημοκρατίας από την απειλή του κομμουνισμού. Τη δεκαετία του 1940, άλλωστε, παρατηρήθηκε μια τεκτονική κίνηση στην ελληνική κοινωνία που τη διαίρεσε σε εθνικόφρονες και κομμουνιστές. Οι πολιτικο-στρατιωτικές και κοινωνικές συγκρούσεις είχαν ως αποτέλεσμα την ηγεμονία μιας αντικομμουνιστικής ρητορείας και ιδεολογίας στον εθνικόφρονα κόσμο όπου κάθε απόπειρα ενός διαφοροποιημένου – μεταρρυθμιστικού πολιτικού λόγου υπονομεύονταν.

Μέσα σε αυτό το πολιτικό πεδίο το ΕΕΚ δεν παρασύρθηκε από τον ακραίο αντικομμουνισμό ενώ επιχείρησε να διατυπώσει ένα πλέγμα προτάσεων που αφορούσαν στο περιεχόμενο της διακυβέρνησης της χώρας. Ο σύνθετος και πολυεδρικός χαρακτήρας της κρίσης έθεσε τα διλήμματα. Σύμφωνα με τον Π. Κανελλόπουλο τα κόμματα της Βουλής του Εμφυλίου όφειλαν να δώσουν λύσεις σε μια σειρά από επείγοντα θέματα, όπως η ανασυγκρότηση και η ασφάλεια. Απαράβατη προϋπόθεση ήταν μια νέα πολιτική κουλτούρα που δε στηριζόταν πια στις ιδεολογικές επιλογές ή στα προσωπικά συμφέροντα αλλά στην ηθική ανιδιοτέλεια. Ο Π. Κανελλόπουλος σε μια παρέμβασή του στο κοινοβούλιο έθεσε ως εξής το πρόβλημα της χώρας:

«Διότι χρειάζεται, δια να σωθή ο τόπος, ηθική ανιδιοτέλεια. Και την ανιδιοτέλειαν αυτήν πρέπει κατ' εξοχήν να την επιδεικνύουν και εκείνοι οι οποίοι είναι εκτός της Κυβερνήσεως»⁶⁷.

Το ΕΕΚ μπορεί να μην κατάφερε να μετεξελιχθεί σε μια ηγεμονική δύναμη στο μετεκλογικό πολιτικό σκηνικό, αλλά παρ' όλα αυτά συνεισέφερε στην πολιτική ζωή ένα νέο πολιτικό δυναμικό, νέα ήθη και νέες ιδέες. Είχε αφομοιώσει τα σύγχρονα ρεύματα των πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων και ανέδειξε την προοπτική της επιμειξίας του καπιταλιστικού συστήματος με τον αναπτυξιακό και κοινωνικό ρόλο του κράτους, θέση που μαρτυρά την εκλεκτική του συγγένεια με την ευρωπαϊκή χριστιανοδημοκρατία.

⁶⁶ Πρβλ. την διαπίστωση του Π. Κανελλόπουλου: «Το Εθνικόν Ενωτικόν Κόμμα ιδρύθη εις πείσμα των καιρών. Και εξακολουθεί να υπάρχη και να δρα εις πείσμα των καιρών, οι οποίοι γίνονται διαρκώς σκοτεινότεροι διά την Ελλάδα και διά τον κόσμον ολόκληρον», Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Εις πείσμα των καιρών», *Ελληνική Πορεία*, Δεκέμβριος 1948, στο Ευάγγελος Ν. Μόσχος (επιμ.), *Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Τα δοκίμια*, ό.π., τόμ. Δ', 467-469.

⁶⁷ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Παρέμβαση», 7.12.1949, στο ΕΠΣΒ, Δ' Αναθεωρητική, Σύνοδος Δ', 34.

ΠΗΓΕΣ

Αδημοσίευτο αρχειακό υλικό

- Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Φιλοθέη, Αθήνα
Αρχείο Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αθήνα
Ιστορικό Αρχείο Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Πλάκα, Αθήνα.
Συλλογή Ιστορικών Κειμηλίων Αναστάσιου Κανελλόπουλου, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Φιλοθέη, Αθήνα.

Δημοσιευμένες αρχειακές συλλογές

- Επίσημα Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής

Εφημερίδες

- Εφημερίδα *Ελληνική Φωνή*
Εφημερίδα *Η Καθημερινή*
Εφημερίδα *Το Παρόν*

Τηλεοπτικές Μαρτυρίες

- Βερέμης Θάνος, «Ο Π. Κανελλόπουλος ανάμεσα στις δύο πρωθυπουργίες (1946-1967)», στο *Εξιστορείν και Ιστορείν* (τηλεοπτική εκπομπή - παρουσίαση Γιάννης Τζανετάκος), ΕΤ1, 19.12.2009.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, τομ. Β', Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2004, 1005-1287.
Hobsbawm Eric, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας (1914-1991)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1997.
Iatrides John O. (ed.), *Greece in the 1940s. A Nation in Crisis*, Hanover and London, University Press of New England, 1981.
Judt Tony, *Postwar. A history of Europe since 1945*, London, William Heinemann, 2005.
Hatzivassiliou Evanthis, «Greek reformism and its models. The impact of the Truman Doctrine and the Marshall Plan», *Journal of Modern Greek Studies*, 2010, 28(1): 1-25.
Kalyvas Stathis N., *The rise of Christian Democracy in Europe*, New York, Cornell University Press, 1996.
Mazower Mark, *Greece and the inter-war economic crisis*, Oxford, Clarendon Press, 1991.
Mazower Mark, *Dark Continent. Europe's twentieth century*, London, Penguin, 1998.
Petropoulos John A., «The traditional political parties of Greece during the Axis Occupation», στο John O. Iatrides (ed.), *ό.π.*, 27-36.

Van Kersbergen Kees, «The distinctiveness of Christian Democracy», στο David Hanley (ed.), *Christian Democracy in Europe. A comparative perspective*, London, Pinter Publishers, 1994, 31-47.

Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995, 170-202.

Ανώτατο Συμβούλιο Ανασυγκροτήσεως (ΑΣΑ), *Αναθεωρημένον πρόγραμμα οικονομικής ανορθώσεως της Ελλάδος (1949-1950)*, Αθήνα, Υπουργείο Συντονισμού/Υπηρεσία Συντονισμού Εφαρμογής Σχεδίου Ανασυγκροτήσεως, 1949.

Βογιατζής Βασίλειος Θ., *Λαός χωρίς χώρα*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1946.

Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Η ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός αιώνας. Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.

ΕΕΚ, *Αρχαί και προγραμματικά κατευθύνσεις Ενωτικού Κόμματος*, Αθήνα, ΕΕΚ, χ.η. - π. 1938.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τομ. ΙΣΤ΄ (Σύγχρονος ελληνισμός. Από το 1941 ως το τέλος του αιώνα), Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2000.

Καζάκος Πάνος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα (1944-2000)*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.

Καλλίας Κωνσταντίνος Μ., *Η Νέα Δημοκρατία. Η πολιτική φυσιογνωμία της και η τοποθέτησή της*, Αθήνα, χ.ε., 1976.

Καλλίας Κωνσταντίνος Μ., *Μια ματιά στην ζωή μου*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Πολιτικός λόγος του κ. Παναγιώτη Κανελλοπούλου, εκφωνηθείς εν Αθήναις την 15η Δεκεμβρίου 1935*, Αθήνα, ΕΕΚ/Γραφείο Τύπου, 1935.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *1935-1945. Ένας απολογισμός*, Αθήνα, χ.ε., 1945.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Ο πόλεμος και το μέλλον. Διδάγματα και αιτήματα*, Αθήνα, χ.ε., 1945.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Εισαγωγή σε μια θεωρία της Ιστορίας ως βάση του ενωτισμού*, Αθήνα, Εθνική Ενωτική Νεολαία, 1947.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Ο εικοστός αιώνας. Η πάλη μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπιάς*, Αθήνα, χ.ε., 1951.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Γεννήθηκα στο 1402*, 2 τόμοι, Αθήνα, 1957.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου (1939-1944). Ιστορική αναδρομή και κείμενα*, Αθήνα, χ.ε., 1964.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Ιστορικά δοκίμια*, Αθήνα, χ.ε., 1975.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Ημερολόγιο, 31 Μαρτίου 1942 - 4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα, Εστία, 1977.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Η ζωή μου. Αφήγηση στη Νινέτα Κοντράρου-Ρασιτά*, Αθήνα, Γιαλλελής, 1985.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος*, 12 τόμοι, Αθήνα, Γιαλλελής, 1990.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, «Η θέση μας στο δυτικό κόσμο», *Νέα Εστία*, 1957, στο Ευάγγελος Ν. Μόσχος (επιμ.), *Τα δοκίμια*, τόμ. Ε΄, Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 2002, 190-194.

- Μόσχος Ευάγγελος Ν. (επιμ.), «Αφιέρωμα στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο (1902-1986)», *Νέα Εστία*, 1996, 140/1667: 3-11.
- Μόσχος Ευάγγελος Ν. (επιμ.), *Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Τα δοκίμια*, τόμ. Δ΄-Ε΄, Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 2002.
- Μπεκίρης Βασίλης, *Η πατριωτική δράση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στον Εμφύλιο*, Αθήνα, Λιβάνης-Νέα Σύνορα, 2002.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η κακεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές (1946-1967)*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.
- Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί συστάσεως Ανωτάτου Συμβουλίου Ανασυγκροτήσεως», 26.4.1948, στο ΕΠΣΒ, Δ΄ Αναθεωρητική, Σύνοδος Β΄, 416-419.
- Οργανισμός Ανασυγκροτήσεως, *Πρόγραμμα Ανασυγκροτήσεως*, Αθήνα, 1947.
- Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα (1922-1967)*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006.
- Παπαληγούρας Παναγής, «Το έλασσον», *Ελεύθερα Νιάτα*, Μάρτιος – Απρίλιος 1947, 11: 3-4, στο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), *Παναγή Παπαληγούρα. Ομιλίες, άρθρα*. Αθήνα, Αίολος, 1996, 56-59.
- Παπαστράτης Προκόπης, «Τα αστικά κόμματα και η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση», στο Χάγκεν Φλάισερ & Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Ελλάδα (1936-1944). Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1989, 529-540.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Παναγιώτης Κανελλόπουλος», στο *Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1902-1986). Ο πολιτικός και ο διανοούμενος*. Οδηγός έκθεσης, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2003.
- Σταθάκης Γιώργος, «Η διαμόρφωση του μεταπολεμικού μοντέλου εκβιομηχάνισης. Η κρίσιμη περίοδος (1944-1953)», *Τα Ιστορικά*, 1990, 12-13: 57-74.
- Σταθάκης Γιώργος, «Οικονομία και θεσμοί. Από την προπολεμική “βιοσιμότητα” στη μεταπολεμική “εκβιομηχάνιση”», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα, '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, 351-369.
- Σταθάκης Γιώργος, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004.
- Στεφανίδης Ιωάννης Δ., *Εν ονόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα (1945-1967)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.
- Τσάτσος Κωνσταντίνος, *Λογοδοσία μιας ζωής*, τομ. Α΄-Β΄, Αθήνα, Εκδόσεις των Φίλων, 2001.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, «Δημιουργός κατευθύνσεων. Ο πολιτικός Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1935-1985)», στο Λίνος Γ. Μπενάκης (επιμ.), *1986-2006. 20 χρόνια χωρίς τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο*, Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 2007, 165-204.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, «Μεταρρυθμιστές σε διασταυρούμενα πυρά. Το ΔΣΚ και το ΕΕΚ στις εκλογές του 1946», στο Γρηγόριος Ψαλλίδας (επιμ.), *Οι εκλογές του 1946. Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα, Πατάκης - Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μπισσοτάκης, 2008, 72-88.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, «Ο ελληνικός φιλελευθερισμός στον 20ό αιώνα. Εννοιολογικές οριοθετήσεις και διλήμματα της έρευνας», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, 2009, 39: 87-95.

- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ο ελληνικός φιλελευθερισμός στο σταυροδρόμι. Η «σοσιαλίζουσα» φάση (1934-1944)*, Αθήνα, Σιδέρης, 2003.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ1-Δ2: *Ανασυγκρότηση, εμφύλιος, παλινόρθωση (1945-1952)*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009-2010.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης (επιμ.), *Παναγής Παπαληγούρας. Ομιλίες, άρθρα*, Αθήνα, Αίολος, 1996.
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης, «Ο οικονομικός φιλελευθερισμός στην Ελλάδα», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, 2009, 41: 114-125.

Πολιτικές προσέγγισης της ελληνικής πολιτείας απέναντι στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης κατά τον Εμφύλιο πόλεμο 1946-49¹

Γεώργιος Νιάρχος*

Η περίοδος της Κατοχής (1941-44) και το ξέσπασμα του Εμφυλίου πολέμου (1946-1949) επηρέασαν σημαντικά τη θέση των μειονοτήτων της Βόρειας Ελλάδας, καθώς στην πλειονότητά τους αυτές συμμάχησαν με το στρατόπεδο που θεωρούσαν πως θα ικανοποιούσε καλύτερα τις αυτονομιστικές τους επιδιώξεις. Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, παρότι ήταν ξεκάθαρα διαφοροποιημένη από τη χριστιανική πλειοψηφία και είχε αντιμετωπίσει την καχυποψία και την προκατάληψη των κρατικών αρχών, δεν εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία που παρουσιάστηκε με την πολιτική ανωμαλία και αβεβαιότητα του Εμφυλίου πολέμου για να επιδιώξει μια αυτονομιστική ή αποσχιστική ατζέντα, όπως έκαναν άλλες μειονότητες της χώρας (π.χ. οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας). Η παρούσα ανακρίβωση έχει σκοπό να παρουσιάσει την πρόωπη μεταπολεμική μειονοτική πολιτική της Ελλάδας, όπως αυτή διαμορφώθηκε στα πλαίσια της συγκυρίας του Εμφυλίου πολέμου. Στην προσπάθεια αυτή, τα βασικά θέματα που θα αναλυθούν είναι τα στοιχεία συνέχειας (ή μη) της ελληνικής μειονοτικής πολιτικής σε σχέση με το Μεσοπόλεμο, οι διαθέσεις του Δημοκρατικού Στρατού (ΔΣΕ) απέναντι στους μουσουλμάνους, ο τρόπος που η ίδια η μειονότητα αντιλαμβάνονταν την σύγκρουση, καθώς και οι εξωγενείς παράγοντες που ενδεχομένως συνετέλεσαν στην συγκεκριμένη στάση, στα πλαίσια του αναδυόμενου Ψυχρού Πολέμου.

Η μειονότητα τις παραμονές του εμφυλίου

Η γερμανική εισβολή στα Βαλκάνια τον Απρίλιο του 1941 κατέληξε στην τριπλή κατοχή της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα. Η διοίκηση της ανατολικής Μακε-

* Research Fellow, Ελληνικό Παρατηρητήριο (Hellenic Observatory), London School of Economics and Political Science.

¹ Το παρόν άρθρο αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «The Enemy that Never was: the Muslim Minority of Thrace during the Axis Occupation and the Greek Civil War, 1941-49», που διεξάγεται στο Ελληνικό Παρατηρητήριο (Hellenic Observatory) στο London School of Economics και χρηματοδοτείται από τον κρατικό βρετανικό οργανισμό Arts and Humanities Research Council (AHRC).

δονίας και της Δυτικής Θράκης παραχωρήθηκαν προσωρινά στη Βουλγαρία, με εξαίρεση μια μικρή ζώνη στον Έβρο, κατά μήκος των ελληνοτουρκικών συνόρων που παρέμεινε κάτω από γερμανικό έλεγχο². Η αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων και η σταδιακή εγκατάσταση βουλγαρικών δυνάμεων και βουλγαρικής διοίκησης πραγματοποιήθηκε μεταξύ 20 Απριλίου και 15 Μαΐου³. Ενώ -σύμφωνα με τους Γερμανούς- όλα τα εδαφικά ζητήματα θα διευθετούνταν οριστικά μετά τη λήξη του πολέμου, η βουλγαρική διοίκηση εξ αρχής θεώρησε την περιοχή μέρος της βουλγαρικής επικράτειας και η όλη της συμπεριφορά έδειχνε ότι η παρουσία της στη Ανατολική Μακεδονία και στη Δυτική Θράκη θα είχε μόνιμο και όχι προσωρινό χαρακτήρα⁴. Ο μουσουλμανικός πληθυσμός δεν αντιμετωπιζόταν από τις αρχές κατοχής ως απειλή για τις βουλγαρικές διεκδικήσεις στη Θράκη και ως εκ τούτου δεν αντιμετώπισε διώξεις αντίστοιχες με αυτές του ελληνικού στοιχείου που ήταν και ο κύριος στόχος του προγράμματος εκβουλγαρισμού της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης. Εντούτοις, ο μειονοτικός πληθυσμός υπήρξε επίσης θύμα των γενικότερων καταπιεστικών πολιτικών της βουλγαρικής διοίκησης⁵.

Μετά την απελευθέρωση το 1944, η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε να επανεγκαταστήσει την εξουσία της στο σύνολο της επικράτειας όσο πιο γρήγορα γινόταν. Σε σχέση με τη Θράκη, ο συνδυασμός της πρόσφατης παρουσίας του βουλγαρικού στρατού και της σύντομης συνύπαρξής του με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, στο οποίο και παραχώρησε την εξουσία τοπικά τον Σεπτέμβριο του 1944⁶, καθώς και η καχυποψία απέναντι στις προθέσεις της αριστεράς, προκάλεσαν έντονη ανασφάλεια στην ελληνική διοίκηση⁷. Η έκρηξη του Εμφυλίου πολέμου και η συνεργασία των κομμουνιστικών χωρών στα βόρεια σύνορα της χώρας με τις δυνάμεις του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος (ΔΣΕ) προκάλεσαν μία κατάσταση συναγερμού για την προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας των βορείων επαρχιών της χώρας.

² ΒСΑ/77D80/301000/7348113, Ministry of Interior to the Prime Minister, 6 May 1941. WO/252/800, Greece, Zone Book, No. 8, Macedonia and Thrace, Part 1, People and Administration, 29 February 1944.

³ Georgi Daskalov, «Установяване на Българската Администрация и Политическата Система в Новоосвободените Земи на Западна Тракия и Източна Македония (1941-1944)», *Военнополитически Сборник*, 1992, 6: 103-127.

⁴ Ξανθίππη Κοτσαγεώργη-Ζυμάρη, *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-44*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2002, 39-41.

⁵ Κοτσαγεώργη-Ζυμάρη, ό.π. Επίσης, FO/371/58535/R195, Kingdom of Greece, Ministry for Foreign Affairs, «Tables of Damage Done to Greece by the Bulgarians», 1 Οκτωβρίου 1945.

⁶ WO/178/48, War Diary of Allied Control Commission (Bulgaria)-British Delegation, 1 Νοεμβρίου 1944 – 30 Νοεμβρίου 1944.

⁷ ΕΛΙΑ/24/02. Το Αρχείο Ε. Βρεττού περιέχει αρκετά έγγραφα που περιγράφουν την κατάσταση στην περιοχή εκείνη την περίοδο και τη μεταβίβαση της εξουσίας τοπικά από το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ στις ελληνικές κρατικές αρχές. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έκθεση ΓΕΣ, Δ/νση Πληροφοριών, Τμήμα ΙΙ, Ζήτημα Ανατολικής Μακεδονίας και Δ. Θράκης, Εσωτερικών έγγραφον No. 3, «Αι ανατολικώς Στρυμώνος ελληνικάί επαρχίαί από Αυγούστου 1944 μέχρις εγκαταστάσεως ελληνικών αρχών», Αθήναι, 20 Φεβρουαρίου 1945.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η μειονότητα της Θράκης δεν αποτελούσε πολιτική προτεραιότητα για την Ελλάδα, εφόσον δε συνιστούσε απειλή για την εθνική ασφάλεια, καθώς η ελληνική κυβέρνηση ανησυχούσε κυρίως για τον «από βορρά κίνδυνο». Εξάλλου, κατά την διάρκεια της κατοχής, η μειονότητα απέφυγε να συνεργαστεί με τις δυνάμεις του Άξονα ή να επιδιώξει μια εθνικιστική και αποσχιστική πολιτική. Επιπλέον κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, παρά την ύπαρξη κάποιων σοβαρών διαφορών και γεγονότων που κλόνισαν τις σχέσεις τους⁸, η Ελλάδα και η Τουρκία παρέμειναν στο συμμαχικό στρατόπεδο. Επιπρόσθετα, το αναδυόμενο ψυχροπολεμικό περιβάλλον κατέστησε αναγκαία την εμβάθυνση των σχέσεων τους, ώστε να προασπίσουν τα συμφέροντά τους απέναντι στο Ανατολικό Μπλοκ⁹. Επομένως, όσον αφορά στη μουσουλμανική μειονότητα, η προτεραιότητα της ελληνικής κυβέρνησης ήταν να την κρατήσει μακριά από την κομμουνιστική επιρροή παρά να επιδιώξει την ενεργή της ανάμιξη στον «αντισυμμοριακό αγώνα».

Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης υπήρξε αποτέλεσμα της Συνθήκης της Λωζάννης (1923), η οποία σφράγισε τη λήξη του ελληνοτουρκικού πολέμου (1919-1922) και φιλοδοξούσε να επιλύσει τις διαφορές μεταξύ των δύο χωρών, δημιουργώντας ένα πλαίσιο το οποίο στο εξής θα ρύθμιζε τις διμερείς τους σχέσεις πάνω σε ειρηνικές βάσεις. Μία κύρια πηγή διαμάχης την οποία η συνθήκη επικείμενη να εξαλείψει ήταν και η ύπαρξη μειονοτήτων στις δύο χώρες. Στο πλαίσιο αυτό η υπογραφή της «Σύμβασης περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών» προέβλεπε την μη ανταλλαγή των Ελλήνων κατοίκων της Κωνσταντινούπολης¹⁰ και των μουσουλμάνων κατοίκων της Δυτικής Θράκης, για τους οποίους εκδόθηκαν 106.000 πιστοποιητικά μη ανταλλαξιμότητας¹¹. Η Σύμβαση ακο-

⁸ Η ελληνική πλευρά θεωρούσε ότι η Τουρκία δεν τήρησε τις δεσμεύσεις της να παράσχει στρατιωτική βοήθεια, όταν η Ελλάδα δέχτηκε επίθεση από τις δυνάμεις του Άξονα, ενώ ιδιαίτερη ανησυχία είχαν προκαλέσει στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση φήμες που ήθελαν την Τουρκία να διεκδικεί μεταπολεμικά τα Δωδεκάνησα. Ένα επιπλέον σοβαρό ζήτημα υπήρξε η επιβολή από την Τουρκία του έκτακτου φόρου περιουσίας (Varlık Vergisi) που έπληξε κυρίως τις μειονότητες της Τουρκίας. Alexis Alexandris, «Turkish Policy Towards Greece During the Second World War and its Impact on Greek-Turkish Détente», *Balkan Studies*, 1982, 23/1: 157-197. Faik Ökte, *The Tragedy of the Turkish Capital Tax*, London, Croom Helm, 1987. Frank G. Weber, *Ο επιπόδειος ουδέτερος. Η τουρκική πολιτική κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, Θετίλη, 1983. Ιωάννης Π. Πικρός, *Τουρκικός επεκτατισμός. Από το μύθο της ελληνοτουρκικής φιλίας στην πολιτική για την ασυνόμειση των Βαλκανίων 1930-1943*, Αθήνα, Εστία, 1996. Selim Deringil, *Turkish Foreign Policy during the Second World War. An «Active» Neutrality*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Διπλωματικά παρασκόνια 1941-1945*, Αθήνα, Αετός, 1950.

⁹ Εκάβη Αθανασοπούλου, *Τουρκία, αναζήτηση ασφαλείας. Αμερικανο-βρετανικά συμφέροντα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1999. Bruce R. Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East. Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1980.

¹⁰ Στους μη ανταλλάξιμους περιελήφθησαν και οι Έλληνες κάτοικοι των νησιών Ίμβρος και Τένεδος, όπως ορίστηκε από το άρθρο 14 των πολιτικών διατάξεων της Συνθήκης της Λωζάννης.

¹¹ Charles B. Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, London, George Allen and Unwin, 1931. Renée Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between*

λούθησε το κριτήριο της θρησκείας αντί της εθνότητας, ακολουθώντας κατά κάποιο τρόπο το παράδειγμα του οθωμανικού διοικητικού συστήματος των «μιλλέτ» που διαχώριζε τις εθνότητες της αυτοκρατορίας σύμφωνα με τη θρησκεία τους¹². Οι μουσουλμάνοι της Θράκης, πέρα από τον διαχωρισμό τους σε Τούρκους, Πομάκους και Ρομά, ήταν ένας συντηρητικός, αγροτικός πληθυσμός, με έντονο το θρησκευτικό συναίσθημα, με χαμηλό επίπεδο μόρφωσης, πολιτικοποίησης και κοινωνικής κινητικότητας, που ακολουθούσε το κοινοτικό πλαίσιο λειτουργίας των μιλλέτ¹³. Αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά εξηγούν εν μέρει γιατί η μειονότητα παρέμεινε αδρανής κατά τη διάρκεια της Κατοχής και γιατί οι ελληνικές αρχές δεν παρουσιάζονταν ανήσυχες και καχύποπτες απέναντι στις ενδεχόμενες προθέσεις της μειονότητας στις παραμονές την έναρξης του εμφυλίου πολέμου.

Οι πρώτες μεταπολεμικές αναφορές ασφαλείας των ελληνικών αρχών¹⁴ εκφράζονταν θετικά για την «τουρκική» μειονότητα, για την οποία ανέφεραν ότι,

«Είναι αντικεμαλική κατά πλειονότητα. Εμμένουν εις τα πατροπαράδοτα αναχρονιστικά Τουρκικά έθιμα, πλην εξαιρέσεων τινων εις τας μεγαλύτερας πόλεις. Είναι προ παντός Τουρκόφιλος και κατ' αρχήν εχθροί των Βουλγάρων. Κατά μείζονα λόγον σήμερα αι κατά των Βουλγάρων τάσεις των θα είναι εχθρικώτεροι, εφ' όσον άλλως τε εγνώρισαν και την Βουλγαρικήν διοίκεισιν ήτις κατά την αρχήν της Βουλγαρικής Κατοχής έδρασε και εναντίον των. Δύναται να προσφέρη υπηρεσίας, καταλλήλως εκμεταλλεομένη»¹⁵.

Στην ίδια έκθεση, οι «Πομάκοι» θεωρούνται

Greece and Turkey, New York and Oxford, Bergham Books, 2003. Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*. New York, Macmillan, 1932. Alexandros A. Pallis, «The Greek Census of 1928», *The Geographical Journal*, 1929, 73/6: 543-548. Dimitris Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its impact upon Greece*, Paris, Mouton, 1962. Onur Yüldürüm, *Diplomacy and Displacement. Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, New York and London, Routledge, 2006.

¹² Richard Clogg, «The Greek Millet in the Ottoman Empire», in Benjamin Braude & Bernard Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, Vol. 1, The Central Lands*, London, Holmes and Meier, 1982, 185-207. Kemal H. Karpat, «Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era», in Braude & Lewis (eds.), ό.π., 141-169.

¹³ Vemund Aarbakke, *The Muslim Minority of Greek Thrace*, PhD Thesis, University of Bergen, 2000, 673.

¹⁴ ΕΛΙΑ/24/02, Αρχείο Ε. Βρεττού, ΓΕΣ, Δ/ση Πληροφοριών, Τμήμα ΙΙ, «Ζήτημα Ανατολικής Μακεδονίας και Δ. Θράκης, Εσωτερικών έγγραφοι No. 3, Αι ανατολικώς Στρυμώνας ελληνικάί επαρχιαί από Αυγούστου 1944 μέχρις εγκαταστάσεως ελληνικών αρχών», Αθήναι, 20 Φεβρουαρίου 1945.

¹⁵ Σχετικά με αυτό το ζήτημα η έκθεση συμπληρώνει: «Δια την αποτελεσματικώτεραν εκμετάλλευσιν ταύτης δέον να ασκηθή έμμεσος προπαγάνδα ήτις συνίσταται εις: 1) Τους διωγμούς των εν Βουλγαρία Τουρκικών μειονοτήτων. 2) Τους διωγμούς της εν Θράκη Τουρκικής μειονότητας. 3) Την ανάγκην όπως η Βουλγαρία παραχωρήσιν εις την Τουρκίαν το (Βουλγαρικών σήμερα) Σακάρ Πλάνινα (sic: Stara), όπερ πράγματι είναι η Δαμόκλειος κατά Αδριανουπόλεως σπάθη. 4) Την ανάγκην όπως διά λόγους μελλοντικής ασφαλείας αυτής ταύτης της Θράκης, δέον να προκαλέσουν την διπλωματικήν επέμβασιν της Τουρκίας, προς παραχώρησιν εις την Ελλάδα ολοκλήρου της Κοιλιάδος Άρδα (μέχρι Β. Ροδόπης) τόσοσν διά μελλοντικήν ασφαλεία των, όσον και διότι η περιοχή αυτή κατοικείται υπό μεγάλης Τουρκικής μειονότητας».

«φυλή ιδιάζουσα, συγγενεύουσα με τους Τούρκους (...) Η γλώσσα των, τα έθιμά των, και η θρησκεία των είναι Τουρκικά, με τινες έξεις και ιδιωματοσιμούς. Δεν είμαι βέβαιος εάν συμπεριλαμβάνεται εις την Τουρκικὴν μειονότητα (...) Είναι κατά μεγάλην πλειοψηφίαν εχθροί των Βουλγάρων».

Πέρα από τις παραπάνω απόψεις, η ελληνική διοίκηση προσπάθησε να ενισχύσει και έμπρακτα τον τοπικό πληθυσμό που είχε υποφέρει τα πάνδεινα κατά τη διάρκεια του πολέμου. Στο πλαίσιο αυτό η μειονότητα, και ειδικά οι κάτοικοι των ορεινών χωριών, γνωστά στην Ελλάδα ως Πομακοχώρια, καθώς κατοικούνται ως επί το πλείστον από Πομάκους, που υπέφεραν περισσότερο στα χέρια των βουλγάρων, έλαβαν ανθρωπιστική βοήθεια από την UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration), η οποία διετεθή τόσο στα πεδινά όσο και στα ορεινά, καθώς και σε οικισμούς των Ρομά¹⁶.

Η μειονότητα και οι αντάρτες

Με το ξέσπασμα του εμφυλίου, οι ορεινές περιοχές της Θράκης, όπου υπάρχουν αρκετά μειονοτικά χωριά, σύντομα βρέθηκαν κάτω από τον έλεγχο του ΔΣΕ, καθώς ευνοούσαν την επιτυχή ανάπτυξη ανταρτοπόλεμου και βρίσκονταν πάνω στα βουλγαρικά σύνορα όπου οι αντάρτες συχνά αναζητούσαν οδό διαφυγής και προμήθειες. Ο μειονοτικός πληθυσμός των πεδινών περιοχών δεν επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από την δράση των ανταρτών, καθώς βρισκόταν κάτω από την προστασία του Στρατού. Όταν ο ΔΣΕ απέκτησε τον έλεγχο των μειονοτικών χωριών στην οροσειρά της Ροδόπης, οι τοπικές κομμουνιστικές επιτροπές κατέβαλαν επίμονες προσπάθειες για να προσελκύσουν τον μειονοτικό πληθυσμό και να τον καταστήσουν αρωγό στον ένοπλο αγώνα τους.

Σε πρώτη φάση, συγκέντρωσαν τους προύχοντες από κάθε περιοχή και τους ενημέρωσαν για τις ανάγκες που είχε σε προμήθειες ο ΔΣΕ, καθώς και για την επιθυμία τους να προσφέρουν μια μορφή αυτοδιοίκησης στον ντόπιο πληθυσμό, με την διεξαγωγή εκλογών για την ανάδειξη λαϊκών συμβουλίων και την εγκαθίδρυση λαϊκών δικαστηρίων¹⁷. Τα στελέχη του ΔΣΕ προχώρησαν και σε πολιτική κατάρτιση μέσω ομιλιών, εκδόσεων και προκηρύξεων στα τουρκικά και της εκμάθησης και διάδοσης ηρωικών τραγουδιών¹⁸. Επιπλέον, ο ΔΣΕ προχώρησε στην

¹⁶ K. G. Andreades, *The Moslem Minority in Western Thrace*, Amsterdam, Adolf Hakkert, 1980 [1956], 38-40. Κωστής Α. Τσιούμης, *Οι Πομάκοι στο ελληνικό κράτος (1920-1950). Ιστορική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη, Προμηθεύς, 1997, 81-82. Η γεωγραφική αυτή διασπορά της ανθρωπιστικής βοήθειας επιβεβαιώθηκε και από σειρά συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν στη Δυτική Θράκη και στην Τουρκία στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης.

¹⁷ FO/371/67147A, «Democratic local elections in guerrilla held area», Balfour, 16 Οκτωβρίου 1947.

¹⁸ ΑΥΕ/1948/105.7, Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως, Τμήμα Αλλοδαπών, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, 6 Φεβρουαρίου 1948. Οι φάκελοι ΑΥΕ/1947/120.1, 1947/28.4, 1948/105.7 και 1948/128.5 περιέχουν αρκετές τέτοιες προκηρύξεις και υλικό προπαγάνδας.

έκδοση σχολικών βιβλίων στα τουρκικά για τα παιδιά της μειονότητας¹⁹, ενώ με τη συνεισφορά του Τούρκου Μαρξιστή Mıhri Belli²⁰, που είχε έλθει από τη Βουλγαρία για να βοηθήσει στο έργο της κομμουνιστικής διαφώτισης της μειονότητας, οι αντάρτες εξέδωσαν και την εφημερίδα *Savas (Αγώνας)* στα τουρκικά.²¹

Σε ένα μεταγενέστερο στάδιο το Γενικό Επιτελείο του Δημοκρατικού Στρατού εξέδωσε διαταγή για την στρατολόγηση των Πομάκων, και ο Mıhri Belli, που πλέον ήταν γνωστός ως Καπετάν Κεμάλ, άρχισε να οργανώνει ένα ξεχωριστό «Τάγμα Οθωμανών» που αποτελούνταν από περίπου 300-500 μουσουλμάνους²². Ωστόσο οι στρατολογημένοι μειονοτικοί δεν φάνηκαν πρόθυμοι να πολεμήσουν για έναν σκοπό στον οποίον δεν πίστευαν, και ως εκ τούτου το τάγμα τους είχε έναν βοηθητικό ρόλο στις λίγες επιχειρήσεις στις οποίες συμμετείχε. Όταν το 1948 οι στρατολογημένοι από τον ΔΣΕ μειονοτικοί έλαβαν διαταγές να πάνε στον Γράμμο, άρχισαν να λιποτακτούν κατά ομάδες για να γυρίσουν στα σπίτια τους. Εντούτοις, πολλοί εκτελέστηκαν καθώς διέφευγαν, ενώ άλλοι σκοτώθηκαν στα ναρκοπέδια. Οι λίγοι νέοι που έμειναν πίσω στις μονάδες τους και επιβίωσαν ακολούθησαν τον πτηνόμενο ΔΣΕ στην εξορία και συνέχισαν τη ζωή τους ως πολιτικοί πρόσφυγες²³.

Ως συνέπεια των παραπάνω πιέσεων πολλοί κάτοικοι της περιοχής έφυγαν αναζητώντας καταφύγιο στις πόλεις. Αρκετοί από αυτούς που είχαν στρατολογηθεί από τους αντάρτες ή είχαν επωμισθεί καθήκοντα επιμελητείας παραδόθηκαν στις κυβερνητικές αρχές και παρείχαν πληροφορίες για τις συνθήκες που επικρατούσαν στις ελεγχόμενες από τους αντάρτες περιοχές, υποστηρίζοντας με σθένος ότι είχαν στρατολογηθεί παρά την θέλησή τους και ότι κανένας από τη μειονότητα δεν υποστήριζε το ΔΣΕ²⁴. Αυτό το κύμα μετανάστευσης προς τα πεδινά έγινε πιο έντονο στις αρχές του 1948, όταν τα στελέχη του ΔΣΕ ξεκίνησαν την υποχρεωτική στράτευση των σειρών των ετών 1938-1948²⁵, απειλώντας παράλληλα να

¹⁹ Στο φάκελο ΑΥΕ,1948/104.6 υπάρχει αντίγραφο ενός τέτοιου αναγνωστικού για τους μαθητές της πρώτης τάξης του δημοτικού.

²⁰ Mıhri Belli, *Καπετάν Κεμάλ. Αναμνήσεις από τον ελληνικό εμφύλιο*, Istanbul, Telos International, 2009.

²¹ ΑΥΕ/1948/105.7, Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως, Βλαστάρης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, 16 Μαρτίου 1948. Ορισμένα φύλλα της *Savas* υπάρχουν στο ΑΥΕ/1948/105.7, καθώς και στα ΑΣΚΙ.

²² ΑΥΕ/1948/105.7, Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, Μπασιάκος, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, 4 Φεβρουαρίου 1948. ΑΥΕ/1948/105.7, Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, Μπασιάκος, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, 12 Φεβρουαρίου 1948. Συνέντευξη με τον Mıhri Belli «Καπετάν Κεμάλ», 18 Ιουνίου 2007.

²³ Συνέντευξη με τον Γιώργο Γκαγκούλια, πολιτικό επίτροπο Έβρου, 4 Αυγούστου 2007. Βλ. επίσης Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινώς διαμένοντες... Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (1948-1982)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010, 125-127.

²⁴ Αρκετές τέτοιες ανακρίσεις υπάρχουν στους φακέλους ΑΥΕ/1947/111.1, 1949/25.1, 1950/52.4.

²⁵ ΑΥΕ/1948/105.7, Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή, Κέντρο Αλλοδαπών Κομοτηνής, προς το Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας - Θράκης, 30 Ιανουαρίου 1948.

κρατήσουν ως ομήρους τις οικογένειες όσων εντάσσονταν στον Ελληνικό Εθνικό Στρατό (ΕΕΣ) και να δημεύσουν ή να καταστρέψουν τις περιουσίες τους²⁶. Ως συνέπεια, πολλοί πέρασαν τα σύνορα στην Τουρκία. Είναι δύσκολο να υπολογίσουμε πόσοι ήταν, διότι οι περισσότεροι έφυγαν κρυφά²⁷. Σύμφωνα με τον τουρκικό τύπο γύρω στα 2.000 άτομα είχαν φτάσει στην Τουρκία από τη Θράκη μέχρι το Μάρτιο του 1948²⁸. Εν τούτοις με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία ο συνολικός τους αριθμός υπολογίζεται σε 17.791 άτομα²⁹.

Ο τουρκικός τύπος δημοσίευσε πολλές ανταποκρίσεις για τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης της μειονότητας -συνά αναπαράγοντας άρθρα του τοπικού μειονοτικού τύπου- αναφέροντας ότι ο κόσμος προσπαθούσε να ξεφύγει από την καταπίεση των ανταρτών οι οποίοι, σύμφωνα με τις ίδιες μαρτυρίες, εφορμούσαν τη νύχτα, λεπλατούσαν τα χωριά τους και απήγαγαν τους άνδρες με σκοπό να τους εντάξουν στον ΔΣΕ³⁰. Τα ίδια δημοσιεύματα ασκούσαν κριτική στον ελληνικό στρατό επειδή δεν τοποθετούσε επαρκείς δυνάμεις για την προστασία των μειονοτικών χωριών³¹. Ελληνικές πηγές παραδέχονταν ότι η προστασία της περιούχης δεν ήταν ικανοποιητική, αλλά αυτό ήταν αποτέλεσμα της ανεπάρκειας δυνάμεων³².

Ωστόσο, στον τουρκικό τύπο υπήρχαν και καταγγελίες για κακομεταχείριση μελών της μειονότητας από τις κρατικές αρχές που είχε ως αποτέλεσμα την εκούσια μετανάστευση αυτών των προσώπων. Ένα συχνό παράπονο που εκφραζόταν

²⁶ ΑΥΕ/1947/28.4, Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή, Κέντρο Αλλοδαπών, Κομοτηνή, προς Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας - Θράκης, 15 Οκτωβρίου 1947. ΑΥΕ/1948/105.6, Κέντρο Αλλοδαπών Κομοτηνής, προς Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως, Τμήμα Αλλοδαπών, 6 Μαρτίου 1948. ΑΥΕ/1947/28.4, Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας - Θράκης, προς Τμήμα Αλλοδαπών, Θεσσαλονίκη, 15 Οκτωβρίου 1947.

²⁷ ΑΥΕ/1948/105.7, Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως, Βλασάρης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, 17 Φεβρουαρίου 1948.

²⁸ Η πληροφορία αυτή προέρχεται από την *Vatan* της 24ης Φεβρουαρίου 1948. ΑΥΕ/1948/105.3, Ελληνική Πρεσβεία, Άγκυρα, Σκέφερις, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, 27 Φεβρουαρίου 1948. Ο ίδιος αριθμός αναφέρεται και από τον Öksüz Hikmet «Western Thracian Turks in Greek Civil War (1946-1949)», *Turkish Review of Balkan Studies*, 2000/01, 5: 61, και τον Τσιούμν ό.π., 91. Βρετανικές πηγές αναφέρονται και σε άλλα 2.000 άτομα που είχαν φύγει μέχρι τα τέλη του 1946. FO/371/58868, British Consulate-General, Salonica, Peck, to the British Embassy, Athens, 18 Νοεμβρίου 1946.

²⁹ Öksüz, ό.π., 62 και Hikmet Öksüz, «The Reasons for Immigration from Western Thrace to Turkey (1923-1950)», *Turkish Review of Balkan Studies* 2004, 8: 274.

³⁰ Χαρακτηριστικά ο φάκελος ΑΥΕ/1948/105.3 περιέχει πολλά άρθρα του τουρκικού τύπου της περιόδου Νοέμβριος 1947 και Αύγουστος 1948, από εφημερίδες όπως οι εξής: *Kör Kadı, Yeni Sabah, Memleket, Milliyet, Gece Postası, Son Saat, Vatan, Republique/Cumhurriet, Son Posta, Tasvir, Son Telegraf, Yeni Gazette, En Son Dakika, Hurriyet*.

³¹ ΑΥΕ/1948/105.3, Ελληνική Πρεσβεία, Άγκυρα, Σκέφερις, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, 26 Μαΐου 1948. ΑΥΕ/1948/105.6, Ελληνική Πρεσβεία, Άγκυρα, Σκέφερις, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, 26 Μαρτίου 1948.

³² ΑΥΕ/1947/31.2, Νομάρχης Έβρου, Νικολαΐδης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, 7 Ιουνίου 1947. ΑΥΕ/1948/28/4, Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας - Θράκης, Γρεβενιώτης, προς Γενικό Επιτελείο Στρατού/Α2, 30 Αυγούστου 1947.

από τη μειονότητα ήταν ότι τη νύχτα οι αντάρτες εισέβαλαν στα σπίτια τους και την ημέρα ερχόταν ο στρατός και τους κατηγορούσε ότι υπέθαλπαν και ενίσχυαν τους αντάρτες³³. Στο ίδιο πλαίσιο αναφέρθηκαν περιπτώσεις στις οποίες μέλη των δυνάμεων ασφαλείας, προσπαθούσαν να ανακρίνουν μουσουλμάνους χωρικούς σχετικά με τις κινήσεις και ενδεχόμενες κρυψώνες των ανταρτών, πιστεύοντας ότι οι τελευταίοι συνεργάζονταν με το ΔΣΕ και υποκρινόντουσαν ότι δεν γνώριζαν τίποτα³⁴. Ωστόσο, πολλές από αυτές τις ιστορίες που εμφανίστηκαν και στις στήλες των τουρκικών εφημερίδων³⁵, είχαν αναπαραχθεί από την τοπική μειονοτική εφημερίδα της Ξάνθης *Trakya*, που ακολουθούσε σκληρή γραμμή κριτικής ενάντια στις αρχές³⁶, κατηγορώντας τις για μεροληψία ιδιαίτερα όσον αφορά στην βοήθεια προς τους κατοίκους των «συμμοριόπληκτων» χωριών³⁷.

Η στάση των ελληνικών αρχών απέναντι στη μειονότητα

Από την άλλη πλευρά η κρατική πολιτική απέναντι στη μειονότητα είχε θετική κατεύθυνση, αλλά παρουσίαζε πολλές ανακολουθίες. Πολλές κρατικές εκθέσεις απέρριπταν τους ισχυρισμούς των τουρκικών εφημερίδων, υποστηρίζοντας ότι δεν γι-

³³ Ενδεικτικά βλ. ΑΥΕ/1948/105.3, Ελληνική Πρεσβεία, Άγκυρα, Σκέφερης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, 27 Φεβρουαρίου 1948 (*Vatan* 24 Φεβρουαρίου 1948)· 1948/105.3, Ελληνική Πρεσβεία, Άγκυρα, Σκέφερης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, 6 Μαρτίου 1948 (*Son Posta*, 1 Μαρτίου 1948)· 1948/105.3, Ελληνική Πρεσβεία, Άγκυρα, Σκέφερης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Πολιτικών Υποθέσεων, 26 Μαρτίου 1948 (*Son Posta* και *Son Telegraf*, 20 Μαρτίου 1948)· 1948/105.3, Ελληνική Πρεσβεία, Άγκυρα, Σκέφερης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, 23 Απριλίου 1948 (*Son Dakika*, 19 Απριλίου 1948); 1948/105.3, Ελληνική Πρεσβεία, Άγκυρα, Σκέφερης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, 6 Μαΐου 1948 (*Son Telegraf*, 28 Απριλίου 1948)· 1948/105.3, Ελληνική Πρεσβεία, Άγκυρα, Σκέφερης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, 22 Μαΐου 1948 (*Gece Postası*, 6/5/1948 και 12/5/1948).

³⁴ Πέρα από την αναφορά τέτοιων περιπτώσεων στον τουρκικό τύπο, ένα αντίστοιχο περιστατικό περιγράφεται αναλυτικά και στον φάκελο ΑΥΕ/1948/105.7, Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή, Ανωτάτη Διοίκηση Χωροφυλακής Θράκης, προς Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, 24 Οκτωβρίου 1947. ΑΥΕ/1948/105.7, Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, προς Ελληνική Πρεσβεία, Άγκυρα, 3 Δεκεμβρίου 1948. ΑΥΕ/1948/105.7, Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας - Θράκης, προς Τμήμα Αλλοδαπών, 30 Δεκεμβρίου 1948.

³⁵ ΑΥΕ/1948/105.6, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, 20 Ιουλίου 1948.

³⁶ Οι ελληνικές αρχές απέδιδαν τη στάση του εκδότη της *Trakya* Osman Nuri σε πολιτικά κίνητρα, λόγω της ιδιότητάς του ως μέλους του ελληνικού κοινοβουλίου. Απέρριπταν δε τις αιτιάσεις του, υποστηρίζοντας πως οι πληροφορίες που μετέδιδε ήταν ανακριβείς και υπερβολικές και δημιουργούσαν λανθασμένες εντυπώσεις στους ψηφοφόρους του, με σκοπό την ψηφοθηρία. ΑΥΕ/1948/105.6, Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή, Κέντρο Αλλοδαπών Κομοιηνής, προς Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας - Θράκης, 9 Αυγούστου 1948. ΑΥΕ/1948/105.6, Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή, Κέντρο Αλλοδαπών Κομοιηνής, προς Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας - Θράκης, 14 Σεπτεμβρίου 1948. ΑΥΕ/1948/105.6, Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή, Κέντρο Αλλοδαπών Κομοιηνής, προς Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας - Θράκης, 20 Οκτωβρίου 1948. ΑΥΕ/1948/105.6, Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, Κορόζος, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας 12 Αυγούστου 1948. Σχετικά με τον Osman Nuri βλ. επίσης Aarbakke, ό.π., 9, 83 και 110-112.

³⁷ *Trakya* 10, 17 και 24 Μαΐου 1948, 13 Σεπτεμβρίου 1948.

νόταν διάκριση μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, καθώς η πλειονότητα των επισήμως χαρακτηρισμένων ως «ανταρτόπληκτων», και επομένως δικαιουμένων ειδικών επιχορηγήσεων, ήταν μέλη της μειονότητας³⁸. Σε αυτό το ζήτημα ακόμα και η *Trakya* έπλεξε το εγκώμιο των αρχών για την ανακούφιση των πληγέντων και υποστήριξε ότι πολλά προβλήματα και παράπονα οφείλονταν κυρίως στην εμφανή και έντονη έλλειψη προσωπικού παρά σε πολιτικές διακρίσεων³⁹.

Ο αναπληρωτής διοικητής Θράκης, Ζάχος Ξηροτύρης, αρνήθηκε την ύπαρξη διακρίσεων στην παροχή επιδομάτων, επισημαίνοντας ότι είχαν παρθεί ειδικά έκτακτα μέτρα για την ανακούφιση της μειονότητας, όπως ήταν η εξαίρεση από τη στρατιωτική θητεία, η ευελιξία στην παροχή διαβατηρίων και η γραφειοκρατική ελαστικότητα στην διανομή πολεμικών αποζημιώσεων. Επίσης αρνήθηκε τις κατηγορίες που εκτοξεύονταν από τον τουρκικό τύπο ότι οι ελληνικές αρχές ήθελαν να εκμεταλλευτούν την ανωμαλία που δημιούργησε η εμφύλια σύρραξη για να διευκολύνουν την αραίωση του μειονοτικού πληθυσμού, υποστηρίζοντας ότι όλες οι τοπικές αρχές είχαν λάβει σαφέστατες εντολές να αποφύγουν οποιαδήποτε πράξη θα μπορούσε να προκαλέσει παρερμηνείες, ενώ είχαν ληφθεί μέτρα για να διορθωθούν οι όποιες αδικίες⁴⁰.

Επίσημες πηγές σε τοπικό επίπεδο αναγνώρισαν ότι η πίεση που ασκούσαν οι αντάρτες στη μειονότητα και ιδιαίτερα η έναρξη της βίαιης στρατολόγησης από τις αρχές του 1948 ανάγκασαν πολλούς μουσουλμάνους να καταφύγουν είτε σε ασφαλέστερες περιοχές⁴¹, είτε στην Τουρκία. Επιπλέον όμως οι ίδιες πηγές καθιστούσαν σαφές ότι κανένας μουσουλμάνος δεν είχε παρουσιαστεί οικειοθελώς στο ΔΣΕ. Αυτό, σύμφωνα με τις αρχές, γινόταν προφανές και από το γεγονός ότι η πλειονότητα των

³⁸ ΑΥΕ/1948/105.6, Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή, Κέντρο Αλλοδαπών Κομοτηνής, προς Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας - Θράκης, 8 Σεπτεμβρίου 1948. ΑΥΕ/1948/105.7, Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας, Νομαρχία Ροδόπης, προς Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, 11 Μαΐου 1948.

³⁹ Το κύριο άρθρο της *Trakya* (14 Ιουνίου 1948) επίσης αναφέρεται με λεπτομέρειες σε συγκεκριμένα κρατικά μέτρα που ωφελούσαν τον πληθυσμό: η διανομή προμηθειών σε απόρους, η επισκευή των κατεστραμμένων οικιών, η διανομή ζωοτροφών, η παροχή επιδομάτων, τροφίμων και ενδυμάτων σε όσους οι οικίες τους είχαν λεηλατηθεί από τους αντάρτες, την βοήθεια σε όσους κατέφθαναν από τα ορεινά ώστε να βρουν γη να καλλιεργούν στα πεδινά και έκτακτες οικονομικές παροχές ώστε να είναι σε θέση να αρχίσουν να καλλιεργούν αμέσως. Επιπλέον οι οικογένειες των οποίων μέλη υπηρετούσαν στον ΕΕΣ παρέλαβαν επιπλέον επίδομα, ενώ οι σύζυγοι και τα τέκνα όσων στρατιωτών έχασαν τη ζωή τους εν ώρα καθήκοντος έλαβαν συντάξεις.

⁴⁰ ΑΥΕ/1948/105.6, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Ξηροτύρης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, 27 Σεπτεμβρίου 1948.

⁴¹ Πολλοί κατέφυγαν στις πόλεις την περίοδο 1945-46 με δική τους πρωτοβουλία. Εντούτοις, από τα τέλη του 1947 και στις αρχές του 1948 πολλά ορεινά χωριά είχαν εκκενωθεί από τον ΕΕΣ και οι κάτοικοί τους εγκαταστάθηκαν προσωρινά στην Ξάνθη και στην Κομοτηνή. Οι περισσότεροι από αυτούς είχαν επιστρέψει στις εστίες του μέχρι το 1951. ΓΑΚ Θεσσαλονίκης, Νομαρχία Ξάνθης, Φ. 623, Κέντρο Υγείας Ξάνθης, προς Υπουργείο Υγείας, 27 Σεπτεμβρίου 1948. Συνεντεύξεις με δύο μουσουλμάνους κατοίκους της Κομοτηνής, 7 Αυγούστου 2007 και έναν κάτοικο Σμίνθης, 2 Αυγούστου 2007.

στρατολογημένων από το ΔΣΕ μειονοτικών λιποτακτούσαν και παραδίνονταν στις αρχές⁴². Στο ίδιο μήκος κύματος υπήρξαν αναφορές στον τουρκικό τύπο (*Son Telegraf*, 28 Μαρτίου 1948) σχετικά με τη σύγκρουση μιας μονάδας του ΔΣΕ με μονάδες του ΕΕΣ στην περιοχή της Ξάνθης, όπου συνελήφθησαν σχεδόν οι μισοί αντάρτες (43 άτομα), και που όλοι τους είχαν βιαιώς στρατολογηθεί από τα μειονοτικά χωριά. Οι μουσουλμάνοι αυτοί οδηγήθηκαν μετά στο στρατοδικείο, το οποίο τους έκρινε όλους αθώους και τους άφησε ελεύθερους να γυρίσουν στα σπίτια τους⁴³.

Οι περισσότερες κρατικές αναφορές εκείνης της περιόδου υποστηρίζουν ότι οι περισσότεροι νέοι που στρατολογήθηκαν από τον Καπετάν Κεμάλ προέρχονταν από τα χαμηλότερα και φτωχότερα στρώματα της μειονότητας, και πιθανότατα απέβλεπαν στην απόκτηση κάποιων υλικών κερδών. Στις αναφορές αυτές αναφερόταν επίσης ότι,

«Το μουσουλμανικόν στοιχείον ασχέτως καταγωγής, στερείται εθνικής ελληνικής συνειδήσεως και σκοπόν έχει πώς θα αποταμιευή και θα διάγη καλώς μη ενδιαφερόμενον δια τον αγώνα ον το κράτος διεξάγει κατά των συμμοριτών και τηρεί μίαν στάσιν μάλλον παθητικήν έναντι του Κράτους ή των συμμοριτών, πολλοί δε λέγουσι, “τι μας μέλλει ημάς, ας κάνουν οι Έλληνες ότι θέλουν αναμεταξύ των”»⁴⁴.

Σύμφωνα με τις ίδιες πηγές, οι μειονοτικοί δεν παρείχαν ιδιαίτερες πληροφορίες στις αρχές σχετικά με τις κινήσεις των ανταρτών, οι οποίοι μάλιστα έβρισκαν καταφύγιο και προμήθειες στα μειονοτικά χωριά. Ωστόσο, η στάση τους αυτή αποδιδόταν, πέρα από την αποστασιοποίησή τους απέναντι στα γεγονότα, κυρίως στην ψυχολογική και σωματική βία που ασκούσαν πάνω τους οι αντάρτες. Έτσι, όπως παραδέχονταν συχνά και μέλη της μειονότητας, αναγκάζονταν να συνεργάζονται με τους αντάρτες για να προστατεύσουν τις ζωές και τις περιουσίες τους. Κρατικές πηγές εκτιμούσαν ότι,

«Η κομμουνιστική προπαγάνδα δεν επέτυχε εις τα πεδινά χωριά, εν μέρει εν μικρόν ποσοστόν 20% επέτυχε προσωρινώς εις τα παραμεθόρια χωριά τα υπό Πομάκων ως επί το πλείστον κατοικούμενα, ελεγχόμενα εξ ολοκλήρου υπό των συμμοριτών, ως ευρούσης πρόσφορον έδαφος λόγω των ειδικών συνθηκών διαβιώσεως τούτων, όντων κατά το πλείστον πτωχών συντηρουμένων πενιχρότητα εκ των ελαχίστων εισοδημάτων των (...), και των απατη-

⁴² ΑΥΕ/1948/105.6, Κέντρο Αλλοδαπών Κομοτηνής, προς Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως, Τμήμα Αλλοδαπών, 6 Μαρτίου 1948.

⁴³ ΑΥΕ/1948/105.3, Ελληνική Πρεσβεία, Αγκυρα, Σκέφερρις, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, 1 Απριλίου 1948.

⁴⁴ ΑΥΕ/1947/28.4, Κέντρο Αλλοδαπών Κομοτηνής, προς Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, 12 Αυγούστου 1947.

λών υποσχέσεων των κομμουνιστών ότι και αυτοί ως άνθρωποι ελεύθεροι πρέπει να αλλάξουν τακτικήν και ενταχθώσιν εις αυτούς οίτινες θα φέρωσι την ισοτιμίαν και θα διανεύωσι τας γαίας των αγάδων»⁴⁵.

Έλληνες αξιωματούχοι επίσης υποστήριξαν ότι η συμμετοχή μελών της μειονότητας σε διάφορες κομμουνιστικές κινήσεις ήταν αποτέλεσμα βίας αλλά και άγνοιας, καθώς οι περισσότεροι ήταν αναλφάβητοι και χειραγωγούνταν στα χέρια διαφωτιστών⁴⁶. Σύμφωνα με τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος, Αριστείδη Μπασιάκο, οι μουσουλμάνοι στρατολογούνταν στο ΔΣΕ με τη βία, καθώς επρόκειτο για έναν συντηρητικό πληθυσμό που αντιπαθούσε ομοίως Βουλγάρους και κομμουνιστές και δεν είχε ποτέ επιδείξει τις οποιοσδήποτε αριστερές τάσεις, γεγονός που αποδεικνυόταν από τις μαζικές τους λιποταξίες από τις μονάδες του ΔΣΕ. Στο πλαίσιο αυτό, ο Μπασιάκος πρόσθεσε ότι,

«Επιβάλλεται η προσοχή των αρχών και των χριστιανών κατοίκων ώστε να μην επικρίνουν τη μειονότητα και να τηρείται η προτέρα τηρουμένη στάση, η οποία να αποκλείει κάθε υπόνοια ότι οι μουσουλμάνοι υποβλέπονται ως ύποπτο στοιχείο και να παρακολουθούνται όπως οι σημερινές περιστάσεις επιβάλλουν να παρακολουθείται κάθε Έλληνας»⁴⁷.

Στο πλαίσιο της αντιμετώπισης της προπαγάνδας του ΔΣΕ προς τη μειονότητα, τον Ιούλιο του 1947 συγκροτήθηκε μια Επιτροπή Διαφώτισεως του Λαού της Υπαίθρου στο Νομό Ροδόπης, αποτελούμενη από το Μητροπολίτη, Μαρώνειας και Θάσου, έναν επιτελάρχη του Στρατού, τον Ανώτερο Διοικητή της χωροφυλακής, τον Δήμαρχο Κομοτηναίων, τον Εισαγγελέα Πρωτοδικών, ένα βουλευτή εκάστου κόμματος και τους δύο μουσουλμάνους βουλευτές. Η επιτροπή θα περιέρχεται την επαρχία (Σάπες, Ξυλαγανή, Άρατον, Ίασμον, Αρριανά, Καβακλή) πραγματοποιώντας ομιλίες στον πληθυσμό⁴⁸. Σύμφωνα με τις οδηγίες που εκδόθηκαν, η επιτροπή στις ομιλίες που θα έκανε προς τον λαό θα έπρεπε να τονίζει τα παρακάτω:

«1) Ότι δεν πρόκειται περί εμφυλίου πολέμου, ως ισχυρίζονται οι αναρχικοί λητσοσυμμοριταί αλλά περί ανταρσίας έξωθεν οργανωμένης υπό των εχθρών της Πατρίδος σλαύων και οργάνων των.

⁴⁵ Ό.π. Επίσης βλ. ΑΥΕ/1947/28.4, Κέντρο Αλλοδαπών Κομοτηνής, προς Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας - Θράκης, 18 Αυγούστου 1947.

⁴⁶ ΑΥΕ/1947/28.4, Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως, Τμήμα Αλλοδαπών, προς Υπουργείο Εσωτερικών, 11 Δεκεμβρίου 1947. ΑΥΕ/1948/105.7, Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας - Θράκης, προς Τμήμα Αλλοδαπών, 13 Φεβρουαρίου 1948. ΑΥΕ/1949/25.3, Υπηρεσία Έλληνας Συνδέσμου παρά τη Βαλκανική Επιτροπή ΟΗΕ, Στρατιωτικός Σύμβουλος, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Βαλκανίων, 25 Μαΐου 1949.

⁴⁷ ΑΥΕ/1948/105.7, Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδας, Μπασιάκος, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, 12 Φεβρουαρίου 1948.

⁴⁸ ΓΑΚ Αθήνας, Κ108/Β, Γενική Διοίκηση Θράκης, προς Μέλη Επιτροπής/Τάγμα/Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής, 24 Ιουλίου 1947.

- 2) Η υποχρέωσις παντός Έλληνος να αγωνισθή εις τον κύκλον του δια την συντριβήν των ληστών δια παντός μέσου βοηθών το έργον της Κυβερνήσεως και των οργάνων αυτής Στρατού και Χωροφυλακής.
- 3) Η νοθεσία προς τους συγγενείς των εις τα βουνά παρασυρθέντων ελληνοπαίδων, να προσπαθήσουν να πείσουν αυτούς ότι είναι ανάγκη και δια την σωτηρίαν της Πατρίδος ακόμη και δια ιδικίν των σωτηρίαν να πετάξουν τα όπλα και να σπεύσουν να παραδοθούν με την πεποίθησιν ότι η μητέρα των Ελλάς με δάκρυα θα τους εναγκαλισθή και θα τους προστατεύση ποικιλοτρόπως.
- 4) Τας οικογενείας των στρατευομένων συμπατριωτών των να τας προστατεύουν βοηθώντας αυτάς εις τας αγροτικές των ασχολίας.
- 5) Να είναι πρόθυμοι δια πάσαν θυσίαν εις τον κατά της ανταρσίας αγώνα της Πατρίδος, πιστεύοντες ότι μόνον με την συντριβήν αυτής θα αναζωογονηθή η χώρα.
- 6) Να πιστεύσουν βαθεία ότι ο σημερινός αγών είναι αγών ζωής ή θανάτου ολοκλήρου της φυλής μας και ουχί της παρούσης ή της μελλούσης γενεάς.
- 7) Ότι ο σλαυϊσμός δεν θα δυνηθή να αντεπεξέλθη μπροστά στη δυναμι των Αγγλοσαξωνικών λαών»⁴⁹.

Η σύνθεση της επιτροπής δείχνει ότι επρόκειτο για ένα εγχείρημα στο οποίο οι αρχές υπολόγιζαν σοβαρά για να αποτρέψουν τη διείσδυση της προπαγάνδας του ΔΣΕ. Ειδικά στα αμιγώς μειονοτικά χωριά, έδρασαν κάνοντας αντικομμουνιστική προπαγάνδα και μουσουλμάνοι, έμπιστοι των αρχών όπως ο μετέπειτα βουλευτής Hasan Hatiroğlu (1952-1967) που ήταν τότε αξιωματικός στον ΕΣ, ενώ και η *Trakya* του Osman Nuri, επίσης βουλευτή (1946-63), δημοσίευσε σειρά αντικομμουνιστικών άρθρων.

Καθώς ο ΕΕΣ σταδιακά ανακτούσε τον έλεγχο της περιοχής, πολλοί φυγάδες επέστρεψαν στη Θράκη. Σε αυτό συνεισέφερε και η απόφαση των ελληνικών αρχών να διακόψουν την στράτευση των νέων της μειονότητας που μέχρι τότε αποτελούσε σοβαρό λόγο για την αποδημία τους στην Τουρκία⁵⁰. Υπάρχουν στοιχεία, μάλιστα, που δείχνουν ότι σε πολλές περιπτώσεις το κράτος πλήρωσε τα έξοδα μετάβασης των απόρων φυγάδων που επιθυμούσαν να επιστρέψουν⁵¹. Πολλοί παλιννοστούντες μειονοτικοί ανέφεραν ως λόγους για την επιστροφή τους τις δύ-

⁴⁹ ΓΑΚ Αθήνας, Κ108/Β, Γενική Διοίκηση Θράκης, προς Επιτροπήν διαφωτίσεως του Λαού της Υπαίθρου εν τω Νομώ Ροδόπης, 6 Αυγούστου 1947.

⁵⁰ ΑΥΕ/1948/105.6, Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή, Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας - Θράκης, προς Τμήμα Αλλοδαπών, 2 Ιανουαρίου 1948. ΑΥΕ/1948/105.6, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Ξηροτύρης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, 28 Απριλίου 1948.

⁵¹ Ενδεικτικά, ΓΑΚ Έβρου/Φ.109/ΑΒΕ 94/Φ.192, Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή, Κέντρο Αλλοδαπών Αλεξανδρούπολης, προς Κοινωνική Υπηρεσία, 9 Οκτωβρίου 1948. ΓΑΚ Έβρου/Φ.109/ΑΒΕ 94/Φ.192, Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή, Κέντρο Αλλοδαπών Αλεξανδρούπολης, προς Κοινωνική Υπηρεσία, 11 Απριλίου 1949.

σκολες συνθήκες διαβίωσης, την απογοητευτική συμπεριφορά των τουρκικών αρχών απέναντί τους, τη νοσταλγία που ένιωσαν για τις οικογένειές τους και τις επιτυχίες του Εθνικού Στρατού⁵².

Όσον αφορά στο ζήτημα της μετανάστευσης, οι προθέσεις του ελληνικού κράτους παρουσιάζουν μια ασυνέχεια. Υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες οι αρχές προσπάθησαν να περιορίσουν το κύμα της μετανάστευσης στην Τουρκία, και εκδόθηκαν και διαταγές γι' αυτό, καθώς μεγάλο μέρος της καπνοπαραγωγής ήταν στα χέρια των μουσουλμάνων αγροτών, ενώ η αραιώση του πληθυσμού σε μια ευαίσθητη στρατηγική περιοχή εθεωρείτο επικίνδυνη, τη στιγμή που υπήρχαν υποψίες για ένα βουλγαρο-σοβιετικό σχέδιο για την ενσωμάτωση της Θράκης στη Βουλγαρία⁵³. Υπήρξαν μάλιστα και περιπτώσεις στις οποίες οι τοπικές αρχές, μαθαίνοντας πως κάτοικοι χωριών ετοιμάζονταν να φύγουν μαζικά, πήγαν στα χωριά τους και προσπάθησαν να τους μεταπείσουν⁵⁴.

Επιπλέον, λήφθηκαν μέτρα εναντίον ατόμων που παρακινούσαν μουσουλμάνους να φύγουν με σκοπό να τους εκμεταλλευθούν οικονομικά και να πάρουν τις περιουσίες τους⁵⁵. Σε μία αναφορά της Γενικής Διοίκησης Δυτικής Θράκης αναφέρεται ότι οι τοπικές αρχές θα έπρεπε τουλάχιστον να μετατρέψουν την αθρόα λαθραία μετανάστευση σε νόμιμη με μια πιο ευέλικτη γραφειοκρατία που θα χορηγούσε πιο γρήγορα και εύκολα στους μουσουλμάνους διαβατήρια. Διαταγές για τον περιορισμό του κύματος λαθρομετανάστευσης στην Τουρκία είχαν εκδοθεί ήδη από το 1946, στις οποίες αναφερόταν ότι πέρα από πολιτικούς λόγους η στάση αυτή επιβαλλόταν, ώστε να μην χαθεί στρατεύσιμο δυναμικό, να μην διαρρέυσει συνάλλαγμα και να μην καθούν εκκρεμή χρέη προς την Αγροτική Τράπεζα⁵⁶.

Από την άλλη πλευρά όμως υπάρχουν ενδείξεις που δείχνουν ότι οι αρχές ευνοούσαν το κύμα μετανάστευσης, καθώς η αραιώση ενός πληθυσμού φιλικού προς την Τουρκία, δίπλα στα σύνορα, εξυπηρετούσε την εθνική ασφάλεια. Οι κε-

⁵² ΑΥΕ/1948/105.6, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Ξηροτύρης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, 9 Ιουλίου 1948. ΑΥΕ/1948/105.7, Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως, Βλαστάρης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, 21 Ιανουαρίου 1948. ΑΥΕ/1948/105.6, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Ξηροτύρης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, 9 Ιουλίου 1948. FO/371/48784/R8978, British Embassy, Athens to FO, 23 Μαΐου 1945. Στο Ιστορικό Αρχείο του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών και ιδιαίτερα στους φακέλους 1948/28.4, 1948/105.6 και 1948/105.7 υπάρχουν πολλές ανακρίσεις παλινοστούτων μουσουλμάνων που είχαν παρόμοιες περιγραφές.

⁵³ FO/371/48784/R7366, Consulate-General, Thessaloniki to the British Embassy Athens, 25 Απριλίου 1945. ΑΥΕ/1946/39.8, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Πληροφοριών, προς Υπουργείο Εξωτερικών, 10 Αυγούστου 1945.

⁵⁴ ΑΥΕ/1948/28.4, Επαρχία Ορεσιτιάδας, προς Γενική Διοίκηση Θράκης, 29 Σεπτεμβρίου 1947.

⁵⁵ ΑΥΕ/1947/28.4, Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως, προς Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας - Θράκης, 15 Σεπτεμβρίου 1947.

⁵⁶ ΑΥΕ/1950/52.4, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων προς Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, 27 Σεπτεμβρίου 1950.

ντρικές αρχές εξέδωσαν διαταγές για την αποφυγή της παράνομης μετανάστευσης και την παροχή των νομίμων εγγράφων σε όσους επιθυμούσαν να πάνε στην Τουρκία. Ωστόσο οι τοπικές αρχές θα μπορούσαν να κλείσουν τα μάτια σε περιπτώσεις ανθρώπων που περνούσαν τα σύνορα παράνομα⁵⁷. Στο ίδιο μήκος κύματος, μια μεταγενέστερη αναφορά του στρατού υποστήριζε ότι υπήρχε η εντολή να επιτρέπεται η παράνομη μετανάστευση των Πομάκων, καθώς θεωρούνταν πιο ευάλωτοι και επιρρεπείς απέναντι στην κομμουνιστική προπαγάνδα και επιρροή⁵⁸. Παρά την ενθάρρυνση της μετανάστευσης της μειονότητας, οι κρατικές αρχές επίσημα ανακοίνωσαν ότι τα δικαιώματα και οι περιουσίες όσων μετανάστευσαν νόμιμα θα προστατεύονταν απόλυτα από το νόμο. Θα μπορούσαν να επιστρέψουν όποτε το επιθυμούσαν, με την προϋπόθεση ότι θα διατηρούσαν την ελληνική υπηκοότητα⁵⁹.

Κατά την περίοδο αυτή, όμως, φαίνεται να δημιουργείται ή τουλάχιστον να γίνεται έντονα αντιληπτή από τις ελληνικές αρχές μία γενικότερη αλλαγή στάσης της μειονότητας. Αφορμή έδωσαν διάφορα εκπαιδευτικά και θρησκευτικά ζητήματα της μειονότητας – που σε μεγάλο βαθμό καθόριζαν διαχρονικά το χαρακτήρα της. Αυτή η αλλαγή δεν είχε σχέση με την πολεμική και ιδεολογική σύγκρουση που μαινόταν αλλά με τον χαρακτήρα της ίδιας της μειονότητας. Μεταξύ άλλων, ζητήματα που δημιουργήθηκαν σε σχέση με την εκλογή μουφτédων, την επαναλειτουργία ή δημιουργία παλαιομουσουλμανικών σχολείων και την επιλογή δασκάλων οδήγησαν τις αρχές στη διαπίστωση ότι η ηγεσία της μειονότητας είχε εγκαινιάσει μια στάση παθητικής αντίστασης απέναντι σε κρατικές πρωτοβουλίες, μια αντίσταση που συνδυαζόταν με την ευρύτερη διείσδυση του τουρκικού/κεμαλικού εθνικισμού και την αυξανόμενη επιρροή του Τουρκικού Προξενείου⁶⁰. Μια σειρά πρώτων μέτρων αφορούσε στη ενίσχυση της ελληνικής παιδείας, που είχε ατονήσει στη μειονότητα και την αποξένωνε περαιτέρω από την ελληνική κοινωνία, την εντατικότερη επιθεώ-

⁵⁷ ΑΥΕ/1950/52.1, Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, προς Γραφείο Πολέμου, Γενικό Επιτελείο Στρατού, 23 Μαρτίου 1948. ΑΥΕ/1950/52.1, Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως, Τμήμα Αλλοδαπών, Ρέντης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, 5 Απριλίου 1948. ΑΥΕ/1950/52.1, Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως, Τμήμα Αλλοδαπών, Ρέντης, προς Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας - Θράκης, 6 Μαρτίου 1949.

⁵⁸ ΑΥΕ/1950/52.1, Υπουργείο Ναυτικών, Βασιλειάδης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, 22 Ιουλίου 1949.

⁵⁹ ΑΥΕ/1950/52.1, Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας προς Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως, Τμήμα Αλλοδαπών, 29 Απριλίου 1948.

⁶⁰ ΑΥΕ/1948/105/6, Επιθεωρητής Μουσουλμανικών Σχολείων Δυτικής Θράκης, Μιναΐδης, προς Υπουργείο Παιδείας, Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, 7 Φεβρουαρίου 1948. ΑΥΕ/1948/105.6, Γενική Διοίκηση Θράκης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, 28 Απριλίου 1948. ΑΥΕ/1948/105.6, Υπουργείο Παιδείας, προς Γενική Διοίκηση Θράκης, 3 Ιανουαρίου 1948. ΑΥΕ/1948/105.6, Ελληνική Πρεσβεία, Άγκυρα, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, 16 Ιουνίου 1948. ΑΥΕ/1948/105.6, Γενική Διοίκηση Θράκης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, 10 Ιανουαρίου 1948. ΑΥΕ/1948/105.6, Ελληνική Χωροφυλακή, Κέντρο Αλλοδαπών, προς Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας - Θράκης, 20 Σεπτεμβρίου 1948.

ρηση των μειονοτικών σχολείων και την ενίσχυση των μετριοπαθέστερων προς την ελληνική διοίκηση παλαιομουσουλμάνων⁶¹.

Συμπέρασμα

Από την εποχή της Συνθήκης της Λωζάννης, οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν φαίνεται να είχαν μια ξεκάθαρη και σταθερή μειονοτική πολιτική. Αντιθέτως η στάση τους απέναντι στη μειονότητα είχε έναν μάλλον «ευκαιριακό» χαρακτήρα και εξαρτιόταν κυρίως από το επίπεδο των διμερών σχέσεων με την Τουρκία. Κατά την περίοδο αυτή, άλλωστε, μεγαλύτερη προτεραιότητα είχε η εγκατάσταση και αποκατάσταση των μικρασιατών προσφύγων. Κατά τον Μεσοπόλεμο, η ελληνική πολιτική απέναντι στους μουσουλμάνους παρουσίαζε αρκετές παραλείψεις και αδυναμίες. Καθόσον η μειονότητα δεν αντιμετωπιζόταν ως δύναμη απειλή για την ασφάλεια, οι αρχές εξασφάλιζαν τα βασικά μειονοτικά δικαιώματα που προβλέπονταν από το «γράμμα» της Λωζάννης. Ωστόσο αυτή ήταν και μια στάση αδιαφορίας, καθώς οι αρχές δεν ανέλαβαν κάποιες επιπλέον πρωτοβουλίες που να έχουν σχέση και με το «πνεύμα» της Συνθήκης, έτσι ώστε η μειονότητα να ενσωματωθεί στο ευρύτερο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, διατηρώντας τα ιδιαίτερα θρησκευτικά και πολιτιστικά της γνωρίσματα.

Η ελληνική μειονοτική πολιτική διατήρησε τα ίδια χαρακτηριστικά και μετά την περίοδο της Κατοχής. Αμέσως μετά την άφιξη τους στην ταλαιπωρημένη από τη βουλγαρική κατοχή Θράκη, οι ελληνικές αρχές έδωσαν άμεση προτεραιότητα στην επανεγκατάσταση του κρατικού μηχανισμού και την ενίσχυση του αισθήματος ασφάλειας στην περιοχή, σε μια περίοδο που οι ίδιες οι αρχές θεωρούσαν ότι τα παραπάνω απειλούνταν από την δύναμη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και την ανάδυση του Ανατολικού Συνασπισμού. Σ' αυτό το πλαίσιο η μειονότητα αποτελούσα δευτερεύον ζήτημα. Άλλωστε η όλη «διαγωγή» της κατά την περίοδο της Κατοχής δεν δημιουργούσε ανησυχίες για την εθνική ασφάλεια.

Με την έναρξη του Εμφυλίου πολέμου οι σχέσεις των ελληνικών αρχών με τη μειονότητα μπήκαν μέσα σε έναν φαύλο κύκλο. Από τη μία πλευρά υπήρχε ένα κράτος σε κίνδυνο που προσπαθούσε να επιστρατεύσει όλες τις διαθέσιμες δυνάμεις που θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στην προστασία της ακεραιότητάς του. Έτσι, «απαιτούσε» την πατριωτική στήριξη όλων των πολιτών του στον αγώνα κατά του κομμουνισμού. Από την άλλη πλευρά, υπήρχε μια μειονότητα που ήταν

⁶¹ ΑΥΕ/1948/105.6, Γενική Επιθεώρηση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, προς Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, 20 Σεπτεμβρίου 1948. ΑΥΕ/1948/105.6, Γενικός Επιθεωρητής Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, Παπαευγενίου, Θεσσαλονίκη, 29 Οκτωβρίου 1948.

απρόθυμη να αναμικθεί σε μία διαμάχη που τη θεωρούσε ξένη ως προς την ίδια, τα συμφέροντά της, ακόμα δε και την ιστορία και παράδοσή της, αλλά ωστόσο υποχρεωνόταν να συμμετάσχει. Πρωτογενείς πηγές φανερώνουν ότι σε γενικές γραμμές οι ελληνικές αρχές ήταν θετικά διακείμενες προς τη μειονότητα και συχνά έβρισκαν δικαιολογημένη σε κάποιο βαθμό την παθητική της στάση. Αυτή η αντίληψη φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από την, σε γενικές γραμμές, αδιάκριτη διανομή ανθρωπιστικής βοήθειας και των παροχών προς «ανταρτόπληκτους».

Ωστόσο, αυτή η κρατική πολιτική παρουσιάζει και αρκετές ασυνέχειες. Ενώ αναγνωριζόταν το γεγονός ότι η μειονότητα βρισκόταν κάτω από τη συνεχή πίεση του ΔΣΕ, ώστε να συνδράμει στον αγώνα του παρά τη θέλησή της, ο πατριωτισμός⁶² της αμφισβητούνταν λόγω της θρησκευτικής και εθνικής της διαφοροποίησης και πολλοί κρατικοί παράγοντες την έβλεπαν με δυσπιστία. Ως συνέπεια, υπήρχαν διαφορούμενες απόψεις σχετικά με το ζήτημα της μετανάστευσης στην Τουρκία. Ορισμένοι κύκλοι ανησυχούσαν για αυτή την εξέλιξη ορμώμενοι από την αγωνία για τις ενδεχόμενες συνέπειες της μετανάστευσης στην τοπική οικονομία και την ασφάλεια των συνόρων, ενώ άλλοι κύκλοι ευνοούσαν την αραίωση του μειονοτικού πληθυσμού τον οποίον θεωρούσαν «ξένο» και ενδεχομένως επικίνδυνο μελλοντικά για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας.

Η μειονότητα φαίνεται πως αντιμετώπισε τον Εμφύλιο πόλεμο ως μία υπόθεση ξένη, στην οποία η οποιαδήποτε ενεργή ανάμιξη μόνο προβλήματα θα μπορούσε να αποφέρει, επηρεάζοντας ενδεχομένως αρνητικά το βιοτικό της επίπεδο και το υπάρχον μειονοτικό της καθεστώς. Η ειρηνική της στάση εξηγεί σε μεγάλο βαθμό γιατί η Ξάνθη και η Ροδόπη, όπου συναντάται ο κύριος όγκος της μειονότητας, δεν αποτέλεσαν σημαντικά θέατρα επιχειρήσεων του Εμφυλίου. Σε αντίθεση, ο Έβρος εμφανίζει ένα σαφώς ισχυρότερο αριστερό κίνημα με σημαντικότερη συμμετοχή και στην Αντίσταση και στον Εμφύλιο.

Σε αντίθεση με την εντύπωση που γενικότερα υπάρχει, οι αντάρτες κατέβαλλαν επίμονες προσπάθειες να προσελκύσουν ή να πείσουν τη μειονότητα να ταχθεί ενεργά με το μέρος τους, με πενιχρά όμως αποτελέσματα. Η ηγεσία του Δημοκρατικού Στρατού φαίνεται πως δεν έδειξε την ανάλογη προσοχή στον χαρακτήρα της μειονότητας και αγνόησε τις σχετικές επισημάνσεις των τοπικών στελεχών⁶³. Τα αντι-θρησκευτικά και επαναστατικά κελύσματα του κομμουνισμού δεν θα μπορούσαν να βρουν ανταπόκριση σε μια συντηρητική και θρησκοκόληπη

⁶² Η *Trakya* υπερασπίστηκε τον πατριωτισμό της μειονότητας τονίζοντας ότι ουδέποτε είχαν εμφανιστεί στις τάξεις της θιασώτες αλυτρωτικών ιδεών. ΑΥΕ/1947/28.4, Υπουργείο Δημοσίας Τάξης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, 13 Οκτωβρίου 1948.

⁶³ Συνέντευξη με Γιώργο Γκαγκούλια, 4 Αυγούστου 2007. Βαγγέλης Κασάμης, *Ο Εμφύλιος στον Έβρο (1946-1949)*, Αλεξανδρούπολη 1999, 200-213.

κοινότητα που παρέμενε προσκολλημένη στις ισλαμικές και οθωμανικές παραδόσεις και επιπλέον διακρινόταν από έναν παραδοσιακό σεβασμό ως προς την έννοια του κράτους και της εξουσίας⁶⁴. Ο κομμουνισμός αποτελούσε μια τελείως ξένη έννοια απέναντι στη λογική της μειονότητας και τη διδασκαλία του Ισλάμ, ενώ επιπλέον δεν υπήρξε και ποτέ ευπρόσδεκτος στην κεμαλική Τουρκία. Αυτή η τάση της μειονότητας είχε διαφανεί και κατά το παρελθόν με τα πολύ μικρά ποσοστά που γενικά λάμβαναν οι αριστεροί υποψήφιοι στις μειονοτικές περιοχές⁶⁵.

Ένας επιπλέον παράγων που πιθανότατα συνετέλεσε στην παθητική στάση της μειονότητας ήταν η θέση και στάση της Τουρκίας στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου. Η τουρκική κυβέρνηση παρακολουθούσε την εξέλιξη του ελληνικού εμφυλίου με ιδιαίτερη ανησυχία. Φοβόταν πως μια ενδεχόμενη επικράτηση της Αριστεράς στην Ελλάδα θα είχε συνέπειες για την Τουρκία που αντιμετώπιζε την ίδια περίοδο την πίεση των Σοβιετικών στα ανατολικά σύνορά της. Επομένως, και η ίδια δεν θα είχε κανέναν ενδιαφέρον και συμφέρον να παρακινήσει τη μειονότητα σε ενέργειες που θα μπορούσαν να απειλήσουν τις ισορροπίες ισχύος στην Ελλάδα υπέρ της Αριστεράς.

Από τη γενικότερη στάση και τις πρωτοβουλίες που ανέλαβε η ελληνική κυβέρνηση κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου, φαίνεται πως δεν αντιμετώπιζε πολύ σοβαρό πρόβλημα με τη στάση της μειονότητας απέναντι στη σύγκρουση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μην αναλάβει πολλές πρωτοβουλίες για να προσελκύσει τους μουσουλμάνους ενεργά στο πλευρό της. Αρκούσε να μην τους προσελκύσουν τα αριστερά κελύσματα, και γι' αυτό η κυβέρνηση μπορούσε να είναι σε μεγάλο βαθμό ήσυχη τόσο λόγω του θρησκευτικού και συντηρητικού χαρακτήρα της μειονότητας, όσο και της σφοδρής αντι-κομμουνιστικής στάσης της Τουρκίας. Επομένως η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε να τηρεί τις βασικές διατάξεις και το γράμμα της συνθήκης της Λωζάννης με τρόπο που να μην προκαλεί διαμαρτυρίες από την Τουρκία. Οι περισσότερες κυβερνητικές πρωτοβουλίες απέβλεπαν, αντιθέτως, στον περιορισμό της διείσδυσης του τουρκικού εθνικισμού με τη υποστήριξη της συντηρητικής παλαιομουσουλμανικής πλευράς σε βάρος των νεωτεριστών που εμπνέονταν από τις αρχές της κεμαλικής ιδεολογίας.

Με το τέλος του πολέμου, μπροστά στον κίνδυνο του Ανατολικού Συνασπισμού, Ελλάδα και Τουρκία προχώρησαν σε μεγαλύτερη σύσφιξη των σχέσεών τους και αναζήτησαν ασφάλεια κάτω από την αμυντική ομπρέλα του ΝΑΤΟ. Αυτή η βελτίωση, που επεκτάθηκε πέρα από τον πολιτικό τομέα και σε πολιτιστικά και

⁶⁴ Αυτό είναι ένα βασικό επιχείρημα που αναφέρθηκε σχεδόν σε όλες τις συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν στη Θράκη στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας.

⁶⁵ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Πολιτικές δυνάμεις και εκλογική συμπεριφορά της μουσουλμανικής μειονότητας στη Δυτική Θράκη: 1923-1955», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1990/91, 8: 171-199.

εκπαιδευτικά ζητήματα, ωφέλησε αισθητά την κατάσταση και το βιοτικό επίπεδο της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης και της αντίστοιχης ορθόδοξης της Τουρκίας. Ωστόσο, η ραγδαία επιδείνωση των σχέσεων Ελλάδας-Τουρκίας λόγω του Κυπριακού ζητήματος, καθώς και η σταδιακή επικράτηση του νεωτεριστικού-κεμαλικού στοιχείου εντός της μειονότητας, εις βάρος του αντίστοιχου συντηρητικού-παραδοσιακού, δημιούργησε ανησυχία στις ελληνικές αρχές για τυχόν χειραγώγησή της από την Τουρκία εις βάρος της Ελλάδας. Ως αποτέλεσμα, η ελληνική διοίκηση άρχισε να βλέπει την μειονότητα με αυξανόμενη καχυποψία, και έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα διοικητικά μέτρα που αποσκοπούσαν στον περιορισμό της τουρκικής επιρροής, εγκαινιάζοντας όμως και μια πολιτική διακρίσεων που συνεχίστηκε και για τα επόμενα χρόνια⁶⁶. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 ο Εμφύλιος αποτελούσε μια πολύ πρόσφατη και ζωντανή ανάμνηση για την ελληνική κοινωνία. Για τους μουσουλμάνους της Θράκης, όμως, η περίοδος αυτή έμοιαζε σαν μια πολύ μακρινή ανάμνηση, καθώς μέσα σε λίγα χρόνια λόγω του Κυπριακού είχαν μεταβληθεί σε εν δυνάμει εθνική απειλή. Τόσο η μειονότητα της Θράκης όσο και η αντίστοιχη στην Κωνσταντινούπολη ένωσαν πλέον τα δεσμά της «ομηρίας» τα οποία τους επέβαλλαν η συνθήκη της Λωζάννης και οι διαιωνιζόμενες ελληνο-τουρκικές διαφορές.

ΠΗΓΕΣ

Αδημοσίευτο αρχειακό υλικό

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri - BCA (Τουρκική Δημοκρατία, Αρχεία Πρωθυπουργίας), Άγκυρα

(Φάκελος: BCA/77D80/301000/7348113)

Public Records Office (PRO), Λονδίνο

(Φάκελοι: FO/371/48784, FO/371/58868, FO/371/58535, FO/371/67147A, FO/371/78370, FO/371/78371, FO/371/78372, FO/371/78373, WO/178/48, WO/252/800)

Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή (ΑΚΚ), Αθήνα

(Φάκελος: ΑΚΚ/9Α/002408)

Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)

(Αθήνα, Φάκελος: Κ108/Β)

⁶⁶ ΑΚΚ/9Α/002408, Άκρωσ απόρρητα πρακτικά, 1959. Στο πλαίσιο αυτό, ήδη από το 1950, το ενδεχόμενο της αναχώρησης για την Τουρκία ηγετικών προσωπικοτήτων που συσπείρωναν τη μειονότητα, καθώς και η απόκτηση εγκαταλελειμμένης αγροτικής γης από το κράτος αποτελούσε μια καλοδεχούμενη εξέλιξη. ΑΥΕ/1950/52.1, Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας - Θράκης, προς Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως, Γενική Διεύθυνση Αλλοδαπών, 24 Αυγούστου 1950. ΑΥΕ/1950/52.1, Υπουργείο Συντονισμού, Δοξιάδης, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, 4 Νοεμβρίου 1950.

(Εβρος, Φάκελος Φ.109/ΑΒΕ 94/Φ.192)
(Θεσσαλονίκη, Φάκελος 623 - Νομαρχία Ξάνθης)
Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), Αθήνα
(Φάκελος 24/02, Αρχείο Ε. Βρεττού)
Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ)
(Φάκελοι: 1946/39.8, 1947/28.4, 1947/31.2, 1947/111.1, 1947/120.1, 1948/28.4,
1948/104.6, 1948/105.3, 1948/105.6, 1948/105.7, 1948/128.5, 1948/130.3,
1949/25.1, 1949/25.3, 1950/52.1, 1950/52.4)

Συνεντεύξεις

Mihri Belli, 18 Ιουνίου 2007.
Γεώργιος Γκαγκούλιας, 4 Αυγούστου 2007.
Μ.Ε., κάτοικος Σμίνθης, 2 Αυγούστου 2007.
Η.Η. και Μ.Ε., κάτοικοι Κομοτηνής, 7 Αυγούστου 2007.
(Μετά από επιθυμία των ιδίων τα ονόματά τους δεν δημοσιοποιούνται)

Εφημερίδες

Trakya

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aarbakke Vemund, *The Muslim Minority of Greek Thrace*, PhD Thesis, University of Bergen, 2000.
- Alexandris Alexis, «Turkish Policy Towards Greece During the Second World War and its Impact on Greek-Turkish Détente», *Balkan Studies*, 1982, 23/1: 157-197.
- Andreades K. G., *The Moslem Minority in Western Thrace*, Amsterdam, Adolf Hakkert, 1980 [1956].
- Belli Mihri, *Καπετάν Κεμάλ. Αναμνήσεις από τον ελληνικό εμφύλιο*, Istanbul, Telos International, 2009.
- Clogg Richard, «The Greek Millet in the Ottoman Empire», Benjamin Braude & Bernard Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, Vol. 1, The Central Lands*, London, Holmes and Meier, 1982, 185-207.
- Daskalov Georgi, «Установяване на Българската Администрация и Политическата Система в Новоосвободените Земи на Западна Тракия и Източна Македония, 1941-1944» («Η εγκατάσταση του Βουλγαρικού διοικητικού και πολιτικού συστήματος στις νεοαπελευθερωμένες χώρες της Δυτικής Θράκης και Ανατολικής Μακεδονίας»), *Военнополитически Сборник, Voennopoliticheski Sbornik*, 1992, 6: 103-127.
- Deringil Selim, *Turkish Foreign Policy during the Second World War. An «Active» Neutrality*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
- Eddy Charles B., *Greece and the Greek Refugees*, London, George Allen and Unwin, 1931.
- Hirschon Renée (ed.), *Crossing the Aegean, An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, New York and Oxford, Bergham Books, 2003.

- Karpat Kemal H., «Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era», in Benjamin Braude & Bernard Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, Vol. 1, The Central Lands*. London, Holmes and Meier, 1982, 141-169.
- Kuniholm Bruce R., *The Origins of the Cold War in the Near East. Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1980.
- Ladas Stephen P., *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, New York, Macmillan, 1932.
- Öksüz Hikmet, «The Reasons for Immigration from Western Thrace to Turkey (1923-1950)», *Turkish Review of Balkan Studies* 2004, 8: 250-278.
- Öksüz Hikmet, «Western Thracian Turks in Greek Civil War (1946-1949)», *Turkish Review of Balkan Studies*, 2000/01, 5: 53-65.
- Ökte Faik, *The Tragedy of the Turkish Capital Tax*, London, Croom Helm, 1987.
- Pallis Alexandros A., «The Greek Census of 1928», *The Geographical Journal*, 1929, 73/6: 543-548.
- Pentzopoulos Dimitris, *The Balkan Exchange of Minorities and its impact upon Greece*, Paris, Mouton, 1962.
- Weber Frank G., *Ο επιπύδειος ουδέτερος. Η τουρκική πολιτική κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, Θετίλη, 1983.
- Yıldırım Onur, *Diplomacy and Displacement. Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, New York and London, Routledge, 2006.
- Αθανασοπούλου Εκάβη, *Τουρκία, αναζήτηση ασφαλείας, αμερικανο-βρετανικά συμφέροντα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1999.
- Εμμανουήλ Τσουδερός, *Διπλωματικά παρασκήνια 1941-1945*, Αθήνα, Αετός, 1950.
- Κασάπης Βαγγέλης, *Ο Εμφύλιος στον Έβρο (1946-1949)*, Αλεξανδρούπολη, 1999.
- Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη Ξανθήπινη, *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-44*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2002.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, «Πολιτικές δυνάμεις και εκλογική συμπεριφορά της μουσουλμανικής μειονότητας στη Δυτική Θράκη: 1923-1955», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1990/1991, 8: 171-199.
- Πικρός Ιωάννης Π., *Τουρκικός επεκτατισμός. Από το μύθο της ελληνοτουρκικής φιλίας στην πολιτική για την αστυνόμευση των Βαλκανίων 1930-1943*, Αθήνα, Εστία, 1996.
- Τσέκου Κατερίνα, *Προσωρινώς διαμένοντες... Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (1948-1982)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010
- Τσιούμης Κωστής Α., *Οι Πομάκοι στο ελληνικό κράτος (1920-1950). Ιστορική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη, Προμηθεύς, 1997.

Οι δημόσιες τελετές και η πολιτική τους σημασία στην πόλη της Λαμίας κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου: το παράδειγμα της διαπόμπευσης αιχμαλώτων

Βασιλική Λάζου*

Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου πραγματοποιήθηκε στην πόλη της Λαμίας, όπως και σε άλλα αστικά κέντρα της ελληνικής επικράτειας, μια πληθώρα δημόσιων τελετουργικών, τα οποία συνδέονταν άμεσα με τη διεξαγόμενη πολεμική αναμέτρηση και την αυξημένη στρατιωτική παρουσία στα αστικά κέντρα. Στρατιωτικές παρελάσεις και διαπόμπευση αιχμαλώτων, δημόσιες κηδείες και μνημόσυνα πεσόντων, μαζικά συλλαλητήρια και φιλανθρωπικές εκδηλώσεις με επίκεντρο το στρατό (επισκέψεις σε τραυματίες, έρανοι, θεατρικές παραστάσεις, ομιλίες σε στρατόπεδα, διανομές δεμάτων), εορτασμοί εθνικών και τοπικών επετείων, κυριάρχησαν στην κοινωνική ζωή της πόλης λαμβάνοντας νέο νόημα στη συγκυρία του εμφυλίου πολέμου.

Το άρθρο πραγματεύεται την πολιτική σημασία των δημόσιων αυτών τελετών στην πόλη της Λαμίας κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου. Αρχικά σκιαγραφείται ένα θεωρητικό πλαίσιο σχετικά με την πολιτική σημασία των δημόσιων τελετών. Στη συνέχεια παρουσιάζονται συνοπτικά τα συμπεράσματα της έρευνας σχετικά με τις δημόσιες τελετές στην πόλη της Λαμίας κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου. Τέλος, χρησιμοποιείται ως παράδειγμα η τελετή της διαπόμπευσης αιχμαλώτων μαχητών του ΔΣΕ.

Οι δημόσιες τελετές και η πολιτική τους σημασία: ένα θεωρητικό πλαίσιο

Οι δημόσιες τελετές αποτελούν μέρος του ευρύτερου φαινομένου των τελετουργικών πράξεων. Οι τελετουργίες (ritual) αποτελούν δραστηριότητες συμβολικού χαρακτήρα οι οποίες προσελκύουν την προσοχή όσων συμμετέχουν σε αυτές σε αντικείμενα σκέψης και συναισθημάτων ιδιαίτερης σημασίας¹. Πρόκειται για τυποποιημένες, στερεότυπες και επαναλαμβανόμενες πράξεις οι οποίες έχουν την ικανότητα να

*Διδάκτορας Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

¹ Steven Lukes, «Political Ritual and Social Integration», *Sociology*, 1975, 9: 291.

δίνουν αξία και σημασία στη ζωή αυτών που τις πραγματοποιούν. Ως επαναλαμβανόμενες πράξεις υπονοούν συνέχεια με το παρελθόν, μέσω του υψηλού βαθμού τυποποίησης και σταθερότητας, ενώ ορισμένες τελετουργίες έχουν ως ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά τους το ξεκάθαρο αίτημα να εορτάζουν μια τέτοια συνέχεια.

Όπως κατέδειξε η μελέτη του D. Cannadine για τις βασιλικές τελετές στέψης στη Βρετανία, υπάρχει ένας δυναμικός διάλογος μεταξύ τελετουργίας και κοινωνίας, μεταξύ θέματος και πλαισίου. Το νόημα των τελετών σχετίζεται ειδικά με τις πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες του καιρού τους, ενώ το πλαίσιο των τελετουργικών καταδεικνύει και την ιδεολογική τους λειτουργία². Αν και το θέμα μιας επαναλαμβανόμενης τελετουργίας παραμένει αναλλοίωτο στο χρόνο, το νόημά της μπορεί να μεταβάλλεται βαθιά ανάλογα με τη φύση του πλαισίου. Κατ' αυτή την έννοια οι δημόσιες τελετές μπορούν να θεωρηθούν ως εκφάνσεις της υποκειμενικής πτυχής, μια υποκειμενική πρόσληψη των περιστάσεων, όπου το κάθε πολιτικό καθεστώς συγκροτεί ένα διανοητικό πλαίσιο, το οποίο έχει τις δικές του κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Ειδικά για την περίοδο του Εμφυλίου πολέμου, η παρουσίαση του τρόπου τέλεσης και της ρητορικής των εθνικών εορτασμών μας επιτρέπει να εξετάσουμε τα ιδεολογικά διακυβεύματα της εμφύλιας σύγκρουσης και να διερευνήσουμε τα δύο ασύμβατα και συγκρουόμενα μεταξύ τους νοητικά συστήματα λόγου και φαντασίας, τα οποία συγκροτήθηκαν στην περίοδο του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου³.

Οι τελετές μπορούν να ιδωθούν υπό το πρίσμα ότι ασκούν ή επιδιώκουν να ασκήσουν εξουσία μαζί με τη γνωστική τους διάσταση. Η πολιτική και οι τελετουργίες δεν είναι ξεχωριστά αντικείμενα, το ένα σοβαρό και το άλλο επιφανειακό. Το τελετουργικό δεν είναι η μάσκα της δύναμης, αλλά είναι το ίδιο ένας τύπος δύναμης⁴. Όπως σημειώνει ο ανθρωπολόγος D. Kertzer, ο οποίος ανέλυσε το τελετουργικό και το συμβολισμό στις κοινωνίες, η κατανόηση του τελετουργικού και των συμβολισμών είναι απαραίτητη προκειμένου να κατανοήσουμε την πολιτική:

«Η πολιτική εκφράζεται μέσω του συμβολισμού. Για να κατανοήσουμε την πολιτική διαδικασία λοιπόν είναι απαραίτητο να κατανοήσουμε πώς ο συμβολισμός εισάγεται στην πολιτική, πώς οι πολιτικοί πρωταγωνιστές συνειδητά και ασυνείδητα χειραγωγούν τα σύμβολα και πώς αυτή η συμβολική διάσταση

² David Cannadine, «Το πλαίσιο, η εκτέλεση και το νόημα της τελετουργίας: η βρετανική μοναρχία και η “επινόηση παράδοσης”, 1820-1977», στο E. Hobsbawm & T. Ranger, (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφρ. Θανάσης Αντωνίου, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004, 123-4.

³ Νίκος Κοταρίδης & Νίκος Σιδέρης, «Εμφύλιος πόλεμος: ιδεολογικά και πολιτικά διακυβεύματα», στο Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος & Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945 - Αύγουστος 1949*, Αθήνα, Θεμέλιο 2002, 115.

⁴ David Cannadine, «Introduction: Divine Rites of Kings», στο David Cannadine & Simon Price (eds.), *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies*, Cambridge, Cambridge University Press, 19.

σχετίζεται με τις υλικές βάσεις της εξουσίας. Το τελετουργικό είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτικής στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες. Είναι δύσκολο να φανταστούμε πώς μπορεί να υφίσταται ένα πολιτικό σύστημα χωρίς αυτό»⁵.

Οι δημόσιες τελετές στην πόλη της Λαμίας την περίοδο του Εμφυλίου πολέμου

Λαμβάνοντας υπόψη μας τη σχέση που υπάρχει αφενός ανάμεσα στις τελετές και στην πολιτική και αφετέρου ανάμεσα στο τελετουργικό και στο πλαίσιο στο οποίο πραγματοποιείται μπορούμε να αναλύσουμε τις δημόσιες τελετές και τον ιδιαίτερο κοινωνικό και πολιτικό ρόλο που διαδραμάτισαν κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου.

Εξετάζοντας τον αριθμό και το είδος των δημόσιων τελετών στην πόλη της Λαμίας κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων του Εμφυλίου πολέμου, δηλαδή κατά το χρονικό διάστημα από τον Οκτώβριο 1946 έως το Σεπτέμβριο 1949, όπως παρουσιάζονται στην τοπική εφημερίδα *Λαμιακός Τύπος*, μπορούμε να κάνουμε ορισμένες διαπιστώσεις. Οι δημόσιες τελετουργίες, οι παρελάσεις και οι τελετουργικές συγκεντρώσεις δεν αποτελούσαν καινοφανή στοιχεία στην κοινωνική ζωή της πόλης. Η επέκτασή τους, ωστόσο, για επίσημους και ανεπίσημους κοσμικούς σκοπούς στην περίοδο του Εμφυλίου ήταν σημαντική, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του 1948. Με βάση τις καταγεγραμμένες στον τοπικό τύπο δημόσιες τελετές διαπιστώνουμε ότι η συχνότητά τους ήταν μεγαλύτερη το 1948 σε σχέση με το 1947 ή το 1949. Η μεγαλύτερη αυτή συχνότητα μπορεί να αποδοθεί στο ότι το 1948 αποτελεί το καθοριστικό έτος του Εμφυλίου πολέμου στην περιοχή της Στερεάς Ελλάδας, καθώς η εμφύλια σύγκρουση έλαβε ολοκληρωτική μορφή με την έννοια ότι επηρέαζε όλες τις πτυχές της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής, γεγονός που είναι εμφανές και σε άλλες πτυχές της εμφύλιας διαμάχης, όπως η δράση των στρατοδικείων ή η συρροή των προσφύγων στα αστικά κέντρα.

Κατά δεύτερον, παρατηρούμε ότι υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στη συχνότητα των δημόσιων τελετών και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Οι δημόσιες τελετές αυξάνονταν σε συχνότητα κατά τις περιόδους διεξαγωγής των στρατιωτικών επιχειρήσεων, αλλά και κατά την χρονική περίοδο που προηγούνταν. Η μεγαλύτερη συχνότητα παρατηρήθηκε αμέσως πριν και κατά τη διάρκεια των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων *Χαραυγή* τον Απρίλιο και Μάιο 1948, γεγονός το οποίο συνδέεται με την κήρυξη του *Εθνικού Συναγερμού* από την κυβέρνηση Σοφούλη. Αυξημένη ήταν

⁵ David Kertzer, *Ritual, Politics, and Power*, New Haven, Yale University Press, 1988, 2-3

και η συχνότητα των δημόσιων τελετών το Μάρτιο 1949 ύστερα από την ανακατάληψη του Καρπενησίου και την επιτυχή εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων για τον κυβερνητικό στρατό. Την περίοδο, μάλιστα, αυτή οι τελετές έλαβαν πανηγυρικό χαρακτήρα, προκειμένου να εορταστεί η επικράτηση των κυβερνητικών δυνάμεων στην περιοχή. Όπως ήταν αναμενόμενο, εξαιτίας των απωλειών του πολέμου, οι κηδείες στρατιωτών ή ανδρών των σωμάτων ασφαλείας αυξάνονταν κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων του κυβερνητικού στρατού. Το ίδιο και οι επισκέψεις σε τραυματίες στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο Λαμίας. Αυξημένες ήταν και οι «*παρελάσεις αιχμαλώτων*», ιδιαίτερα ύστερα από το Μάρτιο του 1949, όταν πια έγινε φανερό πως η νίκη έκλινε προς το μέρος των κυβερνητικών δυνάμεων. Οι στρατιωτικές παρελάσεις και οι ομιλίες για την τόνωση του πθικού και τη συσπείρωση του πληθυσμού πραγματοποιούνταν πριν τις στρατιωτικές επιχειρήσεις και κατά τον εορτασμό των εθνικών επετείων, ενώ κατά τη διάρκεια των θρησκευτικών εορτών (Χριστούγεννα και Πάσχα) αυξάνονταν οι φιλανθρωπικές εκδηλώσεις με επίκεντρο το Στρατό. Αντίθετα, σε περιόδους ύφεσης των στρατιωτικών επιχειρήσεων οι δημόσιες τελετές ελαττώνονταν σημαντικά.

Υπήρχαν τελετές οι οποίες διακρίνονταν από ορισμένη περιοδικότητα, όπως οι ερανικές εισφορές, οι επίσημοι εορτασμοί των εθνικών και τοπικών επετείων ή το επίσημο μνημόσυνο για τα θύματα της κατοχικής περιόδου. Άλλες τελετές διακόπηκαν κατά την πορεία του Εμφυλίου, όπως η έκθεση κομμένων κεφαλών, πρακτική η οποία εγκαταλείφθηκε μετά το καλοκαίρι του 1947 ύστερα από κυβερνητικές πιέσεις και τη διεθνή κατακραυγή.⁶

⁶ Η δημοσιοποίηση φωτογραφιών, σε πρωτοσέλιδο της αγγλικής εφημερίδας *Daily Mirror* στις 10 Νοεμβρίου 1947, έφιππων ανδρών των ΜΑΥ οι οποίοι περιέφεραν κομμένα κεφάλια ανταρτών στους δρόμους των Τρικάλων στάθηκε πολύ πιο αποτελεσματική προς την κατεύθυνση της διακοπής της πρακτικής της δημόσιας έκθεσης κεφαλών. Το επεισόδιο, το οποίο έλαβε εκτεταμένη δημοσιότητα μέσω του ελληνικού και αγγλικού Τύπου, προκάλεσε έντονη ανησυχία στη βρετανική κοινή γνώμη, η οποία ήταν ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένη απέναντι σε ζητήματα που αφορούσαν την παρουσία των βρετανικών στρατευμάτων στην Ελλάδα και το ρόλο τους στην εμφύλια διαμάχη. Η παρέμβαση του βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών μέσω της βρετανικής πρεσβείας, ότι τέτοιες πρακτικές δε συνάδουν με τη δυτική αντίληψη περί δημοκρατίας και πολιτισμένου κράτους, προκάλεσε τις διαβεβαιώσεις της ελληνικής κυβέρνησης ότι η αναχρονιστική αυτή πρακτική θα λάμβανε τέλος και ότι στο εξής θα λαμβάνονταν πειθαρχικά μέτρα απέναντι στις κυβερνητικές δυνάμεις που δεν συμμορφώνονταν. Βλ. σχετικά PRO, FO 371/67011, From Athens to FO, Telegram No. 1882, 15/11/1947 και PRO, FO 371/67011, British Police and Prison Mission Thessaly High Command Larisa to Chief of Mission Athens, «*Allegations contained in Daily Mirror*», 22/11/1947. Ανεξάρτητα από τις βρετανικές πιέσεις, ωστόσο, θεωρούμε ότι η σταδιακή εγκατάλειψη της πρακτικής της δημόσιας έκθεσης των κεφαλών φονευθέντων ανταρτών ήταν απόρροια της ανασυγκρότησης του κυβερνητικού στρατού και της στρατικοποίησης της εμφύλιας διαμάχης. Οι παρακρατικές ομάδες σταδιακά διαλύθηκαν, ύστερα από την αμνηστία της κυβέρνησης Σοφούλη, τον Οκτώβριο του 1947, και η χρησιμοποίηση των αμφίβολης αποτελεσματικότητας σχηματισμών της Χωροφυλακής και των ΜΑΥ/ΜΑΔ περιορίστηκε. Το ρόλο της αντιμετώπισης του ΔΣΕ ανέλαβε ο αναδιοργανωμένος μέσω της τακτικής στρατολογίας κυβερνητικός στρατός, ο οποίος ήταν πλέον σε θέση να πραγματοποιεί ευρείας κλίμακας εκκαθαριστικές επιχειρήσεις. Η ασκούμενη βία απέναντι στον αντίπαλο θεσμοποιήθηκε μέσω του φόνου στη μάχη, της σύλληψης αιχμαλώτων ή των εκτελέσεων, ύστερα από αποφάσεις των στρατοδικείων. Οι πρακτικές βίας της «*Λευκής τρομοκρατίας*» έπαψαν να είναι α-

Οι δημόσιες τελετές αποτελούσαν μια επικοινωνιακή κατάσταση που δέσμευε ενεργά τους συμμετέχοντες, οι οποίοι παρουσίαζαν ένα συνδυασμό συμμετοχής και απόδοσης σε ένα δημόσιο πλαίσιο. Το κίνητρο για τη συμμετοχή στη δημόσια τελετή περιλάμβανε την κοινωνική αλληλεπίδραση που επέτρεπε την εξερεύνηση και τη διαπραγμάτευση πολλών ειδών σχέσεων. Οι δραστηριότητες που ήταν διαθέσιμες απεικόνιζαν τις ανησυχίες της κοινότητας, ενώ πρόσφεραν μια ευκαιρία για προσωπική επιβεβαίωση, πολιτική δράση και κοινωνική ανανέωση. Τα μηνύματα των τελετών αφορούσαν την κοινή εμπειρία της ομάδας και των πολλαπλάσιων ερμηνειών της εμπειρίας αυτής. Παράλληλα, επιδιωκόταν η τόνωση του εθνικού συναισθήματος με ιδεολογικά υπόγεια θέματα, με συμβολική χειραγώγηση των μεταφορικών σχημάτων λόγου σε εκδηλώσεις, ομιλίες, ραδιοφωνικές αναμεταδόσεις, θεάματα, θεατρικές παραγωγές και παρελάσεις. Η ρητορική των δημόσιων τελετών επικεντρωνόταν σε εθνικά θέματα όπως η φανταστική επίκληση του παρελθόντος, η ιστορική συνέχεια, η θρησκευτικότητα, οι κίνδυνοι για το έθνος από εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς⁷.

Άρμηση ήταν και η σχέση των δημόσιων τελετών με τον *Εθνικό Συναγερμό*. Η κινητοποίηση όλων των διαθέσιμων δυνάμεων του έθνους σε *«εθνικόν συναγερμόν κατά της ανταρσίας εν ονόματι των δημοτικών παραδόσεων, των πθικών αρχών και των επιταγών του έθνους»* θεσμοποιήθηκε νομοθετικά με διάταγμα του Υπουργικού Συμβουλίου τον Οκτώβριο 1947 και αναγγέλθηκε πανηγυρικά από τον πρωθυπουργό Θ. Σοφούλη σε ομιλία του προς τον ελληνικό λαό από το ραδιοσταθμό των Αθηνών⁸. Σύμφωνα με το διάταγμα τα Υπουργεία εξουσιοδοτήθηκαν να λάβουν όλα τα επιβαλλόμενα μέτρα για την εξυπηρέτηση των επιτακτικών αναγκών της χώρας ενώ όλοι οι Έλληνες καλούνταν να αποτελέσουν *«το αρραγές μέτωπον εφ' ου θα θραυσθή η ανταρσία της εγκληματούσης μειοψηφίας»*. Η προσπάθεια αρχικά ατόνησε. Ξανάρχισε ωστόσο με μεγαλύτερη ένταση στις 17 Μάρτιου 1948, οπότε η κυβέρνηση Σοφούλη κήρυξε τη χώρα σε κατάσταση πολιτικής και οικονομικής επιστράτευσης για την επιτυχία του *Εθνικού Συναγερμού*.

ναγκαίες, και γι' αυτό δημόσιες, και οι οποίες παρεκκλίσεις από την πολιτικά ορθή συμπεριφορά του στρατού περιορίστηκαν σε ενέργειες οι οποίες δεν γνώριζαν το φως της δημοσιότητας.

⁷ Αναλυτικά για τα ζητήματα αυτά βλ. Βασιλική Λάζου, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος από την οπτική μιας επαρχιακής πόλης: Πολιτική, Κοινωνία, Δικαιοσύνη στην πόλη της Λαμίας, 1946-1949*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2010, σ. 482-620 [Κεφάλαιο 6: Οι δημόσιες τελετές και η πολιτική τους σημασία στην πόλη της Λαμίας την περίοδο του εμφυλίου πολέμου και Κεφάλαιο 7: Εθνικός συναγερμός και εθνική συστράτευση: «Εθνικόφρων» ιδεολογία και προπαγάνδα στην πόλη της Λαμίας κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου]

⁸ Ο *Γενικός Εθνικός Συναγερμός* θεσμοθετήθηκε στη συνέχεια με το Νομοθετικό Διάταγμα 379/1947, το οποίο αποτελούσε συμπλήρωση και τροποποίηση του αναγκαστικού νόμου 1984 του 1939 *«Περί οργάνωσης της πολιτικής και οικονομικής επιστράτευσης της χώρας»*. Η ομιλία του Θ. Σοφούλη πραγματοποιήθηκε στις 9 μ.μ. στις 13 Οκτωβρίου 1947 από το ραδιοσταθμό των Αθηνών. Εφημερίδα *Εμπρός*, 14 Οκτωβρίου 1947.

Επρόκειτο για μια προπαγανδιστική εκστρατεία η οποία είχε δύο στόχους: αφενός με τη λήψη μιας σειράς μέτρων μεριμνούσε για την παροχή υγειονομικής περίθαλψης στις οικογένειες των απόντων έφεδρων οπλιτών και αφετέρου κήρυττε τον πνευματικό συναγερμό για την έξαρση του διεξαγόμενου αγώνα και τον τονισμό των υποχρεώσεων κάθε πολίτη απέναντι στον αγώνα αυτό. Η απόφαση τόνιζε ότι μετά τα έργα της περίθαλψης των οικογενειών των μαχόμενων έπρεπε να πραγματοποιηθεί πνευματικός συναγερμός μέσω της εκκλησίας, των σχολείων, του Τύπου, των διανοουμένων και άλλων φορέων, μέσω του οποίου έπρεπε να εξαρθεί η σημασία του διεξαγόμενου αγώνα, τα αίτια που τον προκάλεσαν, οι συνέπειες για την ελληνική φυλή σε περίπτωση αποτυχίας, καθώς και να αναπτυχθεί η ηρή υποχρέωση των ευπόρων να βοηθήσουν όσους υπέφεραν εξαιτίας του πολέμου⁹. Είναι χαρακτηριστικό ότι αμέσως μετά την κήρυξη του *Εθνικού Συναγερμού* από το Μάρτιο έως τον Ιούνιο 1948 πραγματοποιήθηκαν δύο μαζικά συλλαλητήρια, στις 21 Μαρτίου και στις 11 Απριλίου 1948, και ένδεκα ομιλίες, η κάλυψη των οποίων μέσω της αρθρογραφίας του τοπικού Τύπου ήταν εκτενής¹⁰.

Ένας άλλος στόχος των ομοίομορφων και κεντρικά προσδιορισμένων δημόσιων τελετών ήταν η κατασκευή μιας κατευθυνόμενης και συλλογικής μνήμης. Με αυτό τον τρόπο, μέσω του ελέγχου της ιστορικής μνήμης, εξασφαλιζόταν ότι δεν θα υπήρχε καμία παρέκκλιση από την επίσημη άποψη περί έθνους. Το επίσημο κράτος ενορχήστρωνε τις εκδηλώσεις μνήμης για να μειώσει την αδιαφορία των πολιτών, ως ένα μέσο εθνικής συστράτευσης απέναντι σε ένα κοινό σκοπό, για να προωθήσει παραδειγματικά πρότυπα συμπεριφοράς των πολιτών και για να τονίσει τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις τους στο παρόν. Η ύπαρξη κοινωνικών αντιφάσεων, εναλλακτικών απόψεων ή η αδιαφορία των πολιτών ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης, όπως ο Εμφύλιος πόλεμος, ενέτεινε τη διαδικασία αυτή από την πλευρά του κράτους¹¹.

Το βασικό ζητούμενο στις δημόσιες τελετές ήταν η κινητοποίηση του πληθυσμού. Η συμμετοχή του πληθυσμού επιδιώχθηκε με όλα τα μέσα και παρουσιάστηκε ως επιβεβλημένη. Προκηρύξεις, εκκλήσεις μέσω του τύπου, ανακοινώσεις επαγγελματικών οργανώσεων και σωματείων καλούσαν «*κάθε πατριώτη*» να παραστεί. Οι συμμετέχοντες αποδείκνυαν ότι ανήκαν στη φαντασιακή κοινότητα του εθνικόφρονος κόσμου, τον αγνό ιδεολόγο, πατριωτικό λαό της Λαμίας. Εκτός από

⁹ Το κείμενο της απόφασης στον αθηναϊκό και τοπικό Τύπο: εφημερίδες *Εμπρός* και *Ελευθερία*, 18 και 19 Μαρτίου 1948 και *Λαμιακός Τύπος*, 19 Μαρτίου 1948.

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά την ομιλία του Μιλιτιάδη Αλεξανδρή, εκδότι της εφημερίδας *Λαμιακός Τύπος*, στο συλλαλητήριο της 21ης Μαρτίου 1948, στο *Λαμιακός Τύπος*, 23 Μαρτίου 1948, και την ομιλία του ιατρού Δερβενούλα στο συλλαλητήριο της 13ης Απριλίου 1948, στο *Λαμιακός Τύπος*, 14 Απριλίου 1948.

¹¹ John R. Gillis, «Introduction: Memory and Identity. The History of a Relationship», στο John R Gillis (ed.) *Commemorations. The Politics of National Identity*, Princeton, Princeton University Press, 1994, 8-9.

τους επίσημους, τις πολιτικές και στρατιωτικές αρχές, όφειλαν να παρίστανται οι πρόεδροι των επιστημονικών και επαγγελματικών σωματείων κρατώντας τα λάβαρα του σωματείου τους, οι διευθυντές των τραπεζών, οι προϊστάμενοι των δημόσιων υπηρεσιών και οι δημόσιοι υπάλληλοι¹². Αντίθετα, η απουσία του πληθυσμού από τις εορταστικές τελετές ήταν κατακριτέα.

Ιδιαίτερη σημασία δίνονταν στην παρουσία και τη συμμετοχή της νεολαίας καθώς οι νέοι, «*η ελπίδα του έθνους*», έπρεπε να παραδειγματιστούν, να διαφωτιστούν και να ενστερνιστούν την εθνική ιδεολογία, ώστε να δεικνύονταν οι εθνικές αξίες και τα ιδεώδη της φυλής. Η νεολαία συμμετείχε οργανωμένα στις εθνικές επετείες είτε μέσω του σχολικού περιβάλλοντος είτε μέσω του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων¹³. Αξιοπρόσεκτη, τέλος, ήταν η στρατιωτική παρουσία στις δημόσιες τελετές, ιδιαίτερα όταν κλιμακώθηκαν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις, η οποία ήταν ανάλογη του αυξημένου ρόλου που απόκτησε ο στρατός στην κοινωνική και πολιτική ζωή κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου και της ενίσχυσης του ιδεολογικού του ρόλου.¹⁴

Η τελετή της διαπόμπευσης αιχμαλώτων μαχητών του ΔΣΕ στην πόλη της Λαμίας κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου

Για να καταδείξουμε πιο ξεκάθαρα την πολιτική και κοινωνική σημασία των δημόσιων τελετών την περίοδο του Εμφυλίου πολέμου θα αναφερθούμε ως παράδειγμα στην τελετή της διαπόμπευσης αιχμαλώτων. Πρόκειται για μια τελετή η οποία πραγματοποιούνταν με μεγάλη συχνότητα, ύστερα από την έναρξη των

¹² Βλ. ενδεικτικά το δημοσίευμα στο *Λαμιακό Τύπο* στις 25 Ιουλίου 1949 για το συλλαλητήριο που είχε πραγματοποιηθεί την προηγούμενη ημέρα με πρωτοβουλία της Μητρόπολης Φθιώτιδος, *Λαμιακός Τύπος*, 25 Ιουλίου 1949, καθώς και δημοσιεύσεις για την παρουσία των πολιτών στα συλλαλητήρια και στις ομιλίες: *Λαμιακός Τύπος*, 19 Μαρτίου 1948, και *Λαμιακός Τύπος*, 8 και 9 Απριλίου 1948.

¹³ Το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων ανασυστάθηκε στην πόλη της Λαμίας και σε γειτονικές κωμοπόλεις με τη βοήθεια των τοπικών Αρχών το 1945, και μαζί με το Σώμα των Ελληνίδων Οδηγών γνώρισαν σημαντική ανάπτυξη στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία. Αν και δεν είχαν πολιτικό χαρακτήρα και κομματική εξάρτηση, χρησιμοποιήθηκαν για την καθοδήγηση της νεολαίας «*με υψηλά εθνικά ιδεώδη*» και για τη δημιουργία «*γνωσίων*» Ελλήνων με «*χριστιανικές αρχές θυσιάζοντας το παν διά την φιλιάνην πατριδαν*» (*Λαμιακός Τύπος*, 8 Απριλίου 1949). Οι οργανώσεις αυτές ήταν δημοφιλείς ανάμεσα στους νέους εξαιτίας των χορών και των εκδηλώσεων που διοργάνωναν: επισκέψεις σε ανταρτόπληκτους, σε τραυματίες στο νοσοκομείο, ως τιμητική φρουρά στις εθνικές εορτές (βλ. ενδεικτικά: *Λαμιακός Τύπος*, 27 Οκτωβρίου και 1 Νοεμβρίου 1945). Στην τελετή υποσχέσεως της σημαίας παρίσταντο τοπικές Αρχές, γεγονός που προσέδιδε κύρος, σοβαρότητα και αναγνώριση στους εφήβους. Στελέχη του οδηγισμού χρησιμοποιούνταν ως αρχηγοί των «*παιδοπόλων*» Στυλίδας και Λαμίας. Βλ. σχετικά: Βασιλική Λάζου, ό.π., 423.

¹⁴ Nikos C. Alivizatos, «The Greek Army in the Late Forties: Towards an Institutional Autonomy», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 1978, 3: 39.

στρατιωτικών επιχειρήσεων, και η οποία ονομάζονταν ειρωνικά από τον τοπικό Τύπο «*παρέλαση αιχμαλώτων*»¹⁵.

Πριν εξετάσουμε το τελετουργικό αυτό καθ' αυτό και την πολιτική του σημασία, είναι απαραίτητο να αναφερθούμε με συντομία στη νομική θέση των μαχητών του ΔΣΕ κατά το επίσημο κράτος. Το ζήτημα συνδέεται με την επίσημη αντίληψη σχετικά με τη φύση της πολεμικής διαμάχης. Για την κυβέρνηση, τις δυνάμεις της και τους μηχανισμούς της ο διεξαγόμενος πόλεμος δεν ήταν εμφύλιος, αλλά «*συμμοριτοπόλεμος*»¹⁶. Στην ουσία δεν επρόκειτο για ένα εσωτερικό ελληνικό πρόβλημα ανάμεσα σε δύο αντίπαλες πολιτικά παρατάξεις οι οποίες έλυναν τις πολιτικές τους διαφορές μέσω της σύγκρουσης, αλλά ήταν «*επιβουλή εναντίον της Ελλάδας από τους βόρειους γείτονές της*» κατά την οποία η αντίπαλη παράταξη ταυτιζόταν με τον εξωτερικό εχθρό. Η αντίληψη αυτή περί «*συμμοριτοπολέμου*» κυριάρχησε στην επίσημη φρασεολογία έως το 1989 και την ψήφιση του νόμου για την άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου¹⁷. Σύμφωνα με αυτή οι μαχητές του ΔΣΕ δεν ανήκαν σε οργανωμένο στρατό ο οποίος πολεμούσε με βάση πολιτικές διεκδικήσεις, αλλά ήταν όλοι τους «*συμμορίτες*» και με αυτή την ιδιότητα χαρακτηρίζονταν. Αυτό είχε ως συνέπεια να συλλαμβάνονται και να καταδικάζονται ως παραβάτες του κοινού ποινικού δικαίου¹⁸. Σε αυτά τα πλαίσια κινείται και η χρήση των λέξεων «*αιχμάλωτοι συμμορίτες*» οι οποίες εμφανίζονται στα στρατιωτικά έγγραφα και στον τοπικό Τύπο.

Κατ' ουσίαν, ωστόσο, οι μαχητές του ΔΣΕ που συλλαμβάνονταν από τις κυβερνητικές δυνάμεις ενέπιπταν στην κατηγορία των αιχμαλώτων πολέμου. Σύμφωνα με το άρθρο 4 της μεταγενέστερης Συνθήκης της Γενεύης σχετικά με τη μεταχείριση των αιχμαλώτων πολέμου, ως αιχμάλωτοι πολέμου νοούνται ανάμεσα

¹⁵ Βλ. ενδεικτικά *Λαμιακός Τύπος*, 28 Απριλίου 1949 και 21 Μαΐου 1949. Η ειρωνεία έγκειται στη χρήση της λέξης παρέλαση. Η παρέλαση είναι μια ζωντανή εικόνα μιας κεντρικής πειθαρχίας και ελέγχου, η οποία εκφράζει ορατά και βίαια την ενότητα και την πειθαρχία κάτω από μία ενιαία, σκόπιμη αρχή (James Scott, *Dominion and the arts of resistance*, New Haven, Yale University Press, 1990, 60). Θεωρούμε ότι οι αιχμάλωτοι δεν παρελαύνουν αλλά διασύρονται δημόσια, διαπομπεύονται.

¹⁶ Για μια πρόσφατη συζήτηση σχετικά με την ιστορική διάσταση και το νόημα της λέξης εμφύλιος βλ. Νένν Πανουργιά, «Ο Καντ, ο εμφύλιος πόλεμος και οι πτυχές του νοήματος», (ηλεκτρονικό περιοδικό) *Re-public, re-imagining democracy*, www.re-public.gr. Επίσκεψη στην ιστοσελίδα, 16/10/2008. Κλασική συζήτηση στο Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεομοί σε κρίση. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, 1922-1974*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, 185-190 και 521-523.

¹⁷ Ν.1863/ΦΕΚ 204.Α' /18-9-89 «Άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου 1944/1949» στο κείμενο του άρθρου 1 δίδονται ορισμοί. Έτσι: α. Η περίοδος από την αποχώρηση των στρατευμάτων κατοχής μέχρι 31-12-1949 αναγνωρίζεται ως «*Περίοδος Εμφυλίου Πολέμου*». β. Ο όρος «*Συμμοριτοπόλεμος*» αντικαθίσταται με τον όρο «*Εμφύλιος Πόλεμος*» και γ. όπου «*Συμμορίτες*» με τον όρο «*Δημοκρατικός Στρατός*».

¹⁸ Ο Πολυμέρης Βόγλης έχει αναφερθεί στην άρνηση των κυβερνητικών Αρχών να αναγνωρίσουν στους συλληφθέντες μαχητές του ΔΣΕ και μέλη των κομμουνιστικών οργανώσεων την ιδιότητα του πολιτικού κρατούμενου. Βλ. σχετικά Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004, 99-102.

σε άλλες κατηγορίες και όσοι ανήκουν σε ένοπλες δυνάμεις οι οποίες δηλώνουν υποταγή σε μια κυβέρνηση ή μια εξουσία η οποία δεν αναγνωρίζεται από την αρχή που τους θέτει υπό κράτηση¹⁹. Στην ελληνική περίπτωση ο ΔΣΕ αποτελούσε την ένοπλη έκφραση της «*Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης*», η οποία δεν αναγνωριζόταν από την κυβέρνηση των Αθηνών. Ενώ λοιπόν οι μαχητές του ΔΣΕ τυπικά ενέπιπταν στην κατηγορία των αιχμαλώτων πολέμου, από νομική άποψη αντιμετωπιζόνταν ως μέλη συμμοριών και κοινοί ληστές.

Η πρώτη διαπόμπευση αιχμαλώτων στην πόλη της Λαμίας έγινε τον Ιανουάριο 1947. Επρόκειτο για δύο συλληφθέντες από το απόσπασμα του Λόχου Κυνηγών που είχε διοικητή τον Ταγματάρχη Α. Κρασιά. Τον Απρίλιο του 1947, κατά τη διάρκεια των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων *Τέρμινο*ς το θέαμα επαναλήφθηκε: «*Συναγερμός προχθές το απόγευμα στη Λαμία. Η οδός Αθανασίου Διάκου κατεκλύσθη από πλήθη που περίμεναν να δουν εξερχόμενους από την Ταξιαρχία καμιά δεκαριά αιχμαλωτισθέντες από το Αυλάκι δημοκρατικούς πολίτες*»²⁰. Την ίδια περίοδο συνελήφθησαν στις στρατιωτικές επιχειρήσεις του κυβερνητικού στρατού στα Άγραφα στην περιοχή της Νιάλας η Βαγγελίτσα Κουσιάντζα και άλλα στελέχη της Επιτροπής Πόλης Καρδίτσας²¹.

Έκτοτε σε κάθε εκκαθαριστική επιχείρηση του κυβερνητικού στρατού, η διαπόμπευση αιχμαλώτων αποτελούσε μια επαναλαμβανόμενη δημόσια τελετουργία, η συχνότητα της οποίας έγινε καθημερινή ύστερα από την ανακατάληψη του Καρπενησίου από τις κυβερνητικές δυνάμεις το Φεβρουάριο 1949²². Οι πομπές των αιχμαλώτων διέρχονταν από τους κεντρικούς δρόμους και πλατείες της Λαμίας, πεζοί ή σε φορτηγά, και είχαν προορισμό την έδρα της Ταξιαρχίας, η οποία

¹⁹ ΟΗΕ, Γραφείο της Υπατης Αρμοστείας για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, Σύμβαση της Γενεύης «Περί της μεταχείρισης των αιχμαλώτων πολέμου». Υιοθετήθηκε στις 12 Αυγούστου 1949 και τέθηκε σε ισχύ στις 21 Οκτωβρίου 1950 (www.unhchr.ch. Επίσκεψη στην ιστοσελίδα, 16/10/2008).

²⁰ *Λαμιακός Τύπος*, 13 Μαρτίου 1947 (αιχμάλωτοι από επιχειρήσεις Δομοκού) και ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχαία Εμφυλίου Πολέμου*, τόμ. 4, κείμενο 68, «Απόσπασμα Όρθρου». Έκθεσις επί της επιχειρήσεως “Σπουργίτης” διά την εκκαθάριση Όρθρου», 10 Μαΐου 1947. Παρατηρούμε ότι καθώς πρόκειται για μία από τις πρώτες στρατιωτικές επιχειρήσεις στην περιοχή, δεν αποδίδεται στρατιωτική (ή ένοπλη ή μάχιμη) αλλά πολιτική ιδιότητα στον κυβερνητικό αντίπαλο, ο οποίος χαρακτηρίζεται «δημοκρατικός πολίτης», σε αντίθεση με τους επικρατούντες στα μεταγενέστερα χρόνια χαρακτηρισμούς «αιχμάλωτοι συμμορίτες». Η διαχρονική (καθ’ όλη τη διάρκεια της εμφύλιας σύγκρουσης) ανάλυση του λόγου της εφημερίδας και του δημόσιου λόγου της εποχής αναφορικά με το χαρακτηρισμό του αντιπάλου είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και χρήσιμη στη διερεύνηση της επονομαζόμενης «εθνικοφρόνου ιδεολογίας», ξεφεύγει ωστόσο από τα στενά περιθώρια αυτού του άρθρου.

²¹ Η σύλληψή τους είναι μία από τις γνωστότερες ιστορίες του εμφυλίου πολέμου στην περιοχή της Στερεάς Ελλάδας. Βλ. Τάκης Ψημμένος, *Αντάρτες στ’ Άγραφα. Αναμνήσεις ενός αντάρτη, 1946-1950*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1998 (γ’ έκδοση). Η περίπτωση ξεχωρίζει καθώς πρόκειται για στελέχη του κομμουνιστικού κόμματος η δίκη των οποίων στο Έκτακτο Στρατοδικείο Λαμίας έλαβε εκτεταμένη δημοσιότητα. Βλ. σχετικά *Λαμιακός Τύπος*, 22 και 25 Απριλίου 1947 και Βασίλης Φυσιλής, *Βαγγελίτσα Κουσιάντζα. Μια ηρωίδα του λαού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1997.

²² Ενδεικτικά: *Λαμιακός Τύπος*, 28 Απριλίου 1949 και 21 Μαΐου 1949.

βρισκόταν στο κέντρο της πόλης. Στη συνέχεια, οι αιχμάλωτοι διακομίζονταν στις Επανορθωτικές Φυλακές Λαμίας ή στα Στρατόπεδα Κρατουμένων.

Στον τοπικό Τύπο συχνή ήταν η αναφορά στη σύνθεση των πομπών και στην εμφάνιση των ανταρτών του ΔΣΕ που τις αποτελούσαν. Τα χαρακτηριστικά τα οποία τονίζονταν ήταν η νεότητα των αιχμαλώτων, η αγροτική τους καταγωγή, το χαμηλό μορφωτικό τους επίπεδο, η εξαθλιωμένη τους εμφάνιση, όσον αφορά στην ένδυση και την υπόδηση, η έλλειψη καθαριότητας και η εξάντληση από την πείνα:

«Άθλιοι από πλευράς ενδυμασίας και υποδημάτων. Κουρέλια εκάλυπτον τα σώματά των και τα πόδια των ήτο πρησμένα από την ανυποδοσίαν»²³.

«Καχεκτικοί, άπλυτοι, αξύριστοι, βρωμεροί όπως και στην ψυχή και στο σώμα, προξενούσαν στον θεατή τόση απδία ώστε έπρεπε να έχει κανείς πολύ κουράγιο για να σταθεί να τους κοιτάξει και δεύτερη φορά»²⁴.

«Ατυχή θύματα του Σλαβοκομμουνισμού, αγράμματοι, πένπτες, αιγοβοσκοί και χωρικοί αίτινες παρεσύρθησαν εις την προδοσίαν»²⁵.

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλούσε η παρουσία των γυναικών. Παρότι υπήρχε η εμπειρία της γυναικείας συμμετοχής στην Αντίσταση κατά τη διάρκεια της Κατοχής, η μαζική στρατολόγηση νέων γυναικών σε ένοπλα σώματα στο ΔΣΕ έρχονταν σε αντίθεση με τον παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας. Η διαπόμπευση των γυναικών στο δρόμο, ιδωμένη στα πλαίσια μιας κουλτούρας που ήθελε τη γυναίκα στο σπίτι, υποβίβαζε τις αντάρτισσες στο επίπεδο των δημόσιων, κοινών γυναικών. Οι γυναίκες μαχήτριες αποτελούσαν θέαμα και απαξιώνονταν ηθικά με κάθε ευκαιρία. Η προσέγγιση που γινόταν στις γυναίκες αυτές τους αποστερούσε κάθε αυτόνομη πολιτική συνείδηση. Η σεξουαλικότητά τους κρινόταν εξαιρετικά αρνητικά και σε μεγάλο βαθμό φαντασιακά. Παρομοιάζονταν με πόρνες και κατηγορούνταν για γυναικικές ελαφρών, ελαστικών ηθών. Συχνά τονιζόταν ότι έμεναν δίπλα στους άνδρες μαχητές με μόνο σκοπό να ικανοποιήσουν τα ανήθικα σεξουαλικά τους ένστικτα. Είναι ενδιαφέρουσα η αναλογία με την αντιμετώπιση των γυναικών της δημοκρατικής παράταξης από τους φαλαγγίτες του Φράνκο κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου στην Ισπανία ή την περίπτωση των γυναικών που κουρεύονταν στη Γαλλία κατηγορούμενες για *«οριζόντια συνεργασία με τον εχθρό»²⁶.*

²³ *Λαμιακός Τύπος*, 22 Απριλίου 1949.

²⁴ *Λαμιακός Τύπος*, 3 Ιουλίου 1949.

²⁵ *Λαμιακός Τύπος*, 25 Αυγούστου 1949.

²⁶ Σχετικά με ανάλογη τελετή διαπόμπευσης γυναικών στην Ισπανία βλ. Yannick Ripa, «La tonte purificatrice des républicaines pendant la guerre civile espagnole», in *Cahier de l'IHTP n° 31: Identités féminines et violences politiques (1936-1946)*, sous la direction de François Rouquet et Danièle Voldman (URL: <http://www.ihtp.cnrs.fr/spip.php?3Farticle246&lang=fr.html>). Επίσκεψη στην ιστοσελίδα 15/10/2008). Αναλογίες στην τελετή της διαπόμπευσης γυναικών μπορούν να γίνουν και στην περίπτωση των γυναικών που κουρεύονταν στη Γαλλία κατηγορούμενες για *«οριζόντια συνεργασία με τον εχθρό»*. Σχετικά βλ. Alain

Διαχωρισμοί γινόντουσαν ανάμεσα σε αυτούς που είχαν επιστρατευτεί με τη βία και σε όσους «αφελείς» παρασύρθηκαν από τα κηρύγματα των «καπεταναίων» και τους ακολούθησαν οικειοθελώς²⁷. Στην περίπτωση αυτή οι μαχητές του ΔΣΕ αποστερούνταν από οποιαδήποτε πολιτική συνείδηση και εμφανίζονταν ως παρυσυμένοι «από το μικρόβιο του κομμουνισμού». Στην πλειονότητα των περιπτώσεων οι αιχμάλωτοι ήταν απλοί αντάρτες του ΔΣΕ. Στις σπάνιες περιπτώσεις που ανάμεσα τους βρισκόταν κάποιο στέλεχος, όπως ο Ταγματάρχης Πυθαγόρας ή η Μ.Κ., η οποία κατάγονταν από γνωστή οικογένεια της Λαμίας, το γεγονός λάμβανε εκτεταμένη δημοσιότητα στον τοπικό Τύπο, ενώ το θέαμα της διαπόμπευσης εμπλουτιζονταν με την παρουσία περισσότερων συνοδών στρατιωτών, εν είδει «τιμπτικής φρουράς»²⁸.

Το θέαμα των εξαθλιωμένων «επισκεπών του βουνού» συγκέντρωνε πλήθη Λαμιωτών στο πέρασμά του. Οι αντιδράσεις του πλήθους ήταν ποικίλες. Προπηλακισμοί, αποδοκιμασίες, συγκρατημένη αγανάκτηση, αλλά και περιέργεια, οίκτος και αγωνία, καθώς ανάμεσα στους αιχμαλώτους συχνά περιλαμβάνονταν συγγενείς των χιλιάδων «συμμοριόπληκτων» που είχαν κατακλύσει την πόλη.²⁹

Η στόχευση της τελετής της διαπόμπευσης ήταν διπλή. Κατά πρώτον, καταδείκνυε την αποτελεσματικότητα των κυβερνητικών δυνάμεων. Ο κυβερνητικός στρατός πολεμούσε νικηφόρα και επέφερε σημαντικές απώλειες στον εχθρό. Με την επίδειξη των αιχμαλώτων μαχητών του εχθρού μέσω της διαπόμπευσης, οι απώλειες αυτές έπαυαν να είναι αριθμοί σε γενικά και αόριστα πολεμικά ανακοινωθέντα, αλλά αποκτούσαν στην κυριολεξία σάρκα και οστά. Οι αιχμάλωτοι αποτελούσαν τη ζωντανή απόδειξη ότι ο κυβερνητικός στρατός διεξήγαγε νικηφόρες

Brossat, «The Nightmare of the Tondues and French Women Subjected to Public Humiliation for Sleeping With the Enemy During the Occupation» *Historia*, 1995, 581: 34-37 και Fabrice Virgili, «Les “tondues” à la Libération: le corps des femmes, enjeu d'une réappropriation», *Clio*, 1995, 1: *Résistances et Libérations France 1940-1945* (URL: <http://clio.revues.org/index/518.html>). Επίσκεψη στην ιστοσελίδα 15/10/2008).

²⁷ *Λαμιακός Τύπος*, 13 Μαΐου 1948: «Πώς ήρθανε τα πράγματα εντελώς διαφορετικά τα φανταζότανε μερικοί από αυτούς. Οι καπεταναίοι θα γνώριζαν την παροιμία ετούτη κατά την οποία “ο κλέφτης και ο ψεύτης κατά τον πρώτο χρόνο χαίρονται” και ίσως διά αυτούς να μην έκανε και τόση εντύπωση το τέλος αυτό. Αλλά οι άλλοι οι δυστυχείς που δεν γνώριζαν αυτή. Είς αυτούς θα εστοίχισε πολύ το κατόντημα».

²⁸ *Λαμιακός Τύπος*, 19 Ιουνίου και 5 Ιουλίου 1949.

²⁹ *Λαμιακός Τύπος*, 25 Απριλίου 1947: «Μη τα φασκελώνετε και μη τα βρίζετε αυτά τα δυστυχημένα παιδιά καθώς περνούν» και *Λαμιακός Τύπος*, 6 Μαρτίου 1949: «Η σιγή που εβασίλευε κατά το πέρασμα της πειναλέας διψαλέας και φθειραλέας και ρακενδύτου αυτής μάζας των αιχμαλώτων συμμοριτών ήτο χαρακτηριστικό ενός ευγενούς λαού όστις αντί να προβή σε αποδοκιμασίες εν πολλοίς δικαιολογημένες εν τούτοις συνεκράτισε την οδύνη του διά το κατόντημα της πατρίδας του, διότι έμαθε να είναι λαός γενναίος και ο γενναίος είναι και υψηλόφρων και ιππότης» και *Λαμιακός Τύπος*, 27 Μαρτίου 1949: «Τι ανέμενον; Αφού επί μίνας κατέσφαζαν τους χωρικούς μας, οι κοπελίτσες αυτές ελίστεψαν και διήρπασαν τα πάντα, έκαμαν ανθρώπους να πεθαίνουν μέσα στα χιόνια φεύγοντες την μανιάν των, κατέκαυσαν χωριά και αφήκαν εις τους δρόμους, εις το ύπαιθρον γέροντας και παιδιά. Πώς αφού έκαμαν όλα αυτά ανέμεναν λίγο ξύλο και πέραν αυτού τίποτε άλλο;»

εκστρατείες, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό σε περιόδους που η πίστη στη νίκη του κυβερνητικού στρατού κλονιζόταν, όπως το καλοκαίρι του 1947.

Κατά δεύτερο λόγο, οι παρελάσεις αιχμαλώτων αποτελούσαν μια ευκαιρία να τονιστεί η ανωτερότητα του κυβερνητικού στρατού έναντι του ΔΣΕ, ανωτερότητα όχι μόνο στο στρατιωτικό πεδίο, αλλά και στο πολιτικό. Η αξιοθρήνητη εμφάνιση των αιχμαλώτων αποτελούσε ένα ισχυρό όπλο προπαγάνδας της κυβερνητικής παράταξης, η οποία δεν έχανε την ευκαιρία να τονίζει την αποτυχία του κομμουνιστικού συστήματος που επεδίωκε να εφαρμόσει ο ΔΣΕ και τους κινδύνους που απέρρεαν από τυχόν επικράτησή του. Χαρακτηριστικό, από αυτή την άποψη, είναι το παρακάτω δημοσίευμα του τοπικού τύπου:

«Από το θέαμα των κινούμενων σκελετών εκπορεύεται ένα συμπέρασμα. Ο κομμουνισμός που υποστηρίζει τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν μπορεί να θρέψει στοιχειωδώς, ούτε να ντύσει ούτε να υποδέσει. Θέαμα κατώτερο περιγραφής. Κομμουνισμός = κτηνώδης βία που κατεβάζει τον άνθρωπο στην κατώτερη βαθμίδα του ζώου. Διότι πώς αλλιώς μπορεί να ερμηνευθεί η τρομερά αυτή αναλγησία απέναντι στην ανθρώπινη προσωπικότητα και την αξία της; Και ήτο τούτο μια παραδειγματική παρέλασις μιας αγέλης εξουθενωμένης η οποία έφερε επί των προσώπων των μελών της βαθιά χαραγμένα τα ίχνη της αγωνίας του τρόμου, της αγανάκτησης δια το καντάτημά της»³⁰.

Συνοψίζοντας, η στόχευση των δημόσιων τελετών ήταν πολλαπλή. Άλλες δημόσιες τελετές είχαν ως στόχο τη συγκρότηση της επίσημης εθνικής μνήμης, όπως οι εορτασμοί των εθνικών επετείων ή τα μνημόσυνα πεσόντων, άλλες την εθνική συστράτευση για ένα κοινό σκοπό, όπως τα συλλαλητήρια, οι έρανοι, οι φιλανθρωπικές εκδηλώσεις, άλλες ήταν μια δυναμική επίδειξη στρατιωτικής δύναμης και ιδιαίτερα του κρατικού μονοπωλίου της δύναμης, όπως οι στρατιωτικές παρελάσεις, άλλες είχαν ως στόχο τον εκφοβισμό ή την ταπείνωση του αντιπάλου όπως οι διαπομπεύσεις αιχμαλώτων, η αποκοπή και έκθεση κεφαλών. Κοινός στόχος των δημόσιων τελετών κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου ήταν η κινητοποίηση, η εθνική συστράτευση, η συμμετοχή των πολιτών στην πολεμική προσπάθεια του «Εθνικού Στρατού». Η απροθυμία συμμετοχής, ωστόσο, και η ανάγκη μαζικής κινητοποίησής του πληθυσμού μάς κάνει να αναρωτηθούμε για το πόσο πρόθυμοι ήταν οι κάτοικοι των αστικών κέντρων να συμμετάσχουν στον Εμφύλιο πόλεμο που διεξαγόταν στην ύπαιθρο γύρω τους.

³⁰ *Λαμιακός Τύπος*, 6 Μαρτίου 1949.

ΠΗΓΕΣ

Αδημοσίευτο αρχειακό υλικό

PRO, FO 371/67011

Δημοσιευμένο αρχειακό υλικό

N. 1863/ΦΕΚ 204.Α' /18-9-89 «Άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου 1944/1949 ΟΗΕ, Γραφείο της Ύπατης Αρμοστείας για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, Σύμβαση της Γενεύης «Περί της μεταχείρισεως των αιχμαλώτων πολέμου» (www.unhchr.ch. Επίσκεψη στην ιστοσελίδα, 16/10/2008).

ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, τόμ. 4, κείμενο 68, «Απόσπασμα Όρθρου». Έκθεσις επί της επιχειρήσεως “Σπουργίτης” διά την εκκαθάρισιν Όρθρου», 10 Μαΐου 1947.

Εφημερίδες

Εφημερίδα *Εμπρός*

Εφημερίδα *Ελευθερία*

Εφημερίδα *Λαμιακός Τύπος*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alivizatos Nikos C., «The Greek Army in the Late forties: Towards an Institutional Autonomy», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 1978, 3: 37-45.

Brossat Alain, «The Nightmare of the Tondues and French Women Subjected to Public Humiliation for Sleeping With the Enemy During the Occupation» *Historia*, 1995, 581: 34-37.

Cannadine David, «Introduction: Divine Rites of Kings», στο David Cannadine & Simon Price (eds.), *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies*, Cambridge, Cambridge University Press, 1-19.

Cannadine David, «Το πλαίσιο, η εκτέλεση και το νόημα της τελετουργίας: η βρετανική μοναρχία και η “επινόηση παράδοσης”, 1820-1977», στο E. Hobsbawm & T. Ranger, (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφρ. Θανάσης Αντωνίου, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004, 119-188.

Gillis John R., «Introduction: Memory and Identity. The History of a Relationship», στο John R Gillis (ed.) *Commemorations. The politics of national identity*, Princeton, Princeton University Press, 1994, 3-26.

Kertzer David, *Ritual, Politics, and Power*, New Haven, Yale University Press, 1988.

Lukes Steven, «Political ritual and social integration», *Sociology*, 1975, 9: 289-308.

Ripa Yannick, «La tonte purificatrice des républicaines pendant la guerre civile espagnole», *Cahier de l'IHTP n° 31: Identités féminines et violences politiques (1936-1946)*, sous la direction de François Rouquet et Danièle Voldman (URL: <http://www.ihtp.cnrs.fr/spip.php%3Farticle246&lang=fr.html> Επίσκεψη στην ιστοσελίδα, 15/10/ 2008).

Scott James, *Domination and the arts of resistance*, New Haven, Yale University Press, 1990.

Virgili Fabrice, «Les “tondues” à la Libération: le corps des femmes, enjeu d' une réappropriation», *Clio*, 1995, 1: *Résistances et Libérations France 1940-1945* (URL: <http://clio.revues.org/index518.html> Επίσκεψη στην ιστοσελίδα, 15 /10/2008).

Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, 1922-1974*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983.

Βόγλης Πολυμέρης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004.

Κοταρίδης Νίκος & Νίκος Σιδέρης, «Εμφύλιος πόλεμος: ιδεολογικά και πολιτικά διακυβεύματα», στο Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος & Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945 - Αύγουστος 1949*, Αθήνα, Θεμέλιο 2002.

Λάζου Βασιλική, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος από την οπτική μιας επαρχιακής πόλης: Πολιτική, Κοινωνία, Δικαιοσύνη στην πόλη της Λαμίας, 1946-1949*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2010.

Πανουργιά Νένη, «Ο Καντ, ο εμφύλιος πόλεμος και οι πτυχές του νοήματος», (ηλεκτρονικό περιοδικό *Re-public, re-imagining democracy*, www.re-public.gr. Επίσκεψη στην ιστοσελίδα, 16/10/2008).

Φυσιλής Βασίλης, *Βαγγελίτσα Κουσιάντζα. Μια ηρωίδα του λαού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1997.

Ψημμένος Τάκης, *Αντάρτες στ' Άγραφα. Αναμνήσεις ενός αντάρτη, 1946-1950*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1998.

Αρχειακά κατάλοιπα του «Εθνικού Αγροτικού Κόμματος Χιτών» Νομού Θεσσαλονίκης (1948-1954). Μια πρώτη παρουσίαση

Πέτρος Παπαπολυβίου*

Η παρούσα ανακοίνωση θα παρουσιάσει μέρος του αρχείου του «Εθνικού Αγροτικού Κόμματος Χιτών» (στο εξής ΕΑΚΧ), που περιήλθε στην κατοχή του γράφοντος από τις αρχές του 2000, μετά την αγορά του από παλαιοβιβλιοπωλείο της Θεσσαλονίκης. Το αρχείο αποτελεί τμήμα μιας μεγαλύτερης αρχειακής συλλογής, που βρίσκεται και αυτή στην κυριότητά μας, μέσω της ίδιας πηγής, η οποία εμφανίζει και την πολιτική συνέχεια του χώρου: πρόκειται για ελάχιστα έγγραφα του Ε.Ο.Κ.Α. («Εκπολιτιστικός Όμιλος Κοινωνικοθητικής Αναπτύξεως») Θεσσαλονίκης, του 1957, άγνωστου ως σήμερα, που προφανώς εκμεταλλεύθηκε την ονομασία και την αίγλη της εθνικοαπελευθερωτικής κυπριακής οργάνωσης, καθώς και πολλαπλάσια έγγραφα, Μπ-τρώο και καρτέλες μελών, «Βιβλίον Αλληλογραφίας», Πρακτικά συνεδριάσεων, κ.ά., της «Κινήσεως Στρατηγού Γρίβα – Διγενή», που εξελίχθηκε στη συνέχεια στην Κ.Ε.Α. («Κίνησης Εθνικής Αναδημιουργίας») του 1960-1961.

Στη Θεσσαλονίκη ο στενός πυρήνας των ηγετικών στελεχών που ακολουθούσαν τα πολιτικά βήματα του Γεώργιου Γρίβα στην Ελλάδα από το 1948 μέχρι το 1961 παρέμεινε λίγο - πολύ αμετάβλητος. Όμως, μετά το 1960 εμφανίζεται σαφώς μεγαλύτερη στελέχωση και ενθουσιασμός, εξαιτίας και της παρουσίας μερικών δεκάδων Κυπρίων φοιτητών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης - πρώην αγωνιστών ή νεολαίων της «Εθνικής Οργανώσεως Κυπρίων Αγωνιστών» (ΕΟΚΑ). Συνεκτικό πρόσωπο - κλειδί της μετεξέλιξης στη Θεσσαλονίκη από το ΕΑΚΧ του 1948 στην ΚΕΑ του 1961 και ο πιθανότερος προηγούμενος κάτοχος του συγκεκριμένου αρχείου ήταν ο Ιωάννης Λεφόπουλος¹. Μετά την απόλυσή του από το 4^ο Τάγμα «Μονάδων Εθνικής Ασφαλείας» Διδυμοτείχου (όπου, παράλληλα, ήταν υπαρχηγός της «Νεολαίας Χιτών» της ακριτικής πόλης), επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη όπου του α-

*Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κύπρου

¹ Πληροφορίες για τον Λεφόπουλο βρίσκονται σε αρκετά έγγραφα του Αρχείου. Για τις υπηρεσίες του στο ΕΑΚΧ βλ. κυρίως στο διοριστήριο και τη βεβαίωση που υπογράφει ο Πρόεδρος του ΕΑΚΧ Θεσσαλονίκης, Παν. Μανσαλής, Θεσσαλονίκη 17-11-1949 και 20-12-1949.

νατέθηκαν καθήκοντα «γραμματέως Νεολαίας», τον Σεπτέμβριο του 1949. Δυο μήνες αργότερα, τον Νοέμβριο του 1949 διορίστηκε μέλος της νομαρχιακής επιτροπής και γενικός γραμματέας του ΕΑΚΧ Νομού Θεσσαλονίκης, θέση που διατήρησε το 1957 και στον βραχύβιο ΕΟΚΑ. Στα χρόνια του κυπριακού απελευθερωτικού αγώνα του 1955-1959 έδωσε στο Χυτήριο - Μηχανουργείο του πατέρα του, στην περιοχή Χαριλάου Θεσσαλονίκης, όπου εργαζόταν, την ονομασία «Κύπρος» και στη συνέχεια, δηλώνοντας βιοτέχνης, υπήρξε ηγετικό στέλεχος και στην ΚΕΑ.

Την 1^η Φεβρουαρίου 1948 το «Εθνικόν Κόμμα Χιτών» μετονομάστηκε σε «Εθνικόν Αγροτικόν Κόμμα Χιτών»². Με αυτή την ονομασία κατόλη στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1950, με συνδυασμούς σε 20 από τις 39 εκλογικές περιφέρειες της επικράτειας, όπου συγκέντρωσε ποσοστό 0,84% και 14.256 ψήφους. Ήταν σαφώς πολύ καλύτερα αποτελέσματα συγκρινόμενα με τις 1.848 ψήφους που πήρε το «Κόμμα Χιτών Εθνικής Αντιστάσεως» στις εκλογές του Μαρτίου 1946, αλλά παρέμεναν απογοητευτικά, με συνέπεια οι εκλογές του 1950 να είναι και οι τελευταίες στις οποίες κατόλη με ξεχωριστό ψηφοδέλτιο το κόμμα του Γεώργιου Γρίβα.

Στη Μακεδονία και τη Θράκη το ΕΑΚΧ το 1950 διεκδίκησε βουλευτικές έδρες σε εννέα από τις έντεκα περιφέρειες: Θεσσαλονίκης, Κιλκίς, Χαλκιδικής, Πέλλης, Σερρών, Έβρου, Ροδόπης, Δράμας, Καβάλας, ενώ δεν είχε υποψηφίους στην Κοζάνη και τη Φλώρινα. Στην εκλογική περιφέρεια Θεσσαλονίκης στις εκλογές του 1950 το ΕΑΚΧ συγκέντρωσε 567 ψήφους (0,44%), στο Νομό Καβάλας 384 ψήφους (0,84%), ενώ ανάλογα ήταν τα ποσοστά του και στους άλλους Νομούς της Βόρειας Ελλάδας, με χαμηλότερα στη Χαλκιδική (0,31%). Εξαιρέση αποτέλεσε ο Νομός Έβρου με 7,90% (2414 ψήφοι), το υψηλότερο ποσοστό του κόμματος πανελλαδικά, και ο Νομός Δράμας, όπου υποψήφιος ήταν και ο ίδιος ο Γ. Γρίβας, με 4,39% (1213 ψήφοι). Από τις 567 ψήφους του ΕΑΚΧ στην εκλογική περιφέρεια Θεσσαλονίκης, οι 75 βρέθηκαν στα 54 εκλογικά τμήματα του Δήμου Θεσσαλονίκης και οι 38 στα άλλα τμήματα του πολεοδομικού συγκροτήματος και της επαρχίας Θεσσαλονίκης. 33 ψήφους πήρε το ΕΑΚΧ στην επαρχία Λαγκαδά, 34 στην επαρχία Ναούσης, 166 στην επαρχία Ημαθίας, 8 στην επαρχία Περίας και 1 ψήφο στο

² Βλ. τη σχετική εγκύκλιο του Γ. Γρίβα, *Εφημερίς των Χιτών*, 2 Φεβρουαρίου 1948. Για το Κόμμα Χιτών και το ΕΑΚΧ βλ. Γεώργιος Γρίβας, *Πολιτικά προβλήματα*, Αθήνα, Εθνικόν Κόμμα Χιτών, 1947. Εθνικόν Αγροτικόν Κόμμα Χιτών, *Αι κατευθυντήριοι πολιτικά γραμμαί του Εθνικού Αγροτικού Κόμματος Χιτών*, Αθήνα 1949, καθώς και Σπύρος Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*. *Το χαμένο αρχείο*, Αθήνα, Νέα Θέσις, 2004, 584-610. Για την ιδεολογική ατμόσφαιρα της εποχής στον πολιτικό χώρο που έδρασε το ΕΑΚΧ Θεσσαλονίκης βλ. Βασίλης Κ. Γούναρης, *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου (1945-1949)*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2002.

«Τμήμα Συμμοριτοπλήκτων Κατερίνης». Τις υπόλοιπες 212 ψήφους στην περιφέρεια Θεσσαλονίκης (ποσοστό 37,3%) έδωσαν στο κόμμα οι στρατιωτικοί³.

Τα πρώτο σημαντικό τεκμήριο από το αρχείο του ΕΑΚΧ Θεσσαλονίκης που βρίσκεται στην κατοχή μας είναι το *Πρωτόκολλον* [Αλληλογραφίας]. Πρόκειται για σπάραγμα από μεγαλύτερο Βιβλίο Μητρώου, με χειρόγραφη σελιδαρίθμηση, που καλύπτει τις σελίδες 22-57. Η πρώτη ημερομηνία καταγραφής (εξερχόμενο έγγραφο) είναι η 2^α Οκτωβρίου 1948 και η τελευταία (επίσης εξερχόμενο) η 20^η Οκτωβρίου 1954. Σύμφωνα με το Πρωτόκολλο, τα έγγραφα που καταγράφηκαν αριθμούνται από το 134B έως το 283. Πιο συγκεκριμένα, κατά περιόδους, η κίνηση του Πρωτοκόλλου σε αριθμούς είναι η ακόλουθη, που παρουσιάζει και το μέγεθος της γραφειοκρατικής δραστηριότητας του κεντρικού μακεδονικού παραρτήματος του ΕΑΚΧ.

	ΕΙΣΕΡΧΟΜΕΝΑ	ΕΞΕΡΧΟΜΕΝΑ
Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1948	12	60
Ιανουάριος - Μάρτιος 1949	1	7
Απρίλιος - Ιούνιος 1949	4	17
Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1949	3	11
Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1949	10	24
1950	4	7
1953	2	4
1954	-	15
ΣΥΝΟΛΟ	36	145

Στο Πρωτόκολλο, δηλαδή, καταγράφονται 181 έγγραφα από τον Οκτώβριο του 1948 μέχρι και τον Οκτώβριο του 1954. Στη στήλη «Περιεχόμενον» περιγράφεται το έγγραφο. Το ένα τρίτο των εισερχομένων εγγράφων, δώδεκα συνολικά, είναι επιστολές από διάφορα Αστυνομικά τμήματα της Θεσσαλονίκης (7^ο, 10^ο, 11^ο, Αστυν. Σταθμός Τριανδρίας) αλλά και Σταθμούς Χωροφυλακής του ευρύτερου μακεδονικού και θρακικού χώρου (Σταθμός Μουριών, Υπ/ση Χωροφυλακής Σίνδου, Διοίκηση Χωροφυλακής Κιλκίς), ή τα αντίστοιχα τμήματα της Ασφάλειας (Εθνική Ασφάλεια Θεσσαλονίκης και Τμήμα Ασφάλειας Αλεξανδρουπόλεως), με τη στερεότυπη περιγραφή «Απάντησις εις ερώτησίν μας περί εξακρι-

³ Για τα εθνικά αποτελέσματα του «Κόμματος Χιτών Εθνικής Αντιστάσεως» και του ΕΑΚΧ στις εκλογές του 1946 και 1950 βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η κακεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, 69, 70, 74 και 108. Τα πλήρη ψηφοδέλτια και τα αναλυτικά αποτελέσματα στους νομούς της Βόρειας Ελλάδας τον Μάρτιο του 1950, βλ. Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 5ης Μαρτίου 1950*, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1951, τεύχος Α, κη' - λβ', 49-85, τεύχος Β, 506-511.

βώσεως κοινωνικών φρονημάτων μελών». Οι επιστολές αυτές, που δείχνουν τις σχέσεις του ΕΑΚΧ με τον αστυνομικό μηχανισμό και τις υπηρεσίες της Ασφάλειας κατά την περίοδο του Εμφυλίου, είναι σχεδόν όλες του τελευταίου τριμήνου του 1948, με μια μόνο εξαίρεση, ένα έγγραφο του Μαρτίου του 1949, του Σταθμού Χωροφυλακής Σίνδου.

Μία άλλη κατηγορία εισερχομένων είναι επιστολές από άλλες νομαρχιακές επιτροπές του κόμματος, οι οποίες ενημερώνουν για πειθαρχικά παραπτώματα μελών ή στέλλουν πληροφορίες για κοινωνικά φρονήματα πολιτών. Μία επιστολή από το ΕΑΚΧ Νομού Δράμας (8-10-1949), ζητά «ίνα επισκεφθώμεν εκ μέρους των, τον εις το στρατιωτικόν νοσοκομείον νοσηλευόμενον, αρχηγόν των Μ.Α.Δ. Νέας Ζίχνης», ενώ η νομαρχιακή επιτροπή Ροδόπης ζητά (19-9-1949) την εξυπηρέτηση «δύο μελών των [που] θέλουν να βγάλουν διπλώματα οδηγού ελκυστήρος». Καταγράφονται, επίσης, αλληλογραφία με την «Εφημερίδα των Χιτών», απαντήσεις σε αιτήματα για «εξυπηρετήσεις» πελατειακού τύπου, απαιτήσεις για εξόφληση οφειλών προς δημόσιους οργανισμούς, μια πρόσκληση από την Βασιλική Ένωση Νέων Θεσσαλονίκης (4-6-1949) για συμμετοχή στο μνημόσυνο «πεσώντος Τομεάρχου Β.Ε.Ν» και τέλος, πρόσκληση από τη Νεολαία του Ελληνικού Συναγερμού Θεσσαλονίκης (2-11-1953) «διά την μετάβασίν μου⁴ εις τα γραφεία των προς συνεργασίαν».

Ένας μεγάλος αριθμός από τα εξερχόμενα έγγραφα του 1948, και λιγότερο του 1949 (με τελευταία επιστολή στις 16-5-1949), 35 συνολικά επιστολές, περίπου το ένα τέταρτο της εξερχόμενης αλληλογραφίας, περιγράφονται στερεότυπα με τον τίτλο «Περί εξακριβώσεως κοινωνικών φρονημάτων μελών» ή (σπανιότερα) «δοκίμων μελών», ή ακόμη, «Περί εξακριβώσεως του ποιού, της διαγωγής και των κοινωνικών φρονημάτων». 19 έγγραφα απευθύνονται προς Αστυνομικά Τμήματα της πόλης ή το Τμήμα Εθνικής Ασφαλείας Θεσσαλονίκης και άλλες 16 επιστολές έχουν παραλήπτες αστυνομικούς σταθμούς ή διοικήσεις Χωροφυλακής της υπαίθρου του Νομού ή της ευρύτερης Μακεδονίας. Καταγράφονται (με την ορθογραφία του Πρωτοκόλλου) οι σταθμοί ή οι διοικήσεις Γιδά, Σωκού, Σουσάνδρας, Εδέσσης, Νέας Μαγνησίας, Σίνδου, Μουριών, Κιλκίς, Σέδες, Δοξάτου, Δοϊράνης, Πορροϊών, Αρδέας, Αλεξανδρουπόλεως, Βεροίας και Φλωρίνης. Σε μια άλλη περίπτωση, όπου σημειώθηκε γραφειοκρατική κωλυσιεργία (αρ. πρ. 191/6-12-1949), το ΕΑΚΧ Θεσσαλονίκης ζήτησε από το 7^ο Αστυνομικό Τμήμα, την «επιστροφή τριών ατομ. δελτίων αποσταλέντων διά του υπ' αριθ. 185/13-11-1948 εγγράφου μας, προς εξακριβώσιν φρονημάτων». Μια άλλη μεγάλη ενόπτη εγγράφων (28 συνολικά), καταγράφει αιτήματα για «εξυπηρετήσεις» ρουφετολο-

⁴ Εννοείται ο Ι. Λεφόπουλος.

γικού χαρακτήρα σε μέλη. Οι αποδέκτες είναι συνήθως κρατικές και στρατιωτικές υπηρεσίες ή αξιωματούχοι αλλά και ιδιώτες⁵.

⁵ Αναλυτικά, καταγράφονται: (διατηρείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου):

αρ. πρ. 147/5-10-1948, «Προς Πρόεδρον Αυτοκινητιστών Θεσσαλονίκης. Περί προσλήψεως μέλους μας εις την υπηρεσίαν αστικών λεωφορείων».

αρ. πρ. 150/7-10-1948, «Προς Θεοφιλέστατον Σπυρίδωνα Απαμείας. Περί αναστολής [;] της οικίας Π. εις τον Συνοικισμόν Τριανδρίας».

αρ. πρ. 151/5-10-1948, «Προς κον Χατζηγεωργίου, Συνταγματάρχην, Γ' Σ. Σ. Περί προσλήψεως τριών γυναικών μελών μας». (υπάρχει και η συμπλήρωση «Συνημμένως υπεβλήθησαν και πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων»).

αρ. πρ. 152/7-10-1948, «Προς την Κοινότητα Σέδες. Περί χωρηγίσεως τροφίμων εις οικογένειαν ανταρτοπλήκτου».

αρ. πρ. 170/13-10-1948, «Προς Διοικητήν Π.Α.Υ.Π. Περί προσλήψεως μιας εργατριάς, μέλους της ημετέρας οργανώσεως».

αρ. πρ. 173/20-10-1948, «Προς τον Γενικόν Διοικητήν Μακεδονίας. Περί της στεγάσεως της χιτίσης Ζαφείρων Π., Τριανδρίας».

αρ. πρ. 174/20-10-1948, «Προς Καπνεργοστάσιον Ιωάννου Σ. Περί προσλήψεως της χιτίσης Φωτεινής Σ. και της Ελένης Κ., ως ελευθέρας εργατριάς».

αρ. πρ. 175/21-10-1948 και 176/21-10-1948 (δύο έγγραφα), «Προς Μπτρόπολιν Θεσσαλονίκης. Διά την εισαγωγήν εις το Ορφανοτροφείον Παπάφη».

αρ. πρ. 177/21-10-1948, «Προς τον Διοικητήν Ασφαλείας Λιμένος. Περί προσλήψεως εργατών και εκδόσεως προσωρινών δελτίων ελευθέρας εισόδου».

αρ. πρ. 179/22-10-1948, «Προς τον Διευθυντήν Ινστιτούτου Καλυτερεύσεως Φυτών. Περί προσλήψεως ενός μέλους της νεολαίας μας».

αρ. πρ. 181/5-11-1948, «Προς τον υπουργόν Μεταφορών. Περί προσλήψεως μιας εργατριάς εις την Υ.Ε.Κ.Α.»

αρ. πρ. 183/6-11-1948, «Προς την Διεύθυνσιν Εργοστασίου ΥΦΑΝΕΤ. Περί προσλήψεως μιας εργατριάς, μέλους της νεολαίας μας».

αρ. πρ. 184/7-11-1948, «Προς τον υπουργόν Β. Ελλάδος. Περί αναστολής μιας εξώσεως».

αρ. πρ. 188/17-11-1948, «Προς τον Διευθυντήν του Βου Γραφείου, κύριον Χατζηγεωργίου. Διά την πρόσληψιν μιας εργατριάς εις την Π.Α.Υ.Π.»

αρ. πρ. 189/25-11-1948, «Προς το Βον Γραφείον του Γ.Σ.Σ. Περί μεταθέσεως 2 ανδρών των Μ.Α.Υ. από Άψαλον εις Θεσσαλονίκην».

αρ. πρ. 193/27-12-1948, «Προς Τμήμα Τρ. Κινήσεως. Περί χορηγίσεως αδείας εισπρακτορος αυτοκινήτου».

αρ. πρ. 195/19-1-1949, «Προς Στρατ. Νοσοκομείον 424. Διά την πρόσληψιν ως καθαριστριάς της Αλεξάνδρας Χ.»

αρ. πρ. 196/19-1-1949, «Προς την Υπηρεσίαν Π.Α.Υ.Π. Διά την πρόσληψιν του Αλεξάνδρου Β.»

αρ. πρ. 204/16-4-1949, «Προς Διοικητήν Τμήματος Υγειονομικού Γ. Σ. Σ.. Περί προσλήψεως της Γεσθημανής Α. εις τα Ορεινά Χειρουργεία».

αρ. πρ. 206/19-4-1949, «Προς τον Διευθυντήν Ατμοπλοΐας Ελλάδος. Περί δωρεάν αποστολής του εξ Αλεξανδρουπόλεως χίτου Αντωνίου Ρ.»

αρ. πρ. 207/27-4-1949, «Προς τον Διευθυντήν Υ.Σ.Σ.Υ.Ε.Μ. Περί προσλήψεως εις την υπηρεσίαν του χίτου Βασιλείου Λ.»

αρ. πρ. 213/21-5-1949, «Προς την Α.Μ. Βασίλισσα των Ελλήνων Φρειδερίκην. Διαβίβασις αιτήσεως του Αργυρίου Φ. περί αποδώσεως δικαίου εις την δεινώς πληγηθείσαν οικογένειάν του».

αρ. πρ. 215/9-6-1949, «Προς Γυμνάσιον Διδυμοτείχου. Επιστολή προς τον Σύλλογον καθηγ. Δυδιμοτείχου διά διευκόλυνσιν λήψεως απολυτηρίου Ιωάννου Λ.»

αρ. πρ. 219/3-8-1949, «Προς Κύρον Εοδέρην, Διευθυντήν Καπνεργοστασίου. Περί προσλήψεως δύο μελών της νεολαίας μας».

αρ. πρ. 220/5-8-1949, «Προς τον Βασ. Κουρμπέλην, προϊστ. ΥΣΣΥΕΜ. Διά την πρόσληψιν ενός εργάτου».

αρ. πρ. 247/22-11-1949, «Προς Δασαρχείον Θεσσαλονίκης. Περί προσλήψεως τεσσάρων εργατών κτιτών».

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η αλληλογραφία με τις τοπικές αστυνομικές και στρατιωτικές αρχές, όπως αυτή περιγράφεται στο Πρωτόκολλο, που αναδεικνύει ποικίλες σχέσεις και αλληλοενημέρωση, με ορισμένα, τουλάχιστον, αστυνομικά τμήματα: στις 7-10-1948 (αρ. πρ. 149) στάλθηκαν ευχαριστίες στον Διοικητή Διοικήσεως Χωροφυλακής για απάντησή του σε έγγραφο του ΕΑΚΧ, και στις 5 Οκτωβρίου 1949 επιστολή προς τον Αστυνομικό Σταθμάρχη Πολυκάστρου τον ευχαριστούσε «διά την συμμετοχήν του εις το έργον του Χιτισμού». Στον τομέα των πληροφοριών, το έγγραφο 158/11-10-1948 προς τον Διοικητή Εθνικής Ασφαλείας Θεσσαλονίκης, επιγράφεται «Περί πληροφοριών του υπολοχαγού Παπαδοπούλου Γεωργίου και της κυρίας του». Αντίστοιχα, στις 15-11-1948, στάλθηκε «Δελτίον Πληροφοριών», με παραλήπτη τον «κύριον Κουκούλαν, Εθνικήν Ασφάλειαν». Σε πιο συγκεκριμένες περιπτώσεις, με το έγγραφο 192/ 19-12-1948, το ΕΑΚΧ διαβίβασε πληροφορίες από τον Αστυνομικό Σταθμό Γιδά στην Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης, «περί Γεωργίου Γ. του Δημ., κατοίκου Πατριάρχου Ιωακείμ 4», και με το 199/10-3-1949 προς την «Εθνικήν Ασφάλειαν», απέστειλε «Πληροφορία διά σύλληψιν κουμουνηστού» (ενός αεροπόρου)». Στις 29-11-1948 το έγγραφο 190, προς το 8^ο Αστυνομικό Τμήμα, τιτλοφορείται «Περί μεταβίβασεως ονομαστικής καταστάσεως μελών μας, παραρτήματος Συκεών, προς προσφοράν των υπηρεσιών των συμφώνως τη αιτήσει του κ. Διοικητού», ενώ ανάλογης φύσης είναι και το έγγραφο 205/18-4-1949, προς το 9^ο Αστυνομικό Τμήμα, «περί συνεργασίας του μετά του παραρτήματος [του ΕΑΚΧ] Νέου Σταθμού». Τέλος, στις 2 Φεβρουαρίου του 1949 η εξερχόμενη επιστολή 198 προς το 312 Στρατιωτικό Συνεργείο αφορούσε «την επιδιόρθωσιν ενός περιστρόφου τύπου ΣΜΙΘ».

Από την εσωκομματική εσωτερική αλληλογραφία σημειώνεται μια ενόπτια εγγράφων προς την διεύθυνση της «Εφημερίδας των Χιτών», με αποστολή ανακοινώσεων και ύλης, με πιο ενδιαφέρουσα τη διαβίβαση της επιστολής (214/26-5-1949) του στρατιώτη Παναγιώτη Γ. «περί αποκρηύξεως του κουμμουνισμού», ή στα παραρτήματα του ΕΑΚΧ στη Μακεδονία για την προώθηση του δημοσιογραφικού οργάνου του κόμματος, αλλά και στη διεύθυνση του Λιμένος Θεσσαλονίκης και των Φυλακών της πόλης για να επιτραπεί η πώληση της εφημερίδας. Στις 21-12-1949 το γραφείο Θεσσαλονίκης ζήτησε, στο πλαίσιο εξόρμησης για την άνοδο της κυκλοφορίας του κομματικού έντυπου, ενόψει των επικείμενων εκλογών, την αποστολή 1500 αντιτύπων της «Εφημερίδος των Χιτών».

αρ. πρ. 252/14-12-1949, «Προς την Α.Μ. Βασίλισσα των Ελλήνων Φρειδερίκην. Διαβίβασις αιτήσεως του Ηλία Ζ. περί παραχωρήσεως εκ της Κοιν. Προνοίας στέγης».

Σύμφωνα με το Πρωτόκολλο, η ενημέρωση των κεντρικών γραφείων του ΕΑΚΧ στην Αθήνα ήταν αραιή. Καταγράφονται δύο εκθέσεις προς τον Γεώργιο Γρίβα, τον Ιανουάριο του 1949 (αρ. πρ. 194) και τον Νοέμβριο του ίδιου έτους (αρ. πρ. 248), με «ενημέρωσιν επί της κομματικής καταστάσεως» και «έκθεσιν πεπραγμένων μηνός Οκτωβρίου 1949». Άλλες τέσσερις επιστολές προς τον Γ. Γρίβα και «αναφορές πεπραγμένων» καταγράφονται τον Ιούνιο - Νοέμβριο 1953, με την τελευταία να χρονολογείται στις 15-10-1954. Στην εξερχόμενη αλληλογραφία με τις τοπικές οργανώσεις του ΕΑΚΧ στη Θεσσαλονίκη, (στην Επτάλοφο, Τριανδρία, Συκιές, Νέο Σιδηροδρομικό Σταθμό), αλλά και εκτός της πόλης, όπως στον Άγιο Βασίλειο Λαγκαδά και στο Πολύκαστρο Κιλκίς, καταγράφονται τα έγγραφα με τα οποία διορίζονταν οι πρόεδροι και τα μέλη των συμβουλίων των κατά τόπους παραρτημάτων. Σε αντίστοιχες επιστολές προς κομματικές νομαρχιακές ή τοπικές οργανώσεις (Νομού Έβρου, Νομού Ροδόπης, Νομού Σερρών, Διδυμοτείχου, Πατρών) ζητούνται πληροφορίες για «το ποιόν και την διαγωγήν» υποψηφίων μελών, ή γνωστοποιούνται ενέργειες για διεκπεραίωση υποθέσεων που ανέλαβε το ΕΑΚΧ Θεσσαλονίκης. Ανάμεσα στα τελευταία εξερχόμενα έγγραφα, με ημερομηνία 19 και 20 Οκτωβρίου 1954, είναι δώδεκα επιστολές προς κομματικά στελέχη της Θεσσαλονίκης, με τίτλο «γνωστοποιήσεις προσχωρήσεως ΕΑΚΧ εις Λαϊκόν Κόμμα. Πρόσκλησις προς τακτοποίησίν των».

Θα κλείσουμε την περιγραφή του Πρωτοκόλλου με μια φιλολογική παρατήρηση, που έχει ήδη παρουσιαστεί στη μέχρι τώρα παράθεση αποσπασμάτων. Οι γραφείς, 3 ή 4 συνολικά, όπως φαίνεται από το γραφικό τους χαρακτήρα, δεν χαρακτηρίζονταν από ορθογραφική δεινότητα, αφού εντοπίζονται λάθη ακόμη και σε λέξεις που επαναλαμβάνονταν τακτικά στην αλληλογραφία, όπως *φρονίματος, εξακρυβώσεως, συνημένως*, κ.ο.κ.

Πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τα μέλη του ΕΑΚΧ προσφέρει το «Μητρώον Μελών», το δεύτερο σημαντικό βιβλίο του αρχείου που έχει σωθεί και περιλαμβάνει 391 εγγραφές, σε αριθμημένες σελίδες, από την σελ. 2 μέχρι την 141. Για κάθε μέλος, εκτός από τον αύξοντα αριθμό, δηλώνονται στο Μητρώο τα εξής στοιχεία: *Όνοματεπώνυμον, Ημερομηνία εγγραφής, Όνομα Πατρός, Τόπος γεννήσεως, Τόπος διαμονής, Έτος γεννήσεως, Διεύθυνσις Κατοικίας, Περιφ. Αστυν. Τμήμ., Αριθ. δελτ. ταυτότ., Παρατηρήσεις*.

Από την ημερομηνία εγγραφής των μελών στο Μητρώο φαίνεται ότι ο αύξων αριθμός δεν ανταποκρίνεται στην παλαιότητα της ιδιότητας του «Χίτη». Το πρώτο μέλος έχει ημερ. εγγραφής την 14-1-1948, το δεύτερο γράφτηκε στις 17-11-1947, το τρίτο στις 7-7-1947, κ.ο.κ. Είναι προφανές ότι το διασωθέν Μητρώο αποτελεί μια νεότερη μορφή ενός προγενέστερου, αλλά δεν είναι σαφές πότε άρχισε να χρησιμοποιείται και εάν σε αυτό καταγράφηκαν όλοι όσοι είχαν την ταυτότητα του μέ-

λους του «Κόμματος των Χιτών», δεδομένου ότι αρκετά από τα ηγετικά στελέχη της Θεσσαλονίκης απουσιάζουν. Αντίθετα, στη σελίδα 141 του Μπτρώου, δηλώνεται ρητά με δυσανάγνωστη μονογραφή και ημερομηνία 9 Μαΐου 1950: «Εις το βιβλίον τούτο αναγραφόμενοι διαγράφησαν και το παρόν ακυρούται».

Το Μπτρώο καταγράφει τα μέλη του ΕΑΚΧ στη Θεσσαλονίκη. Αν και οι εγγραφές καλύπτουν τους αριθμούς 1-386, στην πραγματικότητα καταγράφουν 391 πρόσωπα, καθώς ο αριθμός 311 εκ παραδρομής απέμεινε κενός, ενώ στους αριθμούς 43, 53, 55, 124, 132 και 232, μετά τη διαγραφή των μελών, γράφτηκαν νέα ονόματα. Και τα 391 εγγεγραμμένα μέλη είναι άνδρες, αν και στο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας γίνεται λόγος και για «χίτισσες»: το παλαιότερο μέλος γράφτηκε στο «Κόμμα των Χιτών» την 8^η Οκτωβρίου 1946. Οι 99 (ποσοστό 25,3%) γράφτηκαν το 1947, οι 249 (ποσοστό 63,6%) γράφτηκαν εντός του 1948 -με τον τελευταίο στις 2 Αυγούστου 1948- ενώ για 42 (ποσοστό 10,7%) δεν καταγράφεται η ημερομηνία εγγραφής. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι τον Μάρτιο του 1948 έγιναν δεκτά στην τοπική οργάνωση του κόμματος στη Θεσσαλονίκη 96 μέλη, σχεδόν το ένα τέταρτο του συνολικού αριθμού (κάθε μέρα γράφονταν νέοι «χίτες», με αποκορύφωμα το διήμερο 10-11 Μαρτίου, όταν γράφτηκαν 23 νέα μέλη), ενώ οι άλλοι δύο μήνες με τα υψηλότερα ποσοστά εγγραφών είναι οι δύο προηγούμενοι: 33 νέα μέλη γράφτηκαν τον Ιανουάριο 1948 και 44 τον Φεβρουάριο.

Στο δεύτερο τρίμηνο του 1948 συνεχίστηκε μια σταθερή προσέλευση νέων μελών (22 τον Απρίλιο, άλλοι τόσσοι τον Μάιο, και 27 τον Ιούνιο), για να επέλθει απότομα πτώση τον Ιούλιο (4 εγγραφές) και μόλις μία εγγραφή τον Αύγουστο του 1948, όταν γράφτηκε, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, το τελευταίο μέλος. Αντίθετα, κατά το 1947, με εξαίρεση τον Αύγουστο, όταν γράφτηκαν 21 νέα μέλη, οι εγγραφές είχαν διατηρηθεί σε σταθερούς ρυθμούς: 7 τον Ιανουάριο, 3 τον Φεβρουάριο, 6 τον Μάρτιο, 3 τον Απρίλιο, 9 τον Μάιο, 6 τον Ιούνιο, 10 τον Ιούλιο, 13 τον Σεπτέμβριο, 10 τον Οκτώβριο, 6 τον Νοέμβριο και 5 τον Δεκέμβριο.

Η αύξηση των εγγραφών στο «Κόμμα Χιτών» στη Θεσσαλονίκη, στο πρώτο τρίμηνο του 1948, οφείλεται από τη μια στις γενικότερες εξελίξεις και στην εκτράχυνση του Εμφυλίου (επίθεση του ΔΣΕ στην Κόνιτσα, σχηματισμός της «Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης», κήρυξη του ΚΚΕ και των ΕΑΜικών οργανώσεων εκτός νόμου στις 27 Δεκεμβρίου 1947, βομβαρδισμός της Θεσσαλονίκης στις 10 Φεβρουαρίου 1948), που αύξησαν τις ανάγκες των αστυνομικών - διωκτικών αρχών για «βοηθούς σερίφηδες» στις τοπικές κοινωνίες, αλλά, παράλληλα, αναβάθμισαν και τη σημασία της ιδιότητας του μέλους ενός «εθνικού κόμματος», όπως των «Χιτών». Από την άλλη, η μεγαλύτερη αύξηση των μελών του ΕΑΚΧ στη Θεσσαλονίκη, τον Μάρτιο του 1948, συνέπεσε -και προφανώς οφείλεται- με την πολυήμερη επίσκεψη του Γ. Γρίβα στην πόλη και στους όμορους Νομούς Ημαθίας και Πέλλας (7-23 Μαρτίου

1948)⁶. Ανάλογες «ειδικές εξορμήσεις» στελεχών του ΕΑΚΧ στην ύπαιθρο, την άνοιξη του 1948, και ειδικότερα στα χωριά Νέα Μαγνησία και Νέα Ραιδεστός⁷ είχαν σαν αποτέλεσμα ομαδικές εγγραφές νέων μελών στο Μπτρώο, γεγονός που επιβεβαιώνουν οι ανταποκρίσεις από τη Θεσσαλονίκη στην «Εφημερίδα των Χιτών»⁸.

Τον τόπο διαμονής τους δήλωσαν οι 387 από τους 391 εγγεγραμμένους στο Μπτρώο. Οι περισσότεροι (322, ποσοστό 83,2%) δήλωσαν ως τόπο κατοικίας τη Θεσσαλονίκη. Από τους υπόλοιπους, 20 δήλωσαν αντί της πόλης, τη συνοικία όπου διέμεναν (Αμπελόκηποι: 2, Αρετσού: 1, Νεάπολη: 2, Νέο Κορδελιό: 7, Νέος Κουκλουτζάς [Εύσομος]: 1, Ξηροκρήνη: 1, Πυλαία: 1, Τριανδρία: 1, Χαρμάνκιοϊ [Ελευθέριο]: 4), ενώ 43 μέλη ζούσαν στις παρυφές του πολεοδομικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης: Αμερικανική Γεωργική Σχολή: 2, Αραπλή (Νέα Μαγνησία): 25, Μαντζάριδες (Νέα Ραιδεστός): 14, Νέα Αγχιάλος: 2. Δύο από τους εγγεγραμμένους στο Μπτρώο κατοικούσαν στο Νομό Πέλλας, ένας στην Έδεσσα και ένας στην Άψαλο.

Είναι αυτονόητο ότι η διαμονή στη Θεσσαλονίκη του 1948 δεν προϋπόθετε την «εντοπιότητα», και αυτό επιβεβαιώνει και η ποικιλία καταγωγής στον «Τόπο γεννήσεως»: μόλις οι 94 στους 391 (ποσοστό 24%) δήλωσαν ότι γεννήθηκαν στη Θεσσαλονίκη. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι στις «Παρατηρήσεις» του Μπτρώου για δώδεκα μέλη σημειώνεται η ένδειξη *Ανταρτόπληκτος*, με τους οκτώ από αυτούς να δηλώνουν ως διεύθυνση διαμονής το *Καραβάν Σαράι*. Δυστυχώς οι συντάκτες του Μπτρώου δεν τηρούσαν πάντα με σχολαστική ακρίβεια τις πληροφορίες που θα διαφώτιζαν τον κατοπινό μελετητή. Την ίδια διεύθυνση (*Καραβάν Σαράι*) δήλωσαν άλλα 14 μέλη του ΕΑΚΧ, χωρίς να δηλωθούν και αυτοί ως *Ανταρτόπληκτοι*. Η διεύθυνση κατοικίας δεν είναι πάντα πλήρης (δεν αποκλείεται να υπάρχουν και διπλοεγγραφές), ενώ σε αρκετά μέλη, δίπλα από τη Θεσσαλονίκη, ως τόπος διαμονής τους, δηλώνεται διεύθυνση σε μια συνοικία της πόλης (Αμπελόκηποι, Πυλαία, Νεάπολη, Νέο Κορδελιό, κ.ο.κ.) αλλά και περιοχές έξω από αυτήν (π.χ. Νέα Αγχιάλος, Αμερικανική Γεωργική Σχολή, κ.ο.κ.).

Πιο κατατοπιστικό δηλωτικό της περιοχής κατοικίας αποτελεί η ένδειξη «Περιφ. Αστυνομ. Τμήματος», στοιχείο σημαντικό και για την κινητοποίηση των μελών αλλά και για την πιστοποίηση των «κοινωνικών φρονημάτων». Έτσι για πολλά μέλη δηλώνεται τόσο το «οικείο Αστυνομικόν Τμήμα» της διαμονής στην πόλη όσο και

⁶ Για την επίσκεψη του Γ. Γρίβα στη Θεσσαλονίκη και σε δεκάδες χωριά της Βόρειας Ελλάδας βλ. *Εφημερίς των Χιτών*, 15, 22 και 29 Μαρτίου 1948.

⁷ Στο Μπτρώο αναγράφονται με τις παλιές τους ονομασίες, Αραπλή και Μαντζάριδες, αντίστοιχα.

⁸ *Εφημερίς των Χιτών*, 26 Απριλίου και 10 Μαΐου 1948. Την ίδια εποχή η επίσκεψη των στελεχών του ΕΑΚΧ Θεσσαλονίκης στη Νέα Αγχιάλο συνδυάστηκε και με τον καταρτισμό «δυνάμεως ΜΑΥ του χωρίου διά την ασφάλειαν τούτου».

της μόνιμής τους κατοικίας, εκτός Θεσσαλονίκης, ακόμη και -για ευνότους λόγους «φακελώματος»- το τμήμα που εξέδωσε την αστυνομική ταυτότητα. Από τα 361 μέλη για τα οποία γνωρίζουμε το Αστυνομικό τμήμα της περιοχής τους, οι 300 δήλωσαν Τμήμα της πόλης της Θεσσαλονίκης: Οι περισσότεροι (62) στο 10^ο Αστυνομικό Τμήμα, 40 μέλη στο 8^ο, 36 στο 5^ο (κέντρο της πόλης), 28 μέλη στο 3^ο και άλλα τόσα στο 9^ο, κ.ο.κ. 45 από τους εγγεγραμμένους δήλωσαν τμήμα ή σταθμό Χωροφυλακής που βρίσκεται στα σημερινά όρια του Νομού Θεσσαλονίκης, εκτός των ορίων του πολεοδομικού συγκροτήματος της μακεδονικής πρωτεύουσας, ενώ άλλοι 15 αστυνομικά τμήματα που βρίσκονται σε άλλους Νομούς.

Ως προς την ηλικιακή κατάσταση των μελών, η πλειονότητα των εγγεγραμμένων στο Μητρώο του ΕΑΚΧ Θεσσαλονίκης ήταν νεαρής ηλικίας, 20 ετών κατά το 1948 και μικρότεροι: 2 δήλωσαν χρονολογία γέννησης το 1933 ήταν δηλαδή δεκαπεντάχρονοι το 1948, 7 γεννήθηκαν το 1932, 26 το 1931, 56 το 1930, 57 το 1931 και 51 το 1928. Συνολικά 199 από τους εγγεγραμμένους (περισσότεροι από τους μισούς) είχαν ηλικία κατά το 1948 από 15 - 20 χρονών. Άλλοι 85 (ποσοστό 21,7%) είχαν γεννηθεί κατά το 1923-1927, ήταν δηλαδή ηλικίας 20-25 ετών το 1948, και 24 (ποσοστό 6,1%) είχαν γεννηθεί κατά το 1918-1922, και ήταν το 1948 26-30 ετών. Ηλικίας 31-40 ετών κατά το 1948 ήταν 34 μέλη του ΕΑΚΧ (ποσοστό 8,6%) και άνω των 41 ετών 44 μέλη (ποσοστό 11,2%), με μεγαλύτερο ένα 65χρονο (γέννηση 1883). Ένα στα δύο μέλη του ΕΑΚΧ Θεσσαλονίκης κατά το 1947-1950 ήταν κάτω των 20 ετών και προφανώς -όσοι είχαν κλείσει τα 21 τους- θα ψήφισαν για πρώτη φορά στις εκλογές του Μαρτίου 1950.

Εξόχως ενδιαφέροντα είναι όσα παρατίθενται ως σχόλια στις «Παρατηρήσεις» (γραμμένα τα λιγότερα με μελάνι, κατά το 1948-1949, είτε με μολύβι και βιαστική γραφή τον Μάιο του 1950, όταν κλείνει το Μητρώο, δύο μήνες ύστερα από τις βουλευτικές εκλογές του Μαρτίου) και αντικατοπτρίζουν τη γενικότερη απογοήτευση που χαρακτήριζε τα (ελάχιστα) εναπομείναντα στελέχη του ΕΑΚΧ. 285 από τους εγγεγραμμένους στο Μητρώο χαρακτηρίζονται ως *Άγνωστοι*, για άλλους 20 υπάρχει η ένδειξη *Δεν εμφανίσθη* ή *Δεν εμφανίσθει* ή *Δεν έρχετε*, για 19 οι λέξεις *Διεγράφη*, *Διαγράφετε/αι*, *Διεγράφησαν*, και για άλλους 15 ένα ερωτηματικό (;). Τέσσερα από τα μέλη του ΕΑΚΧ *μετέβησαν*, κατά την έκφραση του Μητρώου, *εις την 4^{ην} Αυγούστου*, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις τα σχόλια προχωρούν σε απροσδόκτες γαργαλιστικές λεπτομέρειες:

α/α 2, Μιχαήλ Α., «Τυγχάνει αρχηγός Ν.Ε.Α. Τούμπας. Κατά την διάρκειαν των εκλογών εκατηγόρει τους Χίτας. Όργανον μετά του πατρός του [επίσης μέλους του ΕΑΚΧ, με α/α 38] του Αηδονά⁹».

α/α 13, Ελευθέριος Κ., «Παρουσιάσθη ως φοιτητής ενώ είναι εργάτης. Όργανον της 4^{ης} Αυγούστου.»

α/α 37, Φώτιος Θ., «Ανίκανος για χίτης.»

α/α 38, Χαράλαμπος Α., «Ν.Ε.Α. Χασισιοπούτης - Μπεκρής - Παραδόπιστος - Ανίκανος για χίτης.»

α/α 98, Κωνσταντίνος Π., «Διαγράφειτε Απρίλιον 1948. Απατεών.»

α/α 104, Μενέλαος Ρ., «Καταχραστής χρημάτων Εφημερίδος Χιτών.»

α/α 131, Βασίλειος Ι., «Διεγράφη ως ύποπτος κομμουνιστής με δράσιν.»

α/α 205, Απόστολος Π., «Εψήφισε Λαϊκούς. Φάνηκε απατεών απέναντι του κ. Υπαρχηγού¹⁰.»

α/α 217, Παναγιώτης Α., «Φανατικός οπαδός του ΣΑΕ¹¹. Μπράβος τους στις εκλογές.»

α/α 274, Παναγιώτης Σ., «Ενετάχθη εις την ΝΕΑ κατά πληροφορίας του Μ. Γεωργίου του Παναγιώτου όστις προσήγαγε και την ταυτότητα του.»

α/α 308, Εμμανουήλ Μ., «Εψήφισεν ΕΠΕΚ / ΚΚΕ.»

Περίπου 360 από τα 391 μέλη του Μητρώου διαγράφηκαν ή χαρακτηρίστηκαν άγνωστοι μετά τον Μάρτιο του 1950. Το ποσοστό είναι εξαιρετικά υψηλό, αλλά πρόκειται για μια φυσιολογική εξέλιξη καθώς, όπως αναφέρθηκε, το ΕΑΚΧ εξασφάλισε στην πόλη και στα όρια του σημερινού Νομού Θεσσαλονίκης στις εκλογές του 1950 -εκτός των στρατιωτικών- μόλις 146 ψήφους.

Στις Παρατηρήσεις του *Μητρώου* εντοπίζονται και θετικά σχόλια: Για δεκατρία από τα μέλη υπάρχει η ένδειξη *Καλός* και για άλλους δύο, η φράση *Παλαιός Χίτης*. Και εδώ υπάρχουν περιπτώσεις όπου η αξιολόγηση των στελεχών είναι πιο αναλυτική:

α/α 30, Ιωάννης Μ., «Υποψ. βουλευτής. Καλός.»

α/α 31, Βασίλειος Τ., «Πρόεδρος Ε.Α.Κ.Χ. Νεαπόλεως. Καλός.»

α/α 68, Βασίλειος Κ., «Εψήφισεν. Καλός.»

α/α 103, Γεώργιος Π., «Ολίγον άρπαγας. Καλός.»

α/α 107, Εμμανουήλ Μ., «Οικονομικός παράγων. Άριστος.»

α/α 126, Πέτρος Π.¹², «Οικονομικός παράγων. Καλός.»

⁹ Ο γνωστός πολιτευτής της Θεσσαλονίκης Απ. Αηδονάς ήταν υποψήφιος στις εκλογές του 1950 με την Πολιτική Ανεξάρτητη Παράταξη (ΠΑΠ) των Κ. Μανιαδάκη, Θ. Τουρκοβασιλη και Κ. Κοτζιά.

¹⁰ «Υπαρχηγός» του ΕΑΚΧ ήταν ο δικηγόρος Ζαφείρης Βάλβης, παλαιός συνεργάτης του Γ. Γρίβα από την εποχή της κατοχικής «Χ».

¹¹ «Σύνδεσμος Αγροτών και Εργαζομένων», με αρχηγό τον Αλ. Μπαλτατζή.

α/α 162, Ιωάννης Π., «Πολύ ζωηρός. Καλός.»

α/α 189, Σταύρος Δ., «Κατηγορήθη ως κομμουνιστής. Επί εγγυήσει μου καλός και εθνικόφρων.»

α/α 197, Ιορδάνης Κ., «Διά χίτης καλός αλλά όχι διά ηγετικών στέλεχος. Αχροίον στόμα.»

α/α 248, Βασίλειος Σ., «Επιλοχίας ανεξαρτήτου τάγματος Παπαγεωργίου.»

Πιθανότατα οι παραπάνω θετικές κρίσεις αντιστοιχούν στα ελάχιστα μέλη του ΕΑΚΧ που αποδείχθηκαν «πιστοί στον χιτισμό» στη Θεσσαλονίκη, τον Μάρτιο του 1950. Όπως τονίστηκε και πιο πάνω, τα δεδομένα του Μητρώου επιβεβαιώνουν ότι οι «Χίτες» στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο του Εμφυλίου, στο βαθμό και στις συνθήκες που δρούσαν ως παρακρατική – παραστρατιωτική οργάνωση, λειτούργησαν μαζικότερα και πολυσυλλεκτικά. Τα εγγεγραμμένα μέλη του ΕΑΚΧ Θεσσαλονίκης το 1948 ήταν υπερδιπλάσιοι από τους ψηφοφόρους του κόμματος τον Μάρτιο του 1950.

Τέλος, το ΕΑΚΧ Θεσσαλονίκης, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Μητρώου του, θρήνησε και τρία μέλη του στη διάρκεια του Εμφυλίου¹³:

α/α 97, Διαμαντής Ζ., «Σκοτώθηκε από νάρκη τη 7-7-48», ή όπως συμπληρώνεται με μολύβι, «έπεσε ηρωικώς μαχόμενος στην Ν. Σάντα τιμήσας ωσαύτως τον χιτισμόν την 7-7-1948.»

α/α 117, Φώτιος Φ., «Υπενωμοτάρχης. Εφονεύθη υπό των Εαμοβουλγάρων.»

α/α 273, Πέτρος Μ., «Έπεσε εις το πεδίον της μάχης εν τη εκτελέσει του καθήκοντος εν τω παραρτήματι Συκεών.»

Στο ίδιο βιβλίο του Μητρώου, από τις σελίδες 142 έως 235 είχε αρχίσει η τήρηση του «Βιβλίου Κινήσεως Τομέων». Σε χωριστά κεφάλαια είχαν καταγραφεί οι δεκαέξι τομείς της Θεσσαλονίκης, μερικοί με τους τομεάρχες και τους βοηθούς τους και τη δύναμη του τομέως, ως εξής:

σελ. 143, «Τομεύς Α. Περιοχή 1^ο και 11^ο Αστυνομικού Τμήματος. Τομεάρχης Ν[ικόλαος] Γ. Βοηθός: Π[αναγιώτης] Α.¹⁴. Δύναμις Τριάκοντα (30).»

σελ. 145, «Τομεύς Φοιτηώσας Πανεπιστημιακής και Σπουδαστικής Νεολαίας. Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης.

Μιχαήλ Μ. Έτος γέννησης 1931, Σχολή Ιατρική, Έτος Σπουδών 1^ο. Αριστος.

Νικόλαος Γ.¹⁵. Έτος γέννησης 1928, Σχολή Νομική, Έτος Σπουδών 2^ο.»

¹² Στα λυτά έγγραφα του αρχείου που έχουν διασωθεί, σε ενυπόγραφη Κατάθεση των Νικολάου Τ. και Σπυρίδωνος Δ., της 8ης Οκτωβρίου 1949, είχε κατηγορηθεί για συμμετοχή και «αντεθνικίν δράσιν» στο ΕΑΜ και στην ΕΠΟΝ στη διάρκεια της Κατοχής και στην «Εαμοκρατία».

¹³ Βλ. και τις σχετικές ειδήσεις στην *Εφημερίδα των Χιτών*, 19 Ιουλίου 1948, 15 Νοεμβρίου 1948 και 12 Απριλίου 1949.

¹⁴ Αναφέρθηκε παραπάνω στο Μητρώο, με α/α 217, ως «φανατικός οποδός» και «μπράβος» του ΣΑΕ στις εκλογές του 1950.

σελ. 151, «Τομεύς Β. Περιοχή 2^{ου}, 3^{ου} και 4^{ου} Αστυνομικού Τμήματος. Τομεάρχης Π[έτρος] Π. Βοηθός: Κ. Κ.. Δύναμις εκατόν εις (101)

Περιοχή: Αγίας Τριάδος – Ευζώνων – Παπάφη.

Αστυνομικόν Τμήμα 2^{ου}

Τομεάρχης:

Επιτροπή: Βασίλης Κ.»

σελ. 159, «Τομεύς Γ. Περιοχή 5^{ου}, 6^{ου} και 8^{ου} Αστυνομικού Τμήματος. Τομεάρχης Γαυρ. Π. Βοηθός: Π. Α.. Δύναμις εκατόν είκοσιν (120).»

σελ. 167, «Τομεύς Δ. Περιοχή 9^{ου}, και 10^{ου} Αστυνομικού Τμήματος. Τομεάρχης Ι[ορδάνης] Κ. Δύναμις εβδομήκοντα εις (71).»

σελ. 169, «Τομεύς Ε. Αγοράς. (5^{ου} Αστ. Τμήμα).

Παράρτημα: Κεντρικά γραφεία, Κατούνη 11.»

σελ. 171, «Τομεύς Στ. Περιοχή 6^{ου} Αστ. Τμήματος.»

σελ. 173, «Τομεύς Ζ. Περιοχή Άνω και Κάτω Τούμπας.»

σελ. 175, «Τομεύς Η. Περιοχή 7^{ου} Αστυνομικού Τμήματος. Τομεάρχης Ευστρ. Π.

Περιοχή: Συκεών – Τσινάρι – Καλλιθέας.

Τομεάρχης: Γεώργιος Σ.»

σελ. 177, «Τομεύς Θ. Περιοχή Σταθμού – Επταλόφου – Μεναιμένης.

Παράρτημα: Σιδ. Σταθμού (Σταθμού).

Τομεάρχης:

Επιτροπή: Δημήτριος Ρ.»

σελ. 179, «Τομεύς Ι. Περιοχή Νεαπόλεως – Π. Λεβαντή – Π. Φανερωμένη.

Παράρτημα: Νεάπολις.

Τομεάρχης: Βασίλειος Τ. Άριστος.»

σελ. 181, «Τομεύς ΙΑ. Περιοχή Καλαμαριάς – Βότση – Αρετσούς.»

σελ. 183, «Τομεύς ΙΒ. Παραρτήματα έξωθεν Θεσ/νίκης Ευρισκόμενα.

Τομεάρχης Ευστρ. Β.

Περιοχή: Τριανδρίας.

Παράρτημα: Τριανδρία.»

σελ. 185, «Τομεύς ΙΓ. Περιοχή Πυλαίας.»

σελ. 187, «Τομεύς ΙΔ. Περιοχή Κουκλουτζά – Νέου Κορδελιού.»

σελ. 189, «Τομεύς ΙΕ. Περιοχή Χαρμάνκιοϊ – Βοσπόρου.»

σελ. 191, «Τομεύς ΙΣτ. Περιοχή Σίνδου.»

σελ. 193, «Τομεύς Αραπλή.»

σελ. 195, «Τομεύς Γαλλικού (Υγγίς).»

σελ. 197, «Κέντρον Λαγκαδά.»

σελ. 198, «Τομεύς Αγίου Αθανασίου (Καβακλή).»

σελ. 235¹⁶, «Τομεύς Αγ. Βασιλείου (Λαγκαδά).

Ι. Μάρκος Μ.»

¹⁵ Πρόκειται για τον «τομεάρχη» του «Α΄ Τομέως» Θεσσαλονίκης.

¹⁶ Έχουν αποκολληθεί και λανθάνουν οι σσ. 199-234.

Είναι άγνωστο εάν η κατάτμηση σε τομείς και, ειδικότερα, η αναφορά σε δύναμη ανδρών ανταποκρινόταν σε πραγματικά δεδομένα ή αποτελούσε, απλώς, το σχεδιασμό επί χάρτου της «προβλεπομένης δυνάμεως». Πάντως, στα φύλλα της «Εφημερίδος των Χιτών» του 1948 και 1949 αναφέρονται δραστηριότητες των παρατηρημάτων του ΕΑΚΧ στις εξής περιοχές της Θεσσαλονίκης: Άγιος Φανούριος, Επτάλοφος, Μάρκου Μπότσαρη, Νεάπολη, Νέο Κορδελιό, Νέος Κουκλουτζάς [Εύοσμος], Νέος Σιδηροδρομικός Σταθμός, Σταυρούπολη, Συκιές, Τούμπα και Τριανδρία¹⁷. Επίσης, αξίζει να προστεθεί εδώ ότι ο Γ. Γρίβας ως «Διγενής» της κυπριακής ΕΟΚΑ του 1955-1959 εφάρμοσε με απόλυτη επιτυχία το σύστημα διοίκησης της οργάνωσης σε «τομείς»¹⁸.

Στο διασωθέν μέρος του αρχείου του ΕΑΚΧ Θεσσαλονίκης περιλαμβάνονται και γύρω στα εβδομήντα λυτά έγγραφα αλληλογραφίας, τα περισσότερα χειρόγραφα, και λιγότερα δακτυλόγραφα, όπως και ελάχιστα πολυγραφημένα ή έντυπα προπαγανδιστικά φυλλάδια. Από την ενότητα με τα διαχειριστικά έγγραφα, πληροφορούμαστε ότι το κόμμα είχε νοικιάσει δύο γραφεία, τον Απρίλιο του 1947, στο κέντρο της αγοράς, στην οδό Κατούνη 11, σε ένα τριόροφο κτίριο, με μηνιαίο μίσθωμα, αρχικά, 100.000 δραχμές. Σύμφωνα με «Πρωτόκολλον Καταγραφής» της 25^{ης} Ιανουαρίου 1950, που υπογράφουν ο «Γενικός Επιθεωρητής Κεντρικής Μακεδονίας» του ΕΑΚΧ, Χαράλαμπος Νικολακάκης, αντισυνταγματάρχης σε πολεμική διαθεσιμότητα, η νομαρχιακή επιτροπή και ο γενικός γραμματέας Ι. Λεφόπουλος, αλλά όχι ο μέχρι τότε «διευθυντής» Εμμ. Μαυρομμάτης, στο χώρο υπήρχαν «πέντε γραφεία, πέντε πάγκοι, μία πολυθρόνα, οκτώ καθίσματα, εις καναπές και εν τπλέφωνον.» Επίσης, «μια ελαιογραφία του Βασιλέως Γεωργίου, δύο κορνίζι, δύο ιστοί σημαίας και μία σημαία, μία επιγραφή Χ μετά λαμπτήρων και Στέμμα (Χ) μετά λαμπτήρων.» Για το αρχείο που διατηρούσε το ΕΑΚΧ στην ακμή της δράσης του είναι διαφωτιστικό το έγγραφο «Απόδειξις παραλαβής» της 15^{ης} Σεπτεμβρίου 1949 που υπογράφουν οι Ι. Λεφόπουλος, γραμματέας Νεολαίας και υπεύθυνος Εθνοδιαφώτισεως - Τύπου και Προπαγάνδας και ο Νικόλαος Γιαγτζής, τότε γενικός γραμματέας του ΕΑΚΧ Θεσσαλονίκης. Αντιγράφουμε εδώ το αρχειακό υλικό παραλείποντας τα διάφορα είδη γραφείου και τις σφραγίδες που επίσης απαριθμούνται. Τα βιβλία με αρ. 1 και 2 πιθανότατα είναι αυτά που έχουν διασωθεί και βρίσκονται σήμερα στην κατοχή μας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι φάκελοι 18 και 20, που παρουσιάζουν

¹⁷ *Εφημερίς των Χιτών*, 9 Φεβρουαρίου 1948, 15 και 29 Μαρτίου 1948, 26 Απριλίου 1948, 14 Ιουνίου 1948, 12 Ιουλίου 1948, 18 Οκτωβρίου 1948 και 8 Αυγούστου 1949.

¹⁸ Για το σύστημα οργάνωσης και διοίκησης της ΕΟΚΑ βλ. Γεώργιος Γρίβας - Διγενής, *Απομνημονεύματα αγώνος ΕΟΚΑ 1955-1959*, Αθήνα, 1961, 33-34, και Γεώργιος Γρίβας - Διγενής, *Αγών ΕΟΚΑ και Ανταρτοπόλεμος (Πολιτικοστρατιωτική μελέτη)*, Αθήνα, 1962, 37-47.

πτυχές δραστηριοτήτων του ΕΑΚΧ στην εμφυλιακή περίοδο που επιβεβαιώνονται και από όσα περιγράφηκαν στο Πρωτόκολλο:

- «1. Βιβλίον Νέου Μητρώου.
2. Βιβλίον Πρωτοκόλλου Κόμματος και Νεολαίας.
3. Απασας τας προσωρινάς βεβαιώσεις.
4. Απασας τας υπευθύνους δηλώσεις εγγραφής. (...)
8. Βιβλίον Παλαιού Μητρώου.
9. Ειδικόν Πρωτόκολλον εξακριβώσεων.
10. Βιβλία (τρία) παλαιών πρωτοκόλλων. (...)
16. Φάκελον πλήρης εγγράφων Αρχηγείου και Αντιγράφων.
17. Φάκελον αποδείξεων κατεχωριμένων εν τω ταμείω.
18. Φάκελον αιτήσεων προς εξέβρεσιν εργασίας μελών, μη αποσπασθέντων παρά του κ. Διαμαντή Γ¹⁹.
19. Κατάστασιν προτεινομένων διά την επιχορήγησιν ταυτοτύπων εκ του Αρχηγείου.
20. Φάκελον υπόπτων προσώπων (φωτογραφίαι αυτών).
21. Φωτογραφίαι αυτών.
22. Ταυτότητα πορτοκαλλί προς αλαγίν.
23. Βεβαιώσεις Δοκίμων λευκαί πέντε.
24. Βιβλίον Διεγραφέντων μετά των φωτογραφιών.
25. Ατομικά Δελτία απάντων των μελών.»

Από το λογιστικό τμήμα του αρχείου είναι προφανές ότι η οικονομική κατάσταση ήταν εξίσου ανθηρή με την εκλογική δύναμη του κόμματος. Τον Ιούνιο του 1950 η Ανώνυμος Ελληνική Τηλεφωνική Εταιρεία διέκοψε την τηλεφωνική σύνδεση της «Εθνικής Νεολαίας Χιτών», που συστεγαζόταν με το Κόμμα, γιατί δεν είχαν πληρωθεί οι λογαριασμοί των προηγούμενων μηνών. Στα διασωθέντα έγγραφα περιλαμβάνονται και δύο αγωγές εξώσεως (Οκτώβριος 1949 και Φεβρουάριος 1950) για καθυστερημένα ενοίκια πέντε και δύο μηνών αντίστοιχα, αλλά και απλήρωτοι λογαριασμοί ηλεκτρικού ρεύματος. Σε μια επιστολή του Ιωάννη Λεφόπουλου προς τον Γεώργιο Γρίβα, στις 16 Απριλίου 1950, μετά το «δυνατό ράπισμα και την αχαριστία του Λαού μας», ο πιστός χίτης διαβεβαιώνει μεν την προσήλωσή του προς τα «4 μεγάλα ιδανικά μας (Βασιλεύς – Πίστις – Αγών – Νί-

¹⁹ Στέλεχος του ΕΑΚΧ, «διευθυντής των γραφείων» και «του τμήματος ευρέσεως εργασίας», που διαγράφηκε από το κόμμα τον Μάρτιο του 1949. Βλ. *Εφημερίς των Χιτών*, 29 Σεπτεμβρίου 1948 και 28 Μαρτίου 1949. Η «απόσπαση» μέρους του αρχείου του κόμματος αποτελεί ενέργεια όχι ασυνήθιστη, ακόμη και σε πιο πρόσφατες εποχές. Όπως φαίνεται από διάφορα διασωθέντα έγγραφα και εξώδικες κλήσεις, αλλά και από δημοσιεύματα στην *Εφημερίδα των Χιτών*, την περίοδο Αυγούστου 1948 - Μαρτίου 1949 το ΕΑΚΧ στη Θεσσαλονίκη δοκιμάστηκε από εσωτερική σύγκρουση που οδήγησε στην αποχώρηση τμήματος της ηγετικής ομάδας.

κη)», αλλά ενημερώνει τον αρχηγό του για την απογοητευτική μετεκλογική κοινοματική κατάσταση στη Θεσσαλονίκη:

«Και τώρα έρχομαι στην Θεσ/νίκη. Ακυβερνησιά. Χάος. Ερημία. Ο κ. Νικολακάκης μόλις προ τινων ημερών εξήλθεν εκ του Στρατιωτικού Νοσοκομείου. Ο κ. Μπουλασίκης κωλύεται από την Υπηρεσίαν του. Ο κ. Μαυρομμάτης ουδεμίαν θέσιν εν τω κόμματι, όστις και δεν μας ετίμησεν διά της ψήφου του, αλλά έδωκεν αύτην εις τον συναγωνιστήν του Πλαστήραν. Ο κ. Ρουτοχέλης ούτε φωνή ούτε ακρόασιν, ο κ. Δούκας επίσης. Υπολειπόμεθα εγώ, ο κ. Σαμαράς και ο κ. Γιαγτζής. Και σας πληροφορώ ότι εγώ άρχισα να εργαζομαι ως εργάτης παρ' όλην την μόρφωσίμ μου διά να εξοφλήσω τα χρέη μου άτινα επραγματοποίησα διά τον προεκλογικόν αγώνα. (...) Πάντως τα Γραφεία χάριν εμού και ενός άλλου χίτου παραμένουσιν ανοιχτά. Αλλά δίχως ρεύμα διότι λόγω μη εξοφλήσεως του λογ/σμού μάς αφηρέθη η χρέις του».

Στο αρχείο περιλαμβάνονται και τρεις προσωπικές επιστολές του Γ. Γρίβα προς τον Ι. Λεφόπουλο. Από τον Απρίλιο του 1951 η εντολή του αρχηγού του ΕΑΚΧ ήταν για την «καλύτεραν εμφάνισίν μας εν Θεσσαλονίκη εις τα πλαίσια του Λαϊκού Κόμματος, διότι το τοιοούτον θα είναι εις το συμφέρον όλων μας»²⁰, εν όψει και της εκλογικής συνεργασίας του Σεπτεμβρίου 1951, που αργότερα επισημοποιήθηκε με την προσχώρηση του 1954²¹. Στις 8 Νοεμβρίου 1953, σε νέα επιστολή του προς τον Λεφόπουλο, ο Γρίβας ήταν κατηγορηματικός: «Εγώ δεν πρόκειται να προσχωρήσω εις τον Συναγερμένον, ούτε να έχω οιανδήποτε μετά τούτου συνεργασίαν». Ένα χρόνο αργότερα, στις 10 Νοεμβρίου 1954, ο πρώην ηγέτης του «Εθνικού Αγροτικού Κόμματος Χιτών», με την άτυπη έγκριση της κυβέρνησης του Αλέξανδρου Παπάγου, θα αποβιβαζόταν στην Κύπρο.

Συνοψίζοντας, η εικόνα που εξάγεται από το τμήμα του αρχείου του ΕΑΚΧ Θεσσαλονίκης που έχει διασωθεί, αναδεικνύει ένα πολιτικό χώρο των «λούμπεν» της φιλομοναρχικής αντικομμουνιστικής παράταξης: Ανάμεσα στα στελέχη δεν υπάρχει ούτε ένας γνωστός πολιτευτής, αφού η ηγετική ομάδα των Χιτών της Αθήνας δεν είχε διασυνδέσεις στον πολιτικό κόσμο της Θεσσαλονίκης και οι ελάχιστοι αναφερόμενοι «οικονομικοί παράγοντες» ήταν μικροεπαγγελματίες ή καταστηματαρχες. Η μαζική εγγραφή μελών κατά το 1948 (που πλησίασαν στον διόλου ευκαταφρόνητο αριθμό των τετρακοσίων) οφείλεται πρωτίστως στη στρατολόγηση νεαρών που είχαν καταφύγει στη Θεσσαλονίκη από τις περιοχές της υπαίθρου, οι οποίοι υιοθετώντας την ταυτότητα του Χίτη αποκτούσαν ένα ασφαλές

²⁰ Γ. Γρίβας προς Ι. Λεφόπουλο, Αθήνα 24 Απριλίου 1951.

²¹ Για την υποστήριξη από το ΕΑΚΧ στο Λαϊκό Κόμμα, στις εκλογές του 1951, βλ. Νικολακόπουλος, ό.π., 135. Για την προσχώρηση του 1954 βλ. την ανακοίνωση του Ι. Λεφόπουλου στις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης *Μακεδονία* και *Φως*, στα φύλλα της 15ης Αυγούστου 1954.

διαβατήριο, απαραίτητο για την επιβίωσή τους στις συνθήκες της εποχής. Εξάλλου, μια από τις κύριες δραστηριότητες του «Εθνικού Αγροτικού Κόμματος Χιτών» στη Θεσσαλονίκη κατά το 1948-1950, σύμφωνα πάντα με όσα περιγράφθηκαν παραπάνω, ήταν οι «εξυπηρετήσεις» μελών, κυρίως με την εξεύρεση εργασίας. Η άλλη, πιο «εθνωφελής» δράση, αφορούσε τη λειτουργία του ΕΑΚΧ ως παραπληρωματικής υπηρεσίας των «αρχών ασφαλείας» στην περίοδο του Εμφυλίου. Ήταν μια προσπάθεια που εντασσόταν στις «αρχές του χιτισμού» και στη στράτευση για τη νίκη των «εθνικών δυνάμεων». Σε αυτό το πεδίο το ΕΑΚΧ, η ηγεσία και οι άνδρες του θα αποδεικνύονταν και χρήσιμοι και ικανοί. Στο φως και στο κριτήριο της εκλογικής αναμέτρησης του Μαρτίου 1950, όμως, τα αποτελέσματα για το κόμμα του Γ. Γρίβα θα ήταν απογοητευτικά.

ΠΗΓΕΣ

Αδημοσίευτο αρχειακό υλικό

Αρχείο του «Εθνικού Αγροτικού Κόμματος Χιτών»

Εφημερίδες

Εφημερίς των Χιτών

Μακεδονία

Φως

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 5ης Μαρτίου 1950*, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1951, τεύχη Α και Β.

Γούναρης Βασίλης Κ., *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου (1945-1949)*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2002.

Γρίβας Γεώργιος - Διγενής, *Απομνημονεύματα αγώνος ΕΟΚΑ 1955-1959*, Αθήνα, 1961.

Γρίβας Γεώργιος - Διγενής, *Αγών ΕΟΚΑ και Ανταρτοπόλεμος (Πολιτικοστρατιωτική μελέτη)*, Αθήνα, 1962.

Γρίβας Γεώργιος, *Πολιτικά προβλέψεις*, Αθήνα, Εθνικόν Κόμμα Χιτών, 1947.

Εθνικόν Αγροτικόν Κόμμα Χιτών, *Αι κατευθυντήριοι πολιτικά γραμμάι του Εθνικού Αγροτικού Κόμματος Χιτών*, Αθήνα 1949.

Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η κακεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.

Παπαγεωργίου Σπύρος, *Ο Γρίβας και η «Χ». Το χαμένο αρχείο*, Αθήνα, Νέα Θέσις, 2004.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3

**Αφηγήσεις από τη σκοπιά
του μετεμφυλιακού κράτους**

Ο Καπνικός Νόμος του 1953: πολιτικό μέτρο απομάκρυνσης της κομμουνιστικής απειλής από ένα εργατικό δυναμικό με έντονη συνδικαλιστική δράση;

Peter Siani-Davies* & Στέφανος Κατσίκας**

Εισαγωγή¹

Την επαύριο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο καπνός εξακολουθεί να αποτελεί έναν καθοριστικό παράγοντα της ελληνικής οικονομίας. Προσφέρει εργασία σε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της χώρας, και αποφέρει σημαντικά κέρδη μέσω των εξαγωγών τόσο στον προϋπολογισμό πολλών νοικοκυριών όσο και σ' εκείνον του κράτους. Η μεταπολεμική αποκατάσταση της καπνοβιομηχανίας δεν πραγματοποιείται χωρίς προβλήματα, τα οποία πέραν της ποσότητας και ποιότητας του παραγόμενου προϊόντος ή γενικότερων οικονομικών ζητημάτων, αφορούν και ζητήματα εσωτερικής ή διεθνούς ασφάλειας της χώρας: σχετίζονται με τον υπαρκτό ή θεωρητικό κίνδυνο να γίνουν οι καπνοπαραγωγοί της βορείου Ελλάδος θύματα της κομμουνιστικής προπαγάνδας.

Από πολλές απόψεις ο καπνικός νόμος της 30^{ης} Μαρτίου 1953 αντικατοπτρίζει τους προβληματισμούς και τα διλήμματα της κυβέρνησης Παπάγου. Από τη μία, θα μπορούσε να τον δει κανείς ως ένα κυβερνητικό μέτρο που στόχευε στον εκσυγχρονισμό της οικονομίας και στην τόνωση της ανταγωνιστικότητας. Η κυβέρνηση είχε προχωρήσει στη λήψη μιας σειράς άλλων μέτρων με την ίδια ακριβώς στόχευση όπως, για παράδειγμα, τη συγχώνευση τραπεζών και την υποτίμηση της δραχμής. Από την άλλη πλευρά, ο καπνικός νόμος της 30^{ης} Μαρτίου 1953 θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα πολιτικό μέτρο που αποσκοπούσε στην πολιτική αποδυνάμωση της ελληνικής Αριστεράς και, ως τέτοιο, να συγκαταλε-

* Ιστορικός, Επίτιμος Καθηγητής (Honorary Research Fellow), University College London του Πανεπιστημίου του Λονδίνου. Διετέλεσε διευθυντής του Κέντρου Νοτιοανατολικοευρωπαϊκών Σπουδών και Αναπληρωτής Καθηγητής στο τμήμα Σλαβικών και Ανατολικοευρωπαϊκών Σπουδών στο ίδιο Πανεπιστήμιο.

**Λέκτορας Νεότερης και Σύγχρονης Βαλκανικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας, Goldsmiths College, University of London.

¹ Ο Peter Siani-Davies θα ήθελε να ευχαριστήσει τη Mary Siani-Davies για τη βοήθειά της στο γράψιμο αυτού του άρθρου.

χθεί στην κατηγορία με νομοθετικές πράξεις που κινούνταν προς την ίδια ακριβώς κατεύθυνση, όπως για παράδειγμα εκείνες που προέβλεπαν την ίδρυση της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών ή το νομικό πλαίσιο που επέβαλε τη λογοκρισία του Τύπου. Ίσως, πάλι, η πολιτική αποδυνάμωση της Αριστεράς, ο εκσυγχρονισμός της οικονομίας και η τόνωση της ανταγωνιστικότητας της καπνοβιομηχανίας να πρέπει να θεωρηθούν αλληλοσυμπληρούμενοι και όχι αλληλοσυγκρουόμενοι πολιτικοί στόχοι.

Η Σημασία του Καπνού στην ελληνική οικονομία

Οι σημαντικότερες καπνοπαραγωγικές περιοχές της Ελλάδας βρίσκονταν στη βόρεια Ελλάδα, με το 70% αυτών να ανήκουν στη Μακεδονία και στη Θράκη². Πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη και η Καβάλα αποτελούσαν τα σημαντικότερα κέντρα επεξεργασίας καπνού της χώρας. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η βιομηχανία επεκτείνεται ταχύτατα, εξέλιξη που συμπίπτει χρονικά με την άφιξη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία. Η παραγωγή αυξάνεται, και από 25.000 τόνους το 1922 φτάνει τους 80.000 το 1929³. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο καπνός εξακολουθεί να κατέχει κυρίαρχη θέση ως παραγόμενο αγροτικό προϊόν στην Ελλάδα. Το 1949 η συνολική αξία της αγροτικής παραγωγής ανέρχεται σε 6.801 δισεκατομμύρια δραχμές από τα οποία τα 550 αναλογούσαν στην καπνοκαλλιέργεια. Το 1953 οι καλλιεργούμενες εκτάσεις καταλαμβάνουν το 3,5% της αγροτικής γης και παράγουν περίπου το 12% της συνολικής αγροτικής παραγωγής⁴. Την ίδια στιγμή ο καπνός ξανακερδίζει τη θέση του ως το σημαντικότερο εξαγωγίσιμο προϊόν της χώρας. Κατά τη διάρκεια της περιόδου 1949-1952 αναλογούσε κατά μέσο όρο στο 52,3% της αξίας των εξαγωγών⁵.

Ο καπνός πρόσφερε εργασία σε ένα μεγάλο κομμάτι του ελληνικού πληθυσμού. Υπολογίζεται ότι πάνω από το 14% του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας ήταν εξαρτημένο από τις διάφορες μορφές καλλιέργειας και επεξεργασίας του καπνού, ενώ μερικές πηγές προσδιορίζουν τον αριθμό των ατόμων που ήταν άμεσα ή έμμεσα εξαρτημένο από την καλλιέργεια και επεξεργασία του καπνού σε

² Ιωάννης Σπυρόπουλος, *Ο Ελληνικός Καπνός*, Αθήνα, 1958, 29.

³ Εθνικό Αρχείο Ηνωμένου Βασιλείου (EAHB) FO 371/43756. Για τα χρόνια του Μεσοπολέμου βλ. Mogens Pelt, *Tobacco, Arms and Politics: Greece and Germany from World Crisis to World War, 1929-41* Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 1998.

⁴ Basil Thassitis, *Greek Tobacco*, Athens, Kapniki Epitheorissis, 1954, 84.

⁵ EAHB FO 371 RG 1311/2, 14 June 1950. Βλ. επίσης *Η δεκαετηρίς του ελληνικού καπνού, 1945-1955*, Εξεπονήθη υπό της Εφημερίδος *Ο Καπνός* τη συμπράξει Ομάδος Ειδικών, 1955, 21, όπου τα στοιχεία γενικά συμφωνούν μεταξύ τους.

1.000.000 ανθρώπους⁶. Για παράδειγμα, στην Καβάλα που το 1958 αριθμούσε περίπου 50.000 κατοίκους, το 33% αυτών υπολογίζεται ότι απασχολείτο την ίδια χρονιά στην καλλιέργεια, επεξεργασία και την εξαγωγή καπνού⁷. Κατά το παρελθόν το εργατικό δυναμικό που απασχολούνταν στην επεξεργασία του καπνού ήταν σαφώς μεγαλύτερο, όμως αλλαγές στις μεθόδους εργασίας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 καθώς και οι επιπτώσεις τόσο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου όσο και του Εμφυλίου συνέβαλαν στη μείωσή του. Η υιοθέτηση διαφορετικών μεθόδων εργασίας στην καπνοβιομηχανία κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των εργάσιμων ημερών από 7 εκατομμύρια πριν από τον πόλεμο σε 3 με 4 εκατομμύρια μέρες μετά τον πόλεμο.

Όμως, εξαιτίας του εποχικού χαρακτήρα της καπνικής εργασίας και της ανάγκης όλων εκείνων που απασχολούνταν στην καπνοβιομηχανία, έστω και προσωρινά, να ανήκουν στο Ταμείο Ασφάλισης Καπνεργατών (ΤΑΚ), είναι εξαιρετικά δύσκολο να υπολογιστεί με ακρίβεια πόσοι πραγματικά εργάζονταν στην καπνοβιομηχανία. Κατά τη διάρκεια συζήτησης στη Βουλή του νομοσχεδίου που αφορούσε τη συγχώνευση του ΤΑΚ με το Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων (ΙΚΑ) το Μάρτιο του 1953 αναφέρθηκε ότι 19.930 άνθρωποι, από τους οποίους 9.130 άνδρες και 10.800 γυναίκες, ήταν εγγεγραμμένοι στο ΤΑΚ, αν και τόσο συνδικαλιστικές πηγές όσο και ο αντιπολιτευόμενος Τύπος της εποχής υποστήριζαν ότι ο πραγματικός αριθμός των ανθρώπων που απασχολούνταν στην επεξεργασία του καπνού ήταν υψηλότερος, υπολογίζοντάς τους σε 27.000 άτομα ή και περισσότερα⁸.

Προβλήματα της καπνοβιομηχανίας μετά το 1945

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος είχε εν πολλοίς αποδιάρθρωσει την βιομηχανία καπνού. Οι εξαγωγές ήταν μικρές. Το σημαντικότερο πρόβλημα συνίστατο στο ότι, κατά τη διάρκεια του πολέμου, η Ελλάδα είχε χάσει παραδοσιακές αγορές των εξαγωγών της, με σημαντικότερη εκείνη της Γερμανίας. Μετά τον πόλεμο, ένα μεγάλο μέρος της Γερμανίας βρισκόταν πίσω από το «Σιδηρούν Παραπέτασμα», ενώ το υπόλοιπο τμήμα της χώρας ήταν υπό τον έλεγχο των ΗΠΑ, της Βρετανίας και της Γαλλίας, εξέλιξη η οποία επέτρεπε στις τρεις αυτές χώρες να ελέγχουν την α-

⁶ George J. Pasmazoglou, *Directives for Economic Policy*, Athens, 1950, 34. Η *Συνεταιριστική Προσπάθεια διά τον Ελληνικόν Καπνόν*, Αθήνα, 1956, 15 υπολογίζει το τμήμα του πληθυσμού της Ελλάδας που ήταν εξαρτημένο από την καλλιέργεια και την επεξεργασία του καπνού σε 12,5% επί του συνολικού πληθυσμού. Mogens Pelt, *Tying Greece to the West: US-West German Greek Relations 1949-1974*, Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 2006, 100. Thassitis, ό.π., 84. Σε όλες τις παραπάνω δημοσιεύσεις αναφέρεται ότι περίπου 1.000.000 κάτοικοι εξαρτιόνταν από την επεξεργασία και παραγωγή καπνού.

⁷ ΕΑΗΒ FO 371/136257.

⁸ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 29η, 17 Μαρτίου 1953. Βλέπε επίσης *Athens News*, 11 March 1953.

γορά του καπνού στο συγκεκριμένο τμήμα και να ευνοούν την κυριαρχία της από τις ΗΠΑ⁹. Τα αμερικανικά τσιγάρα κυριαρχούσαν στην ανθούσα μαύρη αγορά (αναλογούσαν περίπου στο 20 % με 25% του συνόλου των διαθέσιμων τσιγάρων στο τμήμα της Γερμανίας που ελεγχόταν από τις τρεις προαναφερθείσες χώρες της Δύσης). Αφού εξάγονταν στην ανατολική ζώνη σφραγισμένα με ταινία ασφαλείας, ένδειξη ότι οι δασμοί είχαν πληρωθεί, στη συνέχεια διοχετεύονταν παράνομα στη Δυτική Γερμανία όπου πωλούνταν κατά 33% φτηνότερα από όλα τα μη λαθραία προς πώληση τσιγάρα¹⁰. Η κυριαρχία των ΗΠΑ στην αγορά καπνού της Δυτικής Γερμανίας κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της μεταπολεμικής περιόδου αποδεικνύεται από το γεγονός ότι από τους 60.000 τόνους καπνού που εισάγονταν στη Δυτική Γερμανία το 1949, πάνω από το 50% προέρχονταν από τις ΗΠΑ και λιγότερο από το 10% από την Ελλάδα¹¹.

Από τη μια μεριά, λοιπόν, οι ΗΠΑ επωφελούνταν οικονομικά από την αύξηση των εξαγωγών. Σύμφωνα με τον Νόμο περί Εξωτερικής Βοηθείας που ίσχυε στη συγκεκριμένη χώρα η αμερικανική καπνοβιομηχανία θα έπρεπε να λαμβάνεται υπόψη κάθε φορά που παίρνονταν πολιτικές αποφάσεις από τις ομοσπονδιακές αρχές στην Ουάσιγκτον. Από την άλλη, όσοι Αμερικανοί ήταν επιφορτισμένοι με τη χάραξη πολιτικής ασφαλείας, καθώς και εκείνοι που εργάζονταν σε αμερικανικές διοικητικές υπηρεσίες στην Ελλάδα, επιθυμούσαν να δουν την καπνοβιομηχανία στον ελληνικό βορρά να ανακάμπει με σκοπό να περιορίσουν την κομμουνιστική επιρροή. Το αποτέλεσμα ήταν να υπάρξουν έντονοι πολιτικές διαφοροποιήσεις στους κόλπους της αμερικανικής διοίκησης, πράγμα το οποίο σε ορισμένες περιπτώσεις οι ελληνικές αρχές εκμεταλλεύθηκαν στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν τη γερμανική αγορά. Έτσι, στις 16 Αυγούστου 1951, σε ραδιοφωνικό του διάγγελμα, ο Σοφοκλής Βενιζέλος συσχέτισε άμεσα την αποτυχία της Δυτικής Γερμανίας να τιμήσει την συμφωνία Παπανδρέου-Erhard να αγοράσει περισσότερο ελληνικό καπνό, την αδυναμία της βόρειας Ελλάδας και τη χρησιμότητα της Ελλάδας ως προμετωπίδας στην αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου. Το διάγγελμα αυτό δεν ήταν απλά μια ρητορική πράξη, επειδή, σύμφωνα με τους Αμερικανούς, οι Γερμανοί ήταν γνώστες του πολιτικών αναλογιών που θα μπορούσαν να επισημανθούν μεταξύ βόρειας Ελλάδας και δυτικού Βερολίνου¹².

Προκειμένου να αναπληρώσουν τη χαμένη γερμανική αγορά οι Έλληνες στράφηκαν σε άλλες αγορές, όπως για παράδειγμα σ' εκείνη της Βρετανίας. Όμως, επει-

⁹ Pelt, *Tying Greece*, ό.π., 102.

¹⁰ ECA report, στο EAHB FO 371 RG 13/11/7/1951.

¹¹ Τη χρονιά εκείνη οι ελληνικές εξαγωγές στη Γερμανία ήταν μόνο 4.510 τόνοι. Ν. Πάτρας, *Καπνική Οικονομία και Καπνική Πολιτική*, Θεσσαλονίκη, 1954, 70.

¹² Pelt, *Tying Greece*, ό.π. ECA report, στο EAHB FO 371 RG 13/11/7/1951.

δή οι Βρετανοί καπνιστές δεν ήταν εξοικειωμένοι με τις γεύσεις των ανατολικών καπνών και τα συμφέροντά τους βρίσκονταν σε καπνοπαραγωγικές περιοχές της βρετανικής αυτοκρατορίας, όπως στην κεντρική Αφρική δεν έγιναν ποτέ αξιόπιστοι εμπορικοί εταίροι της Ελλάδας. Από 4.603 τόνους που ήταν οι βρετανικές εισαγωγές καπνού από την Ελλάδα το 1947 έπεσαν σε μόλις 48 τόνους το 1948, ενώ το 1950 ήταν κάτι περισσότερο από 499 τόνους. Την ίδια χρονιά η εταιρεία British American Tobacco ήταν πρόθυμη να αγοράσει έως και 5.000 τόνους ελληνικού καπνού, αλλά επειδή η σοδειά χαρακτηρίστηκε ως «κακής ποιότητας» οι αγορές παρέμειναν σε χαμηλά επίπεδα, παρά το γεγονός ότι οι Έλληνες πλήρωναν μια αδρά επιδότηση εξαγωγών¹³.

Πιο σημαντική από τη Βρετανία ήταν οι ΗΠΑ που έγιναν η μεγαλύτερη αγορά εξαγωγών για τα ελληνικά καπνά αμέσως μετά τον πόλεμο, απορροφώντας 5.466 τόνους καπνού το 1948 και 6.673 το 1949. Οι Αμερικανοί κατέβαλαν επίσης υψηλό τίμημα, 1,98 \$ το κιλό το 1949 έναντι 1,07 \$ που καταβαλλόταν από τους Γάλλους και 1,42 \$ από τους Γερμανούς. Όμως, προβλήματα σχετικά με τη φορολογία καθώς και διάφοροι άλλοι παράγοντες καθήλωναν μονίμως τις εξαγωγές προς τις ΗΠΑ, οι οποίες παρέμεναν περί τους 5.000 με 6.000 τόνους και ποτέ δεν αυξήθηκαν σε υψηλότερα επίπεδα¹⁴. Εκτός από τη Μεγάλη Βρετανία και τις ΗΠΑ αναζητήθηκαν επίσης και άλλες αγορές για την εξαγωγή των ελληνικών καπνών. Το 1948 η δεύτερη σημαντικότερη αγορά μετά τις ΗΠΑ ήταν η Ιταλία, η οποία αγόρασε 2.907 τόνους, ενώ το 1949 η Γαλλία έγινε επίσης σημαντικός αγοραστής προμηθευόμενη 4.351 τόνους την χρονιά εκείνη. Όμως, ήδη το 1949 η δεύτερη πιο σημαντική αγορά εξαγωγών μετά τις ΗΠΑ ήταν η Γερμανία, η οποία αγόρασε 4.510 τόνους από την Ελλάδα, με αποτέλεσμα να διαφανεί ότι η ανάπτυξη της γερμανικής αγοράς ήταν μακροπρόθεσμα καθοριστική για τη σταθερότητα των εξαγωγών.

Έλληνες πολιτικοί, λοιπόν, από ολόκληρο το πολιτικό φάσμα της χώρας άρχισαν να φλερτάρουν έντονα με της ιδέα της αύξησης των εξαγωγών στη Γερμανία, πράγμα το οποίο επιτεύχθηκε χάρη στη συμφωνία του Γεωργίου Παπανδρέου με την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας το 1950. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη συμφωνία, η Γερμανία θα αγόραζε απ' την Ελλάδα 35.000 τόνους καπνού για τα επόμενα τρία χρόνια, συμπεριλαμβανομένων και 10.000 τόνων από τη σοδειά του 1949. Το 1950 και το 1951 η Ελλάδα εξήγαγε στη Δυτική Γερμανία 6.371 και 6.867 τόνους αντιστοίχως, αλλά η μείωση των δασμών στα τσιγάρα το 1952 στη Γερμανία βοήθησε τις ελληνικές εξαγωγές: τη χρονιά εκείνη εξήχθησαν 13.721 τό-

¹³ Βλ. ΕΑΗΒ FO 371/UR 8625.

¹⁴ Πάτρας, ό.π., 70. ΕΑΗΒ FO 371 RG 1311/2, 14 Ιουνίου 1950.

νοι, με 6.000 τόνους να απορροφώνται από μία και μόνο εταιρία, την Reemtsma Cigarettenfabriken¹⁵.

Η αυξανόμενη ευημερία της Δυτικής Γερμανίας και η ανάγκη περιορισμού της σπατάλης των δολαρίων σε προϊόντα εισαγωγής ενίσχυσε ακόμα περισσότερο τη ζήτηση για ελληνικό καπνό, με αποτέλεσμα την επόμενη χρονιά, το 1953, οι ελληνικές εξαγωγές να φτάσουν τα προπολεμικά επίπεδα. Εξαιτίας των δύο προαναφερθέντων παραγόντων, το 1953 οι παραγγελίες καπνού από τη Δυτική Γερμανία έφτασαν τα προπολεμικά επίπεδα. Οι Δυτικές ζώνες διοίκησης της Γερμανίας απορρόφησαν 15.775 τόνους ελληνικού καπνού με μια μέση τιμή 1,08 \$ το κιλό, ενώ η Ανατολική Γερμανία απορρόφησε 1.871 τόνους επιπλέον με μέση τιμή 0,88 \$ το κιλό. Επίσης, 6.022 τόνοι κατευθύνθηκαν στις ΗΠΑ με τιμή 1,71 \$ το κιλό και 4.449 τόνοι στη Γαλλία με τιμή 0,89 \$ το κιλό¹⁶. Το 1951 η Ελλάδα είχε ήδη αρχίσει εξαγωγές καπνού στην Ανατολική Γερμανία, οι οποίες αποτέλεσαν ενός είδους προάγγελου γενικότερων εξαγωγών στο ανατολικό μπλοκ.

Πριν από τον πόλεμο, η τιμή του Ελληνικού καπνού ήταν υψηλότερη από εκείνη του τουρκικού και του αμερικανικού. Το 1937 η τιμή του ελληνικού καπνού ήταν 0,94 \$ το κιλό, με τον τουρκικό να βρίσκεται στα 0,88 \$ και τον αμερικανικό στα 0,70 \$. Καθώς η προσφορά αυξήθηκε μετά τον πόλεμο, οι τιμές άρχισαν να μειώνονται, και σύμφωνα με πηγές της εποχής η μέση τιμή και στις τρεις χώρες ήταν περίπου οι ίδιες μέχρι το 1952, με τον αμερικανικό καπνό να πωλείται προς 1,28 \$ το κιλό, τον τουρκικό 1,22 \$ και τον ελληνικό 1,24 \$.

Μετά τον ελληνικό Εμφύλιο πόλεμο η Σοβιετική Ένωση δήλωσε ότι σε περίπτωση που ένα περισσότερο «δημοκρατικό καθεστώς» εγκαθιδρυόταν στην Ελλάδα, ήταν έτοιμη να αγοράσει ολόκληρη τη σοδειά του καπνού. Το φθινόπωρο του 1952 μια εμπορική συμφωνία υπογράφηκε, βάσει της οποίας η Ελλάδα θα αντάλλαζε 5.000 τόνους καπνού με βιομηχανικά προϊόντα από τη Σοβιετική Ένωση, κυρίως αυτοκίνητα¹⁷. Παρόμοιες συμφωνίες συνάφθηκαν και με άλλες χώρες του ανατολικού μπλοκ. Το 1953, για παράδειγμα, η Ελλάδα πούλησε 1.871 τόνους στην Ανατολική Γερμανία σε τιμή 0,88 \$ το κιλό, 1.931 τόνους στην Ουγγαρία προς 0,38 \$ το κιλό και 200 τόνους στην Πολωνία προς 1,74 \$ το κιλό. Την ίδια χρονιά 2.285 τόνοι πουλήθηκαν στην Γιουγκοσλαβία προς 0,89 \$ το κιλό¹⁸.

Τα αποτελέσματα αυτής της στρατηγικής ήταν ότι η θέση των ελληνικών εξαγωγών σταδιακά βελτιώθηκε. Στο 1953 η παραγωγή καπνού έφτασε τους 60.160 τόνους, δύο φορές μεγαλύτερη από εκείνη του 1946, ενώ την ίδια χρονιά 49.116

¹⁵ *Ελευθερία*, 4 Μαρτίου 1953.

¹⁶ Πάτρας, ό.π., 70. Thassitis, ό.π., 88. Οι διαφορετικές τιμές καθορίζονταν βάσει της ποιότητας του καπνού.

¹⁷ Pelt, *Tying Greece*, ό.π., 110.

¹⁸ Thassitis, ό.π., 88. Πάτρας, ό.π., 70.

τόνοι καπνού εξήχθησαν, φέρνοντας την αναλογία μεταξύ παραγωγής και εξαγωγών στο εντυπωσιακό επίπεδο του 83%. Την ίδια στιγμή ο καπνός ανέκτησε καθοριστική θέση στην οικονομία της χώρας γενικώς. Την περίοδο 1949-52 αποτελούσε κατά μέσο όρο το 52,3% της αξίας των εξαγωγών, οι οποίες κυμαίνονταν μεταξύ 45,7 εκατομμύρια \$ σε σύνολο 79,4 εκατομμυρίων \$ το 1947, και σε 53 εκατομμύρια \$ σε σύνολο εξαγωγών 134,9 εκατομμυρίων \$ το 1953¹⁹.

Ως αποτέλεσμα, λοιπόν, όλων αυτών των πολιτικών εξελίξεων οι εξαγωγές καπνού σταδιακά βελτιώθηκαν. Όμως αυτό επιτεύχθη χάρη στην πολιτική των κρατικών επιδοτήσεων. Υπολογίζεται ότι μεταξύ των ετών 1945 και 1953 η ελληνική κυβέρνηση επιδότησε τις πωλήσεις καπνού με περίπου 90 εκατομμύρια \$²⁰. Οι επιδοτήσεις χορηγούνταν προκειμένου να ενισχύσουν της συνθήκες διαβίωσης των χωρικών, γιατί χωρίς επιδοτήσεις, όπως υποστήριξε ένας βουλευτής κατά τη διάρκεια της κοινοβουλευτικής συζήτησης για τον καπνικό νόμο του Μαρτίου 1953, οι μισοί καπνοπαραγωγοί θα στρέφονταν προς τον κομμουνισμό, και ειδικά εκείνοι που στηρίζονταν αποκλειστικά στον καπνό και δε διέθεταν άλλες πηγές εισοδήματος²¹. Παράλληλα όμως προσφέρονταν προς τους παραγωγούς αποκλειστικά για την ενίσχυση της παραγωγής και κατ' επέκταση την αύξηση των εξαγωγών καπνού. Για να διατηρήσουν τις επιδοτήσεις, οι καπνοπαραγωγοί αύξαναν τις ποσότητες του παραγόμενου καπνού εις βάρος της ποιότητας, πράγμα το οποίο τόσο μεσοπρόθεσμα όσο και μακροπρόθεσμα είχε αρνητικές επιπτώσεις στις εξαγωγές²². Αυτό είχε ως συνέπεια μεγάλες ποσότητες απούλητου καπνού να παραμένουν αδιάθετες σε αποθήκες. Τον Ιούνιο του 1950 οι ποσότητες αυτές αντιστοιχούσαν σε 12.000 τόνους της σοδειάς του 1948 καθώς και προηγούμενων ετών²³. Προκειμένου να αντιμετωπίσει το πρόβλημα η ελληνική κυβέρνηση πρόσφερε ευνοϊκά δάνεια στους καπνέμπορους, επιτρέποντάς τους να δανείζονται το 95% των χρημάτων που χρειάζονταν με 5% επιτόκιο ετησίως, και επέτρεψε στην Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (ΑΤΕ) να αγοράζει καπνό και να τον πουλάει απαλλασσόμενη από όλους σχεδόν τους φόρους επί των πωλήσεων²⁴.

¹⁹ Αριθμητικά στοιχεία από το Thassitis, ό.π., 86. ΕΑΗΒ FO 371 RG 1311/2, 14 Ιουνίου 1950. Τα ίδια αριθμητικά στοιχεία βρίσκονται και στο *Η δεκαετής του ελληνικού καπνού*, ό.π., 21.

²⁰ Thassitis, ό.π., 86.

²¹ *Εφημερίς των Συζητήσεων* της Βουλής, Συνεδρίασις 29η, 17 Μαρτίου 1953.

²² Πρόκειται για κατηγορία που διατυπώθηκε στο *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 29η, 17 Μαρτίου 1953.

²³ ΕΑΗΒ FO 371 RG 1311/2, 14 June 1950. Pelt, *Tying Greece*, ό.π., 110.

²⁴ Όλες οι λεπτομέρειες από τον Νόμο 2320/1953 «Περί Επικυρώσεως των Αποφάσεων για την Συλλογή υπό του Κράτους του Καπνού που βρίσκεται στη Διάθεση των Καπνοπαραγωγών», *Φ.Ε.Κ.* 64/1953. Ο νόμος αυτός επικύρωσε τις αποφάσεις 1100/1950, 856/1951, 365/1952, 1012/1952 του Υπουργικού Συμβουλίου και την απόφαση 436987/1952 του Υπουργείου Οικονομικών.

Αντιμετωπίζοντας την κρίση

Εκτός από τη λήψη μέτρων που στόχευαν στην τόνωση των πωλήσεων, μεταξύ των ελληνικών πολιτικών κομμάτων άρχισε να ωριμάζει η ιδέα ότι η ελληνική βιομηχανία καπνού είχε ανάγκη μεταρρυθμίσεων. Το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση αυτή ήταν η ίδρυση στις αρχές της δεκαετίας του 1950 από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας της Επιτροπής για την Αποσυμφόρνηση του Καπνεργατικού Επαγγέλματος υπό την προεδρία του Αναστασίου Μπακάλμπαση²⁵. Η συγκεκριμένη τεχνική επιτροπή συνέταξε ένα πόρισμα, κεντρική ιδέα του οποίου ήταν η έκκληση για μείωση του αριθμού εργατών στον τομέα της επεξεργασίας του καπνού και για προτίμηση πρόσληψης εργατριών, οι οποίες θα αμείβονταν λιγότερο. Για το σκοπό αυτό διατυπωνόταν η πρόταση ότι αυτοί που δεν είχαν εργαστεί καθόλου ή είχαν εργαστεί μόνο για λίγες μέρες στη βιομηχανία καπνού κατά τη διάρκεια της περιόδου 1947-49 θα έπρεπε να διαγραφούν από τις λίστες της Ομοσπονδίας Καπνεργατών χωρίς καμιά απολύτως αποζημίωση, πράγμα το οποίο στην ουσία έθετε τέρμα στην απασχόλησή τους στην καπνοβιομηχανία. Αυτό θα απάλλαζε τις λίστες της Ομοσπονδίας από ύποπτους κομμουνιστές οι οποίοι ήταν έγκλειστοι σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, φυλακές ή πολεμούσαν με το ΔΣΕ (Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας) την εποχή εκείνη, καθώς και απ' όσους υπηρετούσαν στον εθνικό στρατό. Σύμφωνα με το συνδικάτο των καπνεργατών περίπου 6.000 εργαζόμενοι θα επηρεάζονταν από τη λήψη ενός τέτοιου μέτρου. Η επιτροπή εισηγήθηκε επίσης την υποχρεωτική συνταξιοδότηση των καπνεργατών στην ηλικία των 55 ετών με αποζημίωση και με σύνταξη της τάξης των 125.000 δραχμών το μήνα²⁶. Βραχυπρόθεσμα η έκθεση αυτή δεν είχε κάποιο πρακτικό αποτέλεσμα, παρόλα αυτά ήταν σημαντική όχι μόνο επειδή τα συμπεράσματά της λανθάνουν στις τελικές διατάξεις του καπνικού νόμου του Μαρτίου του 1953, αλλά και επειδή οι αντιδράσεις των εργατών στα συγκεκριμένα αυτά μέτρα φαίνεται ότι συνέβαλαν στη συνειδητοποίηση εκ μέρους των Αμερικανών και των Βρετανών ότι υπήρχε μια ισχυρή φιλοαριστερή διάθεση στις τάξεις των καπνεργατικών ενώσεων.

Στις 27 Ιανουαρίου 1951 ο αναγκαστικός νόμος 1666 επανακαθόρισε την καπνική πολιτική και αναδιοργάνωσε τη νομοθεσία μέσω ενός συντονιστικού οργάνου, την Κυβερνητική Επιτροπή Καπνού. Το εκτελεστικό όργανο της συγκεκρι-

²⁵ Ο Αναστάσιος Μπακάλμπασης ήταν γενικός γραμματέας και υπουργός Γεωργίας σε διάφορες κυβερνήσεις τις δεκαετίες του 1920 και 1930, ενώ το 1928 προήδρευσε μιας επιτροπής που ασχολήθηκε με το καπνικό ζήτημα. Το 1945 δημοσίευσε το βιβλίο με τίτλο *Σκέψεις επί του Καπνικού στην Αθήνα* και τον Αύγουστο του 1946 πήγε στη Νέα Υόρκη ως μέλος της Ελληνικής Οικονομικής Αποστολής. Τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς συνέταξε μια αναφορά σχετικά με την δυνατότητα πώλησης ελληνικού καπνού στις ΗΠΑ. Το 1948 διετέλεσε υπουργός Αεροπορίας. Απεβίωσε το 1957.

²⁶ Πρόκειται για ποσό που αναλογεί στον καλπάζοντα πληθωρισμό της εποχής.

μένης επιτροπής ήταν το Ελληνικό Συμβούλιο Καπνού το οποίο διοικείτο από μια επιτροπή αποτελούμενη από επικεφαλής αντιστοίχων υπουργείων, του Υπουργείου Γεωργίας, Εμπορίου και Οικονομικών, καθώς και ειδικούς επί του καπνού, οικονομολόγους, αντιπροσώπους της Ομοσπονδίας των Ελλήνων Καπνεμπόρων και καπνοκαλλιεργητές. Το Συμβούλιο επιφορτίστηκε με την παροχή τεχνικής καθοδήγησης, προστασίας της ποιότητας του παραγόμενου καπνού, αύξησης των εξαγωγών κ.λπ.²⁷

Το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν ο εποχικός χαρακτήρας της καλλιέργειας και επεξεργασίας του καπνού που άφηνε ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού άνεργο για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, κυρίως κατά τη διάρκεια των χειμερινών μηνών. Στην κοινοβουλευτική συζήτηση για τον καπνικό νόμο του Μαρτίου του 1953 ο Υπουργός Εργασίας, Ελευθέριος Γονής, έφτασε στο σημείο να υποστηρίξει ότι τα συνδικαλιστικά σωματεία δεν επέτρεπαν στους καπνεργάτες να κάνουν άλλες δουλειές όταν ήταν άνεργοι, επειδή ήθελαν να δείχνουν ότι τα ποσοστά ανεργίας ήταν υψηλά και οι καπνεργάτες οικονομικά εξαθλιωμένοι²⁸. Παρέλειψε εμφανώς, όμως, να πει ποιες άλλες δουλειές μπορεί να ήταν διαθέσιμες για τους καπνεργάτες.

Μία προσπάθεια να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της εποχικής απασχόλησης είχε γίνει με την ίδρυση του Ταμείου Ασφάλισης Καπνεργατών (ΤΑΚ) τον Ιούλιο του 1925. Το ΤΑΚ σχεδιάστηκε για να χρηματοδοτεί καπνεργάτες σε περιόδους ανεργίας, αλλά αποτελούσε έναν αρκετά περιοριστικό οργανισμό, διότι κανένας δεν μπορούσε να εργαστεί στην καπνοβιομηχανία εάν δεν ήταν προηγουμένως ασφαλισμένος στο ΤΑΚ, πράγμα που με τη σειρά του καθιστούσε τη βιομηχανία καπνού ένα κλειστό επάγγελμα και παρεμπόδιζε την απασχόληση νέων εργαζομένων, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις προϋποθέσεις για ένα εργατικό δυναμικό εν πολλοίς γερασμένο, καθώς πολλοί από τους καπνεργάτες ήταν άρρωστοι και ανάπηροι²⁹.

Το εργατικό δυναμικό της ελληνικής καπνοβιομηχανίας παρέμενε υψηλά αμειβόμενο. Οι έμποροι απέδιδαν την ιστορικά υψηλή τιμή του ελληνικού καπνού στο υψηλό κόστος επεξεργασίας, το οποίο είχε αυξηθεί μετά τον πόλεμο, καθώς και σε μια σειρά άλλων επιβαρύνσεων, όπως έξοδα διοικητικού προσωπικού, ε-

²⁷ Thassitis, ό.π., 95.

²⁸ Ο Ελευθέριος Γονής γεννήθηκε το 1902, σπούδασε νομικά και μετά ασχολήθηκε με την πολιτική. Ήταν συνεργάτης του Σπυρίδωνος Μαρκεζίνη και έγινε μέλος του κόμματος του Παπάγου Ελληνικός Συναγερμός. Ένα από τα πιο δυναμικά μέλη του κόμματος, ο Γονής είχε αρχικά συνεργαστεί με τον Φώτιο Μακρή στη ΓΣΕΕ και, σύμφωνα με τον Μαρκεζίνη, μέχρι το 1924 είχε υπάρξει και μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας. Βλ. ΕΑΗΒ FO 476/7. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 29η, 17 Μαρτίου 1953.

²⁹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 29η, 17 Μαρτίου 1953.

νοικιάσεις, φόροι, ασφάλεια, έξοδα μεταφοράς κ.α.³⁰ Αντί του υψηλού κόστους επεξεργασίας οι εργαζόμενοι επισήμαναν τη διαφορά κέρδους μεταξύ παραγωγών και εμπόρων, ισχυριζόμενοι ότι το επίσημο κέρδος των καπνεμπόρων άγγιζε το 25% της τιμής του καπνού που είχε πουληθεί³¹.

Η διαδικασία μεταρρύθμισης του συστήματος

Στις αρχές του 1950 συγκροτείται η Επιτροπή για την Αποσυμφόρηση του Καπνεργατικού Επαγγέλματος, η οποία συνέταξε ένα πόρισμα κεντρική ιδέα του οποίου ήταν η μείωση του αριθμού των αρρένων εργατών και η ταυτόχρονη αύξηση του αριθμού των εργατριών, οι οποίες αμείβονταν λιγότερο από τους άρρενες. Βραχυπρόθεσμα, το πόρισμα της επιτροπής δεν είχε κάποιο πρακτικό αποτέλεσμα. Η σημασία του όμως έγκειται στο γεγονός ότι τα περισσότερα από τα μέτρα που εισηγήθηκε αποτέλεσαν τη βάση των νομοθετικών ρυθμίσεων του νομοσχεδίου που θεσμοθετούσε συγχώνευση του ΤΑΚ με το ΙΚΑ τον Μάρτιο του 1953. Επιπλέον, ενεργοποίησε τα ανατακλαστικά Αμερικανών και Βρετανών αξιωματούχων αναφορικά με την επιρροή του ΚΚΕ και γενικότερα της Αριστεράς στο καπνεργατικό κίνημα, με αποτέλεσμα τόσο η Ουάσιγκτον όσο και το Λονδίνο να πιέζουν την ελληνική κυβέρνηση να προχωρήσει στη λήψη άμεσων μέτρων³².

Τον Μάρτιο του 1953 κατατέθηκε προς συζήτηση στο ελληνικό κοινοβούλιο το νομοσχέδιο για την τροποποίηση, συμπλήρωση και κατάργηση διατάξεων της επεξεργασίας των φύλλων καπνού και την συγχώνευση του ΤΑΚ με το ΙΚΑ. Το νομοσχέδιο μεταξύ άλλων, 1) μετέφερε τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα των καπνεργατών από το ΤΑΚ στο ΙΚΑ, πράγμα που έθετε τέρμα στο καθεστώς κλειστού επαγγέλματος που επικρατούσε στην καπνοβιομηχανία. 2) Πρόβλεπε την υποχρεωτική συνταξιοδότηση όλων των εργατών (ανδρών και γυναικών) άνω των 65 ετών. Υπολογίζεται ότι εξαιτίας της συγκεκριμένης ρύθμισης περίπου 8.700 εργάτες θα συνταξιοδοτούνταν από τους οποίους οι 6.100 θα ήταν άνδρες και οι 2.600 γυναίκες. Με άλλα λόγια, από τους 19.930 καπνεργάτες της εποχής εκείνης, μόνο 11.230 θα παρέμεναν στην καπνοβιομηχανία, από αυτούς οι 3.600 θα ήταν άνδρες και οι 7.630 γυναίκες. 3) Κάθε εργοδότης θα ήταν υποχρεωμένος στο εξής να καταθέτει προς έγκριση σε μια τοπική επιτροπή μια λίστα όλων όσοι επιθυμούσαν να εργαστούν. Την επιτροπή αυτή θα αποτελούσε ένας εκπρόσωπος

³⁰ Ό.π.

³¹ Πάτρας, ό.π., 28. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι τα ημερομίσθια των εργατών φαίνεται ότι καθορίζονταν από την κυβέρνηση. ΕΑΗΒ FO 371/87757.

³² FO 371/87757. Pelt, *Tying Greece*, ό.π., 110. Βλ. επίσης Lito Apostolakou, «“Greek” workers or Communist “Others”: The Contending Identities of Organized Labour in Greece, c.1914-36», *Journal of Contemporary History*, 1997, 32: 409-424.

των εργοδοτών, ένας εκπρόσωπος του εργατικού κέντρου της περιοχής, ένας εκπρόσωπος του Υπουργείου Εργασίας και ο επικεφαλής της τοπικής αστυνομίας. Μόνο σε περίπτωση που η υποβληθείσα προς έγκριση λίστα τελικώς εγκρινόταν μπορούσε ο εργαζόμενος να εργαστεί.

Σε αναφορά του για τον νόμο του Μαρτίου 1953 που προέβλεπε τη συγχώνευση του ΤΑΚ με το ΙΚΑ ο Βρετανός Γενικός Πρόξενος, R.G. Dundas, δεν φαινόταν να έχει καμιά αμφιβολία ότι ο καπνικός νόμος στόχευε μερικώς να αποδυναμώσει εντελώς την κομμουνιστική επιρροή στις τάξεις της Ομοσπονδίας Καπνεργατών, επιχείρημα που επιβεβαιώνεται και από την εισήγηση του Έλληνα Υπουργού Εργασίας ο οποίος μίλησε για ύπαρξη «σοβιέτ» στην καπνοβιομηχανία. Αυτά τα επονομαζόμενα «σοβιέτ» ήταν σωματεία που είχαν δημιουργηθεί στους χώρους επεξεργασίας καπνού³³. Τουλάχιστον σύμφωνα με τις συζητήσεις στη Βουλή για τον καπνικό νόμο, τα «σοβιέτ» ιδρύθηκαν το 1948 με πρωτοβουλία των καπνεμπόρων και με σκοπό την ενίσχυση της παραγωγής. Και υπάρχουν ενδείξεις ότι σε κάποιο βαθμό μπορεί και να το κατάφεραν. Αλλά, σύμφωνα με τους επικριτές τους, τα «σοβιέτ» είχαν γίνει κέντρα συνδικαλιστικής και κομμουνιστικής δραστηριότητας, ενώ τους αποδίδονταν κατηγορίες ότι παρεμπόδιζαν την πρόσβαση εργοδοτών στους χώρους εργασίας τους³⁴. Επίσης, ότι ήταν σε θέση αφενός να ελέγχουν ποιος εργαζόταν στην καπνοβιομηχανία και αφετέρου να επιβάλουν συνεισφορά 160 δραχμές ημερησίως σε κάθε εργαζόμενο για έξοδα του συνδικάτου, τα οποία, κατά την εισήγηση του Έλληνα Υπουργού Εργασίας, πήγαιναν σε ταμεία του ΚΚΕ³⁵. Παρόλα αυτά, κατά τη διάρκεια της συζήτησης του νομοσχεδίου σπάνια γίνεται αναφορά στο κομμουνισμό στις διάφορες εισηγήσεις των βουλευτών. Αντίθετα, περισσότερο πρακτικά ζητήματα όπως το κόστος και η παραγωγή κυριαρχούν.

Κατά συνέπεια, το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί τότε ο Γονής, Υπουργός Εργασίας της κυβέρνησης Παπάγου, ασχολήθηκε τόσο έντονα με το ζήτημα, ειδικά σε μία περίοδο όπου τέτοιες δηλώσεις θα μπορούσαν να βλάψουν την εικόνα της Ελλάδας στο εξωτερικό³⁶; Θα μπορούσε η ψήφιση του νόμου, που θεσμοθετούσε τη συγχώνευση του ΤΑΚ με το ΙΚΑ τον Μάρτιο του 1953, να θεωρηθεί ως ένα πολιτικό μέτρο εκ μέρους της κυβέρνησης για να περιορίσει δραστικά την κομμουνιστική επιρροή στο εργατικό δυναμικό των καπνεργατών, ένα εργατικό δυναμικό με έντονη συνδικαλιστική δράση;

Η αντικομμουνιστική ρητορεία ήταν άμεσα συνυφασμένη με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα του Ψυχρού Πολέμου, με θεωρίες συνωμοσίας και την εμμονή σε κιν-

³³ ΕΑΗΒ FO 371/107481.

³⁴ Ο.π.

³⁵ Αναφορά στο τότε παράνομο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας.

³⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδριάσεις 29η, 17 Μαρτίου 1953

δύνους που απειλούσαν την εθνική ασφάλεια. Εξίσου πιθανή, όμως, είναι η εξήγηση ότι το νομοσχέδιο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια επίθεση σε κεκτημένα δικαιώματα των εργαζομένων, τη στιγμή που δεν έθιγε αντίστοιχα δικαιώματα των καπνεμπόρων, και ως εκ τούτου έφερνε την κυβέρνηση Παπάγου σε δύσκολη πολιτική θέση, αφού είχε έρθει στην εξουσία υποσχόμενη ότι δε θα προωθούσε τα συμφέροντα καμιάς πολιτικής ή κοινωνικής τάξης σε βάρος των υπολοίπων. Η αντιπολίτευση, με προεξάρχοντα τον αντιπολιτευόμενο Τύπο της εποχής, όπως για παράδειγμα η εφημερίδα *Φιλελεύθερος*, είχε εκμεταλλευθεί την υποτιθέμενη «ανακολουθία» λόγων και έργων, εξαπολύοντας επιθέσεις στην κυβέρνηση ότι υποστήριζε τους πλούσιους σε βάρος των φτωχών, και παρέθετε προς επίρρωση αυτού το γεγονός ότι εξαιτίας του καπνικού νόμου του 1953 έμεναν χωρίς εργασία από 15.000 έως και 27.000 χιλιάδες καπνεργάτες, προς όφελος των 150 καπνεμπόρων, οι περισσότεροι των οποίων ήταν «ξένοι», όπως τονιζόταν³⁷.

Παρόμοια συναισθήματα επικρατούσαν σε συνδικαλιστικούς κύκλους με διαμαρτυρίες και διαδηλώσεις καπνεργατών³⁸. Φαίνεται λοιπόν αρκετά πιθανό η έμφαση στην αντικομμουνιστική ρητορεία και η ανάγκη για τη χάραξη μιας εθνικής πολιτικής για τον καπνό να σχεδιάστηκε προκειμένου να καθησυχάσει το ευρύτερο συνδικαλιστικό κίνημα. Ο Γονής προσπαθούσε να διαβεβαιώσει τους καπνεργάτες ότι η εξάλειψη των προνομίων των καπνεργατών ήταν ένα κατ' εξαίρεση μέτρο το οποίο εν πολλοίς αποφασίστηκε από πολιτική ανάγκη και δε θα έπρεπε να το δει κανείς ως προάγγελο μιας γενικότερης επίθεσης στα κεκτημένα δικαιώματα των εργαζομένων. Η χρήση αντικομμουνιστικής ρητορείας εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης ανταποκρίνεται σε φόβους των βρετανικών και αμερικανικών κυβερνήσεων της εποχής για το ενδεχόμενο αύξησης της κομμουνιστικής επιρροής στην Ελλάδα. Είναι ενδεικτικό ότι σε συζητήσεις τους για τον καπνικό νόμο του Μαρτίου του 1953 οι Βρετανοί διπλωμάτες στην Ελλάδα αποδέχονται τις αναφορές του Γονή για την ύπαρξη ισχυρής κομμουνιστικής επιρροής στα συνδικαλιστικά σωματεία των καπνεργατών, και δίνουν έμφαση σ' αυτές στις αναφορές που συντάσσουν προς την βρετανική κυβέρνηση υπογραμμίζοντας τον αντικομμουνιστικό χαρακτήρα του νομοσχεδίου.

Το 1953 η Ελλάδα άρχισε να εξάγει μεγάλες ποσότητες καπνού στις ανατολικές χώρες, πράγμα το οποίο οι βρετανικές και αμερικανικές αρχές θεωρούσαν ότι άφηνε τη χώρα εκτεθειμένη σε πολιτικές επιρροές προερχόμενες από το ανατολικό μπλοκ. Κατά συνέπεια, τα κυβερνητικά μέτρα που εισάγονταν με τον καπνικό νόμο του 1953 ήταν πιθανώς σχεδιασμένα για να αποτρέψουν την κομμουνιστική

³⁷ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 29η, 17 Μαρτίου 1953, 30.

³⁸ *Athens News*, 11 March 1953.

επιρροή από τα συνδικαλιστικά σωματεία και κατ' επέκταση να μετριάσουν τους φόβους Αμερικανών και Βρετανών αξιωματούχων ότι καπνέμποροι από τη Σοβιετική Ένωση θα μπορούσαν μελλοντικά να επηρεάσουν πολιτικά τους Έλληνες καπνεργάτες. Όταν το 1952 υπογράφηκε εμπορική συμφωνία με τη Σοβιετική Ένωση, εγκάρδιοι χαιρετισμοί ανταλλάχθηκαν μεταξύ καπνεργατών της Καβάλας και του Σοβιετικού εμπορικού ακολούθου. Ένα εργατικό δυναμικό απαλλαγμένο από κομμουνιστές δε θα άφηνε κανένα περιθώριο σοβιετικής επιρροής σε ελληνικά πολιτικά ζητήματα.

Η δημοσίευση του νομοσχεδίου προκάλεσε διαμαρτυρίες στη Θράκη, την Καβάλα, το Αγρίνιο και αλλού. Όμως, παρ' όλες τις προειδοποιήσεις του αντιπολιτευόμενου Τύπου, για βίαιες αντιδράσεις ανά τη βόρεια Ελλάδα, οι αντιδράσεις ήταν υποτονικές. Στις 19 Μαρτίου 1953 η *Εστία* παρατήρησε με ικανοποίηση πώς η απελευθέρωση των καπνεργατών από τα «σοβιέτ», των οποίων είχαν γίνει δέσμοι εδώ και τόσο καιρό, είχε προκαλέσει μικρή αντίδραση. Στους εορτασμούς της εργατικής πρωτομαγιάς του 1953, το συγκεκριμένο νομοσχέδιο -νόμος πια του κράτους- δεν προκάλεσε καμιά αντίδραση³⁹.

Κατά συνέπεια, το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί δεν υπήρξε μία περισσότερο δυναμική αντίδραση για την ψήφιση του νομοσχεδίου που προέβλεπε τη συγχώνευση του ΤΑΚ με το ΙΚΑ; Θα μπορούσε να δοθεί μία σειρά από ερμηνείες προς απάντηση του συγκεκριμένου ερωτήματος: πρώτον, η τρίτη απόφαση του συνεδρίου της καπνεργατικής ομοσπονδίας το 1950 ήταν θετική ως προς τη συνταξιοδότηση των καπνεργατών, με την προϋπόθεση ότι η συνταξιοδότηση αυτή θα ήταν δίκαιη και εθελοντική. Από τη στιγμή που πολλοί από τους καπνεργάτες ήταν άνθρωποι προχωρημένης ηλικίας, αρκετοί από αυτούς θέλησαν να συνταξιοδοτηθούν, παρά το γεγονός ότι οι συντάξεις του ΙΚΑ δεν ήταν υψηλές. Ήταν, όμως, σε κάθε περίπτωση υψηλότερες από τις συντάξεις του ΤΑΚ. Με άλλα λόγια, η κυβέρνηση, με τον τρόπο της, «εξαγόρασε» τους καπνεργάτες⁴⁰.

Δεύτερο, η κυβέρνηση έδειξε ευελιξία και αποδέχτηκε μια σειρά αλλαγών που πρότειναν τα συνδικαλιστικά σωματεία, κάνοντας με τον τρόπο αυτό τον συγκεκριμένο νόμο αποδεκτό από εκείνα. Τρίτο, η αντίδραση προς τον νόμο ήταν κάθε άλλο παρά ενιαία. Η Πανελλήνια Καπνεργατική Ομοσπονδία, η οποία αποτελούνταν από 23 σωματεία, 15 από τη Μακεδονία και τη Θράκη και 8 από την υπόλοιπη Ελλάδα, συμπεριλάμβανε στους κόλπους της αρκετούς αριστερούς ακτιβιστές. Όμως υπήρχαν και συνδικαλιστές διαφόρων άλλων πολιτικών αποχρώσεων, και ως εκ τούτου θα ήταν λάθος να θεωρήσει κανείς την Πανελλήνια Καπνεργατική Ομοσπονδία ως

³⁹ *Athens News*, 19 March 1953.

⁴⁰ ΕΑΗΒ FO 371/87757. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 29η, 17 Μαρτίου 1953, 20.

μια συνδικαλιστική οργάνωση της απολύτου επιρροής της αριστεράς⁴¹. Επιπλέον, οι πολιτικές αντιδράσεις στη μεταρρύθμιση φαίνεται να ήταν σχετικά μειωμένες⁴². Το 1952, για παράδειγμα ένας βουλευτής της ΕΠΕΚ στην Καβάλα επέπληξε δημόσια τους καπνεργάτες, επειδή συνεχώς ψήφιζαν αριστερά πολιτικά κόμματα, τους κάλεσε να δείξουν πατριωτισμό για τη χώρα τους και τα συμφέροντά της και υποστήριξε την λήψη παρόμοιων μεταρρυθμιστικών μέτρων με εκείνα που προβλέπονταν από τον νόμο του Μαρτίου του 1953⁴³.

Τέταρτο, η γενική κατάσταση της καπνοβιομηχανίας βελτιώθηκε λόγω της αυξημένης ζήτησης των ελληνικών καπνών από τη Γερμανία, καθώς και εξαιτίας της υποτίμησης της δραχμής τον Απρίλιο του 1953, η οποία κατέστησε τον ελληνικό καπνό ένα φτηνό προς πώληση βιομηχανικό προϊόν. Επιπλέον την ίδια χρονιά η σοδειά ήταν μικρή, πράγμα που βοήθησε να πωληθούν αδιάθετες ποσότητες προηγούμενων ετών. Κατά συνέπεια, το 1953 θεωρήθηκε ότι θα ήταν εφικτό για τη χώρα να πουλήσει ολόκληρη την ποσότητα του καπνού που παρήγαγε. Και τέλος, ο κυβερνητικός έλεγχος στις δραστηριότητες του συνδικαλιστικού κινήματος ήταν στενός, και εκ των πραγμάτων περιόριζε τις πιθανότητες αντιδράσεων ευρείας κλίμακας εκ μέρους του συνδικαλιστικού κινήματος.

ΠΗΓΕΣ

Αδημοσίευτο αρχειακό υλικό

Εθνικό Αρχείο Ηνωμένου Βασιλείου

Δημοσιευμένο αρχειακό υλικό

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίασις 29^η, 17 Μαρτίου 1953.

Νόμος 2320/1953 «Περί επικυρώσεως των Αποφάσεων για την Συλλογή υπό του Κράτους του Καπνού που βρίσκεται στη Διάθεση των Καπνοπαραγωγών», *Φ.Ε.Κ.* 64/1953.

Εφημερίδες

Athens News, 11 March 1953.

Ελευθερία, 4 Μαρτίου 1953.

⁴¹ EAHB FO 371/87757.

⁴² Ο.π.

⁴³ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 29η, 17 Μαρτίου 1953, 124-125.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Apostolakou Lito, «“Greek” workers or Communist “Others”: The Contending Identities of Organized Labour in Greece, c.1914-36», *Journal of Contemporary History*, 1997, 32: 409-424.
- Pelt Mogens, *Tobacco, Arms and Politics: Greece and Germany from World Crisis to World War, 1929-41*, Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 1998.
- Pelt Mogens, *Tying Greece to the West: US-West German Greek Relations 1949-1974*, Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 2006.
- Pesmazoglu George J., *Directives for Economic Policy*, Athens, 1950.
- Thassitis Basil, *Greek Tobacco*, Athens, Καπνική Επιθεορίσις, 1954.
- Η δεκαετηρίς του ελληνικού καπνού, 1945-1955*, Εξεπονήθη υπό της Εφημερίδος *Ο Καπνός* τη συμπράξει Ομάδος Ειδικών, 1955.
- Η Συνεταιριστική Προσπάθεια διά τον Ελληνικόν Καπνόν*, Αθήνα, 1956.
- Μπακάλμπασης Αναστάσιος, *Σκέψεις επί του Καπνικού στην Αθήνα*, Αθήνα, 1945.
- Πάτρας Ν., *Καπνική Οικονομία και Καπνική Πολιτική*, Θεσσαλονίκη, 1954.
- Σπυρόπουλος Ιωάννης, *Ο Ελληνικός Καπνός*, Αθήνα, 1958.

Τοπία άμυνας απέναντι σε ένα «διπλό εχθρό». Μνημεία του στρατού για τη δεκαετία του 1940 στην περιοχή της Κόνιτσας

Χρύσα Γιαννοπούλου* & Θοδωής Κούρος**

Θεωρητική και μεθοδολογική συζήτηση

Το νόημα της «άμυνας» -και μάλιστα στη συγκεκριμένη περίπτωση της «εθνικής άμυνας»- είναι να διασφαλίσει ότι η διατήρηση της δεδομένης τάξης πραγμάτων, είναι κάτι παραπάνω από προσωρινή. Προκειμένου να συμβεί αυτό, η ενδυνάμωση του χώρου, των διοικητικών συνόρων, των διακριτών συμβόλων, της παρουσίας και -μέσω αυτών- εντέλει του ίδιου του έθνους είναι το ζητούμενο για ένα κράτος και τους μηχανισμούς του. Ο Don Mitchell¹ εξηγεί ότι στη βάση της άμυνας, τα άτομα αλλά και οι συλλογικότητες ορίζουν και διακρίνουν τα «τοπία» τους (landscapes) απέναντι στους «άλλους». Η σύνδεση, λοιπόν, είναι η βάση της διάκρισης, αφού η τελευταία προκύπτει ως ανάγκη από την κατά κυριολεξία «επαφή» με τον «άλλο». Με αυτήν την έννοια το τοπίο είναι «διαλεκτικό».

Στο συγκεκριμένο κείμενο επιχειρούμε να δείξουμε πώς τα στρατιωτικά μνημεία μιας συνοριακής περιοχής (Κόνιτσας) διαμορφώνουν ένα διαλεκτικό τοπίο άμυνας απέναντι σε ένα «διπλό εχθρό». Η επιλογή της περιοχής της Κόνιτσας δεν είναι τυχαία. Δεν πρόκειται απλώς για μια τυπική συνοριακή περιοχή, αλλά για έναν τόπο φορτισμένο πολλαπλά από το γεωπολιτικό και ιδεολογικό σύνορο που τον ορίζει, αλλά και τον διακρίνει από τον «άλλο», αυτόν που βρίσκεται από την άλλη πλευρά τον συνόρων. Στη δεκαετία του 1940 υπήρξε ως συνοριακή περιοχή το θέατρο σημαντικών ιστορικών εξελίξεων (ελληνοϊταλικός πόλεμος – εμφύλιος), ενώ ανήκει στους τόπους εκείνους που χαρακτηρίστηκαν ως «επιτηρούμενες ζώνες» στη

* Υποψήφια διδάκτορας Πανεπιστημίου Μακεδονίας

** ΜΑ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

¹ Don Mitchell, «Cultural landscapes: the dialectical landscape - recent landscape research in human geography», *Progress in Human Geography*, 2002, 26/3: 381-389.

διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου². Στην Κόνιτσα, εξάλλου, σημειώθηκε μία απο τις κρισιμότερες μάχες απέναντι στην εισβολή των Ιταλών, αλλά και του εμφυλίου πολέμου: στις 25 Δεκεμβρίου του 1947, ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδος (ΔΣΕ), πολιορκήσε την Κόνιτσα με στόχο να την ανακυρήξει πρωτεύουσα της «κυβέρνησης του βουνού», μετά την αποτυχία να κάνει κάτι τέτοιο στα Γρεβενά και το Μέτσοβο. Έτσι παρατάχθηκαν συνολικά 2.200 άντρες απο την μεριά του ΔΣΕ και 1300 για την υπεράσπιση της πόλης, πολλοί εκ των οποίων ήταν μέλη της πολιτοφυλακής³.

Ένας επιπλέον λόγος για την επιλογή της συγκεκριμένης περιοχής είναι η εγγύτητα της με το ελληνοαλβανικό σύνορο. Αυτή η γραμμή, το σύνορο, είχε διαφορετικές λειτουργίες για την κάθε μια από τις αντιμαχόμενες πλευρές στη διάρκεια του πολέμου, αφού παρόλο που αποτελούσε όριο, για τον Εθνικό Στρατό, ήταν σχεδόν ανύπαρκτη για τον ΔΣΕ. Συγκεκριμένα, υπάρχουν αρκετές αναφορές για τους αντάρτες του ΔΣΕ, οι οποίοι περνούσαν μαζικά το σύνορο είτε για τη λήψη εφοδίων, που προέρχονταν κυρίως από την ΕΣΣΔ, είτε για την περίθαλψη των τραυματιών τους σε αλβανικά νοσοκομεία⁴, είτε για στρατηγικούς λόγους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη διαφορετική λειτουργία της συνοριακής γραμμής, ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές, αποτελεί ο λεγόμενος «ελιγμός της Μουργκάνας» τον Νοέμβριο 1947⁵.

Η Κόνιτσα σήμερα εξακολουθεί να βρίσκεται δίπλα στα γεωπολιτικά και κρατικά σύνορα της Ελλάδας που είναι πρώτα απ' όλα όρια έθνους – κράτους. Ως τέτοια, αποτελούν «τοποθεσίες και σύμβολα δύναμης»⁶, και πολλές φορές είναι ένας χώρος στον οποίο ασκείται βία: «[τα σύνορα] διαφυλάττουν τις περιοχές τους που είναι η δεξαμενή των φυσικών και ανθρώπινων πόρων του κράτους», αναπαριστώντας την κυριαρχία του. Μπορεί κανείς να πει ότι η παρατήρηση των Donnan και

² Βασίλης Δαλκαβούκης & Γιάννης Δρίνης, «Κατανοώντας το παλιμψηστο του τόπου. Ευθείες και πλάγιες συνδηλώσεις σ' ένα συνοριακό τοπίο», στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα, Νήσος, 2009, 311-340.

³ Βλ. σχετικά Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949)*, том. 1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, 373-391.

⁴ Βλ. ενδεικτικά Βασίλης Δαλκαβούκης, «Παράλληλες θηπιές: η εικόνα του Εθνικού Στρατού και του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας μέσα από τις μαρτυρίες ανώνυμων πρωταγωνιστών», *Κλειώ*, 2006, 3: 189-214

⁵ Το Νοέμβριο του 1947 οι αντάρτες του ΔΣΕ βρέθηκαν περικυκλωμένοι από τις δυνάμεις του Ε.Σ. κοντά στο όρος Μουργκάνα στη βορειοδυτική Ελλάδα και προκειμένου να αποφύγουν τη σύλληψη πέρασαν στην άλλη μεριά του συνόρου όπου, δεν μπορούσε να τους ακολουθήσει μαζικά ο Ε.Σ. Έτσι, κινούμενοι παράλληλα στο σύνορο εντός του αλβανικού εδάφους έφτασαν στην οροσειρά του Γράμμου το 1948, καταφέροντας να περάσουν τα σύνορα, αλλά πητήθηκαν οριστικά από τον Ε.Σ. Επιπλέον, μετά το τέλος του Εμφυλίου πολέμου οι αντάρτες, ως πολιτικοί πρόσφυγες για τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης, κατευθύνθηκαν στην άλλη πλευρά του συνόρου, προφανώς λόγω του πολιτικού καθεστώτος στην Αλβανία, στην οποία είχε εγκαθιδρυθεί σοσιαλισμός. Βλ. σχετικά Μαργαρίτης, ό.π., τόμ. 2, 98-102.

⁶ Hastings Donnan & Thomas Wilson, «Introduction», στο Hastings Donnan - Thomas Wilson (eds.) *Borders: Frontiers Of Identity, Nation and State*, Oxford, Berg, 1999, 1.

Wilson⁷ πως τα σύνορα -νοούμενα εδώ ως χώρος- αποτελούν ένδειξη για τις ειρηνικές ή εκθρικές σχέσεις των δύο κρατών που τα χαράσσουν, επιβεβαιώνεται αν παρατηρήσει κανείς σήμερα τα ελληνοαλβανικά σύνορα. Από την μια τα «μπούνκερ», τα πολυβολεία στην αλβανική πλευρά, από την άλλη το «τείχος» των μνημείων αλλά και των «ιερών τόπων», όπως τα εικονοστάσια, αποτελούν μάρτυρες της σχέσης μεταξύ των δύο κρατών, τουλάχιστον σε μια δεδομένη περίοδο. Αποτελούν, επομένως, «ιστορικά και σύγχρονα αρχεία για τη σχέση ενός κράτους με άλλα»⁸.



Πολυβολείο στην αλβανική πλευρά των συνόρων κοντά στην Κόνιτσα

Αλλά δεν υπάρχει μόνο η χωρική διάσταση σε αυτόν τον συσχετισμό. Η Αλβανία αποτελούσε επιπλέον έναν ιδεολογικό εχθρό, όπως ακριβώς και οι κομμουνιστές ως «εσωτερικός εχθρός». Στο πλαίσιο αυτό, το ελληνοαλβανικό σύνορο φαίνεται να μετατρέπεται σε έναν «πολλαπλά βιωμένο τόπο»⁹ για το έθνος, αφού στον ίδιο χώρο ο «εξωτερικός» και ο «εσωτερικός» κίνδυνος βιώθηκαν¹⁰ με χρονική αλληλουχία στην

⁷ Donnan & Wilson, ό.π., 15.

⁸ Ό.π., 15.

⁹ Βλ. σχετικά Margaret Rodman, «Empowering Place: Multilocality and Multivocality», *American Anthropologist*, 1992, 94/3: 640-656.

¹⁰ Για την έννοια του «βιωμένου χώρου» ως «τόπου» βλ. ενδεικτικά Tim Cresswell, *Place, a Short Introduction*. London, Blackwell, 2004 και στα ελληνικά Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης (επιμ.), *Το ελληνικό το-*

ίδια δεκαετία (1940). Εδώ ακριβώς αναδεικνύεται και η ανάγκη για μια «άμυνα» περισσότερο συμβολική, που -παράλληλα με την πραγματική- διαμορφώνει καθοριστικά το χώρο ως «τοπίο άμυνας».

Το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της συμβολικής άμυνας στην υπό διερεύνηση περιοχή είναι η πληθώρα των στρατιωτικών μνημείων που έχουν ιδρυθεί από τη λήξη του Εμφυλίου μέχρι τη δεκαετία του 1980 και αναφέρονται στους δύο πολέμους της δεκαετίας του 1940. Πολλές φορές, ταυτίζοντας τους αντιπάλους του στρατού στους δύο πολέμους, κατασκευάζουν έτσι ένα διπλό εχθρό. Ο στρατός εδώ ως διακριτή κοινότητα μνήμης¹¹ θα λέγαμε ότι είναι φορέας αυτού που ο Α. Gramsci ορίζει ως «πολιτισμική ηγεμονία», σύμφωνα με την οποία ορισμένες ιδέες που είναι ευεργετικές σε μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων παρουσιάζονται σαν «κανονικές», όπως «πρέπει», όπως τα πράγματα ήταν πάντα και οφείλουν να είναι¹². Έτσι, η επίσημη μνήμη του στρατού, λειτουργεί διαλεκτικά με άλλες ιδεολογικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές -γενικότερα- αφηγήσεις συγκροτώντας μαζί τους μια ενεργητική διαδικασία διαμόρφωσης του κυρίαρχου λόγου με βάση τα ίχνη του παρελθόντος, όπως τα μουσεία, τα μνημεία, τα σύμβολα κ.λπ.¹³.

Ο Σταυρίδης¹⁴, αναφερόμενος στο τρόπο με τον οποίο τα μνημεία λειτουργούν ως τρόποι επιβολής της κυρίαρχης μνήμης, αναφέρει:

«Ουσία της μνημειακότητας είναι πράγματι η συμπύκνωση, μέσα από μια αφαίρεση καθόλου αθώα ενός γεγονότος και η αντιπροσώπευσή του από τη μορφή του μνημείου. Δεν είναι τυχαίο ότι τα μνημεία είναι από τους ισχυρότερους τρόπους να καταγράφει μια κοινωνία την άποψη που έχει για την ιστορία της. Η αποτελεσματικότητα της επιβολής των μνημείων είναι μεγάλη, γιατί η παρουσία τους στο χώρο δίνει σ' αυτά μια εμπειρικά επαληθευμένη υπόσταση: Είναι εκεί σαν απόδειξη της αλήθειας τους, μιας αλήθειας όμως που δεν απορρέει από τη φυσική αλλά από την εμβληματική τους υπόσταση».

Επομένως η μνημειακότητα σε μια συνοριακή περιοχή όπως η Κόνιτσα διαμορφώνει «μνημονικούς τόπους» (lieux de memoire, κατά τον P. Nora¹⁵), που ορί-

πίο. *Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005, 9 («Πρόλογος»).

¹¹ Για την έννοια κοινότητα μνήμης βλ. Jeffrey Olick, *States of Memory*, Durham NC, Duke University Press, 2003.

¹² Αντώνης Λιάκος, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*, Αθήνα, Πόλις, 2005, 53. Βλ. ειδικότερα, Antonio Gramsci, *Letteratura e vita nazionale*, Roma, Riuniti, 1977.

¹³ Βλ. ενδεικτικά την προσέγγιση του Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα, Νεφέλη, 1997, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, 245-277, για τη σημασία των παραγόντων αυτών στη διαμόρφωση του εθνικού λόγου ως κυρίαρχου.

¹⁴ Σταύρος Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με τον χώρο. Πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν τον χώρο*, Αθήνα, Κάλβος, 1990, 169.

ζουν το τοπίο¹⁶. Συνιστούν διάκριση και σύνδεση ταυτόχρονα: από τη μια μεριά, οι αγώνες του έθνους, που απεικονίζονται στα μνημεία του στρατού, παρατάσσονται απέναντι στον εχθρό που διεκδικεί εθνικά την περιοχή, ορίζοντας τον «άλλο». Από την άλλη μεριά, το διακριτό αυτό έδαφος, η Αλβανία, γίνεται το πεδίο που παρέιχε καταφύγιο στον εσωτερικό εχθρό της χώρας, τους «κομμουνιστοσυμμορίτες», όπως μας πληροφορεί το μνημείο στον Άγιο Νικόλαο, και ταυτόχρονα ο χώρος απώθησης των Ιταλών λίγα χρόνια νωρίτερα. Έτσι, ενώ ο χώρος «διακρίνεται» σε εθνικό και μη, ταυτόχρονα ενοποιείται στη συλλογική μνήμη και «σημειώνεται» από το δημόσιο λόγο (discourse) με τη χρήση τόσο του τυπικού όσο και του συμβολικού συνόρου,

Στο πλαίσιο αυτό φαίνεται να λειτουργεί η πληθώρα μνημείων με αναφορές στον εμφύλιο πόλεμο που παρατηρεί κανείς στην γραμμή των συνόρων και τα οποία κατασκευάστηκαν κυρίως από τον στρατό στο διάστημα 1950-1980, συνιστώντας ένα συμβολικό σύνορο απέναντι στο μη «εθνικά ορθό» που εξέφραζε η Αλβανία. Αποτελούν ένα συμβολικό και ιδεολογικό «τείχος», παράλληλο με τα σύνορα, που «υπενθυμίζει», κατά κάποιο τρόπο, τον εμφύλιο πόλεμο.

Έρευνα πεδίου

Καταγράψαμε 14 συνολικά «μνημονικούς τόπους» μέσα στην Κόνιτσα αλλά και στην ευρύτερη περιοχή (9 μνημεία, 3 από τα οποία είναι τύμβοι, 1 προτομή, 2 εικονοστάσια και 3 γέφυρες). Η καταγραφή έγινε κατά την διάρκεια του 3ου Θερινού Σχολείου Κόνιτσας για την Ανθρωπολογία, την Εθνογραφία και τη Συγκριτική Λαογραφία των Βαλκανίων και περιελάμβανε επίσκεψη στους χώρους των μνημείων, συνεντεύξεις με τους κατοίκους της εκάστοτε περιοχής στην οποία βρίσκεται το μνημείο προκειμένου να εξαχθούν συμπεράσματα σε σχέση με τον τρόπο που τα εν λόγω μνημεία επιδρούν ή όχι στην τοπική μνήμη ως αναφορές στην τοπική ιστορία, φωτογράφιση και χαρτογράφηση των «μνημονικών τόπων».

Τα μνημεία του στρατού για την περίοδο της Αντίστασης και του εμφυλίου μέσα στην Κόνιτσα είναι:

1. Το Στρατιωτικό μαιωσλείο Κονίτσης, που αφορά πεσόντες του 1941 - 1944 και 1946-1949, κοντά στην Αναγνωστοπούλειο Γεωργική Σχολή,

¹⁵ Βλ. σχετικά Pierre Nora, «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire», *Representations*, 1989, 26: 7-24. Πάντως, η Ελεάνα Γιαλούρη, «Η δυναμική των μνημείων: Αναζητήσεις στο πεδίο της μνήμης και της λήθης», στο Κώστας Γιαννακόπουλος - Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 361, προτιμά την απόδοση του όρου ως «τόποι μνήμης».

¹⁶ Βλ. Mitchell, ό.π.

δυτικά της πόλης, που στήθηκε στην περίοδο 1973-1979 με εργασία στρατιωτών από το 583 Τάγμα Πεζικού.

2. Το μασωλείο πεσόντων «υπέρ βωμών και εστιών του έθνους», στη θέση «Άγιος Αθανάσιος», βορειοανατολικά της Κόνιτσας, το οποίο αφορά πεσόντες του 1940 και κατασκευάστηκε το 1946.
3. Η προτομή του υπολοχαγού Αλέξανδρου Διάκου μέσα στο στρατόπεδο της Κόνιτσας που «έπεσαν ηρωϊκώς» την 1^η νοεμβρίου 1940.
4. Τέλος, το μνημείο στο νεκροταφείο Αγίου Νικολάου, όπου έχουν ενταφιαστεί πεσόντες από την μάχη της Κόνιτσας, κατά τον εμφύλιο πόλεμο και έχει χτιστεί τη δεκαετία του '50.

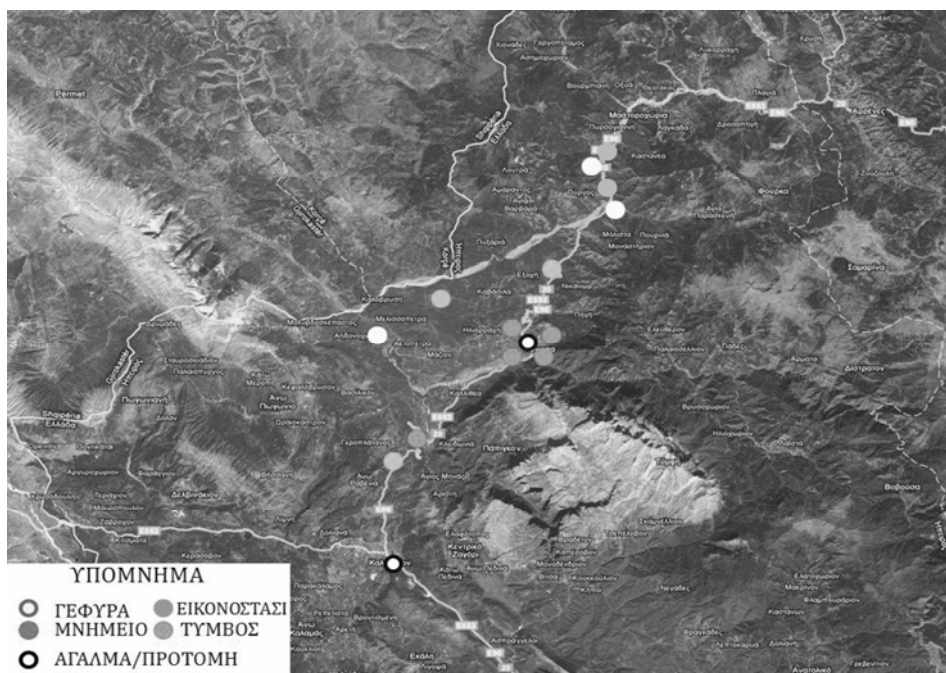
Τα μνημεία της περιοχής γύρω από την Κόνιτσα είναι τα εξής:

1. Το μνημείο (τύμβος) των ΛΟΚ στο χωριό Γεροπλάτανος, που χτίστηκε το 1980 και είναι αφιερωμένο στους πεσόντες στη μάχη της Κόνιτσας το Γενάρη του 1947.
2. Το μνημείο (τύμβος) των ΛΟΚ στο φυλάκιο του Λυκόμορου, που χτίστηκε το 1980 και είναι αφιερωμένο στους πεσόντες στη μάχη της Κόνιτσας το Γενάρη του 1947¹⁷.
3. Το μνημείο των ΛΟΚ στη Βίγλα Γεροπλάτανου που χτίστηκε στη δεκαετία του '90 και είναι αφιερωμένο στους πεσόντες για τους αγώνες του έθνους.
4. Η γέφυρα στην τοποθεσία Μπουραζάνι που είναι αφιερωμένη στο Λοχαγό Βίτο.
5. Ο τύμβος στη διακλάδωση για το χωριό Τράπεζα που είναι αφιερωμένος στον Αντισυνταγματάρχη Παπαβασιλόπουλο και άλλους πεσόντες το 1948, μνημείο που χρονολογείται από τη δεκαετία του '50.
6. Η γέφυρα στη διασταύρωση για το χωριό Πύργος (Στράτσιανη)¹⁸ που είναι αφιερωμένη στον υπολοχαγό Δάικο.
7. Το εικονοστάσι δίπλα από τη γέφυρα που είναι αφιερωμένη στον υπολοχαγό Δάικο (επίσης αφιερωμένο στον υπολοχαγό) που χτίστηκε τη δεκαετία του '50.
8. Η γέφυρα του Σαραντάπορου - Σπηλιωτόπουλου στη διασταύρωση για Καστανιά.

¹⁷ Βλ. σχετικά και Βασίλειος Γ. Μαντζαρλής, *Ο δρόμος προς το Λυκόμορο*, Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψις, 2001, 19, όπου και φωτογραφία του μνημείου.

¹⁸ Για τις φονικές μάχες στη Στράτσιανη βλ. Μαργαρίτης, ό.π., τόμ. 2, 376-382. Για τη σημερινή διαχείριση της μνήμης του εμφυλίου στο χωριό αυτό βλ. Evangelia Matsouki, «Claiming the place commercialisation and national memory», στο Vassilis Nitsiakos - Ioannis Manos - Giorgos Agelopoulos - Alike Angelidou - Vassilis Dalkavoukis (eds.), *Balkan Border Crossings. Second Annual of the Konitsa Summer School*, Berlin, LIT, 2011 (υπό εκτύπωση).

9. Το εικονοστάσι δίπλα από τη γέφυρα του Σαραντάπορου - Σπλιωτόπουλου, αφιερωμένο στο λοχαγό Σπλιωτόπουλο, που χτίστηκε τη δεκαετία του '50.
10. Το μνημείο του «μαχητή» στο Καλπάκι που είναι αφιερωμένο στους πεσόντες του 1940.



Χάρτης: Τα μνημεία της περιοχής

Όπως παρατηρεί κανείς στο χάρτη, υπάρχει πληθώρα μνημείων στην περιοχή, τα οποία σχηματίζουν δύο νοτιές γραμμές: μία παράλληλη προς το σύνορο (λευκή γραμμή στον χάρτη) και μια που ακολουθεί την κεντρική οδική αρτηρία που συνδέει την Κόνιτσα με τα Ιωάννινα (κίτρινη γραμμή). Σε σχέση με την πρώτη νοτιή γραμμή, εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι λειτουργεί ως ένα «νοτιό τείχος από σύμβολα», σύμβολα που είτε αντλούν από την κυρίαρχη εθνική μνήμη και ιστορία είτε συνδυάζονται με την θρησκεία¹⁹. Από την άλλη μεριά, η τοποθέτηση των μνη-

¹⁹ Η σύνδεση της «εθνικής» μνήμης με τη θρησκεία είναι πολύ συχνή στη συνοριακή περιοχή της Κόνιτσας αλλά και σε άλλες συνοριακές περιοχές, και δημιουργεί ένα είδος «ηθο-τοπίου» (moral landscape), όπως το χαρακτηρίζει ο Gunhild Setten, «The habitus, the rule and the moral landscape», *Cultural Geographies*, 2004, 11: 389-415. Βλ. επίσης Β. Α. Rieffer, «Religion and nationalism. Understanding the consequences of a complex relationship», *Ethnicities*, 2003, 3/2: 215-242.

μείων όχι μόνο στη συντομία αλλά στον παράλληλο με το σύνορο οδικό άξονα, η «μεταφορά» -με άλλα λόγια- του τείχους αυτού στον δρόμο, το καθιστά προσιτό, ορατό επομένως από περισσότερους ανθρώπους. Έτσι, επιτυγχάνεται μία επιπλέον λειτουργία στο χώρο, αυτή του «μεσολαβούντος τοπίου» (mediating landscape)²⁰, μέσω του οποίου η πρόσληψη της συντομικής περιοχής της Κόνιτσας από τους διερχόμενους αποκτά πολύ συγκεκριμένα και εμπρόθετα χαρακτηριστικά.

Ας προχωρήσουμε, όμως, σε μια περισσότερο «πυκνή περιγραφή» (thick description)²¹ των μνημείων αυτών. Τα μνημεία της ευρύτερης περιοχής, άρα και η επίσημη μνήμη του στρατού, επιβάλλονται στο χώρο με διαφορετικούς τρόπους. Στην περίπτωση των τριών γεφυρών, του μνημείου των ΛΟΚ κοντά στο χωριό Κλειδωνιά και του στρατιωτικού Μουσουλίου της Κόνιτσας, η επίσημη μνήμη επιβάλλεται στο χώρο με το μέγεθος των μνημείων. Στην περίπτωση των τριών τύμβων (τύμβος αφιερωμένος στα ΛΟΚ στο Γεροπλάτανο, τύμβος αφιερωμένος στα ΛΟΚ στο Λυκόμορο και ο στρατιωτικός τύμβος στη διασταύρωση για Τράπεζα) και των δύο εικονοστάσιων (εικονοστάσι δίπλα από τη γέφυρα του υπολοχαγού Δάικου και εικονοστάσι δίπλα στη γέφυρα του Σαραντάπορου- Σπηλιοτόπουλου), η επίσημη μνήμη επιβάλλεται στο χώρο μέσα από τη σύνδεση με τη θρησκεία. Στο χώρο γύρω από τους τύμβους υπάρχουν εικονοστάσια που λειτουργούν ως «τοπία άμυνας» απέναντι σε μια επίσημη «αθείστικη χώρα»²². Η διάκριση γίνεται ακόμα πιο ξεκάθαρη από την πλευρά της ελληνικής μνημειακότητας που έχει αναφορές και στο θρησκευτικό επίπεδο, συνδέοντας το έτσι με το εθνικό, όπως ήδη επισημάναμε.

Στην περίπτωση του στρατιωτικού Μουσουλίου της Κόνιτσας, η επίσημη μνήμη ταυτίζει τον εξωτερικό εχθρό, τους Ιταλούς εισβολείς του 1940, με τον εσωτερικό εχθρό, τους μαχητές του ΔΣΕ στη διάρκεια του εμφυλίου, μέσω συγκεκριμένων επιγραφών. Μια από τις επιγραφές του Μουσουλίου είναι αφιερωμένη στους νεκρούς στρατιώτες που έπεσαν «υπέρ πατρίδος» στα πολεμικά γεγονότα του 1940-1941 και 1946-1949²³. Η πράξη της κοινής ταφής των νεκρών των δύο πολέμων έχει μια διπλή διάσταση: από τη μία ταυτοποιεί τους εχθρούς τους οποίους πολέμησαν οι νεκροί στρατιώτες και από την άλλη ορίζει την εθνική ταυ-

²⁰ Caroline Scarles, «Mediating landscapes. The processes and practices of image construction in tourist brochures of Scotland», *Tourist Studies*, 2004, 4/1: 43-67.

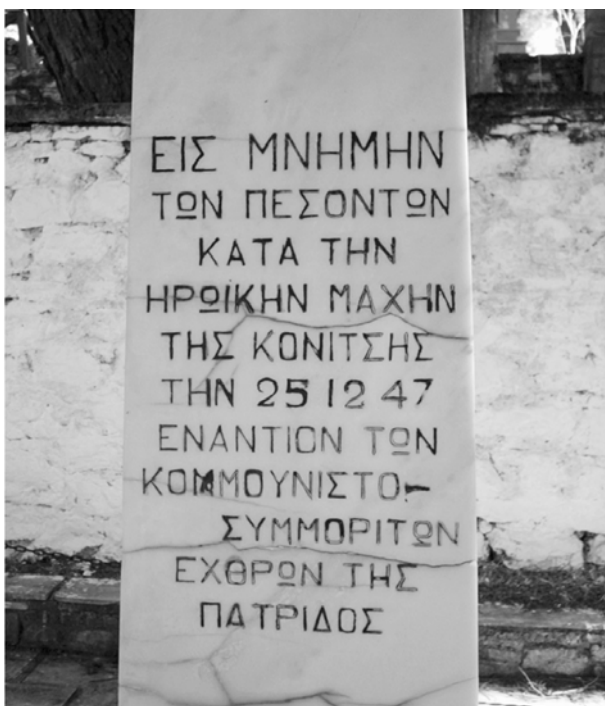
²¹ Για τον όρο και τη λειτουργία του στην εθνογραφική προσέγγιση γενικότερα βλ. Clifford Geertz, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2003, μτφρ. Θ. Παραδέλλης.

²² Δαλκαβούκης & Δρίνης, ό.π., 324-325.

²³ Στη θέση που βρίσκεται σήμερα το μουσουλίο ήταν ένα παλαιότερο στρατιωτικό μουσουλίο, στο οποίο είχαν ταφεί μόνο οι νεκροί του 1946-1949. Το 1973 που άρχισε να χτίζεται το σημερινό στρατιωτικό μουσουλίο μεταφέρθηκαν εκεί οστά νεκρών από το Καπάκι. Οι επιγραφές μπήκαν το 1979 (πληροφορίες από συνεντεύξεις).

τότητα των νεκρών και τους ενσωματώνει σε μια διακριτή κοινότητα μνήμης, αυτή του στρατού²⁴.

Ενώ, όμως, ο δραματικός χρόνος των μνημείων είναι κοινός, τα πολεμικά γεγονότα της δεκαετίας του 1940, ο ιστορικός τους χρόνος, ο χρόνος δηλαδή της ανέγερσής τους είναι διαφορετικός. Τα μνημεία της περιοχής έχουν ιδρυθεί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, υπό το πρίσμα διαφορετικών πολιτικών συνθηκών, οι οποίες αντικατοπτρίζονται με μια πρώτη ματιά στις επιγραφές των μνημείων. Τα περισσότερα μνημεία ιδρύθηκαν τις δεκαετίες του 1950 και 1960, όταν δηλαδή η ρητορική του στρατού ήταν εκείνη του νικητή και επισήμαινε τον πτυνημένο αντίπαλο με τη γνωστή φράση «κομμουνιστοσυμμοριτές». Στα μνημεία της περιόδου της δικτατορίας, όταν η ίδια ρητορική αναπαράγεται με περισσότερο έντονο τρόπο, ανήκουν το μνημείο στον Άγιο Νικόλαο που είναι αφιερωμένο επίσης στους πεσόντες «εναντίον των κομμουνιστοσυμμοριτών» και το στρατιωτικό μαυσωλείο της Κόνιτσας.



Η επιγραφή του μνημείου στον Άγιο Νικόλαο

²⁴ Katherine Verdery, *The Political Life of Dead Bodies: Reburial and Post socialist Change*, New York, Columbia University Press, 1999.

Αλλά και τα μνημεία που χτίστηκαν την περίοδο της μεταπολίτευσης και ειδικά τη δεκαετία του '80, μοιάζουν να αντιστέκονται στη νέα ρητορική είτε της εθνικής συμφιλίωσης είτε του δημόσιου πλέον λόγου της αριστερής κοινότητας μνήμης. Μετά το 1981, όταν η κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία στο ελληνικό εθνικό κράτος εκφράστηκε από το ΠΑΣΟΚ που βρέθηκε εκείνη την περίοδο στην εξουσία, οι κυρίαρχες πρακτικές διαφοροποιήθηκαν ως έναν βαθμό. Το κύριο γνώρισμα του κόμματος αυτού ήταν «(...) ένα μείγμα εθνικισμού και σοσιαλισμού που συγκέντρωσε μια σοσιαλιστική στρατηγική με μια εθνικιστική στρατηγική»²⁵.

Σε ιδεολογικό επίπεδο αυτή η αλλαγή αντικατοπτρίστηκε στην *εθνική συμφιλίωση*, όρος που αντικατέστησε τον προηγούμενο όρο του *εθνικού διχασμού*, αλλά και στη θεσμική ενοποίηση της Εθνικής Αντίστασης. Το γεγονός αυτό σηματοδότησε αφενός την αναγνώριση από το επίσημο κράτος των θυμάτων και των δυο αντιμαχόμενων πλευρών, δεξιών και αριστερών, και αφετέρου την παρουσίαση του εμφυλίου ως παραπλάνησης των Ελλήνων από τις μεγάλες δυνάμεις. Ενδεικτικό άλλωστε του ιδεολογικού προσανατολισμού που ακολουθήθηκε ήταν η εισαγωγή αλλά και η εδραίωση εκείνη την περίοδο των εννοιών *εμφύλιος παραγκιός*, *αδελφοκτόνος πόλεμος* που χρησιμοποιήθηκαν για να χαρακτηρίσουν τον εμφύλιο πόλεμο. Είναι επίσης η εποχή που η αριστερή κοινότητα μνήμης αρχίζει να προβάλλεται έντονα σε διάφορες εκφάνσεις, είτε της πολιτικής είτε της καλλιτεχνικής ζωής του τόπου.

Παρόλα αυτά, τουλάχιστον δύο μνημεία της περιοχής, οι τύμβοι των ΛΟΚ, χτίστηκαν το 1980. Κατά τη γνώμη μας αυτό αποτελεί μια απόπειρα της ελληνικής δεξιάς μέσω μιας παραδοσιακής κοινότητας μνήμης, του στρατού, να μετριάσει τη ρητορική της αριστερής κοινότητας μνήμης σχετικά με τον εμφύλιο που είχε αρχίσει να κυριαρχεί στο δημόσιο λόγο στη δεκαετία του '80.

Συμπεράσματα

Τα τοπία άμυνας (landscapes of defense) είναι τοπία που διαμορφώνονται αλλά και επηρεάζονται από επίσημες και ανεπίσημες στρατηγικές, προκειμένου να επιτευχθούν κοινωνικοί, πολιτικοί ή πολιτισμικοί στόχοι. Μπορεί να εκφράζονται

²⁵ Donald Sassoon, *100 χρόνια σοσιαλισμού. Η δυτικοευρωπαϊκή Αριστερά στον 20ό αιώνα, κρίση και προοπτικές*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2001, 263, 265-266. Για τη χρήση της μνήμης της δεκαετίας του 1940 από το ΠΑΣΟΚ βλ. επίσης Λαμπρινή Ρόρη, «Από το "δωσίλογο" Μπιστοτάκη στη "νέα Βάρκιζα του '89": η μνήμη της δεκαετίας του '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Ρίην Βαν Μπούσοχτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 293-309, καθώς και Ελένη Πασχαλίδου, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010, για τη γενικότερη χρήση της δεκαετίας του 1940 στο μεταπολεμικό κομματικό σκηνικό.

ως εδαφοποιημένοι²⁶ τόποι (μνημεία, μουσεία) με ή χωρίς λεκτικές πράξεις, αλλά σε κάθε περίπτωση συνιστούν ιδεολογικά και πολιτισμικά διατυπωμένους λόγους με την έννοια του discourse. Ως εδαφοποιημένοι τόποι είναι δυνατό να ιδωθούν από το πρίσμα της ποικιλομορφίας και να αφορούν από εθνικά διεκδικούμενες περιοχές που έχουν γίνει θέατρο συγκρούσεων ή τοποθεσίες με έντονο συμβολισμό, μέχρι δημόσιους τόπους μέσα σε μια πόλη, π.χ. γκέτο.

Είναι προφανές ότι στην περίπτωση της περιοχής της Κόνιτσας, μιλάμε για ένα κατεξοχήν τοπίο άμυνας, αφού και από τις δύο πλευρές ο χώρος είναι φορτισμένος με σύμβολα. Από την μια τα χιλιάδες πολυβολεία στην αλβανική πλευρά, από την άλλη τα εικονοστάσια, τα μνημεία και τα παλιά φυλάκια του στρατού. Το τοπίο άμυνας σε μεγάλο βαθμό διαμορφώνεται από τα στρατιωτικά μνημεία. Εμείς επιλέξαμε να τα «διαβάσουμε» με δύο τρόπους · από τη μία ως εδαφοποιημένους μνημονικούς τόπους όπου αναπαράγεται η επίσημη μνήμη του στρατού για τη δεκαετία του '40 και από την άλλη ως «κείμενα», όπως προτείνει η Jaqueline Tivers²⁷, αφού οι συγκεκριμένοι μνημονικοί τόποι εκτός από αντικείμενα μελέτης της επιστήμης της Ιστορίας, λειτουργούν επικοινωνιακά, επιτρέπουν δηλαδή τη μετάδοση ενός μηνύματος: της δύναμης, του ελέγχου και της ασφάλειας σε περίπτωση επίθεσης, όπως έγινε στο παρελθόν.

Συνιστούν τοπία άμυνας απέναντι σε ένα έδαφος που υποδέχθηκε στο παρελθόν δύο εχθρούς. Εκεί κατέφυγαν οι Ιταλοί, αφού αναχαιτιστήκαν το χειμώνα του '40 - '41, όπως επίσης και οι «εσωτερικοί εχθροί» - πτιπημένοι του Εμφυλίου με τη λήξη του. Και το έδαφος που υποδέχθηκε τους δύο εχθρούς είναι διπλά εχθρικό: όχι μόνο υποδαύλιζε εθνικές εδαφικές διεκδικήσεις αλλά και εξέφραζε ιδεολογικές αντιθέσεις. Επομένως, το τοπίο άμυνας είναι «διαλεκτικό», για-

²⁶ Ως «εδαφοποίηση» αποδίδεται εδώ ο αγγλικός όρος territorialization και χρησιμοποιείται για να προσδιοριστεί ένας μνημονικός τόπος που είναι στενά συνδεδεμένος με το χώρο στον οποίο βρίσκεται εγκατεστημένος. Η έννοια της «εδαφοποίησης» προκύπτει έμμεσα από την αντίθετή της έννοια, αυτήν της «αποεδαφοποίησης» (deteritorialization), με την οποία προσδιορίζονται μια σειρά από «τόποι» που δεν παρουσιάζουν απαραίτητα στενή σχέση με το χώρο, όπως για παράδειγμα οι «μη τόποι» (βλ. σχετικά Marc Augé, *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Postmodernity*, London, Verso, 1995), οι «πολλαπλές τοποθεσίες» των σύγχρονων τεχνολογιών επικοινωνίας (ΜΜΕ, Διαδίκτυο κ.λπ.), όπως τις προσδιορίζει ο George Marcus, «Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography», *Annual Review of Anthropology*, 1995, 24: 95-117, ή ακόμη τα διάφορα «τοπία» της σύγχρονης κινητικότητας των ανθρώπων (ethno-scapes), όπως τα χαρακτηρίζει ο Arjun Appadurai (βλ. ενδεικτικά, Arjun Appadurai, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis - London, University of Minnesota Press, 1996 και Arjun Appadurai, «Global ethnoscares. Notes and queries for a transnational anthropology», στο R. G. Fox (ed.), *Recapturing Anthropology*, Santa Fe - New Mexico, School of American Research Press, 1991, 191-210). Για τη χρήση του όρου «αποεδαφοποίηση» στα ελληνικά βλ. ενδεικτικά Βασιλίας Ντισιάκος, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 2003, 106 και Βασιλίας Ντισιάκος, *Στο σύνορο. «Μετανάστευση», σύνορα και ταυτότητες στην αλβανο-ελληνική μεθόριο*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 2010, 31-32.

²⁷ Jaqueline Tivers, «The Home of the British Army: the iconic construction of military defence landscapes», *Landscape Research*, 1999, 24: 303-319.

τί ορίζει τον/τους εκθρό/ους προκειμένου να διαχωρίσει και να διασφαλίσει τη δεδομένη τάξη πραγμάτων, αφού η συλλογική μνήμη που αναπαράγεται μέσα από αυτό είναι θεμελιώδης αναφορικά με την εθνική ταυτότητα και ενότητα την οποία υπερασπίζει. Κι επειδή όπως σημειώνει ο Gillis²⁸ «η μνήμη, όπως και η ταυτότητα δεν είναι πράγματα για τα οποία σκεφτόμαστε, αλλά πράγματα με τα οποία σκεφτόμαστε», το τοπίο άμυνας που μελετήσαμε, εξυπηρετώντας την επίσημη μνήμη στην περιοχή, υπαγορεύει παραμέτρους για τον τρόπο με τον οποίο «επιβάλλεται» να σκεφτεί κανείς ή να ανακαλέσει τα γεγονότα της δεκαετίας του '40 στην υπό διερεύνηση περιοχή

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Appadurai Arjun, «Global ethnoscapas. Notes and queries for a transnational anthropology», στο R. G. Fox (ed.), *Recapturing Anthropology*, Santa Fe - New Mexico, School of American Research Press, 1991, 191-210.
- Appadurai Arjun, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis London, University of Minnesota Press, 1996.
- Augé Marc, *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Postmodernity*, London, Verso, 1995.
- Cresswell Tim, *Place, a Short Introduction*, London, Blackwell, 2004.
- Donnan Hastings - Thomas Wilson, «Introduction», στο Hastings Donnan - Thomas Wilson (eds.), *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*, Oxford, Berg, 1999.
- Geertz Clifford, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2003, μτφρ. Θ. Παπαδέλλης.
- Gillis John R., «Memory and Identity: The History of a Relationship», στο J. R. Gillis (ed.) *Commemorations. The politics of national identity*, Princeton, Princeton University Press, 1994, 3-26.
- Gramsci Antonio, *Letteratura e vita nazionale*, Roma, Riuniti, 1977.
- Katherine Verdery, *The Political Life of Dead Bodies: Reburial and Post socialist Change*, New York, Columbia University Press, 1999.
- Marcus George, «Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography», *Annual Review of Anthropology*, 1995, 24: 95-117.
- Matsouki Evangelia, «Claiming the place commercialisation and national memory», στο Vassilis Nitsiakos - Ioannis Manos - Giorgos Agelopoulos - Alikí Angelidou - Vassilis Dalkavoukis (eds.), *Balkan Border Crossings. Second Annual of the Konitsa Summer School*, LIT, Berlin, 2011 (υπό εκτύπωση).
- Mitchell Don, «Cultural landscapes: the dialectical landscape - recent landscape research in human geography», *Progress in Human Geography*, 2002, 26/3: 381-389.

²⁸ John R. Gillis, «Introduction: Memory and Identity. The History of a Relationship», στο John R. Gillis (ed.) *Commemorations. The politics of national identity*, Princeton, Princeton University Press, 1994, 5.

- Nora Pierre, «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire», *Representations*, 1989, 26: 7-24.
- Olick Jeffrey, *States of Memory*, Durham NC, Duke University Press, 2003
- Rieffer, B. A., «Religion and nationalism. Understanding the consequences of a complex relationship», *Ethnicities*, 2003, 3/2: 215-242.
- Rodman Margaret, «Empowering Place: Multilocality and Multivocality», *American Anthropologist*, 1992, 94/3: 640-656.
- Sassoon Donald, «100 χρόνια σοσιαλισμού». *Η δυτικοευρωπαϊκή Αριστερά στον 20ό αιώνα, κρίση και προοπτικές*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2001.
- Scarles Caroline, «Mediating landscapes. The processes and practices of image construction in tourist brochures of Scotland», *Tourist Studies*, 2004, 4/1: 43-67.
- Setten Gunhild, «The habitus, the rule and the moral landscape», *Cultural Geographies*, 2004, 11: 389-415.
- Tivers Jaqueline, «The Home of the British Army: the iconic construction of military defence landscapes», *Landscape Research*, 1999, 24: 303-319.
- Άντερσον Μπένεντικτ, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα, Νεφέλη, 1997, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα.
- Γιαλούρη Ελεάνα, «Η δυναμική των μνημείων: Αναζητήσεις στο πεδίο της μνήμης και της λήθης», στο Κώστας Γιαννακόπουλος - Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 349-380.
- Δαλκαβούκης Βασίλης - Γιάννης Δρίνης, «Κατανοώντας το παλίμψηστο του τόπου. Ευθείες και πλάγιες συνδηλώσεις σ' ένα συνοριακό τοπίο», στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα, Νήσος, 2009, 311-340.
- Δαλκαβούκης Βασίλης, «Παράλληλες θητείες: η εικόνα του Εθνικού Στρατού και του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας μέσα από τις μαρτυρίες ανώνυμων πρωταγωνιστών», *Κλειώ*, 2006, 3: 189-214
- Δουκέλλης Παναγιώτης Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005.
- Λιάκος Αντώνης, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*, Αθήνα, Πόλις, 2005.
- Μαντζαρλής Βασίλειος Γ., *Ο δρόμος προς το Λυκόμορο*, Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψις, 2001.
- Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949)*, τόμ. 1-2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001.
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Στο σύνορο. «Μετανάστευση», σύνορα και ταυτότητες στην αλβανο-ελληνική μεθόριο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2010.
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2003.
- Πασχαλούδη Ελένη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.
- Ρόρη Λαμπρινή, «Από το "δωσίλογο" Μπιστοτάκη στη "νέα Βάρκιζα του '89": η μνήμη της δεκαετίας του '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Ρίικη Βαν Μπούσοτεν - Ταρούλα βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα

(επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 293-309.

Σταυρίδης Σταύρος, *Η συμβολική σχέση με τον χώρο. Πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν τον χώρο*, Αθήνα, Κάλβος, 1990.

Η Κατοχή και η Αντίσταση στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας μεγάλου μήκους από το 1967 μέχρι το 1974

Γιώργος Ανδρίτσος*

Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης μελέτης εξέτασα τις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας μεγάλου μήκους οι οποίες αναφέρονται στην Κατοχή της Ελλάδας από τις φασιστικές δυνάμεις του άξονα και στο κίνημα της Αντίστασης ενάντια στους κατακτητές. Από το σύνολο των ταινιών, ασχολήθηκα με εκείνες που προβλήθηκαν από την κινηματογραφική σεζόν 1967-1968 μέχρι τη σεζόν 1973-1974.

Επέλεξα τη χρονική περίοδο στην οποία αναφέρονται οι ταινίες, γιατί είναι μια ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδος της νεότερης ιστορίας, που έχει καθορίσει τη φυσιογνωμία και την εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας. Μολονότι έχουν περάσει περισσότερα από εξήντα χρόνια, η διαμάχη για την ερμηνεία των γεγονότων συνεχίζεται. Μάλιστα το τελευταίο διάστημα παρατηρείται μια αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος της ακαδημαϊκής κοινότητας αλλά και του ευρύτερου κοινού¹.

Το ενδιαφέρον είναι δικαιολογημένο, καθώς τα γεγονότα της συγκεκριμένης περιόδου άσκησαν καταλυτική επίδραση στην οικονομική, πολιτική και πολιτισμική ζωή της χώρας. Η κατανόηση αυτής της παραγμένης περιόδου αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της σύγχρονης Ελλάδας². Πρέπει να τονίσω ότι η διαμάχη για το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα. Ανάλογα φαινόμενα παρατηρούνται σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όπως η Γαλλία, η Γερμανία και η Ιταλία, ενώ στην Ανατολική Ευρώπη η ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ξαναγράφεται μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού» σοσιαλισμού.³

* Διδάκτορας Ιστορίας

¹ Αντώνης Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο Hagen Fleischer (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, 34.

² Marcia Landy, «History on Trial: The Case of Porzus», www.latrobe.edu.au/screeningthepast, firstrelease/fir 0499.

³ Hagen Fleischer, «The Past beneath the present. The Resurgence of World War II. Public History after the Collapse of Communism: A Stroll through the International Press», *Historein*, 2003-2004, 4: 45-130. Βλ. επίσης Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα, Πόλις, 2007, 11-13.

Οι διαφορετικές προσεγγίσεις για αυτά τα κρίσιμα χρόνια έχουν επιπτώσεις στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης για μια σειρά από «καυτά» ζητήματα, όπως: ερμηνεία και εκτίμηση του αντιστασιακού φαινομένου, αναζήτηση των αιτιών και των υπεύθυνων ή των ενόχων για τα τραγικά περιστατικά αυτής της περιόδου, ο χαρακτήρας και ο ρόλος που διαδραμάτισε η Αριστερά και η Δεξιά και ο ρόλος που έπαιξε η ξένη επέμβαση⁴. Για αυτό κάθε νέα ανάγνωση προκαλεί έντονες αντιθέσεις που πολλές φορές αποκτούν χαρακτήρα πολεμικής, καθώς δεν πρόκειται για μια επανεκτίμηση ενός μακρινού και «μουσειακού» παρελθόντος, αλλά αφορά τραυματικά γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος τα οποία σχετίζονται άμεσα με τις αντιθετικές αντιλήψεις και τους διαφορετικούς σχεδιασμούς για το παρόν και το μέλλον της χώρας⁵.

Σκοπός μου είναι να ανιχνεύσω την ιστορική αφήγηση, η οποία διαμορφώνεται για τα γεγονότα της συγκεκριμένης περιόδου μέσα από τις εικόνες και το φιλικό λόγο των ταινιών. Η μελέτη μου δεν επικεντρώνεται στην εξέταση των γεγονότων, αλλά στον τρόπο αναπαράστασής τους από τις ταινίες⁶.

Αντιμετώπισα τις ταινίες ως μαρτυρίες για την εποχή τους και προσπάθησα να τις συνδέσω με το πλαίσιο στο οποίο δημιουργήθηκαν, συσχετίζοντας την εξέλιξη του φιλικού λόγου με τις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές εξελίξεις. Η ανάλυσή μου επικεντρώθηκε στη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η ελληνική κοινωνία αντιλαμβάνονταν και αντιμετώπιζε μια ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδο του κοντινού παρελθόντος της. Αυτό που με ενδιαφέρει είναι ποια εικόνα κατασκευάζουν οι ταινίες και ποιες σκοπιμότητες εξυπηρετεί αυτή η κατασκευή⁷.

Προσπάθησα να εντάξω τις ταινίες στα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά συμφραζόμενα της εποχής τους και να προσδιορίσω τη συμβολή τους στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης⁸. Ερεύνησα τον τρόπο με τον οποίο οι ταινίες αναπαριστούν τη συγκεκριμένη περίοδο και προσπάθησα να εντοπίσω τις διαφοροποιήσεις στον τρόπο αναπαράστασης των γεγονότων με το πέρασμα των χρόνων και τις αλλαγές που έγιναν στην ελληνική κοινωνία. Επίσης ανίχνευσα τους αντιθετικούς λόγους που πάλεψαν μεταξύ τους για τη διαμόρφωση της συλλογικής μνή-

⁴ Marcia Landy, ό.π., 3-4. Βλ. επίσης Peter Novick, *The Holocaust in American Life*, New York, Houghton Mifflin Company, 2000, 279.

⁵ *Διάλογος για την ιστορία. 18 ειδικοί συζητούν για τη βία στον ελληνικό Εμφύλιο*, ανάπτυπο από *Ta Nέα*, Δεκέμβριος 2004. Βλ. επίσης, Α. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, ό.π., 122.

⁶ Hagen Fleisher, ό.π., 46.

⁷ Maria Wyke, «Ancient Rome and the Tradition of Film History», www.latrobe.edu.au/screeningthepast,firstrelease/fir0499/wwfr6b.htm.

⁸ Pierre Sorlin, *Mass Media*, London, Routledge, 1994, 4.

μης⁹. Τέλος επιχειρήσα να απαντήσω στο δύσκολο ερώτημα της πρόσληψης των ταινιών από το κοινό, συνδυάζοντας τα στοιχεία για την εισπρακτική κίνηση των ταινιών, την υποδοχή τους από την κριτική σε επιλεγμένες εφημερίδες όλου του πολιτικού φάσματος και σε κινηματογραφικά περιοδικά, αλλά και το δημόσιο λόγο που ορισμένες προκάλεσαν¹⁰.

Οι ταινίες δεν εξετάστηκαν ως έργα τέχνης. Δεν ασχολήθηκα με ζητήματα αισθητικής και θεωρίας του κινηματογράφου και δεν προχώρησα στην αξιολόγηση των ταινιών ως κινηματογραφικών δημιουργιών και εκπροσώπων καλλιτεχνικών ρευμάτων. Δεν έδωσα μεγαλύτερο βάρος στην ανάλυση των ταινιών που ξεχώρισαν για την καλλιτεχνική τους ποιότητα. Έχω τη γνώμη ότι οι ιστορικοί που επιλέγουν τις ταινίες αποκλειστικά με αισθητικά κριτήρια και αποκλείουν εκ των προτέρων τις ταινίες «χαμηλής ποιότητας», ορισμένες από τις οποίες έκοψαν εκατοντάδες χιλιάδες εισιτήρια, χάνουν την ουσία του ζητήματος.¹¹ Ανέλυσα με την ίδια προσοχή τις ταινίες του «εμπορικού» κινηματογράφου, ακόμα και αυτές που έχουν μεγάλες τεχνικές ατέλειες, γιατί, όπως έγραψε ο Βιτγκενστάιν, μπορούμε να πάρουμε «ένα σημαντικό μάθημα από μία χαζή ταινία»¹². Ακόμα και ταινίες που αντιμετωπίστηκαν από τους σύγχρονους σαν δυο ώρες διασκέδασης, μπορούν να μας δώσουν σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνία της εποχής τους¹³.

Δεν περιορίστηκα στην εξέταση των «ιστορικών» ταινιών, αλλά συμπεριέλαβα στην ανάλυση και ταινίες στις οποίες η περίοδος χρησιμοποιείται σαν πλαίσιο για την πλοκή, γιατί μας αποκαλύπτουν πως έγινε κατανοητό το παρελθόν¹⁴. Εξέτασα με την ίδια προσοχή τις ταινίες στις οποίες συνάντησα αναφορές ή μικρές νύξεις, γιατί και αυτές συντέλεσαν στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις μας δίνουν περισσότερα και /ή πιο ενδιαφέροντα στοιχεία από τις «ιστορικές» ταινίες¹⁵. Θεωρώ ότι όλες οι ταινίες αποτελούν αντικείμενο ανάλυσης και μπορούν να μας δώσουν πληθώρα στοιχείων για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η ελληνική κοινωνία αντιλαμβάνονταν την ιστορία της¹⁶.

⁹ Robert Rosenstone, *Visions of the Past: The Challenge of Film to Our Idea of History*, Harvard, Harvard University Press, 1995, 3.

¹⁰ Jay Winter, «Film and the Matrix of Memory», *The American Historical Review*, 2001, 106/3: 863.

¹¹ Eleanor Heartney, «Out of the Bunker: A Recent Exhibition at the Jewish Museum Examined the Use of Nazi Imagery in Contemporary Art», *Art in America*, July 2002, 90/7, 43-49.

¹² Paolo Virilio, *Το δικαίωμα στην Αντίσταση*, Αθήνα, Άρθρο 46, 2005, 15.

¹³ Sander Gilman, «Smart Jews': From *the Caine Mutiny* to *Schindler's List* and beyond», στο Tony Bartha (ed.), *Screening the Past: Film and the Representation of History*, Westport CT, Praeger, 1998, 94.

¹⁴ Pierre Sorlin, *European Cinemas. European Societies 1939-1990*, London, Routledge, 1991, 116.

¹⁵ Andrew Dudley, «Film and History», στο John Hill & Pamela Church Gibson (eds.), *The Oxford Guide to Film Studies*, Oxford, Oxford University Press, 1998, 179.

¹⁶ Marc Ferro, *Cinema and History*, Detroit, Wayne State University Press, 1998, 81. Βλ. επίσης Dudley, ό.π., 177.

Ωστόσο πιστεύω ότι θα ήταν λάθος να μην αντιπαραβάλω τις αναπαραστάσεις των ταινιών με τις αντίστοιχες ιστορικές πηγές, γιατί αυτό θα ισοδυναμούσε με την λανθασμένη παραδοχή ότι οι αναπαραστάσεις, οι οποίες τις περισσότερες φορές αποσιωπούν ή διαστρεβλώνουν τα γεγονότα, ταυτίζονται με την ίδια την πραγματικότητα¹⁷. Αντίθετα, μετά από σύγκριση με τις πηγές, προσπάθησα να ενοπίσω τις αποσιωπήσεις ή τις διαστρεβλώσεις των συγκεκριμένων ταινιών, όχι για να επισημάνω τις ανακρίβειες, αλλά για να δω ποια εικόνα κατασκευάζουν και ποιες σκοπιμότητες εξυπηρετεί αυτή η κατασκευή. Οι συγκεκριμένες ταινίες, αρκετές από τις οποίες έκοψαν πολλά εισιτήρια και αργότερα παίχτηκαν κατ' επανάληψη στην τηλεόραση, συνέβαλαν στη διαμόρφωση της εικόνας που είχε και εξακολουθεί, σε μεγάλο βαθμό, να έχει η ελληνική κοινωνία γι' αυτή την κρίσιμη περίοδο, και αυτήν ακριβώς τη συμβολή τους επιθυμώ να διερευνήσω.

Πριν προχωρήσω, όμως, στην παρουσίαση των συμπερασμάτων της ανάλυσης, θα αναφέρω ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της περιόδου από το 1967 μέχρι το 1974. Μέχρι τη σεζόν 1969-70 ο ελληνικός κινηματογράφος συνεχίζει την ξέφρενη πορεία του. Η παραγωγή σταθεροποιείται στις 100 περίπου ταινίες τη σεζόν. Από 117 ταινίες τη σεζόν 1966-67 πέφτουμε στις 99 τη σεζόν 1967-68, για να ανεβούμε στις 108 τη σεζόν 1968-69 και να επανέλθουμε στις 99 τη σεζόν 1969-70. Η εισπρακτική κίνηση των ελληνικών ταινιών είναι εξαιρετική. Τη σεζόν 1967-68 έχουμε 17.001.682 εισιτήρια, τη σεζόν 1968-69 φτάνουμε στο απόγειο με 17.862.033, ενώ τη σεζόν 1969-70 κόπηκαν 17.103.503 εισιτήρια. Ωστόσο, παρά την ευημερία των αριθμών είχαν αρχίσει να παρουσιάζονται τα πρώτα σημάδια της κρίσης. Με καθυστέρηση είκοσι χρόνων ο ελληνικός κινηματογράφος βρέθηκε αντιμέτωπος με τα προβλήματα που αντιμετώπισε η βιομηχανία του κινηματογράφου στις ΗΠΑ και στη Δυτική Ευρώπη, λόγω της εισβολής της τηλεόρασης αλλά και των αλλαγών στον τρόπο ζωής και διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου¹⁸.

Η ελληνική τηλεόραση άρχισε να εκπέμπει το 1966. Μέχρι το 1968 η εμβέλεια της περιοριζόταν στην Αθήνα, και υπήρχαν περίπου 50.000 δέκτες. Όμως κέρδιζε σταθερά έδαφος, και από το 1971 πήρε τη μορφή χιονοστιβάδας. Από τις 11.000 τηλεοπτικές συσκευές το 1966, περάσαμε στις 900.000 το 1974¹⁹. Με τη δυναμική είσοδο της τηλεόρασης, αρχικά στα μεγάλα αστικά κέντρα, άρχισε η

¹⁷ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, ό π., 156.

¹⁸ Tony Miller, «The Historical Spectator/Audience. Introduction», στο Robert Stam & Tony Miller (eds.), *Film and Theory. An Anthology*, Oxford, Blackwell Publishers Ltd, 2000, 339.

¹⁹ Γιάννης Μπακογιαννόπουλος, «Η υπόσχεση ενός νεαρού κινηματογράφου», στο *Σινεμολογία*, Αθήνα, Greek Film Center, 1993, 26. Βλ. επίσης Μανώλης Χαιρετάκης, «Η στρατιωτική δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967 ως τομή για τα ελληνικά ΜΜΕ», δημοσίευτη ανακοίνωση στο Ζ' Συνέδριο Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, Πάντειο Πανεπιστήμιο 30/11-3/12/2005.

πώση των εισιτηρίων²⁰. Το περιοδικό *Τα Θεάματα* σχολίαζε προφητικά, αν και με μια δόση υπερβολής, το 1970:

«(...) Αν συνεχισθή ο ρυθμός αυτός της μείωσης των εισιτηρίων, σε μερικές δεκαετίες -αν υπάρχουν κινηματογράφοι- θα έχουμε φθάσει εις το κινηματογραφικό έτος μηδέν (...)»²¹.

Από τη σεζόν 1970-71 αρχίζει η κρίση. Η παραγωγή μειώνεται σταθερά. Τη σεζόν 1970-71 έχουμε 87 ταινίες, 90 τη σεζόν 1971-72, 64 τη σεζόν 1972-73, ανάμεσά τους 16 «ερωτικές», και 44 τη σεζόν 1973-74, από τις οποίες οι μισές «ερωτικές». Τα εισιτήρια πέφτουν με καταπληκτικά γρήγορους ρυθμούς. Τη σεζόν 1970-71 κόπηκαν 13.802.175, ενώ τη σεζόν 1971-72 μόλις 11.542.401 εισιτήρια. Οι παραγωγοί από τη σεζόν 1972-73 κατέφυγαν στις «ερωτικές» ταινίες, αλλά δεν μπόρεσαν να αναστρέψουν την κατάσταση. Τη σεζόν 1972-73 τα εισιτήρια βούτηξαν απότομα στα 4.633.263 από τα οποία 804.672 έκαναν οι «ερωτικές» ταινίες, ενώ η ελεύθερη πώση συνεχίστηκε τη σεζόν 1973-74 με 2.885.799 εισιτήρια από τα οποία 1.095.068 έκοψαν οι «ερωτικές» ταινίες.

Η λογοκρισία, μετά τη σχετική χαλάρωση στο σύντομο δημοκρατικό διάλειμμα της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου, επανήλθε δριμύτερη. Ακόμα και ο Σάββας Κωνσταντόπουλος, ο θεωρητικός της χούντας, παραδέχτηκε ότι «(...) μετά την Επανάσταση της 21^{ης} Απριλίου καθιερώθη εις την Ελλάδα μία προσωρινή λογοκρισία λόγω της έκτακτης ανάγκης (...)»²². Ωστόσο στον κινηματογράφο, η κατάσταση δεν άλλαξε δραματικά. Ο Γρηγόρης Γρηγορίου, ίσως κάπως υπερβολικά, σχολίασε ότι «(...) η λογοκρισία δεν μπορούσε να γίνει χειρότερη από όσο ήταν πριν την απριλιανή δικτατορία (...)»²³.

Παρόλα αυτά το *Κιέριον* του Δήμου Θεού και *Οι Βοσκοί Της Συμφοράς* του Νίκου Παπατάκη που γυρίστηκαν στο μεταίχμιο της δικτατορίας ήταν απαγορευμένες στην επταετία, ενώ η *Ευδοκία* του Αλέξη Δαμιανού απαγορεύτηκε και χάθηκε από τις αίθουσες. Η λογοκρισία έκοψε δέκα λεπτά από την *Ανοιχτή Επιστολή* του Γιώργου Σταμπουλόπουλου, που προβλήθηκε χωρίς περικοπές μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Ο υπερβολικός ζήλος των λογοκριτών προκάλεσε το ειρωνικό σχόλιο του Λινάρδου στα *Νέα*: «(...) Λογοκρισία ακόμα και

²⁰ «Η τηλεόραση έκλεψε 4.215.081 εισιτήρια από τους θερινούς κινηματογράφους Αθηνών-Πειραιώς Προαστίων», *Τα Θεάματα*, τ. 271, 15/6/1970, όπως παρατίθεται στο Γιάννης Σολδάτος, *Ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου, Ντοκουμέντα 1900-2000*, τόμ. 5, Αθήνα, Αιγόκερως, 2004, 90-91.

²¹ *Τα Θεάματα*, τ. 274, 31/8/1970, 2.

²² Σάββας Κωνσταντόπουλος, *Η αντιδικία μου με την ιντελιγκέντσια*, Αθήνα, Ελεύθερος Κόσμος, 1968, 159-160.

²³ Γρηγόρης Γρηγορίου, *Μνήμες σε άσπρο και σε μαύρο. Η ιστορία ενός επαγγελματία*, Αθήνα, Αιγόκερως, 1996, 114.

στην αθώα κωμωδία της Βουγιουκλάκη η Αλίκη δικτάτωρ, όπου διάβoλε τι τόσο... ανατρεπτικό μπορούσε να ειπωθεί (...)²⁴.

Η ένταση της λογοκρισίας είχε σαν αποτέλεσμα την ακόμα μεγαλύτερη αυτολογοκρισία των δημιουργών, οι οποίοι είχαν να αντιμετωπίσουν και την πίεση των παραγωγών. Είναι απολαυστική η απάντηση του Τζαίμς Πάρις στην έρευνα της Νατάσας Μπακογιαννοπούλου στο περιοδικό *Γυναίκα* το 1970:

«(...) ένας νέος μου διάβασε ένα σενάριο. Καλό του λέω. Πόσα θέλεις; Οκτακόσιες χιλιάδες. Καλά του λέω. Πάρε μου πρώτα άδεια από το υπουργείο ότι αυτή η ταινία θα βγει, κι έλα να τη βάλουμε μπροστά... Μην την είδατε την άδεια, μη την απαντήσατε (...)²⁵».

Οι περισσότερες ταινίες που γυρίστηκαν μέσα στη χούντα πρόβαλαν τις αντιλήψεις των νικητών του εμφυλίου και αποσιώπησαν την κοινωνική διάσταση της αντίστασης και τον πρωταγωνιστικό ρόλο της αριστεράς. Αναπαριστούν τα απίστευτα κατορθώματα των σαμποτέρ και /ή διηγούνται μελοδραματικές ιστορίες με φόντο την Κατοχή. Η Αντίσταση παρουσιάζεται σαν αποκλειστικό δημιούργημα του στρατού και περιορίζεται στον αγώνα μικρών ή μεγαλύτερων ομάδων, στις οποίες ηγούνται, συνήθως, αξιωματικοί.

Η περίοδος από το 1967 μέχρι το 1974 χαρακτηρίζεται από το μεγάλο αριθμό των ταινιών που ασχολούνται με το θέμα μου. Συγκεκριμένα από τις 591 ταινίες που γυρίστηκαν 54 επικεντρώνονται ή έχουν εκτεταμένες αναφορές στην Κατοχή και στην Αντίσταση, ενώ σε 9 εντόπισα μικρές νύξεις. Αυτό. Όμως, που τη διαφοροποιεί από την περίοδο από το 1945 μέχρι το 1966 δεν είναι τόσο η αύξηση της παραγωγής όσο ο πολλαπλασιασμός των ταινιών που κάνουν εκτεταμένες αναφορές ή επικεντρώνονται στην αναπαράσταση της Κατοχής και της Αντίστασης. Επίσης οι συγκεκριμένες ταινίες είχαν, σε γενικές γραμμές, καλύτερη εισπρακτική κίνηση από τις αντίστοιχες ταινίες της προηγούμενης περιόδου.

Μια ακόμα σημαντική διαφοροποίηση είναι η στροφή μερίδας του εμπορικού κινηματογράφου στις πολυδάπανες, για τα ελληνικά μέτρα, παραγωγές πολεμικών, «πατριωτικών» ταινιών. Η στροφή ευνοήθηκε από την προθυμία της χούντας να διευκολύνει²⁶ τους παραγωγούς με την παροχή στρατιωτικού υλικού και τη χρησιμο-

²⁴ Π. Ν. Λινάρδος, «Τα φιλμ της εβδομάδας», *Τα Νέα*, 21/3/1972.

²⁵ Γιάννης Σολδάτος, *Ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου. 1900-1967*, Αθήνα, Αιγόκερως, 2002, 186.

²⁶ Βέβαια, διευκολύνσεις γίνονταν και την προηγούμενη περίοδο, όπως μαρτυρούν οι ευχαριστίες «προς τις στρατιωτικές και πολιτικές αρχές» που συνάντησα στις ταινίες *Καταδρομή στο Αιγαίο*, *Η Κρήτη στις φλόγες*, *Ματωμένα Χριστούγεννα*, *Η φλόγα της ελευθερίας*, *Από έξι μείναμε δύο*, *Το νσί των γενναίων*, *Ήρωες*, *Ξεχασμένοι ήρωες* και *Ο προδότης*. Όμως στη χούντα έγινε κανόνας η παροχή μεγάλων διευκολύνσεων σε συγκεκριμένους παραγωγούς. Ευχαριστίες στις στρατιωτικές αρχές συνάντησα στις ταινίες *Ο δέκατος τρίτος*, *Χαϊδάρη ώρα 3.30: Αποδράσατε, Αποστολή θανάτου*, *Για την τιμή και τον έρωτα*, *Το φρούριο των αθανάτων*,

ποίηση στρατιωτών σαν κομπάρσων στις σκηνές των μαχών, με την προϋπόθεση ότι οι ταινίες αναπαρίσταναν το παρελθόν σύμφωνα με τις αξίες της «επαναστάσεως» και τόνιζαν τον πρωταρχικό ρόλο του στρατού στους εθνικούς αγώνες.

Η συνεργασία της χούντας με μια σημαντική μερίδα των ανθρώπων του κινηματογράφου υπήρξε επωφελής και για τις δύο πλευρές. Η δικτατορία αξιοποίησε τις δυνατότητες του κινηματογράφου, και σε μεγαλύτερο βαθμό της τηλεόρασης, για να επιβάλει μια αντίληψη για το παρελθόν που νομιμοποιούσε την αποστολή των στρατιωτικών και στήριζε το καθεστώς τους. Μάλιστα το 1970 ίδρυσε τη θυγατρική της ΕΤΒΑ Γενική Κινηματογραφικών Επιχειρήσεων, η οποία συμμετείχε στην παραγωγή ταινιών, όπως ο *Παπαφλέσσας* και *Η Χαραυγή Της Νίκης*²⁷. Η στροφή των παραγωγών δικαιώθηκε, τουλάχιστον εμπορικά, καθώς έφερε το κοινό στις σκοτεινές αίθουσες. Οι μεγάλες παραγωγές έκοψαν εκατοντάδες χιλιάδες εισιτήρια και φιγουράρουν στις πρώτες θέσεις του ελληνικού box office όλων των εποχών.

Ο Θόδωρος Αγγελόπουλος επιχείρησε το 1970, με αφορμή την κριτική του για την ταινία *ΟΧΙ*, να ερμηνεύσει τη στροφή στις μεγάλες ιστορικές παραγωγές:

«(...) Οι μεγάλες παραγωγές που κάνουν μία λιγότερο ή περισσότερο σαφή αναφορά στο πρόσφατο ιστορικό παρελθόν και τα πεπρωμένα της φυλής πολυπλασιάστηκαν τελευταία. Αποτελεί μία έξυπνη αναδίπλωση του εμπορικού κινηματογράφου αρκετά προσοδοφόρο, όπως απέδειξαν «Τα σύνορα της προδοσίας». Αφού καπνλεύεται τα κοινά ανθρώπινα αισθήματα τόσα χρόνια, τώρα ήρθε η σειρά της καπλεύσεως της ιστορίας (...).»²⁸

Αντίθετα ο Τζαίμς Πάρις, ένας από τους κύριους εκφραστές αυτής της τάσης, μεταξύ σοβαρού και αστείου, απέδωσε την στροφή στον πουριτανισμό των λογοκριτών: «(...) Αφού δεν μας επιτρέπαν το σεξ, το ρίξαμε και εμείς στο μπαμ-μπουμ (...)»²⁹. Ωστόσο ο Γρηγορίου υποστηρίζει ότι ο Πάρις είχε την αμέριστη υποστήριξη του 7^{ου} γραφείου του ΓΕΣ, και οι ψυχροπολεμικές παραγωγές του έπαιρναν τα πρώτα χρόνια τα βραβεία στο Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης, καθώς η βράβευσή τους ήταν προκαθορισμένη³⁰.

Υπάρχουν όμως και άλλες δυο σημαντικές διαφοροποιήσεις. Η πρώτη είναι ότι η πρόσφατη Ιστορία επιστρέφει στον κινηματογράφο. Μέσα στη χούντα γυρίστηκαν

ενώ ιδιαίτερα μεγάλες διευκολύνσεις δόθηκαν, όπως αναγνωρίζουν οι ίδιοι οι παραγωγοί, στις ταινίες *Ο Γοργοπόταμος*, *Η Μεσόγειος φλέγεται*, *ΟΧΙ*, *Δώστε τα χέρια* και *Γράμμιο*.

²⁷ Φώτος Λαμπρινός, «Κινηματογράφος. Η εποχή της καταξίωσης», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 9, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, 234.

²⁸ Θόδωρος Αγγελόπουλος, «Οι μεγάλοι μήκους», *Σύγχρονος Κινηματογράφος* Νοέμβριος 1970, 3:7.

²⁹ *Σολδάτος*, ό.π., 234.

³⁰ Γρηγορίου, ό.π., 108-109.

δυο ταινίες, *Ο Γοργοπόταμος* του Ηλία Μαχαίρα το 1968 και *Το Φρούριο Των Αθανάτων* του Τζον Κρίστιαν το 1970, που αναπαριστούν πραγματικά γεγονότα της Κατοχής. Παράλληλα, πυκνώνουν οι αναφορές σε πραγματικά γεγονότα της Κατοχής και σε πολεμικές επιχειρήσεις του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ο Γοργοπόταμος αναπαριστά την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοπόταμου στις 25 Νοεμβρίου του 1942, χωρίς όμως να κατονομάζονται οι αντιστασιακές οργανώσεις που πήραν μέρος. Το γεγονός ότι για την ταινία και ορισμένες σκηνές της, «όπως η ιστορική συνάντησις Ζέρβα Βελουχιώτη, καθώς και η αναφορά αυτών στον τύπο», είχε δοθεί ειδική άδεια από τη Γενική Διεύθυνση Τύπου του Υπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως, φανερώνει το ενδιαφέρον της ούνοτας για τον τρόπο παρουσίασης του πρόσφατου παρελθόντος στη μεγάλη οθόνη³¹.

Σύμφωνα με την ταινία, η ανατίναξη είχε σαν αποτέλεσμα να παραλύσει η κύρια γραμμή ανεφοδιασμού του Ρόμελ, και να σταματήσει η προέλασή του προς την Αλεξάνδρεια. Η υπερτίμηση του σαμποτάζ έχει αναπαραχθεί μέχρι σήμερα και αποτελεί ένα από τα λίγα σημεία στα οποία υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στην Αριστερά και στη Δεξιά. Η ταινία τονίζει τον πρωταγωνιστικό ρόλο του Ζέρβα, ο οποίος εμφανίζεται να καταστρώνει το σχέδιο και να έχει τον τελευταίο λόγο για την οργάνωση και την εκτέλεση της επιχείρησης, αν και οι Άγγλοι είχαν τελείως αρνητική γνώμη για τις οργανωτικές ικανότητες του -φιλικά διακείμενου προς αυτούς- στρατηγού³². Αντίθετα, ο Βελουχιώτης παρουσιάζεται σε εντελώς δευτερεύοντα ρόλο και περιορίζεται να εκτελεί πειθήνια τις διαταγές του Ζέρβα. Πρόκειται για πλήρη αντιστροφή της πραγματικότητας, καθώς ακόμα και οι Άγγλοι αναγνώριζαν την οργανωτική ικανότητά του Βελουχιώτη και τον πρωταγωνιστικό του ρόλο στη συγκεκριμένη επιχείρηση³³. *Το Φρούριο Των Αθανάτων*, από την άλλη μεριά, μεταφέρει ελεύθερα στη μεγάλη οθόνη την απαγωγή του διοικητή του «Φρουρίου Κρήτης» υποστράτηγου Heinrich Kreipe από αντάρτες σε συνεργασία με Άγγλους κομάντος, μεταλοποιώντας τη σημασία της για την εξέλιξη του πολέμου.

³¹ «Ο Γοργοπόταμος», *Κινηματογραφικός Ασπίρ*, 16/11/1968, 1.033:9. Η συγκεκριμένη επιχείρηση έχει προβληθεί περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη αντιστασιακή ενέργεια και έχει γίνει το σύμβολο της ενωμένης αντίστασης. Τον Αύγουστο του 1982 με τον νόμο 1285 το ΠΑΣΟΚ καθιέρωσε την επέτειο της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοπόταμου από τον ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ ως μέρα γιορτασμού της Εθνικής Αντίστασης. Η επιλογή αυτής της ενέργειας, η οποία είναι μία από τις ελάχιστες περιπτώσεις στις οποίες συνεργάστηκαν οι δύο μεγαλύτερες αντιστασιακές οργανώσεις, είναι λογική, καθώς τα κράτη έχουν την τάση να επιλέγουν τα γεγονότα της εθνικής ιστορίας που συγκεντρώνουν τη μέγιστη εθνική συναίνεση. Βλ. σχετικά Paloma Aguilar Fernandez, *Μνήμη και Λήθη του Ισπανικού Εμφυλίου*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005, 88.

³² Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994, 166.

³³ Σωτήρης Ριζάς, «Η προσέγγιση του Άρη Βελουχιώτη από τους αντιπάλους του», στο Κλεομένης Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, 207-209.

Η δεύτερη και σημαντικότερη διαφοροποίηση είναι ότι, μετά από την αποσιώπηση της ΕΑΜικής Αντίστασης αλλά και των εμφύλιων συγκρούσεων στα χρόνια της Κατοχής και μετά την απελευθέρωση, που χαρακτήρισε -με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι οποίες περιορίζονται σε μικρές νύξεις- την περίοδο από το 1945 μέχρι το 1966, γυρίστηκαν ταινίες, όπως *Οι Γενναίοι Του Βορρά* του Κώστα Καραγιάννη, *Ο Τελευταίος Των Κομιτατζήδων* του Γρηγόρη Γρηγορίου, *Η Λιτανεία Των Ηρώων* του Γιώργου Αρίωνα και *Δραπέτες Του Μπούλκες* του Ανδρέα Παπασταματάκη το 1969, *Δώστε Τα Χέρια* του Ερρίκου Ανδρέου, *Γράμμιο* του Ηλία Μαχαίρα, *Ως Την Τελευταία Στιγμή* του Μάριου Ρετσιλά και *Ένας Υπέροχος Άνθρωπος* του Τζον Κρίστιαν το 1971, που θίγουν αυτά τα «καυτά» ζητήματα, στηρίζοντας τον αντικομμουνιστικό λόγο των πιο ακραίων ομάδων των νικτών του εμφύλιου.

Μπορούμε να διακρίνουμε τις ταινίες σε δυο υποομάδες. Η πρώτη περιλαμβάνει τις ταινίες *Οι Γενναίοι Του Βορρά* και *Ο Τελευταίος Των Κομιτατζήδων* που μετά από 25 χρόνια σιωπής αναφέρονται στη βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης. Οι ταινίες τονίζουν τη διαχρονικότητα των επεκτατικών βλέψεων της Βουλγαρίας. Η βουλγαρική κατοχή παρουσιάζεται σαν συνέχεια των βουλγαρικών διεκδικήσεων από τα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ γίνονται εκτεταμένες αναφορές στην πολιτική εκβουλγαρισμού της κατεχόμενης περιοχής για να δημιουργηθούν τετελεσμένα γεγονότα μετά το τέλος του πολέμου.

Οι δυο ταινίες, με τον τρόπο που παρουσιάζουν τους Βούλγαρους και ιδιαίτερα τους κομιτατζήδες, φωτογραφίζουν τους κομμουνιστές. Έχουμε μια εκτεταμένη αναφορά στο παιδομάζωμα από τους κομιτατζήδες, η οποία παραπέμπει στο παιδομάζωμα των κομμουνιστών που αποτέλεσε ένα από τα κύρια στοιχεία της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας μέχρι σήμερα. Στους *Γενναίους Του Βορρά* ο αρχηγός των κομιτατζήδων είναι Έλληνας που τον άρπαξαν οι Βούλγαροι για να τον κάνουν «φονιά κομιτατζή», ενώ στον *Τελευταίο Των Κομιτατζήδων* ο σατανικός πράκτορας που στέλνει το βουλγαρικό επιτελείο για να κάμψει την Αντίσταση είναι ένα Ελληνόπουλο που το άρπαξαν οι κομιτατζήδες και έγινε αξιωματικός του βουλγαρικού στρατού, ενώ είναι ταυτόχρονα μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος της Βουλγαρίας.

Στον *Τελευταίο Των Κομιτατζήδων* ο διεθνής κομμουνισμός ταυτίζεται με τον βουλγάρικο εθνικισμό. Στο φινάλε ένας ανώτερος αξιωματικός λέει σε έναν κατώτερο αξιωματικό:

«(...) Δεν ανήκουμε πια στον άξονα. Η κομμουνιστική πατρίδα σας χρειάζεται. Όσες περισσότερες υπηρεσίες προσφέρουμε στη Σοβιετική Ένωση, τόσο περισσότερα οφέλη θα έχουμε στο τραπέζι της ειρήνης. Στη Σόφια βρίσκεται

ο Γενικός Γραμματέας της Τρίτης Διεθνούς, ο Δημητρώφ. Είναι και αυτός Βούλγαρος. Θα ξαναγυρίσουμε, σύντροφε, στη Δυτική Μακεδονία και τη Θράκη (...)».

Ο κατώτερος αξιωματικός φωνάζει «*Ζήτω η Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας*». Είναι φανερό η πρόθεση να στιγματιστούν οι Έλληνες κομμουνιστές ως όργανα του βουλγάρικου επεκτατισμού. Οι κατηγορίες ενάντια στους κομμουνιστές ότι είναι όργανα της Σόφιας χρονολογούνται από το 1924, όταν το ΚΚΕ υιοθέτησε το σύνθημα για την ανεξαρτησία της Μακεδονίας και της Θράκης συμφωνώντας, κάτω από την πίεση της κομμουνιστικής διεθνούς, με την πρόταση του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας. Μολονότι το ΚΚΕ άλλαξε θέση το 1935, το σύνθημα για ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη αξιοποιήθηκε από την αντικομμουνιστική προπαγάνδα και πρόσφερε για δεκαετίες το επιχείρημα για την δίωξη των κομμουνιστών ως «εθνοπροδοτών»³⁴.

Η δεύτερη υποομάδα αποτελείται από ταινίες που αναφέρονται στις συγκρούσεις του ΕΑΜ με τις «εθνικές οργανώσεις» στην Κατοχή αλλά και στις εμφύλιες διαμάχες μετά την απελευθέρωση από την οπτική γωνία των πιο ακραίων αντικομμουνιστών. Στην *Λιτανεία Των Ηρώων* συνάντησα την πρώτη αναφορά στις συγκρούσεις των ΕΑΜικών οργανώσεων με τις «εθνικές ομάδες» στη διάρκεια της Κατοχής. Δεν κατονομάζεται το ΕΑΜ, αλλά η παρουσίαση της ομάδας το φωτογραφίζει. Η ευθύνη για τη σύγκρουση βαραίνει αποκλειστικά τους αριστερούς, οι οποίοι εμφανίζονται να στρέφονται κυρίως εναντίον των «εθνικών ομάδων» και δευτερευόντως εναντίον των κατακτητών. Η ταινία αναπαράγει τις κατηγορίες ενάντια στο ΕΑΜ για μονοπώληση «του Εθνικού Αγώνος». Ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε καταγγείλει στο συνέδριο του Λιβάνου το ΕΑΜ:

«(...) Δεν επιτρέπει εις κανένα άλλον να ανέβη εις τα βουνά και να πολεμήση τον Κατακτητήν, εμποδίζει με ποινή θανάτου τους Έλληνας να εκπληρώσουν το πατριωτικό των καθήκον (...)»³⁵.

Όταν οι αριστεροί απάγουν το παιδί του αρχηγού της «εθνικής ομάδας», εκείνος σχολιάζει:

«Αυτοί δεν έχουν ούτε ιερό ούτε όσιο. Είναι το τέταρτο παιδί αρχηγού εθνικής ομάδος αντιστάσεως που κλέβουν. Κι αυτό γιατί θέλουν να πείσουν τους πάντες ότι τον αγώνα εναντίον των κατακτητών τον κάνουν μόνο αυτοί...».

³⁴ Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999 [1976], 39-48.

³⁵ Γεώργιος Παπανδρέου, *Η απελευθέρωση της Ελλάδος*, Αθήνα, Άλφα, 1945, 49.

Τελικά μια γυναίκα της ομάδας ελευθερώνει τα παιδιά, εκμεταλλευόμενη τη σχέση της με ένα Γερμανό αξιωματικό, όμως δεν καρφώνει τους αριστερούς, τονίζοντας ότι *«Εμείς δεν προδίδουμε Έλληνες»*. Παρόλο που η «εθνική ομάδα» δε συνεργάζεται με τους Γερμανούς, ο τρόπος παρουσίασης των αριστερών θα δικαιολογούσε ακόμα και τη συνεργασία ως μια πράξη αυτοάμυνας. Είναι ενδιαφέρον ότι τα τελευταία χρόνια διατυπώνονται απόψεις που αποδίδουν εν μέρει τη συνεργασία με τους Γερμανούς στο μίσος και το φόβο του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ³⁶.

Η εισαγωγή της ταινίας *Δραπέτες Του Μπούλκες*, που περιγράφει την απόδραση τριών μετανιωμένων ανταρτών από το Μπούλκες, δίνει ξεκάθαρα το ιδεολογικό στίγμα της.

«Μετά το κίνημα του Δεκέμβρη του '44 τα βαρυνόμενα με διάφορες εγκληματικές πράξεις Αριστερά στοιχεία μη δυνάμενα να λογοδοτήσουν ενώπιον του έθνους κατέφυγον μετά την Συμφωνία της Βάρκιζας σε διάφορες χώρες του παραπετάσματος. Εκεί οργανωθέντες εκ νέου άρχισαν πάλι το εγκληματικό τους έργο εναντίον της πατρίδος των. Ως τόπος εκπαίδευσής των παρεχωρήθη το Μπούλκες της Γιουγκοσλαβίας το οποίον έγινε το ορμητήριο των».

Η ταινία τονίζει τη δολιότητα των κομμουνιστών που παραπλανούν τους οπαδούς τους, αναπαράγοντας ένα από τα βασικά στοιχεία του αντικομμουνιστικού λόγου. Ο καθοδηγητής παραποιεί κατάφωρα την αλήθεια. Ισχυρίζεται ότι η κατοχική φωτογραφία με τα σκελετωμένα παιδιά τραβήχτηκε το 1947, για να φανατίσει τους αγωνιστές, ενώ διαδίδει ότι ο Δημοκρατικός Στρατός είναι στα πρόθυρα της Αθήνας για να αναπερώσει το ηθικό τους. Επίσης τονίζει ότι *«Οι λαϊκές δημοκρατίες μας παραστέκονται Μας τροφοδοτούν με τρόφιμα και όπλα»*, αναπαράγοντας την κατηγορία για «ξενοκίνητο εσωτερικό εχθρό». Ωστόσο η ταινία διαχωρίζει τους τίμιους αγωνιστές που παρασύρθηκαν από την προδοτική ηγεσία, ακολουθώντας την τακτική που ακολουθούσε ένα μικρό μέρος των φυλλαδίων για την αναμόρφωση των κρατούμενων στην Μακρόνησο, αναγνωρίζοντας «τα ευγενή κίνητρα των παραπλανηθέντων»³⁷.

Ο κομμουνισμός παραλληλίζεται με μεταδοτική ασθένεια. Ο μετανιωμένος καπετάνιος ξεσπαθώνει ενάντια στον καθοδηγητή: *«Αυτρώθηκα από το μικρόβιο που σπείρατε μέσα μου. Γιατί είναι βρώμικος ο αγώνας που κάνετε. Κι εσείς είστε νεκροί»*. Η περιγραφή του κομμουνισμού με ιατρικούς όρους ήταν μια συνηθι-

³⁶ Mark Mazower, «Κανένας από τους μύθους δεν αντέχει πλέον», στο *Διάλογος για την ιστορία. 18 ειδικοί συζητούν για τη βία στον ελληνικό Εμφύλιο*, ανάπτυπο από *Τα Νέα*, Δεκέμβριος 2004, 4-5.

³⁷ Στρατής Μπουρνάζος, «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στην Μακρόνησο: Η ένταξη του Εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της φυλής, ο “διηθητός ιός” του κομμουνισμού και ο ρόλος της “αναμόρφωσης”», στο *«Το Εμφύλιο δράμα»* (πρακτικά της ημερίδας του περιοδικού *Δοκίμες* στο Πάντειο Πανεπιστήμιο τον Οκτώβριο του 1996), *Δοκίμες*, 1997, 6: 116-121.

σμένη πρακτική του αντικομμουνιστικού λόγου, που υποστήριζε ότι ο κομμουνισμός είναι ένα μικρόβιο, μια φοβερή ασθένεια που μολύνει τον οργανισμό, «(...) μία φθίσις, μία λοιμώδης νόσος, επικίνδυνος δια τους νοσούντας και δια τους άλλους (...)»³⁸. Ιατρική ορολογία χρησιμοποιούσαν και οι κουντικοί. Ενδεικτικά στις 23 Απριλίου του 1967 ο Γεώργιος Παπαδόπουλος παραλλήλισε τον ελληνικό λαό με ασθενή στο χειρουργείο³⁹.

Οι κάτοικοι των περιοχών που ελέγχουν οι αντάρτες εμφανίζονται να εκλιπαρούν τη βοήθεια του στρατού για να σωθούν, ενώ γίνεται εκτεταμένη αναφορά στο «παιδομάζωμα». Το «παιδομάζωμα» απέκτησε κεντρική θέση στην προπαγάνδα της Δεξιάς, από τα χρόνια του Εμφυλίου μέχρι και την μεταπολίτευση, ενώ ορισμένοι κύκλοι το επικαλούνται μέχρι σήμερα. Ωστόσο τα κύρια επιχειρήματα της Δεξιάς προπαγάνδας, «το βίαιο της απαγωγής από την μητρική αγκάλη» και η «σλαβοποίηση» των παιδιών δεν αποδείχτηκαν. Από τις 25.000 παιδιά, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Αριστεράς ή 28.000 παιδιά, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της κυβέρνησης, τα οποία μεταφέρθηκαν στην Ανατολική Ευρώπη, το ποσοστό των παιδιών που κατόρθωσε να αποδείξει η κυβέρνηση ότι μεταφέρθηκαν χωρίς τη θέληση των γονιών τους παρέμεινε μικρό, ακόμα και μετά το τέλος του Εμφυλίου⁴⁰. Το επιχείρημα της «σλαβοποίησης» κατέρρευσε μετά τη μαζική επιστροφή των πολιτικών προσφύγων οι οποίοι είχαν διατηρήσει την εθνική τους ταυτότητα σαράντα χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου⁴¹.

Η ταινία *Δώστε Τα Χέρια*, μέσα από την ιστορία δυο φίλων που ήταν σε διαφορετικά πολιτικά στρατόπεδα και βρέθηκαν αντιμέτωποι στον Εμφύλιο, αναπαριστά τα γεγονότα της δεκαετίας του '40. Στη δίκη του καπετάνιου Πόταγα στο στρατοδικείο ο επίτροπος παρουσιάζεται απίστευτα διαλλακτικός και κάνει ένα κήρυγμα συμφιλίωσης, θεωρώντας ότι έληξε η ξενοκίνητη ανταρσία που δίχασε το έθνος. Επιχειρείται η πλήρης αντιστροφή της πραγματικότητας, καθώς τα έκτακτα στρατοδικεία καταδίκάζαν με μεγάλη ευκολία σε θάνατο όχι μόνο τους μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού, αλλά και τους ΕΑΜικούς αγωνιστές, ενώ χρειάστηκε να έρθει το 1963 για να αποδεχτεί το κράτος ότι η ανταρσία έληξε. Ο επίτροπος στο λόγο του αναπαράγει την διαδεδομένη αντίληψη για το έθνος που με-

³⁸ Ό.π., 117.

³⁹ Επίκαιρα ενσωματωμένα στο ντοκιμαντέρ του Θεοδόση Θεοδοσόπουλου, *1967-1974 Η ανατομία μιας δικτατορίας*.

⁴⁰ Γιώργης Κατσούλης, *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας*, τόμ. ΣΤ, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1978, 245-249. Βλ. επίσης Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, τόμ. 2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, 613.

⁴¹ Βλ. ενδεικτικά Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης & Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005. Για μια κριτική του συνεδρίου απ' όπου τροφοδοτήθηκε ο συλλογικός αυτός τόμος βλ. Ειρήνη Λαγάνη, «Ένα συνέδριο για τα παιδιά του Εμφυλίου. "Παιδομάζωμα ή παιδοφύλαγμα";», *Το Βήμα*, «Νέες Εποχές», 26/10/2003.

γαλουργεί, όταν είναι ενωμένο, χρησιμοποιώντας παραδείγματα από την αρχαιότητα, το 1821, τους Βαλκανικούς Πολέμους και τον πόλεμο της Αλβανίας, αποφεύγοντας όμως να αναφέρει την Αντίσταση⁴².

Ο καπετάνιος στην απολογία του παρουσιάζεται μετανιωμένος και παραπλανημένος συνολικά από τους πολιτικούς:

«(...)Ψευτοπολιτικάντηδες, που ήταν η συμφορά του τόπου μας, οι λογάδες της δεκάρας, οι υπηρέτες των ξένων συμφερόντων, ξέρουν να ρίχνουν το αφιόνι τους εκεί που εύκολα θα πιάσει τόπο. Για μια καλύτερη μέρα είναι πάντα το σύνθημά τους (...).»

Η ταινία ακολουθεί την εδραιωμένη αντίληψη των στρατιωτικών για τον ειδικό ρόλο τους στην άμυνα του ελεύθερου κόσμου. Ένας ρόλος που ενισχύει την αντικοινοβουλευτική νοοτροπία του στρατού και επιβεβαιώνει το δικαίωμα της προτεραιότητας των αυθεντικών υπερασπιστών του «έθνους» απέναντι «στους πολιτικούς» και τις ιδιοτελείς «μηχανογραφίες» τους⁴³. Με παρόμοιο σκεπτικό ο Γεώργιος Παπαδόπουλος δικαιολόγησε στις 23 Απριλίου του 1967 το στρατιωτικό πραξικόπημα.

«(...) Ο εθνικός στρατός, αι ένοπλοι δυνάμεις, η μόνη ουδετέρα εις τον χώρον του πολιτικού κατασπαραγμού δύναμις η οποία υπήρχε, έκρινεν ότι ώφειλε να παρέμβη δια να αποτρέψη τον δρόμον προν τον κρημνόν (...)⁴⁴.

Παράλληλα, ο καπετάνιος αναγνωρίζει ότι έπεσε θύμα της ξενοκίνητης ηγεσίας, διαχωρίζοντας τους αγνούς αγωνιστές από την ηγεσία και αναπαράγοντας το βασικό επιχείρημα του αντικομμουνιστικού λόγου περί ξενοκίνητης επέμβασης. Στο φινάλε ένας αριστερός δολοφονεί μέσα στο δικαστήριο το μετανωπημένο καπετάνιο, παρουσιάζοντας την Αριστερά να αρνείται τη συμφιλίωση.

Στην ταινία γίνεται προσπάθεια να ταυτιστεί στα μάτια των θεατών ο κομμουνισμός με τον ναζισμό. Ο δεξιός, κατηγορεί τον Πόταγα στην αδελφή του: *«Θέλει να σε μπλέξει σε πολιτικές υποθέσεις. Κι ο Χίτλερ θέλει να αλλάξει τον κόσμο, για αυτό μας έπνιξε στο αίμα»*. Μετά την απελευθέρωση ένας γκεσταπίτης παρουσιάζεται να είναι ο καθοδηγητής μιας αντάρτικης ομάδας. Ένας υπουργός, όταν το πληροφορείται, θριαμβεύει: *«Θέλω να μάθει όλος ο κόσμος ότι συνεργάζονται με πρώην γκεσταπίτες»*. Βέβαια στο ερώτημα που κάνουν οι αντάρτες στον γκεσταπίτη, ό-

⁴² Νάση Μπάλα, «Διαστάσεις και όψεις του εθνικού και του αντεθνικού στην κομμουνιστική και αντικομμουνιστική προπαγάνδα της περιόδου 1936-1949. Η έννοια της εθνικής ταυτότητας», στο Hagen Fleischer (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49*, ό.π., 137.

⁴³ Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1992, 305-306.

⁴⁴ Θεοδοσόπουλος, ό.π.

ταν μαθαίνουν την αλήθεια, «*Ποιος σε έβαλε στο κόμμα; Ήξεραν ποιος είσαι;*», εκείνος, απαντά «*Με πήραν για να στείλουν κάποιον στην Ελλάδα*», και δε διευκρινίζεται αν το κόμμα γνώριζε το προδοτικό παρελθόν του. Δεν παύει όμως να αιωρείται η κατηγορία για συνεργασία των κομμουνιστών με τους δωσίλογους.

Σε παρόμοιο κλίμα η ταινία *Ως Την Τελευταία Στιγμή*, που διαδραματίζεται αμέσως μετά την απελευθέρωση, κατηγορεί τους αντάρτες για συνεργασία με τους κατακτητές. Οι αντάρτες παρουσιάζονται σαν κοινοί εγκληματίες και εκβιαστές. Απάγουν την κόρη ενός πλούσιου κτηματία και απειλούν ότι θα της κόψουν το αυτί, αν δεν πάρουν τα λύτρα. Δεν επικαλούνται κανένα πολιτικό ή ιδεολογικό λόγο για να δικαιολογήσουν τη δράση τους. Έχουμε και εδώ την πλήρη διαστρέβλωση της πραγματικότητας που συμβαδίζει με την κεντρική πολιτική επιλογή της χούντας για το ξαναγράψιμο της πρόσφατης Ιστορίας⁴⁵.

Ο *Γράμμος* μέσα από την ιστορία δύο αδελφών που ήταν σε διαφορετικά πολιτικά στρατόπεδα και βρέθηκαν αντιμέτωποι στον Εμφύλιο παρουσιάζει τα κρίσιμα γεγονότα της δεκαετίας του 40. Η διαφημιστική καταχώριση είναι αποκαλυπτική:

«(...) τη γερμανική κατοχή διαδέχεται ο εμφύλιος σπαραγμός που σκόρπισαν οι κομμουνιστάι. Ακολουθούν τα αιματηρά γεγονότα του Δεκεμβρίου που σκόρπισαν το θάνατο σε πολλούς Έλληνες (...). Σιγά-σιγά άρχισε να ορθοποδίζει η Ελλάδα από τα κτυπήματα του πολέμου, της κατοχής και των Δεκεμβριανών (...). Δεν μπόρεσε να ανασάνη ούτε για μία στιγμή. Ξέσπασε ο εμφύλιος (...) παρμένο μέσα από τους αγώνες των πατριωτών εναντίον των Γερμανών και τη θριαμβευτική νίκη των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων στο Γράμμο (...)⁴⁶».

Πρέπει να υπογραμμίσω ότι στους τίτλους αναφέρεται ότι «Στρατιωτικός σύμβουλος είναι ο Ταγματάρχης Παπαδόπουλος Ευρυπίδης, ενώ διά την Χωροφυλακή ο Ενωμοτάρχης Αγγελής Τηλέμαχος». Είναι φανερό ότι η χούντα έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον τρόπο παρουσίασης των γεγονότων, και θεωρούσε αναγκαία την άσκηση ελέγχου, ώστε η εκδοχή της ταινίας να συμφωνεί με τη δική της αντίληψη για τη δεκαετία του '40.

⁴⁵ Οι αλλαγές στο μνημείο των πεσόντων στην Καισαριανή είναι ακόμα πιο αποκαλυπτικές. Πριν τη χούντα η πλάκα έγραφε: «Η Καισαριανή στα παιδιά της που πέσανε για τη λευτεριά και την ανεξαρτησία της πατρίδας». Το 1968 ο διορισμένος από τη χούντα δήμαρχος Καισαριανής Καρακάσης έσπασε ένα τεράστιο σταυρό και έγραψε στο μνημείο «Εις τα θύματα του κουμμουνισμού, υπερασπιστές του Έθνους αιωνία η ευγνωμοσύνη μας», ενώ στις 13 Δεκεμβρίου του 1970 εντοίχισε πλάκα «Προς τους σφαγιασθέντας υπό των κομμουνιστών. Ευγνωμοσύνης ένεκεν». Βλ. σχετικά Β. Γατόπουλος, «Ο σταυρός της Καισαριανής και οι σταυρωτίδες του λαού», *Ριζοσπάστης*, 26/9/1975. Είναι εντυπωσιακή, εξάλλου, η ομοιότητα των μεθόδων της χούντας για τη διαστρέβλωση της ιστορίας με αυτές του φρανκικού καθεστώτος, το οποίο όχι μόνο δεν αναγνώριζε το βομβαρδισμό της Γκουέρνικα αλλά έφτασε στο σημείο να κατηγορήσει τους κατοίκους ότι πυρπόλησαν το χωριό τους. Βλ. σχετικά Aguilar Fernandez, ό.π., 109, 241.

⁴⁶ «Ο Γράμμος», *Κινηματογραφικός Αστήρ*, Ιούλιος 1969, 1.040:28.

Η Αντίσταση παρουσιάζεται σαν έργο του στρατού με την αγαστή συνεργασία της χωροφυλακής. Γίνεται μια προσπάθεια ιδιοποίησης των αγώνων της ΕΑΜικής αντίστασης. Οι Εθνικές Ομάδες παρουσιάζονται να αποτρέπουν την καταστροφή των υποδομών της Αθήνας κατά την αποχώρηση των Γερμανών, ενώ στην πραγματικότητα οι δυνάμεις του ΕΑΜ έδωσαν μάχες με τους Γερμανούς για τη σωτηρία των υποδομών⁴⁷.

Η ταινία καταλογίζει την ευθύνη για τα Δεκεμβριανά στην Αριστερά. Δεν γίνεται καμιά αναφορά στο καθοριστικό ρόλο των Άγγλων και αποσιωπάται ο ρόλος των ταγματασφαλιτών στην έκβαση της σύγκρουσης⁴⁸. Μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, η Αριστερά παρουσιάζεται να επιδιώκει τη σύγκρουση, ενώ αποσιωπάται η «λευκή τρομοκρατία». Στην ερώτηση του δεξιού αδελφού «*Θα φύγεις τώρα που δόθηκε αμνηστία*», ο αριστερός απαντά: «*Είναι φιάσκο για να μας πιάσουν όλους*». Ο δεξιός τον ειρωνεύεται, λέγοντας «*Τρέχα να βρεις τα τσακάλια τους φίλους σου*» και ο αριστερός τον βρίζει ως «*μαύρη αντίδραση*».

Η ταινία ακολουθεί την πεπατημένη στον τρόπο παρουσίασης του αριστερού, αναπαράγοντας την εικόνα του συμμορίτη ως δασύτριχου γενειοφόρου αγριάνθρωπου με φουσεκλίκια σταυρωτά⁴⁹. Είναι χαρακτηριστική η αντίθεση ανάμεσα στον κομμουνιστή που είναι βρώμικος, κακοντυμένος και αγριάνθρωπος με τα απεριποίητα γένια του, και στον αξιωματικό αδελφό του που είναι καλοντυμένος, κοντοκουρεμένος και ξυρισμένος, μια παρουσίαση που συναντάμε και σε αρκετές ιταλικές ταινίες⁵⁰.

Οι κομμουνιστές παρουσιάζονται σαν τέρατα που αδιαφορούν εντελώς για την ανθρώπινη ζωή. Στο φινάλε ο αριστερός, που είναι πρόεδρος του ανταρτοδικείου δε διστάζει να υπογράψει την θανατική καταδίκη του αδελφού του. Πρέπει να σημειώσω ότι ένας από τους δικαστές είναι ξένος, ένα στερεότυπο που αναπαράγει τις αστήρικτες κατηγορίες περί ξενοκίνητης επέμβασης. Είναι ενδιαφέρον ότι η μάνα του θεωρεί πως δεν ευθύνεται ο γιος της αλλά αυτοί που προκάλεσαν το αδελφοκτόνο κίνημα, διαχωρίζοντας τους απλούς παραπλανημένους αγωνιστές από την ηγεσία.

Έχουμε μια εκτεταμένη αναφορά στο οργανωμένο σχέδιο του ΚΚΕ για την κατάληψη της εξουσίας, όπως εκφράστηκε με το ιδεολόγημα των «τριών γύρων»⁵¹. Εί-

⁴⁷ Σόλωνας Γρηγοριάδης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, τόμ. 2, Αθήνα, Καπόπουλος, χ.χ., 346.

⁴⁸ Ο.π., 418.

⁴⁹ Άγγελος Ελεφάντης, «Προσλήψεις του Εμφυλίου πολέμου μετά τον Εμφύλιο», στο *Μας πήραν την Αθήνα. Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, 103.

⁵⁰ Landy, ό.π., 17.

⁵¹ George Kousoulas, *Revolution and Defeat. The Story of the Greek Communist Party*, Oxford, Oxford University Press, 1965, 224, 239.

να ενδιαφέρον ότι ο Βελουχιώτης κατηγορεί την προδοτική ηγεσία του ΚΚΕ για τους δύο χαμένους γύρους και απειλεί ότι στον τρίτο γύρο «*θα την περάσει από μαχαίρι*» μαζί με τους «*μοναρχοφασίστες*» με τη βοήθεια, βέβαια, των λαϊκών δημοκρατιών. Ο Βελουχιώτης πραγματικά άσκησε σκληρή κριτική στην ηγεσία για τις «καταστροφικές» συμφωνίες του Λίβανου και της Καζέρτας και τις λανθασμένες επιλογές της στα Δεκεμβριανά και στη Βάρκιζα, αλλά δεν την κατήγγειλε για προδοσία⁵². Την ίδια στιγμή ο Βελουχιώτης παρουσιάζεται σαν αγριάνθρωπος που διψάει για αίμα, ακολουθώντας την εικόνα η οποία χτίστηκε από τους αντίπαλους του από την Κατοχή και αναπαράγεται μέχρι σήμερα, τονίζοντας την βιαιότητα και την απίστευτη σκληρότητά του⁵³.

Στην ταινία έχουμε το τέλος του Βελουχιώτη, που τονίζει στους συντρόφους του: «*Μας κυνηγά ο στρατός. Μας αποκήρυξε το κόμμα. Ο Άρης δεν σκύβει το κεφάλι στους ναζίδες. Προχωρήστε να ανοίξουμε δρόμο*». Είναι ενδιαφέρον ότι το τέλος του Βελουχιώτη, μετατίθεται μετά την έναρξη του Εμφύλιου, ενώ στην πραγματικότητα αυτοκτόνησε, κυκλωμένος από τους στρατιώτες, στις 16 Ιουνίου του 1945, την ημέρα που διάβασε στο *Ριζοσπάστη* την απόφαση της διαγραφής του από το κόμμα⁵⁴.

Τέλος, στο μελόδραμα *Ένας Υπέροχος Άνθρωπος* το 1971 συνάντησα μια εκτεταμένη αναφορά στη δολοφονία του Αμερικανού δημοσιογράφου Πολκ στις 8 Μαΐου του 1947. Βέβαια, η ταινία υιοθετεί την επίσημη κατηγορία κατά των κομμουνιστών, μολοντί ο Στακτόπουλος αρνιόταν την κατηγορία, και υπάρχουν βάσιμα στοιχεία ότι η δολοφονία ήταν έργο της ΚΥΠ⁵⁵.

Ωστόσο ακόμα και στη χούντα γυρίστηκαν ταινίες που προβάλλουν έναν αντίθετο λόγο, αποφεύγοντας τον ψεύτικο ηρωισμό, την πατριωτική ρητορεία και το μελοδραματισμό, όπως *Το Κανόνι Και Το Αηδόνι* των αδερφών Καμπανέλη το 1968, *Ανοιχτή Επιστολή* του Γιώργου Σταμπουλόπουλου το 1969, *Ο Τελευταίος Αιχμάλωτος* του Άγγελου Γεωργιάδη, *Ένας Γερμανός Στα Καλάβρυτα* του Μεμά Παπαδάτου το 1970 και *Τι Έκανες Στον Πόλεμο Θανάση* του Ντίνου Κατσουρίδη το 1971.

Το Κανόνι Και Το Αηδόνι είναι μια προσπάθεια ιστορίας «από τα κάτω» και επικεντρώνει στα προβλήματα των απλών ανθρώπων και στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν. Η ιστορία, στην οποία ο Ιταλός Διοικητής δίνει στο Δήμαρχο λάδι για να επιδιορθώσει το ρολόι της πόλης αλλά εκείνο λιγοστεύει περνώντας από χέρι σε χέρι με αποτέλεσμα να μη φτάσει σταγόνα στο ρολόι, ζωντανεύει το πρό-

⁵² Ιωάννα Παπαθανασίου, «Η λογική των συγκρούσεων στην ηγεσία του ΚΚΕ, 1945-1948: από την καταδίκη του Άρη Βελουχιώτη στην άρνηση της κληρονομιάς του ΕΛΑΣ», στο Κλεομένης Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, 197-199.

⁵³ Ριζάς, ό.π., 210-212.

⁵⁴ Παπαθανασίου, ό.π., 192.

⁵⁵ Βλ. σχετικά Κώστας Χατζηαργύρης, *Η υπόθεση Πολκ*, Αθήνα, Gutenberg, χ.χ.

βλημα της πείνας στα αστικά κέντρα, ενώ η ιστορία με τον ιδιοκτήτη ενός σπιτιού που κάνει πόλεμο νεύρων στον αξιωματικό ο οποίος έρχεται να εγκατασταθεί με διαταγή επίταξης και τον αναγκάζει να φύγει νιώθοντας ανεπιθύμητος, δίνει ανάγλυφα την εκθρόπιση του πληθυσμού απέναντι στους Γερμανούς.

Η ταινία *Ένας Γερμανός Στα Καλάβρυτα* αναφέρεται στη σφαγή των Καλαβρύτων στις 13 Δεκεμβρίου του 1943, μια από τις πιο φρικτές αγριότητες των Γερμανών στην Ελλάδα. Στην ταινία έχουμε ένα επικριτικό σχόλιο για την ατιμωρησία των εγκληματιών πολέμου και τη στάση των ελληνικών κυβερνήσεων που αδιαφορούσαν για τη δίωξη των εγκληματιών πολέμου, προτάσσοντας τις καλές σχέσεις με τη Δυτική Γερμανία και υποχωρώντας στις οικονομικές απειλές της. Ενδεικτικά, όταν οι Καλαβρυτινοί διαμαρτυρήθηκαν το φθινόπωρο του 1959 για το νομοσχέδιο που κατατέθηκε για την αποφυλάκιση των εγκληματιών πολέμου προκειμένου να ενισχυθούν οι σχέσεις με τη Δυτική Γερμανία, ο Κανελλόπουλος απάντησε ότι κατέχεται «υπό βαθείας ευλαβείας έναντι των θυμάτων των Καλαβρύτων» αλλά κατηγορήσε τους αντάρτες λέγοντας ότι «αι σφαγαί των Καλαβρύτων προεκλήθησαν ως αντίποινα δια φόνους Γερμανών και μάλιστα αιχμαλώτων (...)»⁵⁶.

Ο *Τελευταίος Αιχμάλωτος* αφηγείται την ιστορία ενός αντιστασιακού που χρόνια μετά την απελευθέρωση κρύβεται σε ένα υπόγειο, γιατί μια γυναίκα που είναι ερωτευμένη μαζί του τού λέει πως ο πόλεμος συνεχίζεται. Στο φινάλε μαθαίνει την αλήθεια, αλλά δεν μπορεί να προσαρμοστεί στη μεταπολεμική πραγματικότητα. Οι παλιοί του σύντροφοι έχουν ξεχάσει τις «*τρέλες της νιότης*» και τον αντιμετωπίζουν σαν αθεράπευτο ρομαντικό. Απογοητευμένος επιστρέφει στο υπόγειο και συνεχίζει να ζει μέσα στο ψέμα.

Η ταινία αποτελεί ένα σχόλιο για την απογοήτευση του κόσμου της Αντίστασης, λόγω της διάψευσης των ελπίδων για έναν καλύτερο κόσμο μετά τον πόλεμο. Θέτει το πρόβλημα του ήρωα του πολέμου που επιστρέφει, αλλά δεν μπορεί να βρει έναν ικανοποιητικό ρόλο στο μεταπολεμικό κόσμο⁵⁷. Ο Emir Kusturica, που το πιθανότερο αγνοούσε την ταινία, αξιοποίησε το ίδιο εύρημα, με μεγαλύτερη βέβαια επιτυχία, το 1995, στην ταινία *Underground* για να περιγράψει την κατάσταση στη μεταπολεμική Γιουγκοσλαβία.

Η ταινία *Τι Έκανες Στον Πόλεμο Θανάση* παρουσιάζει την Κατοχή «από τα κάτω» μέσα από τις περιπέτειες ενός φοβισμένου ανθρωπάκου, τον οποίο υποδύεται ο Θανάσης Βέγγος, που μπλέκει στην Αντίσταση. Ζωντανεύει με μεγάλη επιτυχία το πρόβλημα της πείνας στην Αθήνα και το κλίμα της άγριας τρομοκρατίας. Θίγει μια από τις σχετικά παραμελημένες πτυχές της Κατοχής, την αναγκαστική

⁵⁶ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη χούντα*, τόμ. 3, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977-1986, 458-460.

⁵⁷ Brian Mcfarlane, «Losing the Peace: Some British Films on Postwar Adjustment», στο Tony Bartha (ed.), ό.π., 93.

εργασία στα επιταγμένα εργοστάσια. Αποφεύγει τις υπερβολές των περισσότερων ταινιών που παρουσιάζουν απίστευτα κατορθώματα των σαμποτέρ, ενώ ο τρόπος παρουσίασης ενός ηγετικού στελέχους της Αντίστασης, με το όμι τυχαίο ψευδώνυμο Ιβάν, θα θύμιζε σε πολλούς θεατές τους αριστερούς αγωνιστές.

Η σκηνή στην οποία ο Βέγγος συνεννοείται με τις «καμπαρετζούδες» που κρατούνται στο διπλανό κελί με συνθηματικά χτυπήματα στον τοίχο και η σκηνή που μια αγωνίστρια ειδοποιεί το Βέγγο κάνοντας σήματα με το καθρεφτάκι, θα θύμιζε στο κοινό τους τρόπους επικοινωνίας των φυλακισμένων αριστερών. Τέλος η εισαγωγή της ταινίας που τονίζει ότι «Η πείνα και η βία σε όλες τις χώρες και τις εποχές είχαν το ίδιο πρόσωπο» αλλά και το φινάλε «Ο φασισμός δεν θα περάσει» που διαβάζουμε στην οθόνη, είναι πιθανό να διαβάστηκαν από πολλούς θεατές όχι μόνο ως καταγγελία του ναζισμού αλλά και ως καταγγελία της χούντας.

Ο Κατσουρίδης υποστηρίζει, ίσως με μια δόση υπερβολής, ότι η χούντα θορυβήθηκε από την τεράστια επιτυχία της ταινίας, η οποία διαβάστηκε από τον κόσμο όχι ως μια «αντιπολεμική» αλλά ως μια «αντιφασιστική-αντιδικτατορική» σάτιρα:

«Αυτό δεν ήταν ταινία-ήταν διαδύλωση! Οι κύριοι του Υπουργείου Τύπου ενοχλήθηκαν αγρίως (σίγουρα κάποιος θα τους έκανε 'νταντά'), αλλά ήταν πολύ αργά για να αντιδράσουν. Απλώς διέδιδαν ψιθυριστά ότι η τεράστια επιτυχία της ταινίας οφειλόταν στον παράνομο μηχανισμό του ΚΚΕ (οι άνθρωποι ήταν πλίθιοι: 3 εκατομμύρια Έλληνες είδαν την ταινία σε ένα χρόνο). Μου τη φύλαξαν, όμως, για την επόμενη χρονιά (...)».

Όταν υπέβαλε αίτηση για την οικονομική ενίσχυση της ταινίας *Το Προξενιό Της Άννας*, «με δύο ξερά λόγια την απέρριψαν», ενώ το Γενικό Επιτελείο Στρατού «αρνήθηκε κατηγορηματικά ακόμα και να συζητήσει την παραχώρηση έστω και ενός απλού θωρακισμένου οχήματος» για την ταινία *Θανάση Πάρε Το Όπλο*⁵⁸ «την ίδια εποχή που οι διάφοροι Τζέημς Πάρις αλώνιζαν ασύστολα με τα *ΟΧΙ* τους»⁵⁸.

Ιδιαίτερη περίπτωση είναι η *Ανοιχτή Επιστολή*. Ασχολείται με τα αδιέξοδα της γενιάς των τριαντάρηδων στο τέλος της δεκαετίας του '60, αυτών που πέρασαν τα παιδικά τους χρόνια μέσα στην Κατοχή. Παρουσιάζει την Κατοχή μέσα από τις εμπειρίες ενός μικρού παιδιού και τονίζει τη συμβολή τους στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του. Σπάνια έχουμε στον ελληνικό κινηματογράφο τόσο πετυχημένες αναφορές στην πείνα. Μετά την απελευθέρωση, στο σπίτι έχουν ψητό με πατάτες. Ο πρωταγωνιστής λέει. «Δεν το θέλω. Δεν μου αρέσει. Θέλω πλιγούρι». Σε μία άλλη σκηνή ο πρωταγωνιστής γκρινιαίνει για το φαγητό, λέγοντας «Πάλι ψητό με πατάτες έχουμε;», και ο πατέρας του απαντά «Ε ρε Κατοχή

⁵⁸ Γιάννης Σολδάτος (επιμ.), *Ντίνος Κατσουρίδης*, Αθήνα, Αιγόκερως, 2000, 17-18.

που σου χρειάζεται», κάνοντας ένα σχόλιο που η πλειονότητα των παιδιών τις δεκαετίες του '60 και του '70 έχει ακούσει από τους γονείς τους, οι οποίοι είχαν ζήσει την πείνα της Κατοχής, όταν εξέφραζαν επιθυμίες οι οποίες στα μάτια των γονιών φαίνονταν υπερβολικές.

Το ερώτημα της πρόσληψης των ταινιών μένει ανοικτό. Μολονότι τα εισιτήρια αποτελούν σημαντικό κριτήριο, υπάρχει το πρόβλημα της έλλειψης στοιχείων για την εισπρακτική κίνηση των ταινιών στους κινηματογράφους δεύτερης προβολής και στην επαρχία. Το πρόβλημα επιτείνεται, καθώς το λαϊκό κοινό των κινηματογράφων δεύτερης προβολής και της επαρχίας επέλεγε με διαφορετικά κριτήρια από το μορφωμένο κοινό των κινηματογράφων πρώτης προβολής⁵⁹.

Επίσης σημαντική επίδραση στην εισπρακτική κίνηση των ταινιών είχε η λογοκρισία και το πολιτικό κλίμα που επικρατούσε ιδιαίτερα σε περιόδους έντασης αλλά και το κύκλωμα διανομής, η διαφήμιση και το star system⁶⁰. Το σημαντικότερο είναι ότι η παρακολούθηση των ταινιών δε συνεπάγεται την αποδοχή των μηνυμάτων τους. Οι θεατές δεν είναι παθητικοί καταναλωτές, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις συμμετέχουν ενεργά και παράγουν διαφορετικά μηνύματα από αυτά που παράγουν οι ταινίες⁶¹.

Οι ταινίες που σημείωσαν εισπρακτική επιτυχία και/ή προκάλεσαν το δημόσιο διάλογο έπαιξαν μεγαλύτερο ρόλο στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης. Ωστόσο, και οι υπόλοιπες συμπλήρωσαν την εικόνα, η οποία διαμορφώνει και σήμερα τη συλλογική μνήμη, μέσα από την προβολή τους στην τηλεόραση. Οι αναπαραστάσεις, οι διαστρεβλώσεις και οι αποσιωπήσεις της μεγάλης πλειονότητας των ταινιών που στήριζαν την «επίσημη» αφήγηση, δημιούργησαν μια κινηματογραφική μυθολογία θολώνοντας τα όρια ανάμεσα στα γεγονότα και την κινηματογραφική αναπαράστασή τους. Παρόλο που οι μύθοι που προπαγανδίστηκαν συνάντησαν την έντονη αντίδραση σημαντικής μερίδας του πληθυσμού, συνέβαλαν στην προσπάθεια απομάκρυνσης του πληθυσμού από το ΕΑΜ, και επηρέασαν τις αντιλήψεις πολλών ανθρώπων για την δεκαετία του '40.

Δεν μπορώ να προσδιορίσω με σιγουριά το μέγεθος της επιτυχίας της επιβολής της επίσημης αντίληψης για τα γεγονότα, σε μια περίοδο που αυτοί που τα είχαν βιώσει ήταν στη ζωή. Πρέπει όμως να επισημάνω ότι με το πέρασμα του χρόνου, καθώς αυτοί που έζησαν τα γεγονότα φεύγουν από τη ζωή, η Κατοχή και

⁵⁹ Νεοκλής Σαρρής, «Τα κινηματογραφικά κίνητρα εν Ελλάδι. Γιατί πηγαίνει ο κόσμος στον κινηματογράφο», *Τα Θεάματα*, 31/12/1967, 223:13.

⁶⁰ Richard Dyer, «Heavenly Bodies: Film Stars and Society», στο Robert Stam & Tony Miller (eds.), ό.π., 604-605.

⁶¹ Barbara Creed, «Film and Psychoanalysis», στο John Hill & Pamela Gibson (eds.), *The Oxford Guide to Film Studies*, Oxford, Oxford University Press, 1998, 86. Βλ. Επίσης Jostein Gripsrud, «Film Audiences», στο John Hill & Pamela Gibson, ό.π., 205.

η Αντίσταση αρχίζουν να περνάνε από το πεδίο της εμπειρίας και της προσωπικής ανάμνησης στο πεδίο των εικόνων, με τον κίνδυνο να μετατραπούν σε ένα κινηματογραφικό μύθο⁶².

ΠΗΓΕΣ

- www.latrobe.edu.au/screeningthepast
 Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 26/9/1975
 Εφημερίδα *Το Βήμα*, 26/10/2003.
 Εφημερίδα *Τα Νέα*, 21/3/1972, Δεκέμβριος 2004.
 Περιοδικό *Τα Θεάματα*, τ. 223, 31/12/1967, τ. 271, 15/6/1970, τ. 274, 31/8/1970.
 Περιοδικό *Σύγχρονος Κινηματογράφος* τ. 3 Νοέμβριος 1970.
 Περιοδικό *Κινηματογραφικός Αστήρ*, τ. 1.033, 16/11/1968, τ. 1.040, Ιούλιος 1969.
 Θεοδόσης Θεοδοσόπουλος, *1967-1974 Η ανατομία μιας δικτατορίας* (ντοκιμαντέρ).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aguilar Fernandez Paloma, *Μνήμη και λήθη του ισπανικού Εμφυλίου*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005.
 Creed Barbara, «Film and Psychoanalysis», στο John Hill & Pamela Gibson (eds.), *The Oxford Guide to Film Studies*, Oxford, Oxford University Press, 1998, 77-90.
 Dudley Andrew, «Film and History», στο John Hill & Pamela Church Gibson (eds.), *The Oxford Guide to Film Studies*, Oxford, Oxford University Press, 1998, 176-189.
 Dyer Richard, «Heavenly Bodies: Film Stars and Society», στο Stam Robert & Tony Miller (eds.), *Film and Theory. An Anthology*, Oxford, Blackwell Publishers Ltd, 2000, 603-617
 Ferro Marc, *Cinema and History*, Detroit, Wayne State University Press, 1998.
 Fleisher Hagen, «The Past beneath the present. The Resurgence of World War II. Public History after the Collapse of Communism: A Stroll through the International Press», *Historein*, 2003-2004, 4: 45-130.
 Gilman Sander, «Smart Jews': From the *Caine Mutiny* to *Schindler's List* and beyond», στο Tony Bartha (ed.), *Screening the Past: Film and the Representation of History*, Westport CT, Praeger, 1998, 63-82.
 Gripsurd Jostein, «Film Audiences», στο John Hill & Pamela Gibson (eds.), *The Oxford Guide to Film Studies*, Oxford, Oxford University Press, 1998, 202-211.
 Heartney Eleanor, «Out of the Bunker: A Recent Exhibition at the Jewish Museum Examined the Use of Nazi Imagery in Contemporary Art», *Art in America*, July 2002, www.Findarticles.com.
 Kaes Anton, «History and Film: Public Memory in the Age of Electronic Dissemination», *History and Memory*, 1990, 2: 111-129.

⁶² Anton Kaes, «History and Film: Public Memory in the Age of Electronic Dissemination», *History and Memory*, 1990, 2: 111-129.

- Kousoulas George, *Revolution and Defeat. The Story of the Greek Communist Party*, Oxford, Oxford University Press, 1965.
- Mazower Mark, «Κανένas από τους μύθους δεν αντέχει πλέον», στο *Διάλογος για την ιστορία. 18 ειδικοί συζητούν για τη βία στον ελληνικό Εμφύλιο*, ανάπτυπο από *Τα Νέα*, Δεκέμβριος 2004, 4-5.
- Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994.
- Mcfarlane Brian, «Losing the Peace: Some British Films on Postwar Adjustment», στο Tony Bartha (ed.), *Screening the Past: Film and the Representation of History*, Westport CT, Praeger, 1998, 93-108.
- Miller Tony, «The Historical Spectator/Audience. Introduction», στο Robert Stam & Tony Miller (eds.), *Film and Theory. An Anthology*, Oxford, Blackwell Publishers Ltd, 2000, 337-344.
- Novick Peter, *The Holocaust in American Life*, New York, Houghton Mifflin Company, 2000.
- Rosenstone Robert, *Visions of the Past: The Challenge of Film to Our Idea of History*, Cambridge Massachusetts, Harvard University Press, 1995.
- Sorlin Pierre, *European Cinemas. European Societies 1939-1990*, London, Routledge, 1991.
- Sorlin Pierre, *Mass Media*, London, Routledge, 1994.
- Virilio Paolo, *Το δικαίωμα στην Αντίσταση*, Αθήνα, Άρθρο 46, 2005.
- Winter Jay, «Film and the Matrix of Memory», *The American Historical Review*, 2001, 106/3: 863.
- Βουτυρά Ευτυχία, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης & Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005.
- Γιανουλόπουλος Γιάννης, *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1992.
- Γρηγοριάδης Σόλωνας, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, τόμ. 7, Αθήνα, Καπόπουλος, χ.χ.,
- Γρηγορίου Γρηγόρης, *Μνήμες σε άσπρο και σε μαύρο. Η ιστορία ενός επαγγελματία*, Αθήνα, Αιγόκερως, 1996.
- Ελεφάντης Άγγελος, «Προσλήψεις του Εμφυλίου πολέμου μετά τον Εμφύλιο», στο *Μας πήραν την Αθήνα. Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002.
- Ελεφάντης Άγγελος, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999 [1976].
- Κατσούλης Γιώργης, *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας*, τόμ. ΣΤ, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1978.
- Κωνσταντόπουλος Σάββας, *Η αντιδικία μου με την inteligenencia*, Αθήνα, Ελεύθερος Κόσμος, 1968.
- Λαμπρινός Φώτος, «Κινηματογράφος. Η εποχή της καταξίωσης», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 9, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.

- Λιάκος Αντώνης, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο Hagen Fleischer (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003
- Λιάκος Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Αθήνα, Πόλις, 2007.
- Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη χούντα*, τόμ. 3, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977-1986.
- Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, τόμ. 2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001.
- Μπακογιαννόπουλος Γιάννης, «Η υπόσχεση ενός νεαρού κινηματογράφου», στο *Σινεμθολογία*, Αθήνα, Greek Film Center, 1993
- Μπάλτα Νάση, «Διαστάσεις και όψεις του εθνικού και του αντεθνικού στην κομμουνιστική και αντικομμουνιστική προπαγάνδα της περιόδου 1936-1949. Η έννοια της εθνικής ταυτότητας», στο Hagen Fleischer (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, 130-137.
- Μπουρνάζος Στρατής, «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: Η ένταξη του Εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της φυλής, ο “διηθητός ιός” του κομμουνισμού και ο ρόλος της “αναμόρφωσης”», στο «Το Εμφύλιο δράμα». (πρακτικά ημερίδας του περιοδικού Δοκιμές στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Οκτώβριος 1996), *Δοκιμές*, 1997, 6:101-134.
- Παπαθανασίου Ιωάννα, «Η λογική των συγκρούσεων στην ηγεσία του ΚΚΕ, 1945-1948: από την καταδίκη του Άρη Βελουχιώτη στην άρνηση της κληρονομιάς του ΕΛΑΣ», στο Κλεομένης Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, 187-203.
- Παπανδρέου Γεώργιος, *Η απελευθέρωση της Ελλάδος*, Αθήνα, Άλφα, 1945.
- Ριζάς Σωτήρης, «Η προσέγγιση του Άρη Βελουχιώτη από τους αντιπάλους του», στο Κλεομένης Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, 205-215.
- Σολδάτος Γιάννης (επιμ.), *Ντίνος Κατσουρίδης*, Αθήνα, Αιγόκερως, 2000.
- Σολδάτος Γιάννης, *Ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου Ντοκουμέντα 1900-2000*, τόμ. 5, Αθήνα, Αιγόκερως, 2004.
- Σολδάτος Γιάννης, *Ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου, 1900-1967*, Αθήνα, Αιγόκερως, 2002.
- Χαιρετάκης Μανώλης, «Η στρατιωτική δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967 ως τομή για τα ελληνικά ΜΜΕ», αδημοσίευτη ανακοίνωση στο Ζ΄ Συνέδριο Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, Πάντειο Πανεπιστήμιο 30/11-3/12/2005.
- Χατζηπαργύρης Κώστας, *Η υπόθεση Πολκ*, Αθήνα, Gutenberg, κ.κ.

Ανάμεσα σε δύο πολέμους. Επίσημη και ανεπίσημη μνήμη της δεκαετίας του 1940 σε μια ορεινή κοινότητα της Βόρειας Πίνδου

Βασίλης Δαλκαβούκης* & Αριάδνη Αντωνιάδου**

«Καθώς η προφορική παράδοση (...) διαβρώνεται από τα νέα επίπεδα της στοιχειώδους παιδείας και της εκπαίδευσης, από τη μετανάστευση και από άλλους παράγοντες όπως η ανάπτυξη μιας “εθνικής κουλτούρας” που διαδίδεται από την επέκταση των μέσων, τι συμβαίνει με την κοινωνική μνήμη;»,

αναρωτιόταν αρκετά χρόνια πριν η Anna Collard¹ αφήνοντας μετέωρο και προς συζήτηση ένα σημαντικό ζήτημα: αυτό που αφορούσε τη συγκρότηση της κοινωνικής μνήμης ως ανεπίσημης εκδοχής για το παρελθόν και τον ετεροκαθορισμό της από τα επάλληλα στρώματα θεσμικής μνήμης που την αλλοιώνουν.

Στα είκοσι και πλέον χρόνια² που μας χωρίζουν από τη διατύπωση αυτή το ζήτημα συζητήθηκε συστηματικά και διεπιστημονικά³, και θα ήταν μάλλον άκαιρο να επαναφέρει κανείς εδώ αυτή τη συζήτηση, ενώπιον μάλιστα ανθρώπων που την γνωρίζουν καλά και την έχουν συνδιαμορφώσει. Ωστόσο, η ρευστότητα της κοινωνικής μνήμης, από τη μια μεριά, καθώς «εμπρεάζεται έντονα από τους λόγους και τις εμπειρίες του παρόντος», κάτι που την «καθιστά (...) μια αρκετά περίπλοκη κατασκευή, όπως επίσης και μια πολύ ενεργή διαδικασία»⁴, και η ανάδυση καινούργιων πεδίων και συνακόλουθα εμπειρικού υλικού, από την άλλη, συνιστούν σε κάθε περίπτωση μια προκλητική ευκαιρία να δοκιμάσει κανείς τις αντοχές και την αξιοπιστία των απαντήσεων, την αναδιατύπωση των παλιών ε-

* Λέκτορας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

** Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

¹ Anna Collard, «Διερευνώντας την “κοινωνική μνήμη” στον ελλαδικό χώρο», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, 388.

² Το κείμενο της Collard αποτελεί επεξεργασμένη μορφή ανακοίνωσης που εκφωνήθηκε στο Συμπόσιο Κοινωνικής Ανθρωπολογίας που οργάνωσε το Πανεπιστήμιο Αιγαίου στη Μυτιλήνη το 1986.

³ Βλ. σχετικά Ρίκη Βαν Μπούσοτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτουρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνος Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 9-33 («Εισαγωγή»).

⁴ Collard, ό.π., 387.

ρωτημάτων και εντέλει να θέσει σε λειτουργία τον αυτονόπο μηχανισμό του επισημονικού ελέγχου, της κριτικής και της αυτοκριτικής.

Τι συμβαίνει, λοιπόν, με την κοινωνική μνήμη σήμερα, που όλα σχεδόν τα υποκείμενα της δεκαετίας του 1940 έχουν καταθέσει την εκδοχή τους; Η διαπίστωση ότι συγκροτούνται «κοινότητες μνήμης»⁵ που επιβεβαιώνουν τόσο το συλλογικό της χαρακτήρα⁶ όσο και την κοινωνική της διάσταση, δηλαδή τη διαλεκτική και συχνά συγκρουσιακή της λειτουργία⁷, είναι αρκετή; Μήπως στο πλαίσιο της ίδιας «κοινότητας μνήμης» μπορούμε να διακρίνουμε αέναες εσωτερικές διχοτομήσεις που μας οδηγούν στο άτομο ως μονάδα μελέτης -ή ακόμη και στην εσωτερική του διχοτόμηση- με αφετηρία τη σύγχρονη ανθρωπολογική κριτική για την ανεπάρκεια του όρου «ταυτότητα»⁸; Μπορούμε, με άλλα λόγια, να διαγνώσουμε στο διχασμό ή την πολυδιάσπαση της κοινωνικής μνήμης το διχασμό της ίδιας της κοινότητας που την παράγει στο παρόν; Και τι σημαίνει κάτι τέτοιο για τη συγκρότηση των συλλογικών υποκειμένων;

Από την άλλη μεριά, στη συζήτηση για τη χειραγώγηση από την «εθνική κουλτούρα» ενός πολυδιάστατου κοινωνικού χώρου εντός του οποίου συγκροτείται η κοινωνική μνήμη (τοπικές κοινότητες, εθνοτικές ομάδες, οικογένειες - σόγια, έμφυλα υποκείμενα, ηλικιακές ομάδες, πολιτικοί σύλλογοι κ.λπ.) θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη δύο σημαντικές κατά την άποψή μας προϋποθέσεις: α) η ομογενοποίηση της θεσμικά κατασκευασμένης μνήμης, κάτι που δεν είναι καθόλου δεδομένο, όπως διαπιστώσαμε από πρόσφατες μελέτες⁹, β) η αποδοχή εκ μέρους όλων των προαναφερθέντων υποκειμένων, που συγκροτούν τον κοινωνικό ιστό, της κυριαρχίας της «εγγραμματοσύνης» έναντι της «παράδοσης» ή, με άλλα λόγια, της αναπροσαρμογής του ιδιαίτερου εντόπιου «έθους» (*habitus*)¹⁰ ερμην-

⁵ Για τον όρο βλ. σχετικά Robert Bellah, *Habits of the Heart*, Berkley CA, University of California Press, 1985, 153.

⁶ Για το συλλογικό χαρακτήρα της μνήμης χαρακτηριστική είναι η προσέγγιση του Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago, University of Chicago Press, 1992.

⁷ Για τον κοινωνικό χαρακτήρα της μνήμης κλασική είναι η προσέγγιση στο Popular Memory Group, «Popular Memory: Theory, Politics, Method», στο R. Johnson et al. (eds.), *Making Histories. Studies in history - writing and politics*, Birmingham, Centre for Contemporary Cultural Studies, 1982, 211-215.

⁸ Βλ. σχετικά την πραγμάτευση της Δήμητρας Γκέφου-Μαδιανού, «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του "Άλλου": Ζητήματα ταυτότητας στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία», στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος». Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα, Gutenberg, 2003, 15-21.

⁹ Βλ. ενδεικτικά Βαν Μπούσοχτεν - Βερβενιώτη - Βουτυρά - Δαλκαβούκης - Μπάδα (επιμ.), ό.π.

¹⁰ Για τον όρο βλ. Pierre Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006, μετ. Θ. Παραδέλης, 88.

νείας στα δεδομένα της «γραπτότητας» έναντι της προφορικότητας. Αλλά κάτι τέτοιο επίσης δε φαίνεται να είναι απολύτως δεδομένο¹¹.

Στο πλαίσιο αυτό η συζήτηση αναγκαστικά στρέφεται και στον ίδιο τον ερευνητή (ιστορικό, ανθρωπολόγο, λαογράφο ή εθνογράφο). Γιατί κάποιος από τους πληροφορητές επιλέγουν να μιλήσουν μαζί του και άλλοι όχι και πώς αυτή η διαδικασία επηρεάζει τη συγκρότηση της «κοινότητας μνήμης» ή τη διχοτόμησή της; Είναι, κοινολογίς, ο ερευνητής ένα είδος καταλύτη για να εκδηλωθούν υποβόσκουσες διχοτομήσεις ή μήπως, αντίθετα, γίνεται αφορμή για συσπείρωση των τάσεων στις κοινά αποδεκτές θέσεις; Και επιπλέον, στη βάση αυτή, ποια είναι τα όριά του στη διαχείριση της διχοτόμησης, όταν τη διαπιστώνει;

Πεδίο για τη διερεύνηση όλων αυτών των ερωτημάτων δε θα μπορούσε ίσως να βρει κανείς περισσότερο κατάλληλο από τη μνήμη για τη δεκαετία του 1940, καθώς η τελευταία συγκροτεί τη σημαντικότερη τομή στη σύγχρονη ελληνική ιστορία, ιδιαίτερα για την ελληνική επαρχία. Πολύ περισσότερο, όταν η επαρχία αυτή υπήρξε θέατρο και των δύο πολέμων της δεκαετίας, όπως η ελληνοαλβανική μεθόριος. Ακολουθώντας, λοιπόν, τη συνθήκη εθνογραφική πρακτική, επιλέξαμε από το χώρο αυτό, ως «μικρό τόπο» για τα «μεγάλα μας ζητήματα»¹², μια κοινότητα της Βόρειας Πίνδου, τη Φούρκα.

Σύμφωνα με τον Χ. Εξάρκου¹³ η Φούρκα είναι ένας ορεινός οικισμός (1450 μ. υψόμετρο) στις πλαγιές του Σμόλικα και σήμερα έχει ελάχιστους μόνιμους κατοίκους. «Ζωντανεύει», βέβαια, κατά τους θερινούς μήνες, οπότε αγγίζει ακόμη και τα 500 άτομα¹⁴. Παλαιότερα κατοικούνταν μόνιμα από περισσότερες από 600 οικογένειες¹⁵ που ασχολούνταν κυρίως με την κτηνοτροφία και επικουρικά με την αξιοποίηση των φορτηγών ζώων στις μεταφορές («κυρατζήδες») και τη ραπτική («τερζήδες»). Διοικητικά, υπάγεται στην Επαρχία Κόνιτσας, αλλά συγκροτεί ξεχωριστή Κοινότητα, ήδη από το 1918¹⁶, που δεν ενσωματώθηκε σε κανέναν καπο-

¹¹ Βλ. σχετικά την πραγμάτευση στο Βασίλης Δαλκαβούκης, «Προφορικές μαρτυρίες και ανατροφοδότηση της μνήμης. Ένα μεθοδολογικό σχέδιασμα με αφορμή τον εμφύλιο», στο Βαν Μπούσοχτεν - Βερβενιώτη, Βουτυρά - Δαλκαβούκης - Μπάδα (επιμ.), ό.π., 149-168.

¹² Η διατύπωση ανήκει στον Thomas Hylland Eriksen, *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα*, Αθήνα, Κριτική, 2007, μετ. Α. Κατσίκερως, επιμ. Ι. Μάνος.

¹³ Χρήστος Γ. Εξάρκου, *Η Φούρκα της Ηπείρου (Ιστορία - Λαογραφία)*, Ιωάννινα, 2007, 10-16.

¹⁴ Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα της κοινότητας, «σήμερα στη Φούρκα ζουν 25 μόνιμοι κάτοικοι. Κατά τους θερινούς μήνες με την προσέλευση των μετακινούμενων κτηνοτρόφων και των απανταχού Φουρκιωτών αυξάνεται ο πληθυσμός και ανέρχεται στα 300 άτομα». <http://www.fourka.gr/Lang,el,PortletID,Istoria.jsp,6/2009>.

¹⁵ Σύμφωνα με τα στοιχεία που εμφανίζονται στην επίσημη ιστοσελίδα της κοινότητας παλαιότερα στη Φούρκα ζούσαν 3.000 άτομα. <http://www.fourka.gr/Lang,el,PortletID,Istoria.jsp,6/2009>.

¹⁶ Η σύσταση της Κοινότητας γίνεται το 1919 (ΦΕΚ 184Α19/8/1919) με την προσάρτηση και του οικισμού Ιερά Μονή Κλαδόρμης. Το 1926 (ΦΕΚ 199Α13/6/1926) η κοινότητα καταργείται και προσαρτάται στην κοινότητα Κερασόβου, ενώ λίγους μήνες αργότερα γίνεται ανάκληση της κατάργησης (ΦΕΚ 412Α22/11/26).

διστριακό Δήμο κατά την πρόσφατη μεταβολή. Απέχει 20 χλμ. από τα ελληνοαλβανικά σύνορα, και ο πληθυσμός της συγκροτούνταν από τους μόνιμα εγκατεστημένους κτηνοτρόφους (Βλάχοι) και τους ημι-νομαδικά μετακινούμενους (Αρβανιτόβλαχοι).

Ας δούμε, όμως, σε αδρές γραμμές το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου διαμορφώνεται η κοινωνική μνήμη, επίσημη και ανεπίσημη, για τη δεκαετία του 1940 στη Φούρκα. Η κήρυξη του πολέμου βρίσκει τη Φούρκα να εμπλέκεται από την αρχή στα γεγονότα. Λόγω της εγγύτητάς της στα ελληνοαλβανικά σύνορα, οι Ιταλοί την κατέλαβαν στις 31 Οκτωβρίου και συνέχισαν για τη Σαμαρίνα, υπήρξαν όμως σημαντικοί θύλακες στη γύρω περιοχή που παρέμειναν στον έλεγχο των ελληνικών δυνάμεων. Τις επόμενες μέρες έγιναν διαδοχικές μάχες στα υψώματα Τσιούκα και Προφήτης Ηλίας της Φούρκας (1/11 – 5/11/1940), με τελικό αποτέλεσμα την απώθηση των Ιταλών. Στις μάχες αυτές σκοτώθηκαν, μεταξύ άλλων, ο υπολοχαγός Αλέξανδρος Διάκος και η Ασπασία Ζιώγα¹⁷, η οποία θεωρείται η πρώτη γυναίκα – θύμα του πολέμου, και τραυματίστηκε ο συνταγματάρχης Κωνσταντίνος Δαβάκης, που μεταφέρθηκε μέσω του μοναστηριού της Παναγίας Κλαδόρμης στην περιοχή του Βοΐου κι από κει στη Θεσσαλονίκη¹⁸. Τα τρία αυτά πρόσωπα αποτελούν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τις βασικές μορφές γύρω από τις οποίες συγκροτείται η επίσημη μνήμη του ελληνοϊταλικού πολέμου στη Φούρκα.

Στη διάρκεια της Κατοχής μνημονεύονται στη Φούρκα «θηριωδίες» εκ μέρους των Ιταλών (Μάιος – Ιούνιος 1942), που περιελάμβαναν δημόσια βασανιστήρια, εικονικές εκτελέσεις και μια εκτέλεση¹⁹ στην πλατεία του χωριού, προκειμένου να παραδοθούν τα όπλα που κατείχαν οι ντόπιοι. Αργότερα, οι Γερμανοί έκαψαν μέρος του χωριού (3 Ιουλίου 1944), στο πλαίσιο εκκαθαριστικών επιχειρήσεων εναντίον του ΕΛΑΣ που ήλεγχε την περιοχή²⁰. Στον Εμφύλιο, η Φούρκα έγινε θέατρο μαχών σε δύο φάσεις: στην πρώτη, κατά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του κυβερνητικού στρατού στο πλαίσιο της επιχείρησης «Κόραξ» (Ιούνιος – Ιούλιος 1947), οι μαχητές του ΔΣΕ απέκρουσαν τις κυβερνητικές δυνάμεις (II και IX με-

Ο οικισμός Ιερά Μονή Κλαδόρμης καταργείται στις 16/5/1928. *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών Δήμων και Κοινοτήτων 1912-2001*.

¹⁷ Η Ασπασία Ζιώγα, η πρώτη ελληνίδα γυναίκα, σκοτώθηκε στις 5.11.1940 μπροστά στην πόρτα του σπιτιού της από βόμβα ιταλικού αεροπλάνου όταν φορτώνονταν πυρομαχικά για το στρατό. Βλ. Σ. Φράγκος, «Φούρκα - Φουρκιώτες και Φουρκιώτισσες στο Έπος του 1940», εφημ. *Φωνή της Φούρκας*, αρ. φύλλου 54, Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1998, 5-6.

¹⁸ Εξάρκου, ό.π., 83-90.

¹⁹ Σύμφωνα με άλλη πηγή, από τον ίδιο όμως συγγραφέα, την περίοδο 1941-1944 εκτελέστηκαν ομαδικά στη Φούρκα 20 κάτοικοι, 15 άνδρες και 5 γυναίκες. Βλ. σχετικά Χρήστος Εξάρκου, «Απαντήσεις», εφημ. *Φωνή της Φούρκας*, αρ. φύλλου 55, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 1998, 4.

²⁰ Εξάρκου, *Η Φούρκα*, ό.π., 100-104.

ραρχίες) με τη μέθοδο της στατικής άμυνας²¹ · στη δεύτερη, στο πλαίσιο της επιχείρησης «Κορωνίς» (καλοκαίρι του 1948), η ΙΙ Μεραρχία του κυβερνητικού στρατού κατέλαβε οριστικά τον Προφήτη Ηλία της Φούρκας, μετά από μάχες στις 30 και 31 Ιουλίου²² και μπήκε στη Φούρκα στις 5 Αυγούστου, οπότε και άρχισε η εκκένωση του χωριού, και οι κάτοικοι χαρακτηρίστηκαν «καταφυγόντες»²³ ή ανταρτόπληκτοι, σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες²⁴. Στο διάστημα του ελέγχου της περιοχής από το ΔΣΕ (Αρχηγείο Δυτικής Μακεδονίας) λειτουργήσε στο μοναστήρι της Παναγίας Κλαδόρμης Γραφείο της Υπηρεσίας Στρατιωτικής Ασφάλειας του ΔΣΕ με διευθυντή το Θωμά Δρίτσιο²⁵.

Κατά την περιορισμένη επιτόπια έρευνα που διενεργήσαμε συμμετέχοντας στα θερινά σεμινάρια για την Ανθρωπολογία, την Εθνογραφία και τη Συγκριτική Λαογραφία των Βαλκανίων που διεξάγονται τα τελευταία χρόνια κάθε Αύγουστο στην πόλη της Κόνιτσας²⁶, επισκεφτήκαμε τη Φούρκα τρεις φορές, στις δύο από τις οποίες συγκεντρώσαμε πρωτογενές υλικό από συνεντεύξεις και φωτογραφίες. Ο περιορισμένος χρόνος διάρκειας της επιτόπιας έρευνας δεν επιτρέπει, βέβαια, να ισχυριστούμε ότι η παρατήρησή μας ήταν «συμμετοχική», ωστόσο εκτιμήσαμε ότι ήταν αρκετή στη φάση αυτή για να θεμελιώσει επαρκώς το ερευνητικό ερώτημα που πραγματευόμαστε εδώ. Άλλωστε, συμπληρώσαμε το υλικό και το διασταυρώσαμε με βιβλιογραφικές πληροφορίες σχετικές με την κοινότητα κατά την περίοδο που μας απασχολεί.

Η εντύπωση που αποκομίζει κανείς επισκεπτόμενος τη Φούρκα είναι πως πρόκειται για μια κοινότητα με ιδιαίτερη φυσιογνωμία. Τουλάχιστον αυτό φαίνεται να υπαινίσσονται οι έξι διαφορετικές σημαίες που κυματίζουν γύρω από την πλατεία του χωριού: στη βόρεια πλευρά, μπροστά στην είσοδο της εκκλησίας, η ελληνική σημαία και η σημαία της Εκκλησίας της Ελλάδας (με το δικέφαλο αετό). Ακριβώς απέναντι, στη νότια πλευρά της πλατείας, μπροστά στο κτήριο του δημοτικού σχολείου που λειτουργεί πλέον ως «Μουσείο γυναίκας της Πίνδου», υπάρχει ιστός που φιλοξενεί μια γαλάζια σημαία με το λογότυπο του μουσείου και την

²¹ Βλ. σχετικά Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, τόμ. Α', Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, 304-308.

²² Ο.π., τόμ. Β', 73.

²³ Εξάρχου, *Η Φούρκα*, ό.π., 106.

²⁴ Συνεντεύξεις με πληροφορητές στις 31/7/2008 και 3/8/2008.

²⁵ Οι πληροφορίες παρέχονται από τον Δημήτρη Βλαντά, *Ημερολόγιο 1947-1949*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2007, επιμ. Ν. Μαραντζίδης - Γ. Αντωνίου, 114.

²⁶ Πρόκειται για μία από τις δράσεις του ακαδημαϊκού δικτύου Balkan Border Crossings, που ξεκίνησε το 2006. Το Δίκτυο εκδίδει και σχετικό δελτίο όπου δημοσιεύονται επιστημονικά κείμενα που προκύπτουν από το υλικό της επιτόπιας έρευνας. Βλ. σχετικά Vassilis Nitsiakos - Ioannis Manos - Giorgos Agelopoulos - Alike Angelidou - Vassilis Dalkavoukis (eds), *Balkan Border Crossings. First Annual of the Konitsa Summer School*, Berlin, LIT, 2008.

επιγραφή «Γιορτή της γυναίκας της Πίνδου. Φούρκα, 20 Ιουλίου». Στην ανατολική πλευρά της πλατείας, δίπλα στο Κοινοτικό Κατάστημα τρεις νέοι ιστοί: ο πρώτος φέρει τη σημαία της Κοινότητας με το σχετικό λογότυπο σε κίτρινο φόντο, ο δεύτερος την ελληνική σημαία, ξανά, και ο τρίτος τη σημαία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τέλος, στη βορειοανατολική γωνία της πλατείας, ανάμεσα δηλαδή στο Κοινοτικό Κατάστημα και την εκκλησία, μπροστά από το κοινοτικό καφενείο, ανεμίζει η έκτη σημαία της Φούρκας, σε κόκκινο φόντο: πρόκειται για τη σημαία του μοναστηριού της Παναγίας Κλαδόρμης που φέρει και το σχετικό λογότυπο.

Η πολλαπλή αυτή σήμανση του κέντρου της κοινότητας απαιτεί οπωσδήποτε μια περισσότερο «πυκνή περιγραφή»²⁷ για να αναδείξει τα νοήματά της. Οι έξι σημαίες της Φούρκας φαίνεται να εξισορροπούν μια διπλή ταυτόχρονη διαδικασία για τους ντόπιους: διαδικασία ένταξης από τη μια μεριά (το έθνος – κράτος, η εκκλησία, η ευρωπαϊκή ταυτότητα) και διαδικασία ταυτοποίησης με βάση την τοπική ιδιαιτερότητα από την άλλη (η κοινότητα, η τοπική μνήμη του εθνικού αγώνα, η ιδιαίτερη εκκλησιαστική παράδοση του τόπου). Αυτή η διπλή διαδικασία αντικατοπτρίζεται, εξάλλου, και στη διπλή ονομασία της ίδιας της πλατείας: «Πλατεία Νικολάου Γ. Μαρανή», σύμφωνα με τη μία επιγραφή που τιμά τον τοπικό ευεργέτη, «Πλατεία Συλλόγου Υπαλλήλων Τραπέζης Ελλάδος», σύμφωνα με την άλλη που τοποθετήθηκε στον ίδιο χώρο για να αποδώσει τιμή σ' έναν φορέα με «κεντρική» προέλευση.

Οστόσο, από την άποψη της συγκρότησης της κοινωνικής μνήμης για τη δεκαετία του 1940, που μας ενδιαφέρει εδώ, εξαιρετική σημασία φαίνεται να αποκτήσει η οικειοποίηση²⁸ εκ μέρους των ντόπιων της μνήμης για τη «γυναίκα της Πίνδου» και η επισήμοποίησή της μνήμης αυτής με την ίδρυση του μουσείου. Στις καλοκαιρινές μας επισκέψεις, λίγο μετά τον εορτασμό της 20^{ης} Ιουλίου, ο χώρος είχε ακόμη τα σχετικά σημάδια: επιγραφές με ηρωικές προτροπές και διαπιστώσεις πλαισίωναν το χώρο της πλατείας ανάμεσα στο μουσείο και το μνημείο «Εις αιωνία μνήμη των υπέρ πίστεως και πατρίδος πεσόντων συμπατριωτών μας Φουρκιωτών», το οποίο τοποθετήθηκε στη δυτική πλευρά της πλατείας «Δαπάναις Συλλόγου Φουρκιωτών Θεσσαλονίκης» το 1973, 21 δηλαδή χρόνια πριν από την ίδρυση του μουσείου.

²⁷ Στην εθνογραφία - ανθρωπολογία ο όρος εισήχθη από τον Clifford Geertz, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2003, μετ. Θ. Παραδέλλης, 15-41.

²⁸ Χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο «οικειοποίηση», γιατί τη μνήμη της «Γυναίκας της Πίνδου» διεκδικούν τουλάχιστον άλλες δύο περιοχές όπου υπάρχουν σχετικοί μνημονικοί τόποι - ανδριάντες, η περιοχή των Ζουπανοχωριών του Βοΐου (ανδριάντας στην είσοδο του οικισμού του Πενταλόφου) και η περιοχή του Ζαγορίου (ανδριάντας στην περιοχή των Ασπραγγέλων). Βλ. επιπλέον τον σχετικό ανδριάντα στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, αφιερωμένο από την Ηπειρωτική Εστία Θεσσαλονίκης.

Από σημειωτική άποψη, τέλος, εξαιρετική σημασία φαίνεται να αποκτά και ο ίδιος ο χρόνος που επιλέγεται για την αναμνηστική τελετουργία ενσωμάτωσης στην κοινότητα αυτής της εθνικής μνήμης. Ενώ τα πολεμικά γεγονότα στη Φούρκα, όπως είδαμε, διαδραματίζονται τον Οκτώβριο – Νοέμβριο του 1940, επιλέγεται από την κοινότητα η 20^η Ιουλίου ως ημέρα μνήμης. Η επιλογή αυτή συνοψίζει στο παρόν τόσο τις πρακτικές όσο και τις συμβολικές ανάγκες της διαχείρισης: από τη μια μεριά, η από πρακτική άποψη άδεια Φούρκα του φθινοπώρου επιστρέφει τον Ιούλιο ως «απεδαφοποιημένη κοινότητα»²⁹, με επικεφαλής το Σύλλογο της Θεσσαλονίκης, για να αναβαπτιστεί στον τόπο · από την άλλη μεριά, η 20^η Ιουλίου συμπίπτει με το πανηγύρι³⁰ προς τιμήν του προφήτη Ηλία, διαδικασία που αποκτά τώρα αξία ευρύτερη από την ένταξη της στον κυκλικό χρόνο μιας «ψυχρής» κοινωνίας: συμβολίζει επιπλέον τη σύνδεση του τόπου με την ιστορική πορεία του έθνους, εντάσσοντας την κοινότητα στον ευθύγραμμο χρόνο. Στην επισήμανση αυτή, καθώς και στη ρητορική του τόπου στο ύψωμα του Προφήτη Ηλία, αξίζει να σταθούμε περισσότερο.

Ο Προφήτης Ηλίας είναι ένα φυσικό οχυρό ύψωμα στα βορειοανατολικά του οικισμού, όπου σημειώθηκαν μάχες τόσο κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο όσο και κατά τον Εμφύλιο, όπως είδαμε. Στη σημερινή του μορφή το ύψωμα, εκτός από το ξωκλήσι του προφήτη Ηλία, φιλοξενεί ένα ηρώο από το «Πανελλήνιον προς αιωνίαν δόξαν τιμήν των ενταύθα πεσόντων ηρώων κατά τας μάχας 1940 προς απόκρουσιν των Ιταλών εισβολέων», αφιερωμένο στις 30/8/1976, δύο προτομές³¹, του Αλέξανδρου Διάκου και του Κων/νου Δαβάκη, έναν ειδικά διαμορφωμένο υαλοπίνακα -στην είσοδο της μικρής εκκλησίας- με το σχεδιάγραμμα της μάχης του Νοεμβρίου 1940 και, επιπλέον, στέγαστρα για τους επίσημους που συμμετέχουν στον εορτασμό της επετείου της μάχης, που όμως γίνεται την 20^η Ιουλίου κάθε χρονιάς. Στο πλαίσιο αυτού του εορτασμού, σημάδια του οποίου εντοπίσαμε στην επίσκεψή μας στο χώρο, διοργανώνεται «αναπαράσταση» της μάχης στα λιβάδια γύρω από το ύψωμα. Τέλος, ακριβώς δίπλα στο ξωκλήσι, δε-

²⁹ Τον όρο «απεδαφοποίηση» (deterritorialization) εισαγάγει ο Arjun Appadurai, «Global Ethnoscapes: Notes and Queries for a transnational Anthropology», στο R. Fox (ed.), *Recapturing Anthropology*, Santa Fe – New Mexico, School of American Studies, 1991, 191-210.

³⁰ Το «μεγάλο πανηγύρι» της κοινότητας τελείται στις 15 Αυγούστου, ενώ υπάρχει κι ένα ακόμη πανηγύρι, το «μικρό», που τελείται στο Μοναστήρι της Παναγίας Κλαδόρμης στις 8 Σεπτεμβρίου, με τη φροντίδα της Μοναστηριακής επιτροπής και της Επιτροπής «Αναβίωσης Εθίμων Φούρκας». Βλ. <http://www.fourka.gr/6/2009>

³¹ Οι προτομές των Δαβάκη και Διάκου τοποθετήθηκαν από το ΓΕΣ. Οι κάτοικοι ωστόσο είχαν τοποθετήσει, πριν την έκδοση του Π.Δ., απείριστο μνημείο, τελώντας την πρώτη εορταστική εκδήλωση προς τιμή των ηρώων το 1961. Αξίζει να αναφέρουμε ότι το 1967 στο νεκροταφείο της Παλιάς Ζούζουλης πραγματοποιείται επίσημο μνημόσυνο και κατάθεση στεφάνων στο κενοτάφιο του Α. Διάκου, παρουσία στρατιωτικών αρχών και επισήμων. Εφημ. *Φωνή της Φούρκας*, αρ. φύλλου. 63, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 2000, σ. 5 και Φράγκος Σ., «Φούρκα - Φουρκιώτες και Φουρκιώτισσες στο Έπος του 1940», εφημ. *Φωνή της Φούρκας*, αρ. φύλλου 54, Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1998, 5-6.

σπόζει -ψηλότερα κι από το κτίσμα κι από το ηρώ- μια κεραία κινητής τηλεφώνιας, που συμπληρώνει το σκηνικό.

Η επισήμανση του επιλεκτικού χαρακτήρα του μνημονικού αυτού τόπου³², που συνδέεται με τον τρόπο αυτό με την ευρύτερη επίσημη εθνική μνήμη και τη δημόσια ιστορία, είναι βέβαια προφανής, αλλά δεν είναι αρκετή. Η παρουσία του θρησκευτικού στοιχείου είναι ένα επιπλέον σημείο που συμβάλλει στην επιστημότητα της ρητορικής του τόπου, αφού μάλιστα στο εσωτερικό της μικρής εκκλησίας είναι τοποθετημένες οι εικόνες των «αγίων της Πίνδου» - μεταξύ αυτών και της «Αγίας Κόρης της Φούρκας»³³. Έτσι, η εθνική μνήμη «καθαγιάζεται» και επιβάλλεται μέσω μιας πρόσθετης ηθικής πίεσης, η θρησκευτικότητα «εθnikοποιείται» μέσω της ένταξης ενός προ-νεωτερικού λατρευτικού έθους στην ευθύγραμμη εθνική ιστορία³⁴ και

³² Για τον όρο βλ. Pierre Nora, «Introduction» στο Pierre Nora (ed.), *Les Lieux de Mémoire*, v. I, Paris, 1984.

³³ Βλ. σχετικά Ariadni Antoniadou - Giannopoulou Chryssa - Kapsioti Maria, «Within the community of Fourka: The case of the “Saint Maiden”: Discourses and symbolic meanings», υπό εκτύπωση στο Vassilis Nitsiakos - Ioannis Manos - Giorgos Agelopoulos - Aliko Angelidou - Vassilis Dalkavoukis (eds.), *Balkan Border Crossings. Second Annual of the Konitsa Summer School*, LIT, Berlin, 2011.

³⁴ Αναφέρει σχετικά ο Εξάρχου, *Η Φούρκα*, ό.π., 404-406, για τον εορτασμό της μνήμης του προφήτη Ηλία στη Φούρκα: «Απ’ την παραμονή αρχίζουν οι προετοιμασίες. Ανήμερα τ’ Αϊλιά, το σήμαντρο κτυπούσε μονότονα και ρυθμικά και καλούσε τους ευσεβείς προσκυνητές. Τώρα κτυπάει η καμπάνα. Πρωί πρωί ξεκινούν με μεγαλοπρέπεια, καβάλα στα σιλοισμένα με μπαντανιές ή με φλοκωτές χρωματιστές βελόντζες, με γκέμια και ζυγκιά, άλογα και μουλάρια, τρέχοντας με καλπασμό ποιος θα πρωτοφτάσει στο θρυλικό αυτό ύψωμα, όπου επιβλητικά είναι χτισμένο το κάτασπρο ομώνυμο εκκλησάκι. “Η ψαλμωδία φτάνει ως τα ουράνια, το σώμα και το πνεύμα αναζωογονούνται, γιατί βρίσκονται κοντά στο Θεό και στη φύση. Το θρησκευτικό συναίσθημα και η εθνική συνείδηση αδελφώνονται”. Ακολουθεί επιμνημόσυνη δέηση και καταθέσεις στεφανιών στο πρώο για τους πεσόντες το 1940, τιμητικό μοιρολόι απ’ τους λαϊκούς οργανοπαίχτες, κι αλληλοεύχονται: Χρόνια Πολλά. Ύστερα αρχίζει ο διπλός χορός (αντρών και γυναικών). Πρώτα οι ξενιτεμένοι μας, ακολουθούν οι ξένοι απ’ όλα τα περίχωρά μας και μετά οι χωριανοί μας. Ο ήχος των οργάνων ακούεται ως τα πέρατα. Στις βαθύσκοιτες και γέριες πανύψηλες οξείες τ’ αρνιά ψήνονται και η ευχάριστη μυρωδιά τους απλώνεται παντού.

Ώς το 1961 ψήναμε στην κρυόβρυση: “Κατιλάνος”. Από τότε όμως εδώ, γιατί στήσαμε συμβολικό πρώο. Το μεσημέρι στρώνουν φύλλα οξυάς, όπου πάνω σ’ ένα χοντρό ξύλο λιανίζουν (τεμαχίζουν) το κρέας και αρχίζει το φαγοπότι. Λένε ένα δυο επιτραπέζια τραγούδια. Οι οργανοπαίχτες περνούν απ’ όλες τις παρέες, παίζουν το αθάνατο Ηπειρώτικο μοιρολόι του ξενιτεμένου τους, κερνούν λεφτά και ακολουθεί ο κοινός χορός πάλι. Το δειλινό αρματώνουν τα ζώα, καθαλικεύουν σαν τους κλεφταρματολούς του ’21 και με τα όργανα μπροστά και μ’ εκείνους που κρατούν τις σουβλές, που έχουν στην κορυφή τα ψημένα κεφάλια, επιστρέφουν τραγουδώντας στο χοροστάσι του χωριού, όπου στήνουν το χορό ως το ηλιοβασίλεμα. Αλληλοεύχονται: “Και του χρόνου” και επισκέπτονται τους γιορτάζοντες.

Απ’ το 1977 όμως, το πρόγραμμα αυτής της γιορτής έγινε πιο πλούσιο και πιο επίσημο, γιατί με το Προεδρικό Διάταγμα 447/17.6.76 (ΦΕΚ 168/3.7.76 τεύχος Α’), έχει καθιερωθεί η 20ή Ιουλίου, γιορτή του Προφήτη Ηλία και ως εθνική τοπική γιορτή για τη μνήμη της Γυναίκας της Πίνδου, των Αξιοματικών Κων/τίνου Δαβάκη και Αλεξάνδρου Διάκου και όλων των ηρώων του 1940, για την κοινότητά μας. Κι έτσι κάθε χρόνο την ημέρα αυτή συγκεντρώνονται εδώ πάνω, εκτός των επισήμων και χιλιάδες κόσμος απ’ όλη την Ελλάδα για να τιμήσουν τη μνήμη όλων των ηρώων του ’40 και να προσκυνήσουν ευλαβικά τ’ Άγια κι Ευλογημένα Χώματά μας, που πότισαν με τ’ αίμα τους. Εδώ πάνω, στο ύψωμα αυτό στέριωσε η Παγκόσμια Λευτεριά. Γίνεται γενικός οπμαιοστολισμός και φωταγώγηση.

Το 1976 στήθηκε πέτρινο καλλιτεχνικό μνημείο και το ’80 οι προτομές των: Κ. Δαβάκη και Αλ. Διάκου. Τώρα όμως η μετάβαση γίνεται ότι με άλογα (πλην ελαχίστων για κόμπυ), αλλά με κούρσες και λεωφορεία, οι δε επίσημοι με ελικόπτερα. Βουίζει όλη η περιοχή απ’ τα σύγχρονα συγκοινωνιακά μέσα. Εκκλησιάζονται, και μετά την απόλυση γίνεται προ του μνημείου έπαρση της σημαίας, δοξολογία, επιμνημόσυνη δέηση, κα-

τέλος η τοπικότητα «συνομιλεί» με το έθνος – κράτος με όρους ισοτιμίας³⁵, αφού δεν προσφέρει μόνο έναν μνημονικό τόπο εθνικής αξίας αλλά και μια σειρά από αγίους τοπικού χαρακτήρα. Με άλλα λόγια, το ύψωμα του Προφήτη Ηλία συγκροτεί, μετά την πλατεία, ένα δεύτερο σημείο φορτισμένο μνημονικά από την επίσημη εκδοχή και την επεξεργασμένη της έκδοση από τους τοπικούς φορείς στη Φούρκα.

Την ευθύγραμμη αυτή σχέση των δύο χωρικών σημείων, που φαίνεται να συνδηλώνει και τη συμπίεση της τοπικής μνήμης με την επίσημη εθνική, διαταράσσει η ύπαρξη ενός τρίτου μνημονικού τόπου. Πρόκειται για το μοναστήρι της Παναγίας Κλαδόρμης, μερικά χιλιόμετρα έξω από το χωριό, ανατολικά, στα όρια της κοινότητας με τα χωριά τα επαρχίας Βοΐου. Αντιγράφουμε από το *Ημερολόγιο* του Δημήτρη Βλαντιά, τη μόνη ουσιαστικά γραπτή πηγή³⁶, για τη χρήση του χώρου αυτού την περίοδο της κυριαρχίας του ΔΣΕ στην περιοχή:

«6-3-48. Έκανα συνεργασίες: με τον Στέργιο Καλαϊτζή (Κωστής) · τον διορίσαμε επίτροπο της σχολής ομαδαρχών του ΑΔΜ · καπνεργάτης, παλιό κομματικό μέλος. Και όμως λίγο μπορεί να προσφέρει στο στρατό μας. Με τον Γιώργο Πέγιο, υπεύθυνο επιμελητείας σ' έναν τομέα · με τον Θωμά Δρίτσο (Λαουτάρης), που έπαιζε το ρόλο διευθυντή υπηρεσίας αντικατασκοπίας. Τον γνωρίζω απ' την Ακροναυπλία. Εκεί ήμασταν μαζί φυλακισμένοι επί τρία χρόνια. Εκεί έγραφε ποιήματα αμφίβολης ποιότητας. Μόλις τον είδα διευθυντή αντικατασκοπίας δεν ήξερα αν έπρεπε να κάνω τον σταυρό μου, να γελάω

ταθέσεις στεφανιών, ομιλία σχετική και αναπαράσταση πορείας της μαχόμενης γυναίκας της Πίνδου. Επιτρέφουν στην κεντρική πλατεία του χωριού, όπου ακολουθούν δεξίωση, φαγοπότη, Εθνικοί και τοπικοί χοροί, από το τοπικό χορευτικό συγκρότημα του Συλλόγου Φουρκιωτών Ιωαννίνων, των επισήμων και των κατοίκων με τη συνοδεία λαϊκών οργάνων».

Στο ΦΕΚ που επικαλείται ο Εξάρχου αναφέρεται επί λέξει το εξής: «Περί τρόπου καθηρώσεως και τελέσεως δημοσίων εορτών. Η 20ή Ιουλίου εορτή του προφήτου Ηλίου καθιερώνεται εις μνήμην της Γυναίκας της Πίνδου, των Αξιωματικών Κ. Δαβάκη και Α. Διάκου και όλων των ηρώων του 1940, διά την Κοινότητα Φούρκας».

³⁵ Το 1945 «δια του 21 Οκτωμβρίου 1945 Β.Δ. απενεμήθη εις το χωρίον Φούρκα Ο ΠΟΛΕΜΙΚΟΣ ΣΤΑΥΡΟΣ Α΄ ΤΑΞΕΩΣ διότι πρώτον υπέστη την εισβολή των Ιταλών κατά το 1940, οι δε κάτοικοι αυτού επέδειξαν αξιοθαύμαστον πατριωτικὴν διαγωγήν, αντοχὴν απαρᾶμιλλον και ηρωισμόν μέχρις αυτοθυσίας. Εν Αθήναις τη 21 Οκτωμβρίου 1945 ο επί των Στρατιωτικών υπουργός Ε. Μερεντίτης». Επιπλέον, με τη συμπλήρωση σαράντα και πενήντα χρόνων από την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, το ΓΕΣ απένειμε στην κοινότητα Φούρκας δίπλωμα και πλακέτα «εις ανάμνησιν των προσφερθεισών υπηρεσιών εις τα μαχόμενα τμήματα του Στρατού Ήνρας» και τιμητικούς τίτλους με πλακέτες σε 10 Φουρκιώτισσες για την εξαιρετική προσφορά τους «στους ηρωικούς μαχητάς του 1940», αντίστοιχα. Βλ. σχετικά Φράγκος, ό.π., 5-6

³⁶ Βλαντιάς, ό.π., 114-115. Είναι χαρακτηριστικό ότι από την επίσημη ιστοσελίδα της κοινότητας απουσιάζει κάθε σχετική πληροφορία. Σύντομες και γενικές πληροφορίες παρέχουν τα α) Νικόλαος Τέντας «Η Κλαδόρμη ξανά με καμπαναριό», εφημ. *Φωνή της Φούρκας*, αρ. φύλλου 61, Οκτώβριος - Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1999, β) Χρήστος Εξάρχου, «Το μοναστήρι της Παναγίας Κλαδόρμης της Φούρκας Κονίτσας», *Ηπειρωτικό Μέλλον*, 1968, γ) Α. Γιώτας, «Η Μονή Κλαδόρμης», εφημ. *Φωνή της Φούρκας*, αρ. φύλλου 80, Ιούλιος - Αύγουστος - Σεπτέμβριος 2004, 11-12. Επιπλέον, υπάρχει μια μυθοπλαστική αφήγηση που ενσωματώνει τα γεγονότα της περιόδου του εμφυλίου στο μοναστήρι από τον Νικόλαο Τέντα, «Εκτέλεση στην αυλή» *Ηπειρωτική Εστία*, 1986, 36: 61-82.

είτε να κλαίω. Τι ιδέα έχει για τέτοια δουλειά; Καμιά. Από τις πρώτες μέρες που ήρθα άκουσα να ψιθυρίζεται ότι ανακαλύφτηκε δίκτυο κατασκοπίας από χωριάτες και ότι τους υπέβαλαν σ' άγρια βασανιστήρια στο μοναστήρι Φούρκας και κάμποσους τους ξέκαναν. Τον ρώτησα και μου είπε όλη αυτή την υπόθεση. Μου φάνηκε πολύ πλίθια. Και γι' αυτό διέταξα το δικαστικό τμήμα του ΑΔΜ να κάνει πραγματική μελέτη αυτής της υπόθεσης. Αυτή όλη η υπόθεση οργανώθηκε με την άμεση συμμετοχή του σ. Λεωνίδα Στρίγκου. Πώς τα κατάφερε να βάλει τέτοιο άνθρωπο σε υπηρεσία αντικατασκοπίας και πώς μ' ελαφριά τη καρδιά επέτρεψε τέτοιες κανιβαλικές ανακρίσεις; Και όχι μόνο τις επέτρεψε, αλλά γίνονταν μπροστά του; Δεν ξέρω, μα ο σ. Στρίγκος φέρνει και ποινικές ευθύνες γι' αυτή την υπόθεση, όπως και ο Δρίτσος».

Διαπιστώσαμε ότι η μνήμη για το χώρο αυτό δεν είναι εύκολο να διερευνηθεί στο ίδιο πλαίσιο με τους άλλους δύο που προηγήθηκαν. Στο επίπεδο της ρητορικής του τόπου το μοναστήρι επιχειρήθηκε να «αποκαθαρθεί» μέσα από την επιλεκτική τοποθέτηση μιας διακριτικής πληροφοριακής πινακίδας που αναγράφει: «Εδώ διανυκτέρευσε την 31-10-1940 ο αείμνηστος Σ/χης Κ. Δαβάκης³⁷ κινούμενος προς Προφήτη Ηλία επικεφαλής της νικηφόρου επίθεσης κατά των Ιταλών εισβολέων». Έτσι, ο χώρος σημασιοδοτείται ευθύγραμμα προς τους άλλους δύο -αν και λιγότερο πληθωρικά, ίσως και λόγω της ιερότητας του- συμβάλλοντας κι αυτός με τη σειρά του στη συγκρότηση του επίσημου λόγου (discourse) για τη μνήμη στην κοινότητα. Η προθυμία του ντόπιου ιερέα να μας ξεναγήσει στο μοναστήρι, στη δεύτερη επίσκεψη, δε φαινόταν ότι θα μπορούσε να σπάσει τη σιωπή της κοινότητας για την τραυματική μνήμη που συνοδεύει τον τόπο και μετατρέπεται σε τραυματική λήθη. Ωστόσο, τα αποτελέσματα αυτής της επίσκεψης ήταν πέρα από κάθε προσδοκία, αφού διαπιστώσαμε ότι, σε πείσμα της επίσημης λήθης, οι προφορικές μαρτυρίες των τριών -από τους τέσσερις- πληροφορητές που δέχτηκαν να μας μιλήσουν ανασυγκρότησαν μια εντελώς διαφορετική εικόνα.

Η αφήγηση του Κωνσταντίνου περιστράφηκε αρχικά γύρω από την ίδρυση του μοναστηριού και τους θρύλους που την συνοδεύουν, γρήγορα όμως κατέληξε να μας περιγράφει³⁸ τα βασανιστήρια των φυλακισμένων στο μοναστήρι από τους αντάρτες του ΔΣΕ δείχνοντάς μας, μάλιστα, τα σχετικά εργαλεία: πρόκειται για βα-

³⁷ Κατά τη διάρκεια της νοσηλείας του στον Ευαγγελισμό, ο Δαβάκης στις 13-1-1941 απέστειλε γράμμα στην κοινότητα όπου, εκτός των άλλων, αναφέρει ότι στέλνει χρήματα για το μοναστήρι της Κλαδόρμης και όταν βγει από το νοσοκομείο θα στείλει ένα ποσό και για το ναό του Προφήτη Ηλία. Εφημ. *Φωνή της Φούρκας*, αρ. φύλλου 27, Οκτώβριος 1991, 5.

³⁸ Κωνσταντίνος, συνέντευξη 3/8/08. «Στον εμφύλιο τους κρεμούσαν από τις αλυσίδες. Εγώ βρήκα έναν από τα Γρεβενά, εδώ που ήρθε να προσκυνήσει το 1951, και μου είπε ότι τους είχαν κρεμάσει με τη γυναίκα του για να τους πει που έχουν τις λίρες. Τους έβαζαν βραστά αυγά στις μασχάλες και τους άφηναν. Δεκαπέντε άτομα σκότωσαν από το χωριό και άλλους από αλλού. Ο ΔΣΕ είχε αρχηγείο εδώ».

ριές εντοιχισμένες αλυσίδες στο νάρθηκα του καθολικού της μονής, απ' όπου παλαιότερα δένονταν οι «δαιμονισμένοι», όργανα που χρησιμοποιήθηκαν, κατά τον αφηγητή, για ποικίλα βασανιστήρια προς ντόπιους και ξένους «υπόπτους». Συχνά τους κρεμούσαν από το μεγάλο καθρόνι του νάρθηκα αλυσοδεμένους, όπως αφηγήθηκε δείχνοντας παράλληλα τα σημάδια της φθοράς από τις αλυσίδες στο ξύλο. Ο χώρος έξω από το μοναστήρι χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο για όσους πέθαιναν από τα βασανιστήρια, ενώ γίνονται υπαινιγμοί στην κοινότητα και για αγνοούμενους³⁹, που πιθανολογείται ότι ενταφιάστηκαν στο δάσος που περιβάλλει το μοναστήρι.

Ο δεύτερος πληροφορητής⁴⁰, συνομήλικος σχεδόν του Κωνσταντίνου, υπήρξε περισσότερο αναλυτικός. Περιέγραψε τη μετατροπή του ξενώνα του μοναστηριού σε φυλακή: από το διώροφο κτήριο είχαν αφαιρέσει -μας είπε- το πάτωμα και είχαν κλείσει τους υπόπτους στο ισόγειο. Έτσι επιχειρούσαν να διασφαλίσουν το αδύνατο της απόδρασης, ωστόσο ο ίδιος μας περιέγραψε με κάθε λεπτομέρεια μια απόδραση. Αναφέρθηκε επίσης με λεπτομέρειες σε δημόσια βασανιστήρια στο χώρο της πλατείας, συγχέοντας μάλλον τις δύο περιόδους, της Κατοχής και του Εμφυλίου. Άλλωστε η ηλικία του δικαιολογεί κάτι τέτοιο: ως ανήλικος την περίοδο του Εμφυλίου, βρέθηκε μαζί με άλλα παιδιά⁴¹ του «παιδοφυλάγματος» στη Ρουμανία, όπου αργότερα συνάντησε τους γονείς του.

Σε καθαρή τύχη οφείλεται η συνέντευξη που πήραμε από τον τρίτο πληροφορητή⁴², επισκέπτη στο μοναστήρι από το χωριό Ομαλή της επαρχίας Βοΐου. Ήταν -μας είπε- νεαρός στρατιώτης τον Ιούλιο του 1948⁴³, όταν για πρώτη φορά βρέθηκε εκεί υπηρετώντας στα μετόπισθεν της 9^{ης} Μεραρχίας του κυβερνητικού στρατού. Θυμόταν το σύνθημα με κόκκινα γράμματα «Ζήτω η ηρωική μέρα της Πρωτομαγιάς ΚΚΕ» γραμμένο γύρω - γύρω εξωτερικά στον τρούλο της εκκλη-

³⁹ Ο Εξάρχου, *Η Φούρκα*, ό.π., σ. 105, αναφερόμενος στα θύματα από τον Εμφύλιο στη Φούρκα κάνει λόγο για 14 στρατιώτες και 16 πολίτες, χωρίς ωστόσο να διευκρινίζει για τους τελευταίους αν πέθαναν από τα βασανιστήρια στο μοναστήρι. Οι πληροφορητές μας, πάντως, τους κατατάσσουν στα θύματα των βασανιστηρίων. Μάριος, συνέντευξη 31/7/08.

⁴⁰ Οδυσσεάς, συνέντευξη 3/8/2008.

⁴¹ Ο Εξάρχου, *Η Φούρκα*, ό.π., 106, αναφέρει πίνακα των παιδιών της Φούρκας που «φοίτησαν σε Παιδούπολεις και σ' άλλα κρατικά ιδρύματα» (34), χωρίς να περιλαμβάνει τον πληροφορητή μας. Επομένως πρόκειται για τα παιδιά του «Εράνου». Αντίθετα, δεν γίνεται καμία νύξη στο βιβλίο για τα παιδιά στην υπερορία. Σύμφωνα με τον πληροφορητή μας, από τη Φούρκα πήραν γύρω στα 10 παιδιά, ενώ ο ίδιος έφυγε το 1946-47 και επέστρεψε το 1954.

⁴² Μανώλης, συνέντευξη 3/8/2008. Ένα ενδεικτικό απόσπασμα από τη συνέντευξη: «Ήμουν μεταφορέας τροφίμων του στρατού. Εδώ στο μοναστήρι είχε ιατρείο του στρατού. Όταν ανεβαίναμε τον Ιούλιο του 1948 στο Ταμπούρι έξω από το μοναστήρι είχε όλο βρίζα και μετά από 25 μέρες που κατεβήκαμε ήταν όλο σταυροί στρατιωτών. Εδώ στο μοναστήρι ήταν διαφορετικός ο χώρος».

⁴³ Έχουμε στη διάθεσή μας δύο αδημοσίευτα ημερολόγια από στρατιώτες του κυβερνητικού στρατού που περιγράφουν με γλαφυρό τρόπο τις φονικές μάχες στις τοποθεσίες Ταμπούρι και Προφήτης Ηλίας στα τέλη Ιουλίου και αρχές Αυγούστου του 1948 (Α. Μ. και Χ. Γ.).

σίας, καθώς και τους τάφους των στρατιωτών που είχαν πέσει στις μάχες του Προφήτη Ηλία: ήταν θαμμένοι στον ίδιο χώρο που οι αντάρτες του ΔΣΕ έθαβαν τους νεκρούς από τα βασανιστήρια, σύμφωνα με την αφήγηση του Κωνσταντίνου. Σήμερα ο χώρος έχει αλλάξει -διαπίστωσε- αφού διαμορφώθηκε δρόμος και γίνονται εργασίες ανάπλασης⁴⁴. Άλλωστε, οι σωροί των στρατιωτών αυτών έχουν εκταφεί εδώ και χρόνια και κάποιες βρίσκονται στο στρατιωτικό μαυσωλείο της Κόνιτσας, τουλάχιστον εκείνων οι οποίοι ανήκαν στο 583 Τάγμα Πεζικού που εδρεύει εκεί από τη συμφωνία της Βάρκιζας και μετά⁴⁵.

Η περιληπτική αυτή παρουσίαση των τριών συνεντεύξεων, με έμφαση στην περιγραφή του χώρου, μας επιτρέπει τώρα να ανασυγκροτήσουμε ένα «άλλο» μοναστήρι, παράλληλο με αυτό που υπαινίσσεται η επίσημη εκδοχή. Ο χώρος φορτίζεται διαφορετικά μέσα από τις λεπτομέρειες των αφηγητών και αποδεικνύεται πολλαπλά βιωμένος⁴⁶, επομένως αμφίσημος, τουλάχιστον στο πεδίο των σημασιολογικών, δηλαδή των σημασιών που κουβαλά και συνδηλώνει. Η απουσία όμως αντίστοιχων ενδείξεων στο επίπεδο των σημασιολογικών καθιστά την αμφισημία του υπόρρητη, βασισμένη στην προφορικότητα και τη διάθεση των μεγαλύτερων να διατηρήσουν και να μεταδώσουν αυτή τη μνήμη. Στο πλαίσιο αυτό -και για να ξαναγυρίσουμε στη διαπίστωση της Collard για τη «διάβρωση της προφορικής παράδοσης»- η δεδομένη «πολυτοπικότητα» (multilocality) του χώρου φαίνεται να υπονομεύεται ως «πολυφωνικότητα» (multivocality)⁴⁷ από τη δράση της «εθνικής κουλτούρας».

Όμως μένει ακόμη μια αντινομία να αποσαφηνιστεί: με δεδομένη την τοποθέτηση των πληροφορητών μας στην «κοινότητα μνήμης» των νικητών του Εμφυλίου, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τις συνεντεύξεις, ποιο είναι το βαθύτερο νόημα που αποκτά η προφορική τους κατάθεση για τον Εμφύλιο εντός μιας,

⁴⁴ Το μοναστήρι εντάχθηκε το 1997 στο πρόγραμμα Leader 2 και επιχορηγήθηκαν οι εργασίες ανάπλασης με το ποσό των 23.250.000 δρχ. Βλ. σχετικά εφημ. *Φωνή της Φούρκας*, αρ. φύλλου 51, Απρίλιος - Μάιος - Ιούνιος 1997, 1. Επιπλέον πηγή εσόδων για τα έργα ανάπλασης συνιστούν οι συχνές δωρεές των αποδήμων Φουρκιωτών, όπως πληροφορούμαστε από όλα τα φύλλα της εφημερίδας *Φωνή της Φούρκας*.

⁴⁵ Αντιγράφουμε από το ημερολόγιο της έρευνας: «6.8.2008. Επίσκεψη στο 583 Τ.Π. για εξασφάλιση άδειας. Θέλουμε να επισκεφτούμε το χώρο του στρατιωτικού μαυσωλείου με κάθε "επισημότητα". Μας υποδέχεται στο Διοικητήριο ένας αξιωματικός. Όση ώρα εκείνος διαβουλεύεται με το Διοικητή του, παρατηρούμε στο χολ του Διοικητηρίου τον πίνακα των διατελεσάντων διοικητών του τάγματος "από συστάσεώς του". Ο πρώτος Διοικητής ανέλαβε στις 12.2.1945, την ημέρα υπογραφής της Συμφωνίας της Βάρκιζας! Ήταν, άραγε, προαποφασισμένη η ίδρυση του πριν συμφωνηθεί η διάλυση του ΕΛΑΣ και η συγκρότηση τμημάτων εθνικού στρατού; Conspiracy theory? Μπορεί, αλλά το 583 Τ.Π. είχε συγκεκριμένη δράση στην περιοχή, μια περιοχή μάλιστα ΕΑΜοκρατούμενη μέχρι το Μάρτιο του 1945...».

⁴⁶ Θα πρέπει, βέβαια, να αναφέρουμε εδώ ότι οι δύο πρώτοι από τους πληροφορητές μας δεν βίωσαν το χώρο ως έγκλειστοι, αλλά μεταφέρουν έμμεσα πληροφορίες των οποίων και εκείνοι έγιναν αποδέκτες από συγγενικά πρόσωπα ή άλλους συγχωριανούς.

⁴⁷ Για τους όρους βλ. την προσέγγιση της Margaret Rodman, «Empowering Place: Multilocality and Multivocality», *American Anthropologist*, 1992, 94/3: 640-656.

όπως φαίνεται, «ομογενοποιημένης» κοινότητας μνήμης εναρμονισμένης με τη δημόσια ιστορία, η οποία επιχειρεί να επιβάλει μια επιλεκτική λήθη στο επίπεδο της σήμανσης του χώρου; Πρόκειται για «αντι-μνήμη» (counter memory)⁴⁸ ή για χρησιμοποίηση της μνήμης στο πλαίσιο άλλων διχοτομήσεων στην κοινότητα;

Πριν προχωρήσουμε, θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούμε σύντομα και στον τέταρτο πληροφορητή μας⁴⁹. Πρόκειται για έναν εξαιρετικά δραστήριο διανοούμενο και πρώην πρόεδρο του «απεδαφοποιημένου» Συλλόγου Φουρκιωτών Θεσσαλονίκης που μας παραχώρησε μια συνέντευξη – ποταμό, αλλά δυστυχώς έφυγε από τη ζωή λίγους μήνες αργότερα. Εδώ η λήθη του Εμφυλίου, και ειδικά των γεγονότων του μοναστηριού, βρήκε την πηγή της: ο πληροφορητής, τονίζοντας με έμφαση το εθνικό φρόνημα των «Ελληνοβλάχων της Πίνδου» και βέβαια της Φούρκας, απέφευγε συστηματικά να τοποθετηθεί απέναντι στα κρίσιμα γεγονότα που διερευνούσαμε. Η περίοδος του Εμφυλίου παρουσιαζόταν στην ιδρυτική του αφήγηση για το χωριό ως παραφωνία που δε χρειαζόταν να την θυμάται κανείς. Η ερμηνεία του για τις «φρικαλεότητες» στο μοναστήρι από τη μεριά του ΔΣΕ βασίστηκε σε μια -εξίσου επιλεκτική- εθνοτική προσέγγιση: κατά την άποψή του αυτά δεν τα έκαναν «Έλληνες» αλλά «Σλαβομακεδόνες» που υπηρετούσαν στη σχετική Υπηρεσία του Αρχηγείου Δυτικής Μακεδονίας. Αλλά καθώς το χωριό είχε και έχει ελληνικό φρόνημα⁵⁰, η μνήμη αυτών των γεγονότων δε συνάδει με το καινούργιο προφίλ του «παραδοσιακού» ή «τουριστικού» χωριού που επιχειρείται να επιβληθεί από το Σύλλογο Φουρκιωτών Θεσσαλονίκης. «Επιχειρείται», γιατί

⁴⁸ Ο όρος ανήκει στον Michel Foucault, *Language, Counter - Memory, Practice*, New York, Ithaca, 1977, ε-πιμ. D. F. Bouchard, 139-164.

⁴⁹ Αριστοτέλης, συνέντευξη 3/8/2008.

⁵⁰ Στο ζήτημα της ελληνικής ταυτότητας της Φούρκας την εποχή της «ρουμανικής προπαγάνδας» (1907) αναφέρεται έμμεσα ο Αντώνης Κολτσιδης, *Ιδεολογική συγκρότηση και εκπαιδευτική οργάνωση των Ελληνοβλάχων στο Βαλκανικό χώρο (1850-1913)*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1994, 250 (υποσ. 232) χρησιμοποιώντας σχετικά έγγραφα του Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ), απ' όπου πληροφορούμαστε, ωστόσο, ότι 12 από τις οικογένειες του χωριού χαρακτηρίζονται «ρουμανίζουσες», ενώ οι υπόλοιπες 650 «ελληνοβλαχικές». Για το ίδιο ζήτημα στη δεκαετία του 1940 ο Εξάρχου, *Η Φούρκα*, ό.π., 100, γράφει σχετικά: «Την ίδια εποχή ο Αλκιβιάδης Διαμάντης από τη Σαμαρίνα προπαγανδίζει για λογαριασμό της Ρουμανίας. Στη Φούρκα ίδρυσε ρουμανικό σχολείο και υποχρέωσε λίγα παιδιά να φοιτήσουν και για λίγο χρονικό διάστημα με δάσκαλο το Φουρκιώτη Γεώργιο Α. Νασίκα και τη δασκάλα Ελένη Πούπη απ' την Αβδέλα, ύστερα από πολλές πιέσεις, που εξάσκισε και στους δυο. Οι Ιταλοί τους μοίραζαν λίγα τρόφιμα (καλαμποκάλευρο, ζάχαρη και σταφίδα), βιβλία και γραφική ύλη. Στο προσωπικό η πληρωμή γίνονταν απ' τη ρουμανική κυβέρνηση. Αργότερα όμως έβγαλαν δικό τους χαρτονόμισμα οι Ιταλοί, που έγραφε: Cassa Menditerrania δηλ. Τράπεζα Μεσογειακή. Στο ίδιο κτίριο λειτουργούσε και το 3/ξιο Ελληνικό Δημοτικό Σχολείο, όπου υπηρετούσαν οι Ελληνοδασκάλοι: Αδαμάντιος Κ. Ταμπούρης, Κωνσταντίνος Ν. Μόκας και η νηπιαγωγός Ευγενία Ν. Εξάρχου, Φουρκιώτες. Ο Διαμάντης καλεί τους τελευταίους στη Σαμαρίνα και τον πατέρα της νηπιαγωγού Νικόλαο Δ. Εξάρχου, και τους πιέζει, τους κακοποιεί, για να κλείσουν το Ελληνικό Σχολείο και το Νηπιαγωγείο, αλλ' αυτοί αρνήθηκαν. Στον τελευταίο είπε ότι δεν έπρεπε να στείλει την κόρη του να γίνει Ελληνο-δασκάλα, αλλά Ρουμανοδασκάλα. Σήμερα όμως δεν υπάρχει ρουμανική μειονότητα στην Ελλάδα και όλα αυτά ανήκουν στο μακρινό και μαύρο παρελθόν. Οι σχέσεις μας με τη Ρουμανία είναι φιλικές».

από τη μεριά της επίσημης Κοινότητας ο χαρακτηρισμός κυμαίνεται ανάμεσα στο «κτηνοτροφικό» και το «δασικό» χωριό.

Θεωρούμε, λοιπόν, ότι τώρα είμαστε σε θέση να τολμήσουμε με περισσότερη ασφάλεια τη διατύπωση ορισμένων υποθέσεων εργασίας -εν είδει συμπερασμάτων αυτής της προσέγγισης- σχετικά με τη λειτουργία της κοινωνικής μνήμης στη Φούρκα στο παρόν.

Ας ξαναγυρίσουμε, λοιπόν, στην αφετηρία αυτής της προσέγγισης, στο ερώτημα της Collard για την κοινωνική μνήμη, για να θυμηθούμε τη «διπλή διχοτομία» που διαπίστωσε εκείνη⁵¹: αφ' ενός διχοτομία στο χώρο ανάμεσα στο «εμείς»: η κοινότητα και στο «αυτοί»: η περιβάλλουσα κοινωνία, και αφ' ετέρου διχοτομία στο χρόνο ανάμεσα στο «τότε»: πριν τον Εμφύλιο και στο «τώρα»: μετά τον Εμφύλιο, η οποία και μετασχηματίζει, με τις αλλαγές που επιφέρει, τη διχοτομία στο χώρο. Στη Φούρκα, το «εμείς» φαίνεται να αντιστοιχεί «τώρα» στην εδαφοποιημένη κοινότητα, όταν μιλούν οι μόνιμοι κάτοικοι, και το «αυτοί» στην απεδαφοποιημένη, ενώ οι ρόλοι αντιστρέφονται, όταν συζητούμε με τους Φουρκιώτες της «διασποράς».

Στο πλαίσιο αυτό η μνήμη ή η λήθη των τοπικών γεγονότων του Εμφυλίου χρησιμοποιούνται όχι για να ταυτοποιηθεί μια «κριτική ή συναισθηματική» έκφραση, που αντιπαράκειται στη «θεσμοποιημένη ή αξιακή»⁵², αλλά για να συγκροτηθεί μια επιμέρους κοινότητα μνήμης -εντός της κοινότητας μνήμης των νικητών- στην προσπάθειά της να διεκδικήσει τον τόπο. Η υπόθεση αυτή χρειάζεται, ασφαλώς, περισσότερη διερεύνηση, τόσο στη Φούρκα όσο και σε άλλα πεδία, για να αποκτήσει αναλυτική αξία στις προσεγγίσεις μας για τη δεκαετία του 1940· μας φαίνεται, ωστόσο, μια αρκετά πιθανή εκδοχή, με βάση τουλάχιστον το υλικό που συγκεντρώσαμε, γι' αυτό και αποπειρόμαστε να την καταθέσουμε.

Αλλά αυτή ακριβώς η διάσταση της μνήμης ανάμεσα στο εδαφοποιημένο και το απεδαφοποιημένο κομμάτι της κοινότητας, καθώς φαίνεται να συνδέεται αντίστοιχα με τον επίσημο και τον ανεπίσημο χαρακτήρα της μνήμης για τη δεκαετία του 1940, φέρνει στο προσκήνιο και το ρόλο των «τοπικών διανοούμενων» στη διαμόρφωση του κυρίαρχου αφηγήματος για την περίοδο που μας απασχολεί. Εδώ, πέρα από το Σύλλογο Φουρκιωτών Θεσσαλονίκης που κυριαρχεί στο χώρο μέσω της επιβολής της εθνικής μνήμης -και αντίστοιχα της λήθης σε κάθε δικαστική ανάμνηση- θα πρέπει να επισημάνουμε και τη λειτουργία που αποκτά ο έντυπος λόγος και ειδικά ο επικυρωμένος από την αρμόδια επίσημη κρατική αρχή:

⁵¹ Collard, ό.π., 384-388.

⁵² Τους όρους χρησιμοποιεί ο Θανάσης Μιχαλίδης, «Μνήμες της δεύτερης γενεάς πολιτικών προσφύγων από τον εμφύλιο και τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης», στο Βαν Μπούσοκτεν - Βερβενιώτη - Βουτυρά - Δαλκαβούκης - Μπάδα (επιμ.), ό.π., 239-255.

αναφερόμαστε στο βιβλίο του Χρήστου Γ. Εξάρκου, «συνταξιούχου δασκάλου», όπως υπογράφει, *Η Φούρκα της Ηπείρου (Ιστορία – Λαογραφία)*, που «στις 29/12/1989 βραβεύτηκε απ’ την Ακαδημία Αθηνών με Έπαινο και Βραβείο 200 χιλ. δραχμών» (σ. 3).

Η έμφαση με την οποία αναφέρονταν οι πληροφορητές μας στο βιβλίο, ειδικά οι νεότεροι μεταφέροντας μάλιστα στις συζητήσεις που είχαμε μαζί τους πλήθος πληροφοριών από αυτό, το καθιστά ως το επίσημο «ιδρυτικό αφήγημα» για τη Φούρκα και ως ένα βαθμό επιβεβαιώνει μια παλαιότερη υπόθεση για τον γραπτό λόγο που αφομοιώνεται από τον προφορικό κατά τη διαδικασία συγκρότησης της κοινωνικής μνήμης⁵³. Ωστόσο -και η αντινομία αυτή είναι που αξιολογείται ως σημαντική- δεν κατορθώνει με τη σιωπή του για τον Εμφύλιο ή για τα παιδιά του «παιδομαζώματος» να χειραγωγήσει την ανεπίσημη μνήμη, όπως επιβεβαιώσαμε με τις συνεντεύξεις που μας έδωσαν οι πληροφορητές στο μοναστήρι της Φούρκας. Εδώ φαίνεται επιπλέον να επιβεβαιώνεται η διαπίστωση ότι «τα γεγονότα που συνέβησαν κατά την εφηβεία, δηλ. κατά την περίοδο διαμόρφωσης της προσωπικότητας, θεωρούνται σημαντικά στην αυτοβιογραφική μνήμη και ανακαλούνται πιο εύκολα»⁵⁴ συνιστώντας τα «ακούσια μηνύματα»⁵⁵ που φαίνεται να μας αφορούν τουλάχιστον όσο και η διαστρωμάτωση της μνήμης των πληροφορητών μέσω της δημόσιας ιστορίας.

Τέλος, στο πλαίσιο αυτό, πώς αξιολογείται από τους «εντόπιους» η δική μας παρέμβαση με την αναμόχλευση αυτής της «ενοχλητικής» μνήμης για τη δεκαετία του 1940 που υπονομεύει και διαταράσσει τη φαινομενική σημειωτική ισορροπία στο χώρο; Από την καχυποψία και την άρνηση μέχρι την εμπιστοσύνη και τη δι-αχυτικότητα⁵⁶, οι πληροφορητές μας φαίνεται να επιβεβαιώνουν αφ’ ενός το διχοτομημένο χαρακτήρα της κοινότητας, αφ’ ετέρου την αμφιθυμία τους απέναντι σε μια καθαρτική διαδικασία δημόσιας συζήτησης που προκαλείται από έναν εξωτε-

⁵³ Βλ. Δαλκαβούκης, ό.π.

⁵⁴ Αυτό τουλάχιστον σημειώνει η Ρίκη Βαν Μπούσοχτεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γραβενών (1900-1950)*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997, 223.

⁵⁵ Ο όρος ανήκει στον Jan Vansina, *Oral Tradition as History*, London - Nairobi, East African Educational Publishers, 1985, 91.

⁵⁶ Ενδεικτικά παραδείγματα από την επιτόπια έρευνα: ενώ ζητήσαμε επίμονα να επισκεφτούμε το εγκαταλελειμμένο σήμερα Παλαιοχώρι, απ’ όπου φημολογείται ότι μεταφέρθηκε το χωριό στη σημερινή του θέση, οι πληροφορητές μας αρνήθηκαν με διάφορες προφάσεις να μας οδηγήσουν. Υποθέτουμε ότι αυτό σχετίζεται κυρίως με φαινόμενα ιεροσυλίας που έχουν σημειωθεί τελευταία στην περιοχή. Κατά την πρώτη μας επίσκεψη στο χωριό ένας πληροφορητής αρνήθηκε να μιλήσει σε γυναίκα της ομάδας μας, όταν πληροφορήθηκε ότι είναι παντρεμένη, αλλά δεν τη συνοδεύει ο σύζυγός της. Μεγάλη εμπιστοσύνη εισπράξαμε κατά τις συνεντεύξεις που διενεργήσαμε με τους δύο από τους τρεις πληροφορητές μας στο μοναστήρι της Παναγίας Κλαδόρμης, όπου οι πληροφορητές μας κατέθεσαν προσωπικές τους εμπειρίες ιδιαίτερα φορτισμένες συναισθηματικά. Τέλος, αρνήθηκαν επίμονα να πληρώσουμε οτιδήποτε καταναλώσαμε στο καφενείο του χωριού, ενώ οι νεότεροι – και «ελεύθεροι» – έδειξαν μια σαφή διάθεση για φλερτ προς τις φοιτήτριες της ομάδας.

ρικό παράγοντα, τον εθνογράφο, και όχι από τους ίδιους. Στη βάση αυτή, η μη επαρκής «ανακοινωνικοποίησή»⁵⁷ μας στο πεδίο καθιστά και τις διαπιστώσεις μας συζητήσιμες αλλά και την εικόνα μας εκεί μια εικόνα «ξένου». Αλλά η παρουσία του «ξένου», του «άλλου», είναι πάντοτε μια καταλυτική διαδικασία για να κατασκευάζεται το «εμείς» σε όλες του τις εκδοχές, όπως επανειλημμένα έχει διαπιστωθεί από την Κοινωνική Ανθρωπολογία. Η Φούρκα, λοιπόν, εξακολουθεί να παραμένει για μας ένας γοητευτικός και γόνιμος προορισμός για επιτόπια έρευνα.

ΠΗΓΕΣ

<http://www.fourka.gr>

Εφημερίδα *Φωνή της Φούρκας*, φύλλα 27, 51, 54, 55, 61, 80

Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών Δήμων και Κοινοτήτων 1912-2001, εκδ. ΚΕΔΚΕ-ΕΕΤΑΑ

Περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 36 (1986)

Περιοδικό *Ηπειρωτικό Μέλλον*, 1968

ΦΕΚ 168Α3/7/1976

Συνεντεύξεις (ψευδώνυμα πληροφορητών)

Μάρτιος, 31 Ιουλίου 2008

Κωνσταντίνος, 3 Αυγούστου 2008

Οδυσσεάς, 3 Αυγούστου 2008

Αριστοτέλης, 3 Αυγούστου 2008

Μανώλης, 3 Αυγούστου 2008

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Antoniadou Ariadni - Giannopoulou Chryssa - Kapsioti Maria, «Within the community of Fourka: The case of the “Saint Maiden”: Discourses and symbolic meanings», υπό επκτύπωση στο Vassilis Nitsiakos - Ioannis Manos - Giorgos Agelopoulos - Alike Angelidou - Vassilis Dalkavoukis (eds.), *Balkan Border Crossings. Second Annual of the Konitsa Summer School*, Berlin, LI T, 2011.

Appadurai Arjun, «Global Ethnoscapes: Notes and Queries for a transnational Anthropology» στο R. Fox (ed.), *Recapturing Anthropology*, Santa Fe - New Mexico, School of American Studies, 1991, 191-210.

Bellah Robert, *Habits of the Heart*, Berkley CA, University of California Press, 1985.

⁵⁷ Περιγράφεται εδώ ο όρος «re-socialization». Βλ. σχετικά R. M. Emerson, Fretz R. I. & Shaw L. L., 1995, *Writing Ethnographic Fieldnotes*, Chicago & London, The University of Chicago Press, 1995, 1-11 και 35-38.

- Bourdieu Pierre, *Η αίσθηση της πρακτικής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006, μετ. Θ. Παραδέλλης.
- Collard Anna, «Διερευνώντας την “κοινωνική μνήμη” στον ελλαδικό χώρο» στο Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, 356-389.
- Emerson R. M. - Fretz R. I. - Shaw L. L., *Writing Ethnographic Fieldnotes*, Chicago & London, The University of Chicago Press, 1995.
- Eriksen Thomas Hylland, *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα*, Αθήνα, Κριτική, 2007, μετ. Α. Κατσικερός, επιμ. Ι. Μάνος.
- Foucault Michel, *Language, Counter - Memory, Practice*, New York, Ithaca, 1977, επιμ. D. F. Bouchard.
- Geertz Clifford, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2003, μετ. Θ. Παραδέλλης.
- Halbwachs Maurice, *On Collective Memory*, Chicago, University of Chicago Press, 1992.
- Nitsiakos Vassilis - Ioannis Manos - Giorgos Agelopoulos - Alike Angelidou - Vassilis Dakavoukis (eds.), *Balkan Border Crossings. First Annual of the Konitsa Summer School*, Berlin, LIT, 2008.
- Nora Pierre, “Introduction”, στο P. Nora (ed.), *Les Lieux de Mémoire*, v. I, Paris, 1984.
- Popular Memory Group, “Popular Memory: Theory, Politics, Method”, στο R. Johnson et al. (eds.), *Making Histories. Studies in history - writing and politics*, Birmingham, Centre for Contemporary Cultural Studies, 1982, 211-215.
- Rodman Margaret, «Empowering Place: Multilocality and Multivocality», *American Anthropologist*, 1992, 94/3: 640-656.
- Vansina Jan, *Oral Tradition as History*, London - Nairobi, East African Educational Publishers, 1985.
- Βαν Μπούσοχτεν Ρίκη - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα (επ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008.
- Βαν Μπούσοχτεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997.
- Βλαντάς Δημήτρης, *Ημερολόγιο 1947-1949*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2007, επιμ. Ν. Μαραντζίδης - Γ. Αντωνίου.
- Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του “Άλλου”: ζητήματα ταυτότητας στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία», στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ε-αυτός και «Άλλος». Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα, Gutenberg, 2003, 15-110.
- Δαλκαβούκης Βασίλης, «Προφορικές μαρτυρίες και ανατροφοδότηση της μνήμης. Ένα μεθοδολογικό σχεδιασμός με αφορμή τον εμφύλιο», στο Ρ. Βαν Μπούσοχτεν - Τ. Βερβενιώτη - Ε. Βουτυρά - Β. Δαλκαβούκης - Κ. Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 149-168.
- Εξάρχου Χρήστος Γ., *Η Φούρκα της Ηπείρου (Ιστορία - Λαογραφία)*, Ιωάννινα, 2007.
- Κολτσιδης Αντώνης Μ., *Ιδεολογική συγκρότηση και εκπαιδευτική οργάνωση των Ελληνοβλάχων στο Βαλκανικό χώρο (1850-1913)*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1994.

Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, τ. Α' και Β', Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001.

Μιχαηλίδης Θανάσης, «Μνήμες της δεύτερης γενεάς πολιτικών προσφύγων από τον εμφύλιο και τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης», στο Ρ. Βαν Μπούσοχτεν - Τ. Βερβενιώτη - Ε. Βουτυρά - Β. Δαλκαβούκης - Κ. Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 239-255.

ΕΝΟΤΗΤΑ 4

Όψεις από τις αφηγήσεις των πτημένων
του Εμφυλίου

Από το ΝΟΦ στην Ήλιντεν και μετά στη Γιουγκοσλαβία του Τίτο. Η περίπτωση των Σλαβομακεδόνων προσφύγων της Τσεχοσλοβακίας

Κώστας Τσίβος*

Η Μακεδονία, ιδιαίτερα το δυτικό της τμήμα με τον εθνικά ανομοιογενή πληθυσμό και το βαρύ ιστορικό ένοπλων αντεκδικήσεων, αναδείχτηκε στην τελική φάση του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου σε βασικό πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ του Εθνικού Στρατού (ΕΣ) και του αντάρτικου Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ).

Σημαντικό ρόλο στην επάνδρωση του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας έπαιξαν οι Σλαβομακεδόνες μαχητές και επικουρικά ο σλαβομακεδονικός πληθυσμός, ο οποίος πλήρωσε βαρύ φόρο αίματος για την εκούσια ή ακούσια συστράτευσή του στο πλευρό του ΚΚΕ. Η ηγεσία του ΚΚΕ - και ειδικότερα ο Νίκος Ζαχαριάδης - πριν ακόμα από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ανάλογα με τις περιστάσεις, πότε υπόσχονταν στους Σλαβομακεδόνες ισότιμη μεταχείριση, πότε αυτονομία και πότε αυτοδιάθεση, ενώ μετά την ήττα του 1949 χρησιμοποίησε τους πιο σημαντικούς εκπροσώπους των Σλαβομακεδόνων ως εξιλαστήρια θύματα, προκειμένου να δικαιολογήσει τη δική της ανεπάρκεια και τις ανεύθυνες, όσο και τυχοδιωκτικές, επιλογές σ' αυτό το ιδιαίτερα ευαίσθητο εθνικό θέμα¹.

Επιδίωξη του παρόντος κειμένου δεν είναι η περιγραφή της διαδικασίας διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης στους Σλαβομακεδόνες, ούτε η εξιστόρηση της συμμετοχής τους στον ελληνικό Εμφύλιο πόλεμο, αλλά οι συνέπειες αυτής της συμμετοχής μετά την ήττα του ΔΣΕ το 1949. Πιο συγκεκριμένα αντικείμενό μας είναι η έξοδος των Σλαβομακεδόνων προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες και κυρίως στην Τσεχοσλοβακία, καθώς και η περιγραφή των προβλημάτων συνύπαρξής τους με το πολυπληθέστερο αριθμητικά στοιχείο των ελληνόφωνων πολιτικών προσφύγων.

* Υποψήφιος Διδάκτορας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Καρόλου, Πράγα.

¹ Βλ. ενδεικτικά Σπυρίδων Σφέτας, «Ανεπιθύμητοι σύμμαχοι και ανεξέλεγκτοι αντίπαλοι: οι σχέσεις ΚΚΕ και ΝΟΦ στη διάρκεια του Εμφυλίου (1946-1949)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 1996, 8: 243-246.

Για τη συγγραφή του παρόντος κειμένου χρησιμοποιήθηκε σχετικό υλικό των τσεχικών Αρχείων και επικουρικά προφορικές μαρτυρίες και άρθρα ορισμένων Σλαβομακεδόνων της Τσεχίας, μερικοί εκ των οποίων κατέχουν διακεκριμένες θέσεις στην ακαδημαϊκή ζωή της σύγχρονης Τσεχίας. Ειδικότερα, στο κείμενο αυτό εξετάζουμε αφενός την αναλογία και τη θέση των Σλαβομακεδόνων στη σύνθεση των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων της Τσεχοσλοβακίας, αφετέρου το ζήτημα της εκπαίδευσής τους σε συνδυασμό με τις πολιτικές τους οργανώσεις ΝΟΦ και Ήλιντεν και στη συνέχεια τον επαναπατρισμό της πλειονότητάς τους στη Γιουγκοσλαβική Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας (ΣΔΜ), το 1968.

Οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες έφτασαν στην Τσεχοσλοβακία το Νοέμβριο του 1949. Οι περισσότεροι δια θαλάσσης, από τα αλβανικά λιμάνια στην Πολωνία και από εκεί σιδηροδρομικώς στο στρατόπεδο απολύμανσης Λεσάνι, έξω από την Πράγα. Μικρότερες ομάδες προσφύγων μετακινήθηκαν σιδηροδρομικώς, από τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία μέσω της Ουγγαρίας. Ενάμιση χρόνο νωρίτερα είχαν φτάσει σε διάφορους παιδικούς σταθμούς της Τσεχοσλοβακίας περί τις 4.000 παιδιά. Όταν οι τσεχοσλοβάκικες Αρχές ολοκλήρωσαν, στις αρχές του 1950, την απογραφή των Ελλήνων προσφύγων διαπίστωσαν ότι ανέρχονταν συνολικά σε 12.100 άτομα, αποτελούσαν δηλαδή τη δεύτερη μεγαλύτερη προσφυγική κοινότητα μετά από αυτήν της Τασκένδης. Η πρώτη απογραφή, όπως και οι επόμενες, δεν προέβαιναν σε χαρακτηρισμό της εθνικής σύνθεσης των προσφύγων².

Οι πρώτες επίσημες αναφορές για την παρουσία Σλαβομακεδόνων γίνονται από τις αρχές του 1951, σε συνδυασμό με την προσπάθεια του Νίκου Ζαχαριάδη να επανασυστήσει νέα, ξεχωριστή οργάνωση «*Μακεδόνων*», υπό την ονομασία Ήλιντεν. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει σε σχετική έκθεσή της η Μαρία Τελένοβα, υπεύθυνη του Διεθνούς Τμήματος του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας για την ελληνική πολιτική προσφυγιά, ο αριθμός των Σλαβομακεδόνων ανέρχονταν σε 3.000 άτομα, αποτελούσαν δηλαδή το ¼ των προσφύγων³.

Η αναλογία αυτή επιβεβαιώνεται και από τη λεγόμενη «*Επιχείρηση Ερωτηματολόγιο*», που διενήργησε το Μάρτιο του 1962 ο Τσεχοσλοβάκικος Ερυθρός Σταυρός, κατόπιν σχετικού αιτήματος του ΚΚΕ προς το αδελφό ΚΚ Τσεχοσλοβακίας. Η «*Επιχείρηση Ερωτηματολόγιο*» κατέγραψε συνολικά 13.039 πρόσφυγες

² Εθνικό Αρχείο Πράγας, fond 100/24, Κ.Κ. Τσεχοσλοβακίας - Κεντρική Επιτροπή, Κλέμεντ Γκότβαλντ, κιβώτιο - κιβ. 99, αρχειακή μονάδα 1142. Βλ. επίσης Πάβελ Χράντετσκι, *Η ελληνική διασπορά στην Τσεχοσλοβακία - Ίδρυση και αρχικά στάδια ανάπτυξης (1948-1954)*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 2007, 87-88.

³ Εθνικό Αρχείο Πράγας, fond 100/3 Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας, κιβώτιο 146, αρχειακή μονάδα 576. Για 3.000 Σλαβομακεδόνες στην Τσεχοσλοβακία κάνει λόγο και ο τότε πρέσβης της Ελλάδας στην Πράγα Βασίλειος Καλευράς, σε απόρρητη έκθεσή του προς την Αθήνα, την οποία, ωστόσο, υπέκλειψαν οι τσεχοσλοβακικές μυστικές υπηρεσίες. Βλ. σχετικά Εθνικό Αρχείο Πράγας, fond 1261/0/44, ΚΚ Τσεχοσλοβακίας - Κεντρική Επιτροπή, Αντονίν Νόβοτνι, κιβώτιο - κιβ. 178, αρχειακή μονάδα 418.

από την Ελλάδα. Εξ αυτών οι 4.465 ήταν παιδιά και έφηβοι μέχρι 15 ετών. Από τους πρόσφυγες που ήταν 15 ετών και άνω συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο οι 8.574. Εξ αυτών Έλληνες δήλωσαν 6.752 άτομα (78,74%), ενώ «Μακεδόνες» δήλωσαν 1.812 άτομα (21,73%)⁴.

Παραδόξως οι μοναδικοί που εκφράζουν διαφορετική άποψη για τον αριθμό των Σλαβομακεδόνων της Τσεχοσλοβακίας είναι οι ιστορικοί των ίδιων των Σλαβομακεδόνων και ειδικότερα ο Ρίστο Κυριαζόφσκι και ο Ιβάν Ντορόφσκι, οι οποίοι βαφτίζουν «Μακεδόνες» σχεδόν το σύνολο των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην Τσεχοσλοβακία, κάνοντας λόγο για ύπαρξη 11.941 «Μακεδόνων» εκ των οποίων οι 4.148 ήταν παιδικής ηλικίας⁵.

Σε ότι αφορά την ηλικιακή σύνθεση των Σλαβομακεδόνων προσφύγων, η Μαρία Τελένοβα αναφέρει ότι από τους 3.000 οι 1.000 ήταν παιδιά, ενώ 650 ήταν οι έφηβοι που φοιτούσαν σε διάφορες σχολές μαθητείας. Για τους 1.350 ενήλικες αναφέρει ότι οι 300 εξ αυτών ήταν εντελώς αναλφάβητοι⁶. Το ποσοστό των αναλφάβητων στις γραμμές των Σλαβομακεδόνων (22%) ήταν σχετικά υψηλότερο σε σχέση με το αντίστοιχο ποσοστό των Ελλήνων προσφύγων (14%). Προκειμένου να υπάρχει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για το μορφωτικό επίπεδο όλων των προσφύγων σημειώνουμε ότι το 71% εξ αυτών δήλωνε ότι φοίτησε σε σχολεία βασικής εκπαίδευσης, το 12% δήλωνε ότι διέθετε απολυτήριο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ενώ μόλις το 2% διέθετε δίπλωμα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης⁷.

Τα στοιχεία αυτά είναι ενδεικτικά προκειμένου να προβούμε σε κάποιες υποθέσεις για την πολιτική συνειδητοποίηση των προσφύγων, το επίπεδο πολιτικής αντιπαράθεσης και, σε ότι αφορά τους Σλαβομακεδόνες, τη διαδικασία απόκτησης ξεχωριστής εθνικής συνείδησης. Παραμένει ερώτημα πόσοι από τους Σλαβομακεδόνες είχαν αντίληψη, πέραν της γλωσσικής, και της εθνικής τους διαφορετικότητας σε σχέση με τους Έλληνες πρόσφυγες. Όπως αναφέρει ο Ιβάν Ντορόφσκι,

«πολλά άτομα μακεδονικής εθνικότητας δεν είχαν αναπτύξει επαρκώς την εθνική τους συνείδηση και γι' αυτό προτιμούσαν να δηλώνουν Έλληνες, ή πιο τακτικά πολίτες της Ελλάδας»⁸.

Είναι, επίσης, χαρακτηριστικό ότι στις διακρούξεις που έστελναν οι Σλαβομακεδόνες προς τα τσεχοσλοβακικά κρατικά και κομματικά όργανα, αρκετοί εξ αυτών

⁴ Αρχείο Τσεχικού Ερυθρού Σταυρού, fond «Ελληνική προσφυγιά», αρχειακή μονάδα «akce ř».

⁵ Βλ. ενδεικτικά Ivan Dorovský, «1948-1968, Šedesát let od příchodu makedonských a řeckých dětí do Československa» («Εξήντα χρόνια από τον ερχομό των Μακεδονόπουλων και των Ελληνόπουλων στην Τσεχοσλοβακία»), *Slovanský jih*, 2008, 2: 9-10

⁶ Εθνικό Αρχείο Πράγας, fond 100/3, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας, κιβώτιο 146, αρχειακή μονάδα 576.

⁷ Ο.π.

⁸ Dorovský, ό.π., 9-10.

υπογράφουν τα κείμενα αυτά χρησιμοποιώντας τα ελληνικά ονοματεπώνυμά τους, κάνοντας χρήση της ελληνικής και όχι της κυριλλικής γραφής⁹. Αλλά και σε ότι αφορά τα σημεία εγκατάστασής τους στην Τσεχοσλοβακία οι Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες διασκορπίστηκαν, αρχικά μαζί με τους Έλληνες πρόσφυγες, σε διάφορα χωριά και πόλεις τριών νομών της Βορειοανατολικής Μοραβίας, ειδικότερα στους νομούς Ζάμπερκ, Κρνοφ και Γιέσενικ στην τσεχο-πολωνική μεθόριο¹⁰.

Λίγο διαφορετική ήταν η τακτική που ακολουθήθηκε στους παιδικούς σταθμούς: με οδηγίες της ελληνικής κομματικής ηγεσίας τα περισσότερα σλαβομακεδονόπουλα συγκεντρώθηκαν σε συγκεκριμένους παιδικούς σταθμούς, π.χ. στους Παιδικούς Σταθμούς Κλοκότσοφ και Σόμποτιν. Ενώ στους υπόλοιπους σταθμούς τα σλαβομακεδονόπουλα διδάσκονταν μαζί με τη γλώσσα τους και τα ελληνικά και τα τσεχικά, στο Κλοκότσοφ επιβλήθηκε από τους διδάσκοντες απαγόρευση της ελληνικής γλώσσας. Προέβησαν σε εκολαβισμό των ονομάτων των παιδιών, π.χ. ο Σουκουλίδης έγινε Σουκουλόφσκι, ο Ουζίνης Ουζόνοφ κ.λπ. Υπάρχουν μαρτυρίες που αναφέρουν ότι μεταξύ των σλαβομακεδονόπουλων εγκλωβίστηκαν και ορισμένα ελληνόπουλα, τα οποία επίσης υποβλήθηκαν σε αναγκαστικό εκολαβισμό. Όταν έφτασαν οι γονείς τους στην Τσεχοσλοβακία και διαπίστωσαν την κατάσταση, πραγματοποιήθηκαν διαβήματα για την επαναφορά των ελληνικών ονομάτων και τη μεταφορά τους σε άλλους παιδικούς σταθμούς προκειμένου να μην ξεχάσουν τα ελληνικά¹¹.

Ειδική περίπτωση βέβαια αποτελούν τα 1.850 παιδιά του Παιδικού Σταθμού Μπέλα Τσίρκβα της Σλοβενίας. Πολλά από αυτά τα παιδιά εγκλωβίστηκαν στη Γιουγκοσλαβία μετά τη ρήξη Τίτο – Στάλιν. Το γιουγκοσλαβικό καθεστώς τα βάφτισε συλλήβδην «μακεδονόπουλα», αρνούμενο επί σειρά ετών να τα παραδώσει στους γονείς τους, οι περισσότεροι εκ των οποίων βρισκονταν σε άλλα ανατολικά κράτη. Μόνο στην Τσεχοσλοβακία ο Ερυθρός Σταυρός και το τσεχοσλοβακικό ΥΠΕΞ διεκδικούσαν εξ ονόματος των γονιών, Ελλήνων πολιτικών προσφύγων, 89 παιδιά¹². Η σχετική διπλωματική αντιπαράθεση Τσεχοσλοβακίας – Γιουγκοσλαβίας διήρκεσε μέχρι το 1955, δηλαδή μέχρι την εξομάλυνση των σοβιετο-γιουγκοσλαβικών σχέσεων. Τότε τα περισσότερα παιδιά ξαναβρήκαν τους γονείς

⁹ Ακόμα την περίοδο του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου ορισμένοι Σλαβομακεδόνες αλληλογραφούσαν με τους οικείους τους γράφοντας στη γλώσσα τους, αλλά με τη χρήση του ελληνικού αλφάβητου, διαμορφώνοντας ένα είδος γραφής ανάλογο με τα λεγόμενα «καραμανλίδικα».

¹⁰ Επρόκειτο για χωριά που στην πλειονότητά τους είχαν αδειάσει μετά την αναγκαστική αναχώρηση των Γερμανο-Σουδητών κατοίκων τους. Όπως είναι γνωστό, με την ψήφιση των περίφημων διαταγμάτων του προέδρου Μπένες, 2,5 εκατομμύρια Σουδήτες υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν στο διάστημα 1945-46 τις πατρογονικές τους εστίες.

¹¹ Kostas Samaras, *Problém MAKEDONIE* (μπροσούρα χωρίς αριθμημένες σελίδες), Οπάβα, Μάρτιος 2009.

¹² Pavel Hradečný, *Řecká komunita v Československu*, Πράγα, Ίδρυμα Σύγχρονης Ιστορίας Ακαδημίας Επιστημών της Τσεχίας, 2000, 173-175.

τους. Αρκετά από αυτά όμως δεν ήταν σε θέση να συνεννοηθούν μαζί τους, γιατί εν τω μεταξύ είχαν ξεχάσει τα ελληνικά.

Αρκετοί πολιτικοί πρόσφυγες θεωρούν ότι η δημιουργία αμιγώς σλαβομακεδονικών Παιδικών Σταθμών (όχι μόνο στην Τσεχοσλοβακία, αλλά και σε άλλες σοσιαλιστικές χώρες) οδήγησε στην έξαρση ενός ιδιότυπου ανθελληνικού σοβινισμού, ο οποίος αντικατοπτρίστηκε στη συνέχεια, με την ενηλικίωση αυτής της γενιάς, στους κύκλους των μετέπειτα Σλαβομακεδόνων μεταναστών του Καναδά και της Αυστραλίας, όσο και της ίδιας της ΠΓΔΜ. Σημαντικοί εκπρόσωποι της διανόησης και της πολιτικής ελίτ, τόσο των μεταναστευτικών κοινοτήτων, όσο και της ίδιας της ΠΓΔΜ, προέρχονται ακριβώς από τη γενιά των *«αιγιατιών Μακεδόνων»*¹³. Η υπόθεση αυτή δεν έχει, δυστυχώς, διερευνηθεί επαρκώς και χρήζει περαιτέρω τεκμηρίωσης.

Το καλοκαίρι του 1951 το ΚΚΕ οργάνωσε στο Βουκουρέστι συνάντηση 72 Σλαβομακεδόνων, στελεχών του κόμματος, προκειμένου να εξετασθεί *«το κίνημα των Σλαβομακεδόνων από τη σύμπτυξη του Βίτσι – Γράμμου και τα καθήκοντά μας»*. Σημειώνουμε ότι η σύσκεψη αυτή πραγματοποιήθηκε λίγους μήνες μετά την 3^η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, η οποία εγκαινίασε τη δραματική για πολλούς πολιτικούς πρόσφυγες διαδικασία της *«ανακαταγραφής»*, παράλληλα με την απόφαση της καθάρσεως του Γιάννη Ιωαννίδη, δεύτερου στην ιεραρχία του Κόμματος μέχρι τότε, υπεύθυνου για τις επαφές με τους Γιουγκοσλάβους, αλλά και χειριστή ιδιαίτερα ευαίσθητων ζητημάτων, όπως π.χ. της λειτουργίας της κοινότητας Μπούλκες. Τα *«συμπεράσματα»* της σύσκεψης των Σλαβομακεδόνων εγκρίθηκαν σε συνεδρίαση του ΠΓ στις 19.9.1951. Μεταξύ άλλων επισημαινόταν η *«κρίση ηγεσίας»* που εμφανίστηκε στο χώρο των Σλαβομακεδόνων, ενώ καταδικάζονταν τόσο η πρώτη ηγετική ομάδα του ΣΝΟΦ – ΝΟΦ Γκότσε – Καραμιτζιέφ, όσο κι η ομάδα των Σλαβομακεδόνων αγωνιστών που παρέμεινε πιστή στη ζαχαριαδική ηγεσία μέχρι το τέλος του Εμφυλίου¹⁴. Το ΚΚΕ, βέβαια, στην αρχή του Εμφυλίου πολέμου είχε υιοθετήσει την αρχή της *«ισότιμης μεταχείρισης»* για τη σλαβομακεδονική μειονότητα, αργότερα (5^η Ολομέλεια) πέρασε στην αρχή της *«αυτοδιάθεσης»*, ενώ μετά την ήττα στο Γράμμο (6^η Ολομέλεια) επανήλθε με τη γραμμή της *«πολιτικής αυτονομίας»* για τους Σλαβομακεδόνες¹⁵.

Οι ηγετικοί παράγοντες των Σλαβομακεδόνων, συμπεριλαμβανομένου του πρώτου Σλαβομακεδόνα υπουργού της *«Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης»* Πασκάλ Μιτρέφσκι, του Πάβελ Ρακόφσκι, του Μιχάλ Μάλλιοφ, της Βέρα Νικο-

¹³ Για τη χρήση του όρου βλ. Dorovský, ό.π., 25.

¹⁴ Βλ. σχετικά *Το ΚΚΕ, απ' το 1931 ως το 1952 (Βασικά ντοκουμέντα)*, Εκδοτικό της ΚΕ του ΚΚΕ, 265-268.

¹⁵ Βλ. σχετικά «Απόφαση της 5ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ» και «Απόφαση της 6ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ», στο *Το ΚΚΕ, απ' το 1931 ως το 1952*, ό.π., 179-198 και 199-206.

λόφσκα και άλλων, μετά την 6^η Ολομέλεια στο Μπουρέλι της Αλβανίας, αφού συνελήφθησαν ως κατάσκοποι του Τίτο, μεταφέρθηκαν αεροπορικώς στη Σοβιετική Ένωση, όπου και καταδικάστηκαν σε πολυετείς ποινές με έκτιση καταναγκαστικών έργων στη Σιβηρία. Απελευθερώθηκαν τελικά το 1956, οπότε και τους επετράπη η εγκατάστασή τους στη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας¹⁶.

Σε αντίστοιχες διώξεις υποβλήθηκαν το 1951 στην Τσεχοσλοβακία δεκάδες Σλαβομακεδόνες, ορισμένοι εκ των οποίων προέρχονταν από την Πολωνία. Ο τότε γραμματέας της ΚΟ Τσεχοσλοβακίας του ΚΚΕ Βασίλης Κοτσάβρας παρέδωσε στην τσεχοσλοβάκινη Ασφάλεια την Άνοιξη του 1950 στοιχεία για μια μικρή ομάδα Σλαβομακεδόνων που είχαν καταφύγει στην Πολωνία. Το Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς παραδόθηκε στην τσεχοσλοβάκινη Ασφάλεια νέος κατάλογος με 30 Σλαβομακεδόνες, οι οποίοι χαρακτηρίζονταν *«επικίνδυνα και διαλυτικά στοιχεία», «πράκτορες της τιτικής σπείρας και της ΟΖΝΑ»*¹⁷.

Το ΠΓ του ΚΚΕ στη σύσκεψη των Σλαβομακεδόνων στελεχών το 1951 κατηγορήσε τους Μ. Βαφειάδη και Μ. Παρτσαλίδη για σαμποτάρισμα του σλαβομακεδονικού κινήματος, αναφέροντας ειδικότερα ότι ο Παρτσαλίδης *«παρουσιάστηκε με ανοιχτά σοβινιστικές απόψεις στο σλαβομακεδονικό ζήτημα αμφισβητώντας τη σωστότητα της γραμμής της 5^{ης} Ολομέλειας»*¹⁸. Η σύσκεψη, μεταξύ άλλων, καλούσε σε εγρήγορση *«για το ολοκληρωτικό ξεκαθάρισμα των γραμμών μας από τα υπολείμματα των τιτικών πρακτόρων και από κάθε ύποπτο σοβινιστικό και αντικομματικό στοιχείο»*. Παράλληλα, συνιστούσε να μην χαρακτηρίζονται αβασάνιστα κάποιοι Σλαβομακεδόνες ως *«τιτικοί πράκτορες»*, αναφέροντας ενδεικτικά την κατάχρηση αυτού του χαρακτηρισμού από την Κομματική Επιτροπή της Τσεχοσλοβακίας.

Μεγάλο μέρος των *«συμπερασμάτων»* της σύσκεψης επικεντρώθηκε στο θέμα των χιλιάδων σλαβομακεδονόπουλων, και ειδικότερα της μόρφωσής τους. Διαπιστώθηκε μεγάλη καθυστέρηση στον τομέα της *«εθνικής μακεδονικής μόρφωσης»* και προτάθηκε η δημιουργία εκδοτικού μηχανισμού και η λειτουργία φροντιστηρίων για την εκπαίδευση δασκάλων. Προτάθηκε, πιο συγκεκριμένα, να ζητηθεί

*«η βοήθεια φιλόλογων απ' τις αδελφές χώρες που έχουνε σλαβική γλώσσα, καθώς και η «βοήθεια ειδικών σλάβων γλωσσολόγων για τη μελέτη και ανάπτυξη της σλαβομακεδονικής γλώσσας». Παράλληλα να σταλεί επίσης «ένας αριθμός παιδιών και δασκάλων με υποτροφίες σε ανώτερες σχολές σε σλαβικές ΛΔ για να σπουδάσουν ειδικά φιλολογία και γλωσσολογία»*¹⁹.

¹⁶ Βλ. σχετικά Σφέτας, ό.π., 245.

¹⁷ Εθνικό Αρχείο Πράγας, fond 100/3, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας, κιβώτιο 177, αρχειακή μονάδα 592.

¹⁸ Βλ. *Το ΚΚΕ, απ' το 1931 ως το 1952*, ό.π., 269.

¹⁹ Ό.π., 272

Στη διάσκεψη διαπιστώθηκε, τέλος, ότι «*το ΝΟΦ και τα τμήματά του ΑΦΖ – ΝΟΜΣ χρεοκόπησαν στη συνείδηση του σλαβομακεδονικού λαού και του θυμίζουν την προδοσία του ηγετικού του πυρήνα*». Γι' αυτό το λόγο υιοθετήθηκε η πρόταση για αυτοδιάλυση του ΝΟΦ και η ίδρυση νέας οργάνωσης με την ονομασία «*Νατσιονάλνα Οσλοβοτίτελνα Σλαβομακεντόνοκα Οργανιζάτσια "Ηλιντεν"*». Βασικός σκοπός της «*Ηλιντεν*», σύμφωνα πάντα με το ΚΚΕ, θα ήταν «*η οργάνωση και καθοδήγηση του αγώνα του σλαβομακεδόνικου λαού ενάντια στους μοναρχοφασίστες και τους αγγλοαμερικάνους κατακτητές*»²⁰.

Το πρώτο παράρτημα της «*Ηλιντεν*» ιδρύθηκε στις 17 Φεβρουαρίου του 1952 στον Οίκο Αναπήρων και Ηλικιωμένων της κοινότητας Τέχονιν στη Βόρεια Τσεχία. Στην ιδρυτική διάσκεψη της τσεχοσλοβάκικης «*Ηλιντεν*» συμμετείχαν 90 συνολικά αντιπρόσωποι, μεταξύ των οποίων και 31 νεολαίοι, εκπρόσωποι των Παιδικών Σταθμών και των Σχολών μαθητείας. Πρόεδρος της διάσκεψης εκλέχτηκε ο Μήτσος Βελάκης, επικεφαλής του δισέλιδου σλαβομακεδόνικου ένθετου *Μπόρετς* της εβδομαδιαίας προσφυγικής εφημερίδας *Αγωνιστής*. Η διάσκεψη, σύμφωνα με όσα μαθαίνουμε από τη γραμμένη στη ρωσική γλώσσα ημερήσια διάταξή της, άρχισε με το «*μακεδονικό*», τον ελληνικό και τον τσεχοσλοβάκικο ύμνο, ενώ οι εργασίες της έκλεισαν με το γνωστό αντάρτικο ύμνο «*Εμπρός ΕΛΑΣ*»²¹.

Το ΚΚΤσ. εκπροσώπησε στη διάσκεψη η Μαρία Τελένοβα, η οποία σε σχετική έκθεσή της, εξέφραζε την έκπληξή της για το εύρος της διχόνοιας, των προσωπικών αντιπαραθέσεων και των διαπληκτισμών που εκδηλώθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών της διάσκεψης:

«Μολονότι η πρόταση για διάλυση της ΝΟΦ (η οποία ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Τίτο, άνθρωποι του οποίου ελέγχουν την ηγεσία του), υποστηρίχτηκε ομόφωνα απ' όλους τους αντιπροσώπους, η έλλειψη ενότητας εκδηλώθηκε με αλληλοκατηγορίες και εμπαιθείς καταγγελίες»,

παρατηρούσε η Μ. Τελένοβα.²² Η διάσκεψη του Τέχονιν έληξε με την εκλογή αντιπροσώπων για την ιδρυτική διάσκεψη της Πολωνίας.

Η ιδρυτική διάσκεψη της πανευρωπαϊκής «*Ηλιντεν*» πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 1952 στην κωμόπολη Κροστσιένκο της Πολωνίας. Στη διάσκεψη εκπροσωπούσαν οι Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες όλων των σοσιαλιστικών χωρών, εξαιρουμένης της Σοβιετικής Ένωσης και φυσικά της Γιουγκοσλαβίας. Στη διάσκεψη, μεταξύ άλλων, υιοθετήθηκε «*Διακήρυξη προς το μακεδονικό λαό της Αιγαιατικής*

²⁰ Ο.π., 276.

²¹ Εθνικό Αρχείο Πράγας, fond 100/3, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας, κιβώτιο 146, αρχειοακή μονάδα 576.

²² Ο.π.

*Μακεδονίας*²³, στην οποία οι Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες, αφού γνωστοποιούσαν στους ομοεθνείς τους την «πραγματοποίηση ενός ιστορικής σημασίας γεγονότος», δηλαδή την σύγκληση της διάσκεψής τους στην Πολωνία, ανέφεραν ότι

«το μακεδονικό έθνος αναδείχτηκε στη διάρκεια της μακροχρόνιας ιστορίας του σε ανεξάρτητο λαό στα πλαίσια της οικογένειας των αδελφών σλαβικών εθνών, αγωνιζόμενο επί δεκαετίες χωρίς να καμφθεί, χωρίς να υποταγεί».

Σε σχέση με τις πρόσφατες εξελίξεις σημειωνόταν ότι

«η αγγλική επέμβαση στην Ελλάδα και η προδοσία του Τίτο στη Γιουγκοσλαβία έριξαν τους Μακεδόνες της Μακεδονίας του Αιγαίου και του Βαρδάρη σε μια νέα σκλαβιά. Μόνο τα αδέρφια μας του Πιρίν κατέκτησαν την ελευθερία τους και τώρα από κοινού με το βουλγαρικό έθνος οικοδομούν το σοσιαλισμό».

Στη συνέχεια η διακήρυξη περιγράφει την κατάσταση στην Ελλάδα και επισημαίνει ότι

«δεκάδες χιλιάδες Μακεδόνες υποχρεώθηκαν να γίνουν πρόσφυγες και εκατοντάδες χωριά ερήμωσαν. Το έθνος μας βρίσκεται αντιμέτωπο με το φάσμα της φυσικής εξαφάνισης».

Σε ό,τι αφορά τους προγραμματικούς στόχους της οργάνωσης καλούσε σε ένταση του αγώνα «εναντίον του φασιστικού καθεστώτος της Ελλάδας σε ακατάλυτη αδελφική συνεργασία με τον ελληνικό λαό για την εθνική ισοτιμία του μακεδονικού έθνους». Ταυτόχρονα υπογραμμίζονταν ότι

«ο μακεδονικός λαός διατηρεί το αναφαίρετο δικαίωμά του για πλήρη εθνική ανεξαρτησία, σε ενότητα με τους αδελφούς του της Ελλάδας και της Γιουγκοσλαβίας, οι οποίοι θα κατακτήσουν τη λαϊκή δημοκρατία σε μια και μοναδική, ανεξάρτητη Μακεδονία, στην οικογένεια των ελεύθερων βαλκανικών και σλαβικών εθνών, με επικεφαλής τον ηρωικό απελευθερωτή ρωσικό λαό».

Το τσεχοσλοβákικο ΚΚ και οι επίσημες Αρχές της χώρας δεν έτρεφαν αυταπάτες σχετικά με την τεχνητή διαδικασία «εθνογένεσης» του νέου σλαβικού λαού. Σε ημιτελές, ανώνυμο ντοκουμέντο του Διεθνούς Τμήματος της ΚΕ του ΚΚΤσ. αναφέρονται τα εξής:

«η βουλγαρική γραμματεία της Κομιντέρν υιοθέτησε τη δεκαετία του '30 τη γραμμή υποστήριξης για τη δημιουργία ενός μακεδονικού έθνους, έτσι ώστε να καταστεί δυνατή η ένωση και των τριών τμημάτων της Μακεδονίας και να αφαιρεθεί ταυτόχρονα ένα όπλο από τα χέρια της μπουρζουαζίας»²⁴.

²³ Ο.π.

²⁴ Ο.π.

Σε ότι αφορά τις εξελίξεις στη Γιουγκοσλαβία σημειωνόταν ότι

«τεχνιέντως έθεσε σε εφαρμογή μια “εθνική διαδικασία”, μία από τις εκφάνσεις της οποίας είναι η λεγόμενη επίσημη μακεδονική γλώσσα, στην οποία εντάσσονται σερβικές εκφράσεις και επιρροές».

Στην ίδια πηγή αναφέρεται ότι *«οι Γιουγκοσλάβοι ρεβιζιονιστές εκμεταλλεύονται το ζήτημα της Μακεδονίας για σοβινιστικές εκστρατείες και διεκδίκηση νέων εδαφών»*, ενώ στη συνέχεια περιγράφεται η βίαιη *«μακεδονοποίηση»* των βουλγαροφρόνων της Μακεδονίας.

Οι τσεχοσλοβακικές Αρχές προσπαθούσαν να καταπραΰνουν τις αντιπαραθέσεις που εκδηλώνονταν στο εσωτερικό της ελληνικής προσφυγιάς, ιδιαίτερα μετά τα γεγονότα της Τασκένδης και τη διαγραφή του Ζαχαριάδη το 1956, εμφανιζόμενες ως μια ανεξάρτητη αρχή. Όταν αναγκάζονταν να παρέμβουν, το έκαναν κυρίως γιατί αισθάνονταν ότι διέτρεχε κίνδυνο η ασφάλεια της χώρας τους ή η επίσημη κομματική γραμμή²⁵.

Οι μυστικές υπηρεσίες της Τσεχοσλοβακίας διέθεταν αρκετούς συνεργάτες που παρακολουθούσαν συστηματικά τις εξελίξεις στην ελληνική προσφυγιά και φυσικά ενημέρωναν και για τις *«φραξιονιστικές δραστηριότητες»* των Σλαβομακεδόνων. Στις συνολικές εκθέσεις της Κρατικής Υπηρεσίας Πληροφοριών της Τσεχοσλοβακίας - StB για τις αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό της ελληνικής προσφυγιάς γίνεται ειδική μνεία και στις *«Ομάδες Μακεδόνων»*. Όπως επισημαίνονταν, *«η πρώτη ομάδα Μακεδόνων, αριθμητικά μικρότερη, κλίνει προς τη Γιουγκοσλαβία. Η δεύτερη, αριθμητικά μεγαλύτερη, κλίνει προς το ΚΚ Βουλγαρίας»*²⁶. Αναφερόταν ότι οι δραστηριότητες της πρώτης καθοδηγούνταν από τη γιουγκοσλαβική Πρεσβεία της Πράγας, καθώς και ότι αυτή τους προμήθευε με προπαγανδιστικό υλικό αναφορικά με την επίλυση του Μακεδονικού. Ιδιαίτερη αναφορά γινόταν στον Δημήτρη Βελάκη, επικεφαλής των σλαβομακεδονικών σελίδων του *Αγωνιστή*: περιγράφονταν οι επισκέψεις του στη γιουγκοσλαβική Πρεσβεία, καθώς και το γεγονός ότι τα παιδιά του δεν απέκρυβαν την πρόθεσή τους να εγκατασταθούν στη Γιουγκοσλαβία αμέσως μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους στην Τσεχοσλοβακία.

²⁵ Βλ. ενδεικτικά Εθνικό Αρχείο Πράγας, fond 100/3, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας, κιβώτιο 177, αρχειακή μονάδα 592, επίσης κιβώτιο 140, αρχειακή μονάδα 548, όπως και το άρθρο Pavel Hradečný, «“Ανύπαρκτοι” φυγάδες: αιχμάλωτοι Έλληνες στρατιώτες στην Τσεχοσλοβακία (από το 1949 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '50)», στο Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκνης - Νίκος Μαραντζίδης - Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005, 189-204.

²⁶ Εθνικό Αρχείο Πράγας, fond 1261/0/44, ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας, Αντονίν Νόβοτι, κιβώτιο 178, αρχειακή μονάδα 421.

Ενήμερος για το διαφορετικό προσανατολισμό των Σλαβομακεδόνων ήταν και ο τότε Έλληνας Πρέσβης Β. Καλευράς, ο οποίος σε έκθεσή του που υπέκλεψε η StB, υποστήριζε ότι υπήρχαν τρεις ομάδες:

«Η πρώτη ομάδα επιθυμεί την ανακήρυξη της Μακεδονίας σε ανεξάρτητο κράτος. Η δεύτερη είναι προσανατολισμένη στα Σκόπια και ζητά τη δημιουργία μιας Μακεδονίας ενταγμένης στα πλαίσια της Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας. Η τρίτη ομάδα ζητά να διατηρηθεί το υφιστάμενο καθεστώς και στους Μακεδόνες να αναγνωριστούν τα ίδια δικαιώματα με τους υπόλοιπους Έλληνες»²⁷.

Για τις σχέσεις Ελλήνων και Σλαβομακεδόνων σε έκθεση της StB σημειωνόταν ότι

«το αίτημα για δημιουργία και αναγνώριση της Μακεδονίας ως ανεξάρτητου κράτους συντελεί στην εμφάνιση σοβινιστικών διαθέσεων μεταξύ της ελληνικής και μακεδονικής μειονότητας, γεγονός που αποβαίνει εις βάρος της ελληνικής προσφυγιάς, ως σύνολου. Αυτές οι αντιπαράθεσεις προξενούν απαισιόδοξες διαθέσεις στους λιγότερο πολιτικά ευσυνείδητους πρόσφυγες, οι οποίοι οδηγούνται στην Ελληνική Πρεσβεία ζητώντας επαναπατρισμό ακόμα και με το τίμημα αποκήρυξης των ιδεών τους, αρκετές δε φορές και με τίμημα την προδοσία»²⁸.

Η έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ Ελλήνων και Σλαβομακεδόνων, οι αντιπαράθεσεις στο εσωτερικό της «*Ηλιτιεν*» και κυρίως η βάσιμη υποψία των τσεχοσλοβακικών οργάνων, ότι η «*Ηλιτιεν*» λειτουργούσε υπό την καθοδήγηση ανθρώπων του Τίτο, οδήγησαν στη διάλυση και αυτής της οργάνωσης το 1954, παρά τις αντιθέσεις που είχε διατυπώσει τόσο ο Νίκος Ζαχαριάδης, όσο και ο Βασίλης Μπαρτζιώτας με επιστολές τους προς το Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας²⁹. Ωστόσο και μετά τη διάλυση της «*Ηλιτιεν*» διατηρήθηκε το σλαβομακεδονικό ένθετο *Μπόρετς* της εφημερίδας *Αγωνιστής*, το οποίο συνέχισε την έκδοσή του μέχρι τον Ιούνιο του 1969, μέχρι την εποχή δηλαδή που κορυφώθηκε η δεύτερη διάσπαση του ΚΚΕ. Επίσης κάθε Αύγουστο οι προσφυγικές κοινότητες συμπεριλάμβαναν στο πρόγραμμα των εκδηλώσεών τους και την επέτειο της «*επανάστασης Ηλιτιεν*».

Στην επεισοδιακή 6^η Ολομέλεια της ΚΕ το 1956 επανήλθε το σύνθημα για «*αναγνώριση της ισοτιμίας στους Σλάβους Μακεδόνες*», ενώ υπογραμμιζόταν και πάλι η ανάγκη αντιμετώπισης των διασπαστικών ενεργειών των «*γιουγκοσλάβων ρεβιζιονιστών*»³⁰. Όπως είναι λογικό, μεγάλο τμήμα των Σλαβομακεδόνων παρέ-

²⁷ Ο.π.

²⁸ Ο.π.

²⁹ Βλ. σχετικά Εθνικό Αρχείο Πράγας, fond 100/3, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας, κιβώτιο 143, αρχειακή μονάδα 554.

³⁰ Βλ. «Απόφαση της 6ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ», στο *Το ΚΚΕ, απ' το 1931 ως το 1952*, ό.π., 199-206.

μεινε πιστό στις επιταγές του Ν. Ζαχαριάδη, και αυτό αποτελούσε επί μακρόν έναν πρόσθετο λόγο προστριβών με τους υπόλοιπους Έλληνες πρόσφυγες. Το 1963 η ΚΕ του ΚΚΕ έστειλε αντιπροσωπεία της στην Τσεχοσλοβακία, την οποία αποτελούσαν ο Πάνος Δημητρίου και ο Σλαβομακεδόνας Κώστας Γάτσιος, προκειμένου να αντιμετωπίσουν την ένταση που υπήρχε στους κόλπους της προσφυγιάς. Η αντιπαράθεση αυτή διήρκεσε μία δεκαετία, μέχρι το Φεβρουάριο του 1968 όταν ξέσπασε η νέα διάσπαση, η οποία, λόγω και της «*Ανοιξης της Πράγας*», οδήγησε την πλειονότητα των Ελλήνων προσφύγων της Τσεχοσλοβακίας στο ΚΚΕ «*Εσωτερικού*».

Την ίδια χρονιά διατυπώθηκαν και οι προτάσεις του Τίτο προς τους «*Αιγαίαιες*» Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες. Το γιουγκοσλαβικό καθεστώς τους πρόσφερε εγκατάσταση στη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας παράλληλα με δωρεάν κατοικία, εργασία, επιδόματα και πολεμικές συντάξεις. Σε αυτή τη απλόχερη προσφορά ανταποκρίθηκαν, σύμφωνα με στοιχεία του Τσεχοσλοβακικού Ερυθρού Σταυρού³¹, 1.226 άτομα, τα οποία προέρχονταν από τις τάξεις της ελληνικής προσφυγιάς. Μεταξύ αυτών δεν έλειπαν και ορισμένοι Έλληνες, οι οποίοι, είτε λόγω συγγενικών σχέσεων, είτε επειδή τους προσέλκυσε η προσφορά του Τίτο, προτίμησαν να δηλώσουν «*Μακεδόνες*». Από το τέλος της δεκαετίας του '60 και κατά τη δεκαετία του '70 εκατοντάδες επίσης Σλαβομακεδόνες ζήτησαν, και οι περισσότεροι έλαβαν, άδεια να εγκαταλείψουν την Τσεχοσλοβακία, κατευθυνόμενοι προς συγγενικά τους πρόσωπα που στο μεταξύ είχαν εγκατασταθεί στην Αυστραλία, στον Καναδά και στις ΗΠΑ. Έτσι λήγει ουσιαστικά η μαζική παρουσία Σλαβομακεδόνων στην Τσεχοσλοβακία.

Την παρούσα περίοδο στην Τσεχία ζουν περί τις 2.000 πολίτες της ΠΓΔΜ, σύμφωνα με υπολογισμούς του Πρέσβη των Σκοπίων στην Πράγα³². Σύμφωνα με τον ίδιο, τον πυρήνα των «*Μακεδόνων*» στην Τσεχία, τον αποτελούν ακριβώς οι πρόσφυγες που ήρθαν στη χώρα μετά τη λήξη του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου, οι οποίοι, παρά το μικρό αριθμό τους, κατέχουν επίμαχες θέσεις και προσβάσεις στην πολιτική και ακαδημαϊκή ζωή της Τσεχίας. Πολλοί από αυτούς τιμήθηκαν με ηθικές και υλικές παροχές από την κυβέρνηση της ΠΓΔΜ, η οποία πρόσφατα προέβη στη συλλογή και έκδοση τεσσάρων τόμων τσεχικού αρχειακού υλικού υπό τον τίτλο *Η ιστορία της Μακεδονίας στα τσεχοσλοβακικά αρχεία*³³.

³¹ Antula Botu & Milan Konečný, *Řečtí uprchlíci. Kronika řeckého lidu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1948-1989* (Έλληνες πρόσφυγες. Το χρονικό των Ελλήνων στην Τσεχία, τη Μοραβία και τη Σιλεσία), Πράγα, Έκδοση Ελληνικής Κοινότητας Πράγας, 2005, 410.

³² Ομιλία σε εκδήλωση του τσεχικού ΥΠΕΞ με την ευκαιρία των «*Ημερών της Μακεδονίας*» στην Τσεχία, Πράγα 21.5.2009.

³³ *Čechoslovačtí diplomaticki dokumenti za Makedonija*, Izbor i redakcija: Novica Veljanovski i Jan Rychlík, Skopje, Državen arhiv na Republika Makedonija, 2006, 2007, 2008. 2009.

ΠΗΓΕΣ

Αδημοσίευτο αρχειακό υλικό

Εθνικό Αρχείο Πράγας

Αρχείο Τσεχικού Ερυθρού Σταυρού

Δημοσιευμένες αρχειακές συλλογές

Čechoslovačské diplomatické dokumenty za Makedonija, Izbor i redakcija: Novica Veljanovski i Jan Rychlík, Skorpe, Državen arhiv na Republika Makedonija, 2006, 2007, 2008, 2009.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Botu Antula & Milan Konečný, *Řečtí uprchlíci. Kronika řeckého lidu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1948-1989* (Έλληνες πρόσφυγες. Το χρονικό των Ελλήνων στην Τσεχία, τη Μοραβία και τη Σιλεσία), Πράγα, Έκδοση Ελληνικής Κοινότητας Πράγας, 2005.

Dorovský Ivan, «1948-1968, Šedesát let od příchodu makedonských a řeckých dětí do Československa» («Εξήντα χρόνια από τον ερχομό των Μακεδονόπουλων και των Ελληνόπουλων στην Τσεχοσλοβακία»), στο *Slovanský jih*, 2008, 2.

Hradečný Pavel, «“Ανύπαρκτοι” φυγάδες: αιχμάλωτοι Έλληνες στρατιώτες στην Τσεχοσλοβακία (από το 1949 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '50)», στο Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Νίκος Μαραντζίδης - Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005, 189-204.

Hradečný Pavel, *Řecká komunita v Československu*, Πράγα, Ίδρυμα Σύγχρονης Ιστορίας Ακαδημίας Επιστημών της Τσεχίας, 2000.

Samaras Kostas, *Problém MAKEDONIE* (μπροσούρα χωρίς αριθμημένες σελίδες), Οπάβα, Μάρτιος 2009.

Σφέτας Σπυρίδων, «Ανεπιθύμητοι σύμμαχοι και ανεξέλεγκτοι αντίπαλοι: οι σχέσεις ΚΚΕ και ΝΟΦ στη διάρκεια του Εμφυλίου (1946-1949)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 1996, 8: 211-246.

Το ΚΚΕ, απ' το 1931 ως το 1952 (Βασικά ντοκουμέντα), Εκδοτικό της ΚΕ του ΚΚΕ.

Χράντετσνι Πάβελ, *Η ελληνική διασπορά στην Τσεχοσλοβακία - Ίδρυση και αρχικά στάδια ανάπτυξης (1948-1954)*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 2007.

Επιλεκτικές μνήμες - επιλεκτικές αφηγήσεις: η διαγενεακή μνήμη για τις βουλγαρικές κατοχές στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες στη «Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας»

Κατερίνα Τσέκου*

Θεωρητική και μεθοδολογική συζήτηση

Τα τελευταία χρόνια η συζήτηση περί μνήμης έχει λάβει εξαιρετικά μεγάλες διαστάσεις τόσο στο πλαίσιο της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας, όσο και διεθνώς¹. Δεν είναι τόσο τα καινούργια θεωρητικά εργαλεία που δοκιμάζονται σ' αυτή τη διευρυμένη συζήτηση, αφού οι βασικές αναλυτικές κατηγορίες φαίνεται να έχουν διαμορφωθεί ήδη κατά την εξαιρετικά παραγωγική - από θεωρητική και μεθοδολογική άποψη - εικοσαετία 1970 - 1990². Αυτό που κυρίως αναθερμαίνεται σήμερα τη συζήτηση περί μνήμης είναι τα νέα πεδία που αναδείχθηκαν

* Διδάκτορας Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

¹ Για μια συνοπτική, αλλά περιεκτική προσέγγιση του ζητήματος βλ. ενδεικτικά Ρίκα Βαν Μπούσοχτεν - Ταρούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 9-33 («Εισαγωγή»), όπου και η συζήτηση για τη διεπιστημονική συνεργασία Ιστορίας, Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας με αφορμή την προσέγγιση της μνήμης.

² Η βασική ιδέα, βέβαια, για τη συζήτηση αυτή έχει διατυπωθεί ήδη από τη δεκαετία του 1920 από τον Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago, University of Chicago Press, 1992, και περιλαμβάνει την έννοια του συλλογικού χαρακτήρα στη διαμόρφωση της μνήμης. Ωστόσο, η θεωρητική αυτή σύλληψη υπέστη σημαντική επεξεργασία, με αποτέλεσμα να αναδειχθεί ο κοινωνικός χαρακτήρας της μνήμης (βλ. ενδεικτικά Anna Collard, «Διερευνώντας την "κοινωνική μνήμη" στον ελλαδικό χώρο» στο Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, 356-389 και Popular Memory Group, «Popular Memory: Theory, Politics, Method», στο R. Johnson et al. (eds.), *Making Histories. Studies in history - writing and politics*, Birmingham, Centre for Contemporary Cultural Studies, 1982, 211-215), ενώ σημαντική συνεισφορά στη διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου πλαισίου για τη μελέτη της μνήμης έχουν οι Jan Vansina, *Oral Tradition as History*, Madison - Wisconsin, Wisconsin University Press, 1985, ο E. P. Thompson, *The Poverty of Theory and Other Essays*, London, Merlin Press, 1978, καθώς και ο Paul Thompson, *The Voice of the Past*, Oxford, Oxford University Press, 1988, οι οποίοι συσκέτισαν τη μελέτη της μνήμης με την αφήγηση. Τέλος, σημαντικά θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία για τη μελέτη της μνήμης ανέδειξαν οι Jeffrey Olick (ed.), *States of Memory*, Durham NC, Duke University Press, 2003, ο οποίος εισηγήθηκε την έννοια της «κοινότητας μνήμης», και ο Pierre Nora, «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire», *Representations*, 1989, 26: 7-24, ο οποίος εισήγαγε στη συζήτηση την έννοια του «μνημονικού τόπου».

με το τέλος του «Ψυχρού Πολέμου», την κατάρρευση του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» και τη συνακόλουθη «αναθεώρηση» του μεταπολεμικού παρελθόντος, στην Ευρώπη τουλάχιστον³.

Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να εντάξουμε και την αναθέρμανση της συζήτησης για τη μνήμη της δεκαετίας του 1940 στην Ελλάδα από το 1990 και εξής. Η ανάδειξη νέων αρχειακών διαθεσιμοτήτων, η απόπειρα αποσύνδεσης της δεκαετίας του 1940 - και ιδίως του Εμφυλίου πολέμου - από τη μεταπολεμική πολιτική τους χρήση⁴ και κυρίως η μετάθεση του ερωτήματος από το «ποιος φταίει;» στην κατανόηση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών της εποχής, αλλά και των εθνοτικών, έμφυλων ή τοπικών ιδιαιτεροτήτων που συγκροτούν το εκάστοτε μικροϊστορικό περιβάλλον για την κατανόησή τους⁵, έφεραν στο ερευνητικό προσκήνιο μια σειρά από ζητήματα, τόσο πραγματολογικής φύσης (π.χ. οι πολιτικοί πρόσφυγες⁶, οι δωσίλογοι⁷ κ.λπ.), όσο και μεθοδολογικής, αφού τα κοινωνικά υποκείμενα που συμμετείχαν στα γεγονότα βρίσκονταν ακόμη εν ζωή και ήταν πρόθυμα να μιλήσουν για την κομβική αυτή εμπειρία τους. Έπρεπε, επομένως, να αναζητηθεί μια καινούργια, περισσότερο σύνθετη και διεπιστημονική προσέγγιση για το ζήτημα, τέτοια που να μπορεί να συνδυάζει μεθοδολογικά εργαλεία και θεωρητικά ερωτήματα από ολόκληρο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών. Ένα σημείο σύγκλισης, με άλλα λόγια, «στο επίπεδο του αντικειμένου»⁸, όπως προσδιορίστηκε η προφορική ιστορία.

Το παρόν κείμενο εντάσσεται σ' αυτό ακριβώς το ερευνητικό κλίμα τόσο από πραγματολογική, όσο κι από μεθοδολογική άποψη. Το πεδίο διερεύνησης της διαμόρφωσης της μνήμης είναι οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Βουλγαρία, μέσα

³ Βλ. σχετικά Γιώργος Αντωνίου - Νίκος Μαραντζίδης «Το επίμονο παρελθόν» στο Γιώργος Αντωνίου - Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Εστία, Αθήνα 2008, 11-52.

⁴ Για τη χρήση της μνήμης του Εμφυλίου πολέμου, αλλά και της δεκαετίας του 1940 γενικότερα στο μεταπολεμικό πολιτικό λόγο βλ. ενδεικτικά Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010, αλλά και Λαμπρινή Ρόρη, «Από το "δωσίλογο" Μπτούσχακη στη "νέα Βάρκιζα του '89": η μνήμη της δεκαετίας του '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Βαν Μπούσοχτεν - Βερβενιώτη - Βουτυρά - Δαλκαβούκης - Μπάδα (επιμ.), ό.π., 293-309, αλλά και Στάθης Τσιράς, «Ο "Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός" και η δεκαετία του 1940», στο Βαν Μπούσοχτεν - Βερβενιώτη - Βουτυρά, Δαλκαβούκης - Μπάδα (επιμ.), ό.π., 311-327.

⁵ Πρόκειται για τη λεγόμενη «αποκεντροθέτηση», όπως την προσδιόρισε ο Αντώνης Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, τομές και συνέχειες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, 34.

⁶ Βλ. σχετικά Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Νίκος Μαραντζίδης - Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005.

⁷ Βλ. σχετικά Ιάκωβος Μιχαηλίδης - Ηλίας Νικολακόπουλος - Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), «*Εχθρός εντός των τειχών. Όψεις του Δωσιολογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*», Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006.

⁸ Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Το παρελθόν ενώνει όσο και χωρίζει. Η ανθρωπολογία ανάμεσα στην ιστορία και τη λαογραφία», στο *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (19-21 Απριλίου 2002), Αθήνα, Σχολή Μωραΐτη, 2002, 74.

όμως από μια σημαντική ιδιαιτερότητα : πώς, αλήθεια, κατόρθωσαν να διαχειριστούν στην «υπερορία» τη μνήμη των τριών βουλγαρικών κατοχών και ιδιαίτερα της δεκαετίας, δηλαδή την κατοχή 1941-1944; Κάτω από ποιες προϋποθέσεις και με την παρέμβαση ποιων παραγόντων η «εθνική» μνήμη απέναντι στον «κατακτητή» μετασχηματίστηκε, από τη στιγμή που αναζήτησαν καταφύγιο στη δική του χώρα; Πώς εκδηλώνεται αυτή η μνήμη σήμερα, μετά την κατάρρευση, και πώς διαφοροποιείται ανάμεσα στα άτομα της «πρώτης γενιάς» που βίωσε την Κατοχή και τα παιδιά τους που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στη Βουλγαρία; Κι ακόμα, πόσο μεγάλο ρόλο παίζει η σημερινή τους εγκατάσταση, τόσο για εκείνους που επαναπατρίστηκαν, όσο και για όσους επέλεξαν να παραμείνουν στη Βουλγαρία;

Αυτά, καθώς και μια σειρά από άλλα επιμέρους ερωτήματα, τροφοδότησαν τη σύνθετη ερευνητική μου απόπειρα, τμήμα της οποίας⁹ συμπυκνώνεται στο κείμενο αυτό. Η αρχειακή και βιβλιογραφική έρευνα τόσο για τα γεγονότα που οδήγησαν τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες στη Βουλγαρία, όσο και για τη ζωή τους εκεί, συνδυάστηκε με την επιτόπια έρευνα μεταξύ των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων «πρώτης» και «δεύτερης γενιάς», επαναπατρισθέντων και μη, με τη μορφή ελεύθερων συνεντεύξεων, αλλά και παρατήρησης στο τωρινό τους πλαίσιο. Η διερεύνηση της μνήμης για τη βουλγαρική Κατοχή δεν ήταν το αποκλειστικό θέμα της συζήτησης, όμως σε κάθε συνέντευξη ετίθετο αυτονόητα είτε από τη μεριά των ίδιων των πληροφορητών είτε από τη δική μου.

Ωστόσο, πριν περάσω στην παράθεση ορισμένων διαπιστώσεων σχετικά με τη διαχείριση της μνήμης αυτής της κρίσιμης περιόδου από αυτή την ιδιόμορφη «κοινότητα μνήμης», θεωρώ απαραίτητο να καταθέσω το ιστορικό πλαίσιο που διαμόρφωσε τις συνθήκες αυτής της ιδιαίτερης περίπτωσης. Κι αυτό γιατί θεωρώ ότι σε μεγάλο βαθμό συνιστά και το εξηγητικό πλαίσιο για τον επιλεκτικό χαρακτήρα που διαπιστώνεται αναφορικά με τη μνήμη που μας απασχολεί.

Ιστορικό πλαίσιο

Η Βουλγαρία, κάτω από το πρόσχημα της «εθνικής ενοποίησης»¹⁰, έχει τρεις φορές προσαρτήσει εδάφη στα βορειοανατολικά σύνορα της ελληνικής επικράτειας.

⁹ Για μια συνολικότερη προσέγγιση του ζητήματος των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία βλ. Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινώς... Διαμένοντες. Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (1948 - 1982)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.

¹⁰ Ξανθίππη Κοτσαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η Βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944. Καθεστώς - Παράμετροι - Συνέπειες*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2002. Βλ. επίσης Αικατερίνη Θ. Τσέκου, *Τρίτη βουλγαρική κατοχή της Καβάλας (10 Μαΐου 1941 - 13 Σεπτεμβρίου 1944). Χρονικό της. Στρατιωτικά και πολιτικά μέτρα των κατακτητών*, αδημοσίευτη πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία στον κλάδο της Ιστορίας των Σλαβικών Λαών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 1995.

Συγκεκριμένα, την Ανατολική Μακεδονία και Δυτική Θράκη στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων πρώτη φορά, από τις 27 Οκτωβρίου 1912 έως τις 26 Ιουνίου του 1913. Δεύτερη φορά, κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, από τις 29 Αυγούστου / 11 Σεπτεμβρίου του 1916 έως τις 27 Απριλίου 1919. Δεύτερη βέβαια υπήρξε μόνο για την Ανατολική Μακεδονία. Για τη Δυτική Θράκη ήταν συνέχεια της πρώτης, αφού με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου / 10 Αυγούστου 1913) αυτή παρέμεινε στη γείτονα χώρα και παραχωρήθηκε τελικά στην Ελλάδα το 1919 με τη συνθήκη του Νεϊγύ (Νοέμβριος 1919).

Στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η περιοχή από το Στρυμόνα έως τον Έβρο, μαζί με τα νησιά της Θάσου και της Σαμοθράκης, γνώρισαν νέα βουλγαρική κατοχή, καθώς παραχωρήθηκαν στη Βουλγαρία, ως ανταμοιβή για την προσχώρησή της στον Άξονα (εκτός από $\frac{3}{4}$ του νομού Έβρου, μετά από σχετική αξίωση της Τουρκίας). Έκτοτε, για τους κατακτητές ανήκαν διοικητικά στην «περιφέρεια Ασπρης θάλασσας» ή «Αιγαίου» ή «Αιγαίδα» (Μπελομόρε), η οποία συμπεριλαμβανόταν στην 4^η περιοχή (Στάρα Ζαγκόρα - Πλόβντιφ - Μπελομόρε) της βουλγαρικής επικράτειας.

Οι βουλγαρικές κατοχές είχαν (κι έχουν) εγγραφεί στη «*συλλογική*», αλλά κι «*ατομική μνήμη*», του ελληνικού πληθυσμού τους ως ληστρικές κατοχές, συνοδευόμενες από πολιτική αφελληνισμού των κατεχόμενων περιοχών. Ιδιαίτερα η τελευταία και πιο πρόσφατη, στο χρονικό διάστημα 1941 - 1944, με την ευκαιρία της εμπλοκής της Βουλγαρίας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της «*Τριμερούς Συνθήκης*», βάρυνε στις συνειδήσεις, όσων Ελλήνων τη βίωσαν¹¹.

Γιατί υπήρχε διαφορά μεταξύ ιταλικής, γερμανικής και βουλγαρικής κατοχής. Οι Ιταλοί κι οι Γερμανοί αναγνώριζαν ότι βρίσκονται σε μια ξένη χώρα ως δύναμη κατοχής, ενώ οι Βούλγαροι προπαγάνδιζαν ότι βρίσκονται σε «*απελευθερωμένο βουλγαρικό έδαφος*»¹² και σκόπευαν να μείνουν οριστικά. Η Βουλγαρία ισχυριζόταν πως δεν κατέλαβε, αλλά απελευθέρωσε περιοχές, οι οποίες ήταν βουλγαρικό εθνικό έδαφος με αδύναμο βουλγαρικό πληθυσμό, λόγω της προηγηθείσας πολιτικής εξελληνισμού του ελληνικού κράτους. Έτσι δικαιολογούσε τα αποτελέσματα βουλγαρικής απογραφής¹³ της 31^{ης} Μαΐου 1941 στην «*περιφέρεια Ασπρης θάλασσας*», κατά την οποία καταγράφηκαν 13 πόλεις και 799 χωριά (συνολικά 812 οικισμοί) κι απογράφηκαν 649.419 κάτοικοι. Και συγκεκριμένα κατά εθνικότητα 43.761 Βούλγαροι, 6.138 Πομάκοι, 72.985 Τούρκοι, 514.426 Έλληνες και 12.019 άλλοι (Εβραίοι, Αρμένιοι κ.ά.).

¹¹ Τσέκου, *Τρίτη βουλγαρική κατοχή της Καβάλας*, ό.π.

¹² Ό.π. 74-76, 87-100, 120-122.

¹³ Παναγιώτης Αμπεριάδης, *Η Ανατολική Μακεδονία '41 και η εξέγερση της Δράμας, με βάση τις ελληνικές και βουλγαρικές πηγές*, Δράμα, 1997, 452-457.

Η νέα βουλγαρική κατοχή υπήρξε βαρύτερη από τις προηγούμενες, καθώς ο ελληνισμός της *«βουλγαροκρατούμενης ζώνης»* (514.426 Έλληνες, κατά τους Βουλγάρους) βρέθηκε αντιμέτωπος με έναν επιθετικό βουλγαρικό επεκτατισμό, ανανεωμένο από τις νέες συνθήκες, λόγω της συνεργασίας του με τη Γερμανία, κι αποφασισμένο με το τέλος του πολέμου να διεκδικήσει *«αποκατάστασιν της εθνικής ενόπτιος της Βουλγαρίας»*¹⁴.

Στη διάρκεια της κατοχής 1941 - 1944, η Βουλγαρία, σε πλήρη αντίφαση με την επίσημη ρητορική της για σεβασμό της ζωής και της περιουσίας του ελληνικού πληθυσμού¹⁵, μέσω της αποδυνάμωσης, της απομάκρυνσης, της εξόντωσης, της *«βουλγαροποίησης»* του πληθυσμού και της τελικής αλλοίωσης της εθνολογικής του σύνθεσης προετοίμαζε την επιθυμητή οριστική προσάρτηση της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης. Για να εκπληρώσει επιτέλους, με το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το όνειρο της *«Μεγάλης Βουλγαρίας»* και να επικρατήσει στη χερσόνησο του Αίμου.

Εκτός, όμως, από τα μέτρα, τα οποία η βουλγαρική κυβέρνηση εφάρμοσε στην κατοχή των ετών 1941 - 1944, ακόμη και ο τρόπος, με τον οποίο ελευθερώθηκε η βουλγαροκρατούμενη ζώνη, ενίσχυσε τη γενική άποψη περί σταθερής και μόνιμης βουλγαρικής επιβουλής της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης¹⁶. Στο τέλος του καλοκαιριού του 1944, οι πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις στη Βουλγαρία δρομολόγησαν εξελίξεις και για τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές. Πιο συγκεκριμένα, στις 26 Αυγούστου 1944 η Βουλγαρία κήρυξε την *«ουδετερότητα της χώρας»* στον πόλεμο Σοβιετικής Ένωσης - Γερμανίας κι ανακοίνωσε την πρόθεσή της να συζητήσει όρους ανακωχής με τους Συμμάχους. Η Γ΄ Ουκρανική Στρατιά του στρατηγού Τολμπούχιν συνέχισε, ωστόσο, την κάθοδό της προς το νότο, μετά την άρνηση της Σοβιετικής Ένωσης στις προτάσεις περί ανακωχής της βουλγαρικής κυβέρνησης Μπαγκριάνοφ, η οποία αναγκάστηκε να παραιτηθεί. Η νέα βουλγαρική κυβέρνηση του Κωνσταντίν Μουράβιεφ, από πολιτικούς της αντιπολίτευσης φίλα προσκείμενους στους Συμμάχους, καθώς δεν είχε την υποστήριξη του *«Πατριωτικού Μετώπου»* και δεν αποφάσιζε την κήρυξη πολέμου στη Γερμανία, έδωσε αφορμή στη Σοβιετική Ένωση να κηρύξει τον πόλεμο στη Βουλγαρία (5 Σεπτεμβρίου). Στο μεταξύ την προηγούμενη, 4 Σεπτεμβρίου, ο γερμανικός στρατός είχε εγκαταλείψει τη ζώνη του Έβρου κι είχε αρχίσει ν' αποσύρεται κι από τη Βουλγαρία. Στις 8

¹⁴ Τσέκου, *Τρίτη βουλγαρική κατοχή της Καβάλας*, ό.π.

¹⁵ Αμπεριάδης, ό.π., 61.

¹⁶ Αθανάσιος Ι. Χρυσόχου, *Η κατοχή εν Μακεδονία. Οι Βούλγαροι εν Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, τεύχος Α΄ 1941-1942 και τεύχος Β΄ 1943-1944*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, 1951. Κ. Κωνσταντάρας, *Αγώνες και διωγμοί*, Αθήνα, 1964.

Σεπτεμβρίου ο σοβιετικός «κόκκινος στρατός» εισέβαλε από το Δούναβη στη Βουλγαρία και μετά από πραξικόπημα (της «9ης Σεπτεμβρίου 1944») σχηματίστηκε από αριστερά κόμματα η νέα βουλγαρική κυβέρνηση του «Πατριωτικού Μετώπου», η οποία κήρυξε τον πόλεμο κατά της Γερμανίας. Έτσι μέσα σε ένα 15ήμερο περίπου η Βουλγαρία από σύμμαχος των Γερμανών έγινε «ουδέτερη» κι από «ουδέτερη» σύμμαχος των Συμμάχων.

Η κυβέρνηση του «Πατριωτικού Μετώπου» έσπευσε να παραδώσει τα προσαρτημένα από τη Βουλγαρία εδάφη, χωρίς να περιμένει σχετική συμμαχική εντολή. Το μεσημέρι της 12^{ης} Σεπτεμβρίου, αφού ειδοποιήθηκαν οι στρατοπεδευμένες στο Ερέν ντερε δυνάμεις του ΕΛΑΣ Ανατολικής Μακεδονίας (280 - 300 αντάρτες του 26^{ου} Συντάγματος) από απεσταλμένο του ΕΑΜ Καβάλας για την παράδοση των κατεχόμενων εδαφών από τους Βουλγάρους, προωθήθηκαν στο χωριό Παλιά Καβάλα. Εκεί πήραν διαταγή να εισέλθουν στην πόλη της Καβάλας και να την απελευθερώσουν, αλλά, καθώς την πορεία τους ανέκοψε η νύκτα (4 μόλις χιλιόμετρα βόρεια της πόλης), η απελευθέρωση αναβλήθηκε για την επομένη, 13 Σεπτεμβρίου 1944¹⁷. Στις 13 Σεπτεμβρίου έγινε στην Καβάλα συμφωνία μεταξύ του «Πατριωτικού Μετώπου», με δύο αντιπροσώπους του, και του ΕΑΜ, με τον Γ. Ερυθριάδη. Όροι της ήταν να παραδοθεί η πολιτική και στρατιωτική εξουσία στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, να συλληφθούν οι εγκληματίες πολέμου και ο βουλγαρικός στρατός, με απόφαση του σοβιετικού επιτελείου, να παραμείνει. Ακολούθησε επίσκεψη του Γ. Ερυθριάδη στη Σόφια.

Στις συναντήσεις αυτές φαίνεται πως η βουλγαρική πλευρά επεδίωξε τη συμμετοχή της στην πολιτική και στρατιωτική διοίκηση της περιοχής και τη διατήρηση ερεισμάτων, όπως βουλγαρικού στρατού, βουλγαρικού πληθυσμού, υπηρεσιών (ταχυδρομεία, σιδηρόδρομοι κ.λπ.), ελπίζοντας σε ευνοϊκή γι' αυτήν μεταπολεμική απόφαση των Συμμάχων, και κυρίως της Σοβιετικής Ένωσης.

Ο βουλγαρικός στρατός από φασιστικός στρατός έγινε συμμαχικός κι από στρατός κατοχής εξελίχθηκε σε απελευθερωτικό, καθώς μάλιστα η απελευθέρωση πόλεων και κωμοπόλεων της βουλγαροκρατούμενης περιοχής γίνονταν και πανηγυρικά εορταζόταν από κοινού. Δηλαδή από τμήματα του ΕΛΑΣ κι από Βούλγαρους στρατιώτες κι επισήμους. Για παράδειγμα, στις αποθεωτικές εκδηλώσεις απελευθέρωσης της Καβάλας συμμετείχαν με πανηγυρικούς τους λόγους, μαζί με τους επικεφαλής του ΕΛΑΣ, και δύο Βούλγαροι Υπουργοί, απεσταλμένοι της νέας «βουλγαρικής λαϊκής κυβέρνησης», οι οποίοι είχαν έρθει με αποστολή να επιβάλλουν στο βουλ-

¹⁷ Γ. Πέγιος, *Από την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας, 1923-1953*, Αθήνα ΟΑΕΔ, 1984, 141-145. Κωνσταντάρας, ό.π., 219-222 και 233-240. Ο Κ. Κωνσταντάρας διετέλεσε διοικητής του 26ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ, τμήμα του οποίου απελευθέρωσε την Καβάλα.

γαρικό στρατό κατοχής τις αποφάσεις της νέας κυβέρνησης¹⁸. Ή άλλο ένα παράδειγμα, ότι συμμετείχαν στην απελευθέρωση της Χρυσούπολης τμήμα του ΕΛΑΣ υπό το Νίκο Κανακαρίδη (Λάμπρο) και περίπου 3.000 Βούλγαροι στρατιώτες υπό το συνταγματάρχη Λουμπίνοφ.

Η διαμορφωθείσα στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη «*δυαρχία*», ενώ η υπόλοιπη Ελλάδα, δυτικά του Στρυμόνα ποταμού, ήταν ακόμη υπό γερμανική κατοχή, προκαλούσε σύγχυση, ακόμη και στην ηγεσία του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, παρά τη θρησκευτική προσήλωσή της στη διεθνιστική ιδεολογία κι αλληλεγγύη. Με την απόφαση της από κοινού πανηγυρικής απελευθέρωσης των πόλεων δε φαίνεται να ήταν σύμφωνοι όλοι. Κάποια στελέχη θεωρούσαν ότι η τακτική αυτή είναι σφάλμα πολιτικό. Η γνώμη τους δεν εισακούσθηκε, παρ' ότι φαίνεται να ήταν εκφραστές της γενικής κοινής καχυποψίας ότι

«οι Βούλγαροι, όχι μόνο η άρχουσα τάξη τους, αλλά κι ο βουλγαρικός στρατός ανέκαθεν, και οι Βούλγαροι κομμουνιστές μαζί, πάντα ήθελαν να έχουν πρόσβαση στο Αιγαίο. Με το βουλγάρικο στρατό ως απελευθερωτή, διατηρείται κάποια μικρή ελπίδα προσάρτησης της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης στη Βουλγαρία»¹⁹.

Ο μέχρι πολύ πρόσφατα κατακτητής κι εχθρός, αλλά τώρα φίλος και σύμμαχος, φαινόταν ότι εξακολουθούσε να επιθυμεί, τουλάχιστον, κάποιας μορφής έξοδο στο Αιγαίο και ο φόβος για ενδεχόμενη παγίδευση από τους «*συντρόφους Βουλγάρους*» καλλιεργούσε τις σκέψεις πως απρόθυμα παραδόθηκε από αυτούς η πολιτική εξουσία στο ΕΑΜ κι επιτράπηκε, μετά από συνεννόηση, η είσοδος του ΕΛΑΣ στις πόλεις.

Αποτέλεσμα ήταν η έκδηλη δυσπιστία του ελληνικού λαού απέναντι στους ελευθερωτές του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η απελευθέρωση της Χρυσούπολης, στις 14 Σεπτεμβρίου 1944:

«(...) Πρώτος στην πόλη μπήκε ο ΕΛΑΣ, μετά μπήκε κι ο βουλγαρικός στρατός... Η απελευθέρωση ήταν γεγονός. Μόνο που οι απελευθερωμένοι δεν χειροκρότησαν την απελευθέρωσή τους, κλείστηκαν και αμπαρώθηκαν στα σπίτια τους, παρακολουθώντας τα δρώμενα πίσω από τα κουρτινάκια... Λαός στην παρέλαση (ενν. στις 15 Σεπτεμβρίου 1944) δεν υπήρχε... Στις 16 Σεπτεμβρίου του '44 ο λαός ενημερώθηκε για τη φυγή των Βουλγάρων. Τότε άνοιξαν οι πόρτες και τα παράθυρα των σπιτιών και ο κόσμος της πόλης και

¹⁸ Ο Β' γραμματέας του ΚΚΒ Ντομπρί Τερπέσεφ κι ο υπουργός Εμπορίου του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ντιμίτρ Νέικωφ. Βλ. Κωνσταντάρας, ό.π., 233-237.

¹⁹ Καπετάν Μαύρος (Νίκος Β. Χατζηνικολάου), *Ταραγμένα χρόνια στο Νέστο. Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιος*, επιμ. Σπύρος Ρούλης, Θάσος, Ντραγός, 2008, 126-129.

*των γύρω χωριών ξεχύθηκε στους δρόμους. Στη Χρυσούπολη συγκεντρώθηκε χιλιάδες κόσμος με στεφάνια και λουλούδια, η γενική εντύπωση όμως ήταν ότι όλα αυτά γινόντουσαν κατόπιν εορτής (...)*²⁰.

Η κοινή είσοδος στις βουλγαροκρατούμενες μέχρι πρότινος πόλεις προκάλεσε τα αισθήματα των μαχητών του ΕΛΑΣ, και μάλιστα όσων με προσωπικές κι οικογενειακές τους απώλειες είχαν πληρώσει τη βουλγαρική κατοχή. Η μαρτυρία του καπετάν Μαύρου είναι αποκαλυπτική²¹:

«(...) Κρύφτηκα από ντροπή, μακριά από την παρέλαση και τις δόξες, δεν φάνηκε ούτε μια ελληνική σημαία στα μπαλκόνια... πού να φανταστώ, όταν πολεμούσαμε αυτόν τον κατακτητή, ότι ο ίδιος ο κατακτητής θα παρουσιάζότανε κάποια μέρα ως απελευθερωτής. Ο κατακτητής απελευθερώθηκε από τον εαυτό του. Τι αίσχος. Δεν μπορούσα να το χωνέψω. Θαύμαζα τον εαυτό μου για την ψυχραιμία μου (...)»

Η κατάσταση, όπως διαμορφώθηκε σε «παρωδία απελευθέρωσης», προκάλεσε επί πλέον σκέψεις και διλήμματα:

«(...) Ο λαός θα αγανακτήσει μαζί μας. Πώς είναι δυνατόν να παρελαύνουμε τη μέρα της απελευθέρωσης από τον κατακτητή μαζί με τον κατακτητή; Τι είδους ελευθερία είναι αυτή; Ο λαός θα σχηματίσει τη γνώμη, ότι εμείς δεν πολεμήσαμε τον εχθρό αλλά συνεργασθήκαμε μαζί του. Ο λαός θα μας στιγματίσει (...)»²².

Για τον ελληνικό πληθυσμό της περιοχής το κλίμα αβεβαιότητας συνεχίσθηκε για ένα διάστημα, διότι προέκυψε αυτή η ιδιότυπη δυαδική εξουσία. Γιατί και οι Σύμμαχοι ενέκριναν την παραμονή στην περιοχή βουλγαρικών στρατευμάτων, πειθαρχούντων στη «βουλγαρική λαϊκή κυβέρνηση του Πατριωτικού Μετώπου», τα οποία σε συνεργασία με τον ΕΛΑΣ θα αναλάμβαναν την υπεράσπιση της περιοχής, καθώς φήμες ήθελαν απειθαρχα βουλγαρικά στρατεύματα, σε συνεργασία με Ταγματασφαλίτες, να ετοιμάζονται, εισβάλλοντας από το Στρυμόνα, να καταλάβουν την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Τελικά, τα τελευταία τμήματα του βουλγαρικού στρατού αποσύρθηκαν οριστικά από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη στις 26 Οκτωβρίου του 1944.

Η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη περιήλθε τότε στον έλεγχο του ΕΑΜ / ΕΛΑΣ και διοικήθηκε με βάση τις «Διατάξεις για την Αυτοδιοίκηση και Λαϊκή Δικαιοσύνη» του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ (σε εφαρμογή από 1/1/1944),

²⁰ Ο.π., 126-129.

²¹ Ο.π., 128.

²² Ο.π., 126-129. Οι φόβοι αυτοί, τους οποίους τα ανώτερα στελέχη δεν δείχνουν να συμμερίζονται, επαληθεύθηκαν στα μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας χρόνια, διότι καθώς «(...) πολίτες έβγαζαν φωτογραφίες, αργότερα θα χρησιμοποιούν στην κατασκευασμένη του ΕΛΑΣ (...)». Βλ. σχετικά και στο Κ. Κωνσταντάρης, ό.π.

μέχρι την εγκατάσταση κρατικών αρχών προσκείμενων στην κυβέρνηση της Αθήνας, δηλαδή μέχρι τα μέσα Μαρτίου 1945, οπότε ύστερα από τα «Δεκεμβριανά» και τη Συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945), και στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη προωθήθηκε κυβερνητικός διοικητικός μηχανισμός.

Ο ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος δεν απείχε χρονικά από την τελευταία βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης και την απελευθέρωσή τους, ώστε να ξεχάσει τα διαδραματισθέντα στη διάρκειά της ο πληθυσμός τους. Πόσο μάλλον όσοι μετείχαν στην Αντίσταση κατά του βουλγαρικού στρατού κατοχής με τα τμήματα του ΕΛΑΣ και στη συνέχεια βρέθηκαν στις τάξεις του ΔΣΕ²³.

Η πολιτική αλλαγή στη γείτονα χώρα κι η απλόχερη βοήθειά της, στρατιωτική κι άλλη, στον αγώνα του ΔΣΕ δε φαίνεται να καταφέρνουν να οβήσουν από τη συλλογική συνείδηση κάθε ίχνος της πολύ πρόσφατα βιωμένης εμπειρίας. Η μαρτυρία του καπετάν Μαύρου, με δράση στα Αρχηγεία Ξάνθης, Ορέων Λεκάνης και Χαϊντούς, είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική:

«(...) Στις 30 Ιουλίου '47 φτάσαμε κοντά στο βουλγάρικο φυλάκιο, συγκεκριμένα σε μια τοποθεσία μεταξύ της κορυφής της Κούλας (υψόμετρο 1.570 μέτρα) και του Γυφτόκαστρου (υψόμετρο 1.827 μέτρα), μιας από τις υψηλότερες κορυφές στη Χαϊντού. Εδώ περιμέναμε τρία μερόνυχτα και ακόμα δεν είχε φανεί κανείς, ούτε ο Νιόνιος, μα ούτε κάποιος σύνδεσμος. Άρχισα να ανησυχώ. Αναρωπιόμουν, τι μπορεί να έχει συμβεί. Βεβαίως συνέβη κάτι το απρόοπτο και δυσάρεστο. Τα τρόφιμα που κουβαλήσαμε από το Μεγαλόδασος έβαιναν προς το τέλος τους. Δεν ήξερα, τι να κάνω. Η επιστροφή στο Μεγαλόδασος αποκλείεται καθώς η διαταγή ήταν σαφής. Φυσικά το βουλγάρικο φυλάκιο ήταν εκεί κοντά, οι Βούλγαροι μάλλον γνώριζαν τι είχε προκύψει. Αλλά να πάω να τους ρωτήσω, δεν ήθελα. Ενδεχομένως να με πιάσουν, να με αφοπλίσουν και να με στείλουν σε κανένα δικό τους στρατόπεδο, όπως το συνήθιζαν. Το βασικότερο όμως ήταν που ακόμα και στο άκουσμα της λέξης «Βούλγαρος», ανατρίχιαζα. Βούλγαροι για μένα σήμαινε τους φασίστες της Κατοχής, αυτούς που έσφαζαν κόσμο αμέτρητο στη Δράμα και κατόπιν την αδελφή μου Αριστέα. Δεν μπορούσα να συνηθίσω στην ιδέα ότι οι πρώην σφαγείς μας έγιναν τώρα σύντροφοι. Τέλος αποφάσισα να στείλω για πληροφορίες δυο παλικάρια στο φυλάκιο. Η επιστροφή τους δεν άργησε. Μαζί τους έφεραν δυο τσουβάλια αλεύρι, αλλά και την πληροφορία να περιμένουμε στη θέση μας μέχρι την άφιξη των συνδέσμων που άργησαν εξαιτίας κάποιων επιχειρήσεων που γινόντουσαν

²³ Μαρτυρία Τ. Π. - Σόφια/Σόφια, 2000, Π. Α. - Σόφια/Σόφια, 2001 κ.ά.

*στην περιοχή. Πράγματι, μετά από τρεις με τέσσερις ώρες αφίχθησαν δυο σύνδεσμοι που μας οδήγησαν στο Αρχηγείο Χαϊντού (...)*²⁴.

Η πρόσφατη βουλγαρική κατοχή, όμως, δεν έχει εγγραφεί στη μνήμη μόνο του χριστιανικού στοιχείου της βουλγαροκρατούμενης περιοχής, αλλά και του μουσουλμανικού, για παράδειγμα των Πομάκων, γιατί τραυματική υπήρξε και γι' αυτούς:

*«(...) οι άνθρωποι σ' αυτά τα μέρη είχαν τραβήξει πολλά από τους Βουλγάρους φασίστες στα χρόνια του πολέμου. Στην κατοχή, η βουλγαρική κυβέρνηση διόριζε στα χωριά της περιοχής κοινοτάρχες πρώην εγκληματίες, κατάδικους που είχε αμολήσει απ' τις φυλακές κι άφηνε αυτά τα λούμπεν στοιχεία να καταπιέζουν τον λαό. Δεν υπήρχε χωρικός που να μην είχε φάει ξύλο από Βούλγαρο μouxτάρη (πρόεδρο κοινότητας, χωριού ή γειτονιάς). Φυσικά το καθεστώς στη Βουλγαρία είχε αλλάξει, αλλά ήταν πολύ δύσκολο να πειστούν οι μουσουλμάνοι, ακόμα κι αν ήταν Πομάκοι με σλαβική καταγωγή, ακόμα κι αν η μητρική τους γλώσσα ήταν σλάβικη, ότι οι Βούλγαροι μπορούσαν να είναι και καλοί, να μην είναι φασίστες (...)*²⁵.

Με το τέλος του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου, άμαχος πληθυσμός κι επιζώντες μαχητές -τριες του ΔΣΕ, κυρίως από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, κατέληξαν να βρίσκονται αντιμέτωποι με την ήττα και τις συνέπειές της σε «αναγκαστική υπερρορία» (κατά την κομματική ορολογία) στη Βουλγαρία, δηλαδή σε μια χώρα, την οποία γνώριζαν ως εχθρική της Ελλάδας επικράτεια.

Γεγονός βέβαια είναι ότι εκτός του ότι θα ήταν αδιανόητο να απαιτηθούν εξηγήσεις για την εξωτερική πολιτική της από μια χώρα η οποία προσέφερε βοήθεια κι άσυλο στα στελέχη και τους μαχητές -τριες του ΔΣΕ σε όλη τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου, για τις ηγεσίες των κομμουνιστικών κομμάτων Βουλγαρίας κι Ελλάδας, η ανάγκη δημιουργίας μιας νέας πραγματικότητας, δηλαδή της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, απέκλειε κάθε ενδεχόμενη αναμέτρηση και ρήξη για το παρελθόν.

Για τα δυο κομμουνιστικά κόμματα η μοναρχική εξουσία του Βόρνη Γ', με την «*πρόθυμη*», κατά τη προπαγάνδα²⁶ της, συνεργασία και συμμετοχή της πολιτικής, εμποροβιομηχανικής, επιστημονικής και καλλιτεχνικής κοινότητας της Βουλγαρίας, επιχείρησε να ανατρέψει τα πληθυσμιακά δεδομένα και να (απο)δείξει την ενότητα της «*Παλιάς Βουλγαρίας*» με τα «*νέο-απελευθερωμένα*» εδάφη. Γιατί ήταν ο «*μοναρχοφασισμός*» αυτός ο οποίος προετοίμαζε την πολυπόθητη γι' αυτόν ο-

²⁴ Καπετάν Μαύρος, ό.π., 265.

²⁵ Mihri Belli, *Καπετάν Κεμάλ, αναμνήσεις από τον ελληνικό εμφύλιο*, Istanbul, Telos International, 2009, μτφρ. Φραγκώ Καραόγλαν, 99.

²⁶ Τσέκου, *Τρίτη βουλγαρική κατοχή της Καβάλας*, ό.π., 119-122.

ριστική προσάρτησή τους, με το να δημιουργήσει «εθνικά δίκαια» των «σκλαβωμένων για χρόνια Βουλγάρων αδελφών» στις παραχωρημένες, από τους Γερμανούς, στη Βουλγαρία περιοχές : τα σερβικά εδάφη, τη Δομβρουτσά, επαρχία ρουμανική, αλλά και «*την περιφέρεια Άσπρης θάλασσας*», δηλαδή το νομό Σερρών, εκτός της περιοχής της Νιγρίτας (δηλαδή εκτός του 1/5 του νομού Σερρών), τους νομούς Δράμας - Ξάνθης - Καβάλας - Κομοτηνής κι Έβρου, εκτός της ουδέτερης ζώνης (δηλαδή εκτός των 3/4 του νομού Έβρου).

Επί πλέον το ΚΚ Βουλγαρίας προέβαλλε την αντιπολεμική στάση του, την αντιφασιστική του κινητοποίηση και τον ένοπλο αγώνα του (μετά τη γερμανική επίθεση στη Σοβιετική Ένωση, 22 Ιουνίου 1941), παρ' ότι δρούσε τότε παράνομα, όπως και το ΚΚΕ την ίδια περίοδο (δηλαδή κατά την τρίτη βουλγαρική κατοχή). Τα δύο κομμουνιστικά κόμματα εμφανίζονταν, δηλαδή, με κοινό τους αντίπαλο τη βουλγαρική «μοναρχοφασιστική» κυβέρνηση²⁷. Και προβάλλονταν ως στόχοι του ΚΚΒ, στο διάστημα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η μη προσχώρηση της Βουλγαρίας στο φασιστικό μέτωπο, η δημιουργία ενός βαλκανικού μετώπου ενάντια στις φασιστικές δυνάμεις, η παρεμπόδιση του βασιλικού στρατού να εφαρμόσει αστυνομικά μέτρα μέσα, αλλά κι έξω, από τη χώρα²⁸.

Άλλωστε, τονιζόταν, μέσα από απομνημονεύματα Βούλγαρων αντιστασιακών²⁹ κι από τη βουλγαρική ιστορική επιστήμη³⁰, η συνεργασία «*των λαϊκών μαζών των δυο χωρών κάτω από την καθοδήγηση των κομμουνιστικών τους κομμάτων*», η οποία οδήγησε σε κοινούς αγώνες Βουλγάρων και Ελλήνων αντιφασιστών κομμουνιστών, κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, στις κατεχόμενες από το βουλγαρικό φασισμό περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης. Δηλαδή στη «*συνεργασία στρατευμένων παιδιών του βουλγάρικου*

²⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζει κομματικό σημείωμα, 16/1/1951, με το οποίο η ΚΕ του ΚΚΕ ανακοινώνει στην Κομματική Οργάνωσή της στη Βουλγαρία ότι θα επιχειρήσει ν' αναζητήσει σε αρχεία της «Οχράνας» κατασχεμένα, από τις βουλγαρικές αρχές των κατεχόμενων το 1941-44 ελληνικών εδαφών, φύλλα της εφημερίδας της Ριζοσπάστης. Βλ. σχετικά ΑΣΚΙ / ΚΚΕ, κουτί 125, Φ=7/12/53 - 16.1.51.

²⁸ Νικολάι Τοντόροφ, *Σύντομη Ιστορία της Βουλγαρίας*, Αθήνα, Νέα Σύνορα Α.Α. Λιβάνη, 1973, 114 κ.εξ.

²⁹ Βλ. ενδεικτικά τις προσεγγίσεις των α) Γ. Γκιούλεφ, *Ηρωικές ημέρες*, Σόφια, 1955, β) Μπ. Μπόιτσεφ, *Η αδελφότητα ανάμεσα στους δυο λαούς*, Σόφια, Συλλογή Εννέα του Σεπτέμβρη, 1957, γ) Α. Ταντίλοφ, *Η απελευθέρωση του Ντεμίρ Χισάρ*, Σόφια, Συλλογή Εννέα του Σεπτέμβρη, δ) Ν. Γκότσεφ, *Η ένοπλη στρατιωτική αντιφασιστική εξέγερση στη Γκιουμουρτζίνα*, ΒΙΣ, 1960, βιβλ. 6, ε) Γ. Ιόβκοφ, *Πατριώτες*, Σόφια, 1960, στ) Στ. Ατανάσοφ, *Κάτω από τη σημαία του Κόμματος*, Σόφια, 1962, ζ) Τρ. Μπαλκάνσκι, *Τα αντάρτικα πουλιά*, Σόφια, 1963 κ.ά.

³⁰ Ν. Γκορνένσκι, *Η πάλη του ΚΚΒ για τη μαχητική συνεργασία του βουλγαρικού λαού με τους γειτονικούς βαλκανικούς λαούς 1941-1944*, ΒΙΣ, 1956, βιβλ. 4 - Ν. Γκορνένσκι, *Για το ζήτημα της αντιφασιστικής αλληλεγγύης του βουλγαρικού λαού με τους άλλους βαλκανικούς λαούς στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου*, 1968 - Ν. Γκορνένσκι, *Οι προϋποθέσεις για την ενιαία δράση των βαλκανικών λαών και ο ρόλος του ΚΚΒ για τη μετατροπή της σε πολιτικό παράγοντα κατά την περίοδο του Β' Παγκοσμίου πολέμου*, Σόφια, Συλλογή Η Εννέα του Σεπτέμβρη και τα Βαλκάνια, 1974 - Π. Στέρεφ, *Οι κοινοί αγώνες του βουλγάρικου και του ελληνικού λαού ενάντια στη χιτλερική κατοχή*, Σόφια, 1966 κ.ά.

λαού, που υπηρετούσαν στα βουλγαρικά κατοχικά στρατεύματα, με Έλληνες αγωνιστές - μέλη των ΕΑΜικών οργανώσεων» της κατεχόμενης περιοχής.

Κατά βάθος το ΚΚΒ και ΚΚΕ προχώρησαν σε εξάλειψη των αντιπαραθέσεων του πρόσφατου παρελθόντος Βουλγαρίας - Ελλάδας, και μάλιστα σε αλληπάλληλες φάσεις της ιστορίας των δυο όμορων χωρών, και πρόβαλαν τις άριστες μεταξύ τους σχέσεις. Γιατί το βλέμμα των προσφύγων από την Ελλάδα στη Βουλγαρία επιβαλλόταν να στραφεί αποκλειστικά στο μέλλον, το σοσιαλιστικό μέλλον, «αναγκάζοντάς» τους να αποσιωπήσουν το τραύμα τους από την καταπίεση, την εξαθλίωση, την ερήμωση, την πείνα, τη φρίκη της πρόσφατης βουλγαρικής κατοχής των ιδιαίτερων πατρίδων τους.

Επιλεκτικές μνήμες – επιλεκτικές αφηγήσεις

Για τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες στη «Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας» συγκριτικά με όσους βρέθηκαν σε άλλα «ανατολικά κράτη», ήταν πολύ πιο επιτακτικός ο αυτοπροσδιορισμός του ρόλου τους. Γιατί η ανάμνηση της πολύ πρόσφατης βουλγαρικής κατοχής των ετών 1941 - 1944, επιβαρυνόμενη κι από τις παλιότερες, καθόριζε (και καθορίζει) τη συλλογική μνήμη της περιοχής δράσης ή διαβίωσής τους στην Ελλάδα κατά τον Εμφύλιο πόλεμο. Κι έτσι γι' αυτούς με την καταφυγή στην όμορη χώρα, μετά την ήττα, δοκιμάζεται και η εθνική - η ελληνική - υπερηφάνεια (διακύβευμα ταυτότητας).

Ο επίσημος / δημόσιος κομματικός λόγος (ΚΚΒ και ΚΚΕ), ο οποίος απευθυνόταν στο σύνολο των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων, προωθούσε το «σοσιαλιστικό διεθνισμό» και επέρριπτε ευθύνες, για τη βουλγαρική επεκτατική πολιτική του παρελθόντος, σε βάρος της Ελλάδας, στις προηγηθείσες μοναρχικές βουλγαρικές κυβερνήσεις (προβολή δίπολου φασισμός - αντιφασισμός). Η «Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας» παρουσιαζόταν με ακηλίδωτες τις σελίδες της σύντομης ιστορίας της.

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να αναζητηθεί, μέσω προφορικών μαρτυριών / αφηγήσεων ζωής, η πρόσληψη αυτού του επίσημου κομματικού λόγου, από τα μέλη της «προσφυγικής κοινότητας» στη «Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας». Η κατασκευή της μνήμης, της «θεσμικής μνήμης», στη βάση κοινών αρχών έβρισκε απήχηση στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες; Βοήθησε να αποδομήσουν τα κυρίαρχα στερεότυπα της βορειοελλαδίτικης κοινωνίας για τους κατακτητές Βουλγάρους; Συνέβαλε στη λήθη και τη συμφιλίωση; Διευκόλυνε τις διομαδικές σχέσεις στη διάρκεια της προσφυγιάς τους;

Ο επίσημος / δημόσιος λόγος (κρατικός - κομματικός), με τον ισχυρό προπαγανδιστικό χαρακτήρα του και τους όποιους μηχανισμούς αναπαραγωγής του, κα-

τάφερε να λειτουργεί κυριαρχικά και να τον υιοθετούν, όπως αποδεικνύουν οι προφορικές τους μαρτυρίες / αφηγήσεις ζωής, και οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες κατά την μακρόχρονη παραμονή τους στη χώρα. Από τις βιο-αφηγήσεις τους προκύπτει πως οπωσδήποτε ο λόγος των πολιτικών προσφύγων «πριν» την ιστορική αλλαγή (πριν το 1989), για την εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας, και ειδικά της «*Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας*», δεν εμφάνιζε διαφορές από τον επίσημο. Λειτουργούσε κι αυτός συγκριτικά, όπως κι ο επίσημος, μεταξύ της βουλγαρικής πολιτικής πριν και μετά το 1944 και δεν αναπαρήγαγε στερεότυπα και απαξιωτικές γενικεύσεις για τους Βουλγάρους και τη βουλγαρική εξωτερική πολιτική στο σύνολό της.

Οστόσο, παρ' ότι οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες, λόγω της αστυνόμευσης της βουλγαρικής κοινωνίας και της έλλειψης πολιτικών ελευθεριών, απέφυγαν να εξωτερικεύσουν τις όποιες μύχιες σκέψεις τους, τις πιθανές αντιθέσεις τους (κατά μαρτυρία, «*πριν δε λέγαμε τίποτε*»³¹), ανιχνεύεται πως δε φαίνεται να ξεχνούν πάντα και όλοι το συγκεκριμένο ιστορικό παρελθόν. Διαπιστώνεται πως η κομματική εκδοχή γι' αυτό μπορεί να εμφανίζεται ως η κυρίαρχη μνήμη, αλλά δε λειτουργεί και απόλυτα ηγεμονικά.

Άλλωστε η «*μνήμη από τα κάτω*» αμφισβητεί συχνά τα ηγεμονικά αφηγήματα της «*επίσημης μνήμης*»³². Έτσι, ορισμένοι εκ των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων, όπως διαπιστώνεται, από τις προφορικές μαρτυρίες τους, δε διαγράφουν οριστικά τη βιωμένη εμπειρία τους στην κατεχόμενη Ελλάδα ή τη δική τους εκδοχή για το συγκεκριμένο ιστορικό παρελθόν³³. Και εξαιτίας αυτής της προϊστορίας στις σχέσεις των δύο λαών φαίνεται πως εξακολουθεί να πλανάται για κάποιους εκ των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων, υποκειμένων της βιωμένης ιστορίας, το ερώτημα σε ποιο βαθμό είναι ριζωμένος στη συνείδηση του βουλγαρικού λαού ο εθνικισμός, ο επεκτατισμός, ο αλυτρωτισμός. Η δυσπιστία τους ανιχνεύεται στις αφηγήσεις τους ως άλλος ένας αμυντικός μηχανισμός που απομακρύνει τον κίνδυνο αφελληνισμού και πιθανής τους αφομοίωσης από τη βουλγαρική κοινωνία υποδοχής και φιλοξενίας τους.

³¹ Μαρτυρία Π.Α. - Σόφια/Σόφια, 2001.

³² Ο Φουκώ ονομάζει αυτό το χώρο «*αντι-μνήμη*». Βλ. σχετικά Michel Foucault, *Language, Counter-Memory, Practice. Selected Essays and Interviews*, Ithaca NY, Cornell University Press, 1977, επιμ. D.F. Bouchard, μτφρ. Donald F. Bouchard and Sherry Simon.

³³ Αυτό το είδος της μνήμης, ειδικά από τη στιγμή που διατυπώνεται αντιθετικά ή και συγκρουσιακά προς την επίσημη κομματική μνημονική εκδοχή, έχει χαρακτηριστεί ως «*κριτική/συναισθηματική μνήμη*». Βλ. σχετικά Θανάσης Μιχαηλίδης, «*Μνήμες της δεύτερης γενεάς πολιτικών προσφύγων από τον εμφύλιο και τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης*», στο Βαν Μπούσοχτεν – Βερβενιώτη – Βουτυρά - Δαλκαβούκης - Μπάδα (επιμ.), ό.π., 239-255.

Ορισμένες φορές δημιουργεί, μάλιστα, και ιδιαίζουσες καταστάσεις. Πολιτικός πρόσφυγας της «*πρώτης γενιάς*», καταγόμενος από χωριό του νομού Έβρου, διχασμένος, δηλώνει πως δεν άντεχε η συνειδήσή του να επισημοποιήσει με γάμο τη μακροχρόνια σχέση του με τη Βουλγάρρα συμβία του:

«(...) η γριά η δικιά μου είναι Βουλγάρρα. Δεν έχω γάμο. Δεν το μπορούσα. Όμως από τη σχέση μας δημιουργήθηκε το παιδί, το οποίο εγώ ασπάζτηκα, το υιοθέτησα (...)», εξομολογείται.³⁴

Και αποδεικνύει με την εξομολόγησή του αυτή πως η εθνική επιλογή αποτελεί, κατά κύριο λόγο, μια συνειδησιακή επιλογή και μια διαδικασία ενσωμάτωσης σε ένα ιδανικό. Κάτοικος Σόφιας, οριστικά πια σήμερα, αφού αποφάσισε να μην επαναπατρισθεί, εξ αιτίας αυτής της σχέσης του και του παιδιού, το οποίο προέκυψε, εξακολουθεί να δηλώνει πως η Ελλάδα παρέμενε σταθερά και μόνιμα το όραμά του:

«(...) αναγκάστηκα να επιμείνω. Εδώ, η Πρεσβεία κάθε έξι μήνες μου έστειλε γράμμα και μου έλεγε : κ. Α. είστε ασύμφορος για την Ελλάδα. Αυτή ήταν η απάντηση στην αίτηση που είχα κάνει για άδεια να κατεβώ 20 μέρες, να πάρω και την κόρη μου και τα εγγονάκια μου να δουν την Ελλάδα (...)».

Επομένως, νέα ενδιαφέροντα ερευνητικά ερωτήματα προκύπτουν : οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες, παρά τη διαμορφούμενη «*θεσμική / επίσημη μνήμη*», φέρνουν στο νου τα φοβερά γεγονότα εκείνης της εποχής; Φροντίζουν να τα μεταβιβάσουν στις επόμενες γενιές; Ή μήπως η λήθη τους είναι στοιχείο της κληρονομιάς την οποία κληροδοτούν στις επόμενες γενιές;

Η σωματική και ψυχική κατάπτωση, όσων διέφυγαν από την Ελλάδα στη Βουλγαρία με τη λήξη του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου, αναμφίβολα μετριάζει, εάν δε διαγράφει, κάθε διάθεση απαίτησης λογοδοσίας κι απόδοσης δικαιοσύνης για τα δεινά των βουλγαρικών κατοχών. Οι πρόσφυγες «*βλέπουν*» το παρελθόν, αλλά επικεντρώνόμενοι στο παρόν. Οι πάσης φύσεως διαφορές και έχθρες από το παρελθόν, οι οποίες χώριζαν Έλληνες και Βουλγάρους, περνούν σε δεύτερη μοίρα ή καταρρέουν και χάνονται υπό τις παρούσες συνθήκες.

Και έπειτα για τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες, κυρίως της «*πρώτης γενιάς*», επαναπαυμένους στο πολύτιμο αίσθημα ασφάλειας, το οποίο τους παρείχε η σωτήρια καταφυγή και η διαμονή τους στη Βουλγαρία, η κομματική δημόσια ρητορική προσέφερε ενός είδους συμφιλίωση και απάντηση στο ηθικό δίλημμα : πώς ζεις και πώς εργάζεσαι σε μια χώρα μέχρι πρότινος επιθετική κι εχθρική προς την πατρίδα σου; Και μάλιστα, όταν έχοντας καταγωγή από την Ανατολική

³⁴ Μαρτυρία Π.Α. - Σόφια/Σόφια, 2001.

Μακεδονία και Θράκη έχεις άμεση εμπειρία ή έστω γνώση της εμπειρίας της πρόσφατης βουλγαρικής κατοχής.

Άλλωστε κοινωνικοί επιστήμονες (Halbwachs, Janet) επισημαίνουν ότι η ατομική μνήμη δεν είναι αυτόνομη, αλλά έχει ανάγκη τις μνήμες των άλλων, και άρα η μνήμη είναι ένα κοινωνικό γεγονός, δηλαδή ένα γεγονός που ανταποκρίνεται στις ανάγκες της κοινωνικής ζωής. Δηλαδή *«η μνήμη είναι μια συμπεριφορά που αποκρίνεται σε κάποιες συνθήκες. Εάν αυτές δεν παρουσιάζονται, δεν υπάρχει κανένας λόγος να θυμόμαστε. Αυτές οι συνθήκες λοιπόν είναι της ζωής σε κοινωνία»*³⁵. Και οι συνθήκες ζωής στη σοσιαλιστική βουλγαρική κοινωνία επιδιώκεται από την ηγεσία να μην προκαλούν ανάκληση της τραυματικής μνήμης.

Τως, βέβαια, θα πρέπει να συνεκτιμηθεί και το γεγονός πως οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη *«Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας»* ήταν κυρίως από το νομό Έβρου, του οποίου τα $\frac{3}{4}$ δεν είχαν παραχωρηθεί το χρονικό διάστημα 1941 - 1944, από τους Γερμανούς στη Βουλγαρία, μετά από σχετική αξίωση της Τουρκίας. Να συνεκτιμηθεί, δηλαδή, το γεγονός πως δεν υφίσταται κοινή βιωμένη εμπειρία της τρίτης βουλγαρικής κατοχής για το σύνολο των πολιτικών προσφύγων στη *«Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας»*.

Από τις μαρτυρίες³⁶ διαφαίνεται η έντονη σύγχυση κι ο σοβαρά διαταραγμένος ψυχικός κόσμος των προσφύγων της *«πρώτης γενιάς»*, καθώς σταδιακά συνειδητοποιούν το πραγματικό μέγεθος της καταστροφής και την ανάγκη της *«υπερρορίας»* τους στη γείτονα χώρα. Στις εξαιρετικά δύσκολες γι' αυτούς μετεμφυλιακές συνθήκες, είναι αναγκασμένοι να οικοδομήσουν το παρόν τους στη Βουλγαρία με τις επιρροές του παρελθόντος τους στην Ελλάδα. Έτσι, τους επιβάλλεται κι ασκείται μια διεργασία φιλτραρίσματος της μνήμης, γιατί χρειάζεται να αναπροσαρμόσουν την εικόνα τους για την κοινωνία υποδοχής τους, είτε με αποσιώπηση του παρελθόντος, είτε με ανάδυση / εξωραϊσμό του παρόντος τους στη σοσιαλιστική *«Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας»*.

Οι επώδυνες αναμνήσεις, όσων κατάφεραν να σωθούν, παραλύουν και παραχωρούν τη θέση τους σε λίγο ή πολύ συνειδητές προσπάθειες ευθυγράμμισης με το νέο πολιτικό σύστημα. Και δε διατυπώνονται αντιθέσεις κι επικρίσεις, διότι το διακύβευμα είναι κομμουνισμός – αντικομμουνισμός. Ποιος θα αποτολμούσε αντιπολιτευτική στάση, ενώ ήταν Έλληνας φυγάζ την περίοδο της παγίωσης του κομμουνιστικού καθεστώτος στη Βουλγαρία; Παρά τις όποιες προσωπικές αντιρρήσεις ή επιφυλάξεις, επιβάλλεται *«συμμόρφωση»* και ευθυγράμμιση στους επα-

³⁵ Άννα Μαντόγλου, *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη. Εκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, Αθήνα, Πεδίο, 2010, 37.

³⁶ Προφορικές μαρτυρίες Π.Α - Σόφια/Σόφια, 2001, Δ.Μ. - Φιλιππούπολη/Κομοτηνή, 2001, Μ.Τ - Σόφια/Θεσσαλονίκη, 2003.

να λαμβανόμενους ισχυρισμούς και τα κελεύσματα του κομμουνιστικού καθεστώτος (κοινωνική αφομοίωση). Άλλωστε ποιος θα τολμούσε να αμφισβητήσει τα αισθήματα ευγνωμοσύνης της συνθλιμμένης «προσφυγικής κοινότητας» για τη σωτηρία της στη Βουλγαρία;

Από τις προφορικές μαρτυρίες / βιο-αφηγήσεις τους φαίνεται ότι οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη διάρκεια της προσφυγιάς τους είναι τόσο προσπλωμένοι στο να αναμνηρκαίνουν προσωπικά και οικογενειακά βιώματα από τα πολεμικά μέτωπα του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου, ώστε θα προτιμούσαν να σβήσουν από τη μνήμη τους το κεφάλαιο βουλγαρική κατοχή. Γιατί την αναπόφευκτη κατάθλιψη αντιμάχεται η θέληση για επιβίωση. Κι ενώ θα περίμενε κανείς να έχει συνθλιβεί κάθε θετικό αίσθημα των προσφύγων απέναντι στη ζωή, με τυφλό ηρωισμό πασχίζουν, στο «μέτωπο της ανοικοδόμησης του σοσιαλισμού», για όσο καιρό χρειασθεί να παραμείνουν στην άλλοτε εχθρική προς την πατρίδα τους χώρα.

Η «θεσμική / επίσημη μνήμη», ως δημόσια εκδοχή του συγκεκριμένου ιστορικού παρελθόντος, φαίνεται να επικρατεί, καθώς ο διαφορετικός σχολιασμός ή η αρνητική κριτική αποφεύγονται. Κανείς δε θα ήταν πρόθυμος να αποκτήσει νέες έγνοιες κι αγωνίες, ακόμη κι αν το παρελθόν τον τυραννούσε. Βιώματα, εμπειρίες και μνήμες αυτού του συγκεκριμένου παρελθόντος αποσιωπώνται, ακόμη κι αν ανακαλούνται στο παρόν. Για παράδειγμα, από το γεγονός πως στη «*Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας*» αναγκάζονται να συμβιώνουν με ορισμένους Έλληνες πολίτες, οι οποίοι, επειδή επί βουλγαρικής κατοχής είχαν δηλώσει βουλγαρική υπηκοότητα, αναγκάστηκαν, προκειμένου ν' αποφύγουν πιθανή επερχόμενη τιμωρία τους με την απελευθέρωση, να ακολουθήσουν τα βουλγαρικά κατοχικά στρατεύματα στην υποχώρησή τους το 1944 (γι' αυτό και οι πολιτικοί πρόσφυγες τους αποκαλούσαν «*σαρναντατεσσάρηδες*»). Ακόμη, από το γεγονός πως ορισμένοι συνεργάτες των στρατευμάτων της βουλγαρικής κατοχής 1941 - 1944 (π.χ. οι «*βουλγαρογραμμένοι*»³⁷), φαίνεται πως κατάφεραν να ενταχθούν στις γραμμές του ΔΣΕ (μετά το 1948, ελλείψει εφεδρειών) και με την ήττα του να βρεθούν στη Βουλγαρία, όπου τους αναγνωρίστηκε η ενεργός συμμετοχή τους στον αγώνα κατά του φασισμού. Κι αντί να λογοδοτήσουν στην Ελλάδα ως δωσίλογοι κατά την

³⁷ Κατά τη διάρκεια της τρίτης βουλγαρικής κατοχής ορισμένοι Έλληνες κάτοικοι των βουλγαροκρατούμενων περιοχών υπέκυψαν στη βουλγαρική προπαγάνδα, τις διώξεις και τις πιέσεις και «βουλγαρογράφηκαν», κατά την έκφραση της εποχής, δηλαδή δήλωσαν βουλγαρική εθνικότητα. Να είναι κάποιος «βουλγαρογραμμένος» σήμαινε αυτόματα να είναι ευνοημένος και προνομιούχος. Εφοδιαζόταν με την κίτρινη βουλγαρική ταυτότητα (λίτσνα κάρτα), ενώ οι μη Βούλγαροι είχαν πράσινη, κι αμέσως γινόταν αποδέκτης διαφόρων προνομίων. Δηλαδή, ενώ οι υπόλοιποι υποβάλλονταν σε διάφορους περιορισμούς, πιέσεις, διώξεις, στερήσεις, ο «βουλγαρογραμμένος» εξασφάλιζε εργασία, καλύτερη αμοιβή, καλή, έως άριστη, οικονομική κατάσταση, ευχάριστη κοινωνική ζωή, αλλά κι άφθονη καλή διατροφή. Βλ. σχετικά Τσέκου, *Τρίτη βουλγαρική κατοχή της Καβάλας*, ό.π.

τρίτη βουλγαρική κατοχή, βρίσκονται τελικά να διαπρέπουν μεταξύ των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στη «*Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας*»³⁸.

Στις προφορικές μαρτυρίες των πολιτικών προσφύγων επανέρχονται στερεότυπες εκφράσεις από το «*πολιτικό οπλοστάσιο*», όπως η παγιωμένη φράση «*οι Βούλγαροι μοναρχοφασίστες ήταν οι υπεύθυνοι*»³⁹. Είναι εμφανές ότι με την προώθηση αυτής της θέσης γίνεται αναγωγή και στα οικεία δεινά, δηλαδή αυτά, τα οποία προκάλεσαν στην «*προσφυγική κοινότητα*» και οι Έλληνες «*μοναρχοφασίστες*». Καθίσταται έτσι δυνατή η εξαγωγή ποθητών για το ΚΚΕ συμπερασμάτων και εξασφαλίζεται η προσήλωση στον αγώνα για το βασικό διακύβευμα : κομμουνισμός – αντικομμουνισμός. Έτσι, η εμπειρία της βουλγαρικής κατοχής φαίνεται αφ' ενός να απαλείφεται σε μεγάλο βαθμό από τη μνήμη των προσφύγων από την Ελλάδα, αφ' ετέρου να μην παίζει αξιοσημείωτο ρόλο στις συζητήσεις μεταξύ τους, καθώς οι νέες συνθήκες τους αναγκάζουν «*να την βάλουν στο ράφι*».

Στην πλειονότητά τους οι αφηγήσεις / μαρτυρίες για τις βουλγαρικές κατοχές είναι ασύνδετες και αποσπασματικές, καθώς οι πληροφορητές επιλέγουν (εκούσια ή ακούσια) να θυμούνται από το παρελθόν ό,τι έχει νόημα για τους ίδιους και την «*κοινότητά*» τους. Για παράδειγμα, εκφράζεται κατά κόρον ευγνωμοσύνη για την προσφορά καταφυγίου, μετά την ήττα του ΔΣΕ, από τη γείτονα χώρα και την προσφορά των αναγκαίων (τροφή, στέγη, ενδυμασία, περίθαλψη), αλλά και των απαραίτητων προϋποθέσεων (εργασία, εκπαίδευση, επιστημονική εξειδίκευση) για την κοινωνική τους ένταξη, προσαρμογή κι ανέλιξη⁴⁰.

Ωστόσο, από ποια οπτική γωνία οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες ατένιζαν στην πραγματικότητα το παρελθόν «*πριν*» την αλλαγή, υπό το βλέμμα του ΚΚΒ και ΚΚΕ, είναι δύσκολο σήμερα να διερευνηθεί. Κι έπειτα, με τον επαναπατρισμό τους στη σύγχρονη ανακαθαριζόμενη ελληνική κοινωνία δεν αναπροσαρμόσθηκε η οπτική τους;

Στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες φαίνεται να προκύπτουν διαφορετικές θέσεις, σχετικές με το θέμα των βουλγαρικών κατοχών μέρους της ελληνικής επικράτειας, «*μετά*» το σοσιαλισμό⁴¹. Γιατί, σε συνθήκες δημοκρατίας αναπτύσσεται

³⁸ Τάκης Δοϊτσινός, *Μαύρες μέρες. Οι εμπειρίες μου από τις φυλακές Πλόβνιτς, Στάρα Ζαγκόρα και Σόφιας (Ιούλης 1973 - Νοέμβρης 1976)*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1994, 47 - 48 και 116.

³⁹ Προφορικές μαρτυρίες Δ.Μ. - Φιλιππούπολη/Κομοτηνή, 2001, Μ.Τσ. - Σόφια/Θεσσαλονίκη, 2000 και 2001, Γ.Π. - Ντιμίτροφγκραντ /Αθήνα, 2002.

⁴⁰ Προφορικές μαρτυρίες Φ.Μ. - Σόφια/Αθήνα, 2002, Μ.Τσ. - Σόφια/Θεσσαλονίκη, 2000 και 2001, κ.ά.

⁴¹ Στις προφορικές τους μαρτυρίες / αφηγήσεις ζωής, οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη «*Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας*» αφηγούνται τη βιωμένη τους εμπειρία με βασικό άξονα το «*πριν*» και το «*μετά*» το σοσιαλισμό, συνήθως με παράλληλη διάθεση κριτικής. Τα χρονικά όρια του «*πριν*» και του «*μετά*» είναι ρευστά στις αφηγήσεις τους, αλλά φαίνεται πως τοποθετούν το «*πριν*» στις δεκαετίες του '60 κι '70, αφού στη δεκαετία του '80 εμφανίσθηκαν σοβαρά προβλήματα στην οικονομική κατάσταση της χώρας. Έτσι από την αντι-

κριτική και διάλογος, τα περιθώρια χειραγώγησης περιορίζονται και η θρησκευτική προσήλωση στη «γραμμή του κόμματος» δοκιμάζεται. Η ελευθερία έκφρασης απελευθερώνει θέσεις κι αντιλήψεις του παρελθόντος, οι οποίες αποδεικνύονται, τελικά, ιδιαίτερα ανθεκτικές κι ισχυρές στο χρόνο. Για παράδειγμα, πολιτικός πρόσφυγας αφηγείται :

«(...) οι Βούλγαροι μας πουλούσαν παντού ότι δεν ήταν κατακτητές και μεις σήμερα τους λέμε τους Βουλγάρους πως είσαστε κατακτητές μας. Πριν δε λέγαμε τίποτε. Ποτέ εμείς στην Ελλάδα δεν ήμασταν κατακτητές. Εμείς κατεβήκαμε για να ξαναποκτήσουμε τη γη των πατεράδων μας. Αυτό είναι το ρεφραϊν το βουλγάρικο τώρα. Γιατί έχω πολλούς παλιούς συνεργάτες κ.λπ. και καμιά φορά καθόμαστε έτσι και τα λέμε. Μιλάμε για το Δοξάτο, μιλάμε για όλη την περίοδο της βουλγαροκρατίας τι έγινε. Αυτοί δε θέλουν να αναγνωρίσουν τίποτα (...)»⁴².

Σήμερα, οι πρόσφυγες ακόμα κι όταν αποτολμούν να ατενίσουν το παρελθόν των δυο όμορων χωρών, της πατρίδας και της «δεύτερης πατρίδας», κι ειδικότερα για την περίοδο 1941 – 1944, φαίνεται στην πραγματικότητα να παλινδρομούν, κοιτώντας και συγχρόνως αποστρέφοντας το βλέμμα. Γιατί μια τέτοια πρακτική είναι λιγότερο επώδυνη απ' ότι η αναμέτρηση με τη μνήμη αυτή καθ' εαυτή. Πιο συγκεκριμένα, παρ' ότι «πριν» η εκδήλωση δυσαρέσκειας ήταν σπάνιο φαινόμενο κι ο επίσημος / δημόσιος κομματικός λόγος τους επέτρεπε να συμφιλιωθούν με το παρελθόν των δυο χωρών και να ανανήψουν από το επώδυνο φορτίο των βουλγαρικών κατοχών, φαίνεται «τώρα» να αναγεννιέται η συναισθηματική παρακαταθήκη τους κι εμφανίζονται σήμερα, στις βιο-αφηγήσεις των πολιτικών προσφύγων, φειδωλές επικρίσεις του δημόσιου αυτού λόγου.

Η μεταστροφή δεν είναι οπωσδήποτε γενικευμένη, και όποτε εμφανίζεται στις προφορικές τους μαρτυρίες διατυπώνει ισχυρά πολιτικά επιχειρήματα, αλλά δεν οδηγεί σε ακραία ρατσιστικά σχόλια από μέρους τους σε βάρος των Βουλγάρων. Οφείλουμε να αναρωτηθούμε (και βέβαια να διερευνήσουμε) για ποιους λόγους εμφανίζεται, όποτε εκφράζεται, σήμερα. Οφείλεται άραγε στον επαναπατρισμό; Δηλαδή οι ρωγμές στον κομματικό λόγο για τις βουλγαρικές κατοχές υπαγορεύονται από την ανάγκη των επαναπατρισμένων να κάνουν τον ελληνικό κόσμο να τους αγαπήσει ξανά; Αναδίδουν μια ξεθυμασμένη οσμή αναστοχασμού κι αντίδρασης στην κομματική ρητορική και κομματική πειθαρχία; Υποβάλλονται υπό

διαστολή προκύπτει νοσταλγία του παρελθόντος, καθώς το «μετά» συνοδεύεται από την οικονομική δυσπραγία, την ανεργία, την εγκληματικότητα κ.ά.

⁴² Μαρτυρία Π.Λ. - Σόφια/Σόφια, 2001.

τη γενικότερη απογοήτευση από το κομμουνιστικό καθεστώς ή από τη δική τους ατομική και συλλογική πορεία στην «*αναγκαστική υπερορία*»;

Το γεγονός, βέβαια, μας επιτρέπει να αμφισβητήσουμε την αποτελεσματικότητα του επίσημου / δημόσιου λόγου (στην περίπτωση μας κομματικού – κρατικού λόγου) κι οπωσδήποτε υπογραμμίζει την αδυναμία μας να κατανοήσουμε πλήρως τις διεργασίες της μνήμης. Μιας μνήμης ανακαθοριζόμενης κι επιλεκτικής - ή επιλεκτικής κι ανακαθοριζόμενης - και από την ικανότητα των ανθρώπων να ξεχνούν ό,τι δε θέλουν να γνωρίζουν.

Πάντως, φαίνεται από τις προφορικές μαρτυρίες πως η ευκολία των ανθρώπων να αποστρέφουν το βλέμμα από αυτό, το οποίο βρίσκεται μπροστά τους, π.χ. μια άλλη αναπαράσταση του παρελθόντος, μια άλλη ερμηνεία της Ιστορίας, δοκιμάζεται σοβαρά. Κατά πόσο οι πρώην πολιτικοί πρόσφυγες στη «*Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας*» θα εγκαταλείψουν ή θα μείνουν αφοσιωμένοι στην εκδοχή για τις βουλγαρικές κατοχές, η οποία οικοδομήθηκε στα χρόνια της μακρόχρονης προσφυγιάς τους;

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαγενεακή προσέγγιση των βουλγαρικών κατοχών στην «*προσφυγική κοινότητα*». Μεταβιβάζεται η μνήμη τους στις επόμενες γενιές; Κι αν ναι, με ποιους τρόπους;

Οι νεότερες γενιές των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στη «*Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας*», φαίνεται, από τις προφορικές τους μαρτυρίες, ότι νιώθουν πιο άνετα με τον εαυτό τους, έχουν επίγνωση της ιστορίας των γεννητόρων τους και δείχνουν λιγότερο διατεθειμένοι να επιτρέψουν στην Ιστορία να υπαγορεύει τις πράξεις τους και τη ζωή τους.

Το γεγονός ότι οι κατιόντες εκ της «*πρώτης γενιάς*» δεν έχουν οι ίδιοι ψυχικές διαταραχές ή βλάβες από τις βουλγαρικές κατοχές, δηλαδή δεν είναι οι ίδιοι υποκείμενα της βιωμένης ιστορίας, οπωσδήποτε υποβοηθά, ώστε να μην εντοπίζονται περιχαρακώσεις ή αντιθέσεις απέναντι στο βουλγαρικό πληθυσμό. Γι' αυτούς οι βουλγαρικές κατοχές όχι μόνο δεν αποτελούν ζωντανή ανάμνηση, αλλά και δεν προβάλλονται σε πρώτο πλάνο από τους γεννήτορές τους, παρά μόνο φτιαγμένες από θραύσματα προσωπικών ή οικογενειακών περιπετειών. Οι αφηγήσεις όσων βίωσαν τα γεγονότα φαίνεται να είναι, δηλαδή, επιλεκτικές κι άρα ατελείς. Υπ' αυτές τις συνθήκες είναι αναμφίβολα φύσει αδύνατον να συνειδητοποιήσουν οι νεότερες γενιές το πραγματικό μέγεθος της αγριότητας και της καταστροφής των βουλγαρικών κατοχών.

Οι νεότεροι βλαστοί της «*κοινότητας*» στις προφορικές τους μαρτυρίες διακρίνονται αποστασιοποιημένοι από τα πλήγματα των βουλγαρικών κατοχών σε βάρος του ελληνισμού. Τα φραστικά στερεότυπα περί αποκλειστικής ευθύνης του «*βουλγαρικού μοναρχοφασισμού*» μπορεί να επαναλαμβάνονται, ωστόσο ενυπάρ-

χει μια δόση συναισθηματικής απάθειας σαν να μη τους αγγίζει πραγματικά το όλο θέμα. Γι' αυτούς οι βουλγαρικές κατοχές ανήκουν στα γεγονότα λήθης⁴³.

Η στάση τους αυτή οφείλεται στις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες γαλουχείται η «*δεύτερη γενιά*», και κυρίως η «*τρίτη γενιά*», των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Δηλαδή οφείλεται και στην «*υποκειμενική εμπειρία*»⁴⁴. Διότι δε μεγαλώνουν σε ανάλογα «*περιβάλλοντα μνήμης*» (milieux de memoire), δεν αντικρύζουν μνημονικούς τόπους (lieux de memoire), δε συναντούν σχετικά μνημεία (υλικά τεκμήρια μνήμης) για να ανακαλούν και να κρατούν ζωντανές στη μνήμη τους τις βουλγαρικές κατοχές. Και βέβαια δεν ακούν φυλετικούς χαρακτηρισμούς σε βάρος των Βουλγάρων, γιατί δεν τους μεταφέρονται τέτοιοι μέσα από την οικογένεια (υπόγεια μνήμη⁴⁵) και την προσφυγική τους συλλογικότητα (κοινωνική μνήμη), δηλαδή από σημαντικούς φορείς της μνήμης.

Η αναφορά στις πολύ καλές διομαδικές σχέσεις, Ελλήνων και Βουλγάρων, στη διάρκεια της προσφυγιάς αναδεικνύεται «*κοινός τόπος*» και στις δικές τους μαρτυρίες. Και δε φαίνεται να οφείλεται μόνο στην προσφορά μιας κανονιστικής ματιάς του παρελθόντος, η οποία καθοδηγεί τη σκέψη τους. Δηλαδή στην επιρροή του αφηγηματικού λόγου της «*πρώτης γενιάς*» ότι η «*Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας*», παρά τα προβλήματά της, υποδέχθηκε τους Έλληνες πρόσφυγες φιλόξενα και στη συνέχεια τους αντιμετώπισε ισότιμα και ισάξια με τους Βούλγαρους πολίτες. Οφείλεται οπωσδήποτε και στα βιώματα των νεότερων γενιών.

Εκπρόσωποί τους στις προφορικές τους μαρτυρίες αφηγούνται ότι μετά τον επαναπατρισμό τους με έκπληξη ανακαλύπτουν πως «*(...) εδώ οι Έλληνες δε συμπαθούν τους Βούλγαρους. Για κάτι πολέμους που έγιναν παλιά (...)*»⁴⁶. Και αδυνατούν να κατανοήσουν, γιατί «*Βούλγαρος*» στη σύγχρονη νεοελληνική κοινωνία είναι συνώνυμο του βάνουσσος, μοχθηρός, αλλά και απολίτιστος, αμόρφωτος, οπισθοδρομικός κ.λπ.

Με τον επαναπατρισμό τους ξεκινούν κι ένα ταξίδι αυτογνωσίας, αλλά η ταυτότητα των νεότερων γενιών, διαμορφώνεται, κατά βάση, από τα πολιτισμικά πρότυπα της «*πρώτης γενιάς*», όπως αυτά μετεξελίσσονται από τη διαμονή και τις σχέσεις της με το βουλγαρικό κοινωνικό περίγυρο, κι από την αφομοίωση πολιτισμικών προτύπων της σοσιαλιστικής Βουλγαρίας (ιδιαίτερα για τους κατιόντες από

⁴³ Προφορικές μαρτυρίες Τ.Ζ. - Φιλιπούπολη/Πράγα, 2002, Σ.Κ. - Ντιμίτρογκραντ/Κομοτηνή, 2001 κ.ά.

⁴⁴ «(...) η μνήμη και η υποκειμενική εμπειρία συνεισφέρουν επίσης στη συγκρότηση των ταυτοτήτων (...)», μας θυμίζει η Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού, «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του "άλλου": ζητήματα ταυτότητας στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία», στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος». Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα, Gutenberg, 2003, σελ. 61.

⁴⁵ Για τη χρήση του όρου βλ. Μ. Γ. Μερικλής, *Ποίηση και υπόγεια μνήμη στο λαϊκό πολιτισμό της Κύπρου*, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη / Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας, Λευκωσία 2009.

⁴⁶ Προφορική μαρτυρία Σ.Κ. - Ντιμίτρογκραντ/Κομοτηνή, 2001.

μεικτούς γάμους). Μέσα από το βουλγαρικό κι ελληνικό σχολείο, τις ομάδες Ελλήνων και Βουλγάρων συνομηλίκων, τη γειτονιά, τα ελληνικά και βουλγαρικά Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, τις εξορμήσεις κ.λπ., η κοινωνικοποίηση και εντέλει η κοινωνική και πολιτισμική ενσωμάτωση των νεότερων γενιών, αυτών, οι οποίες προκύπτουν στη Βουλγαρία, γίνεται ομαλότερα συγκριτικά με την *«πρώτη γενιά»*.

Ωστόσο, παρ' ότι επικοινωνούν πολύ καλύτερα στη βουλγαρική γλώσσα, απ' ότι οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες της *«πρώτης γενιάς»*, παρ' ότι το ενδεχόμενο της επιστροφής στην Ελλάδα μετατίθεται συνεχώς για το απώτερο μέλλον και η εξοικείωση κι οι δεσμοί τους με τη βουλγαρική κοινωνία εντείνονται, διατηρείται και σ' αυτούς η συνείδηση πως είναι *«ξένοι» - «άλλοι»*. Κι αυτό γιατί δεν παύουν να ζουν παράλληλα στο δικό τους ελληνικό κλειστό περιβάλλον. Είναι μέλη της *«προσφυγικής μικροκοινωνίας»*, είναι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες. Έτσι και στις νεότερες γενιές των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων διατηρείται η αίσθηση της διαφοράς από τους αυτόχθονες, αν και στην ταυτότητά τους εγγράφεται το γεγονός πως η διαφορετικότητά τους (ετερότητα) από το σύνολο δεν είναι τόσο ευδιάκριτη, ούτε φαίνεται να θεμελιώνεται στην αναπαραγωγή μιας ενδοκοινοτικής ιστορικής μνήμης για τις βουλγαρικές κατοχές.

Επιλογικά

Τα δυο κομμουνιστικά κόμματα, ΚΚΒ και ΚΚΕ, φρόντισαν για την αποκατάσταση της *«παρεξηγημένης»* εικόνας της βουλγαρικής εξωτερικής πολιτικής στα μάτια των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων (της *«πρώτης γενιάς»* και των κατιόντων εξ αυτής) και τη διαμόρφωση μιας συγκεκριμένης κοινής σκέψης και γνώμης, στοχεύοντας στη σταθεροποίηση των θέσεων τους με συγκεκριμένη εγγραφή των ιστορικών γεγονότων στη συλλογική μνήμη των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Κι έπειτα στόχος ήταν η καλλιέργεια ενός τυφλού εργατικού ήθους στους Έλληνες πρόσφυγες και ο χειρισμός αυτού του αλλοδαπού εργατικού δυναμικού για την επίτευξη του *«σοσιαλιστικού θαύματος»*⁴⁷.

Τελικά, οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη *«Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας»* (κυρίως η *«πρώτη γενιά»*), πρόσθεσαν άλλη μια επίδοση στον κατάλογο των δοκιμασιών τους : παρά την προέλευση της πλειονότητάς τους από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, κατόρθωσαν να αντιπαρέλθουν τις επώδυνες εμπειρίες από την πρόσφατη ιστορία των δυο όμορων χωρών και να ξεπεράσουν, έστω και με δείγματα εσωτερικής αδυναμίας, το φορτίο των στερεότυπων αντιλήψεων περί

⁴⁷ Για μια συνοπτική εικόνα της αντιμετώπισης των πολιτικών προσφύγων ως εργατικού δυναμικού από τις σοσιαλιστικές χώρες όπου κατέφυγαν, βλ. Γαβρίλης Λαμπάτος, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη (1949-1957)*, Αθήνα, Κούρτερ Εκδοτική, 2001, 50-55.

Βουλγάρων. Οι βουλγαρικές κατοχές ήταν επιλεκτικά αφηγήσιμες, χωρίς εστίαση στις διαστάσεις τους, σε βάρος του ελληνικού στοιχείου, και οι νεότερες γενιές των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων έχουν κοινωνικοποιηθεί χωρίς αυτές να σημαδεύουν την κατασκευή των ταυτοτήτων τους.

Σήμερα, ο λόγος των πολιτικών προσφύγων περί βουλγαρικών κατοχών άλλοτε περιορίζεται να αναπαράγει τον κομματικό στερεοτυπικό λόγο, κάποτε κι ως τεκμήριο / δήλωση διαρκούς κομματικής πειθαρχίας, άλλοτε όμως αναδιπλώνεται και διαφοροποιείται, επιβεβαιώνοντας τη δυνατότητα ανάκλησης απωθημένων δεδομένων και ίσως την επί χρόνια καταπιεσμένη εθνική τους υπερηφάνεια.

Η συγκρότηση της ταυτότητάς τους, η οποία διαμορφώθηκε μέσα σε μια προσπάθεια υπεράσπισης του παρελθόντος και του μέλλοντος των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων, καθορίστηκε από τη διαρκή μνημόνευση του αγώνα της ασυμβίβαστης «κοινοτικής» τους ενάντια στο φασισμό. Οι ιδέες αυτές εξακολουθούν και σήμερα να είναι ζωντανές και ενεργές, αφού από τις προφορικές τους μαρτυρίες φαίνεται πως εξακολουθούν να τροφοδοτούν την πολιτική / παραταξιακή τους ταύτιση, αποδεικνύοντας την αποτελεσματικότητα της χρήσης του παρελθόντος ως συστηματικού εργαλείου προώθησης της πολιτικής.

ΠΗΓΕΣ

Αδημοσίευτο αρχειακό υλικό

ΑΣΚΙ / ΚΚΕ, κουτί 125, Φ=7/12/53 – 16.1.51.

Προφορικές μαρτυρίες / συνεντεύξεις:

Τ.Π. - Σόφια / Σόφια, 2000

Μ.Κ. - Καζανλίκ, Φιλιππούπολη / Καβάλα, 2000

Μ.Τσ. - Σόφια / Θεσσαλονίκη, 2000 και 2001

Τ.Κ. - Φιλιππούπολη / Θεσσαλονίκη, 2001

Π.Α. - Σόφια / Σόφια, 2001

Γ.Α. - Σόφια / Καβάλα, 2001

Δ.Μ. - Φιλιππούπολη / Κομοτηνή, 2001

Σ.Κ. - Ντιμίτροφγκραντ / Κομοτηνή, 2001

Γ.Π. - Ντιμίτροφγκραντ / Αθήνα, 2002

Φ.Μ. - Σόφια / Αθήνα, 2002

Τ.Ζ. - Φιλιππούπολη / Πράγα, 2002

Μ.Τ - Σόφια / Θεσσαλονίκη, 2003

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Collard Anna, «Διερευνώντας την “κοινωνική μνήμη” στον ελλαδικό χώρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, 357-389.
- Foucault Michel, *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, Ithaca NY, Cornell University Press, 1977, επιμ. D.F. Bouchard, μτφρ. Donald F. Bouchard and Sherry Simon.
- Halbwachs Maurice, *On Collective Memory*, Chicago, University of Chicago Press, 1992.
- Mihri Belli, *Καπετάν Κεμάλ, αναμνήσεις από τον ελληνικό εμφύλιο*, Istanbul, Telos International, 2009, μτφρ. Φραγκώ Καραόγλαν.
- Nora Pierre, «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire», *Representations*, 1989, 26: 7-24.
- Olick Jeffrey (ed.), *States of Memory*, Durham NC, Duke University Press, 2003.
- Popular Memory Group, «Popular Memory: Theory, Politics, Method», στο R. Johnson et al. (eds.), *Making Histories. Studies in history - writing and politics*, Birmingham, Centre for Contemporary Cultural Studies, 1982.
- Thompson E.P., *The Poverty of Theory and Other Essays*, London, Merlin Press, 1978.
- Thompson Paul, *The Voice of the Past*, Oxford, Oxford University Press, 1988.
- Vansina Jan, *Oral Tradition as History*, Madison - Wisconsin, Wisconsin University Press, 1985.
- Αμπεριάδης Παναγιώτης, *Η Ανατολική Μακεδονία '41 και η εξέγερση της Δράμας, με βάση τις ελληνικές και βουλγαρικές πηγές*, Δράμα, 1997.
- Αντωνίου Γιώργος - Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Εστία, 2008.
- Βαν Μπούσοχτεν Ρίκι - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008.
- Βουτυρά Ευτυχία - Βασίλης Δαλκαβούκης - Νίκος Μαραντζίδης - Μποντίλα Μαρία (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005.
- Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος». Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα, Gutenberg, 2003.
- Δοϊτσίνης Τάκης, *Μαύρες μέρες. Οι εμπειρίες μου από τις φυλακές Πλόβνιφ, Στάρα Ζαγκόρα και Σόφιας (Ιούλης 1973 - Νοέμβρης 1976)*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1994.
- Καπετάν Μαύρος (Νίκος Β. Χατζηνικολάου), *Ταραγμένα χρόνια στο Νέστο. Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιος*, επιμ. Σπύρος Ρούλης, Θάσος, Νιραγός, 2008.
- Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη Ξανθήππη (επιμ.), *Η Βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944. Καθεστώς - παράμετροι - συνέπειες*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2002.
- Κωνσταντάρης Κ., *Αγώνες και διωγμοί*, Αθήνα, 1964.

- Λαμπάτος Γαβρίλης, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη (1949 - 1957)*, Αθήνα, Κούριερ Εκδοτική, 2001.
- Λιάκος Αντώνης, «Αντάρτες και συμμορίες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, τομές και συνέχειες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, 25-36.
- Μαντόγλου Άννα, *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη. Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, Αθήνα, Πεδίο, 2010.
- Μερακλής Μ. Γ., *Ποίηση και υπόγεια μνήμη στο λαϊκό πολιτισμό της Κύπρου*, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη / Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας, Λευκωσία, 2009.
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος - Νικολακόπουλος Ηλίας - Φλάισερ Χάγκεν (επιμ.), *«Εχθρός» εντός των τειχών. Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Το παρελθόν ενώνει όσο και χωρίζει. Η ανθρωπολογία ανάμεσα στην ιστορία και τη λαογραφία», στο *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (19-21 Απριλίου 2002), Αθήνα, Σχολή Μωραΐτη, 2002, 65-75.
- Πασχαλούδη Ελένη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.
- Πέγιος Γ., *Από την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας, 1923-1953*, Αθήνα, ΟΑΕΔ, 1984.
- Ρόρη Λαμπρινή, «Από το “δωσίλογο” Μπτσοτάκη στη “νέα Βάρκιζα του '89”: η μνήμη της δεκαετίας του '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Ρίκη Βαν Μπούσοχτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 293-309.
- Τοντόροφ Νικολάι, *Σύντομη Ιστορία της Βουλγαρίας*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, Α.Α. Λιβάνη, 1973.
- Τσέκου Θ. Αικατερίνη, *Τρίτη βουλγαρική κατοχή της Καβάλας (10 Μαΐου 1941 - 13 Σεπτεμβρίου 1944). Χρονικό της. Στρατιωτικά και πολιτικά μέτρα των κατακτητών*, αδημοσίευτη πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία στον κλάδο της Ιστορίας των Σλαβικών Λαών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 1995.
- Τσέκου Κατερίνα, *Προσωρινώς διαμένοντες... Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (1948-1982)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.
- Τσιράς Στάθης, «Ο “Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός” και η δεκαετία του 1940», στο Ρίκη Βαν Μπούσοχτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 311-327.
- Χρυσόχοου Ι. Αθανάσιος, *Η κατοχή εν Μακεδονία. Οι Βούλγαροι εν Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, τεύχος Α´ 1941-1942 και τεύχος Β´ 1943-1944*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, 1951.

Ο Θίασος του Θόδωρου Αγγελόπουλου: τόποι και τρόποι μιας κινηματογραφικής μαρτυρίας

Παναγιώτης Π. Σπυρόπουλος*

Εισαγωγικά στοιχεία

Ο *θίασος* του Θόδωρου Αγγελόπουλου ανήκει στην πρώτη δημιουργική περίοδο του σκηνοθέτη, όπου προεξάρχει ένας έντονος προβληματισμός για την πολιτική κατάσταση της Ελλάδας και για τις ιδεολογικές εξελίξεις στο χώρο της Αριστεράς¹. Η ταινία παρακολουθεί τα ταξίδια μιας περιπλανώμενης ομάδας ηθοποιών από το 1939 ως το 1952, δηλαδή από το πέρας σχεδόν της δικτατορίας του Μεταξά μέχρι την άνοδο στην εξουσία του στρατάρχη Παπάγου και την τελική επικράτηση των δυνάμεων της Δεξιάς.

Ο Αγγελόπουλος χρησιμοποιεί ένα τριπλό αφηγηματικό πλέγμα μυθοπλασίας, Ιστορίας και ζωής (μυθοπλασία: το έργο *Γκόλφω, η βοσκοπούλα* του Σπυρίδωνα Περεσιάδη, το οποίο ανεπιτυχώς προσπαθεί να ανεβάσει ο θίασος· Ιστορία: το χρονολογικό πλαίσιο το οποίο προανέφερα και το οποίο συμπληρώνεται από ευρύτερες αναφορές για τη μικρασιατική καταστροφή και για τη χούντα των συνταγματαρχών· και, τέλος, ζωή: οι προσωπικές περιπέτειες των μελών του θιάσου, οι οποίες αντανακλούν εκείνες των Ατρείδων)². Αυτά τα τρία αφηγηματικά επίπεδα συνθέτουν ένα ενιαίο σύνολο, καθώς το ένα διεισδύει διαρκώς μέσα στο άλλο. Για παράδειγμα, οι παραστάσεις της *Γκόλφως* δεν ολοκληρώνονται ποτέ, γιατί συνήθως διακόπτονται από γεγονότα της Ιστορίας· οι ηθοποιοί λειτουργούν ταυτόχρονα ως άτομα, ως ρόλοι και ως βαθιά πολιτικοποιημένα όντα κ.ο.κ.³

*Υποψήφιος Διδάκτορας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

¹ Αξίζει να προστεθεί ότι *Ο θίασος* (1975) είναι μέρος της λεγόμενης «τριλογίας της Ιστορίας», την οποία συμπληρώνουν οι ταινίες *Μέρες του '36* (1972) και *Οι κληνοί* (1977).

² Sergio Arecco, *Θόδωρος Αγγελόπουλος. Κριτική ανάλυση του έργου του*, Αθήνα, Ηράκλειτος, 1985, 66-67.

³ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ορέστη, γιου της οικογένειας του θιάσου και αντιστασιακού, ο οποίος σκοτώνει τον Αίγισθο, εραστή της μητέρας του και φασίστα, επί σκηνής. Lino Micciché, «Ο αισθητικός υλισμός του Αγγελόπουλου», στο Ειρήνη Στάθη (επιμ.), *Θόδωρος Αγγελόπουλος*, Αθήνα, Καστανιώτης-Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, 2000, 136.

Στην παρούσα εισήγηση θα προσπαθήσω να ερευνήσω ποια είναι η οπτική του Αγγελόπουλου για τον εμφύλιο πόλεμο και την πολύπαθη δεκαετία του '40. Επιπρόσθετα, θα ήθελα να προτείνω μια μεθοδολογία, η οποία, αφενός, να επιτρέπει τη συνεξέταση κινηματογραφικού κειμένου και Ιστορίας, αφετέρου, να αποτελεί μια εναλλακτική λύση σε σχέση με το θεωρητικό έργο των Marc Ferro⁴ και Paul Virilio⁵, που μνημονεύουμε συνήθως. Η μεθοδολογία αυτή είναι ο χωροχρόνος του Ρώσου στοχαστή Μιχαήλ Μπαχτίν (1895-1975).

Ο Μπαχτίν είναι γνωστός -σε φιλολόγους, κοινωνικούς ανθρωπολόγους και άλλες κατηγορίες επιστημόνων- κυρίως για τις έννοιες της πολυφωνίας και της διλογικότητας. Ο χωροχρόνος είναι ένα από τα λιγότερο διαδεδομένα ερευνητικά εργαλεία του Μπαχτίν, το οποίο ο ίδιος εμπνεύστηκε από τις φυσικές επιστήμες και συγκεκριμένα από τη θεωρία της σχετικότητας του Einstein⁶.

Οι εκτενέστερες αναφορές του Μπαχτίν στην έννοια του χωροχρόνου περιλαμβάνονται στο μελέτημα με τίτλο «Οι μορφές του χρόνου και του χωροχρόνου στο μυθιστόρημα. Δοκίμια ιστορικής ποιητικής» (1937-1938)⁷. Όμως, ακόμα και σε αυτό το μελέτημα, ο Μπαχτίν δεν διασαφηνίζει με απόλυτη ακρίβεια τον όρο, αλλά αντίθετα τον χρησιμοποιεί για να υποδηλώσει δύο τελείως ξεχωριστά πράγματα. Θα επιλέξω να εκμεταλλευτώ αυτή την αμφισημία, προκειμένου να εξετάσω διαφορετικές πλευρές της ταινίας.

Θα πρέπει, επίσης, να προσθέσω ότι αν σήμερα δικαιούμαστε να κάνουμε χρήση του Μπαχτίν για την ανάγνωση φιλικού κειμένου, το οφείλουμε κατά πολύ στον Αμερικανό καθηγητή Robert Stam· ο ίδιος ο Μπαχτίν δεν μίλησε ποτέ για τον κινηματογράφο. Ο Stam εκμεταλλεύεται την ευρεία έννοια που δίνει ο Μπαχτίν στο «κείμενο», ώστε να συμπεριλάβει και το «οπτικοακουστικό κείμενο», όπως είναι ο κινηματογράφος· εν ολίγοις, κάθε πολιτισμικό παράγωγο που έχει τις ρίζες του στη γλώσσα⁸. Ιδιαίτερα για την περίπτωση του χωροχρόνου, ο Stam

⁴ Marc Ferro, *Κινηματογράφος και ιστορία*, 2002, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Αθήνα, Μεταίχμιο.

⁵ Paul Virilio, *Πόλεμος και κινηματογράφος*, 2003, μτφρ. Τίτικα Δημητρούλια, Αθήνα, Μεταίχμιο.

⁶ Πληροφορίες για τη θεωρία της σχετικότητας μπορούν να αντληθούν από το Allan Bullock & Stephen Trombley (επιμ.), *Λεξικό της σύγχρονης σκέψης*, Αθήνα, Πατάκης, 2008, μτφρ. Κώστας Αρβανίτης, Φωτεινή Μεγαλούδη, Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, 1192-1193. Ένα από τα βασικά συμπεράσματα αυτής της θεωρίας είναι η αδυναμία διαχωρισμού του χρόνου από το χώρο.

⁷ Michail Bachtin, «Le forme del tempo e del cronotopo nel romanzo. Saggi di poetica storica», στο M. Bachtin, *Estetica e romanzo*, Torino, Einaudi, 2001, μτφρ. Clara Strada Janovitch, 231-405. Στα αγγλικά: Mikhail M. Bakhtin, «Forms of Time and of the Chronotope in the Novel. Notes toward a Historical Poetics», στο βιβλίο του *The Dialogic Imagination*, επιμ. Michael Holquist, μτφρ. Caryl Emerson, Michael Holquist, Austin, University of Texas Press, 2004, 84-258. Στη συνέχεια του κειμένου μου παραπέμπω στην ιταλική εκδοχή του μελετήματος.

⁸ Robert Stam, *Subversive Pleasures. Bakhtin, Cultural Criticism, and Film*, Baltimore-London, The Johns Hopkins University Press, 1992, 18-19. Εύα Στεφανή, *Δέκα κείμενα για το ντοκιμαντέρ*, Αθήνα, Πατάκης, 2007, 114-116.

μνημονεύει μια μερίδα ερευνητών (Vivian Sobchack, Michael Montgomery, Paula Massood κ.ά.), οι οποίοι θεώρησαν το συγκεκριμένο εργαλείο ως «ένα μέσο ιστορικοποίησης της συζήτησης για το φιλικό είδος»⁹ και προέβησαν σε ανάλογες μελέτες.

Περνώ στη συνέχεια να εξηγήσω ποιες είναι οι ερμηνείες που δίνει ο Μπαχτίν στο χωροχρόνο και ποια ερωτήματα θα μπορούσαμε να θέσουμε για την ταινία¹⁰. Είναι ευνόητο πως όσα αναφέρει ο Μπαχτίν για τη λογοτεχνία, μπορούμε να τα εφαρμόσουμε απροβλημάτιστα και στον κινηματογράφο.

Ο χωροχρόνος ως είδος

Στην πρώτη του εκδοχή, ο χωροχρόνος χρησιμοποιείται από τον Μπαχτίν για να δηλώσει την άρρηκτη σχέση που υπάρχει μεταξύ της τέχνης και της ζωής, μεταξύ του μυθιστορήματος και της ιστορικο-κοινωνικής πραγματικότητας που το περιβάλλει. Όπως γράφει ο ίδιος:

«Η διαδικασία μέσω της οποίας η λογοτεχνία οικειοποιείται τους πραγματικούς, ιστορικούς χώρο και χρόνο, καθώς και τον πραγματικό, ιστορικό άνθρωπο ο οποίος εκδηλώνεται μέσα σ' αυτούς, έχει μια πορεία περίπλοκη και ασυνεχή [...] Ονομάζουμε χωροχρόνο [...] την εγγενή διασύνδεση των χωρικών και χρονικών παραμέτρων, τις οποίες αναπλάθει καλλιτεχνικά η λογοτεχνία»¹¹.

Ωστόσο η αλληλεξάρτηση κειμένου και εξωκειμενικών συμφραζομένων δεν είναι μια σκέψη καινούρια διαπερνά τα περισσότερα γραπτά του Μπαχτίν. Το αληθινά νέο στοιχείο που κομίζει το μελέτημα το οποίο πραγματεύομαι, είναι ότι εδώ ο Μπαχτίν φτάνει στο σημείο να απορρίψει την ιδέα του συγγραφέα ως μοναδικού δημιουργού του έργου και, αντίθετα, να αναγνωρίσει τον «πραγματικό, ιστορικό κόσμο» ως το «δημιουργό του κειμένου»¹². Από τη στιγμή που οι πραγματικές, καθημερινές συνθήκες μέσα στις οποίες ζει και εργάζεται ο συγγραφέας επηρεάζουν τόσο καταλυτικά τους κόσμους που πρόκειται να βρούμε μέσα στο έργο -με άλλα λόγια, από τη στιγμή που οι πραγματικοί χωροχρόνοι διαμορφώνουν τους μυθοπλαστικούς- τότε ο πραγματικός χωροχρόνος γίνεται σχεδόν συνώνυμος του είδους, δηλαδή επιβάλλει ένα είδος:

⁹ Robert Stam, *Εισαγωγή στη θεωρία του κινηματογράφου*, επιμ. Εύα Στεφανή, μτφρ. Κατερίνα Κακλαμάνη, Αθήνα, Πατάκης, 2006, 262.

¹⁰ Μια μεγάλη ποικιλία ερωτημάτων που μπορούν να τεθούν βάσει του χωροχρόνου παρουσιάζουν οι Gary Saul Morson & Caryl Emerson, *Mikhail Bakhtin. Creation of a Prosaics*, Stanford-California, Stanford University Press, 1990, 369-370.

¹¹ Bakhtin, ό.π., 231 [μτφρ. δική μου].

¹² Ό.π., 400.

«Ο χωροχρόνος στη λογοτεχνία [σημειώνει ο Μπαχτίν] έχει μια ουσιαστική σημασία είδους. Μπορεί να επιιωθεί ανενδοίαστα ότι το λογοτεχνικό είδος και οι ποικιλίες του καθορίζονται ακριβώς από το χωροχρόνο»¹³.

Με βάση αυτή την πρώτη ερμηνεία που δίνει ο Μπαχτίν στην έννοια του χωροχρόνου, θα αποπειραθώ να ελέγξω αν ένας συγκεκριμένος γεωγραφικός χώρος (η Ελλάδα) και μια συγκεκριμένη ιστορική και πολιτική περίοδος (η δικτατορία της 21ης Απριλίου) προκρίνουν ή επιβάλλουν κάποιο συγκεκριμένο κινηματογραφικό είδος. Πώς τοποθετείται η ταινία του Αγγελόπουλου σε σχέση με την κυρίαρχη ρητορική;

Τα γυρίσματα του *Θιάσου* ξεκίνησαν το Φεβρουάριο του 1974, στο αποκορύφωμα της κουντικής ανελευθερίας¹⁴, και ολοκληρώθηκαν το Νοέμβριο του 1975, μετά την πτώση των συνταγματαρχών. Στο σενάριο συνεισέφερε με τις ιδέες του ο λογοτέχνης Θανάσης Βαλτινός, καθώς και ο θεατρικός συγγραφέας Στρατής Καρράς¹⁵. Παρ' όλα αυτά, πολλές από τις περίπλοκες αφηγηματικές τεχνικές της ταινίας δεν θα πρέπει να τις αποδώσουμε μόνο σε λόγους υφολογικούς, αλλά και σε κάποια ανάγκη: η ταινία όφειλε να περάσει τους σκοπέλους της λογοκρισίας. Έτσι, οι αναφορές στο μύθο των Ατρείδων -και συγκεκριμένα στην *Ορέστεια* του Αισχύλου- ή το βουκολικό δράμα της *Γκόλφως*, το οποίο ανεβάζει ο θίασος, υπήρξαν και άλλοι, ώστε να πάρει ο Αγγελόπουλος την άδεια για την ταινία· στόχευαν δηλαδή στα αρχαιολατρικά και ελληνοχριστιανικά συναισθήματα της δικτατορίας¹⁶.

Θυμίζω εν συντομία τη κουντική παραγωγή. Ο κινηματογράφος των ετών 1967-1974 κατακλύστηκε από ιστορικές ταινίες, που εξυμνούσαν τα κατορθώματα των Ελλήνων και του στρατού, και από συναισθηματικά μελοδράματα ή φαρσοκωμωδίες, που στόχο είχαν να αποσπάσουν την προσοχή του κόσμου από την τρέχουσα επικαιρότητα¹⁷. Ορισμένες αναφορές στον εμφύλιο δεν έλειπαν, ωστόσο κι αυτές κινούνταν μέσα στο πλαίσιο της πολιτικής λήθης που τηρούσε η κούντα· προέβαλλαν δηλαδή την εικόνα της εθνικής ομοψυχίας, επιχειρούσαν να

¹³ Ό.π., 232.

¹⁴ Για τους πνευματικούς ελέγχους που ασκούσαν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, βλ. ενδεικτικά Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τόμ. ΣΤ', Αθήνα, Πατάκης, 1998, 77-79.

¹⁵ Ο Andrew Horton αναφέρει σχετικά: «Στην πραγματικότητα ο Αγγελόπουλος ξεκίνησε αυτό το σχέδιο με έναν άλλο συγγραφέα, το Θανάση Βαλτινό, ο οποίος έκανε πολλές συζητήσεις με τον Αγγελόπουλο όσον αφορά τη δόμηση της ιστορίας, αλλά κατόπιν αποχώρησε από το σχέδιο. Ο νέος σκηνοθέτης έκανε κάποιες περαιτέρω συζητήσεις με τον Καρρά όσον αφορά επιμέρους λεπτομέρειες της ιστορίας και των χαρακτήρων. Στη συνέχεια, όμως, ο Αγγελόπουλος έκανε όλη τη συγγραφή μόνος του, αναφέροντας στους συντελεστές της ταινίας το σενάριο ως δικό του "με τη συμμετοχή των" Καρρά και Βαλτινού». Andrew Horton, *The Films of Theo Angelopoulos. A Cinema of Contemplation*, Princeton-New Jersey, Princeton University Press, 1999, 120 [μτφρ. δική μου].

¹⁶ Κωνσταντίνος Αν. Θέμελης, *Θόδωρος Αγγελόπουλος. Το παρελθόν ως ιστορία, το μέλλον ως φόρμα*, Αθήνα, Ύψιλον/Βιβλία, 1998, 124.

¹⁷ Γιάννης Σολδάτος, *Ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου*, τόμ. 2, Αθήνα, Αιγόκερως, 2002, 7.

αποπολιτικοποιήσουν την αντίσταση και φρόντιζαν να κρατήσουν το πλήθος σε ετοιμότητα μπροστά στον κίνδυνο της κομμουνιστικής απειλής¹⁸. Πριν από τη δικτατορία η κατάσταση δεν ήταν τελείως διαφορετική. Από το 1945 ως και το 1966 η φωνή του ΕΑΜ, της Αριστεράς και των αντιστασιακών ήταν ουσιαστικά αποσιωπημένη* κι αν έγιναν κάποιες προσπάθειες, υπήρξαν λίγες, ασθενικές και πληγμένες από τη λογοκρισία¹⁹. Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι από τα μετεμφυλιακά χρόνια μέχρι και την αποκατάσταση της δημοκρατίας, το 1974, η αναπαράσταση του εμφυλίου είτε ήταν απύουσα είτε εξέφραζε την επίσημη ιδεολογία.

Ποια είναι λοιπόν η μοναδικότητα της ταινίας του Αγγελόπουλου; Για πρώτη φορά στο *Θίασο* η ιστορία του εμφυλίου λέγεται από τη σκοπιά της Αριστεράς και με τη φωνή της Αριστεράς²⁰. Ο σκηνοθέτης τοποθετεί στη θέση των παραδοσιακά «καλών» της ταινίας αντάρτες και αριστερούς, γεγονός αδιανόητο ως τότε²¹. Επιπλέον, φαίνεται να έχει ξεπεράσει τους αυτοπεριορισμούς που τον διακατείχαν στην προηγούμενη ταινία του *Μέρες του '36*, εκφράζοντας πλέον την πρόθεση να πει τα πράγματα με το όνομά τους και χωρίς περιστροφές²². Αυτό το καλλιτεχνικό αποτέλεσμα, βέβαια, δεν θα μπορούσε να είχε επιτευχθεί χωρίς την πτώση της δικτατορίας, αλλά και χωρίς το υποβοηθητικό πλαίσιο του Νέου Ελληνικού Κινηματογράφου, που είχε ξεκινήσει να αναδύεται στο προσκήνιο από το 1970. Όπως συμπεραίνει ο Φλιτούρης:

«Η τέχνη του Αγγελόπουλου αντιπροσωπεύει σε μεγάλο βαθμό την αλλαγή όχι μόνο του λόγου και της καλλιτεχνικής φόρμας του Νέου Ελληνικού Κινηματογράφου αλλά και [της σχέσης] της θεματολογίας των ταινιών με τη μνήμη του εμφυλίου»²³.

Ο χωροχρόνος ως πλοκή

Με τη δεύτερη χρήση που κάνει ο Μπαχτίν στον όρο «χωροχρόνος», εννοεί «τα οργανωτικά κέντρα των σημαντικότερων γεγονότων της πλοκής»²⁴. Πρόκειται για μια παρατήρηση καθαρά αφηγηματική και τεχνική, με μια πρώτη ματιά, που ω-

¹⁸ Λάμπρος Φλιτούρης, «Ο εμφύλιος στο “σέλιλοϊντ”»: Ιστορία και μνήμη», στο Ρίικα Βαν Μπούσοχτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 393.

¹⁹ Γιώργος Ανδρίτσος, *Η κατοχή και η αντίσταση στον ελληνικό κινηματογράφο (1945-1966)*, Αθήνα, Αιγόκερως, 2004, 82-85.

²⁰ Horton, ό.π., 55.

²¹ Μανόλης Κούκιος, «Ο “Θίασος” και η ιστορία», *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, 1976, 8:27.

²² Γρηγόρης Κ. Θεοδωρίδης, *Ιδεολογικές διαμάχες για το παρελθόν στον ελληνικό μεταπολεμικό κινηματογράφο (1945-1981): η περίπτωση της «Τριλογίας της Ιστορίας» του Θόδωρου Αγγελόπουλου*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Καβάλα-Κομοτηνή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2001, 103.

²³ Φλιτούρης, ό.π., 396.

²⁴ Bachtin, ό.π., 397 [μτφρ. δική μου].

τόσο έχει κι αυτή με τη σειρά της ιδεολογικές προεκτάσεις. Ο Μπαχτίν αναφέρει το παράδειγμα του γαλλικού μυθιστορήματος του 19ου αιώνα και, συγκεκριμένα, τις περιπτώσεις των Balzac και Stendhal, στο έργο των οποίων το «σαλόνι» έχει μια ιδιαίτερη σημασιοδοτική λειτουργία: είναι το πολιτικό και ιστορικό βαρόμετρο της εποχής, ο χώρος όπου διεξάγονται σοβαρές συζητήσεις κάθε λογής, όπου διαφαίνονται οι νέες κοινωνικές ιεραρχίες κτλ. Αυτή την ιδιαίτερη σημασιοδοτική λειτουργία δεν θα την ξαναβρούμε ούτε στα μυθιστορήματα προηγούμενων αιώνων ούτε στα μυθιστορήματα που επακολούθησαν. Είναι οπωσδήποτε μοναδική κι έχει, θα λέγαμε, ένα χαρακτήρα τυπικό και εμβληματικό²⁵.

Με τη δεύτερη ερμηνεία που δίνει ο Μπαχτίν στο χωροχρόνο, μας καλεί να ανακαλύψουμε ποιοι είναι οι κύριοι τόποι και χρόνοι δράσης μέσα στο έργο και πώς αυτοί λειτουργούν συνδυηλωτικά ή -για να χρησιμοποιήσω τα λόγια του ίδιου του Μπαχτίν- πώς «τα χαρακτηριστικά του χρόνου εκδηλώνονται στο χώρο»²⁶.

Στην ταινία του Αγγελόπουλου παρατηρείται το εξής παράδοξο: ενώ *Ο θίασος* περιγράφει τις περιπλανήσεις του μπουλουκιού στην ελληνική επαρχία (στις μικρές πόλεις, τα χωριά, τα καφενεία, τα ξενοδοχεία, τις πλατείες), κανείς από αυτούς τους χώρους δεν κατονομάζεται, με μοναδική εξαίρεση την πόλη του Αιγίου, όπου καταλύει ο θίασος στην αρχή και στο τέλος της ταινίας. Κατά τη γνώμη μου, αυτή η άρνηση του Αγγελόπουλου να ονοματίσει το χώρο μαρτυρά την πρόθεσή του να δοθεί όλη η έμφαση στο χρόνο, δηλαδή στην Ιστορία. Και πράγματι ο Αγγελόπουλος χρησιμοποιεί τους χώρους όχι για τη γεωγραφική τους αξία, αλλά ως τόπους μνήμης. Όπως διαπιστώνει η Μαργαρίτη:

«Αν κάτι μοιάζει να βασανίζει διαρκώς τα τοπία του Θόδωρου Αγγελόπουλου, για να τους δώσει μια συνεκτική υπόσταση και μια ταυτότητα, είναι ακριβώς αυτή η αίσθηση του χρόνου. Η μνήμη και το πόσο μπορεί να ανατρέξει πίσω, αποκαλύπτοντας τα επάλληλα, διαδοχικά στρώματα, επιχειρώντας αναγωγές του παρόντος σε ευρύτερες διαχρονίες»²⁷.

Υπό το φως των τελευταίων επισημάνσεων, τα ιστορικά γεγονότα στα οποία αναφέρεται η ταινία είναι τα εξής:

- Η μικρασιατική καταστροφή (1922) και η άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα, τα οποία αφηγείται ο πατέρας σε έναν από τους τρεις μονολόγους που υπάρχουν στο έργο και απευθύνονται κατά πρόσωπο στην κάμερα σύμφωνα με την μπρεχτική μέθοδο.
- Η δικτατορία του Μεταξά (1936-1940), καθεστώς αγγλόφιλο και φιλομοναρχικό, εμφορούμενο από αντικομμουνιστικά ιδεώδη.

²⁵ Ό.π., 393-394.

²⁶ Ό.π., 232.

²⁷ Φωτεινή Μαργαρίτη, «Το τοπίο του Θόδωρου Αγγελόπουλου. Ένα δοκίμιο για τη μνήμη του χώρου», στο Ειρήνη Στάθη (επιμ.), ό.π., 174.

- Η ιταλική εισβολή (28 Οκτωβρίου 1940) και κατόπιν η γερμανική (6 Απριλίου 1941).
- Η ίδρυση των αριστερών αντιστασιακών ομάδων ΕΑΜ²⁸-ΕΛΑΣ²⁹, του δεξιού Ε-ΔΕΣ³⁰ και της δημοκρατικής ΕΚΚΑ³¹. Η αδυναμία σύγκλισης μεταξύ αυτών των ομάδων, καθώς και του βασιλιά Γεωργίου Β' ο οποίος μεταβαίνει στο Λονδίνο, παρατείνουν το πρόβλημα της διακυβέρνησης της χώρας.
- Η συνθήκη του Λιβάνου (Μάιος 1944) και ο σχηματισμός κυβέρνησης εθνικής ενότητας υπό το Γεώργιο Παπανδρέου με συμμετοχή ΕΑΜικών υπουργών.
- Η απελευθέρωση (12 Οκτωβρίου 1944) και η είσοδος στην Αθήνα των βρετανικών συμμαχικών στρατευμάτων με επικεφαλής το στρατηγό Ronald Scobie. Ο Scobie απαιτεί τον αποπλισμό των ανταρτών μέχρι τις 10 Δεκεμβρίου. Σε ένδειξη διαμαρτυρίας οι ΕΑΜικοί υπουργοί παραιτούνται.
- Η μάχη της Αθήνας ανάμεσα σε διαδηλωτές, από τη μια πλευρά, και κυβερνητικές, φασιστικές και αγγλικές δυνάμεις, από την άλλη. Είναι τα γνωστά Δεκεμβριανά, τα οποία περιγράφει η Ηλέκτρα στο δεύτερο μονόλογο του έργου.
- Η συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945), βάσει της οποίας το ΕΑΜ δέχεται να αποπλίσσει τον ΕΛΑΣ με αντάλλαγμα την υπόσχεση για τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Διακύβευμα του τελευταίου η τύχη της μοναρχίας στην Ελλάδα.
- Οι εκλογές του 1946 (31 Μαρτίου) με την αποχή της Αριστεράς και τη συντριπτική νίκη της Δεξιάς.
- Το δημοψήφισμα του ίδιου έτους (1 Σεπτεμβρίου), που ανοίγει το δρόμο για την επιστροφή του βασιλιά Γεωργίου Β'.
- Ο εμφύλιος (1946-1949) μεταξύ του ΚΚΕ, που έχει βγει στο βουνό και έχει ενωθεί με τις ομάδες του Άρη Βελουχιώτη, και της φιλοβασιλικής Δεξιάς, που πλέον υποστηρίζεται από τις ΗΠΑ. Κατά τη διάρκειά του καταγράφονται οι εξορίες και οι απηνείς διώξεις των ανταρτών, τις οποίες περιγράφει ο Πυλάδης στον τρίτο μονόλογο του έργου. Τελειώνει με την ήττα της Αριστεράς.
- Οι εκλογές του 1952 (16 Νοεμβρίου), τις οποίες κερδίζει το κόμμα του Παπάγου. Το εκλογικό σύστημα που προωθήθηκε δυναμικά από την αμερικανική πρεσβεία, έδινε το 49,2% των ψήφων, αλλά το 82,2% των εδρών, στον Ελληνικό Συναγερμό. Έκτοτε εγκαθιδρύεται το αστυνομικό κράτος της Δεξιάς με έκδηλο αντικομμουνιστικό χαρακτήρα³².

Εξηγώ στη συνέχεια πώς συνδέονται αυτά τα γεγονότα.

²⁸ Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο.

²⁹ Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός.

³⁰ Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος.

³¹ Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση.

³² Η αναφορά μου δεν είναι εξαντλητική. Δανεϊστικα στοιχεία από τα: Sergio Arecco, ό.π., 62-65, Lino Micichè, ό.π., 135-136.

Η διαλογικότητα των χωροχρόνων

Ο Μπαχτίν θα κάνει και μια τελευταία παρατήρηση στο μελέτημα το οποίο ανέφερα αρχικά, θίγοντας το ζήτημα των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στους διάφορους χωροχρόνους. Όπως υπογραμμίζει ο ίδιος:

«Οι χωροχρόνοι μπορούν να διεισδύσουν ο ένας μέσα στον άλλο, να συνυπάρξουν, να διαπλακούν, να αλληλοδιαδεχθούν, να συγκριθούν, να αντιπαρατεθούν ή να βρεθούν σε πιο περίπλοκες αμοιβαίες σχέσεις [...] Ο γενικός χαρακτήρας αυτών των σχέσεων είναι διαλογικός»³³.

Με βάση αυτή την τελευταία επισήμανση του Μπαχτίν, θα θέσω τα ερωτήματα πώς οι αναπαριστώμενοι χωροχρόνοι της ταινίας συνομιλούν μεταξύ τους και ποια νοήματα προκύπτουν από αυτή την αλληλεπίδραση.

Η κυριότερη αφηγηματική τεχνική του Αγγελόπουλου είναι αυτή του πλάνου-σεκάνς, δηλαδή ενός μεγάλης διάρκειας πλάνου, το οποίο ο σκηνοθέτης χρησιμοποιεί για να συνδέσει δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους³⁴. Στην ταινία υπάρχουν τρία τέτοια πλάνα-σεκάνς. Το πρώτο μας μεταφέρει από το 1952 στο 1939, δηλαδή από τη Δεξιά του Παπάγου στη δικτατορία του Μεταξά. Οι ηθοποιοί του θιάσου βαδίζουν σε ένα δρόμο κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας του Παπάγου: «Αν δεν θέλουμε να δούμε πάλι εις τους δρόμους μας τας εξάλλους και αγρίας φάλαγγας με τα σφυροδρέπανα, που προαναγγέλλουν έναν νέο “Κόκκινο Δεκέμβρη”, πρέπει να συσπειρωθούμε όλοι γύρω από τον Στρατάρχη»³⁵, φωνάζει το megάφωνο που βρίσκεται εγκατεστημένο πάνω σε ένα παλιό τρίκυκλο. Μέχρι να ολοκληρώσουν τη διαδρομή τους στο χώρο, οι ηθοποιοί, αλλαγμένοι στην όψη, νεότεροι, έχουν μεταβεί στο 1939, όπου ο ντελάλης αναγγέλλει την επίσκεψη του Goebbels στην Ελλάδα, για να συναντήσει το Μεταξά³⁶. Με τον τρόπο αυτό ο Αγγελόπουλος επιχειρεί να κάνει έναν πολιτικό συσχετισμό μεταξύ των δύο περιόδων και να παρακινήσει εμάς τους θεατές να τις συγκρίνουμε³⁷.

Το δεύτερο πλάνο-σεκάνς της ταινίας μας πηγαίνει από το 1952 στο 1942 και τη γερμανική Κατοχή. Το megάφωνο από το τρίκυκλο διατυμπανίζει και πάλι συνθήματα υπέρ του Παπάγου. Το τρίκυκλο θα καθεί στον ορίζοντα και από τη

³³ Bachtin, ό.π., 399 [μτφρ. δική μου].

³⁴ Αυτή η ιδιαίτερη χρήση που κάνει ο Αγγελόπουλος στο πλάνο-σεκάνς όχι μόνο τον έχει εντάξει στον εξαιρετικά κλειστό κύκλο των παγκόσμιων δημιουργών (auteur) αλλά και έχει γίνει αντικείμενο μελέτης από σημαντικούς εκπροσώπους της αφηγηματολογίας. Π.χ.: Francis Vanoye & Anne Goliot-Lété, *Introduzione all'analisi del film*, Torino, Lindau, 2006, 124-131.

³⁵ Θόδωρος Αγγελόπουλος, *Ο θίασος*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000, 75.

³⁶ Νίκος Κολοβός, *Θόδωρος Αγγελόπουλος*, Αθήνα, Αιγόκερως, 1990, 64.

³⁷ Dan Georgakas, «Angelopoulos, Greek history and *The Travelling Players*», στο Andrew Horton (ed.), *The Last Modernist. The Films of Theo Angelopoulos*, Trowbridge-Wiltshire, Flicks Books, 1997, 32.

θέση του θα ξεπροβάλει μια μαύρη Mercedes με ναζιστική σημαία³⁸. Όπως παρατηρεί ο Arecco: «Ο αφηγηματικός άξονας του 1952 ψάχνει έτσι τα ιστοριογραφικά του συμπληρώματα σ' εκείνη την εποχή»³⁹.

Το τρίτο πλάνο-σεκάνς μας περνά από το 1946 στο 1952. Μια ομάδα Χιτών βγαίνει από έναν πρωτοχρονιάτικο χορό, το 1946, προχωρά, προσπερνά την κάμερα και λίγο αργότερα ενσωματώνεται στην προεκλογική συγκέντρωση του Παπάγου⁴⁰. Είναι σαν να μας λέει ο Αγγελόπουλος, με τρόπο συμβολικό, ότι αυτοί που νίκησαν στις εκλογές του 1946, προσχώρησαν μετέπειτα στο κόμμα του Παπάγου⁴¹. Αξίζει να σημειώσω ότι η τεχνική του πλάνου-σεκάνς προτιμήθηκε από το σκηνοθέτη, έναντι της πιο συμβατικής λύσης του φλας μπακ, ως έκφραση της συλλογικής μνήμης και όχι της μνήμης ενός μεμονωμένου προσώπου⁴².

Παρόμοια με το πλάνο-σεκάνς λειτουργούν και οι υπόλοιποι αφηγηματικοί μηχανισμοί της ταινίας. Οι ήχοι αποτολμούν ένα είδος ακουστικού πλάνου-σεκάνς, το οποίο μας επιτρέπει να αντιπαραβάλουμε δύο εποχές και να τις συσχετίσουμε. Σε κάποια στιγμή της ταινίας από τον ήχο του ακορντεόν περνάμε στον ήχο της σκωτσέζικης γκάιντας, γεγονός που σηματοδοτεί τη μετάβαση από την επαναστατική ιδεολογία που επικράτησε πριν τα Δεκεμβριανά στην αιματηρή καταστολή των Δεκεμβριανών με τη συγκατάθεση των Άγγλων⁴³. Οι μονόλογοι του έργου επιχειρούν κι αυτοί με τη σειρά τους ένα διαχρονικό πέρασμα. Για παράδειγμα, ο μονόλογος του πατέρα για τη μικρασιατική καταστροφή αφορά το 1922, λέγεται εντός του έργου το 1940 και απευθύνεται κατά πρόσωπο στην κάμερα, αγγίζοντας έτσι το 1974⁴⁴. Ο μύθος των Ατρείδων, τον οποίο χρησιμοποίησε ο Αγγελόπουλος για να δομήσει την ιστορία της οικογένειας του θιάσου, έχει θεωρηθεί από διάφορους μελετητές ως μία σύγκριση των αρχαίων με τους σύγχρονους τυράννους⁴⁵. Τέλος η κυκλικότητα -και αναφέρομαι στο γεγονός ότι η ταινία ξεκινά και τελειώνει ουσιαστικά με το ίδιο πλάνο- έχει ερμηνευθεί ως μία συνεχής επιστροφή στις ίδιες καταστάσεις, που ταλάνισαν συστηματικά την Ελλάδα⁴⁶.

³⁸ Κολοβός, ό.π., 69.

³⁹ Arecco, ό.π., 77.

⁴⁰ Κολοβός, ό.π., 78.

⁴¹ Θεοδωρίδης, ό.π., 118.

⁴² Θόδωρος Αγγελόπουλος, «Μια τεράστια οικογενειακή φωτογραφία». Συνέντευξη στον Μιχάλη Δημόπουλο και τη Φρίντα Λιάππα», στο Ειρήνη Στάθη (επιμ.), ό.π., 183.

⁴³ Ειρήνη Στάθη, *Χώρος και χρόνος στον κινηματογράφο του Θόδωρου Αγγελόπουλου*, Αθήνα, Αιγόκερως, 1999, 53.

⁴⁴ Θόδωρος Αγγελόπουλος, «Μια τεράστια οικογενειακή φωτογραφία», ό.π., 183.

⁴⁵ Françoise Létoublon & Caroline Eades, «Από τη φιλική ανάλυση στην προφορική-τυπολογική θεωρία. Οι κίτρινες ντισεράδες», στο Ειρήνη Στάθη (επιμ.), ό.π., σ. 146.

⁴⁶ Ειρήνη Στάθη, «Ιστορία, ταξίδι και εξορία. Όψεις της περιπλάνησης στον Αγγελόπουλο», στο διαδικτυακό τόπο <http://www.aegean.gr> [επίσκεψη: 9/4/2009].

Συμπεράσματα

Αξίζει, νομίζω, να συγκεφαλαιώσουμε και να εξαγάγουμε ορισμένα συμπεράσματα. Χρησιμοποίησα το εργαλείο του χωροχρόνου και τις διάφορες διαστάσεις που του δίνει ο Μπαχτίν, για να εξετάσω ποια είναι η ματιά του Αγγελόπουλου σε σχέση με την -υπό συζήτηση- δεκαετία του '40.

Στάθηκα, αρχικά, στο γεγονός ότι *Ο θίασος* αποτελεί μια αναθεώρηση της επίσημης ιστορίας του εμφυλίου, η οποία, μέχρι και τη στιγμή της παρουσίασης της ταινίας, όφειλε να λέγεται από την πλευρά των νικητών. Αυτός είναι προφανώς κι ο λόγος που οδήγησε την κυβέρνηση Καραμανλή στο να πάρει την απόφαση, η ταινία να μην εκπροσωπήσει την Ελλάδα στις Κάννες, το 1975, διότι έθιγε τον Παπάγο⁴⁷.

Στη συνέχεια προσπάθησα να δώσω μια πιθανή απάντηση στο ερώτημα, για ποιο λόγο τα μέρη που αναπαριστούνται μέσα στην ταινία δεν κατονομάζονται. Υποστήριξα ότι ο χώρος δεν χρησιμοποιείται από τον Αγγελόπουλο ως τέτοιος, αλλά ως χώρος που εμπερικλείει ή υπαινίσσεται Ιστορία. Αν δεχθούμε ως ορθή την παρατήρησή μου, καταλαβαίνουμε ότι η ταινία έρχεται σε πλήρη σύμπτωση με τη θεωρία του Μπαχτίν, ο οποίος βλέπει «το χρόνο σαν τέταρτη διάσταση του χώρου»⁴⁸.

Τέλος, επιχείρησα να δείξω ότι η συνδεσμολογία της ταινίας μαρτυρά στην ουσία τη συνδεσμολογία της ελληνικής ιστορίας. Ένα πρώτο σχόλιο που θα μπορούσαμε να κάνουμε εδώ, είναι ότι ο Αγγελόπουλος φαίνεται να θεωρεί τη δεκαετία του '40 απότοκη προγενέστερων κακών και μητέρα επερχόμενων δεινών. Γνωρίζουμε λ.χ. ότι η μικρασιατική καταστροφή επέτεινε τον ήδη ταραγμένο πολιτικό βίο της χώρας και έθεσε τα θεμέλια για το δικασμό που θα ακολουθούσε, χωρίζοντας τους πολίτες σε αγρότες και αστούς⁴⁹. Μια αντανάκλαση αυτού του δικασμού μπορούμε να βρούμε στα πολιτικά κόμματα της δεκαετίας του '40, με το ΕΑΜ να ενσωματώνει στους κόλπους του αγροτικά και προσφυγικά στοιχεία και τον ΕΔΕΣ να εκφράζει κυρίως τους αστούς⁵⁰. Ξέρουμε, επίσης, ότι πολλά από τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η Ελλάδα στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '40, είχαν τις ρίζες τους στο φασιστικό κράτος του Μεταξά⁵¹. Αλλά μήπως κι η χούντα των συνταγματαρχών δεν αναδύθηκε μέσα από τις τάξεις των νικητών του εμφυλίου⁵²;

⁴⁷ Σολδάτος, ό.π., 121.

⁴⁸ Bachtin, ό.π., 231 [μτφρ. δική μου].

⁴⁹ Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τόμ. 1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2005, 52-56.

⁵⁰ Μελέτης Η. Μελετόπουλος, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών. Κοινωνία, ιδεολογία, οικονομία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2008, 25.

⁵¹ Γιάννης Ο. Ιατρίδης, «Εισαγωγή», στο Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2006, μτφρ. Μαργαρίτα Δρίτσα, Αμαλία Λυκιαρδοπούλου, 255-256.

⁵² Μελετόπουλος, ό.π., 149-152.

Το δεύτερο που θα είχα να επισημάνω, είναι ότι ο Αγγελόπουλος αποδεικνύεται βαθύς γνώστης της δεκαετίας του '40 και των επιμέρους γεγονότων που την απαρτίζουν, τα οποία φροντίζει να αποδώσει όχι βέβαια με τη σχολαστικότητα του ιστορικού, αλλά με τη μαγεία του δημιουργού. Παρ' όλα αυτά, δεν παραλείπει να αναδειξει σχέσεις αιτιότητας και να καταδείξει τους υπαιτίους. Θυμόμαστε λ.χ. ότι τα Δεκεμβριανά όχι μόνο σήμαναν την ήττα των αριστερών και δημοκρατικών παρατάξεων, αλλά κι έβαλαν την Ελλάδα στην τροχιά της ακροδεξιάς⁵³. Οι εκλογές του 1946 καθώς και το δημοψήφισμα του ίδιου έτους όχι μόνο θεωρήθηκαν ως οι τελευταίες χαμένες ελπίδες για την ειρηνική επίλυση του πολιτειακού, αλλά και πυροδότησαν ουσιαστικά τη δεύτερη φάση του εμφυλίου⁵⁴.

Αν θα έπρεπε να σχολιάσουμε κάτι τελευταίο, θα λέγαμε ότι ο Αγγελόπουλος με το *Θιάσο* προσπάθησε να χαράξει μια γραμμή που να ενώνει τους δύο κανονικούς δικτάτορες της Ελλάδας, το Μεταξά και τον Παπαδόπουλο, με τον έναν οιονεί δικτάτορα, τον Παπάγο, τον οποίο ο ελληνικός λαός αναγκάστηκε να δεχθεί ως λυτρωτή. Και στις τρεις περιπτώσεις είδαμε την ελευθεροτυπία να περιστεύεται, τα ατομικά δικαιώματα να καταπατώνται και -το σημαντικότερο όλων- το φόβο της κομμουνιστικής απειλής να επανέρχεται.

Θα αναρωτιόταν ίσως κανείς ποια είναι η άποψη του Αγγελόπουλου για τις νεότερες γενιές; Πώς προσλαμβάνουν οι πιο σύγχρονοι Έλληνες τη δεκαετία του '40; Τι αντιπροσωπεύει γι' αυτούς; Την απάντηση έχει δώσει ο ίδιος ο σκηνοθέτης στην ταινία του *Τοπίο στην ομίχλη* (1988), η οποία αποτελεί την πιο διακειμενική απ' όλες τις ταινίες του Αγγελόπουλου. Εκεί έχουμε την επανεμφάνιση όλων των ηθοποιών του *Θιάσου*, τρεις από τους οποίους -ο πατέρας, η Ηλέκτρα και ο Πυλάδης- απαγγέλλουν κομμάτια από τους μονολόγους τους. Όμως αυτή τη φορά το κοινό τους είναι δύο μικρά παιδιά, τα οποία αδυνατούν να καταλάβουν. Δεν έχουν ζήσει στο πετσί τους τον εμφύλιο και τις εξορίες. Δεν έχουν έρθει αντιμέτωπα με ταγματασφαλίτες και δωσίλογους. Η ιστορία του εμφυλίου μοιάζει στα μάτια τους ασήμαντη και ξεθωριασμένη⁵⁵.

⁵³ Νίκος Γ. Σβορώνος, «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-1950 στην ελληνική ιστορία», στο Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.), ό.π., 37.

⁵⁴ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946: προοίμιο του Εμφυλίου Πολέμου», στο Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.), ό.π., 310-311.

⁵⁵ Η ερμηνεία αυτή έχει δοθεί από τον Andrew Horton. Ο ίδιος δίνει επίσης έμφαση στο γεγονός ότι οι ηθοποιοί του *Θιάσου* δεν απαγγέλλουν στο *Τοπίο στην ομίχλη* αποσπάσματα από τους ρόλους τους, δηλαδή από το βουκολικό δράμα της *Γκόλφως*, αλλά από τους μονολόγους τους, οι οποίοι περιελάμβαναν πτυχές της ελληνικής ιστορίας. Andrew Horton, *The Films of Theo Angelopoulos*, ό.π., 148-150, 157-158.

ΠΗΓΕΣ

<http://www.aegean.gr> [επίσκεψη: 9/4/2009].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Arecco Sergio, *Θόδωρος Αγγελόπουλος. Κριτική ανάλυση του έργου του*, Αθήνα, Ηράκλειτος, 1985.
- Bachtin Michail, «Le forme del tempo e del cronotopo nel romanzo. Saggi di poetica storica», στο M. Bachtin *Estetica e romanzo*, μτφρ. Clara Strada Janovič, Torino, Einaudi, 2001, 231-405.
- Bakhtin Mikhail, «Forms of Time and of the Chronotope in the Novel. Notes toward a Historical Poetics», στο *The Dialogic Imagination*, Austin, University of Texas Press, 2004, επιμ. Michael Holquist, μτφρ. Caryl Emerson, Michael Holquist, 84-258.
- Bullock Allan, Trombley Stephen (επιμ.), *Λεξικό της σύγχρονης σκέψης*, Αθήνα, Πατάκης, μτφρ. Κώστας Αρβανίτης, Φωτεινή Μεγαλούδη, Τρισεύγεννη Παπαϊωάννου, 2008.
- Georgakas Dan, «Angelopoulos, Greek history and *The Travelling Players*», στο Andrew Horton (επιμ.), *The Last Modernist. The Films of Theo Angelopoulos*, Trowbridge-Wiltshire, Flicks Books, 1997, 27-42.
- Horton Andrew, *The Films of Theo Angelopoulos. A Cinema of Contemplation*, Princeton-New Jersey, Princeton University Press, 1999.
- Létoublon Françoise & Eades Caroline, «Από τη φιλική ανάλυση στην προφορική-τυπολογική θεωρία. Οι κίτρινες ντισεράδες», στο Ειρήνη Στάθη (επιμ.), *Θόδωρος Αγγελόπουλος*, Αθήνα, Καστανιώτης-Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, 2000, 145-155.
- Miccichè Lino, «Ο αισθητικός υλισμός του Αγγελόπουλου», στο Ειρήνη Στάθη (επιμ.), *Θόδωρος Αγγελόπουλος*, Αθήνα, Καστανιώτης-Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, 2000, 127-143.
- Morson Gary Saul & Emerson Caryl, *Mikhail Bakhtin. Creation of a Prosaics*, Stanford-California, Stanford University Press, 1990.
- Stam Robert, *Subversive Pleasures. Bakhtin, Cultural Criticism, and Film*, Baltimore-London, The Johns Hopkins University Press, 1992.
- Stam Robert, *Εισαγωγή στη θεωρία του κινηματογράφου*, Αθήνα, Πατάκης, επιμ. Εύα Στεφανή, μτφρ. Κατερίνα Κακλαμάνη, 2006.
- Vanoye Francis & Goliot-Lété Anne, *Introduzione all'analisi del film*, Torino, Lindau, 2006.
- Virilio Paul, *Πόλεμος και κινηματογράφος*, Αθήνα, Μεταίχμιο, μτφρ. Τιτίκα Δημητρούλια, 2003.
- Αγγελόπουλος Θόδωρος, «Μια τεράστια οικογενειακή φωτογραφία”. Συνέντευξη στον Μιχάλη Δημόπουλο και τη Φρίντα Λιάππα», στο Ειρήνη Στάθη (επιμ.), *Θόδωρος Αγγελόπουλος*, Αθήνα, Καστανιώτης-Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, 2000, 181-187.
- Αγγελόπουλος Θόδωρος, *Ο θίασος*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000.

- Ανδρίτσος Γιώργος, *Η κατοχή και η αντίσταση στον ελληνικό κινηματογράφο (1945-1966)*, Αθήνα, Αιγόκερως, 2004.
- Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τόμ. ΣΤ', Αθήνα, Πατάκης, 1998.
- Θέμελης Κωνσταντίνος Αν., *Θόδωρος Αγγελόπουλος. Το παρελθόν ως ιστορία, το μέλλον ως φόρμα*, Αθήνα, Ύψιλον/Βιβλία, 1998.
- Θεοδωρίδης Γρηγόρης Κ., *Ιδεολογικές διαμάχες για το παρελθόν στον ελληνικό μεταπολεμικό κινηματογράφο (1945-1981): η περίπτωση της «Τριλογίας της Ιστορίας» του Θόδωρου Αγγελόπουλου*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Καβάλα-Κομοτηνή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2001.
- Ιατρίδης Γιάννης Ο., «Εισαγωγή», στο Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2006, μτφρ. Μαργαρίτα Δρίτσα, Αμαλία Λυκιαρδοπούλου, 247-261.
- Κολοβός Νίκος, *Θόδωρος Αγγελόπουλος*, Αθήνα, Αιγόκερως, 1990.
- Κούκιος Μανόλης, «Ο "Θίασος" και η ιστορία», *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, 1976, 8: 24-31.
- Μαργαρίτη Φωτεινή, «Το τοπίο του Θόδωρου Αγγελόπουλου. Ένα δοκίμιο για τη μνήμη του χώρου», στο Ειρήνη Στάθη (επιμ.), *Θόδωρος Αγγελόπουλος*, Αθήνα, Καστανιώτης-Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, 2000, 173-177.
- Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τόμ. 1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2005.
- Μαυρογορδάτος Γεώργιος Θ., «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946: προοίμιο του Εμφυλίου Πολέμου», στο Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2006, μτφρ. Μαργαρίτα Δρίτσα, Αμαλία Λυκιαρδοπούλου, 307-340.
- Μελετόπουλος Μελέτης Η., *Η δικτατορία των συνταγματαρχών. Κοινωνία, ιδεολογία, οικονομία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2008.
- Σβωρώνος Νίκος Γ., «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-1950 στην ελληνική ιστορία», στο Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2006, μτφρ. Μαργαρίτα Δρίτσα, Αμαλία Λυκιαρδοπούλου, 21-38.
- Σολδάτος Γιάννης, *Ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου*, τόμ. 2, Αθήνα, Αιγόκερως, 2002.
- Στάθη Ειρήνη, *Χώρος και χρόνος στον κινηματογράφο του Θόδωρου Αγγελόπουλου*, Αθήνα, Αιγόκερως, 1999.
- Στεφανή Εύα, *Δέκα κείμενα για το ντοκιμαντέρ*, Αθήνα, Πατάκης, 2007.
- Φερό Μαρκ, *Κινηματογράφος και ιστορία*, Αθήνα, Μεταίχμιο, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, 2002.
- Φλιτούρης Λάμπρος, «Ο εμφύλιος στο "σέλιλοϊντ": Ιστορία και μνήμη», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνια Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 387-404.

ΕΝΟΤΗΤΑ 5

Αποδομώντας τις αφηγήσεις
για τη δεκαετία του 1940: η μετανεωτερική
ιστοριογραφία και τα όριά της

Ο εμφύλιος πόλεμος στις εθνικές αφηγήσεις: Η ενσωμάτωση των εμφυλίων στον επετειακό χάρτη των ΗΠΑ, της Ισπανίας και της Ελλάδας

Ελένη Πασχαλούδη*

Εισαγωγή

Με τη θεσμοθέτηση και τον εορτασμό των επετείων, τα δρώντα πολιτικά υποκείμενα (κυρίως κόμματα και κυβερνήσεις, αλλά και διάφοροι σύλλογοι ή σωματεία) επιχειρούν να επέμβουν στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης. Ως εκ τούτου, η επιλογή των ιστορικών επετείων είναι μια διαδικασία που διέπεται από καθαρά πολιτικά κριτήρια, υπακούει στις ανάγκες που υπαγορεύει η πολιτική συγκυρία και υπηρετεί πολιτικούς και κοινωνικούς στόχους. Γι' αυτό δε θεωρούνται αξιομνημόνευτες όλες οι ιστορικές στιγμές μιας κοινωνίας ή μιας χώρας, ούτε φυσικά εορτάσιμες. Καταρχήν, οι εθνικές κυβερνήσεις ή οι τοπικές ελίτ επιλέγουν τα περιστατικά εκείνα της εθνικής ιστορίας, των οποίων η σημασία είναι κατά κανόνα αποδεκτή από μεγάλο μέρος της κοινωνίας, ώστε η μνημόνευση τους να λειτουργεί συσπειρωτικά και όχι διαιρετικά για το εθνικό σώμα. Έτσι, προάγονται η πολιτική ισορροπία, καθώς και η εθνική και κοινωνική συνοχή¹. Συνακόλουθα, στις επετείους μνημονεύονται γεγονότα θετικής σημασίας που μπορούν να αποτελέσουν στο παρόν παραδείγματα προς μίμηση ή προς αποφυγή και, ως εκ τούτου, πρότυπα πολιτικής συμπεριφοράς. Τέτοια γεγονότα μπορούν να είναι, για παράδειγμα, η νίκη εναντίον ενός εξωτερικού εχθρού ή η θυσία κάποιων υπέρ της πατρίδας.

Πέρα όμως από την εθνική συνοχή, μια εξίσου θεμελιώδης λειτουργία των επετείων είναι η καλλιέργεια καταρχάς και η ενδυνάμωση στη συνέχεια της εθνικής ταυτότητας. Στο πλαίσιο ενός εθνικού κράτους είναι ιδιαίτερα σημαντικό να καλ-

* Διδάκτορας Βαλκανικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

¹ Paloma Aguilar Fernandez, *Μνήμη και λήθη του ισπανικού εμφυλίου πολέμου. Δημοκρατία, δικτατορία και διαχείριση του παρελθόντος*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005, 88-89. John Bodnar, *Re-making America. Public Memory, commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*, Princeton, Princeton University Press, 1992, 13. Wulf Kansteiner, «Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies», *History and Theory*, 2004, 41/2: 179-197.

λιεργείται στους πολίτες η αίσθηση ότι μοιράζονται ένα κοινό ιστορικό παρελθόν τόσο στο χρόνο, όσο και στο χώρο. Με αυτό τον τρόπο δημιουργείται μια συνάφεια μεταξύ ανθρώπων, οι οποίοι δεν έχουν καμιά προσωπική σχέση μεταξύ τους και ανήκουν σε διαφορετικές ηλικιακές γενιές, μια σχέση που συγκροτείται και συντηρείται μέσα από μια διαρκή υπενθύμιση αξιοσημείωτων ιστορικών στιγμών από το εθνικό παρελθόν. Αν αυτό το παρελθόν είναι πραγματικό ή κατασκευασμένο αυτό είναι αδιάφορο. Αυτό που έχει σημασία είναι η επίκληση αυτού του παρελθόντος να ενδυναμώνει την αίσθηση της συνάφειας μεταξύ των μελών της κοινότητας, να υπερτονίζει τα κοινά τους χαρακτηριστικά και να αποσαφηνίζει τα όρια του έθνους, τους εχθρούς και τους φίλους του. Οι επέτειοι σε αυτή τη διαδικασία διαδραματίζουν έναν πολύ σημαντικό ρόλο. Καθώς υπενθυμίζουν τελετουργικά το κοινό παρελθόν συγκροτούν μια κοινή γλώσσα συνεννόησης στο πλαίσιο του εθνικού σώματος, αλλά και καθιστούν την εθνική ταυτότητα κατανοητή και ευδιάκριτη².

Όταν τα γεγονότα τα οποία επιλέγονται για να μνημονευθούν έχουν αρνητικό ή διαιρετικό χαρακτήρα, τότε η διαδικασία της θεσμοθέτησης των αντίστοιχων επετείων μπορεί να γίνει αρκετά περίπλοκη. Ιδιαίτερα, όταν η μνήμη της κοινωνίας είναι διαιρεμένη και αναπτύσσονται περισσότερες από μια ερμηνείες στο πλαίσιο ανταγωνιστικών πολιτικών, κοινωνικών ή γεωγραφικών ομάδων, οι αναμνηστικές τελετές (επέτειοι, μνημεία, μνημόσυνα, εθνικές γιορτές) συνεπικουρούν, σύμφωνα με τον Bodnar, την προσπάθεια του κράτους να συγκροτήσει μια επίσημη ερμηνεία ή αφήγηση για το παρελθόν. Έτσι, ο εορτασμός αρνητικών ή διαιρετικών γεγονότων από το παρελθόν μιας χώρας ξεπερνά τον στόχο της εδραίωσής τους στη συλλογική μνήμη. Στοιχεί στον περιορισμό των ανατρεπτικών ή ανταγωνιστικών εκδοχών του παρελθόντος που ενδεχομένως θα απειλούσαν την κοινωνική συνοχή ή την πολιτική εξουσία³.

Προκειμένου όμως να μνημονευθούν, όπως θα αναφερθεί αναλυτικά και παρακάτω, τα ιστορικά γεγονότα που έχουν αρνητικές ή διαιρετικές συμπαράδηλεις ανασηματοδοτούνται. Οι αρνητικές τους πλευρές αποσιωπούνται, ενώ η επετειακή τους αναβίωση αποκτά μια έντονα ηθική διάσταση. Καθίστανται πηγή άντλησης διδαγμάτων ή παραδειγμάτων προς αποφυγή για τους μεταγενέστε-

² Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Αθήνα, Πόλις, 2007, 127. John R. Gillis, «Memory and Identity: The History of a Relationship», στο John R. Gillis (ed.), *Commemorations. The Politics of National Identity*, Princeton, Princeton University Press, 1994, 3.

³ John Bodnar, ό.π., 13-20. Για ένα παράδειγμα αξιοποίησης του όρου «διαιρεμένη μνήμη» στη μεθοδολογική συζήτηση για την προσέγγιση της μνήμης (από την πρόσφατη ελληνική βιβλιογραφική παραγωγή) βλ. Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρίκη Βαν Μπούσοχτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνος Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 61-80.

ρους, ώστε από την υπενθύμιση τους να απορρέουν θετικά μηνύματα για το παρόν και το μέλλον⁴.

Ο χαρακτήρας των επετειακών εορτασμών ποικίλλει ανάλογα με την εποχή, τη χώρα και το γεγονός που μνημονεύεται. Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένα χαρακτηριστικά που επαναλαμβάνονται ανεξάρτητα από το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο στο οποίο λαμβάνουν χώρα οι εκδηλώσεις. Καταρχάς, καθιστούν το παρελθόν αντικείμενο θαυμασμού και εξιδανίκευσης καλλιεργώντας μια διαρκή αίσθηση χρέους απέναντι σε εξέχουσες φυσιογνωμίες και σημαντικά ιστορικά γεγονότα⁵. Τα γεγονότα με αυτό τον τρόπο αποδεσμεύονται από το ιστορικό και πολιτικό τους πλαίσιο και αποκτούν μια ανθεκτικότητα, που επιτρέπει την επίκληση τους σε οποιοδήποτε χώρο και χρόνο⁶. Αυτή η ανθεκτικότητα καλλιεργείται ιδιαίτερα και στο τυπικό των επετειακών εορτασμών, το οποίο διαφοροποιείται πάρα πολύ δύσκολα. Οι διαφορετικές ερμηνείες αποφεύγονται, ενώ δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην επανάληψη συμβολικών ενεργειών, όπως οι παρελάσεις, οι καταθέσεις στεφάνων, η ανάγνωση ποιημάτων, ο σημαιοστολισμός. Έτσι, παρά την αναπόφευκτη αλλαγή των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών, η συνήθως πανομοιότυπη επανάληψη του τελετουργικού προσφέρει μια αίσθηση ασφάλειας, συντηρεί την ιερότητα του παρελθόντος, αλλά και των συμβολισμών που αυτό εγκιβωτίζει⁷.

Συνακόλουθα, η επίσημη επετειακή ρητορική διέπεται από ένα συγκεκριμένο γλωσσικό ύφος. Το παρελθόν ανακαλείται μέσα από έναν λόγο μελοδραματικό, ο οποίος στοχεύει να προκαλέσει την εύκολη συγκίνηση, όσων συμμετέχουν στους εορτασμούς, ή διαβάζουν τα επετειακά κείμενα. Επιλέγονται λέξεις και εκφράσεις απλές, ενώ οι δυσνόητοι και περίπλοκοι όροι αποφεύγονται, ώστε να απευθύνονται στο σύνολο των πολιτών μιας χώρας, ανεξαρτήτως μορφωτικού επιπέδου ή κοινωνικής τάξης⁸.

Στο παρόν κείμενο θα παρακολουθήσουμε τον τρόπο με τον οποίο μνημονεύθηκαν στον λόγο των νικητών ο αμερικανικός, ο ισπανικός και ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Καθώς ένας εμφύλιος πόλεμος δεν πληροί κανένα από τα κριτήρια που περιγράφηκαν παραπάνω, η ένταξή του στον επετειακό χάρτη ενός εθνικού

⁴ Jeffrey Olick, «Genre Memories and Memory Genres: A Dialogical Analysis of May 8, Commemorations in the Federal Republic of Germany», *American Sociological Review*, 1999, 64/3: 381-402.

⁵ Barry Schwartz, *Abraham Lincoln and the Forge of National Memory*, Chicago, The University of Chicago Press, 2000, 9-12.

⁶ Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge & New York, Cambridge University Press, 1991, 43. John Bodnar, ό.π.

⁷ Kirk Savage, *Monument Wars. Washington D.C., the National Mall and the Transformation of the Memorial Landscape*, Berkeley, University of California Press, 2009, 10.

⁸ Ο Bodnar, προκειμένου να περιγράψει το γλωσσικό ύφος των επετείων χρησιμοποιεί τον όρο «δογματικός φορμαλισμός» [dogmatic formalism] (Bodnar, ό.π., 13-14).

κράτους είναι ένα εγχείρημα εξαιρετικά περίπλοκο. Η υπενθύμιση των εμφύλιων συγκρούσεων είναι δυνατό να λειτουργήσει διαιρετικά, να διαλύσει την κοινωνική συνοχή και εν τέλει να αποτελέσει μεγάλη απειλή για τη συνοχή των εθνικών κρατών. Ακόμη και πολλά χρόνια μετά τη λήξη τους, ακριβώς, επειδή διαίρεσαν την κοινωνία στο παρελθόν η μνημόνευση τους λειτουργεί επιτελεστικά, με αποτέλεσμα να αναζωπυρώνει τη διαίρεση και άρα και την εχθρότητα μεταξύ των πολιτικών ή εθνοτικών ομάδων που συγκρούστηκαν στο πλαίσιο ενός εθνικού κράτους⁹.

Οι τρεις περιπτώσεις έχουν πολλές και μεγάλες διαφορές μεταξύ τους. Ωστόσο, η προσεκτική μελέτη και η σύγκρισή του τρόπου, με τον οποίο επιχειρήθηκε η μνημόνευση τους μετά τη λήξη των εχθροπραξιών μπορεί καταρχάς να αναδείξει κάτω από ποιες προϋποθέσεις ένα αρνητικό και κατεξοχήν διαιρετικό γεγονός είναι δυνατό να αποτελέσει αξιοποιήσιμο παρελθόν. Περαιτέρω, η μελέτη της μνημόνευσης μιας απόλυτης διαίρεσης αποκαλύπτει την συνεχώς μεταβαλλόμενη σχέση μεταξύ παρόντος και παρελθόντος, αλλά και τις δυσκολίες, τα εμπόδια και τους περιορισμούς που ενέχει η διαδικασία της κατασκευής ενός αξιοποιήσιμου παρελθόντος.

Πριν προχωρήσουμε στην πραγμάτευση των τριών περιπτώσεων, είναι απαραίτητο να επισημανθεί ένα κοινό χαρακτηριστικό που διέπει την μνημόνευση του πολέμου: η ανασηματοδότηση. Προτού ο εμφύλιος πόλεμος να πάρει τη θέση του στην θεσμική μνήμη, πριν ανεγερθούν μνημεία ή πριν να συμπεριληφθεί στα σχολικά εγχειρίδια, μετασχηματίζεται μέσα από μια αφήγηση, η οποία μετατρέπει την απόλυτη και τραυματική σύγκρουση σε πηγή άντλησης διδαγμάτων, προτύπων και παραδειγμάτων προς μίμηση ή προς αποφυγή. Η ανασηματοδότηση στις περιπτώσεις που εξετάζουμε έγινε με δύο τρόπους. Στην περίπτωση των ΗΠΑ τα διαιρετικά χαρακτηριστικά της σύγκρουσης αποσιωπήθηκαν και επιλέχθηκε να μνημονευθεί ό,τι μπορούσε να λειτουργήσει ως σύμβολο ενότητας για το έθνος. Στην περίπτωση της Ισπανίας και της Ελλάδας οι εμφύλιες συγκρούσεις θεωρήθηκαν ως αποτέλεσμα παρεμβάσεων ξένων δυνάμεων εχθρικών για το έθνος. Ως εκ τούτου, οι ηττημένοι θεωρήθηκαν εχθροί του έθνους, και τιμωρήθηκαν με ουσιαστική και συμβολική αποβολή από το εθνικό σώμα.

Ο εμφύλιος πόλεμος ως αξιοποιήσιμο παρελθόν: η περίπτωση των Η.Π.Α

Στις ΗΠΑ ο εμφύλιος πόλεμος (1861-1865) υπήρξε μια από τις πιο αιματηρές συγκρούσεις που είχε γνωρίσει η αμερικανική ήπειρος, αλλά και ολόκληρος ο κόσμος μέχρι τότε. Στα πεδία των μαχών έπεσαν 620.000 άνδρες, αριθμός που σχεδόν δι-

⁹ Τοβετάν Τοντόροφ, *Μνήμη του κακού, πειρασμός του καλού. Στοχασμοί για τον αιώνα που έφυγε*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2003, 253-256.

πλασιάζεται αν συνυπολογιστούν και οι νεκροί μεταξύ των αμάχων. Αυτός ο αριθμός ξεπερνά το σύνολο των ανθρώπινων απωλειών από την Επανάσταση του 1776, τον πόλεμο του 1812, τον πόλεμο στο Μεξικό, τον ισπανο-αμερικανικό πόλεμο, τους δύο παγκοσμίους πολέμους και τον πόλεμο της Κορέας μαζί. Στον ηττημένο Νότο, όπου ο αριθμός των νεκρών ήταν πολύ υψηλότερος, υπολογίζεται ότι πέθανε ο ένας στους πέντε άντρες που είχαν καταταγεί στο στρατό¹⁰.

Οι ανθρώπινες απώλειες, οι τεράστιες υλικές καταστροφές αλλά και οι κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που επέφερε ο εμφύλιος πόλεμος άλλαξαν εκ βάθρων την αμερικανική κοινωνία με έναν πολύ επώδυνο και οριστικό τρόπο. Μετά το τέλος του πολέμου ξεκίνησε η ραγδαία βιομηχανική και οικονομική ανάπτυξη του αμερικανικού Βορρά. Στον ηττημένο Νότο τα πράγματα εξελίχθηκαν αρκετά διαφορετικά, καθώς ο πόλεμος έθεσε στο περιθώριο ως παρωχημένες τις αξίες για τις οποίες είχαν πολεμήσει οι κάτοικοι των Νότιων Πολιτειών. Η δουλεία καταργήθηκε για πάντα, και ένας τεράστιος αριθμός απελεύθερων άρχισε να αναζητά εργασία και κατοικία δοκιμάζοντας την ανεκτικότητα τόσο των νικητών όσο και των ηττημένων. Την ίδια στιγμή, η γαιοκτητική αριστοκρατία, στην οποία στηρίζονταν οι αξίες της παρωχημένης κοινωνικής οργάνωσης του Νότου, έχασε την οικονομική της δύναμη και περιθωριοποιήθηκε, καθώς η ομοσπονδιακή κυβέρνηση έδινε πρωτεύουσα σημασία στη βιομηχανική ανάπτυξη.

Ως εκ τούτου, η διαπραγμάτευση του πολέμου στη δημόσια σφαίρα και η ανασηματοδότηση του, ώστε να θεσμοθετηθεί ως εθνική επέτειος, υπήρξε από την πρώτη στιγμή προβληματική. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, παράλληλα με την εχθρότητα που αναπτύχθηκε ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές, το έθνος διχάστηκε με αφορμή ζητήματα που αφορούσαν την κοινωνική διαστρωμάτωση, την οικονομία και τη διαχείριση του επαναστατικού παρελθόντος. Το μεγάλο διακύβευμα του πολέμου υπήρξε η ταυτότητα του αμερικάνικου έθνους. Οι αντιμαχόμενες πλευρές πολέμησαν για να αποκρυσταλλώσουν τους θεσμούς, τις αξίες και τις αρχές στις οποίες θα βασιζόταν το έθνος που είχε δημιουργηθεί με την Επανάσταση του 1776. Η πυροδότηση του πολέμου στο Fort Sumpter το 1861 έγινε η αρχή ενός πολύ σκληρού πολέμου, του σκληρότερου που είχε γνωρίσει η ανθρωπότητα μέχρι τότε. Μέχρι το τέλος του το συναισθηματικό και ιδεολογικό φορτίο που συνόδευε τα πιστεύω Βορρά και Νότου έγινε τόσο ισχυρό, που ήδη πριν το 1865 ο πόλεμος τόσο για το Βορρά όσο και για το Νότο πήρε τη μορφή

¹⁰ Drew Giplin Faust, *This Republic of Suffering. Death and the American Civil War*, New York, Alfred A. Knopf, 2008, 5-7.

«σταυροφορίας». Κάθε πλευρά έβλεπε στην ενδεχόμενη ήττα της όχι μόνο μια στρατιωτική ήττα αλλά το τέλος ενός συστήματος αξιών¹¹.

Με τη λήξη του πολέμου, έπρεπε τόσο το ίδιο το γεγονός όσο και οι αξίες για τις οποίες είχαν πολεμήσει οι Βόρειοι να αποκτήσουν θετικό πρόσημο και να αναδειχθούν κυρίαρχες σε ολόκληρη τη χώρα. Έπρεπε δηλαδή, καταρχήν, ένα τόσο βίαιο, διαιρετικό και τραυματικό γεγονός να καταγραφεί στη συλλογική μνήμη ως απαραίτητο βήμα για την κατάργηση της δουλείας, την θεσμοθέτηση της πολιτικής ελευθερίας και την πολιτική και κοινωνική ισότητα. Την ίδια στιγμή, όμως, οι ηττημένοι δεν ήταν δυνατό να στιγματιστούν. Αντίθετα, έπρεπε πάση θυσία να επανασυνδεθούν με το έθνος και να αναζητήσουν τη θέση τους στην μεταπολεμική εθνική ταυτότητα. Αυτή η σύνδεση δεν ήταν καθόλου εύκολο να επιτευχθεί ούτε στο Βορρά ούτε φυσικά στον ηττημένο Νότο¹².

Την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, αμέσως μετά τη λήξη των μαχών, η ανασηματοδότηση του παρελθόντος υπήρξε προϊόν δύο πολύ πειστικών επιταγών: πρώτον, η κεντρική εξουσία, το κράτος των νικητών αλλά και οι τοπικές ελίτ επιθυμούσαν να επιτύχουν το συντομότερο δυνατό την εθνική ενότητα, που ήταν απαραίτητη για την οικονομική πρόοδο και την επούλωση των πληγών· δεύτερον, οι απλοί πολίτες, έπρεπε, πριν υπηρετήσουν την ενότητα, να μπορέσουν προηγουμένως να κατανοήσουν την αναγκαιότητα της σύγκρουσης και να πενήσουν τους οικείους τους που χάθηκαν¹³. Βορράς και Νότος προχώρησαν, λοιπόν, στην κατασκευή μιας κοινής πατριωτικής αφήγησης, στην οποία τα περίπλοκα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά αίτια του πολέμου ερμηνεύθηκαν συναισθηματικά με όρους γενικούς και απλουστευτικούς. Οι επιδιώξεις των δύο πλευρών εξιδανικεύτηκαν σε μια αφήγηση σύμφωνα με την οποία Βόρειοι και Νότιοι είχαν πολεμήσει με «ηρωισμό», «γενναιότητα», «πατριωτισμό» και «ρομαντισμό»¹⁴. Αυτή η ερμηνεία σίγουρα δεν έδινε μια πειστική εξήγηση για τη σύγκρουση. Εξυπηρετούσε, όμως, τη συγκρότηση μιας αφήγησης που θα επέτρεπε την ενσωμάτωση των ηττημένων στον εθνικό κορμό. Αν και οι δύο πλευρές δικαιώνονταν, τότε οι απόγονοί τους μπορούσαν να αντλούν από το παρελθόν παραδείγματα προς μίμηση και εθνική υπερηφάνεια. Κυρίως, όμως, με αυτό τον τρόπο οι ηττημένοι δε χρειαζόταν να εγκαταλείψουν ένα κομμάτι της ταυτότητάς τους ή του παρελθόντος τους προκειμένου να ενσωματωθούν στο έθνος. Έτσι, ενώ η αφήγηση είναι άκρως πατριωτική, ενσωματώνει και δεν αποκλείει τους ηττημένους από το ε-

¹¹ Arthur G. Neal, *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century*, New York, ME Sharpe Inc., 1998, 24-25.

¹² Ο.π.

¹³ Bodnar, ό.π., 248.

¹⁴ Neal, ό.π., 24-25.

θνικό σώμα, πράγμα το οποίο δε συμβαίνει, όπως θα δούμε παρακάτω, τόσο στην περίπτωση της Ισπανίας όσο και στην περίπτωση της Ελλάδας.

Πρώτα μνημεία του πολέμου αναδείχθηκαν τα πεδία των μαχών και τα στρατιωτικά νεκροταφεία, τα οποία μπορούσαν να λειτουργήσουν ως χώροι πένθους αλλά και ως μνημεία εθνικής υπερηφάνειας¹⁵. Κάθε πλευρά μπορούσε να αναδείξει τους τοπικούς της ήρωες και να τους τιμήσει, χωρίς αυτό να θεωρείται αντεθνικό ή επιλήψιμο. Για παράδειγμα, με κρατική φροντίδα αναδείχθηκε σε εθνικό μνημείο ο τάφος του στρατηγού Grant, στην Νέα Υόρκη, αλλά και ο τάφος του στρατηγού Lee στο Arlington της Virginia¹⁶. Τέλος, ο στρατιώτης του εμφυλίου πολέμου έγινε στην επετειακή ρητορική συνώνυμο γενναιότητας, ανδρείας και πατριωτισμού, και λειτούργησε ως πρότυπο για τους Αμερικανούς στρατιώτες στους δύο παγκοσμίους πολέμους αλλά και κατά τη διάρκεια του πολέμου στο Βιετνάμ. Μέσα σε μια δεκαετία στο μεγαλύτερο μέρος των ΗΠΑ η ημέρα μνήμης (Memorial Day), την τέταρτη Δευτέρα του Μαΐου, γιορταζόταν με μεγαλοπρέπεια ως η ημέρα των νεκρών του εμφυλίου πολέμου¹⁷.

Ο πόλεμος και η συνακόλουθη αποτυχία του εγχειρήματος των Νοτίων κατέστρεψαν και τα τελευταία κατάλοιπα της αριστοκρατίας και μεταμόρφωσαν τη χώρα από μια αγροτική κοινωνία σε μια εν δυνάμει ισχυρή βιομηχανική δύναμη. Παράλληλα, η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση και η διατήρηση της ενότητας κέρδισαν το ηθικό και πολιτικό προβάδισμα έναντι του τοπικισμού¹⁸. Αυτά τα στοιχεία, που λειτούργησαν συνεκτικά και ταυτοποιητικά για τις ΗΠΑ μετουσιώθηκαν συμβολικά στο πρόσωπο του Α. Lincoln. Προοδευτικά, η επίκληση του ονόματός του συμβόλιζε τις πολιτικές αρχές του εθνικού κράτους: ενότητα, οικονομική πρόοδος, βιομηχανική ανάπτυξη, σεβασμό στην ελευθερία του ατόμου, φυλετική ισότητα, δημοκρατία. Στον εορτασμό της ημέρας του Προέδρου (President's day), ο Α. Lincoln μνημονευόταν δίπλα στον G. Washington. Ο εμφύλιος πόλεμος με αυτό τον τρόπο έπαιρνε τη θέση του στον επετειακό χάρτη της χώρας, και άρα στην αμερικανική ιστορία, δίπλα στην Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας του 1776, κλείνοντας συμβολικά τη διαδικασία συγκρότησης του έθνους¹⁹.

¹⁵ James M. Mayo, «War Memorials as political Memory», *Geographical Review*, 1998, 78/1: 62-75. Kirk Savage, «The Past in Present. The Life of memorials», *Harvard Design Magazine*, 1999, 9: 1-5.

¹⁶ Lucretia Giese, «Living Memorials» after the Civil War», *The Art Bulletin*, 2002, 84/4: 697.

¹⁷ Neal, ό.π., 24-25 και Faust, ό.π., 61-101.

¹⁸ Peter Temin, «The Post-Bellum Recovery of the South and the Cost of the Civil War», *The Journal of Economic History*, 1976, 36/4: 898-907.

¹⁹ Barry Schwartz, *Abraham Lincoln* ό.π., 31-32. Barry Schwartz - Howard Schuman, «History, Commemoration, and Belief: Abraham Lincoln in American Memory, 1945-2001», *American Sociological Review*, 2005, 70/2: 183-203.

Στις αρχές του 20ού αιώνα παλαιοί πολεμιστές και κυβερνητικοί αξιωματούχοι χρησιμοποιούσαν την επέτειο που ήταν αφιερωμένη στους πεσόντες κατά τη διάρκεια του πολέμου ανάμεσα σε Βορρά και Νότο για να καλλιεργήσουν την αίσθηση του καθήκοντος των πολιτών απέναντι στο κράτος²⁰. Προσδευτικά, ο εμφύλιος πόλεμος και οι στρατιώτες οι οποίοι έχασαν τη ζωή τους σε αυτόν σταμάτησαν να αποτελούν αρνητικό-διαιρετικό παρελθόν. Έγιναν σύμβολο ενότητας του έθνους και πηγή εθνικής υπερηφάνειας. Το παράδειγμα τους ανασύρθηκε από το παρελθόν για να εμψυχώσει τους στρατευμένους κατά τη διάρκεια των δύο παγκοσμίων πολέμων και του πολέμου στο Βιετνάμ²¹.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, όταν η αμερικανική κοινωνία κλυδωνιζόταν από την εκδήλωση του αντιπολεμικού κινήματος, το παρελθόν επιστρατεύτηκε και πάλι για να βγάλει την πολιτική εξουσία από την αμχανία της και τονώσει την πίστη των πολιτών στο έθνος. Η σημασία που δόθηκε στη διοργάνωση των εορτασμών για τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη λήξη του εμφυλίου πολέμου και 200 χρόνων από την Επανάσταση του 1776 ήταν τεράστια. Ήδη από το 1957 συγκροτήθηκε με πρωτοβουλία της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης μια επιτροπή που θα ήταν υπεύθυνη για τη διοργάνωση των σχετικών εκδηλώσεων, το περιεχόμενο και τη νοηματοδότησή τους. Στη συγκεκριμένη πολιτική συγκυρία ο εορτασμός του εμφυλίου θα έπρεπε να γίνει με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην υπενθυμίσει σε καμία περίπτωση γεωγραφικές, πολιτικές, ιδεολογικές ή φυλετικές αντιπαλότητες και διαιρέσεις. Αντίθετα, η υπενθύμιση της περιόδου του εμφυλίου πολέμου έπρεπε να αποστειρωθεί από τα κοινωνικά της συμφραζόμενα, ώστε να ενισχύσει την πίστη των πολιτών στις αξίες και στην ιερότητα του αμερικάνικου έθνους και να αμβλύνει την πολιτική οξύτητα του παρόντος. Συμβολικά αυτό το κοινό έδαφος στο οποίο συναντήθηκαν και πάλι Βόρειοι και Νότιοι, παρόν και παρελθόν, προκειμένου να υμνήσουν την αξία της προσήλωσης στο έθνος, αναζητήθηκε στον «ηρωισμό» και την «αυτοθυσία» όχι μόνο των στρατιωτών αλλά και των αμάχων, οι οποίοι θυσιάστηκαν για να κρατήσουν το αμερικανικό έθνος ενωμένο²².

²⁰ Η βιβλιογραφία που αναφέρεται σε αυτό το ζήτημα είναι τεράστια. Ενδεικτικά μόνο αναφέρονται: Robert Penn Warren, *The Legacy of the Civil War*, Lincoln, Nebr., University of Nebraska Press, 1998. Roy F. Baumaister, Stephen Hastings, «Distortions of Collective Memory: How Groups Flatter and Deceive Themselves», στο James Pennebaker, Dario Paez, Bernard Rime (επιμ.), *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*, Mahwah, N.J., Lawrence Erlbaum, 1997. Gaines M. Foster, *Ghosts of the Confederacy: Defeat, the Lost Cause, and the Emergence of the New South, 1865-1913*, New York, Oxford University Press, 1987. John Pettegrew, «The Soldier's Faith: Turn of the Century Memory of the Civil War and the Emergence of Modern American Nationalism», *Journal of Contemporary History*, 1996, 31/1: 49-73.

²¹ Barry Schwartz, «Memory as a Cultural System: Abraham Lincoln in World War II», *American Sociological Review*, 1996, 61/5: 908-927. Bodnar, ό.π., 31. Schwartz - Schuman, ό.π.

²² Bodnar, ό.π., 206-216.

Αν η Επανάσταση του 1776 υπήρξε ο ιδρυτικός μύθος του αμερικανικού έθνους, ο εμφύλιος πόλεμος ολοκλήρωσε σε συμβολικό επίπεδο τη συγκρότησή του. Ακριβώς επειδή το έθνος και συνακόλουθα η εθνική ταυτότητα βρισκόταν ακόμη υπό συγκρότηση, ήταν δυνατό να ανασηματοδοτηθεί η εμφύλια σύγκρουση και να συμπεριληφθεί στην εθνική ιστορία ως ένα γεγονός το οποίο όχι μόνο δεν έθεσε το έθνος σε κίνδυνο, αλλά συνέβαλε και στην περαιτέρω ενοποίηση του. Οι Αμερικανοί του Νότου δε θεωρήθηκαν ποτέ εχθροί του έθνους, ακριβώς γιατί τη στιγμή που αποφάσισαν να ανεξαρτητοποιηθούν η εθνική ταυτότητα δεν είχε ακόμη συγκροτηθεί· αποτελούσε ένα διαρκές διακύβευμα ανάμεσα σε Βορρά και Νότο. Μετά το τέλος του πολέμου, οι νικητές ανέδειξαν σε κυρίαρχο ζήτημα την εθνική ενότητα και θέσπισαν την αντίστοιχη νομοθεσία η οποία προωθούσε την εθνική συμφιλίωση. Κυρίαρχοι στόχοι, αμέσως μετά τον καταστροφικό πόλεμο και αφού διασφαλίστηκε το οικονομικό, πολιτικό και ηθικό προβάδισμα του Βορρά, ήταν η παγίωση της εθνικής ενότητας και η χωρίς προσκόμματα οικονομική άνοδος, που θα απαιτούσε όλες τις δυνάμεις του έθνους. Βέβαια, οι φυλετικές διακρίσεις και οι πολιτισμικές διαφορές μεταξύ νικητών και ηττημένων ούτε απαλείφθηκαν, ούτε σταμάτησαν να ανακύπτουν. Συνέχισαν να υφίστανται παρά την κυριαρχία της αφήγησης των νικητών στη δημόσια σφαίρα, αλλά δεν απείλησαν ξανά την εθνική ενότητα. Συνέχισαν να υφίστανται ως πολιτικά ζητήματα στο πλαίσιο ενός ισχυρού εθνικού κράτους.

Ο ισπανικός και ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος ανασηματοδοτήθηκαν επίσης, στον λόγο των νικητών, όχι όμως για να αποτελέσουν μια αφήγηση ενσωμάτωσης αλλά για να συγκροτήσουν μια αφήγηση αποκλεισμού των ηττημένων από το έθνος. Οι εμφύλιες συγκρούσεις έλαβαν χώρα σε έθνη των οποίων η ταυτότητα και η πορεία είχαν ήδη αποκρυσταλλωθεί με τρόπο που δεν άφηνε περιθώρια για περαιτέρω διευρύνσεις ή διαφοροποιήσεις. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, και στις δύο περιπτώσεις, οι νικητές -κατασκευάζοντας αφηγήσεις που διατηρούσαν ζωντανές τις διαιρέσεις- να ταυτίσουν εαυτούς με το έθνος αποκλείοντας ρητορικά ή και ουσιαστικά την ενσωμάτωση των ηττημένων σε αυτό.

*Είναι δυνατή η πλήρης ανακατασκευή του παρελθόντος;
Η περίπτωση της Ισπανίας*

Στην Ισπανία, η σφοδρότητα των συγκρούσεων, οι τεράστιες υλικές καταστροφές, αλλά κυρίως τα βασανιστήρια, οι δολοφονίες, οι συνοπτικές δίκες και εκτελέσεις προκάλεσαν αγεφύρωτα και πολλαπλά ρήγματα στην ήδη διχασμένη ισπανική κοινωνία και επηρέασαν την πολιτική και κοινωνική ζωή για πάρα πολλές δεκαετίες μετά τη λήξη των συγκρούσεων. Με την επικράτηση των εθνικιστών, η αφή-

γηση για τα γεγονότα της περιόδου 1936-1939 συγκροτήθηκε με στόχο να καλύψει δύο βασικές ανάγκες του μετεμφυλιακού καθεστώτος: τη νομιμοποίηση της κυβέρνησης του Φράνκο απέναντι στην τραυματισμένη ισπανική κοινωνία και την περιθωριοποίηση των ηττημένων. Σε αυτό το πλαίσιο, η εμφύλια διάσταση του πολέμου υποβαθμίστηκε, για να τονιστεί αντίστοιχα η αναγκαιότητα να καθαρθεί το έθνος από τους εχθρούς του. Το καθεστώς αρνήθηκε να αναγνωρίσει τον εμφύλιο χαρακτήρα του πολέμου που μόλις είχε κερδίσει. Ο εχθρός δεν εντοπιζόταν εντός του έθνους αλλά έξω από αυτό. Προερχόταν από το εξωτερικό, από τον διεθνιστικό κομμουνισμό και τους υποστηρικτές του και απείλησε την ασφάλεια, τις παραδόσεις, την ιστορία της χώρας και την πνευματική ηγεσία της καθολικής εκκλησίας. Η χρήση του όρου «εμφύλιος πόλεμος» λογοκρίθηκε. Ο πόλεμος μεταξύ 1936-1939 ονομάστηκε «Σταυροφορία» ή «απελευθερωτικός πόλεμος» και θεωρήθηκε απαραίτητος για τη σωτηρία και την κάθαρση της Ισπανίας από τους εχθρούς της. Έγινε ο ιδρυτικός μύθος του φρανκισμού και ως τέτοιος, υπήρξε μια μόνιμη, πειστική παρουσία στις διαφορετικές εκδοχές του δημόσιου λόγου, σε όλη τη διάρκεια της δικτατορίας. Σε ένα τόνο, που συχνά θύμιζε την αποκάλυψη του Ιωάννη η δυνατότητα της κάθαρσης μέσα από το πυρ του εξαγνισμού, μέσα από την καταστροφή, τον πόνο και τις απώλειες θεωρήθηκε απαραίτητη για το ξεκίνημα μιας νέας εποχής. Εν τέλει η σφοδρή και αιματηρή σύγκρουση μέσα από την αφήγηση των νικητών παρουσιαζόταν απαραίτητη για την εξυγίανση της Ισπανίας²³.

Στη δημόσια σφαίρα δύο επέτειοι, των οποίων ο εορτασμός συνεχίστηκε μέχρι την πτώση της δικτατορίας του Φράνκο το 1978, υπενθύμιζαν τελετουργικά τον εμφύλιο πόλεμο: η 18^η Ιουλίου και η 1^η Απριλίου. Η πρώτη ήταν η ημερομηνία του πραξικοπήματος των εθνικιστών, το οποίο εμφανίζεται στα επετειακά κείμενα τόσο σημαντικό για την ιστορία της Ισπανίας όσο και η εκδίωξη των Εβραίων το 1492 και των Αράβων το 1502. Η «ένδοξη εξέγερση», όπως ονομάζεται στη γλώσσα του φρανκισμού, συμβολίζει για τους εθνικιστές την απαρχή μιας μεγαλόπρεπης και ένδοξης Ισπανίας. Η δεύτερη ήταν η ημερομηνία της λήξης των εμφύλιων συγκρούσεων²⁴.

Με τη θεσμοθέτηση των δύο επετείων επιχειρήθηκε η αναγωγή του εμφυλίου πολέμου σε θεμελιώδες σημείο αναφοράς για τη συλλογική ταυτότητα. Σε όλη τη

²³ Aguilar Fernandez, ό.π., 167-168. Michael Richards, «From War Culture to Civil Society. Francoism, Social Change and Memories of the Spanish Civil War», *History & Memory*, 2002, 14/1-2: 93-120.

²⁴ Aguilar Fernandez, ό.π., 88-90. Joaquín Romero-Maura, «Spain: The Civil War and After», *Journal of Contemporary History*, 1967, 2/1: 157-168. Mark Jancovich, «“The Purest Knight of All”: Nation, History, and Representation in *El Cid* (1960)», *Cinema Journal*, 2000, 40/1: 79-103. Carmen Ortiz, «The Uses of Folklore by the Franco Regime», *The Journal of American Folklore*, 1999, 112/446: 479-496.

διάρκεια της δικτατορίας οι επίσημοι εορτασμοί του εμφυλίου πολέμου πέρα από τη νομιμοποίηση του φρανκισμού, στόχευαν στον καθαγιασμό και την εξιδανίκευση του πολέμου, αναδεικνύοντάς τον ως ιδρυτική στιγμή του μεταπολεμικού καθεστώτος και ως απαραίτητη ενέργεια για την ανατροπή της κυβέρνησης των δημοκρατικών²⁵.

Αυτή η διαδικασία, ωστόσο, της πλήρους ανασηματοδότησης του διαιρετικού παρελθόντος δεν συντελέστηκε χωρίς δυσκολίες. Παρόλο που το δικτατορικό καθεστώς είχε την ευχέρεια να φιμώσει την έκφραση των πολιτικών αντιπάλων, η ολοσχερής αποσιώπηση των διαιρετικών εκδοχών του εμφυλίου πολέμου δε στάθηκε δυνατή. Όπως υποστηρίζει ο Barry Schwartz, η πολιτική χρήση του παρελθόντος, αν και ευρύτατα διαδεδομένη έχει όρια. Το παρελθόν μπορεί να αξιοποιείται επιλεκτικά υπηρετώντας τις ανάγκες του παρόντος και την πολιτική συγκυρία, δεν μπορεί, όμως, να ανακατασκευαστεί κατά βούληση, να εφευρεθεί εξ ολοκλήρου, ή να παραμεριστεί οριστικά²⁶.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας η επετειακή ρητορική επιχειρούσε να δημιουργήσει μια αίσθηση συνέχειας ανάμεσα στο ένδοξο ισπανικό παρελθόν και στο πνεύμα της νίκης του εμφυλίου πολέμου. Δεν γινόταν καμία αναφορά στη διαίρεση του ισπανικού έθνους. Δεν υπήρχαν καλοί και κακοί Ισπανοί. Αντίθετα, υπήρχε η αιώνια Ισπανία και οι εχθροί της. Καθώς το καθεστώς του Φράνκο μπορούσε να ελέγξει τον κρατικό μηχανισμό, την εκπαίδευση και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, η αφήγηση που παρήχθη διαδόθηκε σε τόσο μεγάλο εύρος που πολλά παιδιά πίστευαν ότι ο πόλεμος διεξήχθη μεταξύ Ισπανών και ξένων²⁷. Οι επέτειοι του εμφυλίου πολέμου γιορτάζονταν με στόμφο και μεγαλοπρέπεια. Ανεγέρθηκαν μνημεία αφιερωμένα στους νεκρούς της πλευράς των εθνικιστών, με περισσότερο γνωστό αυτό της «Κοιλιάδας των Πεσόντων». Τόσο από τις τελετές όσο και από τα μνημεία απουσίαζε κάθε αναφορά στους ηττημένους και στους νεκρούς τους. Όσοι δεν είχαν καταφύγει στο εξωτερικό, αλλά και οικογένειες των θυμάτων των Δημοκρατικών, δεν είχαν ποτέ καμία ανταμοιβή σε συμβολικό επίπεδο. Αντίθετα, ήταν καταδικασμένοι να σιωπούν²⁸.

Παρά την αρχική επιτυχία, όμως, η κληρονομιά του εμφυλίου πολέμου αποδείχτηκε εξαιρετικά περίπλοκη στη διαχείρισή της. Αυτή η διαδικασία ανασημα-

²⁵ Aguilar Fernandez, ό.π., 39-43.

²⁶ Schwartz, «Memory as a Cultural System», ό.π. Βλ. επίσης Michael Schudson, «The Present in the Past versus the Past in the Present», *Communications*, 1984, 11: 105-114.

²⁷ Richards, ό.π.

²⁸ Susana Narotzky - Gavin Smith, «“Being *político*” in Spain. An Ethnographic Account of Memories, Silences and Public Politics», *History & Memory*, 2002, 14/1-2: 189-228. Angela Cenarro, «Memory beyond the Public Sphere. The Francoist Repression Remembered in Aragon», *History & Memory*, 2002, 14/1-2: 165-188.

σιοδότησης και μυθοποίησης του πολέμου συναντούσε μεγάλες δυσκολίες, καθώς απέκλειε από το έθνος τους πτυημένους και επανέφερε από το παρελθόν τη ρήξη της εθνικής ενότητας²⁹. Στην ουσία, δε στάθηκε ποτέ δυνατό να υπερκεραστεί το γεγονός, ότι κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης μεταξύ 1936-1939, είτε αυτή ονομαζόταν εμφύλιος πόλεμος είτε «Σταυροφορία», η ενότητα του έθνους είχε διαρραγεί. Η επιδίωξη των νικητών να αντιπροσωπεύσουν κατ' αποκλειστικότητα το έθνος, την κληρονομιά και τα συμφέροντά του, θεωρώντας εαυτούς τους μοναδικούς και αυθεντικούς υπερασπιστές του, δεν ήταν αρκετή ώστε να αποσοβήσει τις διαιρετικές συμπαραδηλώσεις του εμφυλίου πολέμου ή να εμποδίσει τους πτυημένους να διεκδικήσουν τη δική τους αφήγηση. Αυτή η αδυναμία αναδύεται στη συνέχεια, τόσο στην εξέλιξη της ρητορικής του καθεστώτος όσο και στον τρόπο με τον οποίο οι πολιτικές δυνάμεις διαχειρίστηκαν το παρελθόν κατά την εποχή της μετάβασης στη δημοκρατία³⁰.

Πολύ γρήγορα, στις δεκαετίες του 1950 και ιδιαίτερα του 1960 η νομιμοποιητική βάση του καθεστώτος έπρεπε να διευρυνθεί, καθώς οι ανάγκες της κοινωνίας άλλαζαν δραστικά, και η αφήγηση της «Σταυροφορίας» έχανε την αποτελεσματικότητα της. Σε αυτή την περίοδο, η διεθνής οικονομική ανάπτυξη που βελτίωσε τις συνθήκες ζωής των χωρών της Δυτικής Ευρώπης επηρέασε και την Ισπανία. Εκείνη την εποχή το καθεστώς του Φράνκο σταμάτησε να αντλεί την νομιμοποίηση του αποκλειστικά από τον πόλεμο και άρχισε να επικαλείται πολύ συχνά την οικονομική πρόοδο και την κοινωνική ανάπτυξη που άρχισε να συντελείται στη χώρα, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950. Σε αυτή την περίοδο η επίσημη αφήγηση, -χωρίς φυσικά να πάψουν οι πομπώδεις εορτασμοί, ή να χαλαρώσουν τα μέτρα καταστολής εναντίον των πολιτικών αντιπάλων- διαφοροποιήθηκε. Ο πόλεμος μετονομάστηκε «πόλεμος της Ισπανίας» και δεν αντιμετωπιζόταν πια ως κάτι αναγκαίο για τη σωτηρία του έθνους, αλλά ως ένα τραυματικό και ατυχές γεγονός από το παρελθόν³¹.

Μέχρι το θάνατο του Φράνκο όχι μόνο η επίσημη αφήγηση είχε διαφοροποιηθεί αλλά και η Ισπανική κοινωνία είχε συμφωνήσει ως προς το δίδαγμα που έπρεπε να αντληθεί από το τραυματικό παρελθόν. Την εποχή της μετάβασης στη Δημοκρατία ο πόλεμος ονομάστηκε πλέον «εμφύλιος» και το σύνολο των πολιτικών δυνάμεων συμφώνησε ότι το διαιρετικό παρελθόν έπρεπε να «ξεχαστεί». Σε αυτό το πλαίσιο, οι πολιτικές ενέργειες σχεδιάστηκαν με βάση την επιθυμία όλων να απο-

²⁹ Aguilar Fernandez, ό.π., 166. Richards, ό.π.

³⁰ Aguilar Fernandez, ό.π.

³¹ Aguilar Fernandez, ό.π., 167. Paloma Aguilar, «Intitutional Legacies and Collective Memories: The Case of the Spanish Transition to Democracy» στο Jeffrey Olick (ed.), *States of Memory. Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection*, Durham, Duke University Press, 2003, 128-160.

φευχθεί η αναζωπύρωση των παθών του εμφυλίου πολέμου, και αν σε κάτι μπορούσαν να συναινέσουν νικητές και ηττημένοι ήταν η παραδοχή ότι η μετάβαση στο δημοκρατικό καθεστώς έπρεπε πάση θυσία να συντελεστεί αναίμακτα³².

Προκειμένου, λοιπόν, να επιτευχθεί η εθνική συναίνεση ήταν απαραίτητο να ανασημαιοδοτηθεί και πάλι η εμφύλια σύγκρουση και να συγκροτηθεί μια αφήγηση που αυτή τη φορά θα συμπεριλάμβανε και τους ηττημένους. Καταρχάς, έγινε μια προσπάθεια αποσιώπησης του πολέμου. Οι εορτασμοί καταργήθηκαν, αφού όχι μόνο δεν προσέφεραν καμία υπηρεσία στο δημοκρατικό καθεστώς, αλλά θα μπορούσαν να δυναμιτίσουν την πορεία προς την πολιτική ομαλότητα. Αλλά, επειδή η διαίρεση δεν μπορούσε απλώς να «ξεχαστεί», υιοθετήθηκε μια αφήγηση για τα γεγονότα της περιόδου 1936-1939, που ερμήνευε τον πόλεμο με όρους «συλλογικής τρέλας». Στο νέο πλαίσιο ερμηνείας τα αίτια της σύγκρουσης αποσιωπήθηκαν και πάλι και έγινε κοινά αποδεκτό ότι και οι δύο εμπόλεμες πλευρές άσκησαν παράλογη βία. Με αυτό τον τρόπο καμία πλευρά δεν έφταιγε περισσότερο από την άλλη, κανένας δεν χρειαζόταν να λογοδοτήσει για την υπονόμευση της Β΄ Ισπανικής Δημοκρατίας, αλλά όλοι μπορούσαν να συμμετέχουν στον ενταφιασμό της διακτοτορίας και να αποδεσμευτούν από το βαρύ παρελθόν³³.

Μια από τις πιο συμβολικές αποφάσεις της μεταπολίτευσης ήταν η κατάργηση του εορτασμού της 1^{ης} Απριλίου και συνακόλουθα η κατάργηση της Παρέλασης της Νίκης η οποία πραγματοποιούνταν με μεγαλοπρέπεια κάθε χρόνο από το 1939. Προκειμένου να μην προκληθούν οι ένοπλες δυνάμεις στην πρώτη περίοδο της Δημοκρατίας, η παρέλαση συνέχισε να πραγματοποιείται αλλά σε εντελώς διαφορετικό συμβολικό πλαίσιο. Μετατράπηκε σε εορτασμό της Ημέρας των Ενόπλων Δυνάμεων και μετακινήθηκε σε άλλη ημερομηνία. Με αυτό τον τρόπο, καταρχήν, δεν θα υπενθύμιζε πια τη ρήξη του εθνικού ιστού αλλά την ενότητα του. Σημαντικότερο όμως είναι ότι ο στρατός δεν θα ένιωθε παραγκωνισμένος και περιθωριοποιημένος από το δημοκρατικό πολίτευμα. Με αυτό τον τρόπο τόσο η μνήμη του εμφυλίου όσο και η μνήμη του πανηγυρικού εορτασμού του διευθετήθηκαν σε μια εκδήλωση που δεν θα έφερνε στο μυαλό τη νίκη της μιας πλευράς υπέρ της άλλης, αλλά θα συμβόλιζε την εμπιστοσύνη των πολιτών στις Ένοπλες Δυνάμεις της χώρας³⁴.

³² Nancy Bermeo, «Democracy and the Lessons of Dictatorship», *Comparative Politics*, 1992, 24/3: 273-291. José Vidal-Beneyto, «The Construction of Collective Memory: From Franco to Democracy», *Diogenes*, 2004, 51: 17-26.

³³ Paloma Aguilar - Carsten Humlebaek, «Collective Memory and National Identity in the Spanish Democracy. The Legacies of Francoism and the Civil War», *History & Memory*, 2002, 14/1-2: 121-164

³⁴ Ο.π., 121-164.

Ο εμφύλιος πόλεμος ως ανεπιθύμητο παρελθόν: η ελληνική περίπτωση

Ο ελληνικός εμφύλιος υπήρξε, όπως είναι γνωστό, ένας από τους πιο αιματηρούς πολέμους στην νεότερη ελληνική ιστορία. Πέρα, όμως, από τις τεράστιες απώλειες και τις υλικές καταστροφές, διαίρεσε βαθειά την ελληνική κοινωνία, κληροδοτώντας παραταξιακές ταυτότητες και πολιτικές ταυτίσεις που καθόρισαν την πολιτική ζωή για πολλά χρόνια μετά τη λήξη των συγκρούσεων³⁵.

Η αφήγηση των νικητών άρχισε να συγκροτείται, πριν ακόμη τελειώσει ο πόλεμος, και μετά το 1949 αποτέλεσε το θεμέλιο λίθο της ιδεολογίας της εθνοκοφροσύνης, η οποία κυριάρχησε στη δημόσια σφαίρα, τουλάχιστον μέχρι το 1974. Βασική επιδίωξη της εν λόγω αφήγησης είναι εκτός από την νομιμοποίηση του στρατοπέδου των νικητών ο εξοβελισμός των ηττημένων από το εθνικό σώμα και η συνακόλουθη πολιτική και κοινωνική τους περιθωριοποίηση.

Σύμφωνα με αυτή την αφήγηση, ο πόλεμος, παρόλο που διεξήχθη μεταξύ Ελλήνων, ήταν αποτέλεσμα παρεμβάσεων ξένων δυνάμεων³⁶, «εχθρικής εισβολής»³⁷, με στόχο να περιέλθει η Ελλάδα στην σφαίρα επιρροής της Σοβιετικής Ένωσης. Σε αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο, ο πόλεμος ονομάζεται «συμμοριτοπόλεμος» ή «η κομμουνιστική ανταρσία» και παρουσιάζεται ως απειλή ισάξιου μεγέθους με την επίθεση των δυνάμεων του Άξονα. Και στις δύο περιπτώσεις, ο εχθρός ήταν εξωτερικός και επιβουλεύεταν την ταυτότητα, τον πολιτισμό και την εδαφική ακεραιότητα³⁸. Γι' αυτό στα επετειακά κείμενα σπανίως συναντά κανείς απλώς «κομμουνιστές». Πάντοτε προστίθενται επιθετικοί προσδιορισμοί που παραπέμπουν στους ξένους ή στην εθνική προδοσία³⁹.

Με αυτό τον τρόπο, η διαμάχη χάνει την αδελφοκτόνο της διάσταση και περνά στη σφαίρα των αγώνων του έθνους εναντίον των εξωτερικών εχθρών. Έτσι, το τέλος του εμφυλίου πολέμου μπορεί να μνημονεύεται ως θρίαμβος ολόκληρου του έθνους εναντίον των εχθρών του, των «ξένων», οι οποίοι δεν έχουν καμία θέση στο εθνικό σώμα. Η τελική νίκη δεν είναι πια επικράτηση ενός μέρους του λαού εναντίον των υπολοίπων, αλλά επικράτηση ολόκληρου του λαού εναντίον των εξωτερι-

³⁵ Για μια εκτενέστερη προσέγγιση προς αυτήν την κατεύθυνση, βλ. ενδεικτικά Λαμπρινή Ρόρη, «Από το “δωσολόγο” Μπιστάκη στη “νέα Βάρκιζα του ’89”: η μνήμη της δεκαετίας του ’40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Βαν Μπούσχοτεν - Βερβενιώτη - Βουτυρά - Δαλκαβούκης - Μπάδα (επιμ.), ό.π., 293-309, καθώς και Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.

³⁶ Εφ. *Ελευθερία*, 31.8.1954.

³⁷ Αλέξανδρος Παπάγος, «Το έθνος εξεγέρθη και ενίκησε», *Ακρόπολις*, 27.8. 1950.

³⁸ Ό.π.

³⁹ Στρατής Μπουρνάζος, «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: η ένταξη του Εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της φυλής, ο “διηθητός” ιός του κομμουνισμού και ο ρόλος της “αναμόρφωσης”», *Δοκίμες*, 1997, 6: 101-134.

κών εκθρών, που επιβουλεύονται την ανεξαρτησία και την ταυτότητά του⁴⁰. Επιπλέον, η «εθνικοποίηση» του εμφυλίου πολέμου συνιστά προϋπόθεση για την απολιτικοποίησή του. Η πολιτική και η κοινωνική διάσταση της σύγκρουσης υποβαθμίζονται, προκειμένου το έθνος να παρουσιαστεί ενιαίο και αδιαίρετο μπροστά σε έναν «ξένο», «εξωτερικό» εχθρό⁴¹.

Η λαϊκή συνένωση μπροστά στην απειλή, αλλά, κυρίως η ταύτιση των κομμουνιστών με τον εξωτερικό εχθρό καθιστούν δυνατή την καθιέρωση της επέτειου της νίκης στο Γράμμο. Εφόσον ο εχθρός είναι εξωτερικός, άρα και η επέτειος μπορεί ευκολότερα να ενταχθεί στο εθνικό εορτολόγιο, να θεωρηθεί δηλαδή «αγών φυλετικής και εθνικής υπάρξεως», συνέχεια «όλων εκείνων των αγώνων τους οποίους διεξήγε το Έθνος»⁴². Η νίκη εναντίον των κομμουνιστών συγκαταλέγεται, με αυτό τον τρόπο, στα γεγονότα των οποίων η υπόμνηση τονώνει την εθνική ομοψυχία, προσθέτοντας στην εθνική ταυτότητα την απαραίτητη, για την εποχή, αντικομμουνιστική διάσταση.

Από την μετεμφυλιακή πολιτική ηγεσία θεσμοθετήθηκαν δύο επέτειοι σχετικές με τον εμφύλιο πόλεμο: η 29^η Αυγούστου, ημερομηνία της παύσης των συγκρούσεων και η 3^η Δεκεμβρίου, η αρχή της Δεκεμβριανής σύγκρουσης που έλαβε χώρα στην πρωτεύουσα το 1944. Η 29^η Αυγούστου, η πιο σημαντική από τις δύο, εορτάζεται ήδη από το 1950⁴³. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, στις 29 Αυγούστου τελούνταν μνημόσυνα στα στρατιωτικά νεκροταφεία για τα θύματα της παράταξης των νικητών και δοξολογία στους μητροπολιτικούς ναούς των πόλεων, ενώ ιδιαίτερη σημασία απέκτησαν τα στρατιωτικά κοιμητήρια. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στη Φλώρινα και στην Καστοριά, μετά τη δοξολογία πραγματοποιούνταν στρατιωτικές παρελάσεις και εκφωνούνταν πανηγυρικοί από στρατιωτικούς και πολιτικούς αξιωματούχους⁴⁴.

Για τα Δεκεμβριανά, κάθε χρόνο τελούνταν μνημόσυνο στο Σύνταγμα Χωροφυλακής «Μακρυγιάννη» για τους πεσόντες των Σωμάτων Ασφαλείας «κατά την κομμουνιστικήν ανταρσίαν του Δεκεμβρίου 1944»⁴⁵. Συχνά, σε αυτό το μνημόσυνο παρίστανται μέλη της βασιλικής οικογένειας και πάντοτε εκπρόσωπος της

⁴⁰ Παπάγος, ό.π.

⁴¹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο J. O. Iatrides (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, 574-575.

⁴² Κωνσταντίνος Καραμανλής, «Πρωθυπουργικόν μήνυμα προς τον λαόν διά τον σημερινόν πανηγυρισμόν», *Ακρόπολις*, 29.8.1959.

⁴³ *Ακρόπολις*, 29.8.1950.

⁴⁴ Giorgos Antoniou, *The Memory and Historiography of the Greek Forties, 1943-1949*, [αδημ. διδακτορική διατριβή], Florence, European University Institute, 2007, 163-164. Συναγώ Τσιάρα, *Τοπία εθνικής μνήμης. Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*, Αθήνα, Κλειδάριθμος, 2004, 146.

⁴⁵ *Η Καθημερινή*, 3.12.1954

κυβέρνησης. Παρ' όλα αυτά, οι εορτασμοί δεν έλαβαν ποτέ τον πανηγυρικό χαρακτήρα που είχε κατά καιρούς η επέτειος του Γράμμου, και τα Δεκεμβριανά δεν έγιναν ποτέ πραγματική επέτειος εκτός Αθηνών.

Παρά τη θεσμοθέτηση της επετείου της 29^{ης} Αυγούστου, οι εορτασμοί πολύ γρήγορα ατόνησαν. Η επέτειος δεν έγινε ποτέ επίσημη αργία, όπως η 28^η Οκτωβρίου και η 25^η Μαρτίου, ενώ οι εορτασμοί στο Γράμμο και οι δοξολογίες που τελούνται στη Μητρόπολη για τα Δεκεμβριανά πολύ γρήγορα σταματούν να πλαισιώνονται από το επιτελείο της κυβέρνησης και τους βασιλείς, και αποκτούν έναν μάλλον περιθωριακό χαρακτήρα. Επιπλέον, η συχνότητα της επίκλησης του εμφυλίου πολέμου στον πολιτικό και επετειακό λόγο των μετεμφυλιακών κυβερνήσεων, γινόταν όλο και πιο περιορισμένη. Αν στην περίπτωση της Ισπανίας και των ΗΠΑ μιλάμε για ανασηματοδότηση και χρήση του παρελθόντος, στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο πρέπει να αναζητήσουμε τους λόγους της σταδιακής αποσιώπησής του. Αν αυτό για τους ηττημένους είναι φυσιολογικό για τους νικητές δεν είναι ούτε φυσιολογικό, ούτε αυτονόητο⁴⁶.

Αντίθετα, η «λήθη» που διακήρυξε ο Α. Παπάγος υιοθετήθηκε ως πολιτική και ρητορική στρατηγική και ως πρόταγμα τόσο από το επίσημο κράτος όσο και από τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις. Οι κυβερνήσεις της Δεξιάς, καθώς ανέπτυξαν τη ρητορική τους στο πλαίσιο μιας έστω και «καχεκτικής»⁴⁷ δημοκρατίας, δεν αναζητήσαν νομιμοποίηση στο διαιρετικό παρελθόν. Αντίθετα, ο αντικομμουνισμός που αναμφίβολα σφράγιζε την πολιτική τους θεμελιωνόταν με περισσότερες αναφορές στο διεθνές ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής και όχι στην τραυματική εγχώρια διαίρεση⁴⁸.

Μετά τη λήξη των συγκρούσεων, και εφόσον όλοι επιθυμούσαν την εξομάλυνση του πολιτικού βίου, η τελετουργική υπενθύμιση του εμφυλίου πολέμου θα είχε τεράστιο πολιτικό κόστος. Θα μπορούσε να αναπαραγάγει τις διαιρέσεις και να δυναμιτίσει τη λειτουργία του πολιτεύματος. Άλλωστε, η λήθη ανταποκρινόταν στις ανάγκες της κοινωνίας που μόλις είχε εξέλθει από τον εμφύλιο πόλεμο και ήθελε να ξεχάσει το αιματηρό παρελθόν. Επιπλέον, όταν το παρελθόν είναι όχι μόνο διαιρετικό αλλά συνδεδεμένο με το θάνατο, το φόβο και την καταστροφή, υπάρχει πάντοτε η πιθανότητα η υπενθύμιση να οδηγήσει σε ανάλογες συγκρούσεις. Έτσι για πάρα πολλούς σε τέτοιες περιπτώσεις η λήθη γίνεται προτιμότερη από τη μνήμη⁴⁹.

⁴⁶ Βόγλης, ό.π.

⁴⁷ Ο όρος ανήκει στον Η. Νικολακόπουλο. Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.

⁴⁸ Πασχαλούδη, ό.π., ειδικά 41-107.

⁴⁹ Τοντόροφ, ό.π., 253-256.

Με άλλα λόγια, η Δεξιά συγκρότησε μια ρητορική, η οποία θα της επέτρεπε να διευρύνει την επιρροή της στην κοινή γνώμη. Αυτός ο στόχος θα μπορούσε να επιτευχθεί όχι με την αναζωπύρωση των παθών αλλά με την εκτόνωση τους. Μια ηπιότερη ρητορική σε σχέση με τις διαιρέσεις του παρελθόντος επέτρεπε στη Δεξιά να επεκταθεί προς το Κέντρο αναζητώντας ηγεμονία στην παράταξη των εθνικοφρόνων και ταυτόχρονα να κατοχυρωθεί ως ένα κόμμα που σέβεται τις αρχές της δημοκρατίας και ασκεί τη διακυβέρνηση στη βάση της μετριοπάθειας. Το Κέντρο από την πλευρά του είχε πάντοτε αμφίσημη και αμήχανη στάση απέναντι στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940, καθώς αυτά τορπίλιζαν την επικοινωνία του τόσο με την Αριστερά όσο και με τη Δεξιά, και έφερναν στην επιφάνεια τις αντιφάσεις της έτσι κι αλλιώς πολυσυλλεκτικής παράταξης⁵⁰.

Στην ελληνική περίπτωση, η επιστροφή στο διαιρετικό παρελθόν, έστω και σε επίπεδο ρητορικής, εκείνη τη χρονική στιγμή δεν θα προσέφερε καμία απολύτως υπηρεσία ούτε στους νικητές ούτε στους ηττημένους. Ούτε η Δεξιά ούτε η Αριστερά θέλησαν να συγκροτήσουν την πολιτική τους ταυτότητα με άξονα τη διαίρεση της κοινωνίας. Αντίθετα, νικητές και ηττημένοι διεκδίκησαν τη συγκρότηση της πολιτικής τους ταυτότητας μέσα στα όρια του εθνικού κορμού. Γι' αυτό νικητές αλλά και ηττημένοι αναζήτησαν στο παρελθόν γεγονότα, των οποίων η υπενθύμιση θα μπορούσε να λειτουργήσει στο παρόν ενωτικά και όχι διαιρετικά. Επιπλέον, το παρελθόν που επιλέχθηκε κατά καιρούς για να μνημονευθεί και από τις τρεις παρατάξεις ήταν τέτοιο που θα μπορούσε να εγγυηθεί την ταύτιση της παράταξης με την ιστορική πορεία του έθνους.

Εξαίρεση αποτελεί η περίοδος της δικτατορίας. Ο επίσημος λόγος του καθεστώτος βασίστηκε στην απειλή μιας καινούργιας κομμουνιστικής επιβουλής. Ως εκ τούτου, η αναφορά στον εμφύλιο πόλεμο ήταν σχεδόν καταστατική για την οικοδόμηση μιας πειστικής ρητορικής, η οποία θα μπορούσε να στηρίξει αποτελεσματικά τον αντικομμουνιστικό παροξυσμό του δικτατορικού καθεστώτος. Η πτώση της δικτατορίας το 1974 έφερε και την σχεδόν πλήρη απονομιμοποίηση της ρητορικής της εθνικοφροσύνης, δηλαδή της ρητορικής που βασιζόταν στις διαιρέσεις του εμφυλίου πολέμου⁵¹.

Πολιτικές λειτουργίες του παρελθόντος

Η επίκληση του παρελθόντος στον πολιτικό και επετειακό λόγο συνιστά μια πράξη με αμιγώς πολιτική σημασία. Οι πολιτικές ελίτ, οι πολιτικοί φορείς και οι πο-

⁵⁰Πασχαλούδη, ό.π., 108-169.

⁵¹ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Πόλις, 2008, 75-79.

λιτικοί επιλέγουν από το παρελθόν τα γεγονότα που συνάδουν με τις στρατηγικές τους επιδιώξεις και συγκροτούν την αντίστοιχη αφήγηση. Οι αφηγήσεις που προκύπτουν από αυτή τη διαδικασία δεν προορίζονται να αποκαταστήσουν την ιστορική αλήθεια, και γι' αυτό δεν αφορούν το παρελθόν. Αντίθετα, προορίζονται να επιτελέσουν συγκεκριμένες πολιτικές λειτουργίες γι' αυτό και αφορούν το παρόν και φυσικά το μέλλον⁵².

Στις τρεις περιπτώσεις που εξετάστηκαν το παρελθόν χρησιμοποιήθηκε επιλεκτικά και με διαφορετικό τρόπο, καταρχάς για να προσφέρει νομιμοποίηση στην πολιτική εξουσία που προέκυψε μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Στις ΗΠΑ η πατριωτική αφήγηση, σύμφωνα με την οποία νικητές ηττημένοι είχαν πολεμήσει με αυτοθυσία για το καλό του έθνους, υποστήριζε πολύ αποτελεσματικά τις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές, που ήταν απαραίτητες για την πολυπόθητη βιομηχανική ανάπτυξη, καθώς κατασκεύαζε έναν εθνικό κορμό στον οποίο όλοι μπορούσαν να βρουν το ρόλο και τη θέση τους αλλά και δικαίωνε τις αποφάσεις της πολιτικής εξουσίας.

Στην Ισπανία και την Ελλάδα, παρόλο που το πολιτικό πλαίσιο είναι διαφορετικό, εμφύλιος επιστρατεύεται ως παράδειγμα προς αποφυγή ή και ως φόβητρο. Στην πρώτη περίπτωση, στην περίοδο της μετάβασης στη δημοκρατία, ο φόβος της επανάληψης της εμφυλιοπολεμικής σύγκρουσης σκίασε ολόκληρη την περίοδο της μετάβασης στη δημοκρατία και καθοδήγησε τις ενέργειες όλων των πλευρών του πολιτικού φάσματος.

Ως φόβητρο και ως παράδειγμα προς αποφυγή χρησιμοποιήθηκε κατά περιόδους ο εμφύλιος πόλεμος και στην Ελλάδα. Μέχρι το 1974, όποτε οι πολιτικές εξελίξεις έθεταν σε κίνδυνο τη διαιρετική τομή της εθνοκοφροσύνης, στη ρητορική των νικητών, ο εμφύλιος πόλεμος αποτελούσε την υπέρτατη απόδειξη ότι ο κομμουνισμός ήταν επικίνδυνος. Επομένως, οποιαδήποτε ολιγωρία από την πλευρά των εθνοκοφρώνων θα μπορούσε να δημιουργήσει τις συνθήκες για την επανεμφάνισή του, η οποία προκαλούσε πόλεμο και καταστροφές.⁵³

Το εμφυλιοπολεμικό παρελθόν είχε μεγάλη σημασία και στις τρεις περιπτώσεις στη διαδικασία συγκρότησης των πολιτικών ταυτοτήτων. Οι εμφύλιοι πόλεμοι, παράγουν πολύ ισχυρές παραταξιακές ταυτίσεις και πολιτικές ταυτότητες, οι οποίες κληροδοτούνται και στις επόμενες γενιές. Στις ΗΠΑ ο ηττημένος Νότος ταυτίστηκε με τους δημοκρατικούς, ενώ ο Βορράς με τους ρεπουμπλικάνους. Αυτή η ταύτιση ήταν ορατή στην πολιτική συμπεριφορά των Αμερικανών για τουλάχιστον 100

⁵² Schwartz, «Memory as a Cultural System», ό.π. Βλ. επίσης Νίκος Μαραντζίδης, «Η δεκαετία του 1960 ως δημόσια ιστορία», στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, 2009, 351-354.

⁵³ Πασχαλούδη, ό.π., 85-93.

χρόνια μετά τη λήξη των συγκρούσεων. Το ίδιο ισχυρές ταυτίσεις έχουμε και στην Ισπανία και στην Ελλάδα, όπου η πολιτική ταυτότητα νικητών και ηττημένων συγκροτήθηκε εν πολλοίς με βάση την εμπειρία του εμφυλίου πολέμου και τις διαιρέσεις που κληροδότησε⁵⁴.

Η επίκληση του παρελθόντος, τέλος, πολλές φορές έχει παρηγορητική λειτουργία. Σε αυτή την περίπτωση γεγονότα, εικόνες και σύμβολα από το παρελθόν επιστρατεύονται προκειμένου να κάνουν την απώλεια, την ήττα και τον θάνατο κατανοητά και διαχειρίσιμα. Και στις τρεις περιπτώσεις ο εμφύλιος πόλεμος επιστρατεύτηκε προκειμένου να λειτουργήσει παρηγορητικά. Στις ΗΠΑ, όπως αναφέρθηκε τα στρατιωτικά νεκροταφεία έγιναν τόποι άντλησης εθνικής υπερηφάνειας και επίσημα εθνικά μνημεία. Η Ισπανία γέμισε μνημεία, σταυρούς και επιτύμβιες στήλες, που σχεδόν σε κάθε εκκλησία μνημόνευαν τα ονόματα των νεκρών. Αλλά και στην Ελλάδα τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια τα στρατιωτικά νεκροταφεία, ιδιαίτερα στη Δυτική Μακεδονία έγιναν τα κέντρα του εορτασμού της νίκης των εθνικοφρόνων στις 29 Αυγούστου 1949⁵⁵. Στην Ισπανία και στην Ελλάδα μνημονεύονται, βέβαια, οι νεκροί μόνο της πλευράς των νικητών. Οι ηττημένοι δεν έχουν καμία θέση στην εθνική οικογένεια και άρα οι συγγενείς τους δε χρειάζονται παρηγοριά.

Συμπεράσματα: Είναι δυνατό ένας εμφύλιος πόλεμος να γίνει εθνική επέτειος;

Στην επετειακή ρητορική ο λόγος για το παρελθόν στοχεύει να επηρεάσει την συγκρότηση της συλλογικής μνήμης, να επηρεάσει δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία αντιμετωπίζει το παρελθόν της. Στις επέτειους η κοινωνία θυμάται και γιορτάζει ως σύνολο με αφορμή ένα σημαντικό γεγονός από το παρελθόν της. Έτσι, οι επέτειοι αποκτούν νόημα για μια κοινωνία, όταν προάγουν τη συνοχή της και καλλιεργούν την αίσθηση ότι τα μέλη της μοιράζονται ένα κοινό παρελθόν. Με αυτή την έννοια ένας εμφύλιος πόλεμος αποτελεί ένα γεγονός προβληματικό, γιατί αφενός εξαιτίας της σημασίας του δεν μπορεί να αποσιωπηθεί, αφετέρου η υπενθύμισή κάθε άλλο παρά συμβάλλει στην κοινωνική συνοχή. Επομένως, προκειμένου να ενταχθεί στον επετειακό χάρτη ενός κράτους, ακόμη και όταν πρόκειται για ένα κράτος με δικτατορικό καθεστώς -όπως στην περίπτωση της Ισπανίας- είναι αναμενόμενο η υπό-

⁵⁴ Ενδεικτικά για τις ΗΠΑ, Angus Campbell, Philip E. Converse, Warren E. Miller & Donald E. Stokes, *The American Voter. Unabridged Edition*, Chicago, The University of Chicago Press, 1980. Για την Ισπανία, Samuel H. Barnes, Peter McNonough & Antonio Lopez Pina, «The Development of Partisanship in New democracies: The Case of Spain», *The American Journal of Political Science*, 1985, 29/4: 695-720. Για την Ελλάδα, Νικολακόπουλος, ό.π.

⁵⁵ Τσιάρα, ό.π.

μνησή του να να συναντά πολλούς περιορισμούς. Έτσι, η διαδικασία κατασκευής μιας επετειακής αφήγησης υπόκειται σε πολλούς περιορισμούς που επιβάλλονται από την πολιτική συγκυρία, τις κοινωνικές ανάγκες, τις προτεραιότητες της πολιτικής εξουσίας αλλά και τη μορφή του μετεμφυλιακού πολιτεύματος⁵⁶.

Καταρχάς, η θεσμοθέτηση ενός εμφυλίου ως επετείου και η συνακόλουθη αφήγηση περιορίζονται από τη μορφή του πολιτεύματος. Το τέλος ενός εμφυλίου πολέμου, ενός πολέμου δηλαδή που συνήθως τελειώνει με την απόλυτη επικράτηση της μιας πλευράς πάνω στην άλλη και συνοδεύεται από μεγάλο αριθμό εξόριστων και φυλακισμένων, είναι κάτι που, όπως έχει αναφερθεί, γιορτάζεται με δυσκολία. Αυτή η δυσκολία γίνεται ακόμη μεγαλύτερη, όταν το πολίτευμα που εγκαθιδρύεται από τους νικητές είναι δημοκρατικό. Σε ένα δημοκρατικό καθεστώς, όσο και αν αποσιωπηθεί, η πλευρά των ηττημένων δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς. Οι ηττημένοι, όσο και αν περιορίζονται από το νομικό πλαίσιο, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας, συγκροτούν σταδιακά δική τους έκφραση και διεκδικούν τη θέση τους στην ιστορία και τη συλλογική μνήμη διαμορφώνοντας αργά ή γρήγορα τη δική τους εκδοχή για τα γεγονότα του παρελθόντος. Επομένως, μόνο μια επετειακή αφήγηση που θα συμπεριλάμβανε με κάποιο τρόπο τους ηττημένους, θα μπορούσε να ενταχθεί στον επετειακό χάρτη μιας δημοκρατίας χωρίς μεγάλα προβλήματα. Αυτό, από τις τρεις περιπτώσεις που εξετάστηκαν, στάθηκε δυνατό μόνο στις ΗΠΑ, επειδή το επέτρεψαν οι ιδιαίτερες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικράτησαν μετά το τέλος των συγκρούσεων.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου το πολίτευμα δε διολίσθησε σε δικτατορία, τουλάχιστον μέχρι το 1974, η επιτυχημένη θεσμοθέτηση της επετείου του εμφυλίου πολέμου ήταν αδύνατη. Η επέτειος της λήξης του εμφυλίου πολέμου δεν απέκτησε ποτέ την αίγλη της 28^{ης} Οκτωβρίου ή της 25^{ης} Μαρτίου. Όχι μόνο γιατί ήταν εξαιρετικά διαιρετική, αλλά γιατί σε μια, έστω και καχεκτική, δημοκρατία δεν ήταν δυνατό να εορτάζεται επίσημα η επέτειος του θριάμβου του Εθνικού Στρατού εναντίον ενός τμήματος του έθνους. Το αίτημα για ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής υπερέβαινε την ανάγκη του εορτασμού και της υπενθύμισης της νίκης των εθνοκοφρόνων στο Γράμμο. Την ίδια στιγμή, βέβαια, μια συμφιλωτική αφήγηση στην οποία θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και οι ηττημένοι ήταν αδύνατη, τουλάχιστον μέχρι το 1974.

Στην περίπτωση της Ισπανίας τα πράγματα εξελίχθηκαν πολύ απλούστερα, τουλάχιστον για τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Καθώς, το φρανκικό καθεστώς επιδίωκε την περιθωριοποίηση των ηττημένων, ο εμφύλιος πόλεμος έγινε επέτειος, η οποία εορταζόταν με μεγάλη επισομότητα μέχρι τη μετάβαση στη δη-

⁵⁶ Barry Schwartz, *Abraham Lincoln*, ό.π., 11-12.

μοκρατία. Παρ' όλα αυτά, όπως αναφέρθηκε ήδη, από την δεκαετία του 1960, οι εορτασμοί άρχισαν να ατονούν σταδιακά, και -χωρίς ο εμφύλιος να φύγει από τον ιδεολογικό πυρήνα του φρανκισμού- άρχισε σταδιακά να συγκροτείται μια καινούργια πολιτική έκφραση η οποία έθετε τους διαχωρισμούς του παρελθόντος σε δεύτερη μοίρα.

Δεύτερος περιορισμός, που σχετίζεται με τον προηγούμενο είναι ο τρόπος με τον οποίο σχεδιάζει να αντιμετωπίσει η εξουσία των νικητών τους ηττημένους. Στην περίπτωση που η μετεμφυλιακή εξουσία σχεδιάζει να εντάξει τους ηττημένους στην μεταπολεμική ζωή, έστω και με περιορισμούς, τότε ο εορτασμός του εμφυλίου πολέμου γίνεται πολύ δύσκολος, καθώς αναμοχλεύει τα πάθη και σίγουρα δεν βοηθά την υπέρβαση των διαιρέσεων και την επιδίωξη της πολιτικής και κοινωνικής ομαλότητας. Στην Ελλάδα, βέβαια, οι νικητές συγκροτούν μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου μια αφήγηση αποκλεισμού των ηττημένων από το έθνος, η οποία συνοδεύεται από την προσπάθεια του πραγματικού εξοβελισμού από κάθε πολιτική και κοινωνική δραστηριότητα. Πολύ γρήγορα όμως, όταν το πολιτικό ενδιαφέρον μετατοπίζεται από την περιθωριοποίηση στην σταδιακή επανένταξη των ηττημένων στην πολιτική, η αφήγηση, χωρίς να διαφοροποιηθεί, παραγκωνίζεται. Δύο χρόνια μετά τη λήξη των συγκρούσεων ιδρύεται πολιτικό κόμμα, το οποίο εκπροσωπεί τους ηττημένους και ταυτόχρονα, οι εορτασμοί του εμφυλίου πολέμου ατονούν. Παρά την ακραιφνή αντικομμουνιστική της ρητορική, η πολιτική εξουσία επιλέγει το δρόμο της άμβλυνσης των διαιρέσεων, προκειμένου να είναι δυνατή η σταδιακή επανένταξη των ηττημένων στην πολιτική ζωή, εφόσον, βέβαια, θα απεμπολούσαν το παρελθόν και ένα κομμάτι της ταυτότητάς τους, πολιτικής και προσωπικής.

Στην περίπτωση που οι νικητές σχεδιάζουν την πλήρη απομόνωση και αποξένωση των ηττημένων, χωρίς διάθεση έστω και σταδιακής άμβλυνσης των διαιρέσεων που κληροδοτήθηκαν από τον πόλεμο, τότε ο εμφύλιος μπορεί ευκολότερα για κάποιο διάστημα να εγγραφεί στον επετειακό χάρτη της χώρας. Αυτό έγινε στην Ισπανία στην οποία παρά το γεγονός ότι οι εορτασμοί ατονούν και η ρητορική χαλαρώνει σταδιακά, οι επέτειοι του εμφυλίου πολέμου γιορτάζονται μέχρι το θάνατο του Φράνκο.

Η περίπτωση των ΗΠΑ είναι ως προς αυτό το ζήτημα μοναδική. Ο εμφύλιος πόλεμος 1861-1865 αποτέλεσε το τελευταίο στάδιο της συμβολικής συγκρότησης του αμερικάνικου έθνους. Μετά τη λήξη των συγκρούσεων, καθώς κυρίαρχη πολιτική προτεραιότητα έγινε η διατήρηση της ενότητας του έθνους, η αφήγηση που κατασκευάζεται από την κεντρική εξουσία υπηρετεί δύο στόχους: την υπέρβαση και άρα την αποσιώπηση της διαίρεσης και τη συγκρότηση μιας κοινής πατριωτικής μνήμης που θα επέτρεπε την ενσωμάτωση των ηττημένων χωρίς προβλήματα στο

εθνικό κράτος. Έτσι, ο εμφύλιος πόλεμος μπόρεσε να αποτελέσει ένα πανίσχυρο πατριωτικό σύμβολο, που χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα⁵⁷, με θετικές και όχι με αρνητικές συμπαραδηλώσεις.

Τέλος, η θεσμοθέτηση των επετείων εξαρτάται από την πολιτική συγκυρία ή καλύτερα από τον πολιτικό προσανατολισμό των μετεμφυλιακών κυβερνήσεων. Με άλλα λόγια ο εμφύλιος πόλεμος ενσωματώνεται στον επετειακό χάρτη της χώρας αφενός όταν η υπενθύμιση και ο εορτασμός του μπορούν να υποστηρίξουν αποτελεσματικά το πολιτικό πρόγραμμα των νικητών, αφετέρου όταν το όφελος της μνημόνευσης ξεπερνά το κόστος που έχει κατά κανόνα η επίκληση ενός διαιρετικού-τραυματικού γεγονότος στη δημόσια σφαίρα. Έτσι, ο μόνος ασφαλής τρόπος για να ενσωματωθεί τελικά ο εμφύλιος πόλεμος στη συλλογική μνήμη ενός κράτους, να γίνει επέτειος, να αναφέρεται στα σχολικά εγχειρίδια και να ανεγερθούν μνημεία για όσους έχασαν τη ζωή τους σε αυτόν, είναι να ερμηνευθεί μέσα από μια ενωτική αφήγηση. Μια αφήγηση δηλαδή που θα αμβλύνει τις διαιρέσεις του παρελθόντος και με κάποιο τρόπο θα δικαιώνει νικητές και ηττημένους. Αν τελικά μια τέτοιου είδους αφήγηση είναι δυνατό να προκύψει και πόσο γρήγορα μπορεί αυτό να συμβεί, εξαρτάται αποκλειστικά από τη μορφή του πολιτεύματος και την πολιτική συγκυρία. Εκείνο που μπορεί όμως με ασφάλεια να συμπεράνει κανείς είναι ότι η διατήρηση μιας διαιρετικής αφήγησης για το παρελθόν αποφεύγεται, γιατί ανά πάσα στιγμή μπορεί να αναζωπυρώσει τις αντιπαραθέσεις του παρελθόντος.

ΠΗΓΕΣ

Εφημερίδα *Ακρόπολις*
 Εφημερίδα *Ελευθερία*
 Εφημερίδα *Καθημερινή*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Aguilar Fernandez Paloma, *Μνήμη και λήθη του ισπανικού εμφυλίου πολέμου. Δημοκρατία, δικτατορία και διαχείριση του παρελθόντος*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005.

⁵⁷ Θα πρέπει, βέβαια, να λάβουμε υπόψη μας και το γεγονός ότι ο αμερικανικός εμφύλιος απέχει πολύ περισσότερο χρονικά από το παρόν, σε σχέση με τα άλλα δύο παραδείγματα που μας απασχολούν εδώ. Είναι, επομένως, πιο εύκολο να αποτελέσει ενωτικό παρελθόν και να χρησιμεύσει ως υπόστρωμα για την κατασκευή μιας επίσημης ενωτικής μνήμης. Οι αρνητικές του συμπαραδηλώσεις έχουν αμβλυνθεί αρκετά και εξαιτίας της μεγάλης χρονικής απόστασης που χωρίζει την αμερικανική κοινωνία από τη λήξη των συγκρούσεων.

- Aguilar Paloma & Carsten Humlebaek, «Collective Memory and National Identity in the Spanish Democracy. The Legacies of Francoism and the Civil War», *History & Memory*, 2002, 14/1-2: 121-164.
- Aguilar Paloma, «Institutional Legacies and Collective Memories: The Case of the Spanish Transition to Democracy» στο Jeffrey Olick (ed.), *States of Memory. Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection*, Durham, Duke University Press, 2003, 128-160.
- Antoniou Giorgos, *The Memory and Historiography of the Greek Forties, 1943-1949*, [αδμ. διδακτορική διατριβή], Florence, European University Institute, 2007, 163-164.
- Arthur G., *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century*, New York, ME Sharpe Inc, 1998.
- Barnes Samuel H., Peter McNonough & Antonio Lopez Pina, «The Development of Partisanship in New democracies: The Case of Spain», *The American Journal of Political Science*, 1985, 29/4: 695-720.
- Baumaister Roy F. & Stephen Hastings, «Distortions of Collective Memory: How Groups Flatter and Deceive Themselves», στο James Pennebaker, Dario Paez & Bernard Rime (επιμ.), *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*, Mahwah, N.J., Lawrence Erlbaum, 1997.
- Bermeo Nancy, «Democracy and the Lessons of Dictatorship», *Comparative Politics*, 1992, 24/3: 273-291.
- Bodnar John, *Remaking America. Public Memory, commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*, Princeton, Princeton University Press, 1992.
- Campbell Angus, Philip E. Converse, Warren E. Miller & Donald E. Stokes, *The American Voter. Unabridged Edition*, Chicago, The University of Chicago Press, 1980.
- Cenarro Angela, «Memory beyond the Public Sphere. The Francoist Repression Remembered in Aragon», *History & Memory*, 2002, 14/1-2: 165-188.
- Connerton Paul, *How Societies Remember*, Cambridge & New York, Cambridge University Press, 1991.
- Foster Gaines M., *Ghosts of the Confederacy: Defeat, the Lost Cause, and the Emergence of the New South, 1865-1913*, New York, Oxford University Press, 1987.
- Giese Lucretia, «“Living Memorials” after the Civil War», *The Art Bulletin*, 2002, 84/4: 697.
- Gillis John R., «Memory and Identity: The History of a Relationship», στο John R. Gillis (ed.), *Commemorations. The Politics of National Identity*, Princeton, Princeton University Press, 1994, 3.
- Giplin Drew Faust, *This Republic of Suffering. Death and the American Civil War*, New York, Alfred A. Knopf, 2008.
- Jancovich Mark, «“The Purest Knight of All”: Nation, History, and Representation in *El Cid* (1960)», *Cinema Journal*, 2000, 40/1: 79-103.
- Kansteiner Wulf, «Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies», *History and Theory*, 2004, 41/2: 179-197.
- Mayo James M., «War Memorials as Political Memory», *Geographical Review*, 1998, 78/1: 62-75.

- Narotzky Susana & Gavin Smith, «“Being *político*” in Spain. An Ethnographic Account of Memories, Silences and Public Politics», *History & Memory*, 2002, 14/1-2: 189-228.
- Neal Arthur G., *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century*, New York, ME Sharpe Inc., 1998, 24-25.
- Olick Jeffrey, «Genre Memories and Memory Genres: A Dialogical Analysis of May 8, Commemorations in the Federal Republic of Germany», *American Sociological Review*, 1999, 64/3: 381-402.
- Ortiz Carmen, «The Uses of Folklore by the Franco Regime», *The Journal of American Folklore*, 1999, 112/446: 479-496.
- Penn Warren Robert, *The Legacy of the Civil War*, Lincoln, Nebr., University of Nebraska Press, 1998.
- Pettegrew John, «The Soldier’s Faith: Turn of the Century Memory of the Civil War and the Emergence of Modern American Nationalism», *Journal of Contemporary History*, 1996, 31/1: 49-73.
- Richards Michael, «From War Culture to Civil Society. Francoism, Social Change and Memories of the Spanish Civil War», *History & Memory*, 2002, 14/1-2: 93-120.
- Romero-Maura Joaquin, “Spain: The Civil War and After”, *Journal of Contemporary History*, 1967, 2/1: 157-168.
- Savage Kirk, «The Past in Present. The Life of memorials», *Harvard Design Magazine*, 1999, 9: 1-5.
- Savage Kirk, *Monument Wars. Washington D.C., the National Mall and the Transformation of the Memorial Landscape*, Berkeley, University of California Press, 2009.
- Schudson Michael, «The present in the Past versus the Past in the Present», *Communications*, 1984, 11: 105-114.
- Schwartz Barry & Howard Schuman, «History, Commemoration, and Belief: Abraham Lincoln in American Memory, 1945-2001», *American Sociological Review*, 2005, 70/2: 183-203.
- Schwartz Barry, «Memory as a Cultural System: Abraham Lincoln in World War II», *American Sociological Review*, 1996, 61/5: 908-927.
- Schwartz Barry, *Abraham Lincoln and the Forge of National Memory*, Chicago, The University of Chicago Press, 2000.
- Temin Peter, «The Post-Bellum Recovery of the South and the Cost of the Civil War», *The Journal of Economic History*, 1976, 36/4: 898-907.
- Vidal-Beneyto José, «The Construction of Collective Memory: From Franco to Democracy», *Diogenes*, 2004, 51: 17-26.
- Βόγλης Πολυμέρης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρίικη Βαν Μπούσοχτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 61-80.
- Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Πόλις, 2008.
- Καραμανλής Κωνσταντίνος, «Πρωθυπουργικόν μήνυμα προς τον λαόν διά τον σημερινόν πανηγυρισμόν», *Ακρόπολις*, 29 Αυγούστου 1959.

- Λιάκος Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Αθήνα, Πόλις, 2007.
- Μαραντζίδης Νίκος, «Η δεκαετία του 1960 ως δημόσια ιστορία», στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Μπτσοτάκης, 2009, 351-354.
- Μπουρνάζος Στρατής, «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: η ένταξη του Εμφυλίου στην προαίωνια ιστορία της φυλής, ο “διθηπτός” ιός του κομμουνισμού και ο ρόλος της “αναμόρφωσης”», *Δοκιμές*, 1997, 6: 101-134.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η κακεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.
- Παπάγος Αλέξανδρος, «Το έθνος εξεγέρθη και ενίκησε», *Ακρόπολις*, 27 Αυγούστου 1950.
- Ρόρη Λαμπρινή, «Από το “δωσίλογο” Μπτσοτάκη στη “νέα Βάρκιζα του ’89”: η μνήμη της δεκαετίας του ’40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ”, στο Ρίκη Βαν Μπούσοτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λίθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 293-330.
- Τοντόροφ Τσβετάν, *Μνήμη του κακού, πειρασμός του καλού. Στοχασμοί για τον αιώνα που έφυγε*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2003.
- Τσιάρα Συραγώ, *Τοπία εθνικής μνήμης. Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*, Αθήνα, Κλειδάριθμος, 2004.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο J. O. Iatrides (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, 574-575.

Η πολιτική για τα παιδιά στον ισπανικό και τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο: ένας ιστορικός παραλληλισμός

Λουκιανός Χασιώτης*

Μολονότι οι συγκριτικές προσεγγίσεις του ισπανικού και του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στη σύγχρονη ιστοριογραφία παραμένουν ακόμα περιορισμένες¹, οι παραλληλισμοί μεταξύ των δύο γεγονότων έχουν μία μακρά παράδοση που ξεκινάει ήδη από τη δεκαετία του 1940. Το ΚΚΕ συνέδεσε τότε τις δύο συγκρούσεις με σκοπό αφενός να παρουσιάσει τη δράση του ως συνέχεια του αγώνα των Ισπανών δημοκρατικών και, αφετέρου, να ταυτίσει το δικτατορικό καθεστώς του Φράνκο με το ελληνικό «μοναρχοφασιστικό» –κατά την ορολογία του– κυβερνητικό στρατόπεδο. Το τελευταίο, από την πλευρά του, ήταν μάλλον επιφυλακτικό να προβεί σε παρόμοιες συγκρίσεις, για τους ίδιους ακριβώς λόγους, για να μην ταυτιστεί δηλαδή με ένα αυταρχικό καθεστώς που είχε επικρατήσει σε μεγάλο βαθμό χάρη στη βοήθεια του Άξονα και που, μετά την ήττα των συμμάχων του στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, είχε προσωρινά αποκλειστεί από τη διεθνή κοινότητα και τον νεοϊδρυθέντα ΟΗΕ. Παρόλα αυτά, και παρά τις επανειλημμένες συστάσεις του Λονδίνου και της Ουάσιγκτον προς την Αθήνα να αναβάλει την αποκατάσταση των ελληνοϊσπανικών διπλωματικών σχέσεων, ένα μεγάλο μέρος της πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής και πνευματικής ελίτ της χώρας δεν έκρυβε το θαυμασμό της για τον Φράνκο και, παράλληλα, δεν φοβόταν να συνδέσει το δικό της «αντισυμμοριακό» αγώνα με την «εθνική σταυροφορία» του *caudillo*, μία δεκαετία νωρίτερα. Για το ίδιο το φρανκικό καθεστώς πάλι, η ταύτιση των δύο εμφύλιων πολέμων πρόσφερε τη δυνατότητα ηθικής και πολιτικής νομιμοποίησής του στο πλαίσιο του δυτικού αντικομμουνιστικού στρατοπέδου. Γι' αυτό τόσο οι αξιωματού-

* Λέκτορας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

¹ Spyros Economides, «The Greek and Spanish Civil Wars: A Comparison», *Civil Wars*, 2000, 3/2: 89-105. Jesus Nieto Gonzales, «Guerra civil española y guerra civil griega: ¿Principio y final de la II guerra mundial?», *Erytheia*, 2002, 23: 331-374. Philip B. Minehan, *Civil War and World War in Europe: Spain, Yugoslavia and Greece*, Hampshire - London, Palgrave-MacMillan, 2006. Roberto Rodríguez Milán, «Confrontaciones civiles en la Europa mediterránea: Materiales para el estudio de la guerra civil griega», *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, 2007, 7, στο <http://hispanianova.rediris.es>. (10.3.2010).

χοι του όσο και ο ελεγχόμενος τύπος της Ισπανίας αντιμετώπισαν την εσωτερική ελληνική κρίση ως συνέχεια της προσπάθειας της ΕΣΣΔ να κυριαρχήσει στη Μεσόγειο, και την αξιοποίησαν για προπαγανδιστικούς λόγους στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Αντίθετα, οι εκτός νόμου ή εξόριστοι Ισπανοί αντιφρονούντες δεν αντιμετώπισαν με ενιαίο τρόπο τον ελληνικό Εμφύλιο, πέρα από το γεγονός ότι δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα μαζί του².

Ένα από τα ζητήματα, που χρησιμοποιήθηκε συστηματικά για να καταδειχτούν οι ομοιότητες των δύο εμφύλιων συγκρούσεων ή για να δικαιολογηθούν οι πολιτικές της κάθε πλευράς, ήταν το «πρόβλημα «των παιδιών», όπως αυτό προέκυψε στην Ισπανία στα 1936-39 και στην Ελλάδα στα 1947-49. Πράγματι, η αντιστοιχία των μέτρων που ελήφθησαν για τη μέριμνα των ανηλίκων στις δύο χώρες, και από τα δύο στρατόπεδα, κατά τη διάρκεια των πολέμων είναι αξιοσημείωτη, παρά τις σημαντικές επιμέρους διαφορές. Τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ισπανία οι αντιμαχόμενες πλευρές ακολούθησαν την πολιτική τους απέναντι στα παιδιά-θύματα του πολέμου με βάση ένα συνδυασμό ανθρωπιστικών, στρατηγικών και προπαγανδιστικών τακτικών. Η πιο αδύναμη στρατιωτικά παράταξη σε αμφότερες τις περιπτώσεις αναγκάστηκε να μεταφέρει τα παιδιά στο εξωτερικό, ενώ η πιο ισχυρή τα συγκέντρωσε στο εσωτερικό. Τα παιδιά αποσπάστηκαν από τις οικογένειές τους και μετακινήθηκαν είτε με τη θέληση των τελευταίων είτε με τη βία, προκειμένου να γλυτώσουν από την πείνα, τους βομβαρδισμούς, τις κακουχίες, την ορφάνια, αλλά και για να διαπαιδαγωγηθούν, ώστε να γίνουν καλοί πολίτες σύμφωνα με τις αντιλήψεις της κάθε πλευράς. Ο χωρισμός από τις οικογένειές τους αποτέλεσε τραυματική εμπειρία, ταυτόχρονα όμως τους άνοιξε καινούριους ορίζοντες, τους πρόσφερε συχνά καλύτερες συνθήκες ζωής και καλύτερες προοπτικές για την επαγγελματική τους αποκατάσταση ή για τη μόρφωσή τους.

Στην Ισπανία τη μεταφορά, την περίθαλψη και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών-θυμάτων του πολέμου από την πλευρά των εθνικιστών ανέλαβε η οργάνωση της Κοινωνικής Πρόνοιας (Auxilio Social), που αποτέλεσε οργανικό τμήμα του Εθνικού Κινήματος του Φράνκο (Movimiento Nacional ή Falange Española Tradicionalista [FET] y de las JONS). Αντίθετα, στη ζώνη των δημοκρατικών η φροντίδα για τα παιδιά και τον εκπατρισμό τους τέθηκε υπό την εποπτεία διάφορων υπουργείων, τοπικών αρχών, κομματικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων, γεγονός που αντικατοπτρίζει την πολύμορφη εσωτερική σύνθεση του στρα-

² Loukianos Hassiotis, «La “cuestión española” y la postura de Grecia (1946-1950)», *Ayer*, 2010, 78: 233-264. Loukianos Hassiotis, «The views of Franco's regime on the “children's issue” during the Greek civil war», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2009, 33-32: 204-218.

τοπέδου τους³. Στην Ελλάδα, όπως είναι γνωστό, το επίσημο κράτος ανέλαβε την περίθαλψη των «ανταρτόπληκτων» παιδιών, κυρίως μέσω του Εράνου Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδας (ΠΒΕΕ), γνωστού ως «Εράνου της Βασιλίσσης», ο οποίος συνεργάστηκε βέβαια με τα αρμόδια υπουργεία και τον Εθνικό Στρατό (ΕΣ). Από την άλλη πλευρά, ο Δημοκρατικός Στρατός της Ελλάδας (ΔΣΕ) ήταν ο υπεύθυνος για τη μετακίνηση των παιδιών στις γειτονικές βαλκανικές χώρες, όπου τη φροντίδα τους ανέλαβαν οι τοπικές αρχές σε συνεργασία με εκπροσώπους του ΚΚΕ και της Επιτροπής Βοήθειας στο Παιδί (ΕΒΟΠ)⁴. Θα επιχειρήσω στη συνέχεια μία πρώτη σύγκριση των διακριτών αυτών στρατηγικών και μεθόδων, επιμένοντας περισσότερο στις ομοιότητες και τις διαφορές στη λειτουργία και τη δράση της Auxilio Social (AS) και του Εράνου της Βασιλίσσης.

Η ίδρυση της AS το 1937 και της ΠΒΕΕ δέκα χρόνια αργότερα ανταποκρινόταν αναμφίβολα στις πραγματικές ανθρωπιστικές ανάγκες των δύο χωρών. Στην Ισπανία το πραξικόπημα του Ιουλίου του 1937 δεν οδήγησε απλώς σε μία σύγκρουση μεταξύ δύο (στην πραγματικότητα περισσότερων) στρατών, αλλά και σε εκκαθαρίσεις στα μετόπισθεν εις βάρος πολιτικών αντιπάλων ή «ταξικών εχθρών» και των οικογενειών τους. Αυτό είχε ως συνέπεια χιλιάδες παιδιά να μείνουν ορφανά ή απροστάτευτα, καθώς ένας ή και οι δύο γονείς τους είχαν σκοτωθεί στο μέτωπο ή πολεμούσαν σ' αυτό, είχαν εκτελεστεί ή βρίσκονταν στις φυλακές. Η AS

³ Για το Auxilio Social έχουν μέχρι σήμερα γραφτεί πέντε αξιόλογες μονογραφίες: Mónica Orduña Prada, *Al Auxilio Social (1936-1940). La etapa fundacional y los primeros años*, Madrid, Escuela Libre Editorial, 1996. Ángela Cenarro, *La sonrisa de Falange. Auxilio Social en la guerra civil y en la posguerra*, Barcelona, Critica, 2006. Ángela Cenarro, *Los niños del Auxilio Social*, Madrid, Espasa-Calpe, 2009. Francisco González de Tena, *Niños invisibles en el cuarto oscuro*, Madrid, Tebar, 2009. Francisco González de Tena, *El papel de la Iglesia en Auxilio Social*, Malaga, Sepha, 2009. Για τη μεταφορά από τους δημοκρατικούς παιδιών στο εξωτερικό οι εργασίες είναι περισσότερες. Ενδεικτικά βλ. Dorothy Legarreta, *The Guernica Generation. Basque Refugee Children of the Spanish Civil War*, Nevada, University of Nevada Press, 1984. Alicia Altred Vigil, Encarna Nicolás Marín, Roger González Martell, *Los niños de la guerra de España en la Unión Soviética. De la evacuación al retorno (1937-1999)*, Madrid, Fundación F. Largo Caballero, 1999. Jose Marie Devillard, *Los niños españoles en la Urss (1937-1997): Narración y memoria*, Barcelona, Ariel, 2001. Emeterio Paya, *Los niños españoles de Morelia: el exilio infantil en Mexico*, Barcelona, Milenio, 2002. Daniel Kowalsky, *Stalin and the Spanish Civil War*, e-book, Columbia University Press, 2004, <http://www.gutenberg-e.org/kod01/> (10 Μαρτίου 2010). Eduardo Pons Prades, *Los niños republicanos en la Guerra de España*, Madrid, Oberon, 2004. Verónica Sierra Blas, *Palabras huérfanas: los niños exiliados en la guerra civil*, Madrid, Taurus, 2009.

⁴ Για το «ζήτημα των παιδιών» στον ελληνικό εμφύλιο βλ. ενδεικτικά Lars Baerentzen, «Το «παιδομάζωμα» και οι παιδοπόλεις της βασιλίσσης», στο Lars Baerentzen, Γιάννης Ιατρίδης & Ole Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, 1945-1949*, Αθήνα, Ολκός, 1992, μτφρ. Α. Παρίση, 137-164. Ειρήνη Λαγάνη, *Το «παιδομάζωμα» και οι ελληνογιογκοσλαβικές σχέσεις, 1949-1953. Μία κριτική προσέγγιση*, Αθήνα, Σιδέρης, 1996. Τασούλα Βερβενιώτη, «Περί «παιδομαζώματος» και «παιδοφυλάγματος» ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», στο Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Νίκος Μαραντζίδης - Μαρία Μπουντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005, 101-124. Milan Ristović, *Eva μακρύ ταξίδι: τα παιδιά του «παιδομαζώματος» στη Γιουγκοσλαβία, 1948-1950*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2006, μτφρ. Μ. Νταμπαράκης.

έσπευσε να καλύψει τις ανάγκες αυτών των παιδιών τη στιγμή που το υφιστάμενο σύστημα πρόνοιας βρισκόταν υπό κατάρρευση. Αρχικά γεννήθηκε ως Πρόνοια του Χειμώνα (*Auxilio de Invierno*), κατά το πρότυπο της γερμανικής ναζιστικής οργάνωσης *Winterhilfe*, προκειμένου να προσφέρει φαγητό και περίθαλψη στα ορφανά και γενικότερα στους αμάχους της εθνικιστικής ζώνης κατά τη διάρκεια του χειμώνα του 1936-37. Σταδιακά εξελίχτηκε σε ημιεπίσημο θεσμό -υπό τον έλεγχο πάντα της Φάλαγγας- και, μολονότι δεν εντάχθηκε πλήρως στο κρατικό σύστημα πρόνοιας παρά μόνο αρκετά χρόνια μετά το τέλος του πολέμου, απέκτησε ευρύτατες αρμοδιότητες και προνόμια, εξαιτίας του πολιτικού και ιδεολογικού του χαρακτήρα⁵.

Αντίστοιχα, η ίδρυση του Εράνου της Βασιλίσσης έναν περίπου χρόνο μετά την έναρξη του ελληνικού εμφυλίου, ανταποκρινόταν στην ανάγκη περίθαλψης, σίτισης και στέγασης 300.000 και πλέον παιδιών-θυμάτων του πολέμου, που στη δεδομένη συγκυρία δεν μπορούσαν να συντηρηθούν από το κράτος. Έτσι, και σε αυτήν την περίπτωση δημιουργήθηκε ένα ημιεπίσημος φορέας υπό την εποπτεία της βασίλισσας Φρειδερίκης, στον οποίο συμμετείχαν έμπιστοι και έμπιστες του παλατιού, κυβερνητικές υπηρεσίες, ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, το ΠΙΚΠΑ, άλλες φιλανθρωπικές και χριστιανικές οργανώσεις, και με τον οποίο συνεργάζονταν στενά ο ΕΣ και οι άλλες δυνάμεις κρατικής ασφάλειας⁶.

Η δομή και των δύο οργανώσεων ήταν πυραμιδωτή, συγκεντρωτική και αυστηρά ιεραρχική και έπρεπε να γίνεται σεβαστή τόσο από το προσωπικό όσο και από τους τροφίμους. Ωστόσο ο πολυδαίδαλος χαρακτήρας τους, ιδιαίτερα εκείνος της AS, οδηγούσε συχνά σε αλληλοεπικάλυψη αρμοδιοτήτων και σε εσωτερικούς ανταγωνισμούς που αποτελούσαν συνέπειες της επέκτασης των δραστηριοτήτων τους και της συνεργασίας τους με άλλες επίσημες ή ημιεπίσημες υπηρεσίες, όπως ήταν η *Sección Femenina* (το γυναικείο τμήμα της Φάλαγγας) ή το Υπουργείο Προεδρίας στην ισπανική περίπτωση και η Εθνική Υπηρεσία Περιθάλψεως Ελληνοπαίδων (ΕΥΠΕ) ή το Υπουργείο Πρόνοιας στην ελληνική. Οι ανταγωνισμοί αυτοί συνήθως οφείλονταν σε προσωπικές φιλοδοξίες και την επιθυμία κατοχύρωσης προσωπικών ή υπηρεσιακών εξουσιών εντός των δύο καθεστώτων, αλλά ενίοτε έκρυβαν και διαφορετικές ιδεολογικές προσεγγίσεις, όπως για παράδειγμα το ρόλο των γυναικών (σε αμφότερες τις περιπτώσεις) ή των στρατιωτικών (στην ελληνική)⁷.

⁵ Orduña Prada, ό.π., 27-126. Pedro Carasa, «La revolución nacional-asistencial durante el primer franquismo (1936-1940)», *Historia Contemporánea*, 1997, 16: 104-19.

⁶ Για τα ορφανά και αναξιοπαθούσα παιδιά στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο βλ. την έκθεση της Thérèse Brosse, *War-handicapped Children. Report on the European Situation*, Paris, UNESCO, 1950, 22-26. Για την ίδρυση του Εράνου: Baerentzen, ό.π., 148-150. Βερβενιώτη, ό.π., 102-107.

⁷ Cenarro, *La sonrisa*, ό.π., 73-109. Tassoula Vervenioti, «Charity and Nationalism: The Greek Civil War and the Entrance of Right-Wing Women into Politics», στο Paola Baccheta & Margaret Power (eds.), *Right-*

Ο ιδεολογικός προσανατολισμός των δύο φορέων αντιστοιχούσε στα γενικότερα χαρακτηριστικά των παρατάξεων που εκπροσωπούσαν, και ως εκ τούτου παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις. Η AS ως οργανικό τμήμα της FET y de las JONS είχε σαφείς επιδράσεις από τα ολοκληρωτικά πρότυπα του ιταλικού φασισμού και του γερμανικού ναζισμού, τα οποία συνδύαζε με παραδοσιακές αρχές του ισπανικού συντηρητισμού. Για τα στελέχη της AS στόχος ήταν η δημιουργία μίας ενιαίας και ισχυρής εθνικής κοινότητας, χωρίς ταξικές ή τοπικιστικές διαιρέσεις, η εξυπηρέτηση των ιδανικών της «ισπανικής φυλής» και η δημιουργία της «Νέας Ισπανίας», πιστής στον καθολικισμό, την πειθαρχία, την ιεραρχία και την αυτοκρατορική ιστορική αποστολή του έθνους. Υποστήριζε την κάθαρση της ισπανικής κοινωνίας από τις σοσιαλιστικές και φιλελεύθερες αντιλήψεις, ενώ παράλληλα έκανε λόγο για ρήξη με το υφιστάμενο σύστημα φιλανθρωπίας. Η επαναστατική μεταβολή που έφερε η AS στον τρόπο αντιμετώπισης της αγαθοεργίας στην Ισπανία συνίστατο στην αντικατάσταση του ατόμου -ως ευεργέτη και ως ευεργετούμενου- από το έθνος. Σύμφωνα με την οργανική και εθνική αντίληψη της οργάνωσης, η περίθαλψη των ανηλίκων, των μπτέρων και γενικότερα του πληθυσμού «στα μετόπισθεν» αποτελούσε εθνικό έργο για την αναδόμηση του κράτους και της κοινωνίας, στην οποία έπρεπε να συμμετέχει η πατρίδα ως οργανικό σύνολο των κοινωνικών ομάδων που τη συγκροτούσαν⁸.

Από την πλευρά του, ο Έρανος της Βασίλισσας εξέφραζε τις βασικές αρχές της εθνοφοροσύνης που κυριάρχησε μεταπολεμικά στην Ελλάδα. Για τους ιθύνοντες του σκοπός των παιδοπόλεων ήταν η προετοιμασία της νέας γενιάς για την ανοικοδόμηση της χώρας (πρωτίστως της υπαίθρου) και η καλλιέργεια στους νέους των ιδανικών του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, του πατριωτισμού, της πίστης στους Βασιλείς και συνολικά στο πολιτικό και κοινωνικό σύστημα. Παρά τις διακηρύξεις του για την καθιέρωση ενός «νέου συστήματος προνοίας εις την Ελληνικήν υπαίθρον», ο Έρανος δεν συγκρούστηκε με το υφιστάμενο καθεστώς αγαθοεργίας, αλλά μάλλον αποτέλεσε συνέχειά του, εμπλουτισμένη, όμως, με ισχυρές δόσεις μοναρχικού πατερναλισμού⁹. Οι δύο περιπτώσεις μοιράζονταν ορισμένα

wing Women. From Conservatives to Extremists Around the World, New York - London, Routledge, 2002, 121-122.

⁸ Για τις βασικές αξίες της οργάνωσης βλ. ενδεικτικά Mercedes Sanz Bachiller, *La mujer y la educación de los niños*, Madrid, Ediciones Auxilio Social, 1939. FET y de las JONS, *Auxilio Social desde el punto de vista religioso y moral*, Madrid, Ayala, 1940.

⁹ Γενικά Αρχεία του Κράτους (στο εξής ΓΑΚ), Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1232 Αυλαρχείο ΑΜ Βασίλισσας, Εκτελεστική Επιτροπή Εράνου, 15 (1950-54): Ομιλία Ν. Σινιόσογλου για τον Έρανο, Ιανουάριος 1951. ΕΛΙΑ/Αρχείο Ειρήνης Καλλιγιά: Αλεξάνδρα Μελά, *Τι είναι και τι προσφέρει εις τον ελληνικόν λαόν η βασιλική πρόνοια*, Αθήνα, 1967 (ομιλία που έγινε στην Εταιρεία Φίλων του Λαού). Πρβλ. Βερβενιώτη, ό.π., 114. Λουκής Χασιώτης, «Εθνοφοροσύνη και αντικομμουνισμός στο νεανικό τύπο: το παράδειγμα του περιοδικού *Παιδόπολις*, 1950-51», *Ιστορ*, 2009, 15: 277-284.

κοινά ιδεολογικά χαρακτηριστικά, όπως ήταν ο αντικομμουνισμός, ο εθνικισμός και η αίσθηση της ιστορικής αποστολής του έθνους, η θρησκευτική πίστη (περισσότερο ίσως στην καθολική Ισπανία), αλλά και η υιοθέτηση κοινωνιο-βιολογικών θεωριών περί «κομμουνιστικού ιού» ή σύνδεσης πολιτικής συμπεριφοράς και διανοητικής παθολογίας¹⁰.

Πάνω απ' όλα όμως τόσο η AS όσο και ο Έρανος εξέφραζαν μία σχέση εξάρτησης ανάμεσα στους «προστάτες» και τους «προστατευόμενους», με άλλα λόγια η «σωτηρία» των παιδιών από την ορφάνια, την πείνα, τις ασθένειες, τις κακουχίες ή την «απαγωγή» από τους αντιπάλους (στην περίπτωση της Ελλάδας) είχε ανταποδοτικό χαρακτήρα. Οι τρόφιμοι των ισπανικών “hogares infantiles” (εστιών ανηλίκων) και των ελληνικών παιδοπόλεων έπρεπε να διαπαιδαγωγηθούν με κατάλληλο τρόπο, ώστε να αναλάβουν στη συνέχεια την αποστολή της αναγέννησης της πατρίδας με βάση τις αρχές των μεταπολεμικών καθεστώτων. Η αντίληψη αυτή αντιστοιχούσε στον εθνικό και πολιτικό ρόλο που αποδόθηκε στη νέα γενιά ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, κυρίως όμως κατά τη διάρκεια των ολοκληρωτικών συγκρούσεων του 20ού: το κράτος όφειλε να αναλάβει τη φροντίδα της ανατροφής των παιδιών, ιδιαίτερα των ορφανών ή των αναξιοπαθούντων, έτσι, ώστε αυτά να μεγαλώσουν ως σωστοί και νομιμόφρονες πολίτες¹¹. Όπως υποστήριζε ένα άρθρο της εφημερίδας της Φάλαγγας *Arriba* τον Ιούλιο του 1939, «τα παιδιά είναι η αφρόκρεμα της Αυτοκρατορίας. Τα παιδιά είναι η ενότητα, η δυναμική, η δόξα της μοναδικής Πατρίδας»¹². Αντίστοιχα για τους υπεύθυνους του «παιδοφυλάγματος», οι τρόφιμοι των παιδοπόλεων θα αποτελούσαν

«(...) εν Εθνικόν τείχος, από Θεσπρωτίας μέχρι Ορεστιάδος, αδιάβατον, διότι πίσω από αυτό θα ευρίσκωνται οι εις τας Παιδοπόλεις καταρτισθέντες ακρίται μας και ο με πάλλουσαν την καρδίαν από Εθνικάν πνοήν και συνείδησιν

¹⁰ Για την Ισπανία: Auxilio Social, *Normas y orientaciones para delegados. II Congreso Nacional, 16-23 octubre 1938*, τόμ. Β', Valladolid 1939. Cenarro, *La sonrisa*, ό.π., 39-71, 109-143. Για την Ελλάδα: Υπό την Υψηλήν Προστασίαν της AM της Βασιλείσης, Ειδική Υπηρεσία Περιθάλψεως Ελληνοπαίδων, *Ετήσια έκθεση των πεπραγμένων της ΕΥΠΕ. Από της ιδρύσεώς της μέχρι τέλους Ιουνίου 1949*, Αθήνα 1949, 3 κ.εξ. Άγγελος Μεταξάς, «Να σωθῆ το παιδί», *Εμπρός*, 30.12.1948. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1231. Κλ. Μπουλαλάς προς απάσας τας Παιδοπόλεις, Αθήνα 26 Ιουλίου 1948. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1214: Πρακτικά 52ης Συνεδριάσεως της ΕΣΔΠΕ, Αθήνα 23 Ιουνίου 1949. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1231: Εκτελεστική Επιτροπή Εράνου προς εφορευτικές επιτροπές παιδοπόλεων και Εστιών Συσσιτίου, Αθήνα 24 Δεκεμβρίου 1949. Πρβλ. Kjersti Ericsson, «Introduction», στο Kjersti Ericsson & Eva Simonsen (eds.), *Children of World War II. The Hidden Enemy Legacy*, Oxford - New York, Berg, 2005, 9-10.

¹¹ Eftihia Voutira & Aigli Brouskou, “Borrowed children” in the Greek civil war», στο Catherine Panter-Brick & Malcolm Smith (eds.), *Abandoned Children*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 93, 104-5. Eva Simonsen, «Children in Danger: Dangerous Children», στο Kjersti Ericsson & Eva Simonsen (eds.), ό.π., 269-286.

¹² «Veraneos de niños», *Arriba*, 5.7.1937.

Ελληνικός νέος ακριτισμός και ο οποίος την γέννησιν του θα οφείλη εν παντί εις τας Παιδοπόλεις»¹³.

Γι' αυτό, άλλωστε και οι δύο οργανισμοί ανέλαβαν την περίθαλψη παιδιών που ανήκαν σε αμφοτέρωτα τα στρατόπεδα – αν και η στάση απέναντι στα παιδιά των αντιπάλων δεν ήταν ταυτόσημη σε Ελλάδα και Ισπανία: οι μαρτυρίες πρώων τροφίμων των εστιών ανηλίκων που προέρχονταν από αριστερές και δημοκρατικές οικογένειες δείχνουν ότι η αυστηρή αντιμετώπισή τους από τα στελέχη της Φάλαγγας έτεινε τελικά στο να συντηρεί παρά να διαβρώνει τις ανεπιθύμητες ταυτοτητές τους¹⁴.

Σημαντικές διαφορές αλλά και αρκετές ομοιότητες διακρίνονται επίσης στον τομέα της ηθικής, πολιτικής και θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης των τροφίμων των ιδρυμάτων της AS και του Εράνου της Βασιλίσσης. Η ζωή εντός αυτών των ιδρυμάτων είχε ημιστρατιωτικό χαρακτήρα που βασιζόταν καταρχάς στην αυστηρή τήρηση της ιεραρχίας και της πειθαρχίας από την πλευρά προσωπικού και τροφίμων. Βασιζόταν επίσης στην αυστηρή κανονικοποίηση του προγράμματος λειτουργίας: όλες οι πτυχές της καθημερινότητας, ο καθορισμός του ωραρίου, η εκπαιδευτική διαδικασία, ο ελεύθερος χρόνος, το διαιτολόγιο, κ.ο.κ., καθορίζονταν με ειδικές εγκυκλίους της κεντρικής διοίκησης, μολονότι, όπως αποδείχτηκε, η πραγματικότητα επέβαλε αρκετές προσαρμογές στις δυνατότητες κάθε ιδρύματος και στις προσωπικές επιλογές του διευθυντή ή της διευθύντριας του. Από την πλευρά τους, οι τρόφιμοι ήταν υποχρεωμένοι να τηρούν με την ίδια ευλάβεια τους κανόνες, την πειθαρχία και την ιεραρχία. Σε διαφορετική περίπτωση υπόκειντο σε ένα μικροσύστημα ποινών που περιλάμβανε την -ελαφρά συνήθως- σωματική τιμωρία, τον προσωρινό αποκλεισμό από τους υπόλοιπους τροφίμους, και τη στέρηση κάποιου γεύματος ή τις επιπλέον υπηρεσίες.

Η Εκκλησία και οι χριστιανικές οργανώσεις ανέλαβαν ενεργό ρόλο στον τομέα αυτόν τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ισπανία, αλλά στην τελευταία ο ρόλος τους ήταν περισσότερο ισχυρός και θεσμοθετημένος. Επιπλέον, η ιδεολογική κατάρτιση στις εστίες ανηλίκων του AS υπήρξε αμεσότερη και σαφέστερη, ενώ συνολικά το σύστημα ήταν περισσότερο αυστηρό και οι ποινές εις βάρος των απείθαρτων «προστατευόμενων» παιδιών πολύ σκληρότερες σε σύγκριση με αυτές που εφαρμόζονταν στις παιδοπόλεις του Εράνου. Ακόμα πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι τα παραπάνω χαρακτηριστικά στην ισπανική περίπτωση παρέμειναν

¹³ ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1214 Αυλαρχείο ΑΜ Βασιλίσσης, «Ειδική Εταιρεία Περιθάλψεως Ελληνοπαίδων», φ. 2 (1948-1950): Πρακτικά 52ης Συνεδρίασεως της Επιτροπής Συντονισμού Διασώσεως και Περιθάλψεως Ελληνοπαίδων στα γραφεία της ΕΥΠΕ, Αθήνα 23 Ιουνίου 1949.

¹⁴ Ángela Cenarro, *Los niños*, ό.π., 138-239. González de Tena, *Niños invisibles*, ό.π., 51 κ.εξ.

σε γενικές γραμμές αναλλοίωτα ακόμα και μετά τον πόλεμο (δείγμα του αυταρχικού χαρακτήρα του φρανκικού καθεστώτος και της απουσίας οποιουδήποτε πνεύματος συμφιλίωσης από την πλευρά του), ενώ στην ελληνική υπήρξε σταδιακά μία σχετική υποχώρηση του πολιτικού λόγου στο εσωτερικό των ιδρυμάτων¹⁵.

Συνολικά, πάντως, ο ρόλος της κοινωνικής πρόνοιας αποτέλεσε βασικό στοιχείο της προπαγάνδας τόσο των Ισπανών εθνικιστών όσο και των Ελλήνων εθνικοφρόνων. Η AS λειτούργησε πολύ πετυχημένα ως προπαγανδιστικό μέσο για την εικόνα των εθνικιστών στο εσωτερικό και το εξωτερικό, αλλά και για την προσέλκυση εθελοντών για τη δημιουργία της νέας «ενιαίας εθνικής κοινότητας» · όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Paul Preston, αν η καταστολή υπήρξε το μαστίγιο του φρανκισμού, η Κοινωνική Πρόνοια ήταν το καρότο¹⁶. Επιπλέον, οι δραστηριότητές της ενέπλεξαν διάφορες ανθρώπινες ομάδες είτε εκείνους που πρόσφεραν τη βοήθεια είτε εκείνους που τη δέχονταν · η σημασία του ήταν επομένως θεμελιώδης σε μία στιγμή που η μαζική κινητοποίηση στα «μετόπισθεν» ήταν αποφασιστική για τη νίκη στον πόλεμο¹⁷. Από την άλλη πλευρά, το «παιδοφύλαγμα», σε συνδυασμό με την κατηγορία περί «παιδομαζώματος» εκ μέρους του ΔΣΕ, αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της εθνικοφροσύνης. Ανταποκρίθηκε σε όλες τις βασικές αξίες της, ενίσχυσε τα επιχειρήματα και το λεξιλόγιό της και απευθύνθηκε σε ένα ευρύ φάσμα ακροατών, τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό, προσφέροντας την απαραίτητη νομιμοποίηση στο μεταπολεμικό καθεστώς και ιδιαίτερα στη μοναρχία. Παράλληλα, όπως και στην Ισπανία, δημιούργησε ένα ευρύ δίκτυο ανθρώπων και οικογενειών που συνδέονταν ή εξαρτιόνταν με κάποιο τρόπο από τον Έρανο¹⁸.

Οι γυναίκες έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτή τη μορφή κινητοποίησης του πληθυσμού. Για την ακρίβεια η κοινωνική πρόνοια αποτελούσε την εποχή των εμφύλιων συρράξεων στην Ισπανία και την Ελλάδα τη μοναδική αξιόπιστη διέξοδο πολιτικής δραστηριότητας των συντηρητικών γυναικών, οι οποίες έπρεπε όχι μονάχα να παλέψουν με τα παραδοσιακά πατριαρχικά γνωρίσματα των δύο κοινωνιών, αλλά και να αντιμετωπίσουν την αντίφαση ανάμεσα στις προσωπικές τους φιλοδοξίες και τις αντιλήψεις των παρατάξεών τους για το ρόλο και τη φύση

¹⁵ Για την ισπανική περίπτωση βλ. Cenarro, *La sonrisa*, ό.π., 145-174. González de Tena, *El papel*, ό.π., 35-119. Για την ελληνική βλ. ΕΛΙΑ/Αρχειο Βασιλικής Πρόνοιας: *Πρώτον Συνέδριον Αρχηγών Παιδοπόλεων*, Αθήνα 1956, 17, 23, 59, 86, 106-107. Πρβλ. Μαντώ Δαλιάνη [Νταλιάνη] & Mark Mazower, «Παιδιά στη δίνη του εμφυλίου πολέμου: οι ενήλικες του σήμερα», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2003, μπηφ. Ε. Θεοφύλακτοπούλου, 113-116. Χασιώτης, ό.π., 286.

¹⁶ Paul Preston, *Doves of War. Four Women of Spain*, London, Harper Collins, 2002, 266.

¹⁷ Orduña Prada, ό.π., 172-176, 239-254. Carasa, ό.π., 132-134. Βλ. και το αγγλόφωνο έντυπο της FET de las JONS, *Auxilio Social: Social Help*, x., 1938.

¹⁸ Βερβενιώτη, ό.π., 110-118. Χασιώτης, ό.π., 283-289.

της γυναίκας. Οι πλέον διάσημες γυναίκες του στρατοπέδου των Ισπανών Εθνικιστών ήταν η Pilar Primo de Rivera y Sáenz de Heredia (1907-1991), αδελφή του ιδρυτή της προπολεμικής Φάλαγγας José Antonio Primo de Rivera (1903-1936), και επικεφαλής της Sección Femenina, και η Mercedes Sanz Bachiller (1911-2007), σύζυγος του ιδρυτή των JONS (Juntas Ofensivas Nacional-Sindicalistas) και παλιού φαλαγγίτη Onésimo Redondo, και μία από τους ιδρυτές του AS – αμφότερες συνδέθηκαν με το κοινωνικό έργο του νέου καθεστώτος. Στο κυβερνητικό στρατόπεδο στην Ελλάδα ξεχωρίζει βέβαια η μορφή της βασίλισσας Φρειδερίκης (1948-1980), που αναγορεύτηκε σε «μάννα στρατού και λαού» ή «Θεά της Πρόνοιας» που έσωσε τα Ελληνόπουλα από την πείνα και την απαγωγή. Αλλά και οι άλλες γυναίκες που ανέβηκαν στην ιεραρχία του μεταπολεμικού καθεστώτος προέρχονταν συχνά από τον ίδιο τομέα: δεν είναι τυχαίο ότι η ενιεταλμένη κυρία της βασίλισσας, στέλεχος του Εράνου και πρόεδρος του ΠΙΚΠΑ Λίνα Τσαλδάρη (1887-1981), ήταν η πρώτη ελληνίδα υπουργός και μάλιστα υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας¹⁹.

Δείγμα της υποχρεωτικής εμπλοκής του πληθυσμού στις δραστηριότητες των δύο οργανισμών ήταν επίσης ο τρόπος χρηματοδότησής τους. Τόσο η AS όσο και η ΠΒΕΕ απέκτησαν με κυβερνητικά διατάγματα το μονοπώλιο στη διεξαγωγή εράνων για τα παιδιά – θύματα του πολέμου, ενώ ταυτόχρονα δέχονταν την κρατική οικονομική στήριξη μέσω της υποχρεωτικής φορολόγησης ή της «εθελοντικής» προσφοράς των πολιτών, γεγονός που τους έφερε σε θέση ισχύος έναντι άλλων φιλανθρωπικών πρωτοβουλιών, αλλά ως ένα βαθμό και έναντι των σχετικών κρατικών υπηρεσιών. Η συμμετοχή στους εράνους και τις εισφορές για την AS και τον Έρανο της Βασίλισσας εξέφραζε την υποστήριξη και την ενεργό συμμετοχή στον αγώνα των Ισπανών εθνικιστών και των Ελλήνων εθνικοφρόνων αντίστοιχα. Στις δεδομένες περιόδους δεν ήταν εύκολο για έναν απλό πολίτη να αρνηθεί να προσφέρει τον οβολό του, γιατί κάτι τέτοιο θα μπορούσε να θεωρηθεί πράξη κοινωνικής αναληψίας ή ακόμα και προδοσίας απέναντι στον κοινό σκοπό. Οι φρανκικές αρχές φάνηκαν περισσότερο αυστηρές ως προς αυτό το ζήτημα, αφού δεν δίσταζαν να δημοσιοποιήσουν τα ονόματα εκείνων που αρνούσαν να συμμετέχουν ή ακόμα και να τους στερήσουν από την παροχή δελτίων διατροφής. Ωστόσο, και στις δύο χώρες το φαινόμενο της σιωπηρής αποχής ή της δήλωσης οικονομικής αδυναμίας ήταν πολύ συχνό, και προβλημάτιζε σοβαρά τους υπεύθυνους των δύο οργανισμών²⁰.

¹⁹ Preston, ό.π., 243 κ.εξ. Carasa, ό.π., 94-102. Vervenioti, ό.π., 118-121.

²⁰ Για την AS: Orduña Prada, ό.π., 219-230. Cenarro, *La sonrisa*, ό.π., 47-50. Για τον Έρανο, ενδεικτικά: ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχειό Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1227: Γενικός Γραμματέας ΓΣΕΕ Ι. Πατσαζής προς Επιτροπή Εράνου, Αθήνα 6 Σεπτεμβρίου 1947. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχειό Τέως Βασιλι-

Αντίστοιχους παραλληλισμούς θα μπορούσαμε να κάνουμε και για τις μετακινήσεις παιδιών στο εξωτερικό από τους Ισπανούς Δημοκρατικούς και τον ΔΣΕ. Και οι δύο εκστρατείες αποτελούσαν την απάντηση σε ένα υπαρκτό ανθρωπιστικό πρόβλημα, δηλαδή τη θέση των παιδιών εν μέσω ενός πολέμου με ολοκληρωτικά χαρακτηριστικά. Τα παιδιά έπρεπε να σωθούν από τους βομβαρδισμούς, την πείνα, τις κάθε είδους στερήσεις και την απουσία ενός ή αμφοτέρων των γονιών που ήταν απαραίτητοι για την πολεμική προσπάθεια. Στην Ισπανία, βέβαια, αρχικά οι Δημοκρατικοί διέθεταν την απαραίτητη ενδοχώρα για να μεταφέρουν τα παιδιά στα μετόπισθεν, στις ειδικά προετοιμασμένες γι' αυτά κοινότητες ανηλίκων (*colonias infantiles*). Σύντομα πάντως, αναγκάστηκαν να στραφούν στη λύση του εκπατρισμού τους, καθώς η προέλαση των εθνικιστών αύξησε τον αριθμό των προσφύγων, συμπεριλαμβανομένων και χιλιάδων παιδιών, στις ζώνες που η κυβέρνηση της Μαδρίτης εξακολουθούσε να ελέγχει.

Η μετακίνηση ανηλίκων στο εξωτερικό ξεκίνησε ανεπίσημα και αρχικά χωρίς κεντρική καθοδήγηση, ήδη από το καλοκαίρι του 1936, αλλά κατά τη διάρκεια του επόμενου έτους απέκτησε επίσημο και μαζικότερο χαρακτήρα. Καταλυτικό ρόλο φαίνεται ότι έπαιξαν οι αεροπορικοί βομβαρδισμοί των βασιικών πόλεων και περισσότερο απ' όλους η καταστροφή της Γκερνίκα τον Απρίλιο από τη γερμανική Λεγεώνα του Κόντορα. Αντίθετα, ο ΔΣΕ εξαρχής δεν διέθετε ασφαλή μετόπισθεν εντός της επικράτειας. Η ζώνη ελέγχου του δεν ήταν σταθερή και περιλάμβανε συνήθως απρόσιτες, αραιοκατοικημένες ή ακατοίκτης περιοχές, ενώ η επιμελητεία του δεν ήταν σε θέση να συντηρεί και να περιθάλπει άμαχο πληθυσμό. Γι' αυτό και το μοναδικό του καταφύγιο ήταν οι γειτονικές «Λαϊκές Δημοκρατίες», στις οποίες κατευθύνθηκαν οι αποστολές παιδιών από τη βόρεια κυρίως Ελλάδα²¹.

Επιπλέον, στην Ισπανία τα παιδιά εκπατρίστηκαν υπό την εποπτεία όλων των κομμάτων και των συνδικάτων που στήριζαν την κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου, συμπεριλαμβανομένων των καταλανικών και των βασιικών αρχών, και εγκαταστάθηκαν σε διαφορετικές χώρες, με διαφορετικά καθεστώτα (και επίσης σε διαφορετικούς φορείς υποδοχής και φροντίδας): τη Γαλλία, την Ελβετία, το Βέλγιο, τη Δανία, τη Βρετανία, τη Σοβιετική Ένωση και το Μεξικό. Τα παιδιά που μετακίνησε ο ΔΣΕ εγκαταστάθηκαν μονάχα στα ανατολικοευρωπαϊκά καθεστώτα,

κών Ανακτόρων/1227: Εκτελεστική Επιτροπή Εράνου, «Απολογισμός και Πεπραγμένα 1947», Αθήνα 31 Ιανουαρίου 1948. ΕΛΙΑ/Αρχείο Ειρήνης Καλλιγιά: Αλεξάνδρα Μελά, *Το Χρονικόν* [δακτυλογραφημένη μελέτη της ιστορίας του Εράνου], 21, 283. Πρβλ. Jean Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Μπάουρον, 1974, μτφρ. Π. Μερλόπουλος, 340. Σοφία Ματζέζου, *Η εγγονή του Κάιζερ*, Αθήνα, Ερμείας, 1978, 163-165.

²¹ Pons Prades, ό.π., 36-38, 60-61. Alted Vigil, Nicolás Marín & González Martell, ό.π., 30-33. Για το πρόβλημα της ενδοχώρας που αντιμετώπιζε ο ΔΣΕ βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, 1946-1949*, τόμ. Β', Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, 260-294.

επειδή προφανώς καμία δυτική χώρα δεν μπορούσε να νομιμοποιήσει την εκπατρισμό των Ελληνόπουλων από τους αντάρτες, και τη φροντίδα τους ανέλαβαν οι τοπικές αρχές και οι απεσταλμένοι του ΚΚΕ. Έτσι, εξηγείται εν μέρει και η διαφορά στο ποσοστό των επαναπατρισθέντων παιδιών μετά τη λήξη των δύο εμφυλίων: Από τα 35.000 Ισπανόπουλα που «εκκενώθηκαν» επισήμως από τους Δημοκρατικούς επαναπατρίστηκαν μέσα στην επόμενη εικοσαετία περίπου 20.000, από τα οποία τα περισσότερα είχαν φιλοξενηθεί σε δυτικοευρωπαϊκές χώρες – από το Μεξικό και την ΕΣΣΔ οι επαναπατρισμοί ήταν ελάχιστοι. Στην Ελλάδα τα περισσότερα από τα 28.000 παιδιά που εκπατρίστηκαν, παρέμειναν στις χώρες υποδοχής τους ή επέστρεψαν στην πατρίδα τους πολύ αργότερα – ως τις αρχές της δεκαετίας του 1950 είχαν γυρίσει λιγότερα από 600²².

Πάντως τα ΚΚ των δύο χωρών αλλά και η ΕΣΣΔ στα 1936-39, καθώς επίσης και οι «Λαϊκές Δημοκρατίες» στα 1946-49, αντιμετώπισαν με παρόμοιο τρόπο το ζήτημα της υποδοχής, εγκατάστασης, περίθαλψης και διαπαιδαγώγησης των προσφυγόπουλων των δύο χωρών. Καταρχήν και τα εκπατρισμένα Ισπανόπουλα και Ελληνόπουλα είχαν -τουλάχιστον στην αρχή- ευνοϊκή μεταχείριση σε σχέση με τους ντόπιους: έτυχαν ιδιαίτερα θερμής υποδοχής, φιλοξενήθηκαν όσο αυτό ήταν δυνατόν σε καλές εγκαταστάσεις, σε περιοχές με υγιές κλίμα ή κοντά σε μεγάλες πόλεις, ενώ έγιναν προσπάθειες να καλυφθούν όλες οι βασικές τους ανάγκες. Τόσο η Μόσχα όσο και τα μεταπολεμικά φιλοσοβιετικά καθεστώτα αξιοποίησαν την περίθαλψη των εκπατρισμένων ανηλίκων για να ενισχύσουν το κύρος τους στο εσωτερικό και το εξωτερικό, προβάλλοντας την επιχείρηση ως ένδειξη αλληλεγγύης, ικανότητας του κράτους και βέβαια πρωτοπορίας στον αγώνα εναντίον του φασισμού (στη δεκαετία του 1930) ή του αμερικανικού ιμπεριαλισμού (στη δεκαετία του 1940). Επίσης και οι δύο ομάδες παιδιών είχαν την ευκαιρία να μορφωθούν και να αξιοποιήσουν τα ταλέντα τους, κάτι που δεν ήταν καθόλου δεδομένο ότι μπορούσαν να το κάνουν στις πατρίδες τους²³. Η εκπαίδευση των Ισπανόπουλων στην ΕΣΣΔ και των Ελληνόπουλων στις «Λαϊκές Δημοκρατίες» βασιζόταν στα σοβιετικά πρότυπα. Ταυτόχρονα, όμως, καταβλήθηκε κάθε δυνατή προσπάθεια για την καλλιέργεια και τη διατήρηση της εθνικής τους ταυτότητας

²² Για τα εκπατρισμένα και επαναπατρισμένα Ισπανόπουλα: Legarreta, ό.π., 325-326. Pons Prades, ό.π., 43-44, 231-245. Ricard Vinyes, Montse Armengou & Ricard Belis, *Los niños perdidos del franquismo*, Barcelona, Debols!, 2003. Alted Vigil, Nicolás Marín & González Martell, ό.π., 198-210. Για τους αριθμούς του «παιδομαζώματος»: Baerentzen, «Το “παιδομάζωμα”», ό.π., 153-163. Λαγάνη, ό.π., 58-66, 86-95.

²³ Legarreta, ό.π., 305-325. Alted Vigil, Nicolás Marín & González Martell, ό.π., 95-174. Kowalsky, ό.π., κεφ. 5, 35-85. Ristović, ό.π., 68-81. Μαρία Μποντίλα, «Πολύχρονος να ζεις, μεγάλη Στάλιν». *Η εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη (1950-1964)*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, 30-32. Pavel Hradečný, *Η ελληνική διασπορά στην Τσεχοσλοβακία. Ίδρυση και αρχικά στάδια ανάπτυξης, 1948-1954*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 2007, μτφρ. Κ. Τσίβος, 54.

και συνείδησης, εκτός των άλλων, επειδή τόσο το ΚΚΙ όσο και το ΚΚΕ επιδίωκαν να δημιουργήσουν επαναστατικά στελέχη για την πατρίδα. Και στις δύο περιπτώσεις προσφυγόπουλων, ωστόσο, η πολιτική αυτή άλλαξε μέσα στη δεκαετία του 1950, όταν έγινε φανερό ότι η επιστροφή στην πατρίδα δεν ήταν εφικτή και ότι ήταν απαραίτητη η ενσωμάτωσή τους στις χώρες φιλοξενίας²⁴.

Το πιο χαρακτηριστικό ίσως κοινό στοιχείο στο ζήτημα των παιδιών κατά τη διάρκεια των δύο εμφυλίων πολέμων ήταν η εκστρατεία των νικητών σε Ελλάδα και Ισπανία για τον επαναπατρισμό των παιδιών που είχαν μετακινηθεί από τους αντιπάλους τους. Η σχετική προπαγάνδα κατηγορούσε τους «κόκκινους» ή «σλαβοκομμουνιστές» ότι επιχειρούσαν να «σοβιετικοποιήσουν» τους νέους που είχαν μετακινήσει ή απαγάγει, να καταστρέψουν την εθνική τους συνείδηση και να τους κάνουν «γενίτσαρους». Η εκστρατεία απευθυνόταν τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό και συνάντησε αξιόλογη διεθνή υποστήριξη από τις χριστιανικές Εκκλησίες, συντηρητικά κόμματα και φιλικά καθεστώτα, και από ένα αξιόλογο τμήμα της ισπανικής ή ελληνικής αντίστοιχα διασποράς. Πιθανότατα μάλιστα η εκστρατεία για την καταδίκη του «παιδομαζώματος» τροφοδότησε την αντίστοιχη φρανκική επιχείρηση που συναντούσε παρόμοια προβλήματα, δηλαδή τη δυσκολία εντοπισμού των εκπατρισμένων, την απροθυμία των εμπλεκόμενων κυβερνήσεων να συνεργαστούν ή την αρνητική στάση των επίσης εξόριστων γονιών ως προς την επιστροφή των παιδιών τους. Όσα τελικά επέστρεψαν στην Ισπανία και την Ελλάδα αντιμετώπιζονταν (στην αρχή τουλάχιστον) με καχυποψία και τα περισσότερα πέρασαν από τα ιδρύματα του *Auxilio Social* ή του Εράνου προκειμένου να «αναμορφωθούν»²⁵.

Ο ισπανικός και ο ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος πραγματοποιήθηκαν σε χώρες με διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες και αντιπαλότητες, διαφορετικά πολιτικά δεδομένα και κάτω από διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες, γεγονός που εξη-

²⁴ Μποντίλα, ό.π., 99-121, 170-332. Hradečný, ό.π., 55-60. Legarreta, ό.π., 324-325. Kowalsky, ό.π., κεφ. 5, 35-55, 73-74.

²⁵ Για την ισπανική περίπτωση: Legarreta, ό.π., 325-330. Vinyes, ό.π., 71-77, 202-214. Stanley Payne, *The Franco Regime, 1936-1975*, Madison Wisconsin - London, University of Wisconsin Press, 1987, 417-419. Alicia Alted Vígil, «El "istante congelado" del exilio de los niños de la guerra civil española», *DEP*, 2005, 3: 278-280. Για την ελληνική περίπτωση: Baerentzen, ό.π., 153-161. Βερβενιώτη, ό.π., 119-120. Για την αντιμετώπιση των «επαναπατριζόμενων Ελληνοπαίδων» από τις ελληνικές αρχές και τον Έρανο βλ. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1233: Queen's Fund, Information Dpt, Αύγουστος 1950: Επιτροπή Εντεταλμένων Κυριών προς βασίλισσα. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1246: Πρόεδρος Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού Γεωργακόπουλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 20 Αυγούστου 1951. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1246: ό.π. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1233: Μελά προς αυτάρχη Λελοούδα, Αθήνα 12 Απριλίου 1951. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1251: Τσακαλώτος προς Βενιζέλο και Εθνικό Ίδρυμα, Αθήνα 12 Οκτωβρίου 1951. ΕΛΙΑ/Βασιλική Πρόνοια/Βασιλική Πρόνοια, *Πρώτον Συνέδριον*, 15, 27, 34, 45.

γεί τις σημαντικές διαφορές τους, τις οποίες συναντούμε και στην αντιμετώπιση του «ζητήματος των παιδιών». Ωστόσο, η ιδεολογική και προπαγανδιστική χρήση της εκστρατείας για τη «σωτηρία των παιδιών», η διαπαιδαγώγηση των «σωσμένων» με βάση τις αξίες και τα ιδανικά της κάθε πλευράς, η επιδίωξη των εμπλεκόμενων φορέων να συγκροτήσουν ένα καινούριο μέσο κοινωνικού ελέγχου με την οργάνωση της πρόνοιας και της «προστασίας» των ανηλίκων, αλλά επίσης και η προσπάθεια για την αντιμετώπιση υπαρκτών ανθρωπιστικών προβλημάτων με συγκροτημένο τρόπο και κεντρική καθοδήγηση, παρουσιάζουν ενδιαφέρουσες αναλογίες. Αναλογίες που καταδεικνύουν, αφενός, τον ισχυρό συμβολικό ρόλο της νέας γενιάς κατά τον 20ό αιώνα και, αφετέρου, την άμεση εμπλοκή της στον ολοκληρωτικό πόλεμο, τις κοινωνικές επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις.

ΠΗΓΕΣ

Αδημοσίευτο αρχειακό υλικό

Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1214

ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1227

ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1231

ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1232

ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1233

ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1246

ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων/1251

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ)/Αρχείο Ειρήνης Καλλιγιά
ΕΛΙΑ/Αρχείο Βασιλικής Πρόνοιας

Έντυπα της εποχής

Ανώνυμος, «Veraneos de niños», *Arriba*, 5.7.1937.

Auxilio Social, *Normas y orientaciones para delegados. II Congreso Nacional, 16-23 octubre 1938*, τόμ. Β', Valladlid, 1939.

Thérèse Brosse, *War-handicapped Children. Report on the European Situation*, Paris, UNESCO, 1950.

FET y de las JONS (Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista), *Auxilio Social: Social Help*, x.e., 1938.

Auxilio Social desde el punto de vista religioso y moral, Madrid, Ayala, 1940.

Άγγελος Μεταξάς, «Να σωθή το παιδί», *Εμπρός*, 30.12.1948.

Mercedes Sanz Bachiller, *La mujer y la educación de los niños*, ediciones Auxilio Social, Madrid, 1939.

Υπό την Υψηλήν Προστασίαν της ΑΜ της Βασιλίσσης, Ειδική Υπηρεσία Περιθάλψεως Ελληνοπαίδων, *Ετήσια έκθεση των πεπραγμένων της ΕΥΠΕ. Από της ιδρύσεώς της μέχρι τέλους Ιουνίου 1949*, Αθήνα 1949.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alted Vigil Alicia, «El “istante congelado” del exilio de los niños de la guerra civil española», *DEP*, 2005, 3: 266-275.
- Alted Vigil Alicia, Nicolás Marín & Roger Encarna-González Martell, *Los niños de la guerra de España en la Unión Soviética. De la evacuación al retorno (1937-1999)*, Madrid, Fundación F. Largo Caballero, 1999.
- Baerentzen Lars, «Το “παιδομάζωμα” και οι παιδουπόλεις της βασίλισσας», στο Lars Baerentzen, Γιάννης Ιατρίδης & Ole Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, 1945-1949*, Αθήνα, Ολκός, 1992, μτφρ. Α. Παρίση, 137-164.
- Carasa Pedro, «La revolución nacional-asistencial durante el primer franquismo (1936-1940)», *Historia Contemporánea*, 1997, 16: 89-140.
- Cenarro Ángela, *La sonrisa de Falange. Auxilio Social en la guerra civil y en la posguerra*, Barcelona, Critica, 2006.
- Cenarro Ángela, *Los niños del Auxilio Social*, Madrid, Espasa-Calpe, 2009.
- Devillard Jose Marie, *Los niños españoles en la Urss (1937-1997): Narración y memoria*, Barcelona, Ariel, 2001.
- Economides Spyros, «The Greek and Spanish civil wars: A comparison», *Civil Wars*, 2000, 3/2: 89-105.
- Ericsson Kjersti, «Introduction», στο Kjersti Ericsson & Eva Simonsen (eds.), *Children of World War II. The Hidden Enemy Legacy*, Oxford-New York, Berg, 2005, 1-12.
- Gonzales Jesus Nieto, «Guerra civil española y guerra civil griega: ¿Principio y final de la II guerra mundial?», *Erytheia*, 2002, 23: 331-374.
- González de Tena Francisco, *El papel de la Iglesia en Auxilio Social*, Malaga, Sepha, 2009.
- González de Tena Francisco, *Niños invisibles en el cuarto oscuro*, Madrid, Tebar, 2009.
- Hassiotis Loukianos, «La “cuestión española” y la postura de Grecia (1946-1950)», *Ayer*, 2010, 78: 233-264.
- Hassiotis Loukianos, «The views of Franco's regime on the “children's issue” during the Greek civil war», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2009, 33-32: 204-218.
- Hradečný Pavel, *Η ελληνική διασπορά στην Τσεχοσλοβακία. Ίδρυση και αρχικά στάδια ανάπτυξης, 1948-1954*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 2007, μτφρ. Κ. Τσίβος.
- Kowalsky Daniel, *Stalin and the Spanish Civil War*, e-book, Columbia University Press, 2004, <http://www.gutenberg-e.org/kod01/> (10 Μαρτίου 2010).
- Legarreta Dorothy, *The Guernica Generation. Basque Refugee Children of the Spanish Civil War*, Nevada, University of Nevada Press, 1984.
- Meynaud Jean, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Μπάυρον, 1974, μτφρ. Π. Μερλόπουλος.
- Minehan Philip B., *Civil War and World War in Europe: Spain, Yugoslavia and Greece*, Hampshire - London, Palgrave-MacMillan, 2006.
- Orduña Prada Mónica, *Al Auxilio Social (1936-1940). La etapa fundacional y los primeros años*, Madrid, Escuela Libre Editorial, 1996.
- Paya Emeterio, *Los niños españoles de Morelia: el exilio infantil en Mexico*, Barcelona, Milenio, 2002.

- Payne Stanley G., *The Franco Regime, 1936-1975*, Madison Wisconsin, University of Wisconsin Press, 1987.
- Pons Prades Eduardo, *Los niños republicanos en la Guerra de España*, Madrid, Oberon, 2004.
- Preston Paul, *Doves of War. Four Women of Spain*, London, Harper Collins, 2002.
- Ristović Milan, *Ένα μακρύ ταξίδι: τα παιδιά του «παιδομαζώματος» στη Γιουγκοσλαβία, 1948-1950*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2006, μτφρ. Μ. Νταμπάράκης.
- Rodríguez Milán Roberto, "Confrontaciones civiles en la Europa mediterránea: Materiales para el estudio de la guerra civil griega", *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, 2007, 7, στο <http://hispanianova.rediris.es>. (10 Μαρτίου 2010).
- Sierra Blas Verónica, *Palabras huérfanas: los niños exiliados en la guerra civil*, Madrid, Taurus, 2009.
- Simonsen Eva, «Children in Danger: Dangerous Children», στο Kjersti Ericsson & Eva Simonsen (eds.), *Children of World War II. The Hidden Enemy Legacy*, Oxford-New York, Berg, 2005, 269-286.
- Vervenioti Tassoula, «Charity and Nationalism: The Greek Civil War and the Entrance of Right-Wing Women into Politics», στο Paola Baccheta & Margaret Power (eds.), *Right-wing Women. From Conservatives to Extremists Around the World*, New York - London, Routledge, 2002, 115-126.
- Vinyes Ricard, Montse Armengou & Ricard Belis, *Los niños perdidos del franquismo*, Barcelona, Debols!, 2003.
- Voutira Eftihia & Aigli Brouskou, «Borrowed children' in the Greek civil war», στο Catherine Panter-Brick & Malcolm T. Smith (eds.), *Abandoned Children*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 92-110.
- Βερβενιώτη Τασούλα, «Περί 'παιδομαζώματος' και 'παιδοφυλάγματος' ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», στο Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης & Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005, 101-124.
- Δαλιάνη [Νταλιάνη] Μαντώ & Mark Mazower, «Παιδιά στη δίνη του εμφυλίου Πολέμου: οι ενήλικες του σήμερα», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2003, μτφρ. Ε. Θεοφυλακτοπούλου, 105-119.
- Λαγάνη Ειρήνη, *Το «παιδομάζωμα» και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, 1949-1953. Μία κριτική προσέγγιση*, Αθήνα, Σιδέρης, 1996.
- Μαλτέζου Σοφία, *Η εγγονά του Κάιζερ*, Αθήνα, Ερμείας, 1978.
- Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, 1946-1949*, τομ. Β', Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002.
- Μποντίλα Μαρία, *Πολύχρονος να ζεις, μεγάλη Στάλιν». Η εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη (1950-1964)*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003.
- Χασιώτης Λουκής, «Εθνικοφροσύνη και αντικομμουνισμός στο νεανικό τύπο: το παράδειγμα του περιοδικού *Παιδόπολις*, 1950-51", *Ιστωρ*, 2009, 15: 277-305.

«Η δύσκολη γειτονία;»: Ελλάδα και Αλβανία στη δεκαετία του 1940. Μία ιστοριογραφική προσέγγιση

Ηλίας Γ. Σκουλίδας*

Στο παρόν άρθρο η «πρόσληψη» που προτείνουμε για τη βιβλιογραφική παραγωγή στην περιγραφή των διεθνών σχέσεων και την εικόνα του «άλλου» στην περίπτωση Ελλήνων και Αλβανών είναι η «δύσκολη γειτονία». Προσπαθούμε να κατανοήσουμε τάσεις και κατευθύνσεις στην έως σήμερα πενιχρή ιστοριογραφική παραγωγή. Πεδίο έρευνας αποτελεί ο αλβανικός λόγος, ο αντίστοιχος ελληνικός και συμπληρωματικά η διεθνής βιβλιογραφία¹. Μας ενδιαφέρουν οι μεταβολές της εκφοράς του λόγου, συνέχειες και ασυνέχειες, ενώ επιχειρείται και μία συμβατική περιοδολόγηση, όπου αυτό είναι εφικτό². Από πραγματολογική άποψη, ειδικότερο πεδίο γι' αυτή την ανάλυση του ιστοριογραφικού λόγου είναι η δεκαετία του 1940, ένα «χωλό άλογο»³ ή μια «εποχή σύγχυσης»⁴, αν θέλει κανείς να «βαφτίσει» αυτό το *nomen nudum* μέσα από την αναφορά του στην πρόσφατη ελληνική ιστοριογραφία.

Η προσπάθεια «ανάγνωσης» της αλβανικής ιστοριογραφίας αναφορικά με τη δεκαετία του 1940 καταδεικνύει ότι υπάρχουν αρκετές ομοιότητες με τις αντί-

*Ιστορικός, Επίκουρος Καθηγητής, ΤΕΙ Ηπείρου.

¹ Η ιστοριογραφική συζήτηση στην Ελλάδα υπάρχει ήδη από τη δεκαετία του 1980 (βλ. Προκόπης Παπαστράτης, «Η ιστοριογραφία της δεκαετίας 1940-1950», *Σύγχρονα Θέματα*, 1988, 35-37: 183-187) και διαρκώς επεκτείνεται σε νέα γνωστικά πεδία. Βλ. Θανάσης Δ. Σφήκας, *Το «χωλό άλογο». Οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης, 1941-1949*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, 67-107 («Ένα ιστοριογραφικό ταξίδι στη χώρα του Γκιούλιβερ: η ελληνική ιστοριογραφία και οι διεθνείς διαστάσεις του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου»· πρώτη έκδοση *Δωδώνη*, 2004, 33/1: 311-363) και Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια Ιστορία*, Αθήνα, Νεφέλη, 2008. Δεν γνωρίζουμε αντίστοιχη εκτεταμένη συζήτηση έως πρόσφατα στην αλβανική ιστοριογραφία.

² Πρέπει να σημειωθεί ότι το κείμενο δεν πραγματεύεται ζητήματα σχετικά με τον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940-41 ή με τις στρατηγικές της «ανάσχεσης» μετά το τέλος του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, το 1949 (βλ. και John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment. A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War*, Oxford, Oxford University Press, 2005). Αντικείμενο μελέτης αποτελούν, κυρίως, μονογραφίες ή εκτεταμένα άρθρα, τα οποία εστιάζουν στη δεκαετία του 1940, από την Κατοχή και έπειτα, ενώ υπάρχουν διάσπαρτες αναφορές και σε ευρύτερες συνθέσεις.

³ Βλ. Σφήκας, ό.π., όπου και ο χαρακτηρισμός του Βρετανού πολιτικού Clement Attlee.

⁴ Βλ. Γιώργος Αντωνίου - Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του 1940 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008.

στοιχες τόσο των βαλκανικών χωρών όσο και των χωρών της ανατολικής Ευρώπης. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο φάσεις, οι οποίες απηχούν την πολιτική πραγματικότητα και έχουν διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά⁵. Η πρώτη είναι η περίοδος της σοσιαλιστικής διακυβέρνησης, η οποία τελειώνει το 1991. Η δεύτερη είναι η μετασοσιαλιστική περίοδος, γνωστή και ως περίοδος της μετάβασης, η οποία ξεκινά από την εποχή της αλλαγής του καθεστώτος και εκτείνεται χρονικά μέχρι σήμερα⁶.

Κατά τη σοσιαλιστική περίοδο ο κυρίαρχος λόγος αντανακλά το χαρακτήρα του μεταπολεμικού πολιτικού συστήματος και την ανάγκη νομιμοποίησής του στη μεταβαλλόμενη πολιτική συγκυρία, η οποία καθορίζεται και από τις εξωτερικές σχέσεις της Αλβανίας με τις ομόλογες πολιτικές δυνάμεις στην προσπάθεια «οικοδόμησης του σοσιαλισμού»: αρχικά, σύσφιξη των σχέσεων και στη συνέχεια ρήξη με τη Γιουγκοσλαβία του Τίτο, σχέσεις με τη Σοβιετική Ένωση επί Στάλιν και στη συνέχεια με τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας, τέλος περίοδος της «απομόνωσης»⁷. Ιστοριογραφικά κυρίαρχος είναι ο ιστορικός υλισμός, με κέντρο την «Ακαδημία Επιστημών της Σοσιαλιστικής Λαϊκής Δημοκρατίας της Αλβανίας». Ως αντικείμενο μελέτης η δεκαετία του 1940 θεραπεύεται με μεθοδολογικά εργαλεία άλλων κοινωνικών επιστημών και με κυρίαρχη την επιρροή της μαρξικής σκέψης, καθώς προείχε η συγκρότηση της συλλογικής μνήμης με συγκεκριμένες διαδικασίες. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι η χρονική απόσταση από τα γεγονότα ήταν μικρή, και δεν είχε προκύψει ο απαραίτητος αναστοχασμός. Κατά την περίοδο αυτή δεν απαντάται κάποια μονογραφία, η οποία να πραγματεύεται τη δεκαετία του 1940 με αποκλειστικά ελληνικό ενδιαφέρον. Ενδεικτικά, όμως, και μεταξύ άλλων, υπάρχει ενδιαφέρον α) στα γραπτά του κομμουνιστή ηγέτη Ενβέρ Χότζα και β) στην «ημι-επίσημη» *Ιστορία της Αλβανίας των Stefanaq Pollo και Arben Puto*⁸. Η θεματική τους σχετίζεται με τις διακρατικές σχέσεις, την ελληνική μειονότητα στην Αλβανία και τη λογική της ενσωμάτωσής της στο αλβανικό κράτος -παράλληλα με τη μη αμφισβήτηση των συ-

⁵ Δεν πρέπει να μας διαφεύγει η γραφή ως μία προσπάθεια προώθησης πολιτισμικών και πολιτικών αξιών. Βλ. και την άποψη του Arthur Schlesinger Jr., όπως παρατίθεται στο Γιάννης Ο. Ιατρίδης, «Οι διεθνείς διαστάσεις του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου: μια επισκόπηση της αγγλόφωνης ιστοριογραφίας» στο Αντωνίου - Μαραντζίδης (επιμ.), ό.π., 55.

⁶ Βλ. και Elez Biberaj, *Albania in Transition. The Rocky Road to Democracy*, Boulder, Westview Press, 1998. Στην Αλβανία, ωστόσο, όπως και σε άλλα πρώην ανατολικά κράτη, έχει ξεκινήσει στο χώρο της δημόσιας ιστορίας ένας διάλογος για το τέλος της «μετάβασης».

⁷ Ενδεικτικά βλ. Miranda Vickers, *Οι Αλβανοί*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1997, 227-289.

⁸ Αποδίδουμε το συγκεκριμένο χαρακτηρισμό, καθώς μεταφράστηκε και σε άλλες γλώσσες και στην ουσία αποτέλεσε μία επίσημη γραφή της ιστορίας σύμφωνη με την ιδεολογική γραμμή του καθεστώτος Χότζα. Βλ. αναλυτικά Stefanaq Pollo & Arben Puto (με τη συνεργασία του Kristo Frasherë και Skënder Anamali), *Ιστορία της Αλβανίας (από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα)*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτική Ομάδα, κ.κ., μτφρ. από τα γαλλικά Μπάμπης Ακτσόγλου. Για τη γαλλική έκδοση βλ. Stefanaq Pollo & Arben Puto, *Histoire de l'Albanie, dès origines à nos jours*, Paris, Roanne Horvath, 1974.

νόρων- και τον ελληνικό Εμφύλιο πόλεμο. Στην οριστική μορφή του βιβλίου του Χότζα *Δύο φίλοι* λαοί, που εκδόθηκε το 1985⁹, παρατίθεται μία επιλογή από επίσημα κείμενα της δεκαετίας του 1940· τα κείμενα προβάλλουν τη σχέση φιλίας των δύο λαών, σε ευθεία ανταπόκριση και με τη νέα πολιτική επιλογή της δεκαετίας του 1980. Σύμφωνα με το Χότζα εκθρός αυτής της φιλίας είναι «οι Αμερικάνοι και οι Εγγλέζοι ιμπεριαλιστές και οι Έλληνες μοναρχο-φασίστες». Η φιλία, σύμφωνα με το Χότζα, βασίστηκε στον αγώνα ανεξαρτησίας των δύο λαών απέναντι «στους ίδιους εκθρούς»¹⁰. Ο λόγος του γένη συνυπάρχει με τη μαρξική προσέγγιση της ιστορίας.

Στην ιστορία των Pollo και Puto υπάρχουν αναφορές για τις ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις στη Νότια Αλβανία (Συνέδριο Ειρήνης στο Παρίσι, 1946) αλλά και για την «ελληνική υπόθεση», όπως αποκαλούνται οι ένοπλες συγκρούσεις του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου και η παραπομπή τους στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ. Ως ενδιαφέρον στοιχείο προβάλλει και η προσπάθεια για την εξήγηση και αντιμετώπιση της «προπαγανδιστικής δυσφήμισης της Αλβανίας»¹¹. Το σχήμα εξυπηρετεί τη σύνθετη σχέση κομμουνισμού και εθνικισμού, αυτό που έχει περιγραφεί και ως «σοσιαλιστικός πατριωτισμός»¹². Σε ανάλογο πνεύμα είναι και η καταγραφή της επίσημης ιστορίας που εξέδιδε η Ακαδημία των Επιστημών¹³.

Ένα επιπλέον σημείο αναφοράς του επίσημου ιστορικού λόγου είναι και η θετική αντιμετώπιση της συνεργασίας ελληνικών και αλβανικών αντιστασιακών ομάδων. Σε έκδοση με την επιμέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του Κόμματος Εργασίας της Αλβανίας και του Ινστιτούτου Μαρξιστικών – Λενινιστικών Σπουδών υπήρχαν διάσπαρτες αναφορές σε αυτή τη συνεργασία¹⁴. Αξίζει να σημειωθεί ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές της δεκαετίας του 1980, στο

⁹ Βλ. Ενβέρ Χότζα, *Δύο φίλοι λαοί. Από το πολιτικό ημερολόγιο κι άλλα ντοκουμέντα για τις αλβανοελληνικές σχέσεις*, Αθήνα, Πλανήτης, χ.χ. [1985].

¹⁰ Χότζα, ό.π., 174-183.

¹¹ Pollo & Puto, ό.π., 336-341. Ο Χότζα χρησιμοποιεί και τον όρο «ελληνικό ζήτημα». Βλ. Ενβέρ Χότζα, *Ο αγγλοαμερικανικός κίνδυνος για την Αλβανία. Απομνημονεύματα από τον Εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα*, Αθήνα, Αλλαγή, 1982, 149-150.

¹² Βλ. Martin Mevius, «Reappraising Communism and Nationalism», *Nationalities Papers*, 2009, 37/4: 377-400.

¹³ Βλ. τις διάσπαρτες παραθέσεις στην Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë (εκδ.), *Historia e Shqipërisë (Ιστορία της Αλβανίας)*, τόμ. 3, 1912-1944 και τόμ. 4, 1944-1975, Tiranë, 1984 και 1983 αντίστοιχα. Στη σύνταξη των τόμων αναφέρονται οι Stefanaq Pollo, Koço Bihiku, Kristo Frashëri, Muin Çami και Viron Koka (τόμ. 3) και Luan Omari και Stefanaq Pollo (τόμ. 4). Η ιστοριογραφία της σοσιαλιστικής περιόδου μπορεί να χαρακτηριστεί ως μία κατ' ουσία εθνική ιστορία, απότοκη όμως και της σχέσης της με τη μαρξική θεωρία. Η ρητορεία συχνά υπέκρυπτε και ένα ιδιόρρυθμο εθνικισμό. Βλ. μεταξύ άλλων Βασίλης Νιτσιάκος, *Στο σύνορο. «Μετανάστευση», σύνορα και ταυτότητες στην αλβανο-ελληνική μεθόριο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2010, 127-128.

¹⁴ Ndreçi Plasari & Shyqyri Ballvora, *Historie e luftës antifashiste nacionalçlirimtare të popullit Shqiptar 1939-1944 (Ιστορία του αντιφασιστικού εθνικοαπελευθερωτικού πολέμου του αλβανικού λαού)*, τόμ. I, Tiranë, 8 Nëntori, 1975.

πλαίσιο ιδεολογικών αναζητήσεων και διεργασιών στην ευρύτερη εξωκοινοβουλευτική Αριστερά, αρκετά αλβανικά έργα αυτής της περιόδου είχαν μεταφραστεί και στην ελληνική γλώσσα σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, καθώς υπήρχε μία τάση, η οποία εξέφραζε φιλοαλβανικό προσανατολισμό¹⁵.

Στη δεύτερη περίοδο η οποία και συνδέεται με την πολιτική μεταβολή της δεκαετίας του 1990, ιστοριογραφικά η μαρξική ανάλυση συνυπάρχει με άλλες μεθοδολογικές προτάσεις, απότοκες της μετασοσιαλιστικής συγκυρίας στην ανατολική Ευρώπη. Ως προς τα γενικά χαρακτηριστικά καταγράφεται η απουσία οποιασδήποτε συζήτησης για προβλήματα μεθοδολογίας της Ιστορίας, και ιστοριογραφικές σχολές όπως η μικροϊστορία δεν έχουν παρουσία. Επίσης, η λεγόμενη «γλωσσική στροφή» στην ιστορία, δεν είναι ένα ζήτημα προσφιλές στους αλβανούς ιστορικούς, όπως και η συζήτηση για τις προσεγγίσεις του μεταμοντερνισμού.

Αντίθετα, η αποκαλούμενη «εθνική ιστοριογραφία» γνωρίζει άνθηση. Είναι σημαντική η προσπάθεια «ανάγνωσης» του παρελθόντος με την ανάδειξη των «εθνικών ζητημάτων», σύμφωνα με το πνεύμα των «νέων εθνικισμών» στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη κατά τη μεταψυχροπολεμική περίοδο¹⁶. Υπάρχει μία πληθώρα βιβλίων -ιδιαίτερα μη ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας- σχετικά με αυτά τα ζητήματα, η οποία «αγγίζει» και τη δεκαετία του 1940. Στη νέα γραφή της ιστορίας και στο εθνικό αφήγημα συναντάμε τη «θυματοποίηση» του έθνους, την προβολή του αλυτρωτισμού με την ιστορικοποίηση του λόγου εθνοτικών ομάδων, αλλά και τη συνολικότερη αναθεώρηση του παρελθόντος. Και στην αλβανική ιστοριογραφία απαντώνται οι προσπάθειες επαναπροσέγγισης της δεκαετίας του 1940 και διατύπωσης ερωτημάτων ως προς το τι υπήρξε εμφύλιος πόλεμος στην Αλβανία. Ενδιαφέρουσες, αν και διαφορετικές στην προσέγγισή τους, είναι οι εργασίες των Hamit Kaba¹⁷ -ο οποίος επικεντρώνει την εργογραφία του στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της δεκαετίας του 1940 και στην αποτίμηση της δράσης της UNRRA στην Αλβανία- και της Ana Lalaj¹⁸, αμφότερων ακαδημαϊκών ερευνητών στο Ινστιτούτο Ιστορίας. Εντυπωσιακή, είναι και η ανάπτυξη της δημόσιας ιστορίας με τη συχνή δημοσίευση εγγράφων της περιόδου στις εφημερί-

¹⁵ Μεταξύ άλλων, τέτοια έργα κυκλοφόρησαν από τις εκδόσεις Αλλαγή, Πορεία, Πλανήτης, Μνήμη και Εκδοτική Ομάδα.

¹⁶ Βλ. Miroslav Hroch, «Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση», στο *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1996, 40-54. Βλ. επίσης Miroslav Hroch, «Comments», *Nationalities Papers*, 2010, 38/6: 881-890.

¹⁷ Βλ. Hamit Kaba, *UNRRA në Shqipëri, 1944-1947 (Η UNRRA στην Αλβανία, 1944-1947)*, Tiranë, Shkenca, 2000, και Hamit Kaba, *Shqipëria në Rrjedhën e Luftës së Ftohtë (Η Αλβανία στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου)*, Tiranë, Botimpex, 2007.

¹⁸ Μεταξύ άλλων βλ. και Ana Lalaj, Christian F. Ostermann & Ryan Gage, «Albania is not Cuba». Sino-Albanian Summits and the Sino-Soviet Split», *Cold War International History Project Bulletin*, 2007-2008, 16: 183-340.

δες και σε περιοδικά, έγγραφα για τα οποία δεν ήταν αυτονόητη -έως πρόσφατα- η προσέγγιση¹⁹. Συχνά, κυρίως τη δεκαετία του 1990, η χρήση τους ήταν πολιτική και επιλεκτική, αποσκοπώντας στην «αδρανοποίηση» προσώπων με τη δημοσίευση στοιχείων από το κομμουνιστικό ή μη παρελθόν τους.

Μονογραφίες και άρθρα με ελληνικό ενδιαφέρον απαντώνται γύρω από δύο, κυρίως άξονες: την αποτίμηση της συμβολής της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία, σε συνδυασμό με προσδοκίες Ελλήνων για το «Βορειοπειρωτικό ζήτημα» και ενδεχόμενη μεταβολή των συνόρων, καθώς και το «ζήτημα των Τσάμπδων». Ο ελληνικός Εμφύλιος απασχολεί πολύ λιγότερο τους μελετητές, ενδεχομένως γιατί σχετίζεται με το κομμουνιστικό παρελθόν. Οι σημαντικότερες εργασίες είναι του Beqir Meta, ιστορικού στο Ινστιτούτο της Ιστορίας, στην Ακαδημία Επιστημών της Αλβανίας, πλέον. Ο Meta διορίστηκε παράλληλα και διευθυντής του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου στα Τίρανα. Τα δύο κύρια βιβλία του έχουν ως επίκεντρο τις λέξεις «Ένταση» και «Ασύλληπτη, Δύσκολη» Ειρήνη²⁰. Η «εθνική του γραφή» αποδίδει τα προβλήματα των σχέσεων στο ελληνικό κράτος, το οποίο κατά τη γνώμη του, επικέντρωσε την πολιτική του στην «ένωση της Νότιας Αλβανίας με την Ελλάδα και την εθνοκάθαρση της αλβανικής μειονότητας στην Ελλάδα». Αποδέχεται την «πρόσληψη» της ιστορικής «συνέχειας», καθώς θεωρεί τους δύο λαούς «δύο από τους παλαιότερους γείτονες στη βαλκανική χερσόνησο», ενώ το εθνικό του αφήγημα συζητά ως ελληνικό μύθο την αξίωση σχετικά με τη «Βόρειο Ήπειρο», η οποία δε στηρίζεται «ούτε σε εθνική, ούτε σε ιστορική αλήθεια»²¹.

Ανάλογες θέσεις εκφράζει και ο Muharrem Dezhgiu²². Παράλληλα, ευάριθμα άρθρα με αντίστοιχα θέματα και προβληματικά εμφανίζονται στα δύο επιστημονικά περιοδικά της Ακαδημίας, το *Studime Historike* και τα *Studia Albanica*, σταθερούς δείκτες καταγραφής της αλβανικής ιστοριογραφικής πραγματικότητας έως πρόσφατα. Μία προσέγγιση άξια προσοχής διακρίνεται στα πρόσφατα άρθρα της Sonila Boçi για την ελληνική μειονότητα²³. Η Boçi αποδέχεται έμμεσα την «εργα-

¹⁹ Μεταξύ άλλων βλ. τους καθημερινούς «φακέλους» στην εφημερίδα 55 στα τέλη της δεκαετίας του 2000.

²⁰ Βλ. Beqir Meta, *Tensioni Greko-Shqiptar (1939-1949)*, Tiranë, Geer, 2002, και Beqir Meta, *Shqipëria dhe Greqia, 1949-1990. Paqje e vështirë*, Tiranë, Koçi, 12004, Globus R., 22007. Αξιοσημείωτο είναι ότι και οι δύο εργασίες του εκδόθηκαν και στα αγγλικά και μάλιστα από το Ινστιτούτο Ιστορίας της Ακαδημίας Επιστημών της Αλβανίας, βλ. Beqir Meta, *Greek-Albanian Tension, 1939-1949*, Tiranë, Academy of Sciences of Albania/Institute of History, 2006 και Beqir Meta, *Albania and Greece 1949-1990. The Elusive Peace*, Tiranë, Academy of Sciences of Albania/Institute of History, 2007.

²¹ Βλ. Beqir Meta, *Greek-Albanian Tension*, ό.π., 10-11.

²² Βλ. Muharrem Dezhgiu, *Shqipëria në luftë, 1939-1944 (Η Αλβανία στον πόλεμο, 1939-1944)*, Tiranë, Globus R., 2001.

²³ Βλ. Sonila Boçi, «Minoriteti Grek në Shqipëri midis Rezistencës Shqiptare dhe asaj Greke (1942-1944)» («Η ελληνική μειονότητα στην Αλβανία ανάμεσα στην αλβανική αντίσταση και την αντίστοιχη ελληνική, 1942-1944»), *Studime Historike*, 2008, 3-4: 133-157, Sonila Boçi, «Marrëdhëniet e Ndërsjella të Minoritetit Grek me Qeverinë Komuniste Shqiptare (1944-1945)» («Οι σχέσεις αμοιβαιότητας μεταξύ της ελ-

λειοποίηση» της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία από τις οργανώσεις των ανταρτών ενάντια στην ιταλική και γερμανική κατοχή. Οι αλβανικές οργανώσεις εννοούσαν τους μειονοτικούς ως αλβανούς πολίτες σύμφωνα και με τη λογική της ενσωμάτωσης· αντίθετα οι ελληνικές οργανώσεις θεωρούσαν την αντίσταση της ελληνικής μειονότητας ως προϋπόθεση για την εξασφάλιση του αυτοπροσδιορισμού της κοινότητας. Κατά την Βοσί, οι αριστερές αντιστασιακές οργανώσεις είχαν επιτυχία στην εμπλοκή των ελλήνων μειονοτικών στο δίκτυό τους, καθώς είχαν υπογράψει διεθνείς συμφωνίες, ενώ αντίθετα οι δεξιές απέτυχαν λόγω των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων στην Αλβανία.

Η δεύτερη μεγάλη διαφοροποίηση της περιόδου εντοπίζεται στη βιβλιογραφική παραγωγή σχετικά με το ζήτημα των Τσάμπδων. Δίνεται έμφαση στα υποκείμενα, και εμφανίζεται μία μνήμη έως τώρα υποτελής, λογοκριμένη ή αυτολογοκριμένη, καθώς η κομμουνιστική περίοδος δεν είχε συντηρήσει τον πολιτικό αλτρωτισμό των Τσάμπδων. Δεκάδες βιβλία εκδίδονται (κυρίως βιογραφίες ή μαρτυρίες με προσωπικές ιστορίες), τα περισσότερα με την υποστήριξη της Πολιτιστικής Οργάνωσης «Çamëria». Το ζήτημα των Τσάμπδων αναδεικνύεται έτσι σε εργαλείο για την ανασυγκρότηση του αλβανικού εθνικισμού. Ο λόγος που εκφέρεται είναι αλτρωτικός, με έντονη αναφορά στην «αποκατάσταση» και την «αφήγηση του τραύματος».

Ο ιδεολογικός προσανατολισμός της συγκεκριμένης εργογραφίας και η εκδοτική παραγωγή συνδέονται με την πολιτική συγκυρία, καθώς έπονται των εξελίξεων στον πόλεμο του Κοσσυφοπεδίου (1999). Είναι κυρίως λόγος βιωματικός ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940. Στη συγκρότηση και της νέας μνήμης αποσιωπάται η έννοια του δωσιλογισμού, και προβάλλονται οι όροι «γενοκτονία και εθνοκάθαρση» εκ μέρους της Ελλάδας. Σχετικά με την αλβανική πολιτική συχνά γίνεται λόγος για «αινιγματική σιωπή» ως προς το θέμα των Τσάμπδων κατά την περίοδο 1947-1990 –μία σιωπή η οποία συνδέεται με την «κομμουνιστική δικτατορία» του Ενβέρ Χότζα- ενώ προβάλλεται και η αντιφασιστική δράση Τσάμπδων στις δύο πλευρές των συνόρων, όπως η συγκρότηση ομάδας στους Φιλιάτες αποτελούμενη από τους Vehip Demi, Mustafa Sulo Dauti, Tahir Demi και άλλους. Κυρίαρχη προσωπικότητα στην αντίσταση αναδεικνύεται ο Musa Demi²⁴. Ως τα πλέον αξιόλογα και αντιπροσωπευτικά δείγματα αναφέ-

λληνικής μειονότητας και της αλβανικής κομμουνιστικής κυβέρνησης, 1944-1945»), *Studime Historike*, 2009, 3-4: 83-102 και Sonila Boçi, «Politika e Shtetit Komunist Shqiptar ndaj minoriteteve në Shqipëri (1944-1948)» («Η πολιτική του αλβανικού κομμουνιστικού κράτους έναντι των μειονοτήτων στην Αλβανία, 1944-1948»), *Studime Historike*, 2010, 1-2: (υπό εκτύπωση).

²⁴ Βλ. Hajredin Isufi, *Musa Demi dhe qëndresa came (1800-1947) (Ο Musa Demi και η αλβανική αντίσταση, 1800-1947)*, Tiranë, Dudaj, 2002.

ρούμε τα έργα των Hasan Minga (γεννημένου στην Παραμυθιά)²⁵, Albert Kotini²⁶, Ibrahim Hoxha²⁷ και τη συλλογή εγγράφων με τίτλο Masakra në Çamëri με επιμελητή τον Kastriot Dervishi²⁸.

Η ελληνική ιστοριογραφία, η οποία πραγματεύεται τη δεκαετία του 1940 και επιδεικνύει ενδιαφέρον για την Αλβανία, έχει διαφορετικές προτεραιότητες. Για τη δεκαετία του 1940, το μέγεθος της ελληνικής βιβλιοπαραγωγής αλλά και οι ιστοριογραφικές αναζητήσεις καλύπτουν εντυπωσιακά μεγαλύτερο όγκο σε σχέση με άλλες περιόδους της νεώτερης και σύγχρονης ιστορίας. Μπορούμε να διατυπώσουμε τον ισχυρισμό ότι η δεκαετία του 1940 ως αντικείμενο της έρευνας από το 1974 και έπειτα, και ακόμη περισσότερο μετά το 1981, «αντικαθιστά» την Επανάσταση του 1821 από την άποψη του ενδιαφέροντος των ιστορικών και της ιστοριογραφικής παραγωγής. Ως προς την ιστοριογραφία επισημαίνω το πλέον πρόσφατο σχήμα, όπως το παραδίδουν στην *Εποχή της σύγχυσης* οι Αντωνίου και Μαραντζίδης: «παραδοσιακοί», «αναθεωρητές» και με τη χρήση νέου όρου «μετα-αναθεωρητές»²⁹.

Αναφορικά με το θέμα αυτού του κειμένου ισχύει η διαπίστωση ότι η πρώτη βιβλιογραφική παραγωγή παρουσιάζεται ήδη από τη δεκαετία του 1950, ενώ στη συνέχεια σχετικά υψηλά μεγέθη εμφανίζονται στη δεκαετία του 1980³⁰. Πρόκειται περισσότερο για απομνημονεύματα πρωταγωνιστών ή μαρτυρίες που προσπαθούν να αποδείξουν την «αλήθεια» για τα γεγονότα. Η αναζήτηση της «αντικειμε-

²⁵ Βλ. Hasan Minga, *Çamëria, vështrim historic (Η Τοσμουριά, ιστορικά ματιά)*, Tiranë, Arti Grafiki: Agron Sejmanini, 2006 και Hasan Minga & Hilmi Saqe, *Genocidi Grek kundër Çamerisë vazhdon (Η ελληνική γενοκτονία ενάντια στην Τοσμουριά συνεχίζεται)*, Tiranë, Arbëria, 2006.

²⁶ Βλ. Albert Kotini, *Tre Gurët e zes në Prevezë*, τόμ. 1-2, Tiranë, Fllad, 2000-2001, Albert Kotini, *Çamëria denoncon. Fakte dhe dokumente ngjarje te jetuara (Η Τοσμουριά καταγγέλλει. Γεγονότα και περιστατικά με έγγραφα που τα έζησα)*, Tiranë, Fllad, 2002.

²⁷ Βλ. Ibrahim Hoxha, *Viset Kombëtare (Jug)Shqiptare në Shtetin Grek (Τόποι εθνικοί (νότιο)αλβανικοί στο Ελληνικό κράτος)*, Tiranë, Hasan Tahsini, 2000.

²⁸ Βλ. Kastriot Dervishi (επιμ.), *Masakra në Çamëri. Dëshmitë e të mbijetuarve. Përmbledhje dokumentesh arkivore (Η μαζική σφαγή στην Τοσμουριά. Μαρτυρίες των επιζώντων. Συλλογή αρχειακών εγγράφων)*, Tiranë, 55, 2009. Αναφέρουμε, επίσης, με στοιχεία για τη δεκαετία του 1940, μεταξύ άλλων και τις μελέτες των Selman Sheme, *Çamëria. Vendi, popullsia dhe jeta ekonomike (Η Τοσμουριά. Τα μέρη, ο πληθυσμός και η οικονομική ζωή)*, Tiranë, Instituti i Studimeve për Çamërinë, 2005, Sulejman Abazi, *Çamëria. Rikthimi tek lavidia e etërve të dikurshëm (Η Τοσμουριά. Η επιστροφή στην αλλοτινή δόξα των πατεράδων μας)*, Tiranë, Dajti 2000, 2007, Syrja Rexha, *Çamëria kërkon drejtësi (Η Τοσμουριά αναζητά δικαιοσύνη)*, Tiranë, Arbëria, 2009.

²⁹ Σύμφωνα με τους συγγραφείς, ως «παραδοσιακή» σχολή νοούνται οι ψυχροπολεμικές αφηγήσεις, οι «αναθεωρητές» ασχολούνται με την κριτική προσέγγιση της Μεγάλης Βρετανίας και των ΗΠΑ στη διαμόρφωση του πλαισίου του Ψυχρού πολέμου και οι «μετα-αναθεωρητικές» εργασίες επιχειρούν να αναδείξουν νέα πεδία έρευνας με νέα μεθοδολογικά εργαλεία και έμφαση στη διεπιστημονικότητα. Βλ. Αντωνίου - Μαραντζίδης (επιμ.), ό.π., 28-45 («Το επίμονο παρελθόν»).

³⁰ Για ποσοτικά στοιχεία σχετικά με τη δεκαετία του 1940 βλ. Nikos Marantzidis - Giorgos Antoniou, «The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography, 1941-2002», *Journal of Peace Research*, 2004, 41/2: 223-231.

νικότητας» και η γεγονοτολογική ιστορία είναι το καθιερωμένο πλαίσιο ερμηνείας. Παρά τις ιδεολογικές διαφορές, κοινό σημείο αποτελεί η εξυπηρέτηση των «εθνικών θεμάτων». Αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχει μία διακριτή ηπειρωτική βιβλιογραφία, η οποία και διερευνά ζητήματα μνήμης και ιστορίας, με αναφορές στο πλαίσιο της τοπικής ιστορίας και στην εθνική αφήγηση.

Σε πραγματολογικό επίπεδο πληροφορίες για τη δράση αντιστασιακών ομάδων στην Αλβανία ή αναφορικά με την εμπλοκή της γειτονικής χώρας στον ελληνικό Εμφύλιο πόλεμο εμπεριέχονται και σε συνθέσεις με ευρύτερο προσανατολισμό. Πρόκειται για μελέτες, οι οποίες έχουν ως θέμα τους είτε την Κατοχή και την Αντίσταση, είτε τον ελληνικό Εμφύλιο πόλεμο.

Σημαντικές συμβολές ως προς την κατανόηση της πολιτικής συμπεριφοράς, καθώς και της οργάνωσης της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία αποτελούν οι εργασίες: α) των Μίλτου Κυργιάννη [= Αλέξης Γιάνναρης] και Παναγιώτη Παπαδημητρίου, όπου παρουσιάζεται η δράση τους ως απεσταλμένων του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ³¹. Ο Κυργιάννης διευκρινίζει ότι είχε εντολή από το ΚΚΕ και το ΕΑΜ, αλλά υπήρξε πρόσκληση της Μειονότητας για την αποστολή τους, χωρίς να διευκρινίζεται από ποιους φορείς της, όπως επέβαλε η «τότε» αναγκαιότητα. β) των Λευτέρη Γκουβέλν και Γιάννη Παππά, από τη Δρόβιανη και το Αλίκο(υ) αντίστοιχα. Περιλαμβάνει στοιχεία και απόψεις για την προσπάθεια οργάνωσης «εθνικού κινήματος» στην μειονότητα από τον ΕΔΕΣ³². Οι εργασίες των Μιχάλη Μυριδάκη³³, Θεόδωρου Σαράνη³⁴, Ηλία Κώνστα³⁵ και Αθανάσιου Κόρμαλη³⁶ αναπτύσσουν παρόμοια επιχειρηματολογία. Ενδιαφέρον προκαλεί η μελέτη του Αθανάσιου Χρυσόχου για την αποτυχημένη «ελληνοαλβανική συνεννόηση του 1944» ανάμεσα σε έλληνες εκπροσώπους των κατοχικών αρχών και εκπροσώπων του κόμματος του Balli Kombëtar στη Θεσσαλονίκη³⁷. Ο συγγραφέας στο συλλογισμό του

³¹ Βλ. Μίλτος Κυργιάννης & Παναγιώτης Παπαδημητρίου, *Η Αντιφασιστική Οργάνωση της Ελληνικής Μειονότητας στην Αλβανία (1943-44). Πολιτική - Στρατιωτική*, Αθήνα, Δωδώνη, 1982.

³² Βλ. Λευτέρης Γκουβέλνς & Γιάννης Η. Παππάς, *Άγνωστες ιστορικές στιγμές από το δράμα της Βορείου Ηπείρου*, Γιάννενα, Επιτροπή Βορειοηπειρωτικού Αγώνα, 1986.

³³ Βλ. Μιχάλης Ι. Μυριδάκης, *Αγώνες της Φυλής. Η Εθνική Αντίσταση ΕΔΕΣ - ΕΟΕΑ, 1941-1944*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1976.

³⁴ Βλ. Θεόδωρος Κ. Π. Σαράνης, *Το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα και ο Ναπολέων Ζέρβας*, Αθήνα, Εθνική Ένωση των Βορείων Ελλήνων (Ηπειρωτών, Μακεδόνων και Θρακών), 1985.

³⁵ Βλ. Ηλίας Β. Κώνστας, *Το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα. Ιστορικά, εθνικά και πολιτικά τοποθέτησις*, Αθήνα, 1951.

³⁶ Βλ. Αθανάσιος Α. Κόρμαλης, *Αντίσταση στην Βορειοηπειρωτική Γη. Η δράση και η θυσία του «Μετώπου Απελευθέρωσης Βορείου Ηπείρου» (Μ.Α.Β.Η.) και των άλλων οργανώσεων*, Αθήνα, Πελασγός, ¹1989 και ²1993.

³⁷ Βλ. Αθαν. Ι. Χρυσόχου, *Η ελληνοαλβανική συνεννόησης του 1944 δια την ένωση της Αλβανίας με την Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Ηπειρωτική Εστία Θεσσαλονίκης, 1952, 5-6.

επικαλείται το μύθο της κοινής καταγωγής με προώθηση της θεωρίας της φυλετικής συγγένειας, από την αρχαιότητα έως τα νεώτερα χρόνια.

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου έδωσε τη δυνατότητα δημοσίευσης εργασιών που προηγουμένως δεν ήταν εφικτή. Αναφέρουμε ιδιαίτερα τη μελέτη του Μενέλαου Δαλιάνη, Έλληνα μειονοτικού -δημοσιογράφου και εκδότη για αρκετά χρόνια, της εφημερίδας *Λαϊκό Βήμα Αργυροκάστρου*, άρα ενσωματωμένου στην αλβανική κοινωνία- για την «εθνική αντίσταση της ελληνικής μειονότητας» στην Αλβανία με πρωτότυπο αρχεϊακό υλικό και μέρη στην χρήση όρων, τίτλων και ονομάτων³⁸. Για «συμμετοχή της ελληνικής μειονότητας στην αλβανική εθνική αντίσταση» γράφει η Αγλαΐα Ζώτου³⁹. Παράλληλα, αναπτύχθηκε και ένας λόγος ελλήνων μειονοτικών για τα «δεινά του κομμουνισμού» και τα προβλήματα που προκάλεσε στους «Βορειοπαιρώτες»⁴⁰.

Ός προς το «ζήτημα των Τσάμπδων» η «αφήγηση του τραύματος» για τις πράξεις τους ενάντια στον τοπικό ελληνικό πληθυσμό⁴¹ εναλλάσσεται με την απόδοση ευθυνών για την αιματηρή απομάκρυνσή τους⁴². Με ανάλογες απόψεις, ιδιαίτερα τα πρώτα έτη του Ψυχρού Πολέμου και με τις αναμνήσεις έντονες, οι Τσάμπδες χαρακτηρίζονται ως «απόγονοι παλαιών εξωμοτών», των σπαχήδων «Κουίσλιγκς» του 15^{ου} αιώνα, αλλά και ως επίφοβα «πρωτοπαλλήκαρα του κομμουνιστοσυμμοριτισμού», καθώς θεωρείται ότι θα συμμετείχαν σε ένοπλα σώματα με οργανωτική υποστήριξη της Κομινφόρμ⁴³. Στην ίδια ιστοριογραφική λογική εντάσσονται και οι

³⁸ Βλ. Μενέλαος Β. Δαλιάνης, *Η Εθνική Αντίσταση της Ελληνικής Μειονότητας στην Αλβανία (1940-44)*, Αθήνα, Ιωλκός, 2000.

³⁹ Βλ. Αγλαΐα Ζώτου, *Κυνηγώντας το απραγματοποίητο όνειρο. Προς τον ήλιο και την άνοιξη που υπήρχαν μόνο στην καρδιά και τα όνειρά μας*, Αθήνα, x.x., 23-54.

⁴⁰ Ενδεικτικά για τη δεκαετία του 1940 βλ. και Μηνάς Σπ. Πάρας (Παπιάς), *Σαραντά έξι χρόνια στα κάτεργα της δικτατορίας του Εμβέρ Χότζα (1945-1991)*, Αθήνα, Π. Κούλης ΑΒΕΕ, 1997, 17-93.

⁴¹ Έκθεσις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της κηρύξεως του ελληνο-ιταλικού πολέμου (28-10-40) μέχρι της τελικής απελευθερώσεώς της, Οκτώβριος 1944, Αθήνα, Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών, 1987, όπου πρόεδρος της εκδότριας ΗΕΑ Αλέξανδρος Μαμμόπουλος θεωρεί χρήσιμη τη διασταύρωση των στοιχείων με δύο άλλα αξιόλογα βιβλία για τη Θεσπρωτία: α) Γιάννης Γ. Σάβρας, *Ιστορικά και Λαογραφικά περιοχής Ηγουμενίτσας, 1500-1950*, Αθήνα, 1985, και β) Ιωάννης Αρχιμανδρίτης, *Τσάμπδες. Οδύνη και δάκρυα της Θεσπρωτίας*, Αθήνα, Γεωργιάδης, x.x., (βλ. XIII-XIV). Επίσης, για την «αφήγηση του τραύματος» και ως ψυχολογική διαδικασία βλ. Αρχιμανδρίτης, ό.π., 11. (Ο Μπαλτσιώτης τοποθετεί την έκδοση του βιβλίου αυτού τη δεκαετία του 1970. Βλ. σχετικά Λάμπρος Μπαλτσιώτης, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμπδες από την είσοδό τους στο ελληνικό κράτος μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (1913-1940). Η ιστορία μιας κοινότητας από το millet στο έθνος*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2009, 1).

⁴² Βλ. Θ. Γ. Παπαμανώλης, *Κατακαυμένη Ήπειρος. Το φρικτόν δράμα των κατοίκων της Θεσπρωτίας και η συνεργασία των Αλβανών μετά τον Άξονος, 1940-1944*, Αθήνα, Ίκαρος, ¹1945, Ελευθέρη Σκέψις, ²1999, Βασίλειος Γ. Λάγιος, *Αλβανοί κι' αλβανική προπαγάνδα (1939-1944). Από την σκοπιά της Χωροφυλακής*, Αθήνα, 1951. Σύμφωνα με τον συγγραφέα οι «πραγματικοί Έλληνες ήταν με τον ΕΔΕΣ», καθώς «ξερίζωσε» το «βρωμερό αλβανικό καρκίνωμα».

⁴³ Βλ. Χαρίτων Κ. Λάμπρου, *Οι Τσάμπδες και η Τσαμουριά. Απόγονοι παλαιών εξωμοτών. Χθεσινοί δοσίλογοι και εγκληματίαι πολέμου. Σημερινά πρωτοπαλλήκαρα του κομμουνιστοσυμμοριτισμού*, Αθήνα, 1949.

μεταγενέστερες μελέτες του Βασίλη Κραψίτη⁴⁴. Σε μία διαφορετική προσέγγιση κινείται ο Γιάννης Σάρρας, μέλος του ΕΑΜ στην Ηγουμενίτσα. Στο πλαίσιο ευρύτερης σύνθεσής του για τη Θεσπρωτία, ήδη από τη δεκαετία του 1980, διευρύνει την αφήγηση για τον «κύκλο του αίματος» ως προς την κοινότητα των Τσάμπδων και γράφει για «τα έκτροπα σε βάρος των Μουσουλμάνων Αλβανοτσάμπδων»⁴⁵. Στην ίδια κατεύθυνση πρωτοπορεί ο Νίκος Ζιάγκος, ο οποίος περιγράφει τις εγκληματικές πράξεις και ενάντια της κοινότητας των Τσάμπδων αλλά και των «δωσίλογων» Τσάμπδων, οι οποίοι συνεργάστηκαν με τους Ιταλούς και τους Γερμανούς⁴⁶. Στη λογική των «εθνικών θεμάτων» εκδίδεται το υπόμνημα σχετικά με την «εθνολογική σύσταση» της Ηπείρου, που είχε υποβάλει αρχικά στις αρχές Κατοχής των Ιωαννίνων ο Χρίστος Σούλης, γυμνασιάρχης στη Ζωσιμαία Σχολή⁴⁷.

Εκτός του ζητήματος των μειονοτήτων και των «εθνικών θεμάτων» εμφανίζονται ευάριθμες μελέτες με οπτική ως προς τις συνέπειες του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου. Η μελέτη του Χρήστου Καινούργιου (καπετάν Βρασίδης του ΕΛΑΣ) για τα διάφορα στρατόπεδα στην Αλβανία και τη Γιουγκοσλαβία (κυρίως Ρουμπίκ και Μπούλκες)⁴⁸ και του Θανάση Καλουδιώτη⁴⁹ για την αιχμαλωσία του στην Αλβανία είναι από τις πλέον χαρακτηριστικές, με διαφορετικό σημείο εκκίνησης.

Μελέτες που μπορούν να χαρακτηριστούν επιστημονικές εμφανίζονται από τη δεκαετία του 1980 και μετά, με επικέντρωση στην πολιτική ιστορία, στις διπλωματικές σχέσεις και στα γεγονολογικά συμβάντα. Η θεματική και εδώ αναπτύσσεται σχετικά με το «Βορειοηπειρωτικό ζήτημα», τους Τσάμπδες αλλά και τις διακρατικές σχέσεις. Πρωτοποριακή είναι η μελέτη του Βασίλη Κόντη για την αγγλοαμερικανική πολιτική, όπου υπάρχουν συχνές αναφορές σε θέματα ελληνοαλ-

⁴⁴ Βασίλης Κραψίτης, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμπδες της Θεσπρωτίας (ΙΕ΄ μέχρι και Κ΄ αιώνα)*, Αθήνα, [1986], Βασίλης Κραψίτης, *Η ιστορία του Μαργαριτίου*, Αθήνα, 1992, Βασίλης Κραψίτης, *Η ιστορία της Παραμυθιάς*, Αθήνα, ¹1985 και ²1991.

⁴⁵ Βλ. Σάρρας, ό.π., 615-675, Γιάννης Γ. Σάρρας, *Η Θεσπρωτία διά μέσου των αιώνων. 40.000 π.Χ. μέχρι σήμερα*, τομ. Γ΄: *Περίοδος ανάκτησης ταυτότητας, ανασυγκρότησης και αναδημιουργίας (1913 μέχρι σήμερα)*, Αθήνα, Κέντρο Ευρωπαϊκών Εκδόσεων Χάρη Πάτσιπ, 1998, 50-136, Γιάννης Γ. Σάρρας, *Μνήμες της τραγικής περιόδου 1936-1945, δικτατορία Μεταξά, ελληνοϊταλικός πόλεμος, Αλβανοτσάμπδες, εθνική αντίσταση, απελευθέρωση, Βάρκιζα*, Αθήνα, Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, 2001.

⁴⁶ Βλ. Νίκος Γ. Ζιάγκος, *Αγγλικός ιμπεριαλισμός και εθνική αντίσταση 1940-45*, τόμ. 1-5, Αθήνα, 1978-1981. Βλ. ενδεικτικά τόμ. 1, 135-181, τόμ. 2, 13-23, τόμ. 3, 8-35, τόμ. 4, 30-31, 54-55, 186-217. Μία συνολική αποτίμηση της βιβλιογραφικής παραγωγής για τους Τσάμπδες βλ. Λάμπρος Μπαλτσιώτης, ό.π., 1-6.

⁴⁷ Βλ. και Χρίστος Σούλης, *ο γυμνασιάρχης της Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων*, Ιωάννινα, Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων, 2002, Απ. Π. Παπαθεοδώρου, *Χρίστος Ι. Σούλης. Το Τσάμικο και το Βορειοηπειρωτικό*, Αθήνα, 2002.

⁴⁸ Βλ. Χρήστος Δ. Καινούργιος (Βρασίδης), *Στα άδυτα του Εμφυλίου. Στρατόπεδα Ρουμπίκ και Μπούλκες*, Αθήνα, Ιωλκός, 2003.

⁴⁹ Βλ. Αθανάσιος Β. Καλουδιώτης, *Η αιχμαλωσία μου στην Αλβανία του Χότζα (1947-1956)*, Αθήνα, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 2003.

βανικού ενδιαφέροντος⁵⁰. Μεταγενέστερα μαθητές του ακολουθούν ανάλογους ιστοριογραφικούς δρόμους. Ο Σταύρος Ντάγιος διερευνά τη διεθνή διάσταση της ρήξης Χότζα και Τίτο σε συνάρτηση με το τέλος του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου⁵¹, ενώ η Ελευθερία Μαντά συζητά με πρωτότυπο υλικό τους Τσάμηδες κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με έμφαση στη διοικητική συγκρότηση των μηχανισμών εξουσίας που ανέπτυξαν σε συνδυασμό και με τις πολιτικές τους επιλογές⁵². Τις πολιτικές επιλογές συνεργασίας στο τέλος της Κατοχής με βάση τα βρετανικά αρχεία συζητά ο Σπυρίδων Πλουμίδης⁵³, ενώ με βάση τα αρχεία των ΗΠΑ ο Γιάννης Μαλακάσης προσπαθεί να ερμηνεύσει την πολιτική δράση ελληνικών ανταρτικών ομάδων⁵⁴. Μία ιδιαίτερα σημαντική μελέτη και στο πλαίσιο της πολιτικής ιστορίας είναι η εργασία του Γιάννη Γιανουλόπουλου.⁵⁵ Ο Γιανουλόπουλος μελετά τις ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις σε συνάρτηση με τον ελληνικό αλυτρωτισμό και το «Βορειοηπειρωτικό ζήτημα» τη δεκαετία του 1940.

Σταδιακά και μετά τη δεκαετία του 1990 διαπιστώνονται μεθοδολογικές μεταβολές, οι οποίες και συνδέονται με το αίτημα της διεπιστημονικότητας. Οι μειονότητες μεταβάλλονται σε area studies, ενώ αναπτύσσεται η μελέτη της τοπικής διάστασης και της οπτικής των κοινωνικών υποκειμένων. Σχετικά με το «ζήτημα των Τσάμηδων», με διαφορετικά μεθοδολογικά εργαλεία και σε συνάφεια με άλλες κοινωνικές επιστήμες, ο Γιώργος Μαργαρίτης⁵⁶ αλλά και ο Λάμπρος Μπαλτσιώτης⁵⁷ εξετάζουν αυτούς τους «ανεπιθύμητους συμπατριώτες». Η Γεωργία Κρέ-

⁵⁰ Βλ. Β. Κόντης, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα: 1945-1949*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1986. Ο ίδιος μελετά το θέμα και σε μεταγενέστερες εξίσου ενδιαφέρουσες εργασίες του. Ενδεικτικά βλ. Βασίλης Κόντης, *Ευαίσθητες ισορροπίες. Ελλάδα και Αλβανία στον 20ό αιώνα*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994, καθώς και Βασίλης Κόντης & Σπυρίδων Σφέτας (επιμ.), *Εμφύλιος Πόλεμος. Έγγραφα από τα γιουγκοσλαβικά και βουλγαρικά αρχεία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1999.

⁵¹ Βλ. Σταύρος Γ. Ντάγιος, *Η διεθνής διάσταση της ρήξης Ε. Χοχθα - J. Β. Τίτο και η λύξη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1945-1949)*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2004.

⁵² Βλ. Ελευθερία Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1923-2000)*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 2004.

⁵³ Βλ. Σπυρίδων Πλουμίδης, «Το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα στα πλαίσια της βρετανικής πολιτικής και των ελληνοαλβανικών σχέσεων (1941-1944)», *Ιστορ*, 2003,13: 77-105.

⁵⁴ Βλ. John T. Malakasses, «The United States Position On Greece's Claims to Southern Albania. The Agitation of the North Epirotan Irredentists and the Greek Church in Washington», *Δωδώνη*, 1984, 13/1: 313-330.

⁵⁵ Βλ. Γιάννης Γιανουλόπουλος, «*Έχω μια αδελφή κουκλίτσα αλβινί...: Οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις στο Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων (1946) και η προϊστορία τους*, Αθήνα, Βιβλιόραμα (υπό έκδοση).

⁵⁶ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η σκοτεινή πλευρά των εθνικών θριάμβων. Θεσπρωτία 1941-44 και οι Τσάμηδες», *Ο Πολίτης*, 1992, 117: 44-47. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας. Εβραίοι, Τσάμηδες*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2005, 132-215.

⁵⁷ Lambros Baltiotis, «The Muslim Chams of Northwestern Greece: The grounds for the expulsion of a "non-existent" minority community», *European Journal of Turkish Studies* 7/ Part II (υπό έκδοση), <http://www.ejts.org>. Για μία νομική προσέγγιση βλ. Γιάννης Κτιστάκης, «Περιοχές Τσάμηδων και Αλβανών στην Ελλάδα. Άρση του εμπόλεμου και διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου», *Δίκη*, 2006, 37: 171-204.

την με ανθρωπολογική αφετηρία προσέγγισε διεπιστημονικά τη μνήμη και τις αναπαραστάσεις του παρελθόντος στον πολιτικό λόγο και στην κοινωνική συγκρότηση των Τσάμπδων, ιδιαίτερα στην περιοχή της Κονίσπολης⁵⁸. Ήδη, έχει αναπτυχθεί και εδώ το αίτημα για μία ιστορία που δε θα αφορά τις élites αλλά μία ιστορία από «τα κάτω».

Δίπλα στον επιστημονικό λόγο των ιστορικών και χωρίς να ακολουθούνται οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις της τοπικής διάστασης, αναπτύχθηκε ένας παράλληλος λόγος. Πρόκειται για μία ομάδα πανεπιστημιακών δασκάλων με κοινή καταγωγή από την ευρύτερη περιοχή της Θεσπρωτίας, οι οποίοι ασχολήθηκαν με την τοπική ιστορία, κυρίως με τα γεγονότα του 1943 στην Παραμυθιά. Μεθοδολογικά προτάχθηκε η παιδαγωγική της ειρήνης⁵⁹.

Εκτός της επιστημονικής παραγωγής αξίζει να εξετάσουμε και την παραγωγή δημόσιας ιστορίας. Κείμενα για πολιτική χρήση δημοσιεύονται στον τύπο, ημερήσιο ή περιοδικό, ήδη από τη δεκαετία του 1970, όπως οι απόψεις του Ευάγγελου Αβέρωφ, ως αντιπλοίαρχου σε νεαρή ηλικία⁶⁰, για τις σχέσεις Ελλάδας και Αλβανίας, ενώ στα μέσα της δεκαετίας του 1980 προσοχής τυγχάνουν τα δη-

⁵⁸ Βλ. μεταξύ άλλων Georgia Kretsi, «The “Secret” Past of the Greek-Albanian Borderlands. Cham Muslim Albanians: Perspectives on a Conflict over Historical Accountability and Current Rights», *Ethnologia Balcanica*, 2002, 6: 171-195. Georgia Kretsi, «Austauschbar-nicht-austauschbar: Albanophone Muslime (Çamen) und andere Grenzbevölkerungen der Zwischenkriegszeit im Kräftefeld etnischer Identitätskonstruktion und Entmischungspolitik», *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 2002, 4: 205-231. Γεωργία Κρέτσι, «Συnergάτες των κατακτητών - εχθροί της εργατικής τάξης». Παραστάσεις του εχθρού στην κρατική ιδεολογία της Λαϊκής Δημοκρατίας της Αλβανίας», στο Ιάκωβος Μικαηλίδης - Ηλίας Νικολακόπουλος - Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), «*Εχθρός*» εντός των τειχών. Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, 67-78.

⁵⁹ Βλ. Αθανάσιος Ε. Γκότοβος, *Η Παραμυθιά στο στόχαστρο: νέα στοιχεία για τον μαύρο Σεπτέμβρη του '43. Η μελέτη της βίας στα πλαίσια της Παιδαγωγικής της Ειρήνης*, Παραμυθιά, Φιλοπρόδοος Όμιλος Παραμυθιάς, 2007. Αθανάσιος Ε. Γκότοβος, *Ετερότητα, ιαχύς και σύγκρουση: μορφές βίας στη Θεσπρωτία κατά τη διάρκεια της κατοχής* (αδημοσίευτο κείμενο - διάλεξη στο Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, 9.4.2008). Ο συγγραφέας θεωρεί ότι δίνεται έμφαση στην αφήγηση, ως μέρος μιας πολιτικής προσπάθειας να επικρατήσει στο δημόσιο λόγο συγκεκριμένη εκδοχή για το παρελθόν. Επίσης, βλ. Παναγιώτης Χρ. Τσαμάτος, *Εν Παραμυθία τη 29-9-1943*, Παραμυθιά, Δήμος Παραμυθιάς, 2007. Εκτός της επιστημονικής ιστοριογραφίας, τη μεταψυχροπολεμική περίοδο υπήρξαν νέες δημοσιεύσεις, καθώς και αναδημοσιεύσεις παλαιότερων εργασιών για την πολιτική δράση των Τσάμπδων, πολλές από τις οποίες εντάσσονται στην ηπειρωτική βιβλιοπαραγωγή, βλ. Νίκος Χρ. Τσάκας, *Τα εγκλήματα των Τσάμπδων στην Πάργα και περιοχή της (Ένα ντοκουμέντο)*, Πάργα, 1992, Θ. Γ. Παπαμανώλης, *Κατακαυμένη Ήπειρος*, ²1999, Βασίλειος Π. Παυλίδης, *Οι Αλβανοτσάμπδες της περιοχής Παραμυθιάς και η Κατοχή*, Αθήνα, ¹1974, ²2009, Σπύρος Μουσελίμης, *Ιστορικοί περίπατοι ανά τη Θεσπρωτία*, Γιάννινα, ³1997, Χρήστος Αντ. Δημητριάδης, *Απελευθερωτικοί αγώνες Θεσπρωτών. Ξεχασμένες ηρωικές μορφές αγωνιστών της εθνικής αντίστασης κατά του τριουπόστατου εχθρού 1941-44*, Αθήνα, Ήπειρος, 1999, Κώστας Προκόπης (Πλαταριώτης), *Θυσία για τον τόπο μας*, Πλαταριά, Πολιτιστικός Σύλλογος Πλαταριάς, 2006, Απ. Π. Παπαθεοδώρου, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμπδες, UCK-UCC-Αλβανοί-Τούρκοι-Οι Αλβανοτσάμπδες*, Αθήνα, ΠΑ.ΣΥ.Β.Α. - Σ.Φ.Ε.Β.Α., ¹2002, Τίνος ²2006, Πελασγός ³2007, Κώστας Μ. Σούλης, *Ιστορικές αναδρομές (Θεσπρωτία και η περί αυτήν χώρες), 1700-1944*. Τσιάμπδες, Κοσμάς ο Αιτωλός, Σουλιώτες - Πάργα, Αλής, Αθήνα, Δωδώνη, 2005, σ. 151-189.

⁶⁰ Βλ. τα δημοσιεύματα: «Αβέρωφ: ποιος είναι και ποιους υπηρετεί» *Αντί*, 1978, 105: 7-14 και «Ο κ. Αβέρωφ θέλει να κρύψει την ιστορία του...» *Αντί*, 1978, 107: 10-11.

μοσιεύματα του Γιάννη Μαλακάση στον ηπειρωτικό τύπο. Κατά το πρόσφατο παρελθόν η προσπάθεια να αντιμετωπιστεί η περίπτωση των Τσάμηδων ως ακαδημαϊκό αντικείμενο μελέτης, το Φεβρουάριο του 2008 στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, όπου οι 3 από τις 7 ανακοινώσεις είχαν ως θέμα και τη δεκαετία του 1940, είχε ως αποτέλεσμα και την παραγωγή δημόσιας ιστορίας, κυρίως στο διαδίκτυο και σε διάφορα ιστολόγια⁶¹.

Εκτός της ιστοριογραφικής παραγωγής υπάρχει και μία αντίστοιχη ραγδαία αύξηση της λογοτεχνικής παραγωγής την μεταψυχροπολεμική περίοδο, σχετικά με ζητήματα της δεκαετίας του 1940 που μας απασχολούν. Τα κείμενα των Βασίλη Γκουρογιάννη, Σωτήρη Δημητρίου και Τηλέμαχου Κώτσια, αναδεικνύουν διαφορετικές πτυχές της καθημερινότητας και συντελούν στην κατανόηση μιας ιστορίας «από τα κάτω», μιας ιστορίας των απλών ανθρώπων. Η έννοια του συνόρου, είτε σε βιωματικό είτε σε συμβολικό επίπεδο προτάσσεται εννοιολογικά, ενώ και ζητήματα εθνοτικής ταυτότητας απασχολούν τους συγκεκριμένους συγγραφείς⁶².

Μία τρίτη «ανάγνωση» σχετική με την προβληματική μας προσφέρει ο ιστοριογραφικός λόγος, ο οποίος αναπτύχθηκε σε μία διαφορετική γλώσσα. Ήδη από τη δεκαετία του 1940 υπήρξαν δημοσιεύματα, τα οποία ενταγμένα στην «εθνική» οπτική ή τη λογική του Ψυχρού Πολέμου, προωθούσαν τις αντιλήψεις της μίας ή της άλλης κρατικής οντότητας. Το έργο του Edward Capps, που διετέλεσε πρεσβευτής στην Αθήνα, υποστήριζε τις ελληνικές θέσεις στο «Βορειοηπειρωτικό ζήτημα»⁶³, όπως και του Β. Παπαδάκη⁶⁴, ενώ αντίστοιχα φυλλάδιο στο Λονδίνο (1944) υποστήριζε τις αλβανικές θέσεις (υπογραφή με το ψευδώνυμο Illyricus)⁶⁵. Πληροφορίες παρέχουν και τα απομνημονεύματα αξιωματικών, Βρετανών κυρίως ή Αμερικανών, οι οποίοι υπηρετούσαν ως σύνδεσμοι στις αντάρτικες οργανώσεις σε Ελλάδα και Αλβανία, και υπήρξαν πρωταγωνιστές στις στρατιωτικές επιχειρήσεις⁶⁶.

⁶¹ Βλ. Δημήτρης Χριστόπουλος, «Εισαγωγή: το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων στην Ελλάδα» στο Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων στην ελληνική έννομη τάξη*, Αθήνα, Κριτική - ΚΕΜΟ, 2008, 9-32.

⁶² Βλ. ενδεικτικά αλλά και με ευρύτερο πλαίσιο Βασίλης Γκουρογιάννης, *Το ασπιόχορτο ανθίζει*, Αθήνα, Κατανιώτης, 1992, Σωτήρης Δημητρίου, *Ν' ακούω καλά τ' όνομά σου*, Αθήνα, Κέδρος, 1993, Σωτήρης Δημητρίου, *Τους τα λέει ο Θεός*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2002, Σωτήρης Δημητρίου, *Σαν το λίγο το νερό*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2008, Τηλέμαχος Κώτσιας, *Στην απέναντι όχθη*, Αθήνα, Ψυχογιός, 2009.

⁶³ Βλ. Edward Capps, *Greece, Albania and Northern Epirus*, Chicago, Argonaut, 1963.

⁶⁴ Βλ. Β. Ρ. Papadakis, *Histoire diplomatique de la question Nord-Epirote (1912-1957)*, Αθήνα, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1958.

⁶⁵ Βλ. Illyricus (ψευδώνυμο), *Greece and Albania*, London, 1944.

⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά Julian Amery, *Sons of the Eagle. A Study in Guerilla War*, London, Macmillan, 1948, Christopher Montague Woodhouse, *Apple of Discord. A Survey of Recent Greek Politics in their International Setting*, London - New York, Hutchinson, 1948, David Smiley, *Albanian Assignment*. Foreword by Patrick Leigh Fermor, London, Chatto and Windus, 1985.

Μεταγενέστερα έχουμε και την ανάπτυξη της αντίστοιχης ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, ιδιαίτερα σε θέματα πολιτικής ιστορίας και διεθνών σχέσεων⁶⁷. Σημαντικό δείγμα είναι οι μελέτες του Bernd Fischer, πολιτικού επιστήμονα, ο οποίος μελετά την Αλβανία κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου και προβαίνει σε οξυδερκείς παρατηρήσεις για τις σχέσεις Ελλήνων και Αλβανών⁶⁸. Αξιόλογες πληροφορίες παρέχουν και οι εργασίες ερευνητών που ασχολούνται με τη στρατιωτική ιστορία, όπως του Χέρμαν Μάγερ⁶⁹ αλλά και του Davide Rodogno⁷⁰. Σε αυτή την ιστοριογραφική παραγωγή εντάσσεται και σχετικά πρόσφατη δημοσίευση του Νικόλαος Stavrou: ο ακαδημαϊκός λόγος συναντά τον αυτοβιογραφικό, καθώς περιγράφει την απώλεια του αδελφού του στη διάρκεια μυστικών επιχειρήσεων στη νότια Αλβανία⁷¹.

Με δεδομένο ότι αποτελεί μία «διανοητική κατασκευή» στη βάση της υποκειμενικότητας των κρίσεων και των «προσλήψεων», ο λόγος για τη δεκαετία του 1940 πιστεύουμε ότι αποτυπώνει μία σχέση αμοιβαίας καχυποψίας ανάμεσα σε Έλληνες και Αλβανούς, μία σχέση με εντάσεις και προβλήματα, εντέλει μία «δύσκολη γειτονία». Η δυσκολία έγκειται στην απόκλιση των λόγων. Στην ελληνική ιστοριογραφία διαπιστώνουμε μία τάση με εργασίες όπως των Μαντά, Μαργαρίτη, Μπαλτσιώτη να κατευθύνεται σε περισσότερο σύγχρονες διεθνείς ιστοριογραφικές αναζητήσεις, ενώ η αντίστοιχη αλβανική φαίνεται ότι περιορίζεται στην εθνική αφήγηση, σύμφωνη με τη άνοδο των «νέων εθνικισμών» στην ανατολική Ευρώπη. Στη θεματική της ως προς τη δεκαετία του 1940 η ελληνική ιστοριογραφία ενδιαφέρεται περισσότερο για τον Εμφύλιο πόλεμο και το «Μακεδονικό ζήτημα» και όχι για θέματα που σχετίζονται με την Αλβανία, ενώ η ανάλογη αλβανική αναδεικνύει σε κομβικό ζήτημα τους Τσάμπδες. Η δυσκολία θα εστιάζεται στην προσέγγιση, ακόμα και με ενδεχόμενο εμπλουτισμό της θεματικής, μέσω

⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά Irène Lagani, «Les communistes des Balkans et la Guerre Civile Grecque, Mars 1946-Août 1949», *Communisme*, 1986, 9: 60-78. Βλ. επίσης Miranda Vickers, «The Cham Issue. Albanian National and Property Claims in Greece», *Südosteuropa*, 2002, 51/4-6: 233-237 και τη διγλωσση επανέκδοση σε αλβανικά και αγγλικά στην Πρίστινα (Prishtinë, Era, 2002). Επίσης, τη διγλωσση έκδοση σε αλβανικά και αγγλικά του James Pettifer, *Woodhouse, Zervas and the Chams. Exploring the Second World War Heritage*, Tiranë, Onufri, 2010.

⁶⁸ Η πλέον σχετική εργασία του με τη θεματική μας είναι Bernd J. Fischer, *Albania at War, 1939-1945*, London, Hurst, 1999.

⁶⁹ Βλ. Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Αιματοβαμμένο Εντελβίς. Η 1η ορεινή μεραρχία, το 22ο ορεινό σώμα στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944*, τομ. Α΄ και Β΄, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, μτφρ. Γιάννης Μυλωνόπουλος.

⁷⁰ Βλ. Davide Rodogno, *Fascism's European Empire. Italian Occupation during the Second World War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

⁷¹ Βλ. Nikolaos A. Stavrou, «Searching for a Brother Lost in Albania's Gulag», *Mediterranean Quarterly*, 2008, 19/2: 47-81.

της διεπιστημονικότητας, ακόμα και με τη χρήση νέων αρχειακών μονάδων, οι οποίες με όχι ιδιαίτερα γοργούς ρυθμούς τίθενται στη διάθεση της έρευνας και των ιστορικών, όσο η ιστοριογραφία θα χρησιμοποιείται ως υποστηρικτικό στοιχείο επικράτησης στο δημόσιο λόγο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abazi Sulejman, *Çamëria. Rikthimi tek lavdia e etërve të dikurshëm (Η Τσαμουριά. Η επιστροφή στην αλλοτινή δόξα των πατεράδων μας)*, Tiranë, Dajti 2000, 2007.
- Amery Julian, *Sons of the Eagle. A Study in Guerilla War*, London, Macmillan, 1948.
- Baltsiotis Lambros, «The Muslim Chams of Northwestern Greece: The grounds for the expulsion of a “non-existent” minority community», *European Journal of Turkish Studies* 7/ Part II (υπό έκδοση), <http://www.ejts.org>.
- Biberaj Elez, *Albania in Transition. The Rocky Road to Democracy*, Boulder, Westview Press, 1998.
- Boçi Sonila, «Marrëdhëniet e Ndërsjella të Minoritetit Grek me Qeverinë Komuniste Shqiptare (1944-1945)» («Οι σχέσεις αμοιβαιότητας μεταξύ της ελληνικής μειονότητας και της αλβανικής κομμουνιστικής κυβέρνησης, 1944-1945»), *Studime Historike*, 2009, 3-4: 83-102.
- Boçi Sonila, «Minoriteti Grek në Shqipëri midis Rezistencës Shqiptare dhe asaj Greke (1942-1944)» («Η ελληνική μειονότητα στην Αλβανία ανάμεσα στην αλβανική αντίσταση και την αντίστοιχη ελληνική, 1942-1944»), *Studime Historike*, 2008, 3-4: 133-157.
- Boçi Sonila, «Politika e Shtetit Komunist Shqiptar ndaj minoriteteve në Shqipëri (1944-1948)» («Η πολιτική του αλβανικού κομμουνιστικού κράτους έναντι των μειονοτήτων στην Αλβανία, 1944-1948»), *Studime Historike*, 2010, 1-2: (υπό εκτύπωση).
- Capps Edward, *Greece, Albania and Northern Epirus*, Chicago, Argonaut, 1963.
- Dervishi Kastriot (επιμ.), *Masakra në Çamëri. Dëshmitë e të mbijetuarve. Përmbledhje dokumentesh arkivore (Η μαζική σφαγή στην Τσαμουριά. Μαρτυρίες των επιζώντων. Συλλογή αρχειακών εγγράφων)*, Tiranë, 55, 2009.
- Dezhgiu Muharrem, *Shqipëria në luftë, 1939-1944 (Η Αλβανία στον πόλεμο, 1939-1944)*, Tiranë, Globus R., 2001.
- Fischer J. Bernd, *Albania at War, 1939-1945*, London, Hurst, 1999.
- Gaddis John Lewis, *Strategies of Containment. A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War*, Oxford, Oxford University Press, 2005.
- Historia e Shqipërisë (Ιστορία της Αλβανίας)*, τόμ. 3, 1912-1944 και τόμ. 4, 1944-1975, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë (εκδ.), Tiranë, 1984 και 1983 αντίστοιχα.
- Hoxha Ibrahim, *Viset Kombëtare (Jug)Shqiptare në Shtetin Grek (Τόποι εθνικοί (νότιο)αλβανικοί στο ελληνικό κράτος)*, Tiranë, Hasan Tahsini, 2000.
- Hroch Miroslav, «Comments», *Nationalities Papers*, 2010, 38/6: 881-890.
- Hroch Miroslav, «Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση», στο *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1996, 40-54.

- Illyricus (ψευδώνυμο), *Greece and Albania*, London, 1944.
- Isufi Hajredin, *Musa Demi dhe qëndresa came (1800-1947) (Ο Musa Demi και η αλβανική αντίσταση, 1800-1947)*, Tiranë, Dudaj, 2002.
- Kaba Hamit, *Shqipëria në Rrjedhën e Luftës së Ftohtë (Η Αλβανία στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου)*, Tiranë, Botimpex, 2007.
- Kaba Hamit, *UNRRA në Shqipëri, 1944-1947 (Η UNRRA στην Αλβανία, 1944-1947)*, Tiranë, Shkenca, 2000.
- Kotini Albert, *Çamëria denoncon. Fakte dhe dokumente ngjarje te jetuara (Η Τσαμουριά καταγγέλλει. Γεγονότα και περιστατικά με έγγραφα που τα έζησα)*, Tiranë, Fllad, 2002.
- Kotini Albert, *Tre Gurët e zes në Prevezë*, τόμ. 1-2, Tiranë, Fllad, 2000-2001.
- Kretsi Georgia, «Austauschbar-nicht-austauschbar: Albanophone Muslime (Çamen) und andere Grenzbevölkerungen der Zwischenkriegszeit im Kräftefeld etnischer Identitätskonstruktion und Entmischungspolitik», *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 2002, 4: 205-231.
- Kretsi Georgia, «The “Secret” Past of the Greek-Albanian Borderlands. Cham Muslim Albanians: Perspectives on a Conflict over Historical Accountability and Current Rights», *Ethnologia Balcanica*, 2002, 6: 171-195.
- Lagani Iréne, «Les communistes des Balkans et la Guerre Civile Grecque, Mars 1946-Août 1949», *Communisme*, 1986, 9: 60-78.
- Lalaj Ana, Christian F. Ostermann & Ryan Gage, «“Albania is not Cuba”. Sino-Albanian Summits and the Sino-Soviet Split», *Cold War International History Project Bulletin*, 2007-2008, 16: 183-340.
- Malakasses T. John, «The United States Position On Greece’s Claims to Southern Albania. The Agitation of the North Epirotan Irredentists and the Greek Church in Washington», *Δωδώνη*, 1984, 13/1: 313-330.
- Marantzidis Nikos - Giorgos Antoniou, «The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography, 1941-2002», *Journal of Peace Research*, 2004, 41/2: 223-231.
- Meta Beqir, *Albania and Greece 1949-1990. The Elusive Peace*, Tiranë, Academy of Sciences of Albania/Institute of History, 2007.
- Meta Beqir, *Greek-Albanian Tension, 1939-1949*, Tiranë, Academy of Sciences of Albania/Institute of History, 2006.
- Meta Beqir, *Shqipëria dhe Greqia, 1949-1990. Paqe e vështirë*, Tiranë, Koçi, ¹2004, Globus R., ²2007.
- Meta Beqir, *Tensioni Greko-Shqiptar (1939-1949)*, Tiranë, Geer, 2002.
- Mevius Martin, «Reappraising Communism and Nationalism», *Nationalities Papers*, 2009, 37/4: 377-400.
- Minga Hasan, & Hilmi Saqe, *Genocidi Grek kundër Çamerisë vazhdon (Η ελληνική γενοκτονία ενάντια στην Τσαμουριά συνεχίζεται)*, Tiranë, Arbëria, 2006.
- Minga Hasan, *Çamëria, vështrim historic (Η Τσαμουριά, ιστορική ματιά)*, Tiranë, Arti Grafiki: Agron Sejamini, 2006.
- Papadakis B. P., *Histoire diplomatique de la question Nord-Epirote (1912-1957)*, Αθήνα, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1958.

- Pettifer James, *Woodhouse, Zervas and the Chams. Exploring the Second World War Heritage*, Tiranë, Onufri, 2010.
- Plasari Ndreçi & Shyqyri Ballvora, *Historie e luftës antifashiste nacionalçlirimtare të popullit Shqiptar 1939-1944 (Ιστορία του αντιφασιστικού εθνικοαπελευθερωτικού πολέμου του αλβανικού λαού)*, τόμ. I, Tiranë, 8 Nëntori, 1975.
- Pollo Stefanaq & Arben Puto (με τη συνεργασία του Kristo Frasherri και Skënder Anamali), *Ιστορία της Αλβανίας (από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα)*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτική Ομάδα, κ.κ., μπφρ. από τα γαλλικά Μπάμπης Ακτσόγλου.
- Pollo Stefanaq & Arben Puto, *Histoire de l' Albanie, dès origines à nos jours*, Paris, Roanne Horvath, 1974.
- Rexha Syrja, *Çamëria kërkon drejtësi (Η Τσαμουριά αναζητά δικαιοσύνη)*, Tiranë, Arbëria, 2009.
- Rodogno Davide, *Fascism's European Empire. Italian Occupation during the Second World War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.
- Sheme Selman, *Çamëria. Vendi, popullsia dhe jeta ekonomike (Η Τσαμουριά. Τα μέρη, ο πληθυσμός και η οικονομική ζωή)*, Tiranë, Instituti i Studimeve për Çamërinë, 2005.
- Smiley David, *Albanian Assignment*, Foreword by Patrick Leigh Fermor, London, Chatto and Windus, 1985.
- Stavrou A. Nikolaos, «Searching for a Brother Lost in Albania's Gulag», *Mediterranean Quarterly*, 2008, 19/2: 47-81.
- Vickers Miranda, «The Cham Issue. Albanian National and Property Claims in Greece», *Südosteuropa*, 2002, 51/4-6: 233-237
- Vickers Miranda, *Οι Αλβανοί*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1997.
- Woodhouse Christopher Montague, *Apple of Discord. A Survey of Recent Greek Politics in their International Setting*, London - New York, Hutchinson, 1948.
- Αντωνίου Γιώργος - Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγκρουσης. Η δεκαετία του 1940 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008.
- Αρχιμανδρίτης Ιωάννης, *Τσάμπηδες. Οδύνη και δάκρυα της Θεσπρωτίας*, Αθήνα, Γεωργιάδης, κ.κ.
- Γιανουλόπουλος Γιάννης, «*Έχω μια αδελφή κουκλίτσα αληθινή...*»: *Οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις στο Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων (1946) και η προϊστορία τους*, Αθήνα, Βιβλιόραμα (υπό έκδοση).
- Γκότοβος Ε. Αθανάσιος, *Ετερότητα, ισχύς και σύγκρουση: μορφές βίας στη Θεσπρωτία κατά τη διάρκεια της κατοχής* (αδημοσίευτο κείμενο - διάλεξη στο Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, 9.4.2008).
- Γκότοβος Ε. Αθανάσιος, *Η Παραμυθιά στο στόχαστρο: νέα στοιχεία για τον μαύρο Σεπτέμβρη του '43. Η μελέτη της βίας στα πλαίσια της Παιδαγωγικής της Ειρήνης*, Παραμυθιά, Φιλοπρόσδος Όμιλος Παραμυθιάς, 2007.
- Γκουβέλης Λευτέρης - Γιάννης Η. Παππάς, *Άγνωστες ιστορικές στιγμές από το δράμα της Βορείου Ηπείρου*, Γιάννενα, Επιτροπή Βορειοηπειρωτικού Αγώνα, 1986.
- Γκουρογιάννης Βασίλης, *Το ασημόχορτο ανθίζει*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1992.
- Δαλιάνης Β. Μενέλαος, *Η Εθνική Αντίσταση της Ελληνικής Μειονότητας στην Αλβανία (1940-44)*, Αθήνα, Ιωλκός, 2000.

- Δημητριάδης Αντ. Χρήστος, *Απελευθερωτικοί αγώνες Θεσπρωτών. Ξεχασμένες ηρωικές μορφές αγωνιστών της εθνικής αντίστασης κατά του τρισυπόστατου εχθρού 1941-44*, Αθήνα, Ήπειρος, 1999.
- Δημητρίου Σωτήρης, *Ν' ακούω καλά τ' όνομά σου*, Αθήνα, Κέδρος, 1993.
- Δημητρίου Σωτήρης, *Σαν το λίγο το νερό*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2008.
- Δημητρίου Σωτήρης, *Τους τα λέει ο Θεός*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2002.
- Έκθεσις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της κηρύξεως του ελληνο-ιταλικού πολέμου (28-10-40) μέχρι της τελικής απελευθερώσεώς της, Οκτώβριος 1944*, Αθήνα, Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών, 1987.
- Ζιάγκος Γ. Νίκος, *Αγγλικός ιμπεριαλισμός και εθνική αντίσταση 1940-45*, τόμ. 1-5, Αθήνα, 1978-1981.
- Ζώτου Αγλαΐα, *Κυνηγώντας το απραγματοποίητο όνειρο. Προς τον ήλιο και την άνοιξη που υπήρχαν μόνο στην καρδιά και τα όνειρά μας*, Αθήνα, κ.κ.
- Ιατρίδης Ο. Γιάννης, «Οι διεθνείς διαστάσεις του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου: μια επισκόπηση της αγγλόφωνης ιστοριογραφίας» στο Αντωνίου - Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του 1940 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008.
- Καινούργιος Δ. Χρήστος (Βρασιδάς), *Στα άδυτα του Εμφυλίου. Στρατόπεδα Ρουμπίκ και Μπούλκες*, Αθήνα, Ιωλκός, 2003.
- Καλουδιώτης Β. Αθανάσιος, *Η αιχμαλωσία μου στην Αλβανία του Χότζα (1947-1956)*, Αθήνα, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 2003.
- Κόντης Βασίλης & Σπυρίδων Σφέτας (επιμ.), *Εμφύλιος Πόλεμος. Εγγραφα από τα γιουγκοσλαβικά και βουλγαρικά αρχεία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1999.
- Κόντης Βασίλης, *Ευαίσθητες ισορροπίες. Ελλάδα και Αλβανία στον 20ό αιώνα*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994.
- Κόντης Βασίλης, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα: 1945-1949*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1986
- Κόρμαλης Λ. Αθανάσιος, *Αντίσταση στην Βορειοηπειρωτική Γη. Η δράση και η θυσία του «Μετώπου Απελευθερώσεως Βορείου Ηπείρου» (Μ.Α.Β.Η.) και των άλλων οργανώσεων*, Αθήνα, Πελασγός, ¹1989 και ²1993.
- Κραψίτης Βασίλης, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Θεσπρωτίας (ΙΕ΄ μέχρι και Κ΄ αιώνα)*, Αθήνα, [1986].
- Κραψίτης Βασίλης, *Η ιστορία της Παραμυθιάς*, Αθήνα, ¹1985 και ²1991.
- Κραψίτης Βασίλης, *Η ιστορία του Μαργαριτίου*, Αθήνα, 1992.
- Κρέτση Γεωργία, «Συνεργάτες των κατακτητών - εχθροί της εργατικής τάξης». Παραστάσεις του εχθρού στην κρατική ιδεολογία της Λαϊκής Δημοκρατίας της Αλβανίας», στο Ιάκωβος Μιχαηλίδης - Ηλίας Νικολακόπουλος - Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *«Εχθρός» εντός των τειχών. Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, 67-78.
- Κτιστάκης Γιάννης, «Περιουσίες Τσάμηδων και Αλβανών στην Ελλάδα. Άρση του εμπόλεμου και διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου», *Δίκη*, 2006, 37: 171-204.

- Κυργιάννης Μίλτος & Παναγιώτης Παπαδημητρίου, *Η Αντιφασιστική Οργάνωση της Ελληνικής Μειονότητας στην Αλβανία (1943-44). Πολιτική - Στρατιωτική*, Αθήνα, Δωδώνη, 1982.
- Κώνστας Β. Ηλίας, *Το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα. Ιστορική, εθνική και πολιτική τοποθέτησις*, Αθήνα, 1951.
- Κώστας Τηλέμαχος, *Στην απέναντι όχθη*, Αθήνα, Ψυχογιός, 2009.
- Λάγιος Γ. Βασιλείος, *Αλβανοί κι' αλβανική προπαγάνδα (1939-1944). Από την σκοπιά της Χωροφυλακής*, Αθήνα, 1951.
- Λάμπρου Κ. Χαρίτων, *Οι Τσάμηδες και η Τσαμουριά. Απόγονοι παλαιών εξωμοτιών. Χθεσinoί δοσίλογοι και εγκληματία πολέμου. Σημερινά πρωτοπαλλήκαρα του κομμουνιστοσυμμοριτισμού*, Αθήνα, 1949.
- Μάγερ Χέρμαν Φρανκ, *Αιματοβαμμένο Εντελβίσι. Η 1η ορεινή μεραρχία, το 22ο ορεινό σώμα στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944*, τομ. Α' και Β', Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, μτφρ. Γιάννης Μυλωνόπουλος.
- Μαντά Ελευθερία, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1923-2000)*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 2004.
- Μαργαρίτης Γιώργος, «Η σκοτεινή πλευρά των εθνικών θριάμβων. Θεσπρωτία 1941-44 και οι Τσάμηδες», *Ο Πολίτης*, 1992, 117: 44-47.
- Μαργαρίτης Γιώργος, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας. Εβραίοι, Τσάμηδες*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2005.
- Μουσελίμης Σπύρος, *Ιστορικοί περίπατοι ανά τη Θεσπρωτία*, Γιάννινα, ³1997.
- Μπαλτωϊώτης Λάμπρος, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες από την είσοδό τους στο ελληνικό κράτος μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (1913-1940). Η ιστορία μιας κοινότητας από το millet στο έθνος*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2009.
- Μυριδάκης Ι. Μιχάλης, *Αγώνες της Φυλής. Η Εθνική Αντίσταση ΕΔΕΣ - ΕΟΕΑ, 1941-1944*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1976.
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Στο σύνορο. «Μετανάστευση», σύνορα και ταυτότητες στην αλβανο-ελληνική μεθόριο*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 2010.
- Ντάγιος Γ. Σταύρος, *Η διεθνής διάσταση της ρήξης Ε. Ηοχχα - J. Β. Τίτο και η λήξη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1945-1949)*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2004.
- Παπαθεοδώρου Π. Απόστολος, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες, UCK-UCC-Αλβανοί-Τούρκοι-Οι Αλβανοτσάμηδες*, Αθήνα, ΠΑ.ΣΥ.Β.Α. - Σ.Φ.Ε.Β.Α., ¹2002, Τήνος ²2006, Πελασγός ³2007.
- Παπαθεοδώρου Π. Απόστολος, *Χρίστος Ι. Σούλης. Το Τσάμικο και το Βορειοηπειρωτικό*, Αθήνα, 2002.
- Παπαμανώλης Θ. Γ., *Κατακαυμένη Ήπειρος*, ²1999.
- Παπαμανώλης Θ. Γ., *Κατακαυμένη Ήπειρος. Το φρικτόν δράμα των κατοίκων της Θεσπρωτίας και η συνεργασία των Αλβανών μετά του Άξονος, 1940-1944*, Αθήνα, Ίκαρος, ¹1945, Ελεύθερη Σκέψις, ²1999.
- Παπαστράτης Προκόπης, «Η ιστοριογραφία της δεκαετίας 1940-1950», *Σύγχρονα Θέματα*, 1988, 35-37: 183-187
- Πάρας Σπ. Μηνάς (Παππάς), *Σαράντα έξι χρόνια στα κάτεργα της δικτατορίας του Εμβέρ Χότζα (1945-1991)*, Αθήνα, Π. Κούλης ΑΒΕΕ, 1997.

- Παυλίδης Π. Βασίλειος, *Οι Αλβανοτσάμπδες της περιοχής Παραμυθιάς και η Κατοχή*, Αθήνα, ¹1974, ²2009.
- Πλουμίδης Σπυρίδων, «Το Βορειοπρωτικό Ζήτημα στα πλαίσια της βρετανικής πολιτικής και των ελληνοαλβανικών σχέσεων (1941-1944)», *Τσιτωρ*, 2003,13: 77-105.
- Προκόπης Κώστας (Πλαταριώτης), *Θυσία για τον τόπο μας*, Πλαταριά, Πολιτιστικός Σύλλογος Πλαταριάς, 2006.
- Σαράντης Κ. Π. Θεόδωρος, *Το Βορειοπρωτικό Ζήτημα και ο Ναπολέων Ζέρβας*, Αθήνα, Εθνική Ένωση των Βορείων Ελλήνων (Ηπειρωτών, Μακεδόνων και Θρακών), 1985.
- Σάφρας Γ. Γιάννης, *Η Θεσπρωτία διά μέσου των αιώνων. 40.000 π.Χ. μέχρι σήμερα*, τόμ. Γ': *Περίοδος ανάκτησης ταυτότητας, ανασυγκρότησης και αναδημιουργίας (1913 μέχρι σήμερα)*, Αθήνα, Κέντρο Ευρωπαϊκών Εκδόσεων Χάρη Πάτσου, 1998.
- Σάφρας Γ. Γιάννης, *Ιστορικά και Λαογραφικά περιοχής Ηγουμενίτσας, 1500-1950*, Αθήνα, 1985.
- Σάφρας Γ. Γιάννης, *Μνήμες της τραγικής περιόδου 1936-1945: δικτατορία Μεταξά, ελληνοϊταλικός πόλεμος, Αλβανοτσάμπδες, εθνική αντίσταση, απελευθέρωση, Βάρκιζα*, Αθήνα, Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, 2001.
- Σούλης Μ. Κώστας, *Ιστορικές αναδρομές (Θεσπρωτία και η περί αυτήν χώρες), (1700-1944). Τσιάμπδες, Κοσμάς ο Αιτωλός, Σουλιώτες - Πάργα, Αλής*, Αθήνα, Δωδώνη, 2005.
- Σφήκας Δ. Θανάσης, *Το «κωλό άλογο». Οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης, 1941-1949*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007 (πρώτη έκδοση Δωδώνη 2004, 33/1: 311-363)
- Τσάκας Χρ. Νίκος, *Τα εγκλήματα των Τσάμπδων στην Πάργα και την περιοχή της. (Ένα ντοκουμέντο)*, Πάργα, 1992.
- Τσαμάτος Χρ. Παναγιώτης, *Εν Παραμυθία τη 29-9-1943*, Παραμυθιά, Δήμος Παραμυθιάς, 2007.
- Φλάισερ Χάγκεν, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια Ιστορία*, Αθήνα, Νεφέλη, 2008.
- Χότζα Ενβέρ, *Δύο φίλοι λαοί. Από το πολιτικό ημερολόγιο κι άλλα ντοκουμέντα για τις αλβανοελληνικές σχέσεις*, Αθήνα, Πλανήτης, x.x. [1985].
- Χότζα Ενβέρ, *Ο αγγλοαμερικανικός κίνδυνος για την Αλβανία. Απομνημονεύματα από τον Εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα*, Αθήνα, Αλλαγή, 1982.
- Χριστόπουλος Δημήτρης, «Εισαγωγή: το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων στην Ελλάδα» στο Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων στην ελληνική έννομη τάξη*, Αθήνα, Κριτική - ΚΕΜΟ, 2008.
- Χρίστος Σούλης, ο γυμνασιάρχης της Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων*, Ιωάννινα, Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων, 2002.
- Χρυσόχοου Ι. Αθανάσιος, *Η ελληνοαλβανική συνεννόηση του 1944 διά την ένωση της Αλβανίας με την Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Ηπειρωτική Εστία Θεσσαλονίκης, 1952.

«Ο Εμφύλιος μέσα τους». Σύγχρονες ερμηνείες για τη δεκαετία 1940-1950 και πολιτικές διαμάχες στην ελληνική μετανεωτερικότητα

Βαγγέλης Τζούκας*

Στο κείμενο αυτό εξετάζεται συνοπτικά η επιστημονική διαμάχη, που έχει καταστεί έντονη τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, σχετικά με τους τρόπους πρόσληψης της κοινωνικής και πολιτικής ιστορίας της περιόδου 1940 – 1950. Αρχικά, επιχειρείται μια αναδρομή στα προηγούμενα κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα με ειδική αναφορά στην Αντίσταση. Στη συνέχεια, ασχολούμαστε με τις λεγόμενες «νέες προσεγγίσεις», αλλά και με τις προϋποθέσεις και τον τρόπο ανάπτυξης ενός διαλόγου για την εν λόγω δεκαετία που απέκτησε έντονο δημόσιο χαρακτήρα, από τη στιγμή που επιχειρήθηκε η σύνδεση της με το πολιτικό διακύβευμα της μετανεωτερικής εποχής μας, πραγματικό ή και φαντασιακό.

Οι μεταπολεμικές προσλήψεις της ιστορίας της «κρίσιμης δεκαετίας» 1940 – 1950 ακολουθούν, κατά τη γνώμη μας, ορισμένα βασικά αφηγήματα, που εντάσσονται στις πολιτικές ορίζουσες των εκάστοτε ανταγωνιστικών πολιτικών και κομματικών μηχανισμών, αλλά και από το γενικότερο *zeitgeist*, το «πνεύμα της εποχής»¹. Τα αφηγήματα αυτά, που απαντώνται, σε μικρό ή μεγάλο βαθμό, στα περισσότερα ιστοριογραφικά έργα δεν είναι κατ' ανάγκην «κλειστά» και σίγουρα επιτρέπουν διαφόρων βαθμών αλληλοεπικαλύψεις και αναδιαπραγματεύσεις². Δεν αρνούμαστε, επίσης, τις μεταβολές τους στη χρονική συγκυρία, γεγονός αναμενόμενο στη διαρκή πορεία μεταβολής του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Θεωρούμε, όμως, ότι ο «σκληρός πυρήνας» τους μπορεί να αναγνωρισθεί με βάση συγκεκριμένα διακριτά χαρακτηριστικά.

*Διδάκτορας Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

¹ Βασικοί βιβλιογραφικοί οδηγοί για την περίοδο παραμένουν τα Χάγκεν Φλάισερ & Στίβεν Μπούουμαν, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50. Ένα έθνος σε κρίση. Βιβλιογραφικός οδηγός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984. Νίκος Κουλούρης, *Ελληνική βιβλιογραφία του Εμφυλίου Πολέμου (1945-1949). Αυτοτελή δημοσιεύματα 1945-1999*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000.

² Βλ. ενδεικτικά για τη μετεμφυλιακή περίοδο μέχρι το 1967, Ελένη Πασχαλοδμή, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.

Για την κυρίαρχη άποψη της νικήτριας παράταξης (ουσιαστικά την επίσημη εκδοχή του μετεμφυλιακού κράτους τουλάχιστον ως το 1974) ο ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος νοείται ουσιαστικά ως πόλεμος Ελλήνων εναντίον ξένων ή «ξένων», ενώ η ιστορία της Κατοχής είναι συνυφασμένη με την απόπειρα του ΕΑΜ να κυριαρχήσει στρατιωτικά και να επιβληθεί πολιτικά. Το σχήμα αυτό έχει κωδικοποιηθεί στην περίφημη θεωρία των τριών «γύρων»³ του ΚΚΕ για την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας. Ο «πρώτος» εξ αυτών αναφέρεται συνήθως στις εμφύλιες συγκρούσεις μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων στη διάρκεια της Κατοχής της χώρας από τα Ιταλικά, Γερμανικά και Βουλγαρικά στρατεύματα (1941-1944)⁴. Ως «δεύτερος γύρος» νοούνται τα Δεκεμβριανά (δηλαδή κυρίως η σύγκρουση της Αθήνας το Δεκέμβριο του 1944) και ως «τρίτος» το διάστημα που συμβατικά ορίζουμε ως κυρίως εμφύλιο πόλεμο (1946-1949) και που ονομαζόταν «συμμοριτοπόλεμος» στα επίσημα κρατικά έγγραφα μέχρι το 1989⁵.

Η πρώτη παρατήρηση που μπορεί να προκύψει, είναι ότι η ιστορική αυτή περιοδολόγηση των γεγονότων, καταρχήν, δεν αποτελεί μεταπολεμική αφήγηση. Αντίθετα, παράγεται στη συγκυρία της εποχής. Εν τούτοις, αφορά κυρίως το επίπεδο της «εκ των άνω» κατασκευής εξηγητικού σχήματος που διεκδικεί την αποκλειστικότητα της αλήθειας. Είναι για παράδειγμα χαρακτηριστικό, ότι ο Εμφύλιος πόλεμος δεν ονοματίζεται καν έτσι. Για δεκαετίες το Κράτος μέσω των ποικίλων θεσμών του μιλά περί «συμμοριτοπολέμου» και «συμμοριτών». Στο πλαίσιο αυτού του ερμηνευτικού σχήματος δεν χωρούν οι τομές και οι ανατροπές της περιόδου, οι βαθύτατες ρήξεις και οι ποικίλες ασυνέχειες που σημάδεψαν τις ζωές των ανθρώπων⁶. Κυρίως όμως, η αφήγηση αυτή δε διακρίνει την πολυπλοκότητα της πολιτικής διαμάχης, και αποδίδει τα πάντα σε μια αντίληψη σύμφωνα με την οποία το ΚΚΕ επιθυμούσε ανέκαθεν και παντοιοτρόπως την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας, τη μονοπόληση της και την επιβολή καθεστώτος σοβιετικού τύπου.

³ Για μια επεξεργασμένη μορφή του σχήματος αυτού, με τη μορφή της περιοδολόγησης («τρεις διακριτές φάσεις») βλ. Στάθης Ν. Καλύβας, «Μορφές, διαστάσεις και πρακτικές της βίας στον Εμφύλιο (1943-1949): μια πρώτη προσέγγιση», στο Ηλίας Νικολακόπουλος - Άλκης Ρήγος - Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945 - Αύγουστος 1949)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, 190.

⁴ Συνήθως ο «πρώτος γύρος» ταυτίζεται με την ένοπλη αντιπαράθεση ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ που έλαβε χώρα κυρίως στην Ήπειρο από τον Οκτώβριο του 1943 ως το Φεβρουάριο του 1944. Για την αντιπαράθεση αυτή, βλ. Βαγγέλης Τζούκας, *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο - τοπικότητα και πολιτική ένταξη*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 2003, 26-33.

⁵ Βλ. σχετικά Ν.1863/ΦΕΚ 204.Α' /18-9-89 «Άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου 1944/1949».

⁶ Βλ. Νίκος Κοταρίδης - Νίκος Σιδέρης, «Εμφύλιος Πόλεμος: Ιδεολογικά και πολιτικά διακυβεύματα», στο Ηλίας Νικολακόπουλος - Άλκης Ρήγος - Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *ό.π.*, 115-124.

Σύμφωνα με το βασικό σχήμα που, με διάφορες παραλλαγές, διαπερνά τα περισσότερα κείμενα της «δεξιάς» πλευράς⁷, η επιθυμία του ΚΚΕ για κατάληψη της εξουσίας ανταποκρινόταν τόσο στη συγκρότησή του ως επαναστατικού μηχανισμού όσο και στις διεθνείς συγκυρίες που ευνοούσαν τέτοιου είδους εγχειρήματα. Η οργάνωση της Αντίστασης κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ουσιαστικά υπέκρυπτε το κίνητρο της κατάληψης της εξουσίας και της «μπολσεβικοποίησης» της χώρας. Κίνδυνοι εμφανίζονταν όχι μόνο από το πολιτικό καθεστώς που ήθελε να επιβάλλει το ΚΚΕ (τον ολοκληρωτισμό σοβιετικού τύπου) αλλά και από τη σύμπλευση με τα αδελφά κόμματα των Βαλκανίων. Αμφιλεγόμενες μεσοπολεμικές αποφάσεις του ΚΚΕ για το «Μακεδονικό» θεωρείτο ότι θα μπορούσαν να πραγματωθούν εις βάρος των εθνικών συμφερόντων. Όταν οι εμφύλιες συγκρούσεις της Κατοχής δε συνοδεύθηκαν από το επιθυμητό αποτέλεσμα (δηλαδή την πλήρη διάλυση των εθνικιστών αντιπάλων του) το ΚΚΕ ανέβαλε τα σχέδιά του. Ο «πρώτος γύρος» είχε λήξει με τη συμφωνία της Πλάκας (το Φεβρουάριο του 1944).

Λίγους μήνες μετά συγκροτήθηκε η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας υπό τον Γ. Παπανδρέου. Η εξέλιξη αυτή όμως σε καμία περίπτωση δε σηματοδοτούσε τη λήξη της απειλής εναντίον της Ελλάδας. Στις περιοχές που ήλεγχε ο ΕΛΑΣ είχε εγκαθιδρύσει ένα καθεστώς «κόκκινης τρομοκρατίας» εναντίον των εθνικιστών και οποιουδήποτε αντιστρατευόταν την κυριαρχία του. Σε ανώτατο πολιτικό επίπεδο το ΕΑΜ αποφάσισε τελικά να μετάσχει στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας του Γ. Παπανδρέου, αλλά ουσιαστικά δεν παραιτήθηκε από την επιδίωξή του για κατάληψη της εξουσίας. Τα Δεκεμβριανά συνιστούσαν το δεύτερο στάδιο αυτής της στρατηγικής, αποτελούσαν ένα «κίνημα», μια «στάση» εναντίον της νομίμου κυβερνήσεως. Η ήττα του ΕΛΑΣ στην Αθήνα από τους Βρετανούς και τα ένοπλα τμήματα της νόμιμης κυβέρνησης, το Δεκέμβριο του 1944, επισφράγισε την αλλαγή των πολιτικών ισορροπιών, δεν ανέτρεψε όμως τη στρατηγική των κομμουνιστών. Ο «δεύτερος γύρος» οδήγησε στην υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας.

Ήδη, όμως από την περίοδο της «εαμοκρατίας» είχαν διαφανεί οι προθέσεις του ΚΚΕ. Η απόκρυψη όπλων, η αναχώρηση για τις «λαϊκές δημοκρατίες» του Βορρά χιλιάδων στελεχών του κόμματος και ο στρατωνισμός τους στο Μπούλκες, οι απειλές της κομματικής ηγεσίας, αποτελούσαν το προοίμιο της τελευταίας και πιο αιματηρής απόπειρας κατά του κράτους και των νόμιμων θεσμών του. Ο εμφύλιος

⁷ Βλ. εντελώς ενδεικτικά Ναπολέον Ζέρβας, *Απελευθερωτικός Αγών*, Αθήνα, εκδ. ΠΣΛΕΑ ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ «Ναπολέων Ζέρβας. Αλέκος Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα - Μεγαλεία και Θρήνοι. Δόξες και αθλιότητες ενός αγώνος*, Ιωάννινα, 1976. Στυλιανός Χούτας, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων*, Αθήνα, 1961. Χαρακτηριστικός είναι και ο τίτλος του βιβλίου του Μιχάλη Μυριδάκη, *Οι 4 γύροι του ΚΚΕ, ο ΕΔΕΣ και οι Άγγλοι*, Αθήνα, 1988.

πόλεμος που σταδιακά από το 1946 άρχισε να επεκτείνεται στην ελληνική ύπαιθρο ήταν το τελικό στάδιο αυτής της διαδικασίας. Στην πραγματικότητα ο «τρίτος γύρος» στόχευε ταυτοχρόνως σε δυο αλληλοσυμπληρούμενους σκοπούς: στη μπολσεβικοποίηση (δηλαδή την ένταξη στο στρατόπεδο των «λαϊκών δημοκρατιών» που είχαν προκύψει μεταπολεμικά στα Βαλκάνια) και στην «εθνική μειοδοσία» (με την παραχώρηση της Βορείου Ελλάδας σε προαιώνιους «εχθρούς της φυλής» όπως οι Σλάβοι). Ο κίνδυνος ήταν άμεσος και έπρεπε να αντιμετωπισθεί με «πανστρατιά του έθνους», η νέα πολιτική ηγεσία του οποίου είχε προέλθει από τις νόμιμες εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου 1946, από τις οποίες απείχε η Αριστερά.

Αυτή τη φορά το διακύβευμα δεν ήταν μόνο η πολιτική διαπάλη και ο κομματικός ανταγωνισμός στο πλαίσιο του έθνους, αλλά κάτι εντελώς διαφορετικό. Επρόκειτο για την αντίθεση προς τις δυνάμεις του ολοκληρωτισμού αλλά και της «εθνικής προδοσίας» που ενσάρκωνε το αντάρτικο της Αριστεράς. Κατ' αυτό τον τρόπο, από μια πλευρά η Ελλάδα συγκροτούσε την εμπροσθοφυλακή και το προγεφύρωμα συνολικά του Ελεύθερου κόσμου απέναντι στο «Σιδηρούν Παραπέτασμα» που είχε δημιουργήσει η Σοβιετική Ένωση και οι δορυφόροι της. Από την άλλη πλευρά, οι ένοπλοι οι οποίοι είχαν θέσει εαυτούς εκτός της εθνικής κοινότητας, δεν αποτελούσαν τμήμα του έθνους, ήταν «εαμβουλγαροι». Η συνδρομή των δυτικών συμμάχων (κυρίως μέσω της αποφασιστικής στάσης του προέδρου Τρούμαν) συνεισέφερε τα μέγιστα στην αποτροπή του κινδύνου.

Η ήττα του ΔΣΕ (ή των «συμμοριτών») στο Γράμμο και το Βίτσι τον Αύγουστο του 1949 έθεσε τέρμα στην άμεση απειλή εναντίον της Ελλάδας, δεν ανέτρεψε όμως τη συνολική στοχοθεσία του ΚΚΕ. Για το λόγο αυτό ήταν απαραίτητη η οργάνωση του Κράτους και των θεσμών του με βάση ένα σαφή, έντονο και σκληρό αντικομμουνισμό και η απόλυτη σύμπλευση με το δυτικό στρατόπεδο, το οποίο, μέσω των ΗΠΑ, είχε αναλάβει και το δύσκολο έργο της συνδρομής στην ανοικοδόμηση της χώρας.

Από την πλευρά της Αριστεράς η ερμηνεία των γεγονότων της περιόδου ήταν διαφορετική⁸. Στο πλαίσιο αυτό, το διάστημα της Κατοχής χαρακτηρίζεται ως μια ανεπανάληπτη περίοδος κατά την οποία βρέθηκαν αντίπαλοι από τη μια πλευρά η τεράστια πλειοψηφία του ελληνικού λαού και από την άλλη οι δοσίλογοι – προδότες και οι ξένοι προστάτες τους. Το ΕΑΜ συγκέντρωσε στους κόλπους του μια τεράστια κοινωνική πλειοψηφία και πραγματοποίησε τομές πρωτοφανείς για την ελληνική κοινωνία. Επιπλέον, το ένοπλο τμήμά του (ο ΕΛΑΣ) αναδείχθηκε σε α-

⁸ Βλ. εντελώς ενδεικτικά Νίκος Ζιάγκος, *Αγγλικός ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, 1978, τόμ. 5. Χρήστος Καινούργιος, *Δάφνες και δάκρυα - Ιστορίες από την Εθνική Αντίσταση στη Βορειοδυτική Ελλάδα (ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ, Άγγλοι)*, Αθήνα, Ιωλκός, 1981. Στέφανος Σαράφης, *Ο ΕΛΑΣ*, Αθήνα, Σύγχρονο βιβλίο, 1964.

ξιόμαχο αντάρτικο στρατό που κατάφερε σημαντικά πλήγματα εναντίον των δυνάμεων Κατοχής. Η Αριστερά βρέθηκε στην πρωτοπορία του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα με τελικό σκοπό την εγκαθίδρυση της «λαοκρατίας».

Η μεγάλης κλίμακας συστράτευση των Ελλήνων στους κόλπους του ΕΑΜ ανησυχούσε σοβαρά την ηγεσία του βρετανικού συμμαχικού παράγοντα. Προκειμένου να εξασφαλισθούν τα μεταπολεμικά στρατηγικά συμφέροντα της Βρετανίας επιλέχθηκε η αντιπαράθεση με το ΕΑΜ. Έτσι, η επέμβαση των Άγγλων το Δεκέμβριο του 1944, στο «Μεγάλο Δεκέμβρη» του λαϊκού κινήματος, οδήγησε στη στρατιωτική ήττα του ΕΛΑΣ ενώ, διαδοχικές συμφωνίες μεταξύ του ΕΑΜ και της αντίπαλης παράταξης επισφράγιζαν απαράδεκτους συμβιβασμούς ήδη από το προηγούμενο έτος. Η συμφωνία της Βάρκιζας ουσιαστικά θεσμοθετούσε τη δυνατότητα του αντι-ΕΑΜικού στρατοπέδου να αντεκδικηθεί εναντίον πάσης φύσεως αριστερών και δημοκρατικών πολιτών.

Στο μονόπλευρο εμφύλιο πόλεμο που εξαπέλυσαν παρακρατικές συμμορίες (οι οποίες είχαν την ανοχή ή την κάλυψη κρατικών οργάνων) η μοναδική διέξοδος του λαϊκού κινήματος ήταν οι μορφές αυτοάμυνας. Κυρίως στην ύπαιθρο, η κατάσταση επέβαλε την εκ νέου ενεργοποίηση των παλαιών ανταρτών του ΕΛΑΣ για την αντιμετώπιση της «λευκής τρομοκρατίας». Σταδιακά, συγκροτήθηκε το «δεύτερο αντάρτικο», το οποίο αντιστρατευόταν το «μοναρχοφασισμό» και αγωνιζόταν για την εθνική ανεξαρτησία και τη δημοκρατία. Ο αντίπαλος ήταν η ηγετική τάξη της Αθήνας και οι ξένοι ιμπεριαλιστές. Τα μέλη της αντίπαλης στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας ήταν «προδότες» ή στην καλύτερη περίπτωση «ενεργούμενα των δυτικών δυνάμεων», ενώ οι στρατιώτες και οι εθνοφρουροί «παρασυρμένοι εκπρόσωποι των λαϊκών στρωμάτων». Ο ΔΣΕ, που συγκροτήθηκε στα τέλη του 1946, συνιστούσε κατά μια έννοια τη συνέχεια του ΕΛΑΣ. Στην περίοδο μάλιστα αυτή ο ΔΣΕ μπορούσε να καταλάβει την εξουσία και να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την κατίσχυση της λαοκρατίας. Η ήττα του ΔΣΕ το καλοκαίρι του 1949 οφείλεται, σύμφωνα πάντοτε με την ερμηνεία της Αριστεράς, σε πολλούς παράγοντες, κυρίως όμως στα λάθη της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας και στην τεράστια υλική και οικονομική βοήθεια που δέχθηκε το αντίπαλο στρατόπεδο από τις ΗΠΑ.

Στο πλαίσιο αυτών των γενικευτικών ερμηνευτικών σχημάτων αναπτύχθηκαν, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, υπο-ερμηνείες για ειδικότερες διαστάσεις των πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων αυτής της δεκαετίας. Παράδειγμα συνιστούν οι προσλήψεις για την περίοδο της Εθνικής Αντίστασης.

Η πρώτη πρόσληψη της Εθνικής Αντίστασης είναι αυτή που θα αποκαλούσαμε παραδοσιακή δεξιά. Στην αντίληψη αυτή προτάσσεται η αντίσταση του «έθνους» εναντίον των ξένων κατακτητών (με σημείο αφετηρίας τον πόλεμο εναντίον της Ι-

ταλίας το χειμώνα του 1940-1941)⁹. Η αντίσταση θεωρείται εντεταγμένη στο γενικότερο συμμαχικό αγώνα εναντίον των δυνάμεων του Άξονα (όπου ως σύμμαχοι νοούνται κυρίως οι δυτικές δυνάμεις – ΗΠΑ και κυρίως η Μ. Βρετανία). Οι αντιστασιακές οργανώσεις, σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα: από ανεξάρτητες μικροομάδες δολιοφθορών και κατασκοπείας, συνδεδεμένες με το ΣΜΑ στο Κάιρο, ως τα αντάρτικα τμήματα του ΕΔΕΣ, της ΕΚΚΑ και του Αντών Τσαούς. Η σημαντικότερη μαζική οργάνωση (το ΕΑΜ) εξαιρείται ακριβώς γιατί, όπως προαναφέρθηκε, θεωρείται ότι υπήρξε αντιστασιακή μόνο στο επίπεδο μιας πολιτικής πλεκτάνης μεγάλης κλίμακας. Η πλεκτάνη αυτή δεν είναι άλλη από την απόπειρα του ΚΚΕ (μέσω του ΕΑΜ) να παρουσιασθεί ως πατριωτικό και αντιστασιακό κίνημα προκειμένου να προσελκύσει τμήμα του πληθυσμού και να το καταστήσει συνεργό στα σχέδιά του¹⁰. Δεν αποτελεί, ως εκ τούτου, τμήμα της Εθνικής Αντίστασης, καθώς αυτή εκλαμβάνεται ως πλήρως «απολιτική» και έχουσα ως μοναδικό στόχο τη συμβολή στην απελευθέρωση της πατρίδας.

Σύμφωνα με αυτή την υπο-ερμηνεία, η εθνική αντίσταση υπήρξε καθολική, μόνο στο βαθμό που έθετε ως στόχο την συνέχεια των αγώνων του έθνους εναντίον των ξένων επιδρομέων. Αντίθετα, η ΕΑΜική αντίσταση θεωρείται «αποσκοπούσα την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας» και τη δημιουργία των προϋποθέσεων εκείνων που θα καθιστούσαν την Ελλάδα «λαϊκή δημοκρατία» κατά τα πρότυπα των (μετέπειτα) κομμουνιστικών χωρών της Βαλκανικής. Πραγματικές, λοιπόν, εθνικές αντιστασιακές οργανώσεις υπήρξαν μόνο αυτές που κινήθηκαν έξω από το χώρο του ΕΑΜ. Στο τελευταίο (όταν δεν καταδικάζεται πλήρως) αναγνωρίζεται συνήθως μια σαφής διάσταση μεταξύ κομμουνιστικής ηγεσίας και βάσης και τα πατριωτικά κίνητρα της τελευταίας. Η πρόσληψη αυτή της Εθνικής Αντίστασης κυριάρχησε από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και θεωρείτο αυτονόητη, τουλάχιστον έως το 1974.

Σε ορισμένους χώρους (κυρίως στις ενώσεις βετεράνων των μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων) οι απόψεις αυτές διατηρούνται αναλλοίωτες έως τις ημέρες μας, και τροφοδοτούν πλήθος έργων για την περίοδο-κυρίως σε μικρούς εκδοτικούς οίκους. Η Εθνική Αντίσταση νοείται λοιπόν, στην περίπτωση αυτή ως δράση ποικίλων οργανώσεων που έθεταν «εθνικούς» ή καλύτερα εθνικοαπελευθερωτικούς και όχι μεταπολεμικούς πολιτικούς σκοπούς. Το μόνο κοινό σημείο που συνδέει τους αντιστασιακούς αυτής της κατηγορίας με τους υπόλοιπους (αυ-

⁹ Βλ. ενδεικτικά *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων 1941-1945 (Ιστορικές μαρτυρίες)*, Αθήνα, ΠΣΕΑΟ, 2001.

¹⁰ Βλ. Βαγγέλης Τζούκας, «Προδοσία και Αντίσταση στο λόγο του ΕΔΕΣ», στο Ιάκωβος Μιχαηλίδης - Ηλίας Νικολακόπουλος - Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *«Εχθρός εντός των τειχών». Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, 197-207.

τούς δηλαδή της Αριστεράς) είναι η σταθερή προσήλωση τους στην αναγκαιότητα του αντάρτικου και η άρνηση των «φρόνιμων» επιλογών ενός σημαντικού τμήματος της ελληνικής κοινωνίας (που χαρακτηρίζονται πολλές φορές με τις ονομασίες «άκαπνοι» και «απόλεμοι»¹¹).

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι οι αντιστασιακοί αυτής της κατηγορίας αισθάνονται ιδιόμορφα μέσα στο πλαίσιο που δημιούργησε η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, και κυρίως η αναγνώριση της ΕΑΜικής αντίστασης το 1982. Μετά τις εξελίξεις στις ανατολικές χώρες και την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», η πλευρά αυτή θεωρεί ότι η δική της αλήθεια επιβεβαιώθηκε απόλυτα. Διαπιστώνει, όμως, συνεχώς την κρατική και ιδεολογική ηγεμονία της «Αριστεράς» και συνεπώς αισθάνεται πικρία για τη μη αναγνώριση του ρόλου της εν αντιθέσει προς την μεταπολιτευτική υπερ-προβολή της ΕΑΜικής αντίστασης¹².

Η δεύτερη πρόσληψη της «εθνικής» αντίστασης (αυτή που θα χαρακτηρίζαμε κυρίαρχη στην περίοδο της μεταπολίτευσης, κυρίως μετά το 1981) αναδεικνύει μια περισσότερο «πατριωτική-λαϊκή» εκδοχή της αντιστασιακής δραστηριότητας¹³. Πρόκειται για την πρόσληψη που προσιδιάζει στην ελληνική κοινωνία της μεταβατικής δεκαετίας του 1980 και σημαδεύθηκε φυσικά από την επίσημη κρατική αναγνώριση της ΕΑΜικής αντίστασης με το Ν. 1285/1982¹⁴. Στο πλαίσιο της αντίληψης αυτής η αντίσταση του ελληνικού λαού υπήρξε καθολική και ενιαία (εξαιρουμένων των ελάχιστων δωσίλογων και συνεργατών των κατακτητών). Φυσικά, ο ΕΛΑΣ έχει προεξάρχουσα θέση. Κατά περιπτώσεις, όμως, προβάλλονται και οι υπόλοιπες οργανώσεις, οι οποίες θεωρείται ότι προσέφεραν πατριωτικό έργο. Αυτό ισχύει τόσο για τις μαζικές οργανώσεις (π.χ. ΕΔΕΣ) όσο και για τις μικρότερες ομάδες που είχαν αναλάβει έργο δολιοφθορών, κατασκοπείας κλπ. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, σύμφωνα με την εν λόγω εκδοχή, ο ελληνικός λαός μέσω των αντιστασιακών οργανώσεων (κυρίως του ΕΑΜ) αγωνίσθηκε για την ελευθερία της πατρίδας και για προοδευτικές μεταρρυθμίσεις στο κοινωνικό πε-

¹¹ Βλ. ενδεικτικά Κώστας Ιωάννου, *Ελευθέρα Ορεινή Ελλάδα*, Αθήνα, Δρομέυς, x.x.

¹² Για την πρόσληψη της μεταπολιτευτικής προβολής της αριστερής άποψης για τα τεκταινόμενα της δεκαετίας 1940-50 ως απόπειρας ιδεολογικής επικράτησης της στρατιωτικά νηπιμένης πλευράς, βλ. Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Η ρεβανς των νηπιμένων», *Το Βήμα*, 17.10.1999.

¹³ Η εκδοχή αυτή είναι απότοκος των σημαντικών μετασχηματισμών που είχαν ήδη συντελεσθεί σε ιδεολογικό επίπεδο από τη δεκαετία του 1960. Βλ. Ανδρέας Παναζόπουλος, «Για το λαό και το έθνος». *Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Αθήνα, Πόλις, 2001, 103-133.

¹⁴ Για τις γενικότερες πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις στη δεκαετία αυτή βλ. Βασίλης Βαμβακάς - Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», στο Βασίλης Βαμβακάς - Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, XXXI-LXXI.

δίο. Η ίδια η συγκρότηση της αντίστασης απηχούσε μια γραμμική μορφή συνέχειας μεταξύ του δημοκρατικού στρατοπέδου και των οργανώσεων¹⁵.

Οι επεμβάσεις, όμως, και η συμπεριφορά των ξένων (κυρίως των Βρετανών) οδήγησαν σε εμφύλιες διαμάχες τις αντιστασιακές οργανώσεις, και προετοίμασαν το έδαφος για τη γενικευμένη μεταπολεμική σύγκρουση. Ο εξωτερικός παράγοντας διέσπασε τη συνοχή του λαού και συνέδραμε την εμφύλια σύγκρουση. Σε καμία, όμως, περίπτωση δεν αμφισβητείται η συλλογική αντίσταση του έθνους και ο πατριωτισμός της συντριπτικής πλειονότητας του ελληνικού λαού¹⁶. Μετά τον εμφύλιο πόλεμο η εικόνα της Αντίστασης έμεινε ζωντανά χαραγμένη στη μνήμη του ελληνικού λαού και ανακαλείται κάθε φορά που οι περιστάσεις επιβάλλουν τη συσπείρωση για την προάσπιση των δημοκρατικών ελευθεριών¹⁷.

Στην αντίληψη αυτή κυριαρχεί η προβολή της συναίνεσης και η αποσιώπηση των εμφύλιων συγκρούσεων των αντιστασιακών οργανώσεων. Οι τελευταίες ουσιαστικά, θεωρούνται παρέκκλιση από τη συνολική αντιστασιακή δράση. Γίνεται, λοιπόν, απόπειρα εξεύρεσης των στοιχείων εκείνων που ενώνουν και όχι των διαχαστικών τομών της Αντίστασης. Τίθεται, επιπλέον, σε περίοπτη θέση ο ρόλος του «λαού» ως στυλοβάτη του έθνους, αλλά και ο ρόλος των «ξένων» στη διαίρεση των Ελλήνων. Η Εθνική Αντίσταση νοείται ως εκδήλωση των δημοκρατικών και πατριωτικών φρονημάτων της ελληνικής κοινωνίας, ενταγμένη σε μια μακρά παράδοση εξέγερσης εναντίον των ξένων κατακτητών. Σε αυτή την περίπτωση, η Εθνική Αντίσταση είναι η αντίσταση του λαού και των οργανώσεών του.

Η τελευταία άποψη είναι παραλλαγή της προηγούμενης και εκφράζεται κυρίως από το τμήμα εκείνο της αριστεράς που έμεινε πιστό στο ΚΚΕ. Εδώ η αντίσταση νοείται ως οργανωμένη πάλη του λαού, η οποία βρήκε την έκφρασή της στο ΕΑΜ¹⁸. Η Εθνική Αντίσταση αποτελεί συνέχεια της αντιφασιστικής πάλης του λαού (όπως αυτή εκφράσθηκε στον ελληνο-ιταλικό και ελληνο-γερμανικό πόλεμο του 1940-41). Η πολιτική ηγεσία αποδείχθηκε ανίκανη να διαχειρισθεί την κρίση που προκάλεσε η γερμανική προέλαση τον Απρίλιο του 1941, ενώ ένα τμήμα

¹⁵ Βλ. Λαμπρινή Ρόρη, «Από το “δωσίολογο” Μητσούακη στη “νέα Βάρκιζα του ’89”. Η μνήμη της δεκαετίας του ’40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Ρίκη Βαν Μπούσοχτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνος Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 293-309.

¹⁶ Ενδεικτικές είναι και οι συζητήσεις της εποχής στο Κοινοβούλιο κατά τη διάρκεια της σχετικής συζήτησης για την αναγνώριση της Αντίστασης. Βλ. Κώστας Παπαγεωργίου, *Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης 1941-44. Χρονικό από τα πρακτικά της Βουλής*, Αθήνα, Εντός, 1984.

¹⁷ Οι προσλήψεις αυτές ανευρίσκονται, μεταξύ άλλων, και στα έργα του άλλοτε υπαρχηγού του ΕΔΕΣ Κομνηνού Πυρομάγλου, η πολιτική δραστηριότητα του οποίου μετά το 1945 έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Βλ. Νίκος Βαφέας - Βαγγέλης Τζούκας, «Από την Αντίσταση στη Βουλή: πρώην εδεσίτες στα κοινοβουλευτικά έδρανα τις δεκαετίες του 1950 και 1960», *Δοκίμια*, 2010, 15-16: 263-284.

¹⁸ Βλ. *Δοκίμιο ιστορίας του ΚΚΕ 1918-1949*, τόμ. 1, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2001.

της αποτέλεσε την «Πέμπτη φάλαγγα» του εχθρού. Η επίθεση της Γερμανίας εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης τον Ιούνιο του 1941 ανέτρεψε τα δεδομένα του πολέμου (ο οποίος αποκτούσε πλέον ξεκάθαρα αντιφασιστικό χαρακτήρα). Από το καλοκαίρι λοιπόν του έτους αυτού το ΚΚΕ άρχισε να ανασυγκροτείται και να προωθεί τη δημιουργία ενός πατριωτικού μετώπου.

Σε συνεργασία με μικρά κόμματα της αριστεράς δημιουργήθηκε το Σεπτέμβριο του 1941 το ΕΑΜ. Το τελευταίο διεκδικεί την αποκλειστικότητα της αντίστασης, καθώς όλες οι άλλες οργανώσεις εξυπηρετούσαν συνειδητά ή ασυνείδητα σκοπούς διάφορους από αυτούς που έθετε το ΕΑΜ. Με τον τρόπο, όμως, αυτό αντιστρατεύονταν τη συλλογική βούληση του ελληνικού λαού που αντιπροσωπευόταν στο ΕΑΜ και εντάσσονταν στο στρατόπεδο των αντιδραστικών δυνάμεων. Δημιουργούσαν, δηλαδή, εν τη γενέσει τους τις προϋποθέσεις για διάσπαση του αντιστασιακού στρατοπέδου¹⁹. Οι εμφύλιες συγκρούσεις στη διάρκεια της Κατοχής αφορούσαν την απόπειρα του ΕΛΑΣ να εξουδετερώσει συνεργάτες των κατακτητών, «προδοτές» της εθνικής υπόθεσης και «αντιδραστικούς». Συνακόλουθα, η συνδυασμένη επίθεση εναντίον της αριστεράς δημιουργούσε και τις προϋποθέσεις για τη διολίσθηση στον Εμφύλιο πόλεμο. Η επέμβαση των ξένων ιμπεριαλιστών αποκατέστησε την εξουσία των «αντιδραστικών», και συνέβαλε τα μέγιστα στο διωγμό των αριστερών. Ο Εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε αποτελούσε ουσιαστικά συνέχεια της προσπάθειας του ΕΛΑΣ στρεφόμενος τη φορά αυτή προς τον «μοναρχοφασισμό» και τους ξένους συμμάχους του. Το «δεύτερο αντάρτικο», όμως, συνεθλίβη εξαιτίας αντικειμενικών εσωτερικών και διεθνών παραγόντων, καθώς και σωρείας λαθών της ηγεσίας. Πάντως, η πραγματική Εθνική Αντίσταση υπήρξε αυτή του ΕΑΜ και των οργανώσεών του. Οι άλλες οργανώσεις (αν δεν καταδικάζονται απόλυτα) θεωρούνται ότι δεν υπήρξαν πραγματικά αντιστασιακές. Συνεπώς, η ορθότητα των επιλογών του ΕΑΜ, και άρα του ΚΚΕ, στην διάρκεια της Κατοχής δεν αμφισβητείται.

Παραθέσαμε, σε αδρές γραμμές, τις ερμηνευτικές αυτές προσεγγίσεις, που αφορούν τη γενικότερη πρόσληψη των γεγονότων της δεκαετίας 1940-50 αλλά και την πρόσληψη του ειδικότερου θέματος της Αντίστασης, για δυο κυρίως λόγους: αφενός για να διαφανούν οι ευρύτερες συντεταγμένες που διαμόρφωναν, με τον ένα ή άλλο τρόπο, τις περισσότερες παλαιότερες μελέτες και είχαν αντίκτυπο στη δημόσια σφαίρα, και αφετέρου για να καταδειχθούν ενδεχόμενες συνέχειες ή ρήξεις στις νέες εργασίες που σταδιακά κυριάρχησαν.

¹⁹ Η άποψη αυτή παράγεται ήδη στη συγκυρία της Κατοχής. Αρκεί να ανατρέξει κανείς σε ένα κείμενο που άσκησε μεγάλη επιρροή την περίοδο αυτή, βλ. Δημήτρης Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*, Αθήνα, Ο Ρήγας, 1944.

Οι τελευταίες άρχισαν να εμφανίζονται από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, εποχή κατάρρευσης των πολιτικών και ιδεολογικών συνισταμένων που καθιστούσαν κυρίαρχο τον αντικομμουνισμό και έντονης πολιτικοποίησης και «αναζήτησης» εκ μέρους της αριστεράς για τα αίτια της ήττας. Το γενικότερο πολιτικό κλίμα ευνοούσε μια διαφορετική ματιά στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940. Από τη δεκαετία του 1980, και ακολουθώντας την γενικότερη πρόοδο των κοινωνικών επιστημών στη χώρα μας, νέες προσεγγίσεις άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους²⁰. Οι μελέτες αυτού του τύπου, στην πλειοψηφία τους, έφεραν στο φως νέα στοιχεία για την πολιτική και κοινωνική ιστορία της περιόδου, εκμεταλλευόμενες και το πλούσιο αρχειακό υλικό που σταδιακά τέθηκε στη διάθεση της επιστημονικής κοινότητας. Η επιστημονική συζήτηση για την περίοδο άρχισε, ως εκ τούτου να τίθεται σε διαφορετικές βάσεις, και οι αντιδράσεις που προκαλούνταν ενίοτε από τη δημοσίευση διαφόρων εργασιών ήταν μεν έντονες, αλλά όχι ικανές να δημιουργήσουν «διαμάχη»²¹.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 το σκηνικό άρχισε να διαφοροποιείται με την εμφάνιση ερευνών για την περίοδο που χαρακτηρίστηκαν «αναθεωρητικές»²². Η περίπτωση του λεγόμενου αναθεωρητισμού, βέβαια, είχε προκαλέσει τεράστιες συζητήσεις στη Δυτική Ευρώπη και την Αμερική τις προηγούμενες δεκαετίες²³. Δεν θα υπεισέλθουμε στην ουσία της διαμάχης, απλώς θα επισημάνουμε ότι, εκτός από το θέμα της αμφισβήτησης του Ολοκαυτώματος, σημαντικό διακύβευμα αναδείχθηκε η μορφή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η εξίσωση της «κόκκινης» με τη «μαύρη» βία, των εγκλημάτων του κομμουνισμού και του ναζι-

²⁰ Βλ. εντελώς ενδεικτικά, Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και οβάστια. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-44*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1986, τόμ. 2. Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση (Ελλάδα: άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942)*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1993. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994.

²¹ Αντίθετα, η πιο γνωστή διαμάχη στη δημόσια σφαίρα προέκυψε κατά τη διάρκεια της προβολής της ταινίας *Ελένη*, το 1985, που βασιζόταν στο ομότιτλο βιβλίο του Ν. Γκέπτζ. Βλ. Κατερίνα Κουτσογιαννάκη, «Ελένη» στο Βαμβακάς - Παναγιωτόπουλος, ό.π., 166-169.

²² Στην επιστημονική διαμάχη ακόμη (ή μάλλον κυρίως) και η χρησιμοποίηση των όρων έχει τη σημασία της. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος που χρησιμοποιείται ο όρος «αναθεώρηση». Βλ. Γιώργος Αντωνίου - Νίκος Μαραντζίδης, «Το επίμονο παρελθόν», στο Γιώργος Αντωνίου - Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008, 11-52. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην εισαγωγή αυτή χρησιμοποιείται ο όρος «μετα-αναθεωρητικές» προκειμένου να περιγράψει τις μελέτες που εντάσσονται στο «νέο κύμα», ενώ ως «αναθεωρητικές» θεωρούνται οι εργασίες που σταδιακά είχαν κάνει την εμφάνισή τους από τη δεκαετία του 1970, και επέμεναν κυρίως στην ανάδειξη αρχειακού υλικού προερχόμενου από τις μεγάλες δυνάμεις.

²³ Για τη συζήτηση στο εσωτερικό της αμερικανικής ακαδημαϊκής κοινότητας βλ. Peter Novick, *That Noble Dream: the objectivity question and the American historical profession*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988. Για την ιδιαίτερη περίπτωση των αρνητών του Ολοκαυτώματος βλ. Richard Evans, *Lying about Hitler: History, Holocaust and the David Irving Trial*, New York, Basic Books, 2002. Michael Shermer & Alex Grobman, *Denying History: Who says the Holocaust never happened and why do they say it?*, Berkeley, University of California Press, 2002.

σμού. Στο σημείο αυτό, αξίζει να επισημάνει κανείς την περίπτωση της Γερμανίας, με την περίφημη «διαμάχη των ιστορικών» στη δεκαετία του 1980, στην οποία αναμείχθηκαν, μεταξύ άλλων, τα ονόματα του Ε. Νόλτε, του Γ. Φεστ, του Γ. Χάμπερμας, του Χ.Μ. Εντσεσμπέργκερ κ.α.²⁴.

Αν στην ελληνική περίπτωση ο αναθεωρητισμός στην κλασική του μορφή (δηλαδή η αμφισβήτηση του Ολοκαυτώματος) δεν ξεπέρασε τα όρια μελετών προερχόμενων από την ακροδεξιά, δεν συνέβη το ίδιο και με το ζήτημα του κομμουνισμού / αντικομμουνισμού. Η δημιουργία του «Δικτύου για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων» αποτέλεσε πραγματικά κομβικό σημείο στην ανάδειξη νέων προσεγγίσεων για την περίοδο, συσπειρώνοντας πλειάδα ερευνητών, διδακτόρων, μελών ΔΕΠ και υποψηφίων διδασκόντων, προερχόμενων από διαφορετικούς ιδεολογικούς χώρους, αλλά και διακριτά επιστημονικά αντικείμενα. Η κίνηση αυτή ευνοήθηκε από τα πολλά επετειακά συνέδρια που διοργανώθηκαν στην Ελλάδα και το εξωτερικό με αφορμή τα 50 χρόνια από τη λήξη του Εμφυλίου αλλά και από ένα προφανέστατο αναπροσανατολισμό πολλών νέων εργασιών σε θέματα που ως τότε είχαν απασχολήσει ελάχιστα τους επιστήμονες²⁵.

Τα βασικά σημεία της νέας αυτής προσέγγισης συνοψίσθηκαν, μεταξύ άλλων, από τους εμφανιζόμενους ως πρωτεργάτες της κίνησης, Στ. Καλύβα και Ν. Μαραντζίδη, στη μελέτη των εμφυλίων συγκρούσεων κατά τη διάρκεια της Κατοχής, στην ανάδειξη των εθνοτικών και τοπικών διαιρέσεων, στην επιμονή στη μελέτη των τοπικών συνιστωσών, στην αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών, στην απόπειρα αποφυγής της ενσωμάτωσης των ερμηνευτικών προσεγγίσεων που αναφέρθηκαν προηγουμένως στις επιστημονικές εργασίες των νέων, ως επί το πλείστον, ερευνητών²⁶. Με άλλα λόγια, στην παραγωγή και προαγωγή μιας διαφορετικής ματιάς στην περίοδο, κυρίως μέσω της υπεράσπισης μιας νέας μεθοδολογικής προσέγγισης, που αντλεί επιχειρήματα από διάφορες περιοχές των κοινωνικών επιστημών (προφορική ιστορία, κοινωνική και πολιτική ανθρωπολογία, πολιτική επιστήμη-συγκριτική πολιτική ανάλυση, παραδοσιακή ιστοριογραφία, πολιτική κοινωνιολογία), και αξιώνει την «επιστημονικά ουδέτερη και ψυχρή αντιμετώπιση» των φορτισμένων πολιτικά γεγονότων της δεκαετίας αυτής²⁷.

²⁴ Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*, Αθήνα, Νεφέλη, 2008, 72-74. Κώστας Καβουλάκος, «Δημόσια χρήση της Ιστορίας και συλλογική ταυτότητα. Οι ιδεολογικοπολιτικές διαστάσεις της "διαμάχης των ιστορικών" στη Γερμανία», *Μνήμων*, 1998, 20: 109-130.

²⁵ Βλ. Αντώνης Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, 25-36.

²⁶ Στάθης Καλύβας - Νίκος Μαραντζίδης, «Νέες τάσεις στη μελέτη του Εμφυλίου Πολέμου», *Τα Νέα*, 20.3.2004.

²⁷ Πρβλ. Giorgos Antoniou, «The lost Atlantis of Objectivity. The revisionist Struggles between the Public and Academic Spheres», *History and Theory*, 2007, 46/4: 92-112.

Όλα αυτά, βέβαια, υπό το βάρος των νέων συνθηκών που επικρατούν τόσο τοπικά (Γ' Ελληνική Δημοκρατία) αλλά και υπερεθνικά. Έτσι π.χ. η κατάρρευση του ανατολικού συνασπισμού (1989) και το γενικότερο πνευματικό περιβάλλον θεωρητικά ευνοεί μια απροκατάληπτη και εμπειριστατωμένη ανάλυση, απαλλαγμένη από τα «βαρίδια» του παρελθόντος, εξέλιξη που στα καθ' ημάς συνδέεται και με την προϊούσα ανάδυση ενός ρεύματος κοινωνικής και πολιτισμικής κριτικής που επιδιώκει να είναι «το κόμμα της κίνησης, της ανοιχτόμυαλης διαθεσιμότητας, της πρόθυμης προσαρμογής στα κελεύσματα της νέας εποχής»²⁸. Κύριος στόχος παραμένει η διαμόρφωση ενός νέου επιστημονικού «παραδείγματος» προσαρμοσμένου σε ένα κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον, που σταδιακά τρέπεται σε «μεταμοντέρνο» και στην καθ' ημάς «φιλελεύθερη δημοκρατία του Κέντρου» (Ν. Σεβαστάκης) ή στην «Ελλάδα της Παγκοσμιοποίησης» (Γ. Βούλγαρης)²⁹.

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι απόψεις αυτές δέχθηκαν κριτική από την Αριστερά, ενώ προκλήθηκε και μεγάλη δημόσια συζήτηση, κυρίως από τις στήλες των εφημερίδων *Τα Νέα* και *Ελευθεροτυπία*³⁰. Αν επιχειρούσαμε να συνοψίσουμε τα επιχειρήματα εναντίον της νέας αυτής «σχολής» θα μπορούσαμε, καταρχήν, να επικεντρωθούμε στον τρόπο με τον οποίο θεωρείται ότι ενσωματώνει μελέτες από διάφορες επιστημονικές περιοχές, προκειμένου να «εκβιάσει» τα συμπεράσματα της, ώστε να προβεί σε μια συνολική καταδίκη του ρόλου της Αριστεράς στη δεκαετία 1940 - 1950. Περαιτέρω, και, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, τα συμπεράσματα αυτά κατηγορήθηκαν ότι οδηγούν στην αναβίωση του αντικομμουνισμού των μετεμφυλιακών δεκαετιών στις πιο ακραίες εκδοχές του³¹. Με άλλα λόγια, θεωρείται ότι στο ερευνητικό έργο της νέας «σχολής» ευνοείται η εξίσωση της αριστερής βίας με αυτή των αντιπάλων της, και σε ορισμένες εκδοχές, η υπερτόνισή της.

²⁸ Νίκος Σεβαστάκης, «Οι νέοι φιλελεύθεροι», *Ελευθεροτυπία*, 19.6.2010.

²⁹ Για τη χρησιμοποίηση των όρων αυτών, βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή Δημοκρατία σηματοδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2008. Νίκος Σεβαστάκης, *Κοινότυπη χώρα. Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2004.

³⁰ Βλ. ενδεικτικά Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η κόκκινη βία και ο εξαγνισμός των δωσιλόγων», *Τα Νέα*, 22.5.2004. Νένη Πανουργιά, «Ο "Άγιος Βελουκιώτης" και οι άμοιροι ταγματσοφλίτες», *Τα Νέα*, 2-3.10.2004. Στάθης Καλύβας - Νίκος Μαραντζίδης, «Δεν θα επιστρέψουμε στα πέτρινα χρόνια», *Τα Νέα*, 16-17.10.2004.

³¹ Βλ. π.χ. το ζήτημα των ταγματσοφλιτών της Αργολίδας, στη γνωστή μελέτη του Στάθης Καλύβα: Stathis Kalyvas, «Red Terror. Leftist Violence during the Occupation», στο Mark Mazower, *After the war was over. Reconstructing the Family, Nation and the State in Greece, 1943-1960*, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2000, 142-183.

Επίσης, μεγάλη αντίδραση προκάλεσε και η τοποθέτηση της έναρξης του εμφυλίου νωρίτερα, και συγκεκριμένα στη διάρκεια της Κατοχής-(το 1943)³². Το πολιτικό διακύβευμα, στην αντίληψη αυτή, εδράζεται στην απονομιμοποίηση των σημερινών επιλογών της αριστεράς, καθώς, στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης και της απόλυτης κυριαρχίας του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, απαιτείται και η διαμόρφωση μιας ιστορικής συνείδησης από τα κοινωνικά υποκείμενα, που να εμπεριέχει τις θεμελιώδεις προκείμενες της κυρίαρχης ιδεολογίας, του θριάμβου της φιλελεύθερης δημοκρατίας, που δεν αποδέχεται οιαδήποτε μορφή αντισυστημικής και εξωσυστημικής βίας³³. Το επιχείρημα αυτό συνδέεται πολλές φορές ρητά με τις εκάστοτε συγκρούσεις της πολιτικής συγκυρίας, μεταφέροντας μία -κατά τα άλλα επιστημονική- διαμάχη για τη μορφή του ελληνικού Εμφυλίου σε ένα δημόσιο χώρο που αναπόφευκτα συζητά σε έντονους τόνους π.χ. για τον εθνικισμό, την τρομοκρατία, τις δυσλειτουργίες του πολιτικού συστήματος, τις μειονότητες, τις υπαρκτές ή φαντασιακές εξεγέρσεις (όπως έγινε με τα γεγονότα του Δεκεμβρίου 2008). Ουσιαστικά πάντως, αυτό που, υπονοείται είναι ότι οι περισσότεροι νέοι ερευνητές, συνειδητά ή ασυνειδητά, με «πολιτική αφέλεια» ή πολιτική στράτευση συστηματικά υπερασπίζονται τις πράξεις και τις επιλογές του δεξιού στρατοπέδου που επιδιώκει την κατάληψη των «χειμερινών ανακτόρων» της ηγεμονεύουσας μεταπολιτευτικά αριστερής ιδεολογίας.

Η «αντίπαλη πλευρά» αποπειράθηκε να απαντήσει με διάφορους τρόπους, ισοχυριζόμενη, ότι η επίθεση αυτή είναι εντελώς ανοίκεια, και υπερασπιζόμενη το «επιστημονικό» έργο έναντι της «πολιτικής στράτευσης», αλλά και την ανάγκη απεμπλοκής από την πολιτική ορθότητα που έχει επιβάλει στη δημόσια σφαίρα η μεταπολιτευτική αριστερά³⁴. Σταδιακά, στη συζήτηση εισήλθαν πολιτικά κόμματα, σύλλογοι βετεράνων αντιστασιακών, διαδικτυακές κοινότητες, σχετικοί και άσχετοι, μιλώντας επί παντός του επιστητού, αναπαράγοντας, ως επί το πλείστον, τις παλαιότερες κυρίαρχες ερμηνείες ή τμήματα αυτών. Από την άποψη αυτή ο Εμφύλιος και τα γεγονότα της δεκαετίας 1940 – 1950 εισήλθαν ξανά στη δημόσια σφαίρα, με αρκούντως εντυπωσιακό τρόπο, στο πλαίσιο μιας κοινωνικής πραγματικότητας που υφίσταται τις πιέσεις μιας βαθύτατης κοινωνικό-οικονομικής κρίσης.

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που αναδείχθηκε ήταν μια έντονη διαμάχη με πολιτικό χαρακτήρα, που εκφράστηκε με έντονες φραστικές αντιπαραθέσεις σε συνέ-

³² Βλ. εντελώς ενδεικτικά, «Η νέα δεξιά ιστοριογραφία», «Ο Ιός», *Ελευθεροτυπία*, 26.10.2003. «Εκουγχρονισμένα κονσερβοκούτια», «Ο Ιός», *Ελευθεροτυπία*, 5.12.2004. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Το νέο κύμα και η τριλογία της σύγχυσης», *Τα Νέα*, 7.2.2009.

³³ Βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων. Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, 17.

³⁴ Βλ. Γιώργος Αντωνίου - Νίκος Μαραντζίδης, ό.π., 11-52, όπου επιχειρείται μια σύνοψη της σχετικής συζήτησης και της αντιπαραθέσης για τις «νέες προσεγγίσεις».

δρια, λίβελους από τις σπύλες των εφημερίδων, εκφράσεις όπως «επιστημονικοί απατεώνες» ή «θλιβερά απομεινάρια του σταλινισμού» κ.λπ. Το κλίμα φορτίστηκε ιδιαίτερα, και είναι ενδεικτικό ότι στην παρουσίαση του βιβλίου *Οι άλλοι καπετάνιοι*³⁵, που έγινε στην Αθήνα το Μάρτιο του 2006 (Στόα του βιβλίου), υπήρχε διακριτική αστυνομική παρουσία, για την αποτροπή επεισοδίων, που τελικά δεν πραγματοποιήθηκαν.

Πέρα, πάντως, από το ζήτημα ότι συχνά οι νέοι ερευνητές είναι υποχρεωμένοι να εξηγούν διαρκώς τις θέσεις τους και το πού ακριβώς εντάσσονται στην «πολιτική» διαμάχη, τα διλήμματα που εμφανίζονται ενώπιόν τους είναι ιδιαίτερα περίπλοκα. Με τις συνθήκες που διαμορφώθηκαν, είναι πλέον αδύνατο να επιστρέψει κανείς σε μια «πολιτική» ιστορία της κορυφής, ακριβώς γιατί στο σημείο αυτό τα όρια είναι δεδομένα. Βεβαίως, λείπουν πολλές μονογραφίες, δεν υπάρχει όμως «το χαμένο αρχείο» ή και «τα χαμένα αρχεία» που, ενδεχομένως, θα άλλαζαν ριζικά την εικόνα μας για την εποχή. Από την άλλη πλευρά είναι καλοδεχούμενες οι τοπικές έρευνες³⁶, οι νέες συγκροτημένες προσεγγίσεις, η εμφάνιση νέων στοιχείων, μονογραφιών που λείπουν (π.χ. μια σοβαρή βιογραφία του Άρν Βελουχιώτη ή του Ναπολέοντα Ζέρβα). Επιπλέον, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η διεπιστημονικότητα, στην οποία όλοι θεωρητικά ομνύουν, παραμένει εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα, ειδικά στους κόλπους της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας. Στο πλαίσιο αυτό ζητήματα όπως π.χ. η μνήμη για την περίοδο αναδεικνύονται σε προνομιακό πεδίο διερεύνησης των κοινωνικό-πολιτισμικών συνιστωσών αυτής της εξαιρετικά σύνθετης και πολύπλοκης εποχής³⁷.

Το σπουδαιότερο πρόβλημα παραταύτα παραμένει η ένταξη της περιόδου στα ιστορικά της συμφραζόμενα, διεθνή και εθνικά, και, από την πλευρά των πολιτικών και ιστορικών κοινωνιολόγων τουλάχιστον, η ανάδειξη μιας τεραστίων διαστάσεων πολιτικής διαμάχης, η οποία ανατροφοδότησε τις υπάρχουσες διαφορές, επεξέτεινε την κυριαρχία των κρατικών κατασταλτικών μηχανισμών, ανέδειξε θεσμικές και παρα-θεσμικές πηγές εξουσίας αλλά και νέες συλλογικότητες, αναδιτάξε τις παλαιότερες διαίρεσεις και δημιούργησε νέες, επιτάχυνε την καπιταλιστική ομογενοποίηση της ελληνικής κοινωνίας και, ουσιαστικά, καθόρισε τον κοινωνικό και πολιτικό βίο της χώρας για πολλές δεκαετίες.

³⁵ Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2006.

³⁶ Βλ. ενδεικτικά Νίκος Μαραντζίδης, «Η τοπική διάσταση στη μελέτη της Κατοχής και του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», στο Γ. Αντωνίου - Νίκος Μαραντζίδης, ό.π., 173-197.

³⁷ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, 2007, 47: 437-456 καθώς και Ρίικη Βαν Μπούσοχτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, όπου και εκτενής βιβλιογραφία για το ζήτημα της μνήμης.

Επιπροσθέτως, το πρόβλημα, κατά την άποψη μας, δεν έγκειται μόνο στη δεδομένη δυσκολία ενός μεγαλεπήβολου διεπιστημονικού εγχειρήματος, που μπορεί να συλλάβει ορισμένες μόνο πλευρές αυτής της δαιδαλώδους, σχεδόν χαστικής, εποχής³⁸. Έγκειται και σε ένα άλλο γενικότερο ερώτημα: κατά πόσον ο ερευνητής θα πρέπει να ταυτίζεται ιδεολογικά με το κοινωνικό κίνημα ή τη μορφή συλλογικής δράσης που μελετά, αν όχι ολοκληρωτικά, τουλάχιστον στις ευρύτερες προκείμενες του; Στην περίπτωση μας, για παράδειγμα, μπορεί ένας επιστήμονας που αυτοτοποθετείται στη (σημερινή) δεξιά ή την αριστερά να ασχοληθεί με την αντίπαλη παράταξη του παρελθόντος; Όσο αυτονόητη και αν θεωρείται η απάντηση, είναι γεγονός, ότι μια διαμάχη με τα χαρακτηριστικά που περιγράψαμε πιο πάνω πάντοτε δημιουργεί προβληματισμό στον ευσυνείδητο ερευνητή. Θεωρούμε πάντως ότι για τη θετική απάντηση στο ερώτημα πρέπει να επιστρατεύεται αυτό που ο C.R. Mills³⁹ ονόμαζε «κοινωνιολογική φαντασία», προαπαιτούμενο πραγματικό όλων των κοινωνικών επιστημών.

Όσον αφορά τις επερχόμενες νέες ιστορικές προσεγγίσεις για την περίοδο, κανείς δεν μπορεί να είναι κατηγορηματικός για το είδος της ιστορικής αφήγησης που θα αφορά τις μεγάλες συγκρούσεις του 20^{ου} αιώνα, δεδομένης και της μεταεθνικής και παγκοσμιοποιημένης ομογενοποίησης του κοινωνικού χώρου⁴⁰. Όσον αφορά την εποχή μας, και τις απόπειρες όλων μας, κυρίως των νεότερων, υπενθυμίζουμε απλά τη ρήση του Χέγκελ: «*Δεν μπορεί να είσαι πιο μπροστά από την εποχή σου. Στην καλύτερη περίπτωση θα είσαι η εποχή σου*».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Antoniou Giorgos, «The lost Atlantis of Objectivity. The revisionist Struggles between the Public and Academic Spheres», *History and Theory*, 2007, 46/4: 92-112.
- Evans Richard, *Lying about Hitler: History, Holocaust and the David Irving Trial*, New York, Basic Books, 2002.
- Kalyvas Stathis, «Red Terror. Leftist Violence during the Occupation», στο Mark Mazower (ed.), *After the war was over. Reconstructing the Family, Nation and the State in Greece, 1943-1960*, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2000, 142-183.
- Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994.

³⁸ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, «Εμφύλιος Πόλεμος. Μεταξύ Μνήμης και Ιστορίας», *Ta Nea*, 29.8.2009.

³⁹ Βλ. C. Wright Mills, *The Sociological Imagination*, New York, Oxford University Press, 2000 (1959).

⁴⁰ Βλ. Γιώργος Δερτιλής, «Ιστορικές περιοδολογήσεις», στο Χάγκεν Φλάισερ, *Η Ελλάδα '36-'49*, ό.π., 439-445.

- Mills C. Wright, *The Sociological Imagination*, New York, Oxford University Press, 2000.
- Novick Peter, *That Noble Dream: the objectivity question and the American historical profession*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.
- Shermer Michael & Alex Grobman, *Denying History: Who says the Holocaust never happened and why do they say it?*, Berkley, University of California Press, 2002.
- Αντωνίου Γιώργος - Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008.
- Αντωνίου Γιώργος - Νίκος Μαραντζίδης, «Το επίμονο παρελθόν» στο Γιώργος Αντωνίου & Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.). *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008, 11-52.
- Βαμβακάς Βασίλης - Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.
- Βαφέας Νίκος - Βαγγέλης Τζούκας, «Από την Αντίσταση στη Βουλή: πρώην εδρείτες στα κοινοβουλευτικά έδρανα τις δεκαετίες του 1950 και 1960», *Δοκιμές*, 2010, 15-16: 263-284.
- Βόγλης Πολυμέρης, «Εμφύλιος Πόλεμος. Μεταξύ Μνήμης και Ιστορίας», *Τα Νέα*, 29.8.2009.
- Βόγλης Πολυμέρης, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν. Μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, 2007, 47: 437-456.
- Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή Δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2008.
- Γληνός Δημήτρης, *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*, Αθήνα, Ο Ρήγας, 1944.
- Δερτιλής Γιώργος, «Ιστορικές περιοδολογήσεις», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, 439-445.
- Δοκίμιο ιστορίας του ΚΚΕ 1918-1949*, τόμ. 1, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2001.
- Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων 1941-1945 (Ιστορικές μαρτυρίες)*, Αθήνα, ΠΣΕΑΟ, 2001.
- Ζέρβας Ναπολέον, *Απελευθερωτικός Αγών*, Αθήνα, εκδ. ΠΣΑΕΑ ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ «Ναπολέον Ζέρβας».
- Ζιάγκος Νίκος, *Αγγλικός ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, 1978, 5 τόμοι.
- Ιωάννου Κώστας, *Ελευθέρα Ορεινή Ελλάς*, Αθήνα, Δρομεύς, κ.κ.
- Καβουλάκος Κώστας, «Δημόσια χρήση της Ιστορίας και συλλογική ταυτότητα. Οι ιδεολογικοπολιτικές διαστάσεις της “διαμάχης των ιστορικών” στη Γερμανία», *Μνήμων*, 1998, 20: 109-130.
- Καινούργιος Χρήστος, *Δάφνες και δάκρυα - Ιστορίες από την Εθνική Αντίσταση στη Βορειοδυτική Ελλάδα*, Αθήνα, Ιωλκός, 1981.
- Καλύβας Στάθης - Νίκος Μαραντζίδης, «Νέες τάσεις στη μελέτη του Εμφυλίου Πολέμου», *Τα Νέα*, 20.3.2004.
- Καλύβας Στάθης - Νίκος Μαραντζίδης, «Δεν θα επιστρέψουμε στα πέτρινα χρόνια», *Τα Νέα*, 16-17.10.2004.
- Κοταρίδης Νίκος & Νίκος Σιδέρης, «Εμφύλιος Πόλεμος: Ιδεολογικά και πολιτικά διακυβεύματα», στο Ηλίας Νικολακόπουλος - Άλκης Ρήγος - Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο*

- Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, 115-124.
- Κουλούρης Νίκος, *Ελληνικά βιβλιογραφία του Εμφυλίου Πολέμου (1945-1949). Αυτοτελή δημοσιεύματα 1945-1999*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000.
- Κουτσογιαννάκη Κατερίνα, «Ελένη», στο Βασίλης Βαμβακάς - Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, 166-169.
- Λιάκος Αντώνης, «Αντάρτες και συμμορίες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, 25-36.
- Μαραντζίδης Νίκος, «Η τοπική διάσταση στη μελέτη της Κατοχής και του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», στο Γιώργος Αντωνίου - Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγκυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008, 173-197.
- Μαργαρίτης Γιώργος, *Από την ήττα στην εξέγερση (Ελλάδα: άνοιξη 1941 - φθινόπωρο 1942)*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1993.
- Μαργαρίτης Γιώργος, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων. Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009.
- Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Η ρεβάνς των πτημένων», *Το Βήμα*, 17.10.1999.
- Μυριδάκης Μιχάλης, *Οι 4 γύροι του ΚΚΕ, ο ΕΔΕΣ και οι Άγγλοι*, Αθήνα, 1988.
- Ο Ιός, «Η νέα δεξιά ιστοριογραφία», *Ελευθεροτυπία*, 26.10.2003.
- Ο Ιός, «Εκσυγχρονισμένα κονσερβοκούτια», *Ελευθεροτυπία*, 5.12.2004.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, «Η κόκκινη βία και ο εξαγνισμός των δωσιλόγων», *Τα Νέα*, 22.5.2004.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, «Το νέο κύμα και η τριλογία της σύγκυσης», *Τα Νέα*, 7.2.2009.
- Πανουργιά Νέννη, «Ο "Άγιος Βελουχιώτης" και οι άμοιροι ταγματσαφάιτες», *Τα Νέα*, 2-3.10.2004.
- Πανταζόπουλος Ανδρέας, *«Για το λαό και το έθνος». Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Αθήνα, Πόλις, 2001.
- Παπαγεωργίου Κώστας, *Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης 1941-44. Χρονικό από τα πρακτικά της Βουλής*, Αθήνα, Εντός, 1984.
- Παπαδόπουλος Αλέκος, *Απομνημονεύματα - Μεγαλεία και θρήνοι. Δόξες και αθλιότητες ενός αγώνος*, Ιωάννινα, 1976.
- Πασχαλούδη Ελένη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.
- Ρόρη Λαμπρινή, «Από το "δωσιλογο Μητσστάκν" στη "νέα Βάρκιζα του '89": Η μνήμη της δεκαετίας του '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Ρίκη Βαν Μπούσοτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, σσ. 293-309.
- Σαράφης Στέφανος, *Ο ΕΛΑΣ*, Αθήνα, Σύγχρονο Βιβλίο, 1964.
- Σεβαστάκης Νίκος, *Κοινότοπη χώρα. Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2004.
- Σεβαστάκης Νίκος, «Οι νέοι φιλελεύθεροι», *Ελευθεροτυπία*, 19.6.2010.

- Τζούκας Βαγγέλης, *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο - τοπικότητα και πολιτική ένταξη*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 2003.
- Τζούκας Βαγγέλης, «Προδοσία και Αντίσταση στο λόγο του ΕΔΕΣ», στο Ιάκωβος Μιχαηλίδης - Ηλίας Νικολακόπουλος - Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *«Εχθρός» εντός των τειχών. Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, 197-207.
- Φλάισερ Χάγκεν - Στήβεν Μπόουμαν, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50. Ένα έθνος σε κρίση. Βιβλιογραφικός οδηγός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984.
- Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-44*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1986.
- Φλάισερ Χάγκεν, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*, Αθήνα, Νεφέλη, 2008.
- Χούτας Στυλιανός, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων*, Αθήνα, 1961.

EYPETHPIO ONOMATON

- Aarbakke Vem., 162, 166
Abazi S., 385
Agelopoulos Gior., 234, 269, 272
Aguilar Fernandez P., 27, 250, 256, 337,
346-348
Alexandris Al., 161
Alivizatos N. G., 185
Alted Vigil Al., 365, 372, 373, 374
Amery J., 391
Anamali Sk., 380
Andreades K. G., 163
Angelidou Al., 234, 269, 272
Antoniadou Ar., 272
Antoniou G., 17, 30, 34, 351, 385, 409,
Apostolakou L., 222
Appadurai Ar., 239, 271
Arditi Benj., 69
Arecco S., 321, 327, 329
Armengou M., 373
Assa A., 69
Augé M., 239
Baccheta P., 366
[Bachtin M., 322, 323, 325, 330](#)
Baerentzen L., 93, 102, 103, 105, 365, 366,
373, 374
[Bakhtine M., 24, 25, 38](#)
Ballvora Sh., 381
Baltsiotis L., 389
Barnes S. H., 355
Bartha T., 245, 259
Bar-Zohar M., 70
Baumaister R. F., 344
Belis R., 373
Bellah Rob., 266
Belli M., 164, 306
Bermeo N., 349
Biberaj E., 380
Bihiku K., 381
Boçi S., 383, 384
Bodnar J., 27
Botu A., 27, 337, 338, 339, 342, 344
Bourdieu P., 266
Braude Benj., 162
Breitman Rich., 70
Brossat Al., 189
Brosse Th., 366
Brouskou Aig., 368
Bullock Al., 322
Çami M., 381
Campbell A., 355
Cannadine D., 180
Capps Ed., 391
Carasa P., 366, 370, 371
Cenarro A., 347, 365, 366, 368, 369, 370,
371,
Chary Fred. B., 70, 73, 77
Churchill Win., 92, 107
Clogg Rich., 92, 95, 103, 162
Cohen Alb., 69
Collard A., 265
Connerton P., 339
Converse Ph. E., 355
Creed B., 261
Cresswell T., 231
Dalkavoukis Vass., 234, 269, 272
Danforth Lor., 16, 45
Daskalov Geor., 52, 55, 160
Dauti M., 384
Demi Musa, 384
Demi Tahir, 384
Demi Vehip, 384
Deringil Sel., 161,
Dervishi K., 385
Devillard Jose Marie, 365
Dezhgiu M., 383
Dimitroff Pesh., 69
Donnan Hast., 230, 231
Dorovsky I., 287, 289
Drew Giplin Faust, 341
Dudley And., 245
Dundas R. G., 223
Dyer Rich., 261
Eades C., 329
Economides Sp., 363

- Eddy Ch. B., 161
 Einstein Al., 322
 Emerson C., 322, 323
 Emerson R. M., 280
 Ericsson Kj., 368
 Eriksen Th. H., 267
 Evans R., 408
 Featherstone Kev., 64
 Fehmi Hamdi, 63
 Ferro M., 245, 322
 Fischer B. J., 392
 Fleisher H., 243, 244
 Foster G. M., 344
 Foucault M., 24, 26, 276, 309
 Fox R. G., 239, 271
 Frashëri Kr., 381
 Gaddis J. L., 379
 Gage R., 382
 Geertz Cl., 24, 236
 Genette Ger., 23
 Georgakas D., 328
 Gezenko Iv., 83
 Giannopoulou Chr., 272
 Gibson Pam. Ch., 245
 Giese L., 343
 Gildea Rob., 28
 Gillis J. R., 184, 240, 338
 Gilman S., 245
 Goliot-Lété A., 328
 Gonzáles de Tena Fr., 416
 Gonzales Jesus Nieto, 363
 González Martell R., 365, 372, 373
 Gramsci A., 232
 Grinberg N., 69, 77, 79, 82
 Gripsurd Jos., 261
 Grobman Al., 408
 Groueff Steph., 69
 Halbwachs Maur., 266
 Hanley D., 149
 Hassiotis L., 364
 Hastings St., 344
 Hatipoğlu H., 170
 Hatzivassiliou Evan., 142
 Heartney El., 245
 Hering G., 139
 Hikmet Ök., 52, 165
 Hill J., 245, 261
 Hirschon Ren., 161
 Hobsbawm Er., 146, 180
 Hoppe J., 70
 Horton A., 324, 325, 328, 331
 Hoxha Ibr., 385, 389
 Hradečný P., 288, 293, 373, 374
 Hroch M., 382
 Humlebaek C., 349
 Iatrides J. O., 135, 140, 351
 Illyricus, 391
 Isufi H., 384
 Jancovich M., 346
 Jenkins K., 27
 Johnson R., 266, 297
 Kaba H., 382
 Kaes An., 262
 Kapsioti M., 272
 Karpat Kem. H., 162
 Kansteiner W., 337
 Kertzer D., 180, 181
 Koka V., 381
 Koliopoulos J., 45
 Kombëtar B., 386
 Konečný Milan, 295
 Kotini Al., 385
 Kousoulas G., 257
 Kowalsky D., 365, 373, 374
 Kreipe H., 250
 Kretsi G., 390
 Kuniholm Br. R., 161
 Kusturica Em., 259
 Ladas Step. P., 162
 Lagani Ir., 392
 Lalaj A., 382
 Landy M., 243, 244, 257
 Legazzeta D.,
 Létoublon Fr., 329
 Lewis Bern., 162
 Lincoln A., 27, 339, 343, 344, 356
 Lopez Pina Ant., 355
 Lowenthal Dav., 27
 Lukes Stev., 179
 Malakasses J. T., 389
 Mamarelis Arg., 64
 Manos Ioan., 234, 269, 272
 Marantzidis N., 17, 30, 34, 385
 Marcus G., 239
 Marin N.,
 Marshall Miller L., 70
 Martell G., 365, 372, 373
 Massood P., 323
 Matsas M., 70
 Matsouki Ev., 234

- Mayo J. M., 343
 Mazower M., 16, 33, 146, 147, 250, 253,
 370, 408, 410
 McFarlane Br., 259
 McNonough P., 355
 Meta B., 383
 Mevius M., 381
 Meynaud J., 372
 Micciché L., 321, 327
 Milan R. R.,
 Miller T., 246, 261,
 Miller W. E., 355
 Mills C. R., 413
 Minehan Ph. B., 363
 Minga H., 385
 Mitchell D., 229, 233
 Montgomery M., 323
 Morson G. S., 323
 Myers E. C. W., 95, 96, 97, 98, 100, 102,
 107
 Narotzky S., 347
 Neal A. G., 342, 343
 Niarchos Gior., 64
 Nicolás Marin En., 365, 372, 373
 Nitsiakos Vas., 234, 269, 272
 Nora P., 232, 233, 272, 297
 Novick P., 244, 408
 Nuri Os., 166, 170
 Oksüz Hik., 52
 Ökte F., 161
 Olick Jeff., 232, 297, 339, 348
 Omari L., 381
 Ortiz C., 346
 Ostermann Ch., 382
 Paez D., 344
 Pallis Alex. A., 162
 Panter-Brick C., 368
 Papadakis B. P., 391
 Papadimitriou Dim., 64
 Papastratis Pr., 107
 Paya E., 365
 Pelt Mog., 214, 216, 218, 219, 222
 Penn Warren Rob., 344
 Pennebaker J., 344
 Pentzopoulos Dim., 162
 Pesmazoglou Geor. J., 215
 Pettegrew J., 344
 Pettifer J., 392
 Plasari N., 381,
 Pollo St., 380, 381
 Pons Prades E., 365, 372, 373
 Popular Memory Group, 266, 297
 Power M., 366
 Prada Ord., 365, 366, 370, 371
 Preston P., 370, 371
 Price S., 180
 Primo de Rivera J. A., 371
 Primo de Rivera P., 371
 Puto A., 380, 381
 Ranger T., 180
 Redondo O., 371
 Richards M., 346, 347, 348
 Ricoeur P., 24, 25
 Rieffer B. A., 235
 Rime B., 344
 Ripa Yan., 188
 Ristovič M., 365, 373
 Ritzaleos Vass., 71
 Rodman Mar., 231, 276
 Rodogno D., 392
 Rodriguez Milan R., 362
 Romero-Maura J., 346
 Rosenstone Rob., 245
 Rouquet Fran., 188
 Rousso Hen., 28
 Samaras K., 288
 Sanz Bachiller M., 367, 371
 Saqe H., 385
 Sassoon Don., 238
 Savage K., 339, 343
 Scarles Car., 236
 Schudson M., 347
 Schuman H., 343, 344
 Schwartz B., 27, 339, 343, 344, 347, 354,
 356
 Scobie R., 327
 Scott J., 186
 Setten Gun., 235
 Şevket Batibey K., 49
 SHEME S., 385
 Shermer M., 408
 Siani-Davies P., 37
 Sierra Blas V., 365
 Simonsen Eva, 368
 Smiley D., 391
 Smith G., 347
 Smith M., 368
 Smith O. L., 102, 365
 Sobchack V., 323
 Sorlin P., 244, 245

- Stam R., 246, 261, 322, 323
 Stevens J., 92-94
 Stokes D. E., 355
 Stavrou N. A., 392
 Sweet-Escott Bic., 92, 107
 Taneva Alb., 83
 Temin P., 343
 Thassitis Bas., 214, 215, 218, 219, 221
 Thompson E. P., 297
 Tivers Jaq., 239
 Todorov Tz., 69, 70
 Trombley St., 322,
 Van Kersbergen K., 149
 Vanoye Fr., 329
 Vansina J., 279, 297
 Verdery Kath., 237
 Verveniotti T., 366, 371
 Vickers M., 380, 392
 Vidal-Benexto J., 349
 Vinyes R., 373, 374
 Virgili Fab., 189
 Virilio P., 245, 322
 Voldman Dan., 188
 Voutira Ef., 368
 Wallace Dav., 93-101, 105-106
 Washington G., 343
 Weber Fr. G., 161
 Werner-Muller J., 28
 Wilson Thom., 230, 231
 Winter J., 245
 Wistrich Rob. S., 70
 Woodhouse Ch. M., 93, 102-107, 152, 392
 Wyke M., 244,
 Yahil L., 70
Yildirim O.,

 Αβέρωφ Ε., 390
 Αγγελόπουλος Θ., 249, 321-322, 324-326,
 328-331
 Αθανασοπούλου Εκ., 161
 Ακτσόγλου Μπ., 380
 Αλεξανδρής Μιλτ., 184
 Αλεξόπουλος Δημ., 114
 Αλιβιζάτος Ν., 150, 186
 Αμπεριάδης Παν., 300, 301
 Ανδρέου Ερρ., 251
 Ανδρίτσος Γ., 37, 325
 Άντερσον Μπέν., 232
 Αντωνιάδου Αρ., 37
 Αντωνίου Γ., 11, 16, 17, 34, 269, 298, 379,
 380, 385, 408, 411, 412
 Απαρτόγλου Αντ., 122
 Αποστόλου Ηλέκτ., 128
 Αρίωνας Γ., 251
 Αρναούς Μ., 63
 Αρχιμανδρίτης Ιωάν., 387
 Ατανάσοφ Στ., 307
 Αυδής Αλεξ., 115
 Βαγκενστάιν Α., 78
 Βάλβης Ζαφ., 203
 Βαλτινός Θ., 324
 Βαν Μπούσοχτεν Ρίκη, 16, 28, 32, 33, 34,
 238, 266, 267, 278, 279, 297, 298,
 309, 325, 338, 350, 406, 412
 Βαρμπάνοφ Μπ., 78, 82,
 Βασιλάκης Μ., 354
 Βαφέας Ν., 406
 Βαφειάδης Ι., 129
 Βαφειάδης Μ., 290
 Βέγγος Θαν., 259, 260
 Βεγλερής Φ., 138
 Βελάκης Μ., 291
 Βελουχιώτης Αρ., 250, 258, 327, 410
 Βενιζέλος Ελ., 115, 374
 Βενιζέλος Σοφ., 75, 116, 216
 Βερβενιώτη Τασ., 16, 28, 33, 34, 238, 265,
 266, 267, 278, 297, 298, 309, 325,
 338, 350, 365, 366, 367, 370, 374,
 406, 412
 Βερέμης Θάν., 140
 Βισούλτσεφ Χρ., 79
 Βίτκοφ Μπ., 78, 82
 Βίτο, 234
 Βλαντάς Δ., 269, 273
 Βογιατζής Β., 143, 149, 150
 Βόγλης Πολ., 16, 28, 186, 338, 352, 412,
 413
 Βουγιουκλάκη Αλ., 248
 Βούλγαρης Γ., 31, 353, 410
 Βουρνάς Τ., 324
 Βουτυρά Ευτ., 11, 16, 28, 33, 34, 238, 254,
 265, 266, 278, 293, 297, 298, 309,
 325, 338, 350, 365, 412
 Βρεττός Ε., 160, 162, 177
 Γατόπουλος Β., 256
 Γάτσιος Κ., 295
 Γενεράλης Γ., 116,
 Γεωργακόπουλος, 374
 Γεωργιάδης Άγγ., 258

- Γεώργιος Β΄, 97- 100
 Γαλούρη ΕΛ., 233
 Γιαννακόπουλος Κ., 233
 Γιάνναρης Αλ., 386
 Γιαννιτσιώτης Γιάν., 233
 Γιαννοπούλου Χρ., 37
 Γιανουλόπουλος Γ., 255, 389
 Γιώτας Α., 273
 Γκαγκούλιας Γιώρ., 164, 174, 177
 Γκέπτζ Ν., 408
 Γκεοργκίεφ Μπ., 78
 Γκέφου-Μαδιανού Δημ., 24, 266, 316
 Γκιούλεφ Γ., 307
 Γκορνένσκι Ν., 307
 Γκότβαλντ Κλ., 286
 Γκότοβος Αθ. Ε., 390
 Γκότσε, 289
 Γκότσεφ Ν., 307
 Γκουβέλης Α., 386
 Γκουρογιάννης Β., 391
 Γκριγκόροφ, 85, 86
 Γλνός Δ., 407
 Γονατάς Στυλ., 114
 Γονής Ελευθ., 221, 223, 224
 Γούναρης Βασ. Κ., 194
 Γούναρης Δ., 139
 Γρηγοριάδης Σόλ., 257
 Γρηγορίου Γρ., 247, 249, 251
 Γρίβας Γεώρ., 193, 194, 197, 200, 201, 203, 206-209
 Δαβάκης Κων., 268, 271, 272, 273, 274
 Δάικος, 234, 236
 Δαλιάνη Μ, 370
 Δαλιάνης Μεν., 370
 Δαλκαβούκης Β., 16, 28, 33, 37, 230, 236, 238, 254, 265, 266, 267, 278, 279, 293, 297, 298, 309, 325, 338, 350, 365, 406, 412
 Δαμιανός Αλ., 247
 Δέπος Ελευθ., 112
 Δερτιλής Γ., 413,
 Δεσποτόπουλος Κων. Ι., 141, 152
 Δημητριάδης Χρ. Αντ., 390
 Δημητρίου Π., 294
 Δημητρίου Σωτ., 391
 Διακάκης Γ., 126
 Διάκος Αλ., 268, 271, 272, 273
 Διαμάντης Αλκ., 277
 Διαμαντόπουλος Θαν., 139
 Διομήδης Αλ., 143
 Δοϊτσίνης Τ., 313
 Δοξιάδης, 176
 Δουκέλλης Π. Ν., 231
 Δρίνης Γ., 230, 236
 Δρίτσιος Θ., 269
 Ελεφάντης Αγγ., 252, 257
 Εντσεσμπέργκερ Χ., 409
 Έξαρχος Θωμ., 51
 Εξάρχου Ευγ. Ν., 277
 Εξάρχου Νικ. Δ., 277
 Εξάρχου Χρ. Γ., 267, 268, 269, 272, 273, 275, 277, 279
 Ερυθριάδης Γ., 302
 Εσκοιναζή Αβρ., 73, 80
 Εσκοιναζή Μεν., 73, 74
 Ευαγγελίδης Λευτ., 126, 127, 130
 Ζάκκας Σοφ., 122
 Ζάννας Αλεξ., 110, 130
 Ζαχαριάδης Ν., 285, 286, 292, 294, 295
 Ζέκεντορφ Μάρ., 118, 130
 Ζέρβας Ναπ., 96, 97, 106, 115, 250, 386, 401, 412
 Ζιάγκος Ν. Γ., 388, 402
 Ζιακόβσκι, 77
 Ζίφκοφ Τ., 69
 Ζιώγα Ασπ., 268
 Ζώτου Αγλ., 387
 Ηλιού Φιλ., 28
 Θέμελης Κ., 324
 Θεοδοσόπουλος Θεοδ., 254, 255, 262
 Θεοδωρακόπουλος Ι., 138, 141
 Θεοδωρίδης Γρ., 325, 329
 Θέος Δ., 247
 Θεοτόκης Ιωάν., 151
 Ιακώβου Π., 143
 Ιατρίδης Γ., 330, 331, 365, 380
 Ίγκερς Γκ., 25
 Ιόβκοφ Γ., 307
 Ιόντσεφ Σλ., 76, 77, 79- 81, 85-87
 Ισονά Ζωζ.,
 Ισουά Ιωσ., 74
 Ιωάννου Κ., 405
 Ιωσήφ Μπέζα Γ., 81
 Καβάλα Μαρ., 110
 Καβουλάκος Κ., 409
 Καζάκος Π., 147
 Καινούργιος Χρ. Δ., 388, 402
 Καλαϊτζής Στ., 273
 Καλευράς Β., 286, 294
 Καλίτσιν Γιάρ., 73, 76, 77, 80

- Καλλίας Κ., 138, 141, 148, 151
 Καλλιγά Ειρ., 367, 372, 375
 Καλουδιώτης Αθ. Β., 388
 Καλύβας Στ. Ν., 11, 16, 33, 400, 409, 410
 Καμπανέλη, 258
 Κανακαρίδης Ν., 303
 Κανελλόπουλος Καν., 139
 Κανελλόπουλος Π., 36, 135, 137-147, 149-155, 259
 Καπράλος Ι., 126
 Καραγιαννακίδης Ν. Ε., 85
 Καραγιάννης Κ., 251
 Καραμανλής Κων., 29, 141, 143, 155, 330, 351
 Καραμιτζιέφ, 289
 Καρανικολός Γιώρ. Θ., 138
 Καρράς Στρ., 324
 Καρτάλης Γεωρ., 28
 Κασάπης Βαγγ., 63, 174
 Κασιμάτης Γρ., 143
Κασίμης Σ.,
 Κατσίκας Στέφ., 37
 Κατσούλης Γ., 254
 Κατσουρίδης Ντ., 258, 260
 Κεδίκογλου Βασ., 31
 Κλάψης Αντ., 36
 Κλόουζ Ντ., 92, 102
 Κολοβός Ν., 328, 329
 Κολτσίδας Αντ., 277
 Κονδύλης Γ., 115
 Κόντης Β., 388, 389
 Κόρμαλης Αθ. Λ., 386
 Κόστοφ Π., 82, 83, 84, 85
 Κοταρίδης Ν., 180, 400
 Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη Ξανθ., 46, 49, 50, 52, 53, 55, 56, 72, 160, 299
 Κοτζιάς Κ., 203
 Κούκιος Μ., 325
 Κουκουλές Γ. Φ., 111
 Κουλούρης Ν., 18, 399
 Κούρος Θεοδ., 37
 Κουσιάντζα Β., 187
 Κουτσογιαννάκη Κ., 409
 Κουτσούκης Κλ., 12, 250, 258
 Κουτσουμάρης Αρ., 109, 114, 115, 117, 119, 126, 127, 130
 Κρασιάς Α., 187
 Κράστεφ Γκ., 77, 78
 Κράστεφ Π., 78
 Κραψίτης Β., 388
 Κρέτσιν Γ., 18, 390
 Κρίστεφ Π., 82
 Κρίστιαν Τζ., 250
 Κτιστάκης Γ., 389
 Κυργιάννης Μ., 386
 Κυριαζής Γ., 129
 Κυριαζόφσκι Ρ., 287
 Κυριακού Παν., 115, 130
 Κωνσταντάρης Κ., 301, 302, 303, 304
 Κωνσταντόπουλος Σάβ., 247
 Κώνστας Ηλ. Β., 386
 Κωτσάκης Σπ., 117
 Κώτσιας Τ., 391
 Λαγάνη Ειρ., 254, 365, 373
 Λάγιος Β. Γ., 387
 Λάζου Βασ., 37, 183, 185
 Λαμπάτος Γ., 317
 Λάμπου Αλεξ., 115, 116
 Λαμπρινός Φ., 249
 Λάμπρου Χ. Κ., 387
 Λεβή Ελ., 74
 Λεβή Ισ., 74, 82
 Λελούδας, 374
 Λεφόπουλος Ιωάν., 193, 196, 206, 208
 Λιάκος Αντ., 27, 232, 243, 244, 246, 298, 338, 409
 Λιταρούτσος Μιχ., 127, 128, 130
 Λιβαδεύς Αλέξ., 59
Λιναρδάτος Π. Ν.,
 Λιναρδάτος Σπ., 259
Λογοθετόπουλος Κων.
 Λούκος Χρ., 110
 Λουμπίνοφ, 303
 Λυκουρίνος Κυρ., 78
 Μάγερ Χ. Φ., 392
 Μαζαράκης Α., 138
Μακρής Ορ.,
 Μακρής Φώτ., 221
 Μαλακάσης Γ., 389, 391
 Μάλλιοφ Μιχ., 289
 Μαλτέζου Σ., 372
 Μαμαρέλης Αργ., 36
 Μαμμόπουλος Αλ., 387
 Μανιαδάκης Κ., 203
 Μανσαλής Παν., 193
 Μαντά Ελευθ., 45, 389, 392
 Μαντζαρλής Β., 234
 Μαντόγλου Α., 311
Μάξιμος Δ.,
 Μαραγκόπουλος Δ., 138

- Μαρανής Ν. Γ., 270
Μαραντζίδης Ν., 16, 32, 33, 34, 58, 254, 269, 293, 298, 354, 365, 379, 380, 385, 408, 409, 410, 411, 412
Μαργαρίτη Φωτ., 326
Μαργαρίτης Γ., 110, 230, 234, 254, 269, 330, 372, 389, 408, 411
Μαρκεζίνης Σ., 221
Μαυρογορδάτος Γ. Θ., 331
Μαυρομμάτης Σ., 126, 206, 208
Μαχαίρας Ηλ., 250, 251
Μελά Αλ., 367, 372, 374
Μελετόπουλος Μελ., 330
Μερακλής Μ. Γ., 316
Μερεντίτης Ε., 273
Μεταξάς Άγγ., 368
Μεταξάς Ιωάν., 97, 115, 321, 326, 328, 330, 331, 388
Μέτσοφ Σ., 78, 82
Μιναΐδης, 172
Μιτρέφσκι Π., 289
Μιχαηλίδης Θαν., 309
Μιχαηλίδης Ιάκ., 16, 34, 78, 85, 298, 390, 404
Μόκας Κων. Ν., 277
Μολυνδρής Σαρ., 120, 121, 130
Μόλχο Σ., 74
Μορίκη Ευτ., 124, 130
Μόσχος Ευάγγ. Ν., 140, 142, 152, 153, 154,
Μουράβιεφ Κ., 301
Μουρέλος Γιάν., 34
Μουσελίμης Σπ., 390
Μπαγκριάνοφ, 301
Μπαγτζόγλου Μπ., 122
Μπάδα Κων., 16, 28, 34, 238, 265, 266, 267, 278, 297, 298, 309, 325, 338, 350, 406, 412
Μπαζούκοφ Μπ., 78, 80, 81, 82, 85, 86, 78, 80- 82, 85-86
Μπακάλμπασης Αναστ., 220
Μπακογιαννόπουλος Γ., 246
Μπακογιαννοπούλου Ν., 248
Μπαλκάνσκι Τρ., 307
Μπάλτα Ν., 255
Μπαλτατζής Αλ., 203
Μπαλτσιώτης Α., 387, 388, 392
Μπαρζάκοβα, 80
Μπαρούχ Ραφ., 77
Μπαρτζιώτας Β., 294
Μπασιάκος Αριστ., 164, 169
Μπαχτίν Μιχ., 25, 322-326, 328, 330
Μπένης Ν.,
Μπεκίρης Βασ., 142
Μπέλεφ Αλεξ., 73-74, 75, 76, 82, 83-88
Μπενάκης Λ. Γ., 142
Μπενβενίστε Μ., 74
Μπενβενίστε Σολ., 74
Μπιτούνης Ν., 115
Μπίτσιος Δ., 141
Μπλαγκόεφ Νικόλοφ Ιβ., 81
Μπόιτσεφ Μπ., 307
Μποντίλα Μαρ., 16, 33, 254, 293, 298, 365, 373, 374
Μπόουμαν Στ., 399
Μπόρις Γ΄,
Μπουλαλάς Κλ., 368
Μπουραντάς Νικ., 115, 124
Μπουρνάζος Στρ., 253, 350
Μπουρνόβα Ευγ., 110
Μυριδάκης Μιχ. Ι., 386, 401
Ναούμοφ Βλαντ.,
Νασίκας Γεώρ. Α., 277
Ναχμία Ελ., 72
Νέικωφ Ντ., 303
Νιάρχος Γιωρ., 20
Νικολακόπουλος Ηλ., 11, 12, 16, 28, 34, 78, 142, 175, 180, 195, 208, 298, 352, 355, 390, 400, 404, 410, 411
Νικόλοφ Συμ., 75, 76, 78, 81,
Νικολόφσκα Β.,
Νιτσιάκος Βασ., 239
Νόβοτνι Αντ., 286, 293
Νόλτε Ε., 409
Ντάγιος Στ. Γ., 389
Ντάνεκερ, 76
Ντερτιλής Βασ., 115
Ντοϊτσίνοφ Αλεξ., 78
Ντορόφσκι Ιβ., 287
Ντούντοφ, 78
Ξηροτύρης Ζάκ., 167, 170, 171
Οικονομίδης Κ., 143
Παβλόβα, 76, 87
Πάγκαλος Θ., 114, 115
Παναγιωτόπουλος Β., 110, 405, 408
Πανίτσα Λιλ., 76, 77, 85, 87
Πανουργιά Ν., 186, 410
Πανταζόπουλος Αν., 405
Παπαβασιλόπουλος, 234
Παπαγεωργίου Ν., 128, 129

- Παπαγεωργίου Σπ., 194
 Παπάγος Αλ., 28, 213, 221, 223, 224, 321, 327, 328, 330, 331, 350, 351, 352,
 Παπαδάτος Μ., 258
 Παπαδημητρίου Δέσπ. Ι., 144
 Παπαδημητρίου Π., 52, 63, 386
 Παπαδόπουλος Αλ., 401
 Παπαδόπουλος Γεώρ., 254, 255, 331
 Παπαδόπουλος Ευρ., 256
 Παπαευγενίου, 173
 Παπαθανασίου Ι., 258
 Παπαθεοδώρου Απ. Π., 388, 390
 Παπαληγούρας Παν., 141, 143, 147, 149, 151, 152, 153
 Παπαμανώλης Θ. Γ., 387, 390
Παπαναστασίου Α.,
 Παπανδρέου Α., 31, 405
 Παπανδρέου Γ., 140, 142, 216, 217, 252, 327, 401
 Παπαπολυβίου Π., 37
 Παπασταματάκης Αν., 251
 Παπαστράτης Πρ., 110, 140
 Παπατάκης Ν., 247
 Παπαταξιάρχης Ευθ., 32, 265, 297
 Παππός Γ. Η., 386
 Παραδέλλης Θ., 32, 236, 265, 270
 Πάρας Μ. Σπ., 387
 Πάρης Τ., 143
 Πάρις Τζ., 248, 249, 260
 Παρσαλίδης Μ., 290
 Πασχαλίδης Δημ., 48
 Πασχαλούδη Ελ., 38, 238, 298, 350, 352, 353, 354, 399
 Πάτρας Ν., 216, 217, 218, 222
 Παυλίδης Β. Π., 390
 Πέγιοις Γ., 302
 Πελτέκης Ιωάν., 91, 108
 Περεσιάδης Σπ., 321
 Περρικός Κ., 138
 Πετιμεζάς Ηρ., 109, 117, 130
 Πετρόφ Γκρ., 82
 Πηλίδης Σ., 143
 Πικρός Ιωάν. Π., 161
 Πλαστήρας Νικ., 115, 199, 208
 Πλουμίδης Σπ., 389
 Πλιτζανόπουλος Ιωάν., 115
 Πολκ, 258
 Ποπόφ Ι., 73, 75-77, 79, 85, 87
 Πουλικάκος Π., 138
 Πουλίτσας Π., 143
 Πούπη Ελ., 277
 Πρεβελάκης Π., 138
 Προκόπης Κ., 390
 Πυρομάγλου Κ., 406
 Ρακόφσκι Π., 289
 Ράλλης Ιωάν., 113, 114, 116, 118
 Ράντνεφ Ιβ., 82
 Ρεδιάδης Δ., 143
 Ρέντης, 172
 Ρετσίλας Μ., 251
 Ρήγος Άλ., 12, 33, 180, 400
 Ριζάς Σωτ., 250, 258
 Ριτζαλέος Β., 36, 71, 72
 Ρόρη Λ., 238, 298, 350, 406
 Ρούσος Π., 59
 Σαράντης Β., 129
 Σαράντης Θ., 386
 Σαράφης Στ., 402
 Σάρρας Γ. Γ., 387, 388
 Σαρρής Ν., 261
 Σβολόπουλος Κ., 152
 Σβορώνος Ν. Γ., 140, 331
 Σβώλος Αλ., 140
 Σεβαστάκης Ν., 410
 Σημίτης Κ., 31, 32
 Σιδεράτος Ε., 126
 Σιδέρης Γ., 121, 130, 386
 Σιδέρης Ν., 180, 400
 Σιτινόσογλου Ν., 367
 Σκορδύλης Κ., 45
 Σκουλίδας Ηλ., 39
 Ένωκ Κων., 59
 Σολδάτος Γ., 247, 248, 249, 260, 324, 330
 Σούλης Κ. Μ., 390
 Σούλης Χρ., 388
 Σοφούλης Θ., 143, 147, 181, 182, 183
 Σπλιωτόπουλος, 234, 235
 Σπυριδάκης Μ., 230
 Σπυρόπουλος Ιωάν., 214
 Σπυρόπουλος Παναγ., 38
 Στάεφ Χρ., 82
 Σταθάκης Γιώρ., 147, 148
 Στάθη Ειρ., 321, 326, 329
 Στακτόπουλος, 258
 Στάλιν Ιωσ., 113, 288, 373, 380
 Σταμπουλόπουλος Γ., 247, 258
 Στάντσεφ Τ., 78
 Σταυρίδης Στ., 232
 Στέρεφ Π., 307
 Στεφανή Ε.,

- Στεφανίδης Ι. Δ., 144
 Στιπλιέφ, 76, 79, 80, 85, 86, 87
 Στοϊλοφ, 79
 Στολίγκας Κ., 51
 Στομονιάκοφ, 83, 87, 88
 Συμεών Β', 69
 Σφέτας Σπ., 285, 290, 389
 Σφήκας Θ., 379
 Τάλαρης Γιωρ., 123, 130
 Ταμπούρης Αδ. Κ., 277
 Ταντίλοφ Α., 307
 Τελένοβα Μ., 287, 291
 Τέντας Ν., 273
 Τερζάκης Φ., 25
 Τερζούδης Λεων., 63, 64
 Τερπέσεφ Ντ., 303
 Τζανετάκος Γ., 140, 155
 Τζόνεφ, 79
 Τζούκας Β., 35, 39, 400, 404, 406
 Τζούμα Α., 25
 Τηλέμαχος Α., 256
 Τίτο, 38, 288, 290-292, 294-295, 380, 389
 Τολμπούχιν, 301
 Τοντόροφ Ν., 307
 Τοντόροφ Τ., 70
 Τοντόροφ Τσβ., 340, 352
 Τοπούζης Κων., 78, 80, 82
 Τοπούζοφ Κων., 78
 Τουρκοβασίλης Θ., 203
 Τριφόνοφ Α., 72, 76, 81, 85, 86
 Τσακαλώτος, 374
 Τσάκας Ν. Χρ., 390
 Τσαλδάρη Α., 371
 Τσαλδάρης Κ., 143, 151, 155
Τσαμάτος Π. Χρ.,
 Τσαούς Αντ., 60, 404
 Τσάτσος Κων., 141, 142, 143, 144, 146,
 151, 155
 Τσάτσου Ιωάν., 151, 155
 Τσέκου Κατ., 38, 164, 299, 300, 301, 306
 Τσέκοφ Π., 82
 Τσέλλος Ε., 138
 Τσιάρα Συρ., 351, 355
 Τσίβος Κ., 38, 373
 Τσιγάντες Ι., 111
 Τσιμίνιο Σαμπ., 79
 Τσιμπούκης Ι., 143, 151
 Τσιούμης Κωσ., 163, 165
 Τσιράς Στ., 298
 Τσουδερός Εμμ., 92, 102, 108, 140, 161,
 Τσουκαλάς Κων., 351
 Φαρίνου-Μαλαματάρη Γ., 23
 Φερρό Μ., 322
 Φεστ Γ., 409
 Φίλανδρος Ι., 36
 Φίλιας Β., 141
Φιλιπιάν,
 Φιλίποφ Κ., 78, 82
Φιλτούρης Λ.,
 Φίλωφ Μπ., 46
 Φλάισερ Χ., 70, 71, 78, 85, 140, 148, 298,
 379, 390, 399, 404, 408, 409, 413
 Φλώρος Αλέξ., 150
 Φράγκος Σ., 268, 271, 273
 Φράνκο, 188, 346-348, 357, 363-364
 Φρειδερίκη, 197, 198, 366, 371
 Φυτσιλής Βασ., 187
 Χαιρετάκης Μ., 246
 Χάμπερμας Γ., 409
 Χαμπίμπ Αβ., 77
 Χανδρινός Ιάσ., 109
 Χαραλαμπίδης Μ., 36
 Χασιώτης Λ., 39, 367, 370
 Χατζηναστασίου Τ., 48, 61
 Χατζηναργύρης Κ., 258
 Χατζηβασιλείου Ευάν., 142, 145
 Χατζηθεοδωρίδης Β., 61
 Χατζηιωσήφ Χρ., 110, 135
 Χατζηνικολάου Ν. Β., 303
 Χατζής Θαν., 59
 Χέγκελ, 413
 Χίτλερ Αδ., 54, 69, 73, 75, 77, 250, 255,
 408
 Χότζα Ενβέρ, 380, 381, 384, 387, 388, 389
 Χούτας Στ., 401
 Χράντετονι Π., 286
 Χρυστίδης Θ., 138
 Χρυστίδης Χριστόφ., 110
 Χριστόπουλος Δ., 391
 Χρίστοφ Σ., 81
 Χρυσσοχόου Αθαν., 59, 62, 301, 386
 Ψαλιδόπουλος Μιχ., 147, 148, 149
 Ψαλλίδας Γρ., 12, 142, 180, 400
 Ψημμένος, 187

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΡΩΝ

- Αβασίλευτη δημοκρατία, 97, 101, 140
Αισθητική, 25
Αιχμάλωτοι πολέμου, 37, 179-190, 259
Ακολουθία χρονική,
Ακροδεξιά, 331, 409
Αλυτρωτισμός, 45, 309, 382, 384
Αναθεωρητισμός, 16, 408, 409
Αναπαραστάσεις, 246, 261, 390
Ανθρωπολογία, 13, 17, 32, 233, 269, 270, 280, 297
Ανοιξη της Πράγας, 295
Ανταρτοίηλοι, 167, 174, 185, 201, 269, 365
Αντιμνήμη (counter memory), 277, 309
Αντίσταση, 12, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 56, 57, 62, 69, 93, 94, 97, 107, 110, 138, 172, 174, 188, 233, 243-262, 305, 325, 384, 386, 387, 399, 401, 403, 404, 405, 406, 407
Αντίσταση Εθνική, 31, 32, 61, 238, 387, 403, 404, 405, 406, 407
Αντιστασιακές οργανώσεις, 61, 63, 92, 93, 95, 96, 98-106, 109, 111-112, 116, 250, 327, 381, 384, 386, 400, 404, 405, 406
Αντιστασιακό κίνημα, 32, 57, 59, 91-108, 109-113, 117, 119, 121, 122, 125, 129
Άξονας, 28, 45, 71, 91, 93, 95, 96, 97, 98, 101, 109, 113, 159, 161, 300, 350, 363, 404
Απελευθέρωση, 28, 55, 93, 95, 96, 97, 98, 100, 102, 114, 116, 129, 153, 160, 225, 251, 252, 255, 256, 259, 260, 302, 303, 304, 312, 327, 404
Αριστερά, 28, 29, 30, 38, 120, 175, 213, 214, 222, 244, 250, 253, 254, 255, 257, 321, 325, 327, 353, 382, 402, 403, 405
Αρχαιολογία (Foucault), 24, 26
Αρχείο (Foucault),
Αφήγημα ιδρυτικό, 279
Αφήγηση, 23-39, 135, 244, 261, 273, 274, 276, 297, 338, 340, 342, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 354, 356, 357, 358, 386, 387, 388, 390, 392, 400, 413
Αφήγηση πατριωτική, 342, 354
Αφήγηση πολιτισμική,
Αφηγητής, 23, 33, 275
Βιο-αφηγήσεις, 309, 312, 314
Βουλγαρική εκπαίδευση, 54
Βουλγαρογραμμμένοι Έλληνες, 78, 84, 312
Βουλγαροποίηση, 301
Βρετανική στρατηγική, 91, 106, 107
Γλωσσικά σημεία, 23
Γνώση, 24, 25, 311
Δεξιά, 28, 94, 120, 244, 250, 254, 321, 327, 328, 352, 353, 413
Δημόσιες τελετές, 179-190
Δημοψήφισμα, 98, 150, 327, 331
Διαπόμπευση, 37, 179-190
Διεπιστημονικότητα, 13, 15, 17, 32-35, 385, 389, 393, 412
Δικτατορία, 30, 31, 37, 93, 97, 115, 138, 140, 237, 247, 249, 324, 326, 328, 346, 347, 353, 354, 384
Δυναστεία, 97
Δωσιλογισμός, 12, 27, 63, 384
Δωσίλογοι, 29, 63, 78, 80, 256, 312, 331, 388, 402, 405
Εβραϊκές κοινότητες, 69-88
Εβραϊκές περιουσίες, 73, 74, 76, 80, 81, 83, 86, 87, 88
Εβραϊκό ζήτημα, 70
Εθνικές εκλογές, 28, 136, 137, 142, 151, 153, 163, 194, 195, 198, 202, 203, 204, 208, 327, 329, 331, 402
Εθνική συνείδηση, 54, 285, 287, 374
Εθνικόφρονες, 29, 144, 145, 146, 154, 184, 354, 367, 370
Εθνοκοροσύνη, 28, 29, 30, 31, 144, 353, 354, 367, 370
Εθνοκάθαρση, 383, 384
Εθνοπροδότες, 63, 252
Έθνος, 12, 28, 30, 33, 144, 146, 148, 183, 231, 232, 254, 292, 330, 340, 341, 342,

- 344, 345, 346, 348, 350, 351, 357, 367, 387, 399, 405
 Έθνος – κράτος, 270, 273
 Εθνότητα, 162
 Έθος (habitus), 266, 272
 Εκτοπισμός, 69-71, 73, 76-79, 82-88,
 Ελληνοκεντρισμός, 34
 Εμφύλιος πόλεμος, 12, 16, 17, 18, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 100, 102, 103, 110, 120, 127, 135-154, 159-176, 180, 183, 184, 186, 190, 218, 229, 233, 234, 238, 243, 253, 254, 256, 258, 259, 267, 268, 271, 274, 275, 276, 278, 279, 285, 298, 305, 306, 308, 309, 322, 324, 325, 327, 331, 337-358, 363-375, 381, 382, 383, 386, 389, 392, 399-413
 Επαναπατρισμός, 38, 52, 286, 294, 313, 314, 316, 373, 374
 Επίτειος, 27, 33, 185, 250, 271, 294, 337, 338, 344, 346, 347, 351, 352
 Επίτειος εθνική, 341, 355-358
Επίτειος ιστορική,
 Επιδότησεις, 217, 219
 Επικοινωνιακή πράξη, 24
 Εποικισμός, 52, 84
 Ερμηνεία, 17, 24, 29, 58, 62, 69, 70, 120, 141, 145, 183, 225, 243, 244, 270, 277, 315, 323, 324, 326, 331, 338, 339, 342, 349, 399-413
 Ερυθρά δικτατορία, 93
 Εσωτερικός εχθρός, 30, 183, 231, 233, 236, 239, 253
 Θρησκεία, 54-57, 64, 162, 163, 235, 236
 Ιδιώνυμο, 115, 116
 Ιστορία, 11, 12, 13, 15, 17, 23, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 139, 144, 150, 152, 174, 232, 233, 235, 239, 243, 245, 249, 250, 254, 256, 258, 259, 267, 272, 277, 279, 292, 295, 308, 315, 317, 321, 322, 324, 325, 326, 329, 330, 331, 337, 343, 345, 346, 350, 356, 380, 381, 382, 383, 385, 386, 388, 389, 390, 391, 392, 399, 400, 408, 409, 412
 Ιστορία προφορική, 13, 23, 33, 298, 409
 Ιστοριογραφία, 25, 26, 30, 33, 69, 83, 142, 363, 379, 382, 385, 392, 393
 Ιστοριογραφία μετανεωτερική, 38, 335-413
 Καθεστώς φασιστικό, 292
 Καπινοβιομηχανία, 215-219, 220, 221, 222, 223, 226
 Κατοχή, 13, 27, 29, 3, 34, 36, 38, 43-129, 140, 147, 159, 162, 173, 188, 204, 243-262, 268, 275, 299, 305, 328, 379, 386, 388, 389, 400, 401, 402, 403, 405, 407, 409, 411,
 Κατοχική κυβέρνηση, 109, 129
 Κείμενο, 24, 25, 322
 Κινηματογράφος, 18, 37, 38, 245, 246, 247, 248, 249, 260, 261, 322, 323, 324
 Κοινοβουλευτισμός, 38, 144, 145, 146
 Κοινότητα μνήμης, 232, 237, 238, 266, 267, 276, 277, 278, 297, 299
 Κόκκινη τρομοκρατία, 401
 Κόκκινος Στρατός, 96, 302
 Κομμουνισμός, 29, 32, 60, 137, 138, 144, 145, 146, 150, 151, 154, 173, 174, 175, 189, 190, 219, 223, 251, 253, 311, 313, 346, 354, 381, 387, 402, 408, 409
 Κομμουνιστές, 30, 59, 98, 99, 144, 154, 169, 220, 231, 251, 252, 257, 303
 Κομμουνιστική επιρροή, 161, 216, 223, 224
 Κομμουνιστική ηγεσία, 69, 404
 Κομμουνιστικός κίνδυνος, 94, 114, 216
 Κουλτούρα, 111, 144, 154, 188
 Κουλτούρα εθνική, 265, 266, 276
 Κράτος μετεμφυλιακό, 213-280, 400
 Λαός, 29, 30, 31, 32, 58, 69, 94, 97, 99, 100, 110, 112, 113, 151, 169, 183, 184, 254, 291, 292, 303, 304, 306, 308, 309, 331, 350, 371, 383, 402, 405, 406, 407
 Λεπλασία, 73, 76, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88
 Λευκή τρομοκρατία, 257, 403
 Λήθη, 28, 274, 27, 278, 308, 310, 316, 324, 352
 Λιμός, 110, 112, 113, 119
 Λόγοι / Λόγος (discourse), 24, 26, 27, 233, 239, 274
 Λογοκρισία, 247, 248, 324, 325
 Λόγος αντικομμουνιστικός, 253, 254, 255
 Λόγος δημόσιος, 29, 187, 233, 238, 245, 308, 314, 315, 346, 390, 393
 Μακεδόνες, 286, 287, 292, 293, 294, 295
 Μαρτυρίες, 30, 48, 49, 50, 56, 85, 86, 109, 122, 126, 128, 165, 244, 269, 274, 286, 288, 304, 308, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 321, 369, 384, 385, 409
 Μειονότητα αλβανική, 383
 Μειονοτικές ομάδες, 45, 58,
 Μειονοτική πολιτική, 46, 65, 159, 173
 Μεσοπόλεμος, 72, 74, 147, 159, 173

- Μεταπολίτευση, 29, 30, 37, 141
Μιλλέτ, 33
Μνημείο, 232, 233
Μνήμη, 15, 18, 37, 49, 135, 184, 232, 233, 234, 237, 238, 265, 266, 267, 270, 271, 272, 274, 276, 277, 278, 279, 297, 298, 299, 300, 306, 308, 309, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 326, 329, 340, 343, 349, 352, 357, 390, 406, 412
Μνήμη διαγενεακή, 297-318
Μνήμη εθνική, 31, 190, 235, 271, 272, 278, 299,
Μνήμη επίσημη, 232, 236, 239, 240, 268, 272, 309, 310, 312
Μνήμη κοινωνική, 32, 265, 266, 268, 270, 278, 279, 316, 338
Μνήμη κυρίαρχη, 232, 233, 235, 309
Μνήμη συλλογική, 32, 184, 233, 240, 244, 245, 261, 308, 317, 329, 337, 338, 342, 355, 356, 358, 380, 384,
Μνήμη τοπική, 233, 270, 273
Μνήμη υπόγεια, 316
Μνήμης περιβάλλοντα, 316
Μνήμης τεκμήρια, 316
Μνημονικός τόπος, 232, 233, 239, 270, 272, 273, 297, 316
Μοναρχοφασισμός, 306, 315, 407
Μουσεία, 232, 239, 269, 270
Μουσουλμανική μειονότητα, 36, 45-65, 159-176
Μουφτεία, 54
Μπλόκο, 31, 117, 125, 126,
Νομοσχέδιο, 31, 215, 222, 223, 224, 225, 259
Οικονομία, 143, 147, 148, 149, 150, 153, 174, 213, 214, 219, 341
Ολοκαύτωμα, 29, 65, 70, 408, 409
Ομιλία, 24,
Οπτικοακουστικό κείμενο, 322
Παιδομάζωμα, 251, 254, 279, 370, 374
Παιδοπόλεις, 367, 368, 369
Παιδοφύλαγμα, 275, 368
Παράδοση, 16, 61, 64, 65, 74, 152, 174, 265, 266, 270, 276, 363
Παρελθόν μουσειακό, 244
Παρόν παρελθόν,
Πατρίδα, 30, 52, 55, 251, 310, 312, 314, 337, 367, 368, 373, 374, 404, 405
Πληροφορητής, 275, 277, 279
Ποιητική ιστορική, 322
Πολιτική επιστήμη, 11, 13, 18, 32, 409
Πολιτισμική ηγεμονία, 232
Πολυτοπικότητα (multilocality), 276
Πολυφωνικότητα (multivocality), 276
Πράκτορες τιπικοί, 290
Προπαγάνδα, 55, 60, 97, 106, 168, 169, 170, 172, 190, 213, 251, 254, 306, 312, 370, 374
Πρόσληψη, 145, 180, 236, 245, 261, 308, 379, 383, 399, 403, 404, 405, 407
Πρόσφυγες Αιγιάτες,
Πρόσφυγες πολιτικοί, 32, 38, 164, 254, 286, 288, 289, 297-318
Προφορικότητα, 267, 276
Ρεφορμισμός, 145
Σαμποτάζ, 250
Σεξουαλικότητα, 188
Σλαβομακεδόνες, 38, 277, 285-295
Σοσιαλισμός, 121, 150, 230, 238, 243, 292, 306, 312, 313, 380, 405
Συμμοριτοπόλεμος, 186, 350, 400
Συνδικαλιστική δράση, 213-226
Συνδικαλιστικό κίνημα, 224, 226
Σύνορο, 160, 163, 165, 171, 172, 175, 229, 230, 231, 233, 235, 236, 268, 299
Σφαίρες επιρροής, 101, 104, 106, 350
Σωματεία, 57, 71, 84, 184, 185, 221, 223, 224, 225, 337
Ταινίες μυθολογίας, 243-262
Ταυτότητα, 15, 33, 37, 54, 116, 121, 136, 142, 266, 270, 277, 308, 317, 318, 326, 341, 342, 346, 350, 351, 354, 355, 391
Ταυτότητα εθνική, 240, 254, 337, 338, 345, 351, 373
Τελετουργίες, 37, 179-181, 187, 271
Τελική λύση,
Τοπίο άμυνας (landscape of defense), 238
Τύπος, 109, 182, 184, 186, 188, 189, 206, 214, 215, 224, 225, 250, 260,
Υπερορία, 275, 299, 306, 315
Φεμινισμός, 56
Φιλελευθερισμός, 138, 139, 142, 146
Φυλή, 163, 170, 184, 249, 367, 402
Χρόνος,
Χρόνος της αφήγησης, 23
Χρόνος της ιστορίας, 23,
Χωροχρόνος, 322, 323-329, 330
Ψυχρός πόλεμος, 152, 159, 175, 223, 298, 385, 387, 39

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ

- Arlington, 343
Virginia, 343
Αγ. Αθανάσιος, 205, 234
Αγ. Βασίλειος, 199, 205
Αγ. Νικόλαος, 233, 234, 237
Αγ. Φανούριος, 206
Αγγλία, 148
Άγραφα, 187
Αγρίνιο, 225
Αδριανούπολη, 77, 162
Αθήνα, 12, 14, 33, 34, 36, 49, 53, 59, 94,
106, 109-129, 137, 199, 208, 220,
246, 253, 257, 259, 286, 327, 363,
382, 391, 400-403, 412
Αιγιατική Μακεδονία, 291
Αιγαίο, 51, 55, 71, 248, 265, 292, 300,
303
Αίμος, 301
Αιτωλοακαρνανία, 137
Αλβανία, 39, 45, 230, 231, 233, 255, 290,
379-393, 411
Αλεξάνδρεια, 250
Αλεξανδρούπολη, 170
Αλίκιο, 386
Αμερικανική Γεωργική Σχολή, 201
Αμερική, 408
Αμπελόκηποι, 201
Ανατολή, 95, 96, 107, 143, 145, 152, 254
Ανατολική Γερμανία, 218
Ανατολική Ευρώπη, 16, 33, 39, 230, 243,
278, 298, 365, 380, 392
Ανατολική Μακεδονία, 36, 45, 46, 50, 52,
53, 59, 60, 61, 62, 72, 78, 159, 160,
162, 251, 299-301, 303-306, 309-311,
317
Αραπλή, 201, 205
Άρατος, 169
Αργολίδα, 143, 410
Αρδέα, 196
Αρετσού, 201, 205
Αρριανά, 169
Άρτα, 143
Αυλάκι, 187
Αυστραλία, 289
Αχαΐα, 143,
Άψαλος, 201
Βαλκάνια, 16, 36, 39, 59, 71, 91, 96, 106,
107, 159, 161, 233, 269, 307, 382,
401, 402, 404
Βαρδάρη, 292
Βάρκιζα, 12, 33, 180, 238, 253, 258, 276,
298, 304, 305, 327, 350, 388, 400,
401, 403, 406
Βέλγιο,
Βέροια,
Βερολίνο, 216
Βίγλα, 234
Βιετνάμ, 344
Βιεντίν, 76
Βίτσι, 289, 402
Βοημία, 73
Βόϊο, 268, 270, 273, 275
Βόρεια Ελλάδα, 45, 146, 159, 164, 166,
169, 194, 195, 201, 402
Βόρεια Πίνδος, 265-280,
Βορειοανατολική Μοραβία, 288
Βόρειος Ήπειρος, 383, 386
Βόσπορος, 205
Βότοπ, 205
Βουκουρέστι, 289, 300
Βουλγαρία, 38, 50, 51, 54, 58, 69, 70, 73,
76, 77, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 160,
162, 164, 251, 252, 286, 293, 297-318
Βύρωνας, 117, 119, 120, 122, 123, 128
Γαλλία, 28, 70, 188, 215, 217, 218, 243,
372
Γενεύη, 186, 187
Γερμανία, 113, 118, 119, 215-217, 226,
243, 301, 302, 407, 409
Γεροπλάτανος, 234, 236
Γιδάς, 196, 198
Γιέσενικ, 288

- Γιουγκοσλαβία, 38, 58, 69, 76, 218, 253,
259, 285-295, 365, 388
- Γκερνίκα, 372
- Γκόρνα Τζουμαγιά, 79, 87
- Γκύνπρενα, 63
- Γοργοπόταμος, 92, 249, 250
- Γούβα, 119, 125
- Γράμμος, 12, 33, 164, 180, 230, 249, 251,
256, 289, 351, 352, 356, 400, 402
- Γρεβενά, 33, 165, 230, 274,
- Γυφτόκαστρο, 305
- Δανία, 70
- Δάφνη, 119
- Διδυμότειχο, 63, 64, 193, 197, 199
- Δοϊράνη, 196
- Δοξάτο, 196, 314
- Δοργούτι,**
- Δράμα, 48, 59, 60, 72, 74, 79, 81, 83, 143,
194, 196, 300, 305, 307
- Δρόβιανη, 386
- Δύση, 38, 146, 152-153, 216
- Δυτική Γερμανία, 216-218, 259
- Δυτική Ευρώπη, 148, 149, 243, 246, 348,
355, 408
- Δυτική Θράκη, 49, 52, 53, 55, 57, 58, 62,
64, 65, 159-161, 163, 171, 172, 175,
176, 300, 301, 305
- Δυτική Μακεδονία, 33, 252, 269, 277
- Δυτική Στερεά Ελλάδα, 92
- Δυτικό Βερολίνο, 216
- Ε.Σ.Σ.Δ., 230, 364, 373
- Έβρος, 52, 53, 60, 63, 64, 160, 164, 165,
174, 194, 199, 300, 301, 307, 310,
311
- Έδεσσα, 201
- Ελβετία, 372
- Ελευθέριο, 201
- Ελλάδα, 14, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 38,
39, 45, 46, 47, 52, 54, 58, 69, 71, 76,
78, 85, 91-108, 110, 111, 118, 135,
136, 139, 140, 142, 144, 145, 146,
147, 148, 149, 150, 153-154, 159,
161, 162, 163, 169, 175, 176, 181,
182, 186, 187, 193, 194, 195, 201,
214, 215, 216, 217, 218, 220, 221,
223, 224, 225, 230, 243, 247, 250,
254, 255, 256, 257, 259, 265, 266,
269, 272, 277, 285, 286, 287, 292,
297, 298, 300, 303, 306, 308, 309,
310, 311, 312, 313, 314, 316, 317,
321, 324, 326, 327, 328, 329, 330,
331, 337-358, 364-374, 379-393, 399,
401, 402, 404, 405, 408, 409, 410
- Επτάλοφος, 199, 205, 206
- Εύβοια, 143
- Εύοσμος, 201
- Ευρώπη, 16, 32, 33, 34, 39, 73, 107, 148,
149, 230, 243, 246, 254, 278, 293,
298, 309, 348, 365, 382, 392, 408
- Εχίνος, 48, 60,
- Ζάμπερκ, 288
- Ζυρίχη, 74
- Η.Π.Α., 38, 107, 136, 153, 215, 216, 217,
218, 220, 246, 295, 327, 337-358,
389, 389, 402, 403, 404,
- Ηγουμενίτσα, 387, 388
- Ημαθία, 194, 200,
- Ήπειρος, 45, 92, 105, 267, 279, 387, 388,
389, 390, 400,
- Θάσος, 47, 49, 77, 84, 140, 169, 300
- Θέρμες, 60
- Θεσπρωτία, 368, 387, 388, 389, 390
- Θεσσαλία, 92
- Θεσσαλονίκη, 11, 14, 16, 37, 48, 49, 59,
72, 74, 143, 149, 193-209, 214, 249,
268, 270, 271, 277, 278, 382, 386
- Θησείο, 115, 129
- Θράκη, 36, 45-65, 72, 137, 159-176, 194,
214, 225, 251, 252, 299, 301, 303,
304, 305, 306, 307, 311, 317
- Τασμος, 169
- Ισπανία, 38, 188, 337-358, 364, 365, 367,
368, 369, 370, 372, 374
- Ιταλία, 217, 243
- Ιωάννινα, 235, 273, 388,
- Κ. Τούμπα, 205
- Καβακλή, 169, 205
- Καβάλα, 14, 17, 47, 54, 60, 69-88, 194,
214, 215, 225, 226, 299, 300, 301,
302, 306, 307, 312
- Καζαμπλάνκα, 91
- Καζανλίκ, 78
- Καζέρτα, 258
- Κάιρο, 92, 94, 95, 100, 101, 140, 404
- Καισαριανή, 117, 120, 121, 123, 124, 126,
127, 128, 256
- Καλάβρυτα, 258, 259
- Καλαμαριά, 205

- Καλλιθέα, 119, 205
 Καλλιόπη, 77
 Καλλιράχη, 84
 Καλογρέζα, 119
 Καλπάκι, 235, 236
 Καναδάς, 289, 295
 Καραβάν σαράι, 201
 Καρδίτσα, 187
 Καρπενήσι, 12, 182, 187
 Κάρυστος, 140,
 Καστανιά, 234
 Καστοριά, 14, 34, 351
 Κατερίνη, 195
 Κατοπιόδι, 119
 Κεντρική Αφρική, 217
 Κεντρική Ελλάδα, 92
 Κιλκίς, 194, 195, 196, 199
 Κλαδόρμη, 267, 268, 269, 270, 271, 273,
 274, 267, 268, 269, 270, 271, 273,
 274
 Κλειδωνιά, 236
 Κοζάνη,
 Κοκκινιά, 31, 119
 Κομοτηνή, 14, 48, 49, 53, 54, 56, 57, 61,
 63, 64, 164, 165, 166, 167, 168, 169,
 177, 307, 311, 313,
 Κονίσιπολη, 390
 Κόνιτσα, 200, 229-240, 267, 269, 276
 Κορινθία, 143
 Κορσική, 139
 Κοσσυφοπέδιο, 384
 Κοτύλη, 60
 Κούλα, 305
 Κρήτη, 137, 248, 250, 337
 Κρνοφ, 288
 Κροστσιένκο, 291
 Κύθνος, 140, 144
 Κυκλάδες, 143
 Κύπρος, 194, 208, 316
 Κωνσταντινούπολη, 176
 Λαγκαδάς, 194, 199, 205
 Λαμία, 37, 179-190
 Λάρισα, 73, 143
 Λεκάνη, 305
 Λίβανος, 258
 Λιμενάρια, 77
 Λιμένας, 77
 Λονδίνο, 12, 91, 92-104, 106, 107, 213,
 327, 363, 391
 Λυκόμορο, 234, 236
 Λωζάννη, 161, 173, 175, 176
 Μ. Μπότσαρη, 206
 Μακεδονία, 45, 49, 52, 53, 58, 59, 117,
 137, 159, 164, 165, 166, 167, 169,
 170, 171, 172, 176, 194, 196, 197,
 198, 214, 225, 252, 292, 293, 295,
 301, 351,
 Μακρόνησος, 253, 350
 Μαντζαρίδες, 201
 Μαρώνεια, 169
 Μεγάλη Βρετανία, 93, 94, 96, 98, 101, 106,
 180, 215, 216, 217, 272, 385, 403
 Μεγαλόδασος, 305
 Μεναιμένη, 205
 Μεξικό, 372, 373, 341
 Μέση Ανατολή, 95, 96, 107, 140, 143, 145
 Μεσόγειος, 91, 249
 Μέτσοβο, 230
 Μικρά Ασία, 214
 Μοναστήρι, 77
 Μοραβία, 73, 295
 Μόσχα, 106, 373
 Μουργκάνα, 230
 Μουριές, 195, 196
 Μπελομόριε, 46, 48, 49, 50, 54, 55, 56, 64,
 78, 83
 Μπλαγκόεβγκραντ, 87
 Μπούλκες, 251, 253, 289, 388, 401
 Μπουραζάνι, 234
 Μπουρέλι, 290
 Ν. Αγχιάλος, 196, 201
 Ν. Ζίχνη, 196
 Ν. Κορδελιό, 201, 205, 206
 Ν. Κόσμος, 119
 Ν. Κουκλουτζάς, 201, 205, 206
 Ν. Μαγνησία, 196, 201
 Ν. Ραιδεστός, 201
 Ν. Σιδηροδρ. Σταθμός, 199, 206
 Ν. Σμύρνη, 119
 Ν. Υόρκη, 11, 153, 220, 343
 Νάουσα, 194
 Νεάπολη, 201, 206
 Νεϊγί / Νεϊγύ, 72, 300
 Νιάλα, 187
 Νότια Αλβανία, 381, 383, 392
 Ξάνθη, 46, 49, 51, 54, 55, 56, 57, 60, 62,
 77, 78, 88, 166, 167, 168, 174, 305,
 307

- Ήροκρήνη, 201
 Ήυλαγανή, 169
 Ομοσπονδιακή Δημοκρατία Γερμανίας, 217
 Ορεστιάδα, 63, 64, 171
 Ουάσιγκτον, 77, 153, 216, 222, 363
 Ουγγαρία, 218, 286
 Π. Σφαγεία, 119
 Π.Γ.Δ.Μ., 289, 295
 Παγκράτι, 125, 126, 128, 129
 Παραμυθιά, 385, 388, 390
 Παρίσι, 381
Πάτρα,
 Πειραιάς, 118, 119, 137
 Πέλλα, 194, 200, 201
 Πελοπόννησος, 137, 145
 Πιερία, 194
 Πίνδος, 92, 269, 270, 272, 273, 277
 Πιρίν, 292
 Πλάκα, 105, 401
 Πλέβεν, 78
 Πλόβντιφ, 300, 313
 Πολύκαστρο, 198, 199
 Πολωνία, 73, 218, 286, 290, 291, 292,
 Πομακοχώρια, 163
 Πόντος, 33, 61
 Πορρόια, 196
 Πράγα, 14, 286, 287, 288, 290, 291, 293,
 294, 295, 316
 Πρέβεζα, 14
 Προφήτης Ηλίας, 268, 269, 271, 272, 273,
 274, 275, 276
 Πυλαία, 201, 205
 Πύργος, 234
 Ρίλα, 77
 Ροδόπη, 48, 49, 52, 56, 60, 62, 162, 163,
 167, 169, 170, 174, 194, 199
 Ρουμανία, 107, 275, 277
 Ρουμπίκ, 388
 Σαμαρίνα, 268, 277
 Σαμοθράκη, 33, 300
 Σάππες, 169
 Σαραντάπορο, 234, 235, 236
 Σβίλενγκραντ, 81
 Σέδες, 196, 197
 Σέρρες, 60, 79, 143, 194, 199, 307
 Σιβηρία, 290
 Σικελία, 91, 95
 Σίνδος, 195, 196, 205
 Σκόπια, 294, 295
 Σλοβενία, 288
 Σμίνθη, 167
 Σμόλικας, 267
 Σοβιετική Ένωση, 58, 97, 218, 225, 251,
 290, 291, 301, 302, 307, 372, 380,
 402, 407
 Σοσιαλιστική Δημοκρατία Μακεδονίας, 286,
 290, 295
 Σοσιαλιστική Λαϊκή Δημοκρατία Αλβανίας,
 380
 Σούμεν, 76
 Σουσάνδρα, 196
 Σόφια, 57, 70, 72, 73, 76, 77, 78, 82, 84,
 86, 87, 88, 251, 252, 302, 310, 313
 Στάρα Ζαγόρα, 78
 Σταυρούπολη, 206
 Στερεά Ελλάδα, 92, 181, 187
 Στράτσιανη, 234
 Συκεαί / Συκιές, 198, 199, 204, 205, 206,
 Σύνταγμα, 351
 Σωκός, 196
 Τέχονιν, 291
 Τίρανα, 383
 Τουρκία, 50, 52, 53, 54, 55, 63, 65, 161,
 162, 163, 165, 166, 167, 168, 170,
 171, 172, 173, 174, 175, 176, 300
 Τράπεζα, 234, 236
 Τρεμπλίνκα, 72, 73, 74, 77, 79
 Τριανδρία, 195, 197, 199, 205
 Τσεχία, 286, 288, 291, 295
 Τσεχοσλοβακία, 38, 285-295, 373
 Τσινάρι, 205
 Τσιούκα, 268
 Υμπιτός, 126
 Φάρος, 119
 Φιλιάτες, 384
 Φλώρινα, 194, 196, 351
 Φούρκα, 267-280
 Χαϊδελβέργη, 152
 Χαϊδού / Χαϊντού, 60, 305, 306
 Χαλκιδική, 194
 Χαριλάου, 194
 Χαρμάνκισι, 201, 205
 Χάσκοβο, 78
 Χρυσούπολη, 303, 304